

ISSN 2410-4221

ПАЁМИ

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ДАНҒАРА

(мачаллаи илмӣ)

2022/ №3 (21)

ВЕСТНИК

ДАНГАРИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО

УНИВЕРСИТЕТА

(научный журнал)

2022/ №3 (21)

BULLETIN

OF DANGARA STATE UNIVERSITY

(scientific journal)

2022/№3 (21)

www.vestnik.dsu.tj

№3 (21)

Данғара 2022

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ДАНҒАРА
(мачаллаи илмӣ)
№3 (21) 2022

Маълалла соли 2015 таъсис ёфта, дар як сол 4 шумора чоп карда мешавад.
Маълалла дар Вазорати фаръанги Ҷумҳурии Тоҷикистон № 215/МЉ-97 аз 20 августи соли 2021
ба кайд гирифта шудааст.

Маълалла дар шохиси иқтибосҳои илмии Русия (РИНЦ) таъти рақами №221-07/2021 ворид карда шудааст.

Шоҳиён Н.Н.	Сармухаррир , номзади илмҳои техникӣ, доктори илмҳои педагогӣ, и.в. профессор;
Қозиён Ш.Қ.	Чонишини сармухаррир , номзади илмҳои ҳуқуқ, доктори илмҳои сиёсӣ;
Ҳайати таҳририя:	
Насриддинзода Э.С.	доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон;
Раҳмонов З.Х.	доктори илмҳои математика-физика, профессор, академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон;
Салимзода А.Ф.	доктори илмҳои кишоварзӣ, профессор, узви вобастаи Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон;
Раҳмон Д.С.	доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор;
Қўразода Ч.Х.	доктори илмҳои таърих, профессор;
Хайрзода Ш.Қ.	доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор;
Чононов С.С.	доктори илмҳои фалсафа, профессор;
Мухаев Р.	доктори илмҳои сиёсӣ, профессор;
Искандаров А.И.	доктори илмҳои сиёсӣ, профессор;
Мухаммад А.Н.	доктори илмҳои сиёсӣ, профессор;
Холиқзода А.Ғ.	доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор;
Расулиён Қ.Р.	доктори илмҳои таърих, профессор;
Сангинов Д.Ш.	доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор;
Буризода Э.Б.	доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор;
Маликова А.Х.	доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор;
Саидҷаъфаров О.Ш.	доктори илмҳои филологӣ, профессор;
Хидирзода М.У.	доктори илмҳои фалсафа, профессор;
Махмадизода Н.Д.	доктори илмҳои фалсафа, профессор;
Худойдодзода Ф.Б.	доктори илмҳои фалсафа, профессор;
Саидов А.С.	доктори илмҳои сиёсӣ, профессор;
Мирзоева М.М.	доктори илмҳои филологӣ, профессор;
Ҷабборов М.Т.	доктори илмҳои филологӣ, профессор;
Шарифов А.Ш.	доктори илмҳои техникӣ, профессор;
Раҷабов Н.Р.	доктори илмҳои физика-математика, профессор;
Мирсаидов А.Б.	доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор;
Вахович И.М.	доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор;
Лариса Ш.	доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор;
Савина Н.Б.	доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор;
Павленко А.И.	доктори илмҳои кишоварзӣ, профессор;
Каримов М.Б.	доктори илмҳои химия, профессор;
Бандаев С.Г.	доктори илмҳои химия, профессор;
Маҳмудов И.Т.	номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент;
Исозода Д.	номзади илмҳои химия, дотсент;
Сафарализода Қ.Х.	номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент;
Расулзода Б.Р.	номзади илмҳои кишоварзӣ, дотсент;
Олимӣ А.Р.	номзади илмҳои физика-математика, дотсент;
Алимов Н.О.	номзади илмҳои физика-математика, дотсент;
Қудратзода П.Қ.	номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент;
Ҳафизов А.А.	номзади илмҳои кишоварзӣ, дотсент;
Тағозода С.Э.	номзади илмҳои химия, дотсент;
Олимов Р.А.	номзади илмҳои химия, дотсент;
Қодиров Д.	номзади илмҳои филологӣ, дотсент;
Тураев С.С.	номзади илмҳои техникӣ, дотсент;
Музаффарзода Д.М.	номзади илмҳои кишоварзӣ, дотсент;
Азизов К.Ҷ.	номзади илмҳои фалсафа, дотсент.

ВЕСТНИК ДАНГАРИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
(научный журнал)
2022/ №3 (21)

Журнал основан в 2015 году, выпускается 4 номера в год
Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан Свидетельство № 215/МЛБ-97
от 20 августа 2021 года

Журнал включен в базу данных Российского индекса научных цитирований (РИНЦ) (№221-07/2021)

Шохиён Н.Н. Козиён Ш.К.	Главный редактор , кандидат технических наук, доктор педагогических наук, и.о.профессора; Зам. глав. редактора , кандидат юридических наук, доктор политических наук;
Насриддин-заде Э.С. Рахмонов З.Х.	Члены редколлегии: доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной Академии наук Таджикистана; доктор физико-математических наук, профессор, академик Национальной Академии наук Таджикистана;
Салимзода А.Ф.	доктор сельскохозяйственных наук, профессор, член-корреспондент Национальной Академии наук Таджикистана;
Рахмон Д.С. Джуразода Дж.Х. Хайрзода Ш.К. Джононов С.С. Мухаев Р. Искандаров А.И. Мухаммад А.Н. Холиқзода А.Г. Расулиён К.Р. Сангинов Д.Ш. Буризода Э.Б. Маликова А.Х. Саиджафаров О.Ш.	доктор юридических наук, профессор; доктор исторических наук, профессор; доктор экономических наук, профессор; доктор философских наук, профессор; доктор политических наук, профессор; доктор политических наук, профессор; доктор политических наук, профессор; доктор юридических наук, профессор; доктор исторических наук, профессор; доктор юридических наук, профессор; доктор юридических наук, профессор; доктор юридических наук, профессор; доктор филологических наук, профессор;
Хидирзода М.У. Махмадизода Н.Д. Худойдодзода Ф.Б. Саидов А.С. Мирзоева М.М. Джабборов М.Т. Шарифов А.Ш. Раджабов Н.Р. Мирсаидов А.Б. Вахович И.М. Лариса Ш. Савина Н.Б. Павленко А.И. Каримов М.Б. Бандаев С.Г. Махмудов И.Т. Исозода Д. Сафарализода К.Х.	доктор философских наук, профессор; доктор философских наук, профессор; доктор философских наук, профессор; доктор политических наук, профессор; доктор филологических наук, профессор; доктор филологических наук, профессор; доктор технических наук, профессор; доктор физико-математических наук, профессор; доктор экономических наук, профессор; доктор экономических наук, профессор; доктор экономических наук, профессор; доктор экономических наук, профессор; доктор сельскохозяйственных наук, профессор; доктор химических наук, профессор; доктор химических наук, профессор; кандидат юридических наук, доцент; кандидат химических наук, доцент; кандидат политических наук, доцент;
Расулзода Б.Р. Олими А.Р. Алимов Н.О. Кудратзода П.К. Хафизов А.А. Тағозода С.Э. Олимов Р.А. Кодиров Д. Тураев С.С. Музаффарзода Д.М.	кандидат сельскохозяйственных наук, доцент; кандидат физико-математических наук, доцент; кандидат физико-математических наук, доцент; кандидат экономических наук, доцент; кандидат сельскохозяйственных наук, доцент; кандидат химических наук, доцент; кандидат химических наук, доцент; кандидат филологических наук, доцент; кандидат технических наук, доцент; кандидат сельскохозяйственных наук, доцент;

BULLETIN OF DANGARA STATE UNIVERSITY
(scientific journal)
 2022/№3 (21)

The magazine was founded in 2015 and issues 4 number in year
 The magazine is registered with the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan Certificate No. 215/МЎ-97
 dated August 20, 2021
 The journal is included in the database of the Russian Science Citation Index (RSCI) № 221-07/2021

Shohiyon N.N. **Chief Editor**, Candidate of Technical Sciences, Doctor of Pedagogical Sciences, A.A. Professor
Qoziyov Sh.Q. **Deputy Head editor**, Candidate of Juridical Sciences, Doctor of Political Sciences;

Member of the Editorial Board:

Nasriddinzoda E.S.	Doctor of Juridical Sciences, Professor, Corresponding Member, NAST;
Rahmonov Z. H.	Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Academician, NAST;
Salimzoda A.F.	Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Corresponding Member, NAST;
Rahmon D.S.	Doctor of Juridical Sciences, Professor;
Jurazoda J.H.	Doctor of Historical Sciences, Professor;
Khayrzoda Sh.Q.	Doctor of Economical Sciences, Professor;
Jononov S.S.	Doctor of Philosophical Sciences, Professor;
Mukhaev R.	Doctor of Political Sciences, Professor;
Iskandarov A.I.	Doctor of Political Sciences, Professor;
Muhammad A.N.	Doctor of Political Sciences, Professor;
Kholiqzoda A.G.	Doctor of Juridical Sciences, Professor;
Rasuliyon Q.R.	Doctor of Historical Sciences, Professor;
Sanginov D.Sh.	Doctor of Juridical Sciences, Professor;
Burizoda E.B.	Doctor of Juridical Sciences, Professor;
Malikova A.Kh.	Doctor of Juridical Sciences, Professor;
Saidjafarov O.Sh.	Doctor of Philology, Professor;
Khidirzoda M.U.	Doctor of Philosophical Sciences, Professor;
Mahmadizoda N.D.	Doctor of Philosophical Sciences, Professor;
Khudoidodzoda F.B.	Doctor of Philosophical Sciences, Professor;
Saidov A.S.	Doctor of Political Sciences, Professor;
Mirzoeva M.M.	Doctor of Philology, Professor;
Jabborova M.T.	Doctor of Philology, Professor;
Шарифов А.Ш.	Doctor of Technical Sciences, Professor;
Rajabov N.R.	Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor;
Mirsaidov A.B.	Doctor of Economical Sciences, Professor;
Vakhovich I.M.	Doctor of Economical Sciences, Professor;
Larisa Sh.	Doctor of Economical Sciences, Professor;
Savina N.B.	Doctor of Economical Sciences, Professor;
Pavlenko A.N.	Doctor of Agricultural Sciences, Professor;
Karimov M.B.	Doctor of Chemical Sciences, Professor;
Bandaev S.G.	Doctor of Chemical Sciences, Professor;
Mahmudov I.T.	Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor;
Isozoda D.	Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor;
Safaralizoda Q.Kh.	Candidate of Political Sciences, Associate Professor;
Rasulzoda B.R.	Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor;
Olimi A.R.	Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor;
Alimov N.O.	Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor;
Qudratzoda P.Q.	Candidate of Economical Sciences, Associate Professor;
Hafizov A.A.	Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor;
Tagozoda S.E.	Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor;
Olimov R.A.	Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor;
Qodirov D.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor;
Turaev S.S.	Candidate of Technical Sciences, Associate Professor;
Muzaffarzoda D.M.	Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor;
Azizov K.J.	Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor;

МУНДАРИЧА - СОДЕРЖАНИЕ

ИЛМӢОИ ТАБИЙ-ДАҚИҚ ЕСТЕСТВЕННО-ТОЧНЫЕ НАУКИ

Агадуллина А.Х., Короткова Л.Н., Мамлиева А.В., Кимсанова Ф.Б., Тағозода С.Э. Утилизация древесины механическими и химическими способами: на примере Абзилиловского лесничества Республики Башкортостан.....	9
Исозода Д.Т. Системный анализ термодинамических свойств бинарных гидридов s-элементов и их моделирование.....	14
Олимӣ А.Р. Модели таъсири мутақобилаи зарядҳои электрикӣ(барқӣ) (моделсозии компютерӣ)	19
Джаҳонгири А., Шарипов С.К., Махмадалиев У.М., Холов Ё. Дж., Улфатов С.Э. Эффективность линии электропередачи постоянного тока.....	24
Каримов А.Ғ., Талбаков Ҳ.Х., Пиров Ҳ.Х. Дар бораи самаранокии таълими ҳамгироии фанни математика ва информатика дар мисоли теоремаи Коши.....	28

ИЛМӢОИ ТЕХНИКӢ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Абдуллоев Х.В. Прогноз гидроэнергетического потенциала реки Вахш для развития экономики и гидроэнергетики с учетом изменений климата	33
Умаров А.Н., Шарифов Б.Л., Каримов З.Д. Ҳолати умумии модели равандҳои геоэкологӣ.....	43
Давлатшоев С.К. Экспериментальное испытание работы солевых и гидравлических завес в опытной солевой камере.....	48
Тоирзода С.Т., Саидзода М.М., Давлатшоев С.К. Назорат ва баҳодихии ҳолати техникии иншооти гидротехникӣ дар рафти истифодабарӣ	57
Абдурахмонов А.Я., Раупов Н.М., Одинаев Н.Х., Абдуллоев Б.Т. Техничко-экономическое обоснование проектирования малых ГЭС с учётом унифицированных мощностей и параметров стока рек	65
Нурматов Ш.Ш., Комилова Ф.А. Экологическое сознание как фактор формирования экологической культуры и оптимизации социоприродного взаимодействия.....	72
Давлатов А.М., Косимов Б.И., Аминов Д.С., Шарбатов Н.С., Махмадалиев У.М. Развитие экономической эффективности электроснабжения труднодоступных районов Республики Таджикистана	81
Чақалов С.Х. Истифодаи бетони шибакардашуда (укатанного бетона) дар иншоотҳои гидротехникӣ	89
Муродзода А.А. О магматических породах района кум-манорского рудного поля (центральный Таджикистан).....	97
Мирзоева Б.М. Обзор геодезических методов и аппаратуры наблюдения за оползневыми массивами.....	103

ИЛМӢОИ ИҚТИМОӢ-ГУМАНИТАРӢ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Маъмурдов И.Т. Рушди ӯқимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	113
Сафарбекзода Ҳ.С. Субъектҳо, намудҳо ва сатҳҳои сиёсати ҳуқуқӣ	127
Бобоев А.Х. Чанд андеша ҷиҳати заминаҳои конститусионии таъмини амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	132

Қодирзода С.М. Афкори фалсафӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқии Закариёи Розӣ	136
Бобочонова С.Р. Саломиятнокии нуқуқии омӯзгор ӯнамчун ҷузы таркибии саломиятнокии касбӣ	141
Рачабзода Рустам. Шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ ва таъсири он ба қарафтори иҷтимоии қавонон ва ифротгароиву терроризм	147
Шералиева М.С. Маълумоти босифат ҳамчун омили асосии ташаккули фарҳанги сиёсии қавонон	154
Ҳабибуллозода Қ.Ҳ. Асосҳои назариявии ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ	162
Қараев Н.Н. Оид ба баъзе сарчашмаҳои Истиқлолияти сиёсии Тоҷикистон ва нақши Эмомалӣ Раҳмон дар он.....	167
Ҳомидҷонова М.Ҳ. Ташаккули муносибатҳои сиёсӣ ва фарҳангии Тоҷикистону Ўзбекистон дар шароити имрӯза.....	175
Ҷумъабоев Х.Қ. Масъалаҳои самаранокии иқтисодию молиявии имтиёзҳои андоз дар соҳаи сайёҳии кишвар.....	187
Турсунов Р.Р. Основные понятия труда, рынка труда и трудовых ресурсов как социально-экономической категории	194
Асроров З.У., Соҳибназаров Г.Ҳ. Сельскохозяйственное предпринимательство и его вклад в обеспечение продовольственной безопасности.....	203
Шералиев Э. Н., Тешаев М.С. Истифодаи захираҳои заминҳои обёришаванда дар минтақаи Қўлоби вилояти Хатлон	210
Саидов П.М. Интенсификация иستهъсолоти хољағиё ва қорхонаҳои минтақаи агросаноатии Қўлоб.....	217
Юсупов У.С. Дистанционная работа аудитора в условиях использования цифровых технологий: перспективы трансформации	225
Зиёева Қ.Д. Хусусияҳои қаломии Имоми Аъзам Абӯҳанифа.....	234
Шодиев К.О. Заминаҳои асосии ташаккули ратсионализми интиқодии Карл Поппер.....	243
Муродов А.Ш. Таъбу нафси қитобҳои адабон ва донишмандони муосири тоҷик дар Эрон.....	250
Давлатов Л.Қ. Рушди таълими касбӣ ва саноатикунории босуръати кишвар: ҳадаф, мушкилот ва дурнамо	259
Джабаров А.Н. Изучение русского языка - веление времени, проблемы и пути её решения в условиях отсутствия языковой среды.....	268
Абдуалиев Б.С. Дискурс – новая лингвистическая категория	273
Файзов М.Р. Ташаккули салоҳияти касбии омӯзгорони ояндаи забони русӣ дар шароити муосиркунории таҳсилот.....	279
Зарифов Н.М. Тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ ва нишондиҳандаҳои асосии баланд бардоштани самаранокии он	288
Қозиён Ш.Қ. Перспективаҳои сиёсати зидди коррупсия дар Тоҷикистони ҳозира	293

ТАБИЙ-ДАҚИҚ ЕСТЕСТВЕННО-ТОЧНЫЕ НАУКИ

УДК: 630.33

УТИЛИЗАЦИЯ ДРЕВЕСИНЫ МЕХАНИЧЕСКИМИ И ХИМИЧЕСКИМИ СПОСОБАМИ: НА ПРИМЕРЕ АБЗИЛИЛОВСКОГО ЛЕСНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН

Агадуллина А.Х., Короткова Л.Н., Мамлиева А.В.,
Кимсанова Ф.Б., Тагозода С.Э.

Уфимский государственный нефтяной технический университет
Министерства промышленности и энергетики Республики Башкортостан Дангаринский
государственный университет

Одним из наиболее доступных и востребованных природных материалов, которым пользуется человечество, является древесина и продукты ее переработки. Российская Федерация занимает второе место по запасам древесины, уступая лишь Бразилии (рисунок 1).

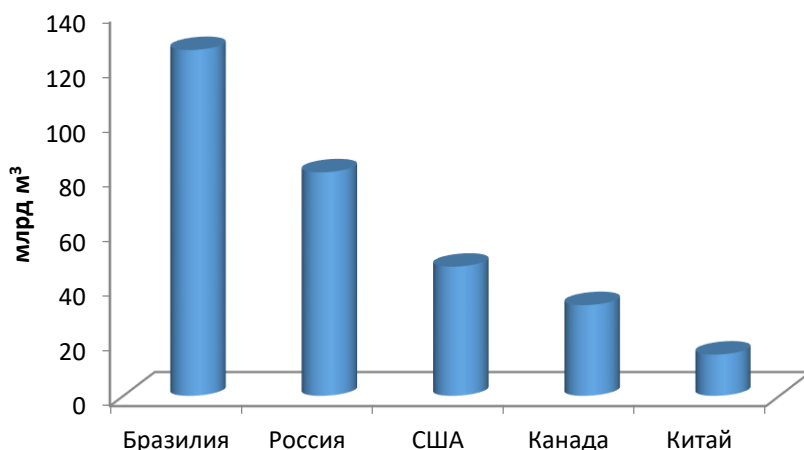

Рисунок 1 - Мировые запасы древесины

По объемам заготовки древесины Российская Федерация занимает пятое место в мире. В результате интенсивной заготовки древесины в XXI веке мировые запасы лесов значительно снизились. Объем вырубки лесов в России превышает объем восстановления лесных ресурсов. Все это сказывается не только в уменьшении использования лесных ресурсов, но и в изменении климата [1].

Ежегодно в Российской Федерации образуется свыше 35 млн. м³ древесных отходов. Низкий уровень технологических процессов деревообработки на деревообрабатывающих предприятиях страны приводит к образованию 30-40 % древесных отходов. Образующиеся древесные отходы практически не перерабатываются, хотя являются ценнейшим сырьем. Наибольшую ценность у древесных отходов представляют крупнокусковые отходы (длиной более метра) - это стволы малоценной древесины, рейки, горбыли [2]. Крупные предприятия не заинтересованы в развитии технологии по переработке отходов древесины из-за нерентабельности: ограниченный рынок сбыта древесины; высокие издержки на заготовку и вывоз древесины и т. д. Деревообрабатывающим предприятиям намного выгоднее приобретать новую древесину, использовать его

в производстве и получать с минимумом технологических действий финансовую прибыль. Поэтому решение вопросов переработки отходов древесины могут решаться на средних и мелких предприятиях, находящихся вблизи от источников образования вторичного древесного материала.

В настоящее время в России не принят закон об обязательной утилизации древесных отходов. В 2018 году на заседании Государственной Думы рассматривался законопроект о внесении поправок в закон об обязательной утилизации древесных отходов, который призван решить два основных вопроса – ликвидацию древесных свалок и увеличение производства энергетических ресурсов. Срок принятия закона об обязательной утилизации древесных отходов был отложен на более позднее время. При этом в 2025 году содержание органических отходов на свалках не должно превышать 50 %, а к 2028 году - 30 %. Закон запретит сжигание отходов на лесопильных предприятиях.

Деревообрабатывающие предприятия, как и любые другие промышленные объекты, связаны с экологическими рисками для природной окружающей среды (подвержены неудачам, авариям, катастрофам и другим явлениям). Особенно значимыми и труднорешаемыми являются биотические (в первую очередь размножение фитовредителей, снижение биопродуктивности и биоразнообразия), а также микроклиматические проблемы.

Объектом исследования явилось Абзелиловское лесничество Министерства лесного хозяйства Республики Башкортостан, расположенное на стыке Европы и Азии и занимает около 180 тыс. га. Леса занимают 37 % общей территории лесничества и подразделяются на эксплуатационные (68 %) и защитные (32 %). Эксплуатационные леса в основном используются для получения высококачественной древесины, продуктов их переработки. Всего за год лесхозом Абзелиловского района заготавливается около 5000 м³ древесины от рубок деревьев. Из них 3500 м³ реализуется населению в качестве топлива, 1500 м³ перерабатывается на пилораме [3]. При переработке древесины на пилораме выход сырьевой продукции составляет не более 60 %. Оставшиеся 40 % - это отходы, они вмещают в себя 14 % - горбыля, 12 % - опилок, 9 % составляют срезки и мелочи, остальное - это кора или торцевые обрезы (рисунок 2).

Пилорама в Абзелиловском районе находится в удаленном месте от централизованных сетей. Отходы лесозаготовки в основном идут на топку помещений, что в свою очередь не совсем экономически выгодно. Кроме того, при процессе горения древесины в атмосферный воздух поступают загрязняющие вещества.

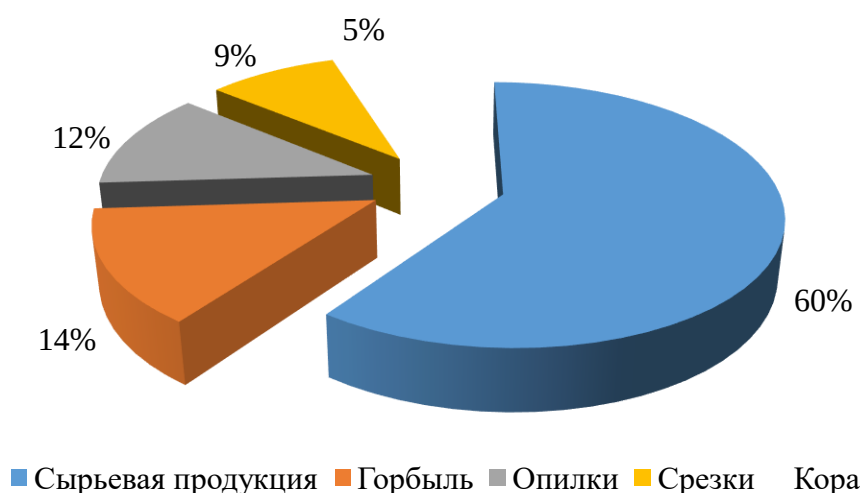

Рисунок 2 - Соотношение выхода древесины при переработке на пилораме

В работе рассмотрены наиболее экономические выгодные способы утилизации древесины для малых предприятий: механический способ - получение брикетов и химический способ - получение генераторного газа за счет пиролиза древесины.

В процессе производства брикетов происходит термическое спекание сырья. Высокая температура процесса уничтожает практически всю бактериальную флору. Получается так называемый «мертвый» продукт для паразитов (жучков, плесени). Брикеты по сравнению с дровами, благодаря температуре, возникающей при прессовании, становятся водонепроницаемыми, поэтому практически не подвержены процессу гниения и могут долго храниться. При сжигании брикеты не оказывают негативного воздействия на окружающую среду и атмосферу отапливаемого помещения. Предлагается производить брикеты с помощью шнекового пресса (рисунок 3).

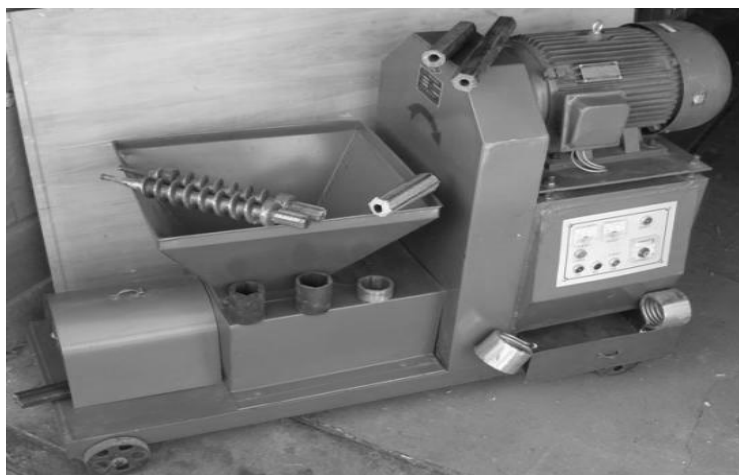

Рисунок 3 – Шнековый пресс

Отечественные производители шнековых прессов – компании: «Спецтехника» и «Северная столица» (г. Санкт Петербург); ООО «СтанкоЛес-Трейд (г. Киров); АО «Техноприбор» (г. Щекино) и др.

Газогенераторные установки могут успешно применяться, как при организации новых лесных и деревообрабатывающих предприятий, так и для модернизации действующих, в том числе в районах, удаленных от газовых сетей, что характерно для лесопилорамы Абзелиловского района (рисунок 4).

Рисунок 4 - Газогенераторная установка

Газогенераторная установка позволяет управлять процессом газификации древесного топлива и обеспечить равномерную температуру процесса термического разложения по всему объему камеры газификации независимо от вида и качества древесного топлива. При химико-термическом разложении топлива выделяется горючий генераторный газ, состоящий из окиси

углерода (CO), водорода (H₂) и непредельных углеводородов (C_mH_n). В процессе горения выделяется относительно немного дыма, пара. Показатели выбросов загрязняющих веществ в атмосферный воздух соответствуют эколого-гигиеническим показателям. Генераторный (древесный) газ в дальнейшем можно будет использовать на собственные нужды (отапливать помещения, теплицы). При этом древесный газ не уступает по качеству каменному угля. Кроме того, можно будет получить дополнительную прибыль от реализации топлива.

Таким образом, вовлечение отходов лесозаготовки в хозяйственный оборот может обеспечить регионы страны относительно дешевыми энергетическими ресурсами.

Идеальным решением данного вопроса может стать внедрение в производственный цикл предприятия газогенераторной энергетической установки. Такая установка будет решать сразу несколько важных задач. Позволит предприятию утилизировать нетоварные отходы и получить генераторный газ.

Рецензент: к.т.н., доцент Тураев С.С.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мохирев А.П. Переработка древесных отходов предприятий лесопромышленного комплекса как фактор устойчивого природопользования / А.П. Мохирев, Ю.А. Безруких, С.О. Медведев // Инженерный вестник Дона. - 2015.- № 2. Ч. 2. - С.13-26.
2. Самолдин, А.Н. Проблемы переработки древесно-растительных отходов / А.Н. Самолдин, В.В. Батурина // Лесной вестник. - 2020. - № 2. -С. 88-92.
3. Природные особенности ресурсов Абзелиловского района Республики Башкортостан [Электронный ресурс]. – URL: <https://docs.cntd.ru/document/1935044257>.

УСУЛҲОИ КОРКАРДИ ЧЁБ БО РОҲҲОИ МЕХАНИКӢ ВА ХИМИЯВӢ: ДАР МИСОЛИ ЧАНГАЛПАРВАРИИ АБЗЕЛИЛИИ ЧУМҲУРИИ БОШҚИРДИСТОН

Фишурда. Дар қор ҳаҷми партовҳо дар қараёни дарахтбурӣ аз рӯи қангалпарварии Абзелилии чумҳурии Бошқирдистон ба вучуд омадаанд. Дар натиҷаи таҳқиқоти гузаронидашуда роҳҳои оптималӣ ва аз ҷиҳати экологӣ тозаии партови ҳезум барои тичорати хурд пешниҳод карда мешаванд.

Калидвожаҳо: захираҳои қангал, партовҳои чӯб, брикетҳо, генератори газ.

УТИЛИЗАЦИЯ ДРЕВЕСИНЫ МЕХАНИЧЕСКИМИ И ХИМИЧЕСКИМИ СПОСОБАМИ: НА ПРИМЕРЕ АБЗИЛИЛОВСКОГО ЛЕСНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН

Аннотация. В работе представлены объемы отходов, образующиеся в процессе лесозаготовок по Абзелиловскому лесничеству Республики Башкортостан. В результате проведенных исследований предложены наиболее оптимальные и экологически безопасные способы утилизации древесных отходов для малых предприятий.

Ключевые слова: лесные ресурсы, отходы лесозаготовки, брикеты, газогенераторная установка

METHODS OF WOOD UTILIZATION BY MECHANICAL AND CHEMICAL METHODS: ON THE EXAMPLE OF THE ABZELILOVSKY FORESTRY OF THE REPUBLIC OF BASHKORTOSTAN

Annotation. The paper presents the volumes of waste generated in the process of logging in the Abzelilovsky forestry of the Republic of Bashkortostan. As a result of the conducted research, the most optimal and environmentally safe ways of wood waste disposal for small enterprises are proposed.

Keywords: forest resources, logging waste, briquettes, gas generator

Маълумот дар бораи муаллиф:

Агадуллина Алина Халимовна – Донишгоњи давлатии техникии ш.Уфа, номзади илмҳои техникӣ, дотсенти кафедраи муҳофизати муҳити зист ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ. Суроға: Россия, 450106, г. Уфа, Акназарова, 24. E-mail: agadullina-alina@mail.ru Телефон: +7(927)089-73-20

Короткова Людмила Николаевна - номзади илмҳои химия, дотсенти кафедраи **ООСРИПР УГНТУ, суроғаи электронӣ:** korotkova-lyuda76@mail.ru, тел.: +79876057808

Мамлиева А.В. - Донишгоњи давлатии техникии ш.Уфа, номзади илмҳои техникӣ, дотсенти кафедраи муҳофизати муҳити зист ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ E-mail: stagoyeva@mail.ru

Кимсанова Фируза Буриевна – номзади илмҳои техникӣ, мутахассиси пешбар-эксперти шуъбаи комплекси сузишворию энергетикии Вазорати саноат, энергетика ва инноватсияи Ҷумҳурии Башқирдистон,

Суроға: Россия, 450076, ш. Уфа, к. К. Маркс, 3. **E-mail:** burievna@mail.ru Телефон: +7(987)484-60-65

Тағозода Сурайё Эрка –н.и.х., дотсенти кафедраи химияи умумӣ ва таълилии Донишгоњи давлатии Данғара, E-mail: stagoyeva@mail.ru

Информация об авторах:

Агадуллина Алина Халимовна – Государственный технический университет г.Уфы, кандидат технических наук, доцент кафедры охраны окружающей среды и рационального использования природных ресурсов. **Адрес:** Россия, 450106, г. Уфа, Акназарова, 24. **E-mail:** agadullina-alina@mail.ru **Телефон:** +7 (927)089-73-20

Короткова Людмила Николаевна - кандидат химических наук, доцент кафедры ООСРИПР УГНТУ, электронный адрес: korotkova-lyuda76@mail.ru, тел.: +79876057808

Мамлиева А.С.- Государственный технический университет г.Уфы, кандидат технических наук, доцент кафедры охраны окружающей среды и рационального использования природных ресурсов E-mail: stagoyeva@mail.ru

Кимсанова Фируза Буриевна - кандидат технических наук, ведущий специалист-эксперт отдела топливно-энергетического комплекса Министерства промышленности, энергетики и инноваций Республики Башкортостан,

Адрес: Россия, 450076, г. Уфа, к. К. Маркс, 3. E-mail: burievna@mail.ru Телефон: +7 (987)484-60-65

Тағозода Сурайё Эрка - к.х.н., доцент кафедры общей и аналитической химии, Дангаринский государственный университет, E-mail: stagoyeva@mail.ru

Information about the authors:

Agadullina Alina Halimovna-State Technical University of Ufa, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Environmental Protection and Rational Use of Natural Resources. Address: Russia, 450106, Ufa, Aknazarova, 24. E-mail: agadullina-alina@mail.ru Phone: +7 (927)089-73-20

Korotkova Lyudmila Nikolaevna-Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of OOSRIPR USNTU, e-mail address: korotkova-lyuda76@mail.ru , tel.: +79876057808

Mamlieva A.S. - State Technical University of Ufa, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Environmental Protection and Rational Use of Natural Resources E-mail: stagoyeva@mail.ru

Kimsanova Firuza Burievna-Candidate of Technical Sciences, Leading Expert of the Fuel and Energy Complex Department of the Ministry of Industry, Energy and Innovation of the Republic of Bashkirdistan. **Address:** Russia, 450076, Ufa, K. K. Marx, 3. E-mail: burievna@mail.ru **Phone:** +7 (987) 484-60-65

Taghozoda Surayo Erka- Candidate of Chemical Sciences. Associate Professor of the Department of General and Analytical Chemistry, Dangara State University. **E-mail:** stagoyeva@mail.ru

СИСТЕМНЫЙ АНАЛИЗ ТЕРМОДИНАМИЧЕСКИХ СВОЙСТВ БИНАРНЫХ ГИДРИДОВ S-ЭЛЕМЕНТОВ И ИХ МОДЕЛИРОВАНИЕ

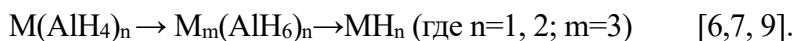
Исозода Д.Т.
Институт энергетики Таджикистана

Гидриды – соединения водорода с металлами (М) по составу и строению их можно подразделить на следующие классы: - бинарные (MH_x), смешанные (GeH_3 , AsH_3 и т.д.) и комплексные – $M(ЭH_4)_x$ (Э - В, Al, Ga; М – щелочные (Щ), щелочноземельные (ЩЗМ) и редкоземельные (РЗМ) и $M_x(ЭH_6)_y$ (Э - Al; М – ЩМ, ЩЗМ). [1-3]

Гидриды s – элементов (за исключением бериллия) по характеру связи относятся к типично ионным соединениям и состоят из катиона металла и гидрид-анионов типов H^- , $[ЭH_4]^-$ и $[AlH_6]^{3-}$. Гидрид-ионы являются высоко-чувствительным индикатором к малейшим изменениям в структурах и свойствах атомов-партнёров. Это обусловлено высокой разрыхлённостью и лёгкой поляризуемостью их электронных облаков. Гидрид - ион типа H^- легко поляризуется из-за наличия двух электронов в поле одного протона [4,5]. В этой связи исследование свойств гидридных соединений, в том числе бинарных гидридов s – элементов, получение достоверных сведений и установление закономерности их изменения в зависимости от природы катионов в пределах групп и периодов Таблицы химических элементов (ТХЭ) имеют научно прикладное значение [6,7, 8].

В данной работе приведены обобщённые литературные и определённые нами сведения по термодинамическим свойствам гидридов s – элементов позволяют установить закономерности их изменения в зависимости от природы катионов в пределах IА и IIА групп ТХЭ [6,7, 8].

Бинарные гидриды щелочных металлов – Li, Na и K и щелочноземельных – Mg и Ca получены нами в результате термического разложения комплексных алюмогидридов соответствующих металлов по схеме

Термодинамические характеристики бинарных гидридов отмеченных металлов определены методами тензиметрии с мембранным – нуль манометром и калориметрии [6-10,12].

В таблице 1 приведены обобщённые литературные и полученные нами сведения термодинамических характеристик бинарных гидридов элементов IА, IIА групп ТХЭ [5,15]. Отсутствующие в литературе сведения для бинарных гидридов франция и радия были получены методами сравнительного расчёта [11,16]. В качестве сравниваемых рядов сходных соединений использованы фториды и хлориды этих металлов. Расчёты произведены по следующим уравнениям:

для гидрида франция

$$\begin{aligned} \Delta_f H_{MH} &= -0,017 \Delta_f H_{MCl} - 61,8; & \Delta_f H_{MH} &= 0,305 \Delta_f H_{MF} + 115,8 \\ \Delta_f G_{MH} &= -0,083 \Delta_f G_{MCl} - 64,0; & \Delta_f G_{MH} &= 0,535 \Delta_f G_{MCl} + 253,1 \end{aligned}$$

для гидрида радия

$$\begin{aligned} \Delta_f H_{MH_2} &= 0,218 \Delta_f H_{MCl_2} - 27 & \Delta_f H_{MH_2} &= 0,452 \Delta_f H_{MF_2} - 731,7 \\ \Delta_f G_{MH_2} &= 0,223 \Delta_f G_{MCl_2} + 32,8 & \Delta_f G_{MH_2} &= -0,631 \Delta_f G_{MF_2} - 874,4 \end{aligned}$$

Выбор обоснован кристаллографическим сходством анионов. В ионных гидридах гидрид-ион H^- по своим размерам ($r_H = 0,13-0,15$ нм) приблизительно равен иону фтора (F^-) ($r_F = 0,133$ нм). Однако, по поляризуемости гидрид-ион близок к иодид - ионм [13,14].

Полученные наиболее полные сведения термодинамических характеристик бинарных гидридов позволили провести системный анализ и установить закономерности их изменения в зависимости от природы катионов в пределах соответствующих групп Таблицы химических элементов.

Таблица 1

Стандартные термодинамические характеристики бинарных гидридов элементов I A и II A групп
ТХЭ (* - оценённые нами)

MH_x	N_M	$-\Delta_f H$, кДж/моль	$-\Delta_f G$, кДж/моль	S , Дж/моль*К	C_p , Дж/моль*К
LiH	3	90,5; 90,67; 90,63	68,68	20,63; 20,03	28,95
NaH	11	56,44	33,62	40,00; 40,03	36,40
KH	19	57,82	34,05	50,21; 50,18	38,07
RbH	37	53,30; 52,30	27,42; 31,10*	58,58; 63,07	39,75; 39,30
CsH	55	54,02; 54,2; 52,0*	29,16; 28,31*	66,94	41,84
FrH	87	50,89*	26,5*	75,34*	43,10*
BeH ₂	4	19,04	15,41	24,48	30,12
MgH ₂	12	75,30; 76,15	35,90	31,10; 31,03	35,42
CaH ₂	20	176,98; 181,51	138,02; 142,53	41,42	41,00
SrH ₂	38	180,32	139,86	51,88	43,93
BaH ₂	56	177,04	138,21	63,01	46,03
RaH ₂	88	193,31*	154,42*	73,80*	48,11*

Особенности закономерности изменения термодинамических характеристик бинарных гидридов ЩМ в зависимости от природы катионов наглядно изображены на рисунках 1(а) и 1 (б).

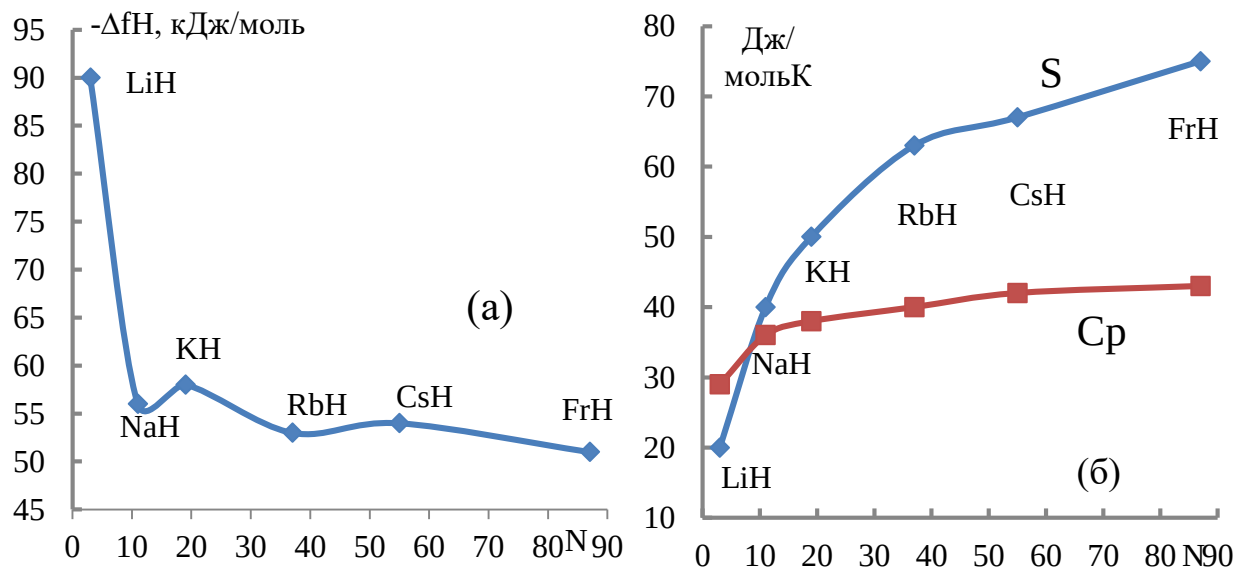

Рисунок 1. Графики зависимости энтальпии (а), энтропии (б) и теплоёмкости (б) образования бинарных гидридов ЩМ от природы (N) катионов.

Характер закономерности изменения термодинамических характеристик бинарных гидридов ЩМ в зависимости от природы катионов наглядно виден из рисунка 2(а) и 2 (б).

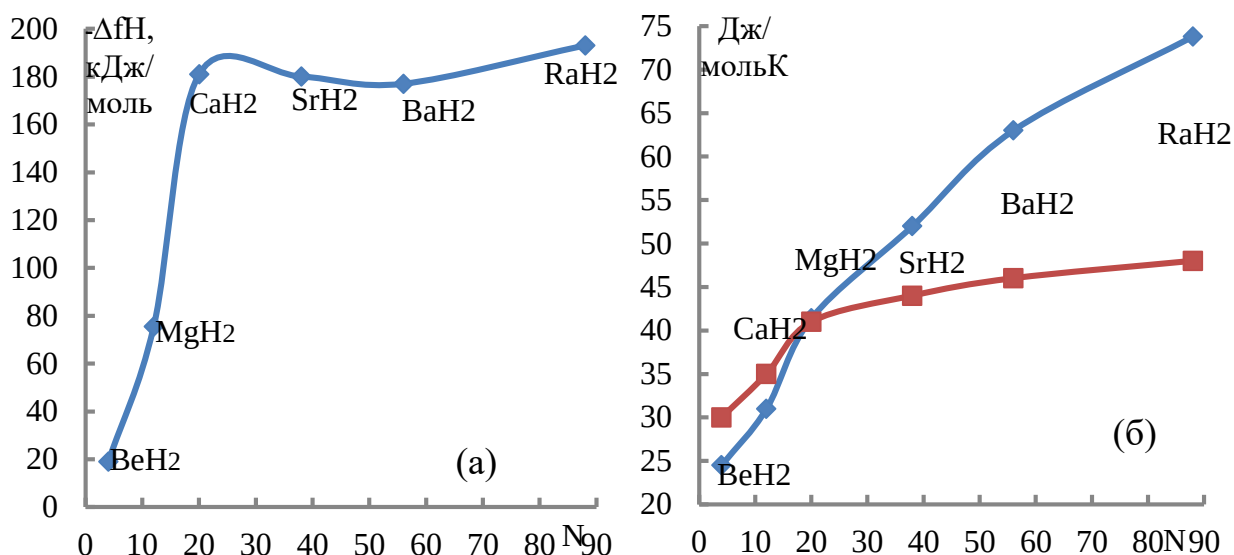

Рисунок 1. Графики зависимости энтальпии (а), энтропии (б) и теплоёмкости (б) образования бинарных гидридов IIIA от природы (N) катионов.

Полученные сведения позволили также установить закономерности изменения термодинамических характеристик бинарных гидридов в зависимости от природы катионов и в периодах ($\text{Na}^{+1} \rightarrow \text{Mg}^{+2}$ и $\text{Cs}^{+1} \rightarrow \text{Ba}^{+2}$).

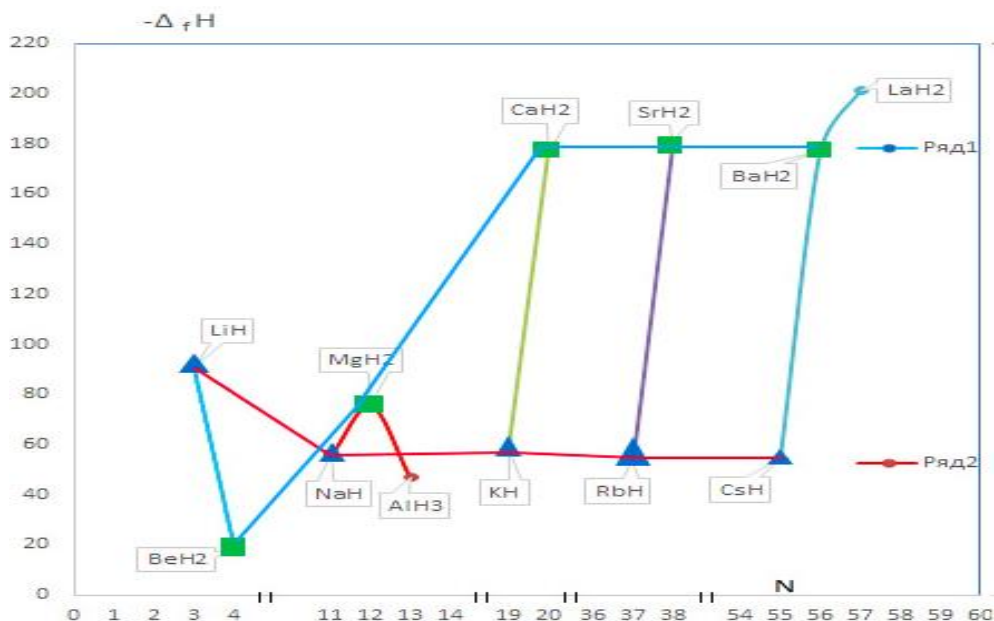

Рисунок 3. Графики изменения энтальпии образования бинарных гидридов в зависимости от природы катионов в периодах.

В целом, среди бинарных гидридов элементов IA группы (таблица 1 и рисунок 1а) с ростом порядкового номера ЦМ наблюдается уменьшение термодинамической устойчивости бинарных гидридов. Среди гидридов типичных металлов при переходе $\text{LiH} \rightarrow \text{NaH}$ наблюдается резкое, почти двукратное уменьшение термодинамической устойчивости гидридов ($-\Delta(\Delta H = 46 \text{ кДж/моль})$ и $-\Delta(\Delta G = 33 \text{ кДж/моль})$). При переходе $\text{NaH} \rightarrow \text{KH}$ наблюдается малое повышение термодинамической устойчивости ($+\Delta(\Delta H = 1,4 \text{ кДж/моль})$ и $+\Delta(\Delta G = 0,4 \text{ кДж/моль})$). Для подгруппы калия ($\text{KH} \rightarrow \text{RbH} \rightarrow \text{CsH} \rightarrow \text{FrH}$) наблюдается прямолинейный характер уменьшения термодинамической устойчивости гидридов с незначительным отклонением для гидроксида рубидия.

С увеличением порядкового номера (N) элементов IA группы наблюдается резкий рост энтропии (рисунок 1 (б)) при переходе $\text{LiH} \rightarrow \text{NaH}$ ($+\Delta S=20$) и замедление тенденции его роста для гидридов подгруппы калия ($+\Delta S=8$). Наблюдается отклонение от линейности для RbH .

Среди бинарных гидридов IIА группы (рисунок 2(а)) наблюдается противоположенная картина по сравнению с бинарными гидридами IСМ. Наибольшую термодинамическую устойчивость имеет CaH_2 и наименьшую – BeH_2 . При переходе $\text{BeH}_2 \rightarrow \text{MgH}_2 \rightarrow \text{CaH}_2$ наблюдается резкое повышение термодинамической устойчивости гидридов ($+\Delta(\Delta H=162,5 \text{ кДж/моль})$ и $+\Delta(\Delta G=127,1 \text{ кДж/моль})$). Для ряда гидридов элементов подгруппы кальция $\text{CaH}_2 \rightarrow \text{SrH}_2 \rightarrow \text{BaH}_2 \rightarrow \text{RaH}_2$ наблюдается малое уменьшение термодинамической устойчивости гидридов с отклонением от линейности для SrH_2 .

График закономерности изменения энтропии и теплоёмкости бинарных гидридов IСЗМ имеет аналогичный характер с гидридами IСМ (рисунок 2 (б)). Наблюдается постепенное повышение энтропии с шагом $+\Delta S=6,6 \text{ Дж/моль К}$ (при переходе $\text{BeH}_2 \rightarrow \text{MgH}_2$) и $+\Delta S=10,8 \text{ Дж/моль К}$ (при переходе $\text{MgH}_2 \rightarrow \text{CaH}_2 \rightarrow \text{SrH}_2 \rightarrow \text{RaH}_2$).

Полученные сведения позволили проводить математическое моделирование установленных закономерностей по стандартной программе MICROSOFT EXCEL. Полученные математические уравнения приведены в таблице 2. При расчётах не учтены значения термодинамических характеристик гидридов Li, Na (для гидридов IСМ), Be и Mg (для гидридов IСЗМ), так как они выпадают из общих закономерностей. [5-7]

Таблица 2

Уравнения закономерности изменения термодинамических свойств бинарных гидридов IСМ и IСЗМ от природы металлов

MH _x	Свойства	Вид уравнения	Тренд	R ²
M - K,Rb,Cs,Fr	$-\Delta_f H$	$y = 0,0112x^2 - 0,9341x + 71,523$	П	1,00
	S	$Y = -0,0197x^2 + 2,064x + 16,395$	П	0,98
M - Ca,Sr,Ba,Ra	$-\Delta_f H$	$Y = -0,0003x^3 + 0,0441x^2 + 1,6299x + 194,3$	П	1,00
	S	$Y = -0,0053x^2 + 0,9914x + 23,255$	П	0,98
Ряд 1	$-\Delta_f H$	$y = -23,64x^2 + 562,58x - 3271,5$	П	1,00
Ряд 2	$-\Delta_f H$	$y = -49,38x^2 + 5604,2x - 158802$	П	1,00

Примечание: y – свойства гидридов; x – порядковый номер M; R² – степень достоверности; тип тренда – полиномиальный.

Рецензент: к.т.н., доцент Тураев С.С.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жигач, А.Ф. Химия гидридов / А.Ф. Жигач, Д.С. Станисевич. -Л.: Химия, 1969. - 676 с.
2. Мирсаидов У. Синтез, свойства и химические превращения боро- и алюмогидридов металлов. – Душанбе: Дониш, 2005, 302 с.
3. Мирсаидов У., Дымова Т.Н. Борогидриды металлов. - Душанбе: Дониш, 2004. - 138с.
4. У.М. Мирсаидов, Термическая устойчивость и термодинамические характеристики простых и комплексных гидридов редкоземельных металлов. У.М. Мирсаидов, Б.А. Гафуров, А. Бадалов. – Душанбе: Дониш, 2014. -84 с.
5. Исоев Д.Т. Термодинамические и энергетические характеристики комплексных боро- и алюмогидридов элементов IA и IIА групп. Дисс. кан. хим. наук, Душанбе, 2000, 125с.
6. Бадалов, А. Физико-химические свойства простых и комплексных гидридов элементов IA, IIА групп и редкоземельных металлов / А. Бадалов, М. Икрамов, У. Мирсаидов. – Душанбе, Дониш, 1994. – 195 с.
7. Мирсаидов У.М., Азизов О.А., Исозода Д.Т., Бадалов А. Моделированный, механохимический синтез гидридных соединений бора и алюминия и их энергетические, термодинамические характеристики. Душанбе: Дониш, 2021, 96с.
8. Икрамов М. Термическая устойчивость и термодинамические характеристики борогидридов щелочных металлов. – Дисс к.х.н Душанбе, 1991,

9. Гафуров Б. Термическая устойчивость и термодинамические характеристики борогидридов элементов ПА группы. Дисс... к.х.н, Душанбе, 1997, 104с.
10. Кузнецов В.А., Дымова Т.Н. Оценка стандартных энтальпий и изобарных потенциалов образования комплексных гидридов //Изв. АН СССР. Серия: Химия. -1971.-№2.-с.260-264.
11. Мирсаидов У.М. Термическая устойчивость и термодинамические характеристики борогидридов металлов / У.М. Мирсаидов, Б.А. Гафуров, А. Бадалов. – Душанбе: Дониш, 2014. -107 с.
12. Новиков Г.И., Суворов А.В. Мембранный нуль – манометр для измерения давления пара в широком интервале температур// заводская лаборатория, Металлургиздат, 1959-Т.25. -№6. С. 750-752.
13. Сравнительный расчет теплоемкости борогидридов элементов ПА группы / А. Бадалов, Ш. Нуритдинов, Б. Гафуров, М. Икрамов // Докл. АН Республики Таджикистан. -1996. -Т.39. -№1/2. -С.58-60.
14. Mirsaidov, U.M. Regularities of thermodynamic characteristics changes of binary hydrides of s-elements, aluminium and lanthanides (II and III) and their modeling / U.M.Mirsaidov, M.Yu. Akramov, O.A. Azizov, A. Badalov // Applied solid-state chemistry scientific-practice journal. –2018. -№4(5). - P.112-119.
15. Методологические проблемы химии гидридов бора и алюминия. ДАН РТ, 2005, т.XLVIII, №11-12, с.29-33.МирсаидовУ. Гафуров Б.А., Бадалов А.
16. Киреев, В.А. Методы практических расчётов в термодинамике химических реакций / В.А. Киреев. – М.: Химия, 1975. -536 с.

ТАЪЛИЛИ СИСТЕМАТИКИИ ХОСИЯТҶОИ ТЕРМОДИНАМИКИИ ГИДРИДҶОИ БИНАРИИ S-ЭЛЕМЕНТҶО ВА МОДЕЛИРОНИИ ОНҶО

Фишурда. Дар мақола натиљаи таҳқиқоти пайвастагиҳои гидроген дар мисоли гидриди бинари s – элементҳо чамъ оварда шудааст. Қиматҳои маълум ё тозашудаи хосиятҳои термодинамикии гидридҳои металлҳои ишқорӣ ва ишқорзаминӣ умумӣ қарда шудаанд. Дар натиља омузиши таълилии термикӣ, қимати бузургӣҳои термодинамикии гидриди металлҳои гурӯҳҳои IA ва ПА системаи элементҳои химиявӣ муайян қарда шудааст.

Дар асоси қиматҳои ӯисоб гардида, графикаи вобастагии энталпияи ӯосилшавӣ, энтропия ва гармиғунҷоиши пайвастагиҳои гидриди MN ва MN₂ аз рақами тартибии металлҳо дар гурӯҳҳои IA ва ПА системаи элементҳои химиявӣ нишон дода шуд. Дар асоси маълумотҳои ба даст омада, бо барномаи стандартии MICROSOFT EXCEL моделиронии математикӣ, оид ба қонунияти тағирёбии хосияти пайвастагиҳо гузаронида шуд.

Калидвожаҳо: Гидридҳо, гидроген, тензометрия, калориметрия, энталпияи ӯосилшавӣ, энтропия, гармиғунҷоиш, моделиронӣ, табиати катион, рақами тартибӣ, қонуният, s – элементҳо, таълил.

СИСТЕМНЫЙ АНАЛИЗ ТЕРМОДИНАМИЧЕСКИХ СВОЙСТВ БИНАРНЫХ ГИДРИДОВ S-ЭЛЕМЕНТОВ И ИХ МОДЕЛИРОВАНИЕ

Аннотация. В статье приведен системный анализ результатов исследования бинарных гидридов s – элементов. Обобщены известные или уточнённые величины термодинамических свойств гидридов металлов IA и ПА групп таблица химических элементов ТХЭ.

В результате изучения процесса термического разложения были определены термодинамические характеристики бинарных гидридов отмеченных металлов. На основе полученных результатов показан график зависимости энтальпии образования, энтропия и теплоёмкость гидридных соединений MN и MN₂ от порядковых номеров металлов в пределах IA и ПА групп Таблиц химических элементов ТХЭ.

По полученным сведениям проведено математическое моделирование установленных закономерностей по стандартной программе MICROSOFT EXCEL.

Ключевые слова: Гидриды, водород, тензометрия, калориметрия, энталпия образования, энтропия, теплоёмкость, моделирование, порядковый номер, закономерность, s – элементы, анализ.

SYSTEM ANALYSIS OF THERMODYNAMIC PROPERTIES OF S-ELEMENT BINARY HYDRIDES AND THEIR SIMULATION

Annotation. The article presents a systematic analysis of the results of the study of binary hydrides of s-element hydrides. The known or refined values of the thermodynamic properties of metal hydrides of groups IA and IIA are summarized. Table of chemical elements TCE.

As a result of studying the process of thermal decomposition, the thermodynamic characteristics of the binary hydrides of the noted metals were determined. Based on the results obtained, a graph of the dependence of the enthalpy of formation, entropy and heat capacity of hydride combined MN and MN₂ on the serial number of metals within the IA and IIA groups of the table of chemical elements of TCE is shown.

Based on the information obtained, mathematical modeling of the established patterns was carried out using the standard MICROSOFT EXCEL program.

Keywords: Hydrides, hydrogen, tensometry, calorimetry, enthalpy of formation, entropy, heat capacity, modeling, ordinal number, regularity, s-elements, analysis.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Исозода Диловар Тарик - номзоди илмҳои химия, дотсенти кафедраи илмҳои табиӣ-риёзии Донишгоҳи энергетикӣ Тоҷикистон. E-mail: isoev-d@mail.ru

Сведение об авторе:

Исозод Диловар Тарик - кандидат химических наук, доцент кафедры естественных наук Таджикского энергетического института.

E-mail isoev-d@mail.ru

Information about the author:

Isozoda Diloavar Tarik - Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Natural Sciences of the Tajik Energy Institute.

E-mail: isoev-d@mail.ru

ТДУ: 53:004.94 (076.5)

МОДЕЛИ ТАЪСИРИ МУТАҚОБИЛАИ ЗАРЯДҲОИ ЭЛЕКТРИКӢ (БАРҚӢ) (МОДЕЛСОЗИИ КОМПЮТЕРӢ)

Олимӣ А.Р.

Донишгоҳи давлатии Данғара

Мақсади кор - ба таври таҷрибавӣ муайян кардани таъсири мутақобилаи зарядҳои электрикӣ (барқӣ) ба тариқи моделронии компютерӣ. Моделсозии компютерӣ яке аз усулҳои муосири омӯзиши системаҳои физикӣ мебошад. Моделҳои компютерӣ имкон медиҳанд, ки таҷрибаҳо гузаронида, натиҷаҳои дуруст ба даст оварда шаванд. Моделҳои компютерӣ сода ба мо имконият медиҳад, ки омилҳои асосиро, ки ҳосиятҳои объектҳои омӯзиш ва омӯхтани вобастагии системаи физикиро ба тағйир ёфтани параметрҳо ва шароити ибтидоии онҳо тавсиф медиҳад, муайян намоем.

Дар қори озмоишии мазкур диққати хонанда ба истифодаи технологияҳои муосири итилоотӣ-компютерӣ дар раванди таълим ҷалб карда мешавад ва инчунин ба хонандагон ва донишҷӯён донишҳои таъсири зарядҳои электрикӣ (барқӣ) ва шарҳ додани ҳодисаҳои электрикӣ (барқӣ) зарур мебошад. Дар қори мазкур таъсири мутақобилаи зарядҳои электрикӣ дар асоси қонуни Кулон тариқи моделронии компютерӣ дида баромада мешавад.

Муҳити атрофе, ки моро иҳота кардааст, мураккаб ва ғуногун мебошад. Одамият дар рафти омӯзиши худ бояд хусусиятҳои муъимтарини объектҳои таъқиқшаванда ва ҳодисаҳои рухдодаро, ки дар алоқамандӣ ифода мешаванд, муайян намояд. Барои нишон додани алоқаҳои умумӣ, муҳаққиқ ихтироот ва дастгоҳҳои хеле мураккабро эҷод мекунад. Ҳамаи ин ба ӯ имкон медиҳад,

ки тамоми қонунҳои ҳодисаҳоеро, ки таҳти назорати ӯ қарор гирифтаанд, бубинад ва дарк намояд. Муҳимтарини онҳо мазмуни қонунҳои табиат мебошад.

Аммо ҳангоми пайдо шудани қонунҳои асосӣ ё омӯхтани хосиятҳои физикию химиявии объектҳо ба тадқиқотчӣ лозим меояд, ки таҷрибаҳои ҳаҷман калонро анҷом диҳад. Фарз мекунем, ки барои тасаввур кардани қонуни ҷозибии умумичаҳонӣ қувваи кашишӣ якҷанд ҳисро чен кардан лозим аст, ки дар нақши онҳо объектҳои астрономӣ ё кураҳои азимро гирифтани мумкин аст. Барои ошкор намудани қонуни Кулон таъсири мутақобилаи ҳисмҳои заряднокро дар тарозуи чархзананда таҳқиқ кардан лозим аст. Барои чен кардани ҳиспакии моеъ ин моеъро ба вискозиметр рехта, натиҷаҳоро қайд кардан лозим аст.

Бори дигар таъкид кардан лозим аст, ки барои гузарондани якҷанд таҷриба донишҷӯ мачбур мешавад моделҳоеро созад, ки аз ҷиҳати фаҳмиши техникӣ хеле мураккаб бошанд. Тасвири қонуниятҳо, аз нуқтаи назари мо, дар сурати эҳтимолӣ, бояд дар таҷрибаи васеъ тасвир карда шавад. Факат дар таҷрибаи ҳақиқӣ ба дурустии ин ё он қонун боварӣ ҳосил кардан мумкин аст. Моделҳои инчунин метавонанд барои тақмил додани малака ва омӯзиш истифода шаванд. Моделсозӣ ба қобилияти нав кардани ҳодисаҳои ба ҳамдигар монанд таъя мекунад. Модел, албатта, бояд аз ҷиҳати геометрӣ ба объект монанд бошад. Илова бар ин, зарур аст, ки монандӣ дар параметрҳои физикӣ анҷом дода шавад. Шароити гузариши равандҳои физикӣ набояд аз таърифи воҳиди ченаки бузургҳои физикӣ вобаста набояд ва аз рӯи параметрҳои беандоза, яъне қиматҳои нисбӣ интихоб карда мешаванд. Агар монандии ҳодисаҳо ва ҷамаи параметрҳои микдории онҳо, ки дар шакли нисбӣ тавсиф шудаанд, мувофиқат кунанд, он гоҳ фарқ қунонидани хусусиятҳои нисбии модел ва асл як шакли ифодаи мувофиқати байни асл ва модел шуда метавонад. Илова бар ин, пешниҳоди натиҷаи таҷрибаҳо бо модел дар тағйирёбандаҳои нисбӣ имкон медиҳад, ки як ҳодисаи муайян тавассути омӯзиши як гурӯҳи тамоми ҳодисаҳои монанд омӯхта шавад. Ҳангоми моделсозӣ дар физика, объект ва модели физикии яхела, андозаи геометрии онҳо ва хусусиятҳои физикии онҳо дар назар дошта мешавад.

Марҳилаҳои асосии моделсозии компютерӣ иборатанд аз: гузоштани масъала, муайян кардани объекти моделсозӣ; дарёфти унсурҳои асосии система ва соддатарин амалҳои мутақобила; гузаштан ба модели математикӣ; сохтани дастурҳо оид ба тартиби иҷро ва навиштани барномаи компютерӣ; тарҳрезӣ ва иҷрои таҷрибаҳо дар компютер; дарёфти натиҷаҳо.

Моделсозӣ дар асоси ҳисмҳо ва иншоотҳои тадқиқшаванда амалӣ карда мешавад. Дар марҳилаи аввал сарҳади санҷишро танзим мекунанд, ки маълумот аз ҳисми воқеӣ чудо карда мешавад, яъне маълумоти дақиқ ва муҳим эҷод карда мешавад, маълумоти нодаркор бурида мешавад ва марҳилаи ибтидоии абстраксия (алоқамандии ҳисмҳо ва ҳодисаҳо) ба вуҷуд меояд. Тағйир додани маълумот мушкilotест, ки ҳалшаванда мебошад.

Маълумоте, ки барои масъалаи яқум муҳим аст, метавонад барои дуоҷамаш нолозим бошад. Аз байн рафтани маълумоти асосӣ натиҷаи дақиқро наметавонад ва ё умуман имкон наметавонад, ки ба ҳулосае оянд. Назорати маълумоти дуоҷамараҷа душвориҳо эҷод мекунанд ва баъзан ҳолатҳо дар роҳи ҳалли мушкilot монеъа эҷод мекунанд. Роҳ аз ҳисми воқеӣ то маълумот дар бораи ҳуди ҳисм, танҳо дар лаҳзаи муайян кардани мақсади умумӣ омӯхта мешавад. Дар баробари ин гузариши масъала ҳангоми омӯхтани мавзӯи аниқ мегардад. Инчунин, дар ин маврид табдил додани маълумот дар бораи мавзӯ бо компютер сурат мегирад.

Моделҳои тахминии ҳодиса сохта мешавад, ки инҳоро дар бар мегирад: Маълуми параметрҳои асосӣ, доимӣ (константаҳо), ки тамоми объекти офаридашаванда ва қисмҳои алоҳидаи онро тавсиф мекунанд; бо таври статистикӣ ё доимии муайян кардани модел;

Маълуми тағйирёбандаҳо, ки бо роҳи тағйир додани қимати онҳо сохти моделро идора карда ва инчунин аз рӯи он хусусиятҳои тағйирёбанда ё идорашавандагии он муайян карда мешавад;

Формулаҳо ва алгоритмҳо, ки бузургҳои дар ҳар як ҳолати объекти сохтанида мепайвандад;

Формулаҳо ва алгоритмҳо, ки раванди иваз кардани ҳолати объекти моделшавандаро тавсиф мекунанд.

Натиҷаи таҳқиқоти компютерӣ, модели иттилоотии ҳодиса дар шакли графикҳо, вобастагии баъзе хусусиятҳо аз дигарҳо, диаграммаҳо, ҷадвалҳо, намоиши ҳодиса дар вақти воқеӣ ё виртуалӣ ва ғайра мебошад.

Шартҳои марҳилаҳои моделсозии компютерӣ

Моделсозии компютерӣ яке аз усулҳои самараноки омӯзиши системаҳои физикӣ мебошад. Содда ва аниқ будани моделҳои компютерӣ ба мо имкон медиҳад, омилҳои асосиро, ки хосиятҳои объектҳои омӯзишро муайян мекунанд, пайдо кунем ва вобастагии системаи физикиро аз тағйирёбии параметрҳо ва шароити ибтидоии он омӯзем.

Шартҳои моделсозӣ инҳоянд:

1. Шартҳои кифояти иттилоот. Вақте ки маълумот дар бораи объекти таҳқиқшаванда қомилан мавҷуд нест, модел сохтан ғайриимкон аст, аммо вақте ки мо маълумоти кофӣ дорем, моделсозӣ маъно надорад. Модели системаро танҳо дар сурате сохтан мумкин аст, ки агар мо дар бораи объекти таҳқиқшаванда маълумоти муайян дошта бошем.

2. Шартҳои имконпазир будан. Модели иҷрошуда бояд ҳадафи тадқиқотро дар як муддати маҳдуд кафолат диҳад.

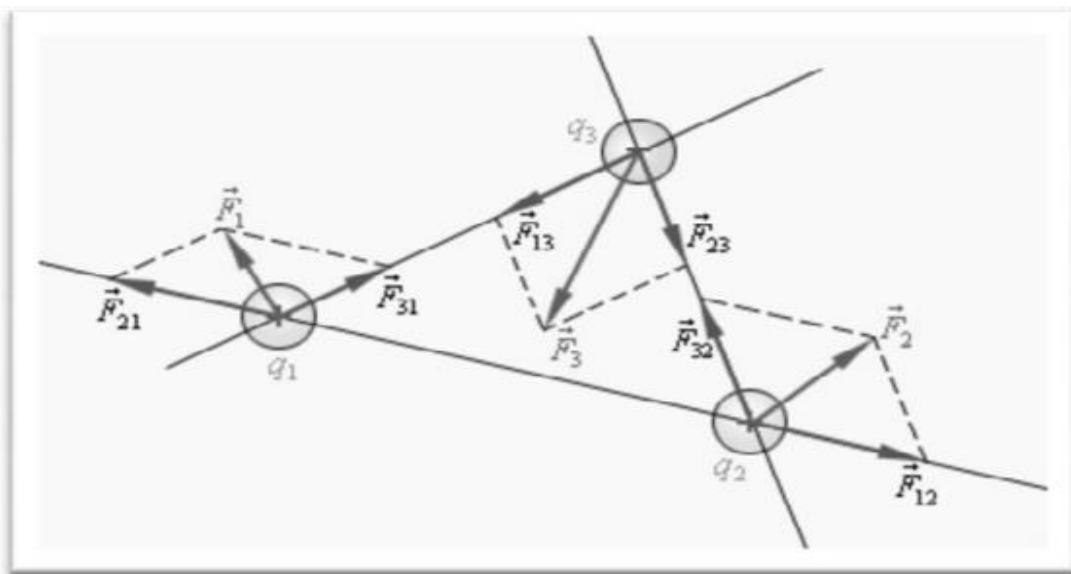
3. Шартҳои пайваستاгӣ. Системае, ки мо меомӯзем, ҳамчун ҷамъи зерсистемаҳои муаррифӣ мешавад, ки бо ҳамдигар амал мекунанд ва бо усулҳои стандартии математикӣ модел карда шудаанд. Дар баробари ин, хосиятҳои система, ҷамъи хосиятҳои унсурҳои таркибии он нестанд.

4. Шартҳои якҷанд моделҳо. Ҳар як модели мушаххас метавонад танҳо қисмҳои системаи воқеиро нопурра инъикос кунад. Барои омӯзиши мукаммал якҷанд модели раванди таъқиқшаванда бунёд кардан лозим аст ва зарур аст, ки ӯ як модели минбаъда модели пешинаро тақмил диҳад.

5. Шартҳои параметризатсия. Зерсистемаҳои моделронии системаҳои алоҳида бо як параметр тавсиф карда мешаванд: вектор, матритса, график, муодила.

Яке аз намунаҳои моделсозии компютери равандҳои физикиро дар мисоли модели «таъсири мутақобилаи зарядҳои барқӣ(электрикӣ)» дида мебароем.

Тавре ки аллакай маълум гардид, моделсозии компютерӣ дар омӯзиши ҳодисаҳо ва равандҳои физикӣ ёрии калон мерасонад. Дар ин мақола як мисоли истифодаи симулятсияи компютерӣ дар дарсҳои физика оварда мешаванд. Мо чунин мисолро аз диски «Физикаи кушод «Версияи 2.5. Қисми 2», дида мебароем. Дар ин ҷо метавонем татбиқи модели компютери дар гузариши бахши электродинамика «Майдони электрикӣ» таъсири мутақобилаи зарядҳои барқӣ(электрикӣ) баррасӣ кунем. Пас аз гузаштани мавзӯи «Қонуни Кулон» ба донишҷӯён фаҳмондан лозим аст, ки қувваҳои таъсири мутақобилаи Кулон ба принципи суперпозицияи майдонҳо итоат мекунанд. Агар ӯсми заряднок дар як вақт бо якҷанд ӯсмиҳои заряднок таъсир кунад, он гоҳ қувваи натиҷаи ба ин ӯсм таъсиркунанда ба ӯамъи вектори қувваҳои ба ин ӯсм таъсиркунанда аз тарафи ӯамаи ӯсмиҳои зарядноки дигар баробар аст.

Расми 1. Принципи суперпозитсияи қувваҳои электростатикӣ

Рис. 1. Принцип суперпозиции электростатических сил

Figure 1. The principle of superposition of electrostatic forces

$$\vec{F}_1 = \vec{F}_{21} + \vec{F}_{31}; \quad \vec{F}_2 = \vec{F}_{12} + \vec{F}_{32}; \quad \vec{F}_3 = \vec{F}_{13} + \vec{F}_{23}.$$

Ин расм принципи суперпозицияро бо мисоли таъсири мутақобилаи электростатикии се ҷисми заряднок тавсиф мекунад. Дар системаи иборат аз се зарядҳои элементарӣ ҳар яке аз ду заряд байни ҳам бидуни таъя ба заряди сеюм таъсири мутақобила мекунанд. Дар модели компютерӣ мумкин аст, ки андоза ва аломатҳои ҳар як аз се зарядро тағир диҳед. Барои тағир додани мавқеи зарядҳо, шумо бояд курсорро дар компютер истифода бурда заряди интихобшударо бо тугмаи чапи муш пахш кунед. Дар экран қиматҳои қувваҳои таъсири мутақобила нишон дода мешаванд. Агар қиматҳои қувваҳо мусбат бошанд, зарядҳо ҳамдигарро тела медиҳанд ва агар манфӣ бошанд, зарядҳо ҳамдигарро ҷазб мекунанд. Ин модели компютерии «Таъсири мутақобилаи зарядҳои нуқтавӣ» ба таври аёнӣ ва ҳеле содда принципи суперпозицияро нишон медиҳад. Агар ҳонандагон аз суханони муаллим мавзӯи омӯхташавандаро чандон дарк накунанд, ин модел ба онҳо кумак мекунад, ки мавзӯро хубтар фаҳманд ва омӯзанд. Инчунин, баҳри мустаҳкам намудани дониш саволҳои иловагӣ тартиб додан лозим аст, ки барои беҳтар аз худ кардани маводи пешниҳодшуда кумак мекунанд.

Бо ёрии моделҳои компютерӣ метавон таҷрибаеро бо амалӣ намудани ҳодисаи ғайривоксеии табиат ташкил кард. Дар таҷрибаи табиӣ муқаррарӣ ин имконнопазир аст.

Муқаррир: н.и.т., дотсент Тураев С.С.

АДАБИЁТ

1. Педагогические нововведения в высшей школе. Материалы IV Всероссийской научно-методической конференции. КубГУ. Часть VI. Инновации в методиках преподавания учебных дисциплин. Краснодар. 1998. С. 14-16.
2. Современный физический практикум. Сборник тезисов докладов V учебно-методической конференции стран СНГ. Под ред. В./И. Николаева /и М.Б. Шапочкина. Москва. 1998. С.212.
3. ЭВМ в курсе общей физики. Под ред. А.Н. Матвеева. Изд-во Московского университета. 1982. С.15-18.
4. Любарский Г.Я., Слабочинский Р.П. Математическое моделирование и эксперимент. - Киев: Наукова думка. 1987. - С.5-7.
5. А. Ф. Кавтрев. Компьютерные программы по физике в средней школе. Журнал "Компьютерные инструменты в образовании", Санкт-Петербург: "Информатизация образования", 11, с. 42-47, 1998.
6. Е. И. Бутиков. Лаборатория компьютерного моделирования. Журнал "Компьютерные инструменты в образовании", Санкт-Петербург: "Информатизация образования", с.26, 1999.
7. А. С. Чирцов. Информационные технологии в обучении физике. Журнал "Компьютерные инструменты в образовании", Санкт-Петербург: "Информатизация образования", с.3, 1999.
8. Е. И. Бутиков. Основы классической динамики и компьютерное моделирование. Материалы 7 научно-методической конференции, Академическая Гимназия, Санкт-Петербург - Старый Петергоф, с. 47, 1998.
9. А. Ф. Кавтрев. "Компьютерные модели в школьном курсе физики". Журнал "Компьютерные инструменты в образовании", Санкт-Петербург: "Информатизация образования", с. 41-47, 1998. 45
10. М. И. Башмаков, С. Н. Поздняков, Н. А. Резник "Информационная среда обучения", Санкт-Петербург: "Свет", с.121, 1997.
11. А. Ф. Кавтрев. "Методика использования компьютерных моделей на уроках физики". Пятая международная конференция "Физика в системе современного образования" (ФССО-99), тезисы докладов, том 3, Санкт-Петербург: "Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена", с. 98-99, 1999.
12. А. Ф. Кавтрев "Опыт использования компьютерных моделей на уроках физики в школе "Дипломат", Сборник РГПУ им. А. И. Герцена "Физика в школе и вузе", Санкт-Петербург: "Образование", с. 102-105, 1998.
13. П. И. Белостоцкий, Г. Ю. Максимова, Н. Н. Гомулина "Компьютерные технологии: современный урок физики и астрономии". Газета "Физика" 20, с. 3, 1999.
14. В.А. Буров «Демонстрационный эксперимент по физике в средней школе». Москва Просвещение 1979г

15. Могилев А.В., Пак Н.И., Хеннер Е.К. «Информатика» Москва «Академа» 2001 г.
16. Тошбой Бобоев, Фарҳод Раҳимӣ, Хочазода Тоҳир, Давлат Солиҳов, Фарҳод Истамов. Физика Душанбе 2020 с.222-243.
17. Пирмаҳмад Нуров. Фарҳанги мухтасари русӣ ба тоҷикии истилоҳоти илмҳои дақиқ ва техникӣ. Душанбе 2013. 611саҳ.

МОДЕЛИ ТАЪСИРИ МУТАҚОБИЛАИ ЗАРЯДҲОИ ЭЛЕКТРИКӢ(БАРҚӢ) (моделсозии компютерӣ)

Фишурда. Дар кори мазкур ба таври таҷрибавӣ муайян кардани таъсири мутақобилаи зарядҳои электрикӣ(барқӣ) ба тариқи моделронии компютерӣ дида баромада шуд. Моделсозии компютерӣ яке аз усулҳои муосири омӯзиши системаҳои физикӣ мебошад. Моделҳои компютерӣ аксар имкон медиҳанд, ки таҷрибаҳо гузаронида, натиҷаҳои дуруст ба даст оварда шаванд. Моделҳои компютерӣ сода ба мо имконият медиҳад, омилҳои асосиро, ки хосиятҳои объектҳои омӯзиши ва омӯхтани вобастагии системаи физикиро ба тағйир ёфтани параметрҳо ва шароити ибтидоии онҳо тавсиф медиҳад, муайян намоем.

Дар кори озмоишии мазкур диқати хонанда ба истифодаи технологияҳои муосири итилооти-компютерӣ дар раванди таълим ҷалб карда мешавад ва инчунин ба хонандагон ва донишҷӯён донишҳои таъсири зарядҳои электрикӣ(барқӣ) ва шарҳ додани ҳодисаҳои электрикӣ(барқӣ) зарур мебошад. Дар кори мазкур таъсири мутақобилаи зарядҳои электрикӣ дар асоси қонуни Кулон тариқи моделронии компютерӣ дида баромада мешавад.

Калидвожаҳо: компютер, озмоишгоҳ, виртуалӣ, моделсозӣ, физика, техника, барнома, электрик.

МОДЕЛЬ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ ЗАРЯДОВ (компьютерное моделирование)

Аннотация. В данной работе рассмотрено экспериментальное определение взаимодействия электрических зарядов с помощью компьютерного моделирования. Компьютерное моделирование является одним из современных методов изучения физических систем. Компьютерные модели часто позволяют проводить эксперименты и получать правильные результаты. Простые компьютерные модели позволяют определить основные факторы, описывающие свойства объектов исследования, и изучить зависимость физической системы от изменения их параметров и начальных условий.

В данной экспериментальной работе внимание читателя обращено на использование современных компьютерных технологий в учебном процессе, а также необходимо, чтобы читатели и студенты знали действие электрических зарядов и объясняли электрические заряды. В данной работе взаимодействие электрических зарядов на основе закона Кулона рассматривается посредством компьютерного моделирования.

Ключевые слова: компьютер, лаборатория, виртуальный, моделирование, физика, методика, программа, электротехника.

MODEL INTERACTION OF ELECTRIC CHARGES (computer modelling)

Annotation. This paper considers the experimental determination of the interaction of electric charges using computer simulation. Computer simulation is one of the modern methods for studying physical systems. Computer models often allow you to experiment and get correct results. Simple computer models make it possible to determine the main factors that describe the properties of objects of study and to study the dependence of a physical system on changes in their parameters and initial conditions.

In this experimental work, the reader's attention is drawn to the use of modern computer technologies in the educational process, and it is also necessary that readers and students know the effect of electric charges and explain electric charges. In this paper, the interaction of electric charges on the basis of Coulomb's law is considered by means of computer simulation.

Keywords: computer, laboratory, virtual, simulation, physics, methodology, program, electrical engineering.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Олими Ашуралӣ Рамазон – Донишгоҳи давлатии Данғара, номзади илмҳои физикаю математика, дотсенти кафедраи физика. **Суроға:** 734065, Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Данғара, кӯчаи Марказӣ, 25. **Телефон:** (+992) 555-05-09-24. **E-mail:** olimov_19641@mail.ru

Сведения об авторе:

Олими Ашуралӣ Рамазон – Дангаринский государственный университет, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры физики. **Адрес:** 734065, Республика Таджикистан, г. Дангара, ул. Маркази, д. 25. **Телефон:** (+992) 555-05-09-24. **E-mail:** olimov_19641@mail.ru

Information about the author:

Olimi Ashurali Ramazan – Dangara state University, candidate of physical and mathematical sciences, associate professor of the department of physics. **Address:** 734065, Republic of Tajikistan, g. Dangara, st. Central, 25. **Phone:** (+992) 555-05-09-24. **E-mail:** olimov_19641@mail.ru

УДК 536.12.33 (621.315.1)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЛИНИИ ЭЛЕКТРОПЕРЕДАЧИ ПОСТОЯННОГО ТОКА

Джахонгири А., Шарипов С.К., Махмадалиев У.М., Холов Ё. Дж., Улфатов С.Э.
Институт энергетики Таджикистана
Дангаринский государственный университет

Соединение сети линий передачи постоянного электрического тока между Таджикистаном, Кыргызстаном для транспортировки в Афганистан и Пакистан простирается на 750 км. Предлагается установить конвертеры на ветке транспорта электроэнергии от Таджикистана до Пакистана, пропускная способность которых составляет 1300 МВт, а в соседнем Афганистане пропускной способностью 1300 МВт. Схема прокладки однолинейной ЛЭП постоянного электрического тока, разработанной и предложенной на основании проекта CASA-1000 изображена на рисунке 1.

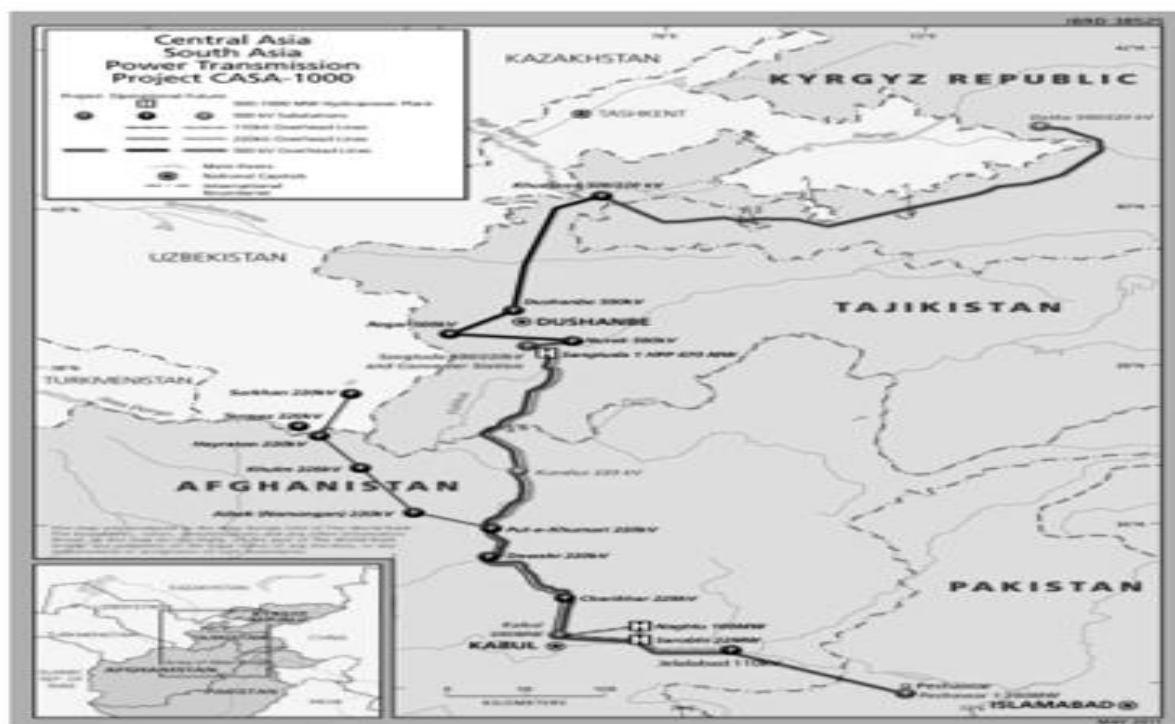

Рисунок 1. Карта-схема электропередачи Таджикистан-Пакистан

Объединенным проектом CASA-1000 выполнение установки высоковольтных линий электропередач постоянного тока предусмотрено среди подстанций Таджикистана (Сангтуда), Афганистана (Кабул) и Пакистана (Пешавара), а ЛЭП переменного тока на участке от Кыргызстана (Детка) до Таджикистана (Худжанд) [2, с.20-23].

При проведении анализов было выявлено, что передача энергии по ЛЭП постоянного тока эффективнее, чем ЛЭП переменного тока, так как падение напряжения в линии переменного тока выше.

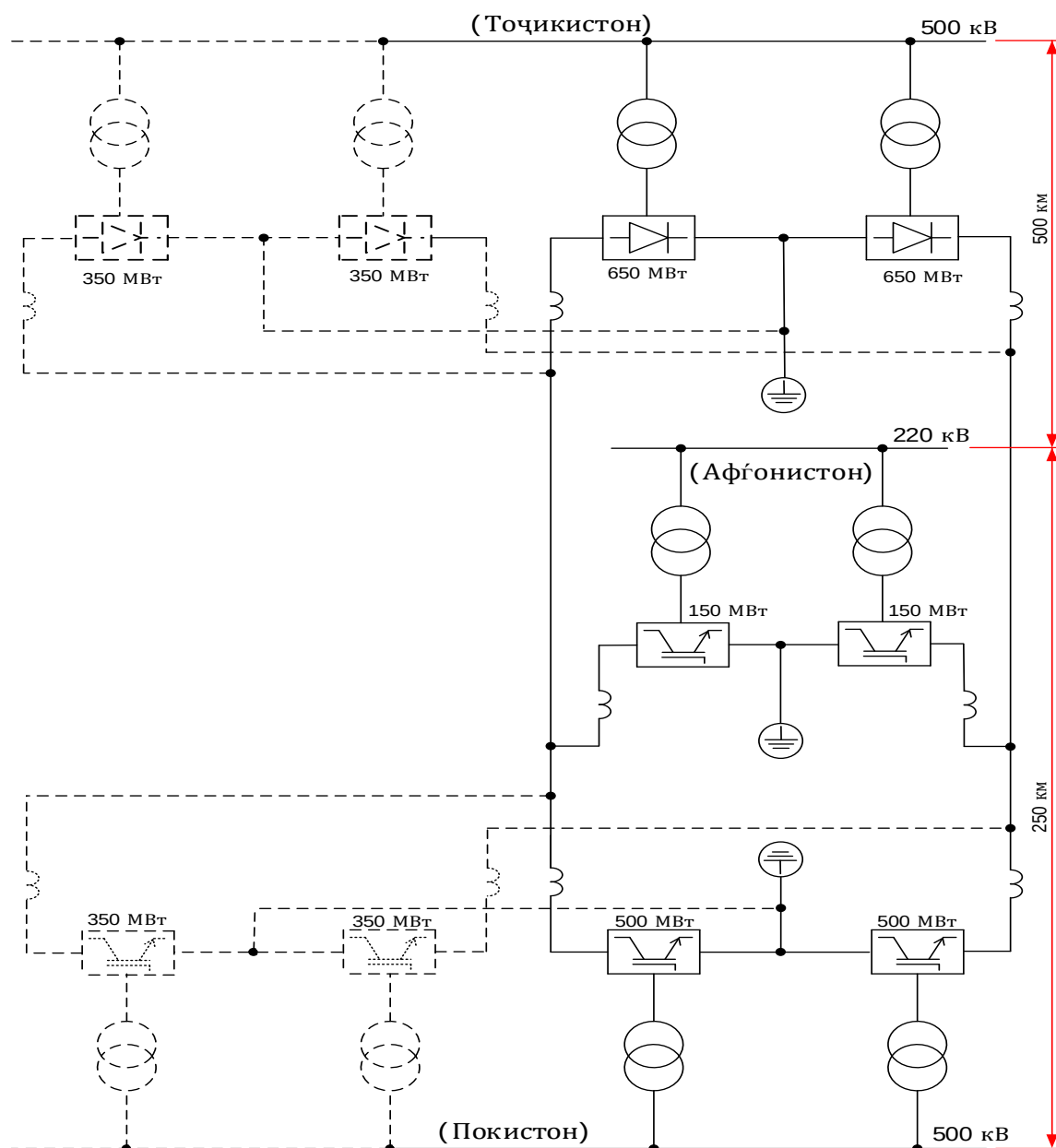

Рисунок 2. Однолинейная схема ЛЭП постоянного тока проекта CASA-1000

В системе плотность проводника в плоскость тока на переменном токе происходит неравномерное распределение. Такое распределение произошло за счет эффекта поверхностного слоя (*skin effect*) и эффекта близости (*proximity effect*). Отсюда вытекает, что сопротивление проводов относительно постоянного электрического тока при всех вероятных ситуациях оказывается меньше сопротивления проводов, оказываемого переменному электрическому току. Главная причина увеличения пропускной способности ЛЭП переменного тока относительно напряжения вследствие смены рода тока является полное падение сопротивления за счет реактивной составляющей [2, с.

20-23]. Периодичность смены направления электрического тока становится причиной возникновения переменной электродвижущей силы, т.е. падение напряжения за счет реактивного сопротивления, предшественниками которой являются амплитуда и частота тока, а также индуктивность ЛЭП. Если говорить о физическом осмыслении данного явления, то оно представляется как очередное накопление и последующая отдача накопленной энергии посредством магнитного поля ЛЭП [2, с.20-23; 3, 714с].

Энергия на постоянном токе, которая представляется магнитным полем, при данном режиме не отдается, поэтому и не наблюдается появление опережающей ЭДС. Очевидно, что данный процесс приводит к спаду напряжения вдоль линии и росту ее пропускной способности. Это происходит оттого, что линии постоянного тока в распределительной сети обладают значительными плюсами. Основное превосходство состоит в наименьшем сопротивлении проводников. Однако обратный ток протекает через значительно большее сечение, потери по его пути, вызванные переходным сопротивлением электрод-земля, весьма незначительны, соответственно и зависят они от протяженности ЛЭП [2, с.20-23; 3, 714с; 4, 283с].

Поэтому представляет интерес исследовать показатели эффективности ЛЭП постоянного тока сравнительно к переменному току, при разных расстояниях линии. В дальнейшем для исследования рассматривается один из показателей эффективности, как падение напряжения в линии электропередачи [1].

Выводы

В целях обеспечения Объединенным проектом CASA-1000 выполнения установки высоковольтных линий электропередач постоянного тока предусмотрено среди подстанций Таджикистана (Сангтуда), Афганистана (Кабул) и Пакистана (Пешавара), а ЛЭП переменного тока на участке от Кыргызстана (Детка) до Таджикистана (Худжанд).

ЛИТЕРАТУРА

1. Электрические сети сверх- и ультравысокого напряжения ЕЭС России. Теоретические и практические вопросы [Текст]: в 3 т. / А.Ф. Дьякова, О.М. Бударин, Л.Л. Балыбердин [и др.]; под общ. ред. А.Ф. Дьякова. – Москва: НТФ «Энергопрогресс» Корпорация «ЕЭЭК», 2012.
2. Электрические станции. М., Энергия, 1979, №12, с. 20-23
3. Электробезопасность. Предельно допустимые значения напряжений прикосновения и токов. ГОСТ 12.1.038-82. - М.: Энергия, 2014. - 714 с.
4. Электробезопасность. Расстояния безопасности в охранной зоне линий электропередач напряжением свыше 1000 В. - М.: Энергия, 2013. - 283 с.

САМАРАНОКИИ ХАТИ ИНТИҚОЛИ ҶАРАӢНИ ДОИМӢ, ИҶРОИШ ВА ТАВСИЯҲОИ АСОСӢ ОИДИ ИСТИФОДАБАРИИ ОНҲО

Фишурда. Шабакаҳои пайвастаи ХИБ ҷараӢни доимӣ байни Тоҷикистон, Қирғизистон, Афғонистон, ва Покистон 750 км дарозӣ дорад, пешниҳод мегардад, ки барои ин кураи бароранда бо иқтидори 1300 МВт байни Тоҷикистону Покистон насб карда шавад кураи барорандаи дигаре бо иқтидори 1300 МВт аз Қазоқистон гирифта шуда ва 1300 МВт ба Афғонистону Покистон бошад. Нақшаи якроҳои ХИБ –и ҷараӢни доимӣ лоиҳаи CASA-1000 дар нақшаи 2 пешниҳод карда шудааст.

Ҳангоми гузаронидани таҳлилҳо дақиқ гардид, ки интиқоли барқ тариқи ХИБ ҷараӢни доимӣ аз ХИБ ҷараӢни тағйирёбанда дошта, самараноктар мебошад. Зеро афтиши шиддат дар хати ҷараӢни тағйирёбанда зиёдтар аст.

Калидвожаҳо: ҶараӢни доимӣ, хати интиқоли барқ, хатти ҳавой, ҷараӢни тағйирёбанда, хати баландшиддат, зеристгоҳи табдилдиҳанда, ҷойивазкунии, мутаносибсозии, беҳатарии электрикӣ, интиқоли неруи барқ, шиддат.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЛИНИИ ЭЛЕКТРОПЕРЕДАЧИ ПОСТОЯННОГО ТОКА

Аннотация. Соединение сети линий передачи постоянного электрического тока между Таджикистаном, Кыргызстаном для транспортировки в Афганистан и Пакистан простирается на 750

км. Предлагается установить конвертеры на ветке транспорта электроэнергии от Таджикистана до Пакистана, пропускная способность которых составляет 1300 МВт, а в соседнем Афганистане - пропускной способностью 1300 МВт. Схема прокладки однолинейной ЛЭП постоянного электрического тока, разработанной и предложенной на основании проекта CASA-1000 изображена на рис. 2.

При проведении анализов было выявлено, что передача энергии по ЛЭП постоянного тока эффективнее, чем ЛЭП переменного тока, так как падения напряжения в линии переменного тока выше.

Ключевые слова: постоянный ток, линии электропередач, воздушная линия, переменный ток, высоковольтные линии, преобразовательные подстанции, транспозиция, симметрирование, электробезопасность, передача электроэнергии, напряжение.

EFFICIENCY OF TRANSMISSION LINE OF CONTINUOUS PROCESSES, IMPLEMENTATION AND BASIC RECOMMENDATIONS FOR THEIR USE.

Annotation. The direct current PTL network between Tajikistan, Kyrgyzstan, Afghanistan and Pakistan is 750 km long. It is proposed to install a 1300 MW generator between Tajikistan and Pakistan, and another generator with a capacity of 1300 MW will be taken from Kazakhstan and 1300 MW. to Afghanistan and Pakistan. The one-way design of the CASA-1000 project is shown in Figure 2.

During the analysis, it became clear that the transmission of electricity through the PTL has a constant current and the PTL has a variable current and is more efficient. Because the voltage drop in the alternating current line is greater.

Keywords: Direct current, power transmission line, overhead line, alternating current, high-voltage line, transformer substation, displacement, proportionality, electrical safety, power transmission, voltage.

Маълумотнома дар бораи муаллифон:

Чаҳонгири Абдулвоҳид – н.и.т., кафедраи автоматикунонӣ ва ҳаракатовари барқӣ. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Бохтар, кӯчаи Мирзоқодирова 18. **Тел:** (+992) 777076539.

Шарифов Соатулло Қосимович – сармутахассиси шӯъбаи ташхиси давлатии ихтироот ва намунаҳои саноатии Маркази патенту иттилооти Ҷумҳурии Тоҷикистон. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимова 64/6, кв. 13. **Тел:** (+992) 918 24 72 94.

Махмадалиев Умедҷон Муродалиевич – ассистенти кафедраи электротехника ва таъмини соҳавии барқ, Донишгоҳи давлатии Данғара. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Данғара, деҳаи Маликова. **Тел:** (+992) 900 44 60 87;

Холов Ёрмаҳмад Ҷонмаҳмадович – саромӯзгори кафедраи электротехника ва таъмини соҳавии барқ, Донишгоҳи давлатии Данғара. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Данғара деҳаи Талхоб. **Тел:** (+992) 905107028.

Улфатов Сухробҷон Эмомалиевич – ассистенти кафедраи электротехника ва таъмини соҳавии барқ, Донишгоҳи давлатии Данғара. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Данғара, кӯчаи Советӣ / 30. **Тел:** (+992) 987381264.

Сведения об авторах:

Джаҳонгири Адулвоҳид – к.т.н., кафедра автоматизированных электропривод Таджикского энергетического института. **Адрес:** Республика Таджикистан, г.Бохтар, ул. Мирзокадирова 18. **Тел:** (+992) 777076539;

Шарифов Соатулло Касимович – главный эксперт Управления государственной экспертизы изобретений и промышленных образцов Национального патентно информационного центра Республики Таджикистан. **Адрес:** г.Душанбе, ул. Нахимова 64/6, кв. 13. **Тел:** (+992) 918 24 72 94.

Махмадалиев Умедҷон Муродалиевич – ассистент кафедры электротехники и электроснабжения Дангаренского государственного университета. **Адрес:** Республика Таджикистан р. Дангара ул. Маликова. **Тел:** (+992) 900 44 60 87;

Холов Ёрмаҳмад Джонмаҳмадович – старший преподаватель кафедры электротехники и электроснабжения Дангаринского государственного университета. **Адрес:** Республика Таджикистан р. Дангара ул. Талхоб. **Тел:** (+992) 905107028.

Улфатов Сухробжон Эмомалиевич – ассистент кафедры электротехники и электроснабжения Дангаренский государственного университета. **Адрес:** Республика Таджикистан, р. Дангара ул. Совета, 30. **Тел:** (+992) 987381264.

Information about the authors:

Jahongiri Adulvohid – Candidate of Technical Sciences, department of automated electric drive of the Tajik Energy Institute. **Address:** Republic of Tajikistan, Bokhtar, st. Mirzokadirova 18. **Phone:** (+992) 777076539.

Sharifov Soatullo Qosimovich – Chief Expert of the Department of State Examination of Inventions and Industrial Designs of the National Patent Information Center of the Republic of Tajikistan. **Address:** Dushanbe, st. Nakhimova 64/6, apt. 13. **Phone:** (+992) 918 24 72 94.

Mahmadaliyev Umedjon Murodalievich – Assistant of the Department of Electrical Engineering and Power Supply, Dangara State University. **Address:** Republic of Tajikistan, v. Malikova. d. Dangara. **Phone:** (+992) 900 44 60 87.

Kholov Yormahmad Dzhonmahmadovich – Senior Lecturer of the Department of Electrical Engineering and Power Supply, Dangara State University. **Address:** Republic of Tajikistan, v. Talhob, d. Dangara. **Phone:** (+992) 905107028.

Ulfatov Suhrobjon Emomalievich – Assistant of the Department of Electrical Engineering and Power Supply, Dangara State University. **Address:** Republic of Tajikistan d. Dangara Central Street/30. **Phone:** (+992) 987381264.

ТДУ: 517.955.4

**ДАР БОРАИ САМАРАНОКИИ ТАЪЛИМИ ҲАМГИРОИИ ФАНИИ
МАТЕМАТИКА ВА ИНФОРМАТИКА ДАР МИСОЛИ ТЕОРЕМАИ КОШИ**

Каримов А.Ғ., Талбаков Ҳ.Ҳ., Пиров Ҳ.Ҳ.
Донишгоҳи давлатии Дангара

Мусаллам аст, ки илми математика асоси тадқиқоти фундаменталӣ дар илмҳои табиатшиносӣ ва гуманитарӣ мебошад ва аз ҳамин сабаб аҳамияти он дар системаи умумии донишҳои инсонӣ мунтазам меафзояд. Ғояҳои усулҳои математикӣ ба идоракунии системаҳои ҳеле мураккаб ва калони дорои характери гуногун: парвозҳои киштиҳои кайҳонӣ, саноат, қори системаҳои васеи нақлиёт ва дигар фаъолиятҳо татбиқ мешаванд. Дар математика назарияҳои нав дар ҷавоби талаботи амалия ва инкишофи дохилии ҳуди математика ба вуҷуд меоянд. Татбиқи соҳаҳои гуногуни математика як қисми ҷудонашавандаи илм гардидаанд, аз ҷумла: физика, химия, геология, биология, тиб, забоншиносӣ, иқтисод, ҷомеашиносӣ ва ғайра. Математика дар таҳқиқоти табиатшиносӣ, муҳандисӣ ва гуманитарӣ нақши муҳим дорад. Вай барои аксар соҳаҳои дониш на танҳо воситаи ҳисобу китоби микдорӣ, балки усули таҳқиқоти дақиқ ва воситаи ниҳоят аниқ тартиб додани мафҳум ва проблемаҳо гардидааст, яъне, бе математикаи ҳозиразамон, бо дастгоҳи мукаммали математикӣ ва ҳисоббарориҳои он пешравӣ дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти инсон имконнопазир мебошад.

Математика на танҳо воситаи тавоноии ҳалли масъалаҳои амалӣ ва забони универсалии илм, балки унсuri маданияти умумӣ мебошад. Аз ин рӯ, таълими риёзиро бояд ҷузъи муҳимтарини системаи таълими бунёдии мутахассиси муосири илмҳои гуманитарӣ ҳисоб кард. Аз тарафи дигар, дар ҷомеаи муосир қори мутахассиси ҳама гуна касбҳоро бе истифодаи технологияҳои компютерӣ тасаввур кардан мумкин нест. Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ имкон медиҳад, ки самаранокии бисёр қарорҳо тавассути сари вақт ба даст овардани иттилооти зарурӣ зиёд карда шавад. Информатика нақши пайвандкунандаи илмҳои табиатшиносӣ ва гуманитариро мебозад [1, с.3-9].

Барномаи Visual Basic-ро бо силсилафармони “Пуск → Программы → Visual Basic 6.0” омодаи қор гардонидан мумкин аст. Visual Basic 6.0 версияи маъмули муҳити ҳамгирошудаи рушд бо забони барномасозии классикии Visual Basic, ки аз ҷониби Microsoft таҳия шудааст, бо компилятори мукаммал ва функсияҳои васеъ барои қоркарди сатрҳо ва массивҳо мебошад. Мақсади асосии

Visual Basic эҷоди барномаҳои бо рӯйдодҳо асосёфтаи Windows бо дастгирии интерфейси графикӣ ва пойгоҳи додаҳо мебошад, дар ҳоле ки сарфи назар аз парадигма ва синтаксиси аслии BASIC, сохтори он ба Паскал хеле наздик аст.

Содда будани забони BASIC, ки бо қобилияти истифодабарии интерфейси графикии Windows, инчунин останаи хеле пасти дохилшавӣ мукамал шудааст, зуд Visual Basic-ро ба яке аз маъмултарин IDE барои таҳияи босуръати барномаҳои барномавӣ табдил дод. Нақши охирин дар афзоиши маъруфият интегратсияи Visual Basic бо интерфейси графикии қорбар буд. Барномасозон қобилияти истифода бурдани унсурҳои интерфейси пешакӣ муайяншудаи Windows (тугмаҳо, равзанаҳои он ва ғайра) пайдо кардаанд ва онҳоро бо мушак қойгир карда, аз тавсифи дилгиронаи равзанаи мушаххас халос шуда, бевосита ба коди дар ҷавоб иҷрошаванда тамарқуз мекунаанд. [2, с.258]

Математика ҳамчун илм дар бораи муносибатҳои миқдорӣ ва шаклҳои фазоии ҷаҳони воқеӣ мебошад. Дар робитаи зич бо талаботи илму техника фонди муносибатҳои миқдорӣ ва шаклҳои фазоӣ, ки онро математика меомӯзад, мунтазам васеъ мешавад, то ки таърифи дар боло овардашуда бояд ба маънои умумитарин дарк карда шавад.

Садаи гузаштaro “Асри иттилоот” ё ҳатто “Айёми тарқиши информатсионӣ” ном дода бу-данд, ки бесабаб набуд. Дар оғози қарни бисту якум бошад, дарёфтанд, ки ҳаҷми умумии иттилоот дар ҷаҳон дар арзи ҳар ду сол ду баробар меафзояд. Иттилоот як унсури зарури инфраструктураи илму технологияи имрӯза буда, ба ингунаи маълумот, дастур, хабару мақола ва китоб, инчунин мукотибаи расмӣ хусусӣ муассисаҳои таҳқиқотӣ таҳсилоти ро бо ғизои маънавӣ таъмин мена-мояд. Хусусан, иттилооти илмӣ ба шарофати инкишофи технологияи ҳозиразамони компютерӣ ба шасту суръати ғушношунид сартосари рӯбӣ маскун паҳн мешавад.

Масъалаи асосие, ки мо дар инҷо таҳлил намуданием, ин татбиқи технологияи ҳисоббаро-рии замонавӣ дар исботи як теоремаи Коши мебошад. Дар таърихи илми риёзӣ О.Л. Коши (1789-1857) шинохта буда [3, с.63] аввалин шуда ба мафҳумҳои асосии таҳлили риёзӣ — ҳадд, да-вомнокӣ, ҳосила, дифференциал, интеграл, конвергенсияи қаторҳо ва ғайра таърифи мушаххас дод. Мафҳуми давомнокӣ ба мафҳуми беохирӣ хурд асос ёфтааст, ки маънои нав барои Коши беохир як тағирёбанда буда, ба сифр майл дорад. Мафҳуми радиуси конвергенсияи силсиларо ҷорӣ кард.

Теоремаи Коши. Миёнаи геометрии якҷанд миқдори ғайриманфӣ ҳамеша аз миёнаи гармо-никии онҳо кам ва аз миёнаи арифметикии онҳо зиёд нест. Исботи теоремаро дар шакли матема-тикӣ ва барномаи компютерӣ меорем. Дар аввал миёнаи арифметикиро бо формулаи бузургҳои миёнаи арифметикӣ, гармоникӣ ва геометрию бо мисолҳо оварда нишон медиҳем. Акнун барно-маи компютери онро дар Visual Basic 6.0 сохта дурустии ҳалли онро нишон медиҳем.

Мисоли 1.

Ҳангоми $n=4$:

$$x_1=3; x_2=4; x_3=9; x_4=12.$$

$$A = \frac{x_1 + x_2 + \dots + x_n}{n} - \text{миёнаи арифметикӣ}$$

$$A = \frac{3+4+9+12}{4} = 7$$

Мисоли 2.

$$H = \frac{n}{\frac{1}{x_1} + \frac{1}{x_2} + \dots + \frac{1}{x_n}} - \text{миёнаи гиберболи}$$

$$H = \frac{4}{\frac{1}{3} + \frac{1}{4} + \frac{1}{9} + \frac{1}{12}} = 4 \cdot \frac{28}{36} = \frac{4 \cdot 36}{28} = \frac{36}{7} = 5\frac{1}{7}$$

Мисоли 3.

$$G = \sqrt[n]{x_1 x_2 \dots x_n} - \text{миёнаи геометрӣ}$$

$$G = \sqrt[4]{3 \cdot 4 \cdot 9 \cdot 12} = 6$$

Решаи дараҷаи чор аст.

Мисоли 3.

Дар расмҳои поёнӣ натиҷаи кори барномаи сохташуда оиди дурустии ҳалли теоремаи Коши аст. Барнома исботи теоремаи Коширо татбиқ меномояд. Оиди ин масъала мо n -ро баробари рақамҳои гуногун гирифта ба натиҷа муясар мегардем [4.с.30-31].

Form1

X1 3

X2 4

X3 9

X4 12

h 5,1428571428571

G 6

A 7

$H \leq G \leq A$

Пахш

Расми 1. Натиҷаи кори барнома ҳангоми $x_1=3$; $x_2=4$; $x_3=9$; $x_4=12$.

Исботи теоремаи Коши

X1 10000

X2 10000

X3 200

X4 300

H 468.75

G 1565.084580073

A 5125

$H \leq G \leq A$

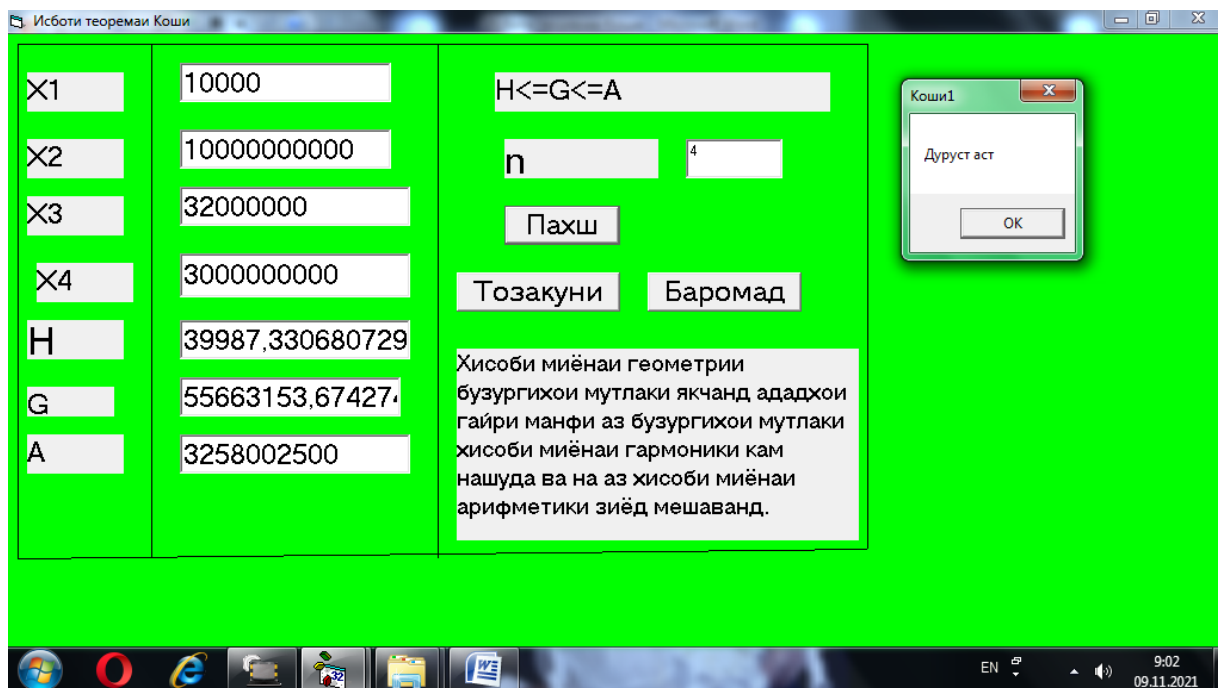
н 4

Пахш

Тозакуни Баромад

Хисоби миёнаи геометрии
бузургихои мутлаки якчанд ададҳои
ғайри манфи аз бузургихои мутлаки
хисоби миёнаи гармоникӣ кам
нашуда ва на аз хисоби миёнаи
арифметикӣ зиёд мешаванд.

Расми 2. Натиҷаи кори барнома ҳангоми $x_1=3$; $x_2=4$; $x_3=9$; $x_4=12$. (Шакли дигари барнома)

Расми 3. Рақамҳои x_1 , x_2 , x_3 , x_4 иваз карда шудааст ва шакли барнома дигар аст.

Ҳамин тариқ, таҷрибаҳои амалие, ки анҷом дода шуд, дар расми3. рақамҳои x_1 , x_2 , x_3 , x_4 иваз карда шудааст ва шакли барнома дигар аст.

Муқарриз: д.и.п., профессор Сатторов А.Э.

АДАБИЁТ

1. Колин К. Информационная глобализация общества и гуманитарная революция. // Alma Mater.– 2002, № 8, с. 3 – 9.
2. Комилов Ф.С. Информатика ва технологияи информатсионӣ. Душанб 2016.-258с.
3. Сатторов А.Э., Муродов Б.Н. Ситораҳои олами математика. Бохтар, ҶДММ «Матбаа», 2022. – 166 с.
4. Справочник по математике. А.А.Рывкин, А.З.Рывкин, Л.С.Хренов.-Москва, Высшая школа - 1975,- 30-31с.

ДАР БОРАИ САМАРАНОКИИ ТАЪЛИМИ ҲАМГИРОИИ ФАНИ МАТЕМАТИКА ВА ИНФОРМАТИКА ДАР МИСОЛИ ТЕОРЕМАИ КОШИ

Фишурда. Дар мақолаи мазкур маълумотҳои умумӣ дар бораи ҳамгироии илмҳои табиӣ ва риёзӣ инчунин усулҳои татбиқи математика ва информатика дар мавзӯи “бузургҳои миёна ва тасдиқи теоремаи Коши дар яке аз барномаи компютери сохтасуда”, ҷиҳати илмӣ масъалаҳои математикӣ ва татбиқи он дар технологияи иттилоотӣ навини компютерӣ мавриди ҳал қарор гирифтанд ва тартиб додани модели ҳалли он аз истифодаи барномаи компютерӣ нишон дода шудааст. Дар ин мавзӯ се масъалаи асосии миёнаи арифметикиро бо формулаи бузургҳои миёнаи арифметикӣ, гармоникӣ ва геометрикӣ бо мисолҳо оварда нишон додем. Акнун барномаи компютери онро дар Visual Basic 6.0 сохта дурустии ҳалли онро нишон медиҳад, оварда шудааст.

Калидвожаҳо: технология, модел, математика, теоремаи Коши, Visual Basic 6.0, давомнокӣ, ҳосила, дифференциал, интеграл, конвергенсия қаторҳо.

ОБ ЭФФЕКТИВНОСТИ СОВМЕСТНОГО ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКИ И ИНФОРМАТИКЕ НА ПРИМЕРЕ ТЕОРЕМЫ КОШИ

Аннотация. В данной статье приведены общие сведения об интеграции естествознания и математики, а также о методах применения математики и информатики по теме «Средние величины и подтверждение теоремы Коши в одной из встроенных компьютерных программ», научный

аспект математических задач и его применение в современных компьютерных информационных технологиях, получение и составление модели решения рассмотрен с помощью указанной компьютерной программы. В этой теме мы представили три основные задачи с формулой среднего арифметического, гармонического и среднего геометрического значения с примерами. Теперь компьютерная программа, созданная в Visual Basic 6.0, показывает правильность решения.

Ключевые слова: технология, модель, математика, теорема Коши, Visual Basic 6.0, непрерывность, производная, дифференциал, интеграл, сходимость рядов.

ON THE EFFECTIVENESS OF JOINT EDUCATION OF MATHEMATICS AND INFORMATICS AS AN EXAMPLE OF KOSI'S THEOREM

Annotation. In this article, general information about the integration of natural science and mathematics, as well as about the methods of applying mathematics and computer science on the topic "Averages and confirmation of the Kosi's theorem in one of the built-in computer programs", the scientific aspect of mathematical problems and its application in modern computer information technologies, obtaining and compiling a solution model using the specified computer program. In this topic, we have presented three basic problems with the formula of arithmetic, harmonic and geometric mean with examples. Now the computer program created in Visual Basic 6.0 shows the correctness of the solution.

Keywords: technology, model, mathematics, Cauchy's theorem, Visual Basic 6.0, continuity, derivative, differential, integral, series convergence.

Маълумот дар бораи муаллифон:

Каримов Алишер Гашович - номзоди илмҳои физика-математика, и.в., дотсенти кафедраи математикаи олии ва технологияҳои иттилоотӣ. Тел.: (992) 901-55-33-67

Талбаков Ҳусейн Хоркашович - саромӯзгори кафедраи системаи компютерӣ ва ҳифзи иттилоотии ДДҶ. Тел.: (+992) 933441700; Email: husei8_7@bk.ru

Пиров Хайдарҷон Ҳокимҷонович - номзоди илмҳои физика-математика, и.в., дотсенти кафедраи математикаи олии ва технологияҳои иттилоотӣ. Тел.: (992) 985-41-60-90; ; Email: Pirov_1963@mail.ru

Сведения об авторах:

Каримов Алишер Гашович - доцент кафедры высшей математики и образовательных технологий к.ф.м.н., тел.: (+992)901553367; Эл. адрес: Alisher_1967@mail.ru

Талбаков Ҳусейн Хоркашович - старший преподаватель кафедры компьютерных систем и защиты информации ДГУ. Тел.: (+992) 933441700; Email: husei8_7@bk.ru

Пиров Хайдарҷон Ҳокимҷонович - доцент кафедры высшей математики и образовательных технологий к.ф.м.н., Тел.: (992) 985-41-60-90; Email: Pirov_1963@mail.ru

Information about the authors:

Karimov A.G. - Associate Professor of the Department of Higher Mathematics and Educational Technologies Ph.D., tel.: (+992)901553367; Email address: Alisher_1967@mail.ru

Hussein Khorkashovich Talbakov - Senior Lecturer, department of computer systems and information security, DGU. Tel.: (+992) 933441700; Email: husei8_7@bk.ru

Pirov Khaydarzhon Khokimzhonovich - Associate Professor of the Department of Higher Mathematics and Educational Technologies Ph. D., Tel.: (992) 985-41-60-90; Email: Pirov_1963@mail.ru

ИЛМӢОИ ТЕХНИӢ

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 620.98

ПРОГНОЗ ГИДРОЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕКИ ВАХШ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ И ГИДРОЭНЕРГЕТИКИ С УЧЕТОМ ИЗМЕНЕНИЙ КЛИМАТА

Абдуллоев Х.В.
Институт энергетики Таджикистана

Вода в Центральной Азии является важнейшим звеном национальной и региональной безопасности. Водные ресурсы Центральной Азии используются многими отраслями народного хозяйства региона, однако основными водопользователями являются орошаемое земледелие и гидроэнергетика. Более 90 % водных ресурсов бассейна Аральского моря используется орошаемым земледелием, которое даёт около 30 % внутреннего валового продукта и обеспечивает занятость более 60 % населения региона. Доля гидроэнергии составляет 27,3 % от общей потребляемой регионом электроэнергии. В отдельных странах, как Таджикистан, данный показатель составляет более 90 %, что указывает на явную зависимость экономики этих стран от наличия водных ресурсов. Поэтому любые изменения, влияющие на водные ресурсы, немедленно отразятся и на других аспектах жизнедеятельности в регионе [1].

Окружающая среда, в которой осуществляется жизнь и деятельность на земле, отличается постоянной изменчивостью. Это стало настолько привычным, что перестаёт замечаться. Даже не говоря о погоде, которая постоянно меняется, можно отметить несколько основных постоянно меняющихся факторов:

Временные циклические изменения:

- днем на земле светло, ночью темно, при этом температура может отличаться на несколько градусов;

- летом значительно теплее, чем зимой, причем во многих районах земли температура зимой и летом находится по разные стороны от точки замерзания воды - одного из основных элементов, из которых состоят все живые организмы.

Изменения, связанные с географическим положением:

- на полюсах, в районах крайнего севера и крайнего юга, а также в горах на почти всех широтах вечная мерзлота, на экваторе - постоянное лето. На территории моря почти 100-процентная, в пустынях почти нулевая влажность.

Существуют и промежуточные состояния между всеми вышеописанными крайними положениями. Основные характеристики окружающей среды при этом изменяются в очень больших пределах:

- температура - на десятки градусов;
- влажность - на десятки процентов;
- давление - на десятки миллиметров ртутного столба.

Водные ресурсы являются основой жизнедеятельности человека с древнейших времен и до нашего времени. В перспективе их роль будет только возрастать в связи с их ограниченностью, ростом народонаселения, экономическим и социальным развитием стран.

В Таджикистане и всей Центральной Азии основным ресурсом пресной воды является речной сток. Не считая питьевого водоснабжения, они используются в основном в двух отраслях - ирригации и гидроэнергетике. И все страны региона уже в той или иной мере начинают испытывать их дефицит.

При этом водные ресурсы характеризуются существенной изменчивостью, связанной, в том числе, и с изменением климата [2, с.3].

Изменения под влиянием жаркого климата

При всех своих преимуществах, гидроэнергия рек обладает одним очень существенным недостатком - изменчивостью во времени [4]. Например, для реки Вахш, одной из основных рек Таджикистана, годовой сток за 78-летний период наблюдений изменялся более чем в 2 раза, среднемесячные расходы воды в реке - более чем в 17 раз, а расчетные паводковые расходы,

по сравнению с минимальными меженными - более чем в 60 раз.

У гидроэнергетиков-практиков существует мнение, что в большинстве рек многоводные и маловодные годы наблюдаются не изолированно, а в виде циклов: несколько маловодных лет подряд, затем несколько многоводных и т. д. Если это так, то такая цикличность может служить основой прогноза и водность каждого последующего года может определяться по водности предыдущего или предыдущих [5].

К сожалению, анализ показывает, что, хотя водный сток действительно, подвержен циклическим колебаниям, корреляция между его значениями для соседних лет очень незначительная - значение коэффициента детерминации - K для них равно всего 0.0000121, то есть практически равно нулю (рис. 1).

Таким образом, эта гипотеза о наличии практической связи между водностью соседних лет не подтверждается, во всяком случае, для реки Вахш.

Рассмотрим теперь другую гипотезу, заключающуюся в том, что сток реки формируется за счет пропорционального вклада в него всех месячных стоков. То есть в многоводные годы сток в каждом отдельном месяце больше, чем в аналогичном месяце маловодного года. Если это так, то должна существовать заметная связь между водностями отдельных месяцев года.

Эта гипотеза также не подтверждается на практике. На рисунках 2-7 показаны графики корреляции значений водных стоков соседних месяцев, а на рис. 8 - соответствующие величины значимости корреляции, K между соседними месяцами для всего года. Они в среднем равны 0.4 и нигде не превышают 0.6, что ниже минимально допустимого для практического использования значения 0.7.

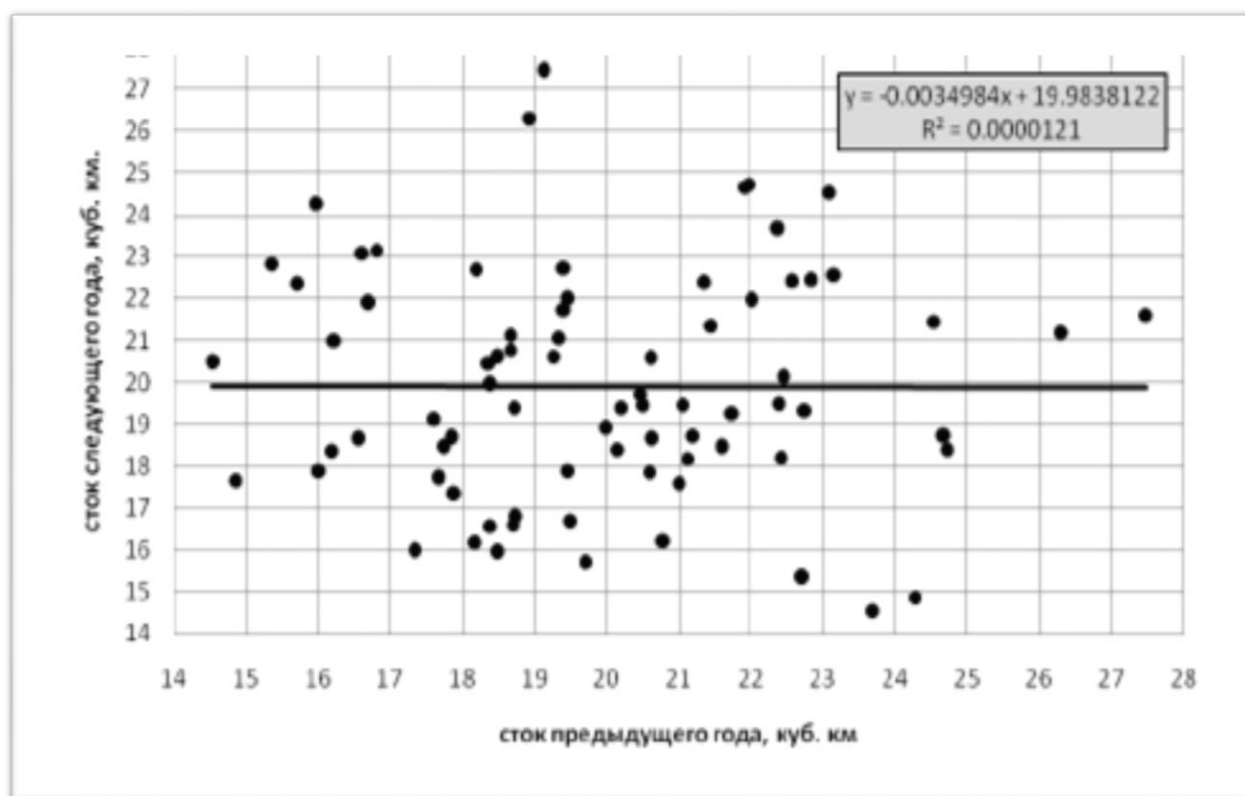

Рис. 1. Корреляция между стоками соседних лет. р. Вахш

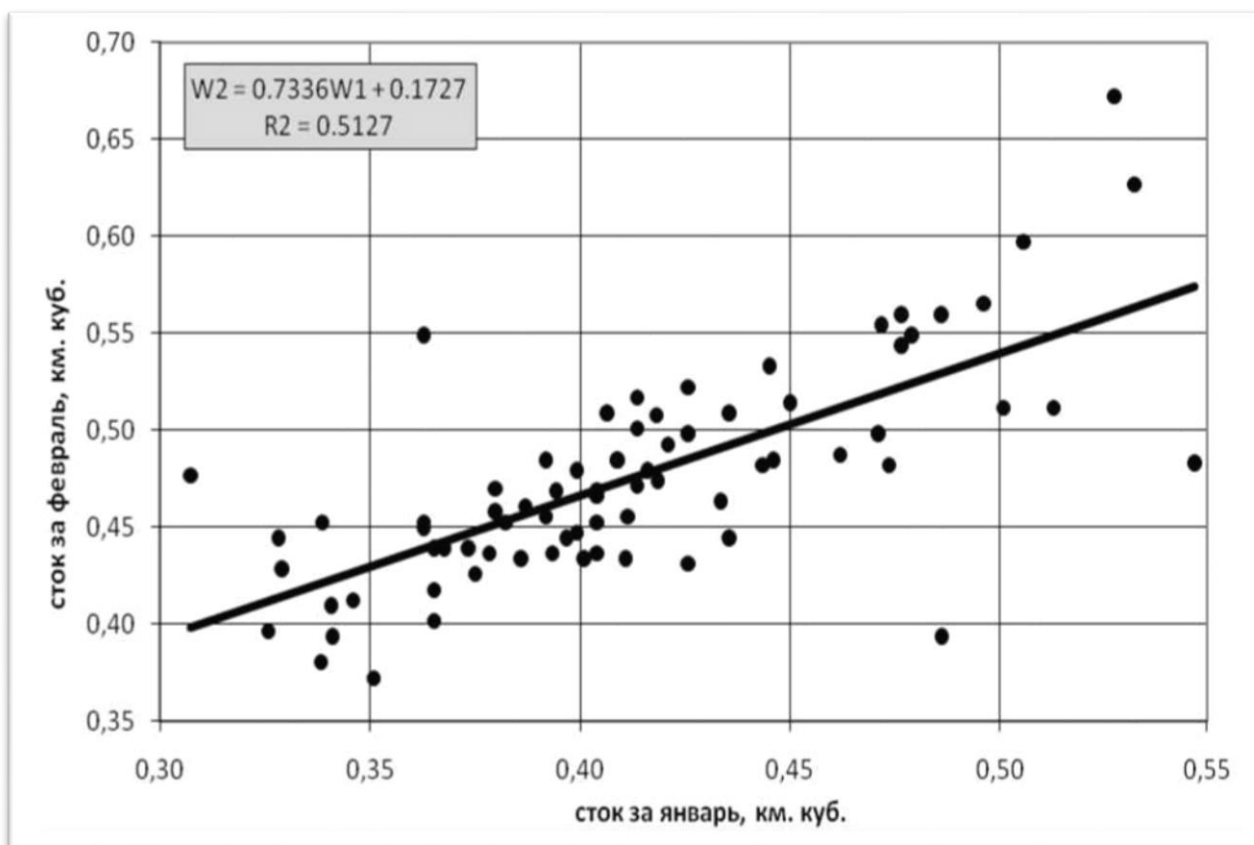

Рис.2. Зависимость стока за февраль от стока за январь р. Вахш.

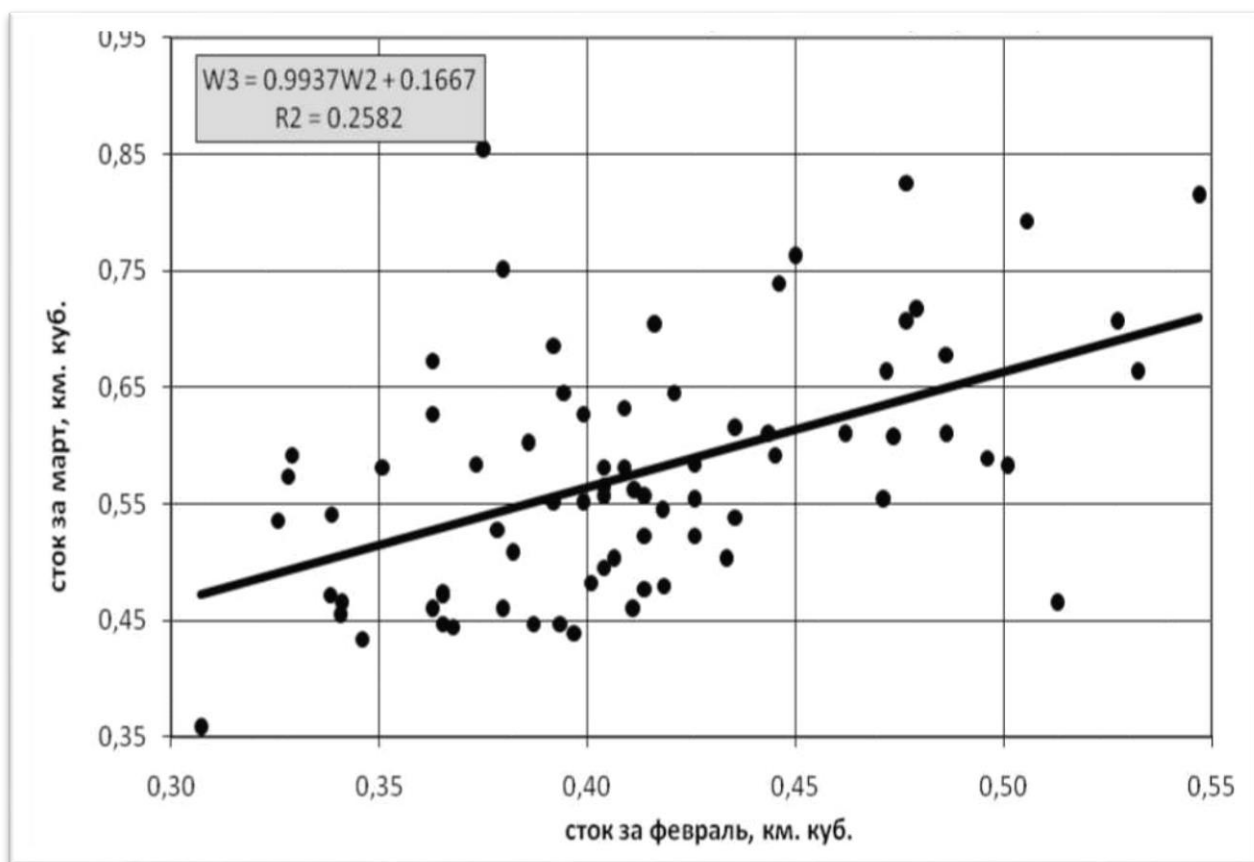

Рис.3. Зависимость стока за март от стока за февраль р. Вахш

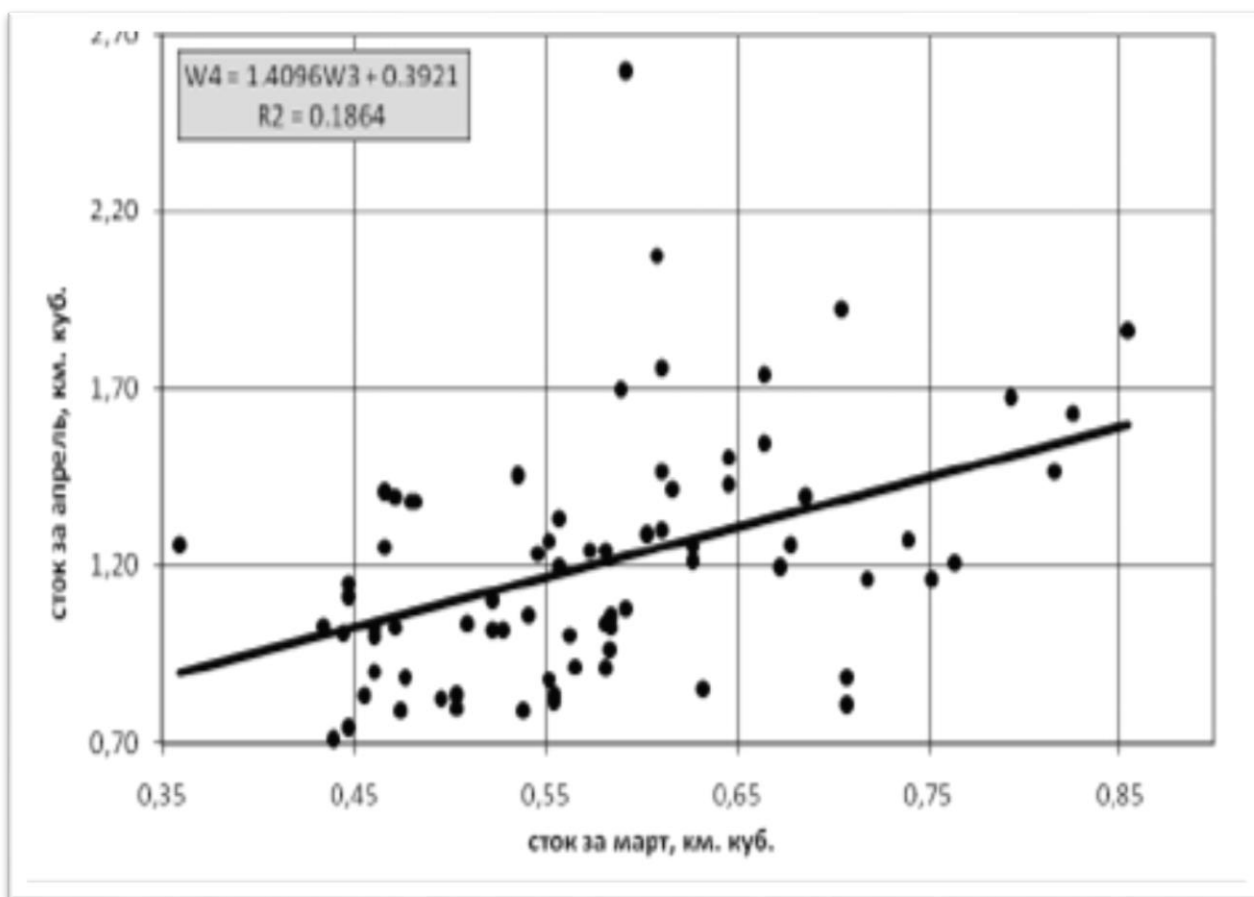

Рис.4. Зависимость стока за апрель от стока за март. р. Вахш

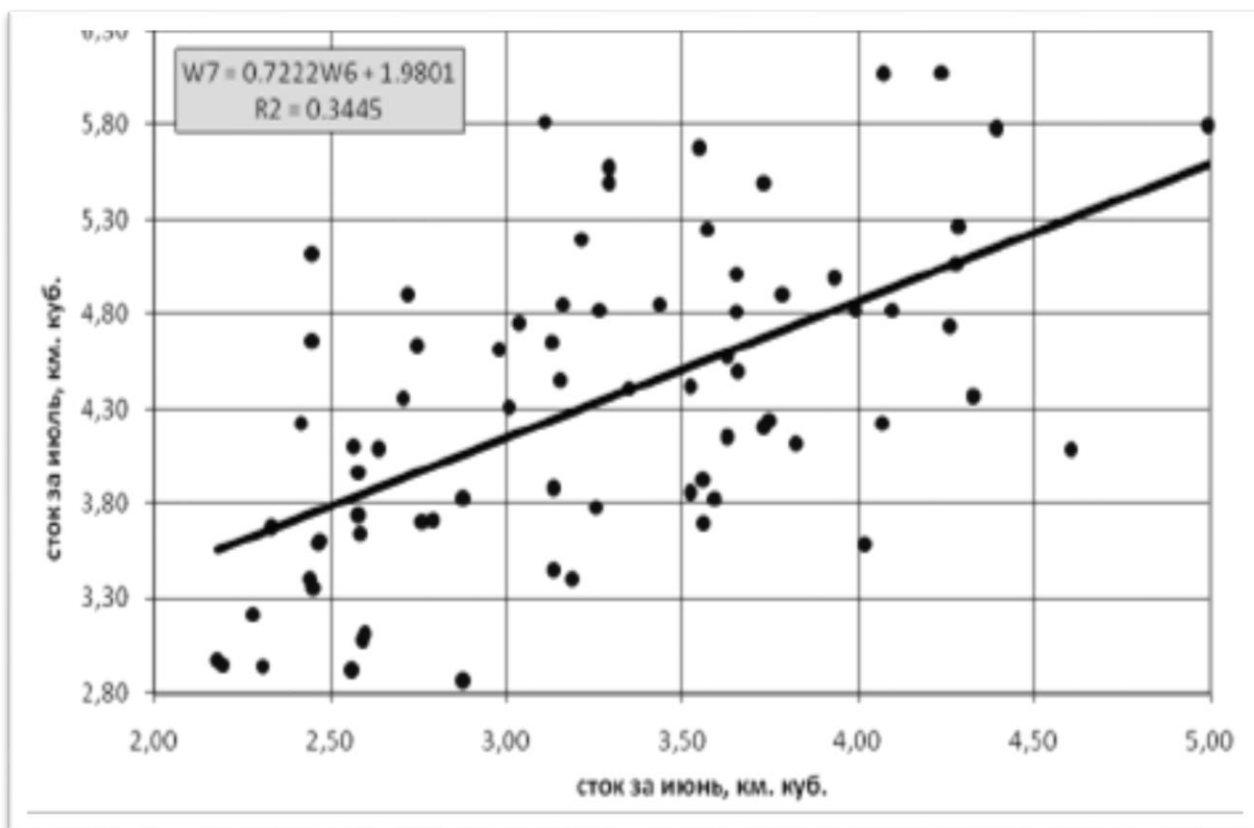

Рис.5. Зависимость стока за июль от стока за июнь р. Вахш.

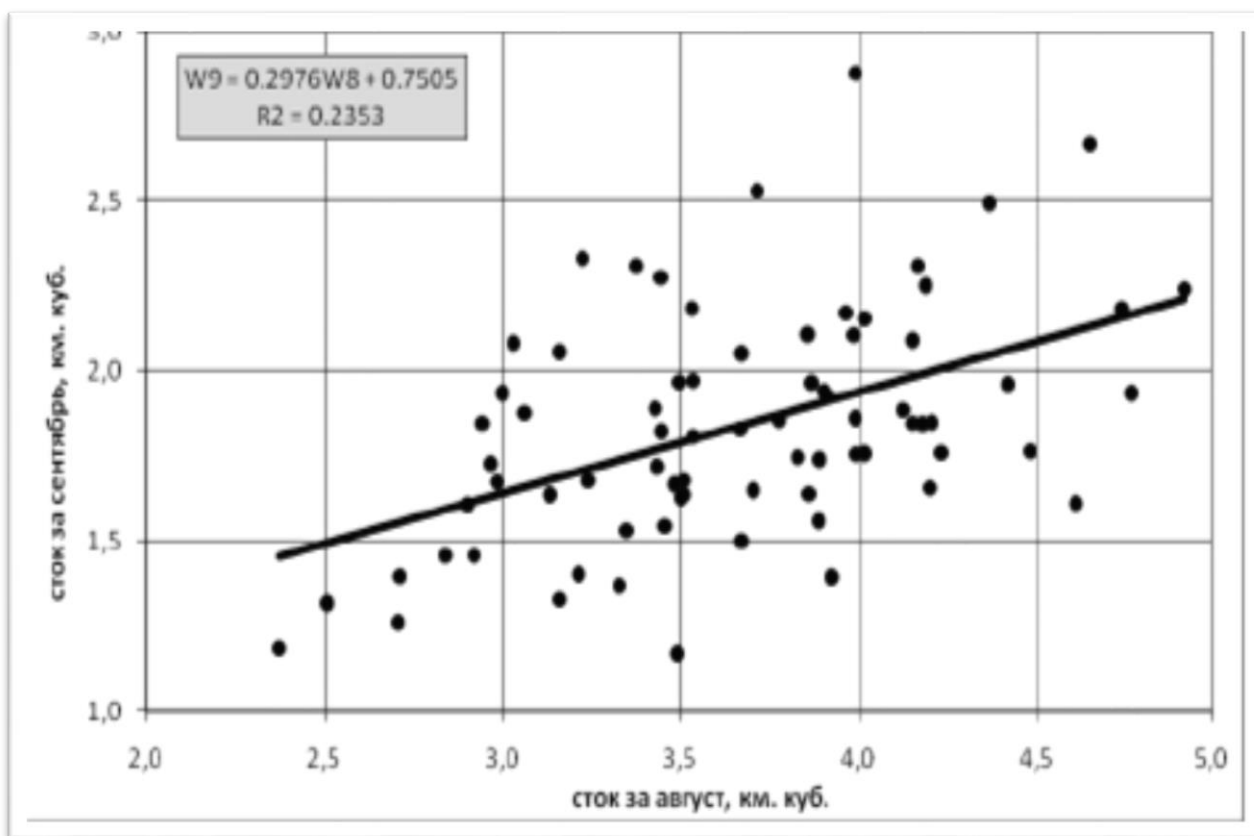

Рис. 6. Зависимость стока за сентябрь от стока за август. р. Вахш.

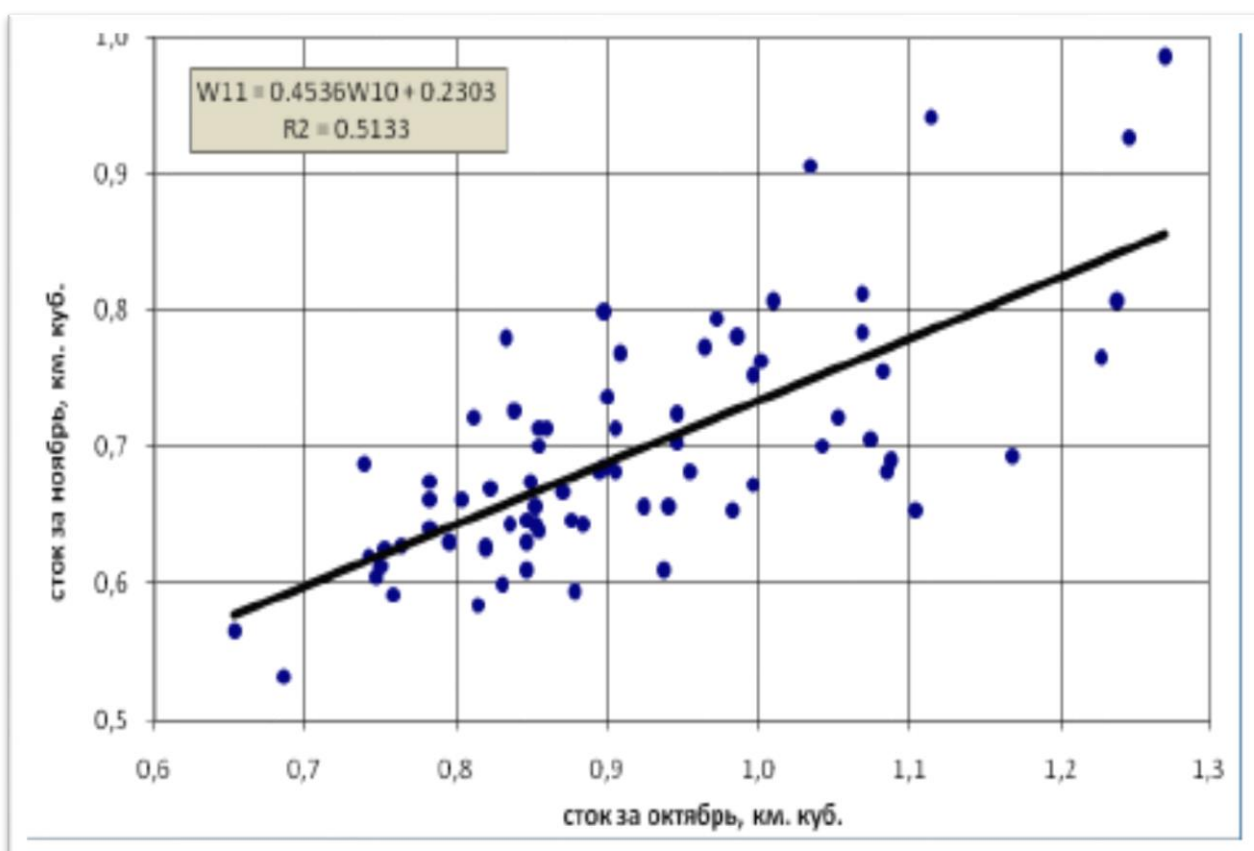

Рис. 7. Зависимость стока за ноябрь от стока за октябрь, р. Вахш

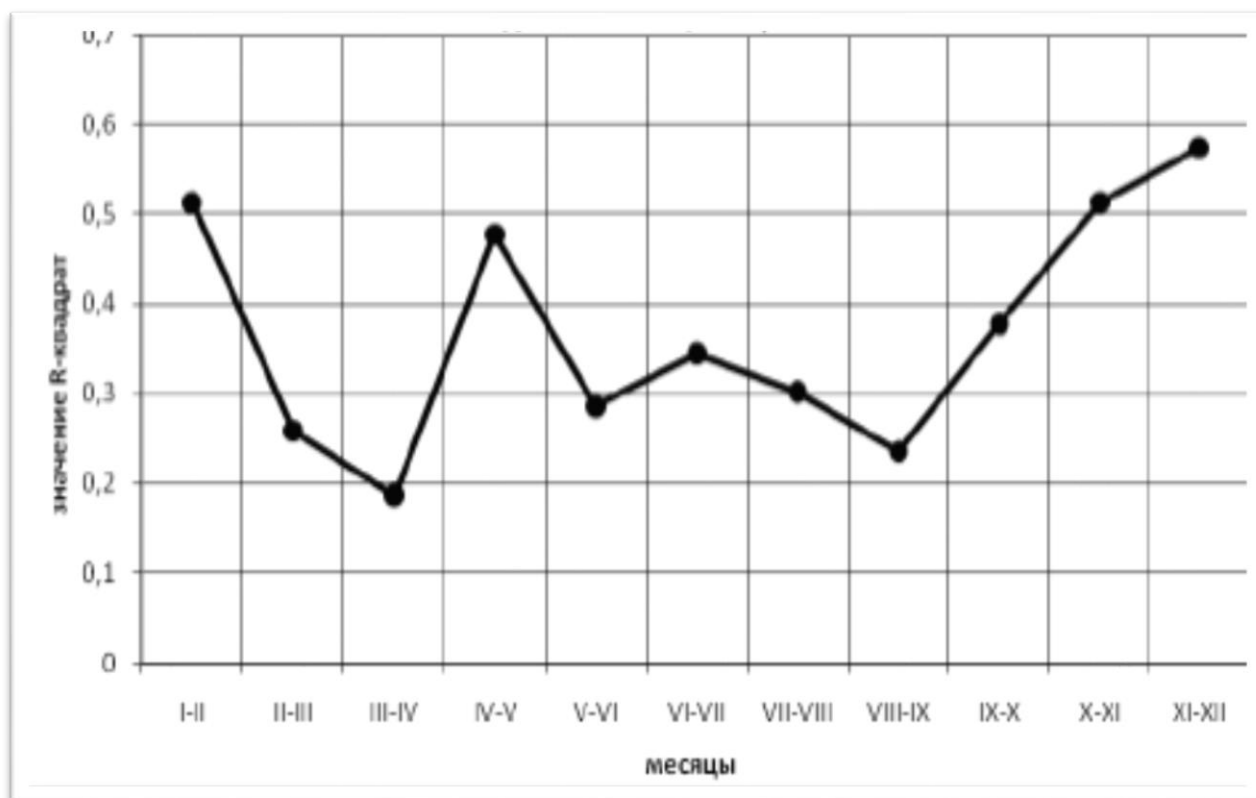

Рис. 8. Значимость корреляции объемов стока между двумя соседними месяцами. р. Вахш.

Еще более слабые связи существуют между объемами стоков отдаленных месяцев - значение K^2 для корреляции января с другими месяцами года, как показано на рис. 9 -11, везде ниже 0.5.

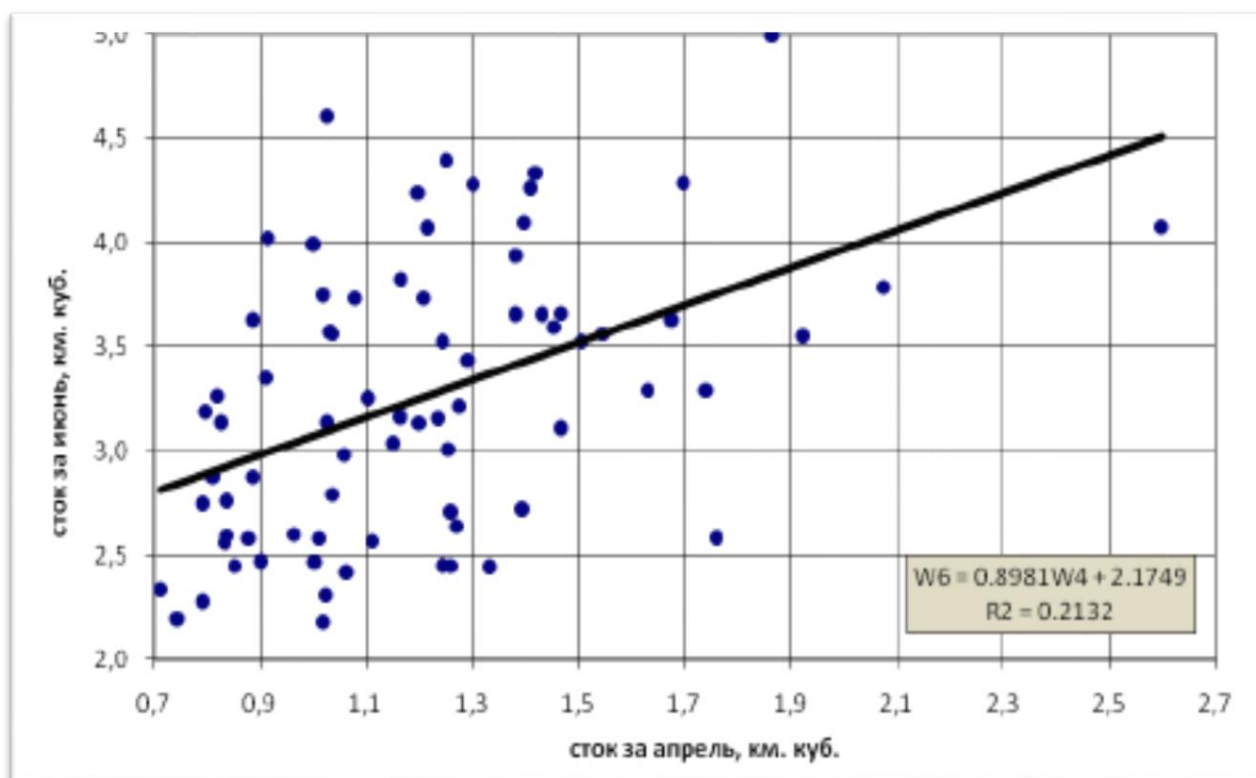

Рис. 9. Зависимость стока за июнь от стока за апрель р. Вахш.

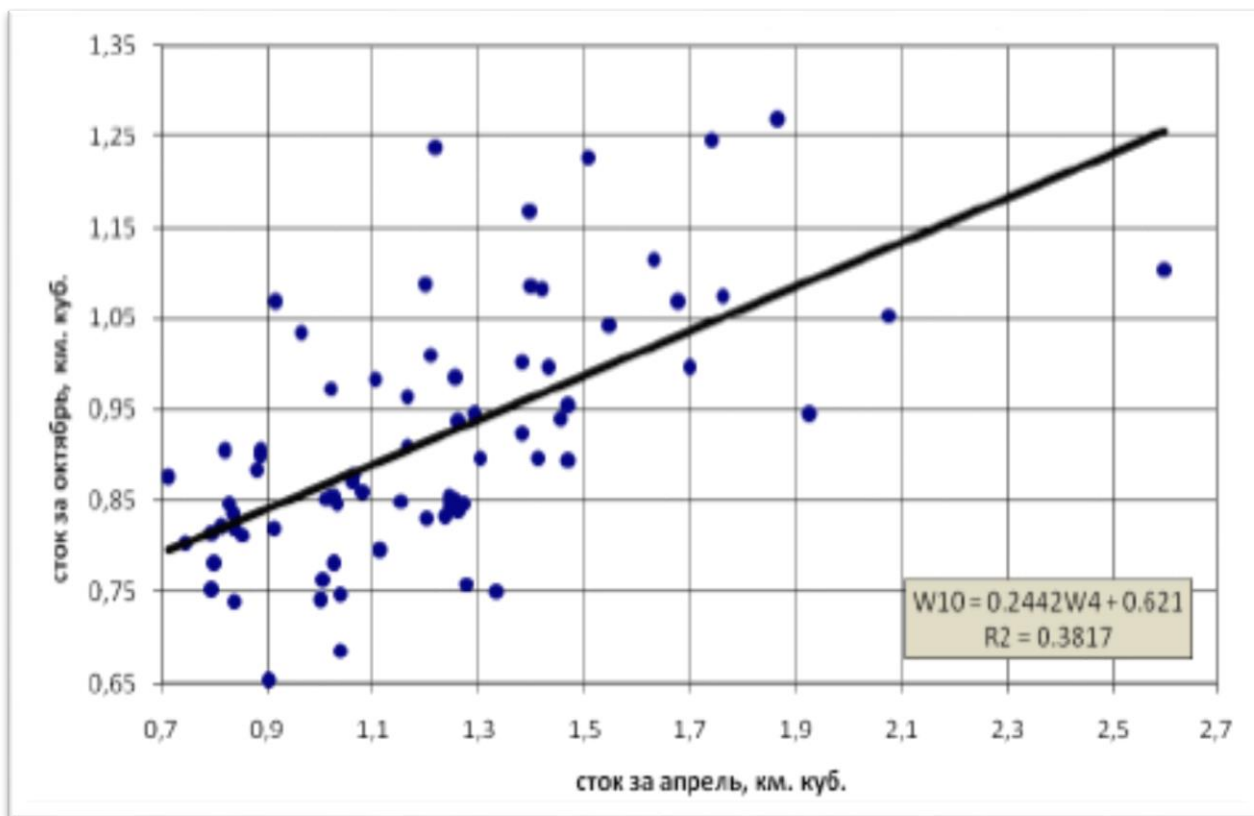

Рис. 10. Зависимость стока за октябрь от стока за апрель р. Вахш.

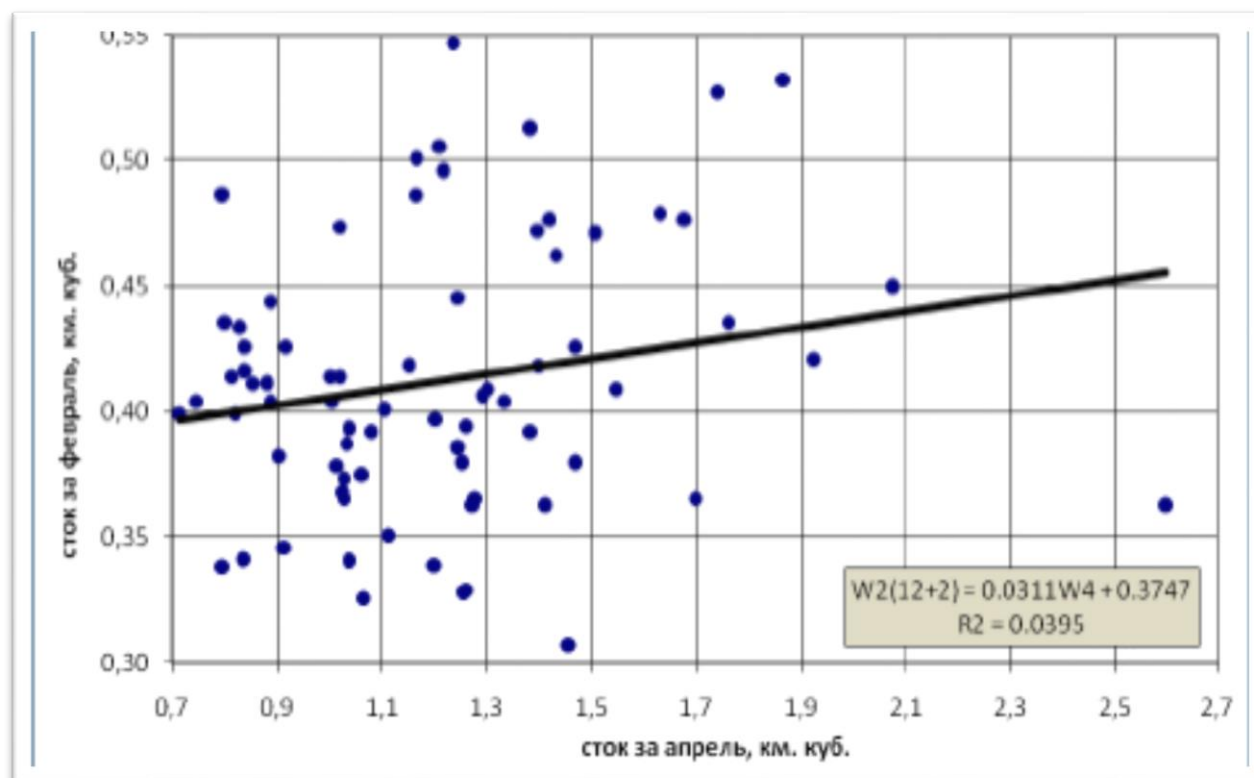

Рис. 11. Зависимость стока за февраль от стока за апрель р. Вахш.

Этот вывод подтверждает также график на рис 12 и 13, где приведены значения коэффициента детерминации - К для связей водности за январь и апрель со всеми другими месяцами.

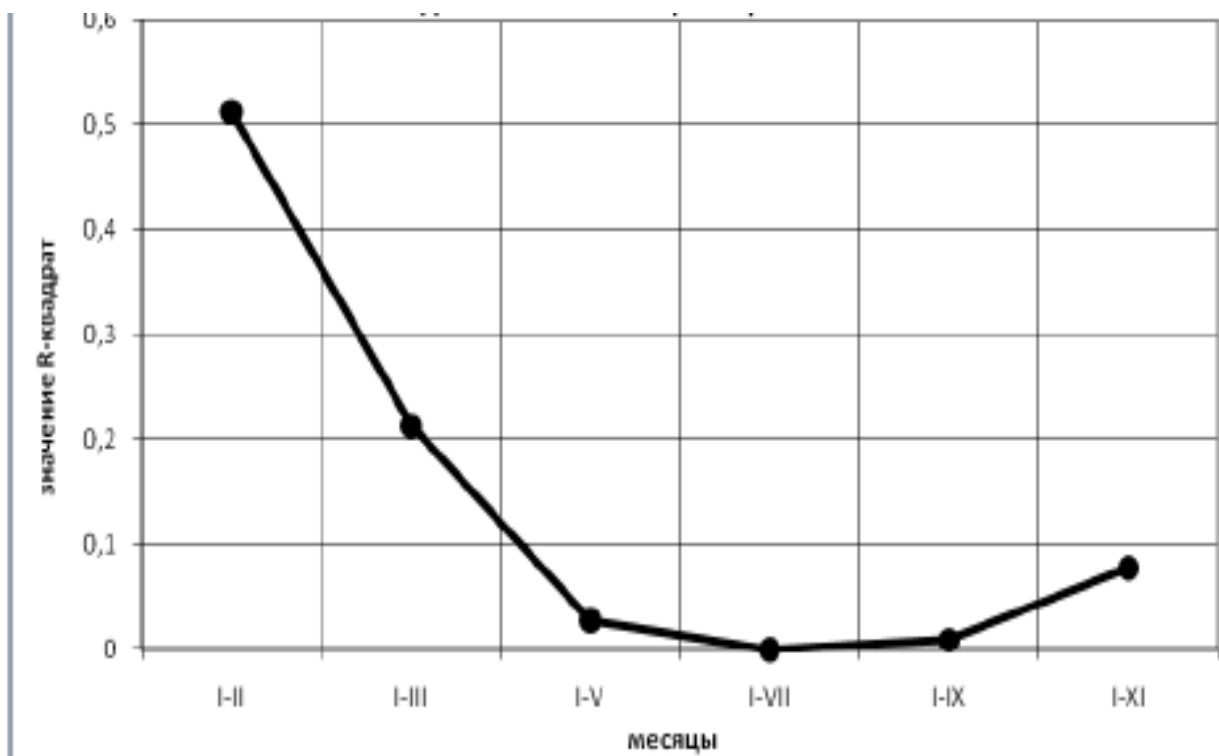

Рис. 12. Значимость корреляции значений стока за январь отдаленными месяцами р. Вахш.

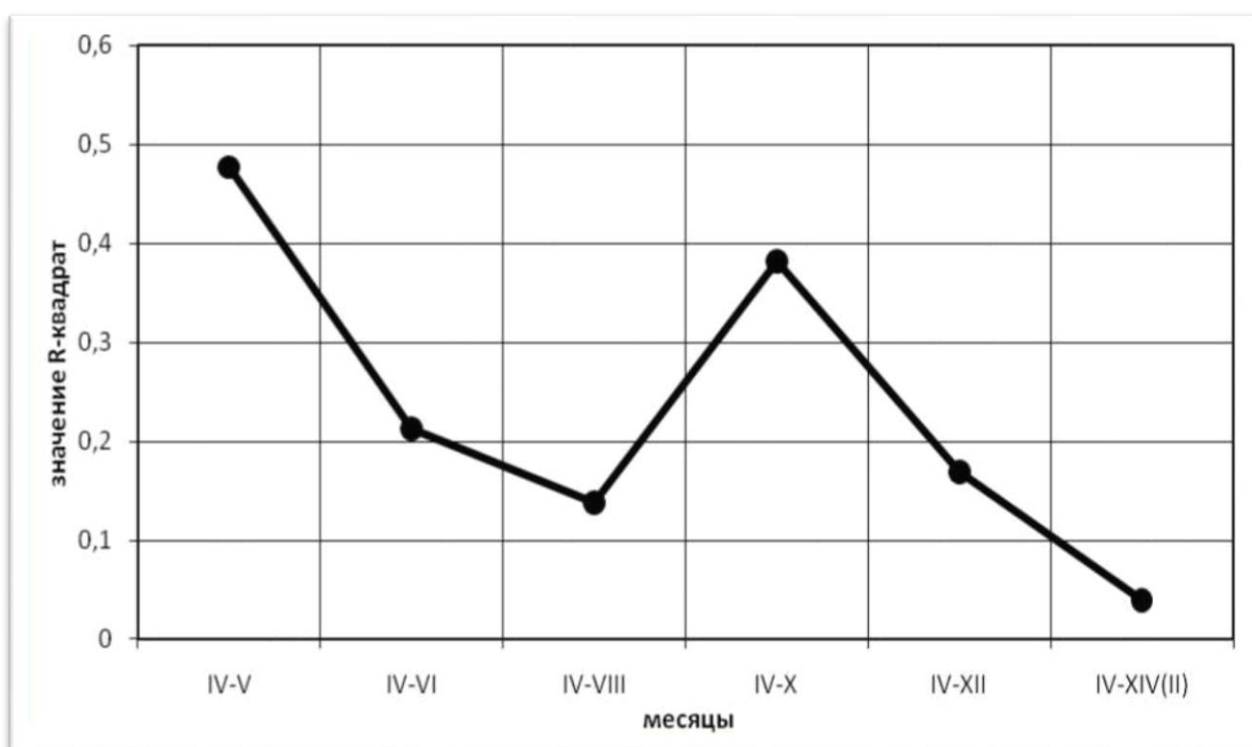

Рис. 13. Значимость корреляции значений стока апреля с отдаленными месяцами, р. Вахш.

Еще одним подтверждением отсутствия значимых связей между водностями отдельных месяцев является рис. 14, на котором показаны гидрографы реки Вахш наиболее характерных лет - многоводного, среднего и маловодного. Они показывают, что даже для таких крайних случаев гидрографы не располагаются четко один над другим, а пересекаются друг с другом.

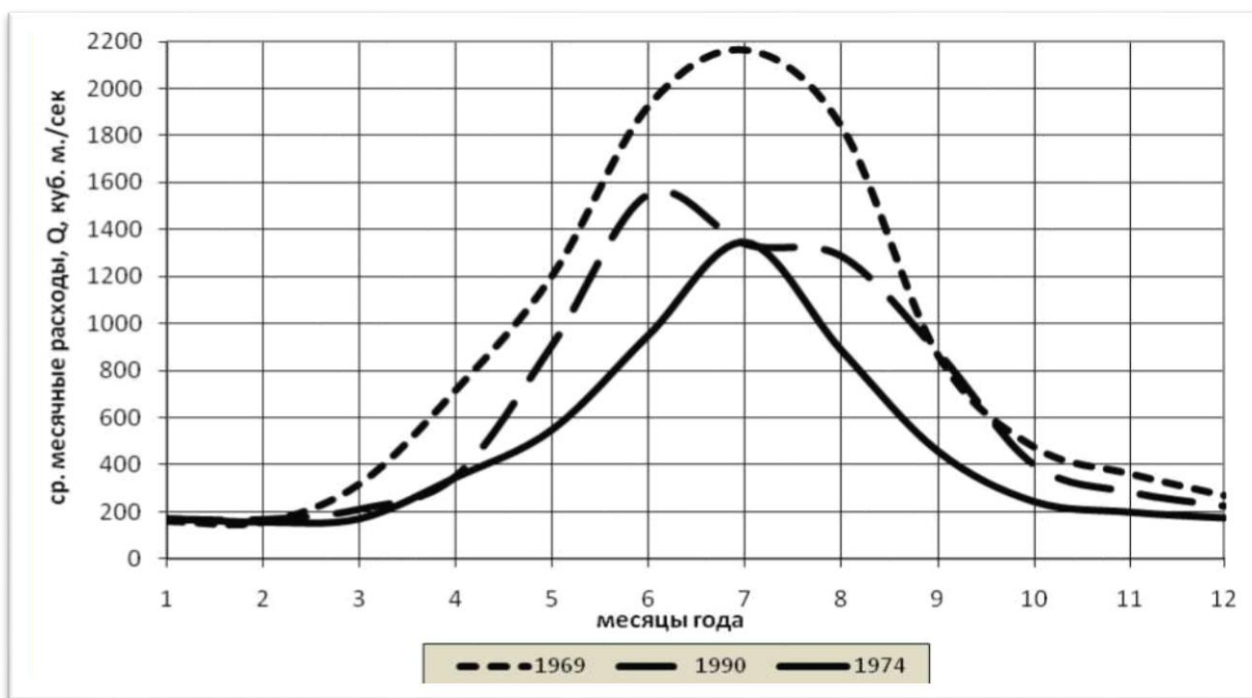

Рис. 14. Характерные гидрографы р.Вахш.

Выводы: Для подтверждения целесообразности переноса начала года на 1 апреля можно также вспомнить, что в народном календаре Востока начало года и праздник пробуждения природы Навруз уже издревле приурочены как раз к этому времени - концу марта, началу апреля.

Еще одним аргументом в пользу такого переноса начала года является то, что, как уже упоминалось выше, такая сдвигка уже давно используется и в сельском хозяйстве, где выделяются два периода года по 6 месяцев: вегетационный - с 1 апреля по 30 сентября и межвегетационный - с 1 октября по 31 марта. Прогнозирование водности реки на основе гидрологического года, вместо календарного, является более целесообразным и с точки зрения самой гидроэнергетики, так как позволит планировать работу ГЭС сразу для всего маловодного, осенне-зимнего сезона. Сегодня же оно заканчивается и начинается снова как раз в середине этого самого сложного периода - 31 декабря.

Сделанный выше анализ позволяет получить для гидрологического года основные уравнения, по которым можно рассчитывать прогнозные значения общего годового стока реки Вахш, по фактически наблюдаемому его объему с начала года до определенного периода (за «п» месяцев) [8].

Рецензент: к.т.н., доцент Абдуназаров С.С.

ЛИТЕРАТУРА

1. С. Р. Ибатуллин, В. А. Ясинский, А. П. Мироненков. Влияние изменения климата на водные ресурсы в Центральной Азии. Отраслевой обзор. Евразийский банк развития. 2009, 44с.
2. Леви И.И. Инженерная гидрология, М.: Высшая школа, 1968 г.
3. Мамедов Э. Д., Трофимов Г. Н. К вопросу о долгопериодических колебаниях стока Среднеазиатских рек. Узб. геол. журн. 1992 г., №1.
4. Агальцева Н. А. Оценка влияния климатических изменений на располагаемые водные ресурсы в бассейне Аральского моря. Сб. Диалог о воде и климате: исследование случая бассейна Аральского моря. НИЦ МКВК, 2002 г. с. 3-59.
5. Гуглий И.В. К расчету многолетнего регулирования речного стока с учетом коррелятивных связей между величинами стока смежных рек. В сб.: «Проблемы регулирования речного стока», вып. 8. М. Изд-во АН СССР, 1959

6. Петров Г. Н., Курбанов А. А. Оперативный прогноз водного стока реки Вахш. Авт. св. на ИП № 043 Т1 23/10/2007
7. Петров Г.Н., Курбанов А. Оперативный прогноз стока реки Вахш для оптимизации режимов работы Нурекского гидроузла. Известия Академии наук Республики Таджикистан
8. Петров Г. Н. Прогноз гидрографа годового стока р. Вахш. Доклады Академии Наук Республики Таджикистан. Душанбе, 2010г., Том 53, №8.

ТАВСИФИ ОЯНДАИ ПОТЕНСИАЛИ ГИДРОЭНЕРГЕТИКИИ ДАРӢИ ВАХШ БАРОИ ТАРАҚҚИӢТИ ИҚТИСОДИӢТ ВА ГИДРОЭНЕРГЕТИКА БО ДАР НАЗАРДОШТИ ТАӢИРӢБИИ ИҚЛИМ

Фишурда. Дар мақолаи мазкур пешгӯии иқтисодии гидроэнергетикии дарӢи Вахш барои рушди иқтисодиёт ва гидроэнергетика бо назардошти таӢири иқлим баррасӣ мешавад. Муаллиф пешниҳод мекунад, ки захираҳои об аз замони қадим то замони мо асоси зиндагии инсоният мебошанд. Дар оянда нақши онҳо танҳо аз ҳисоби маҳдудиятҳо, афзоиши аҳоли, рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии кишварҳо зиёд мешавад, аз ин рӯ, дар Тоҷикистон ва дар тамоми Осиёи Марказӣ манбаи асосии оби тоза маҷрои дарёҳо мебошад. Ғайр аз таъмини оби нушоқӣ, онҳо асосан дар ду соҳаи саноат, обёрӣ ва гидроэнергетика истифода мешаванд. Ва ҳамаи кишварҳои минтақа аллакай ба ин ё он дараҷа норасоии захираҳои обиро бо дарназардошти таӢири иқлим эҳсос мекунанд.

Калидвожаҳо: об, иқтисоди гидроэнергетикӣ, дарёҳо, Вахш, иқлим, Осиёи Миёна, баҳри Арал, захираҳо, ҳарорат, намӣ, фишор.

ПРОГНОЗ ГИДРОЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕКА ВАХШ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ И ГИДРОЭНЕРГЕТИКИ С УЧЕТОМ

Аннотация. В данной статье рассмотрен прогноз гидроэнергетического потенциала реки Вахш для развития экономики и гидроэнергетики с учётом изменений климата. Поскольку водные ресурсы являются основой жизнедеятельности человека во времена и в перспективе их роль будет только возрастать, а в Таджикистане и всей Центральной Азии основным ресурсом пресной воды является регион сток, и все страны региона в той или иной мере начинают испытывать их дефицит, автор предлагает рассчитать основные уравнения для гидрологического года основные уравнения, по которым можно вычислить прогнозные значения общего год во стока реки Вахш.

Ключевые слова: вода, гидроэнергетического потенциала, реки, Вахш, климат, Центральной Азии, Аральского моря, ресурсы, температура, влажность, давление.

FORECAST OF THE HYDROPOWER POTENTIAL OF THE VAKHSH RIVER FOR THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY AND HYDROPOWER INCLUDING CLIMATE CHANGE

Annotation. This article considers the forecast of the hydropower potential of the Vakhsh River for the development of the economy and hydropower, taking into account climate change. The author suggests that water resources are the basis of human life from ancient times to our time. In the future, their role will only increase due to their limitations, population growth, economic and social development of countries; therefore, in Tajikistan and throughout Central Asia, the main source of fresh water is river runoff. Apart from drinking water supply, they are used mainly in two industries - irrigation and hydropower. In addition, all the countries of the region are already beginning to experience their deficit to one degree or another.

Keywords: water, hydropower potential, rivers, Vakhsh, climate, Central Asia, Aral Sea, resources, temperature, humidity, pressure.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Абдуллоев Хайрулло Валиевич – н.и.т., мудири кафедраи таъмини ва беҳатарии барқии Донишқадаи энергетикӣи Тоҷикистон. Суроға: н. Кушониён, кӯчаи Н.Хусрав, 73. **Тел:** (+992) 988657470; **Почтаи электронӣ** a.kh.v.91@mail.ru

Сведения об авторе:

Абдуллоев Хайрулло Валиевич – к.т.н., заведующий кафедрой “Электроснабжения и электробезопасность” Институт энергетики Таджикистана, **Адрес:** р. Кушониён, ул. Н. Хусрав, 73. **Тел:** (+992) 988657470; **Электронная почта:** a.kh.v.91@mail.ru

Information about the author:

Abdulloev Khairullo Valievich - Candidate of Technical Sciences, Head of the department of Power supply and electrical safety, Institute of Energy of Tajikistan, **Address:** d. Kushoniyon, st. N. Khusrav, 73. **Phone:** (+992) 988657470;

E-mail: a.kh.v.91@mail.ru

ТДУ: 556

ҲОЛАТИ УМУМИИ МОДЕЛИ РАВАНДҲОИ ГЕОЭКОЛОГӢ

Умаров А.Н., Шарифов Б.Л., Каримов З.Д.

Донишгоҳи давлатии Данғара

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Азхудкунии минтақаҳои урбанизатсияшуда сарфи торафт пурзӯри захираҳои табииро бо истифодаи воситаҳои техникӣ, ки дар иқтисоди онҳо меафзояд, талаб мекунад. Аз тарафи инсон фатҳи табиат ба вайрон намудани асосҳои табиӣ ҳаёти худ, таъсири мутақобилаи байни муҳити зисти ҳаёт, аз қабili атмосфера, литосфера, гидросфера ва занҷири ҳӯрокаи оварда расонд. Дар таҳқиқи сатҳи ифлосшавии муҳити зист баҳодихӣ ва омӯзиши муфассали вазъияти геоэкологии вилоят, шаҳр, деҳа ҷои муҳимро ишғол мекунад.

Аҳамияти истифодабарии онро ҳангоми мониторинги маҳалли шаҳр, лоиҳакашии майдонҳои истироҳатӣ, муассисаҳои томақтабӣ, комплексҳои спортӣ ва ғайра баҳо додан бисёр душвор аст. Муҳити шаҳр ҳамчун як якпорчагӣ, аз ҷумла заминаи табиӣ, “пӯшиши техногенӣ” ва популятсияи одам зоҳир мешавад. Ба ин муносибат шаҳрро аз самтҳои гуногун, аз қабili: илмӣ-табиӣ, шаҳрсозӣ, иҷтимоӣ иқтисодӣ, демографӣ, тиббӣ, экологӣ ва ғайраҳо дида баромадан лозим аст. Хароб гаштани ҳолати муҳити табиӣ ва таъмини амнияти геоэкологӣ ба вучуд овардани симои визуалии воқеияти нави экологиро талаб мекунад. Ин вазифа барои усулҳои мониторинги геоэкологӣ, ки вазъи геоэкологиро ҳам дар ҷаҳон ва ҳам дар кишварҳои алоҳида ва минтақаҳои маҳаллӣ ба таври кофӣ инъикос мекунанд, мувофиқи мақсад мебошад.

Мониторинги доимии геоэкологӣ имкон медиҳад, ки таъсири омилҳои гуногун ба ифлосшавии геоэкологии муҳити зист объективӣ арзёбӣ карда шавад. Имконияти пешгӯии пайдоиши вазъияти хатарнок ва ошкор кардани он дар ибтидои рушди ҳодисаҳо, ки дар навбати худ имконияти дар раванди истехсолот сари вақт қабул кардани қарорҳои дурусти идоракунӣ ва ҳалли ҳолатҳои фавқуллодаи ба миёномада ва инчунин, саломатӣ ва ҳаёти одамонро начот диҳад.

Таҳқиқоти геоэкологӣ дар доираи манфиатҳои худ омӯзиши пурра ва муфассали ҳама намуди муҳити табииро (релеф, хок, барф, растаниҳо, обҳои рӯизаминӣ ва зеризаминӣ ва ғ.), инчунин таъсири мутақобила ва тағйирёбии онҳоро дар зери таъсири пурраи антропогенӣ ва урбанизатсия дар бар мегирад. Ташкили фазои сохтори территорияро ҷараёни модди энергетикӣ муайян мекунад. Ҳаракати материя дар экосистема асосан тавассути релеф идора карда мешавад ва аз ин рӯ омӯзиши релеф ҷузъи муҳими таҳқиқоти экологӣ мебошад [1].

Дар айни замон дар мавриди омӯзиши характеристикаҳои геометрии релеф бо истифода аз харитаҳои топографӣ таҷрибаи зиёд ҷамъ оварда шудааст, ки бо усулҳои муфассали таҳлили морфометрӣ алоқаманд аст [1].

Таснифи навъҳои асосии моделҳои картографӣ аз равиши дутарафа дар усулҳои омӯрӣ бармеояд: нисбӣ ва аналитикӣ. Дар навбати худ, моделҳои картографӣ ва ҳамзамон геоэкологӣ ба тавсифӣ ва пешгӯишаванда тақсим мешаванд.

Моделҳои тавсифӣ, дар шароити интиҳобшуда, баъзе тақсимот ва муносибатҳоро шарҳ медиҳанд, яъне танҳо бо нишон додани баъзе падидаҳои вазъияти мавҷударо нишон медиҳанд

ва ба корбар имкон медиҳанд, ки ин падидаҳо ва муносибатҳои онҳоро дар як нигоҳ сабт кунанд. Дар навбати худ, моделҳои пешгӯишаванда имкон медиҳанд, ки кадом омилҳо муҳиманд ва аз ҷиҳати функционалӣ бо ҳамдигар алоқаманданд. Барои ин бояд дид, ки омилҳои баррасишаванда робитаи возеҳ ва тафтишшавандаи сабабӣ доранд. Донишманди ин шарт дар моделсозии пешгӯишаванда ва инчунин дар омори таҳлилий муҳим аст. Моделҳои коррелятсионӣ ба ин мувофиқат мекунад.

Моделҳои коррелятсионӣ татбиқи худро нисбатан дертар ҳангоми сохтани харитаҳои мавзӯӣ пайдо кардаанд. Бештари вақт ҳисоб ва харитасозии коэффисиентҳои коррелятсияи ҷуфтшуда истифода мешавад, ки барои муайян кардани робитаи байни ду ҳолати як падида дар ду лаҳза ё давраи гуногун кӯмак мекунад. Дар сурате, ки ин робита воқеан ба вуҷуд меояд, шакли он ва инчунин дараҷаи қувваи он муқаррар мегардад. Дастгоҳи назарияи моделсозии коррелятсия барои навъҳои нисбатан «нозук»-и моделсозӣ ва таҳлил замина фароҳам меорад: регрессия, дисперсия, факторӣ ва аксономӣ [3].

Ҳамин тариқ, коэффитсенти коррелятсия (r) барои баҳодиҳии наздикии робитаи ду падидаи А ва В дар ҳолате истифода мешавад, ки ин муносибат ба хати рост наздик бошад. Қиматҳои ададӣ r аз -1 то $+1$ фарқ мекунад, дар ҳоле ки агар $r = +1$ ё $r = -1$ бошад, ин ақсуламали пурраи мустақим ё пурраро нишон медиҳад. Вақте ки арзиши r ба сифр наздик аст, байни омилҳо ягон робита вучуд надорад. Барои $r \geq |0,7|$ муносибати муҳим ҳисобида мешавад [4, с.5].

Пеш аз гузаштан ба ҳисобкунии r , яъне муайян кардани наздикии муносибати байни омилҳо, шакли ин муносибатро муқаррар кардан лозим аст, ки барои он диаграмма сохта, қиматҳои ҷенкунии омилро дар баробари меҳварҳо инъикос кардан лозим аст. Нуқтаҳои график майдони коррелятсияро ташкил медиҳанд, ки аз рӯи шакли онҳо зичӣ ва шакли муносибатро зикр кардан мумкин аст. Агар нуқтаҳо паҳншавии калон дода, тасодуфӣ ҷойгир шаванд, пас ин аз набудани алоқаи байни падидаҳо (омилҳо) шаҳодат медиҳад. Агар майдони коррелятсия дар шакли як раҳи борик кашида шавад, пас дар байни омилҳо робита вучуд дорад ва ин раҳ ҳар қадар тангтар бошад, муносибат ҳамон қадар мустаҳкамтар мешавад. Дар ҳудуди худ, раҳ метавонад ба як хат табдил ёбад, ки онро хати регрессия меноманд. Агар раҳи майдони коррелятсионӣ ба қадри кофӣ содда бошад, онгоҳ муносибати байни ду омил бо яке аз намунаҳои моделҳои коррелятсия ё параметрӣ ва ё ғайрипараметрӣ (рангӣ) муайян карда мешавад.

Моделҳои параметрӣ. Моделҳои ин намуд дар ҳолатҳои истифода мешаванд, ки омилҳои (параметрҳои) падидаҳо ё равандҳои омӯхташавандаро ҷен кардан ва муайян кардан мумкин аст [6, с.21]. Фарз мекунем, ки мо аз рӯи вектори сатрии m -ченакаи тағйирёбандаҳои новобаста мушоҳида бурда мешавад.

$$X' = [x_1, x_2, \dots, x_m]. \quad (1)$$

Агар гузаронидани n мушоҳида аз рӯи қиматҳои гуногуни вектори сатрии X' имконпазир бошад, пас натиҷаҳои мушоҳидаҳоро бо матритсаи зерин ифода кардан мумкин аст:

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1m} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2m} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{n1} & x_{n2} & \dots & x_{nm} \end{bmatrix}. \quad (2)$$

Хусусиятҳои статистикунии ин матритса бо матритсаи ковариансии C ($m \times m$) дода мешаванд:

$$C = \begin{bmatrix} \sigma_1^2 & r\sigma_1\sigma_2 & r\sigma_1\sigma_3 & \dots & r\sigma_1\sigma_m \\ r\sigma_2\sigma_1 & \sigma_2^2 & r\sigma_2\sigma_3 & \dots & r\sigma_2\sigma_m \\ r\sigma_3\sigma_1 & r\sigma_3\sigma_2 & \sigma_3^2 & \dots & r\sigma_3\sigma_m \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ r\sigma_m\sigma_1 & r\sigma_m\sigma_2 & r\sigma_m\sigma_3 & \dots & \sigma_m^2 \end{bmatrix}. \quad (3)$$

Ё ин ки барои тағйирёбандаҳои зерин

$$C \frac{1}{n} = \begin{bmatrix} \sum x_1^2 & \sum x_1x_2 & \sum x_1x_3 & \dots & \sum x_1x_m \\ \sum x_2x_1 & \sum x_2^2 & \sum x_2x_3 & \dots & \sum x_2x_m \\ \sum x_3x_1 & \sum x_3x_2 & \sum x_3^2 & \dots & \sum x_3x_m \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \sum x_mx_1 & \sum x_mx_2 & \sum x_mx_3 & \dots & \sum x_m^2 \end{bmatrix}. \quad (4)$$

Элементҳои диагоналии матритсаи C дисперсия буда, элементҳои ғайридиагоналии матритса ковариатсия мебошанд. Барои ёфтани матритсаи коррелятсионии R мо аз матритсаи ковариатсионӣ тағйирёбандаи

$$x_i^* = \frac{x_i}{\sigma_m} - \text{ро тарҳ кунем, онгоҳ ҳосил мешавад:}$$

$$R = \begin{bmatrix} 1 & r_{12} & r_{13} & \dots & r_{1m} \\ r_{21} & 1 & r_{23} & \dots & r_{2m} \\ r_{31} & r_{32} & 1 & \dots & r_{3m} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ r_{m1} & r_{m2} & r_{m3} & \dots & 1 \end{bmatrix} \quad (5)$$

Дар диагонали матритсаи R воҳидҳо мавҷуданд ва элементҳои берун аз диагонали он элементҳои муқаррари чуфти коррелятсия мебошанд.

Сохтори матритсаи коррелятсионӣ барои моделсозии равандҳои геоэкологиро метавон ба таври визуалӣ таҳқиқ кард ё бо истифода аз нармафзори мувофиқ натиҷаҳоро дар шакли сатҳҳои статистикӣ дар асоси шабакаи муқаррарӣ, харитаҳои контурӣ ва ғайра пешниҳод кард. Моделҳои коррелятсионии параметрӣ дар омӯзиши ҳама гуна падидаҳо ва равандҳо - табиӣ ва иҷтимоӣ татбиқ мешаванд.

Дар якҷоягӣ бо харитаҳо, ин усул имконияти ошкорсозии муносибатҳои фазоӣ ва муваққати тиро медиҳад. Сатҳ ва хусусияти территориявии омӯзиши муносибатҳо бояд қаблан ба нақша гирифта шаванд.

Моделҳои ғайрипараметрӣ. Баъзе объектҳо ва ҳодисаҳои табиати таҳқиқшаванда аломатҳои баҳодихии миқдорӣ надоранд.

Дар ин ҳолат барои муқаррар кардан ва ҳисоб кардани таносуб ҳама гуна ҳисобҳои «баллӣ» ё нуқтагӣ истифода мешаванд, аз ҷумла баҳодихии фаровонӣ аз рӯи модели Друде, ки дар геоботаника хеле васеъ истифода мешаванд. Барои ин кифоя аст, ки қиматҳои омилҳоро дар нуқтаҳои ғайрипараметрӣ намоем ва онҳоро дар як саф аз калон ба хурдтар (ё баръакс) ҷойгир кунед.

Чунин қатор ба танзим дароварда мешавад, яъне рутбабандӣ карда мешавад [6, с.22]. Одатан, рақамҳои тартибӣ бо тартиби камшавӣ таъин карда мешаванд, ки рақами аввалро ба объекти калонтарин (ё дуртарин) таъин мекунанд. Барои он, ки миёнаи арифметикии ҳар як сатри хусусиятҳо сифр шавад, $(n + 1) / 2$ аз ҳар як рақами таъиншуда тарҳ карда мешавад ва сипас ҳамаи натиҷаҳо дучанд карда мешаванд.

Қиматҳои бутуни натиҷавӣ ҳамчун x_i - барои хусусияти якум ва y_i - барои хусусияти дуюм нишон дода мешаванд. Коэффициенти таносуби дараҷахоро мувофиқи Спирмен ҳисоб кардан мумкин аст:

$$r_5 = 3i \sum_{i=1}^n x_i y_i / n(n-1)(n+1). \quad (6)$$

Қиматҳои r_5 дар ҳудуди -1 то $+1$ ёфта мешаванд. Ҳангоми $r_5 = 1$ будан, ҳарду қатор комилан яхселаанд, яъне

$$x_i - y_i = 0. \quad (7)$$

Агар қаторҳо комилан ба ҳамдигар муқобил бошанд, пас

$$r_5 = 1; \quad x_i + y_i = 0. \quad (8)$$

Ин модели ғайрипараметрӣ махсусан барои таълили математикии картографии ӯодисаҳои табиат, ки арзёбии дақиқии микдориро муайян кардан душвор аст, мувофиқ мебошад.

Ҳамин тавр, муалифон дар мақолаи мазкур оид ба таснифи навъҳои асосии моделҳои картографӣ, моделҳои коррелясионӣ, модели параметрӣ, модели ғайрипараметрӣ оварда шуда, мувофиқати онҳо барои таълили математикии картографии ӯодисаҳои табиат, ки арзёбии дақиқии микдорӣ шарҳ дода шуда аст.

Тадқиқоти геоэкологӣ дар доираи манфиатҳои худ омӯзиши пурра ва муфассали ҳама намуди муҳити табииро (релеф, хок, барф, растаниҳо, обҳои рӯизаминӣ ва зеризаминӣ ва ғ.), инчунин таъсири мутақобила ва тағирёбии онҳоро дар зери таъсири пурраи антропогенӣ ва урбанизатсия дар бар мегирад. Ташкили фазоии сохтори территорияро чараёни моддию энергетик муайян мекунад.

Мониторинги доимии геоэкологӣ имкон медиҳад, ки таъсири омилҳои гуногун ба ифлосшавии геоэкологии муҳити зист объективӣ арзёбӣ карда шавад; имконияти пешгӯии пайдоиши вазъияти хатарнок ва ошкор кардани он дар ибтидои рушди ҳодисаҳо, ки дар навбати худ имконияти дар раванди истехсолот сари вақт қабул кардани қарорҳои дурусти идоракунии ва ҳалли ҳолатҳои ғавқуллодаи ба миёномада ва инчунин, саломатӣ ва ҳаёти одамонро начот диҳад.

Муқаррир: н.и.т., дотсент Тураев С.С.

АДАБИЁТ

1. Бойко В.В., Приваленко В.В., Шустова В.Л. Балансовая геохимическая модель загрязнения урбанизированной территории. Деп. В ВИНТИ № 1380-В 2003 14.07.03.- 17 с.
2. Бойко В.В., Шустова В.Л., Приваленко В.В. Модель загрязнения урбанизированной территории // Ж.: «Известия вузов»: Сев-Кавк. регион, №6, 2003. С. 50-52.
3. Christensen W.F. Chemical mass balance analysis of air quality data when unknown pollution sources are present // Atmospheric environment, № 38, 2004, P. 4305-4317.
4. Gibert K., Sa nchez-Marre'M., Rodriguez-Roda I. GESCONDA: An intelligent data analysis system for knowledge discovery and management in environmental databases // Environmental Modeling & Software, № 21, 2006, P. 115-120.
5. Nerrire E., Guegan H. et. Spatial Heterogeneity of personal exposure to airborne metals in French urban areas. // Science of the Total Environment, №373, 2007, P. 49-56.
6. Б.В. Селезняк, Л.К. Трубина. Основы моделирования в геоэкологии. Новосибирск: 2010, 40 с.

ҲОЛАТИ УМУМИИ МОДЕЛИ РАВАНДҲОИ ГЕОЭКОЛОГӢ

Фишурда. Мониторинги доимии геоэкологӣ имкон медиҳад, ки таъсири омилҳои гуногун ба ифлосшавии геоэкологии муҳити зист объективӣ арзёбӣ карда шавад; имконияти пешгӯии пайдоиши вазъияти хатарнок ва ошкор кардани он дар ибтидои рушди ҳодисаҳо, ки дар навбати худ имконияти дар раванди истехсолот сари вақт қабул кардани қарорҳои дурусти идоракунӣ ва ҳалли ҳолатҳои фавқуллоддаи ба миёномада ва инчунин, саломатӣ ва ҳаёти одамонро начот диҳад. Тадқиқоти геоэкологӣ дар доираи манфиатҳои худ омӯзиши пурра ва муфассали ҳама намуди муҳити табииро (релеф, ҳок, барф, растанҳо, обҳои рӯизаминӣ ва зеризаминӣ ва ғ.), инчунин таъсири мутақобила ва тағирёбии онҳоро дар зери таъсири пурраи антропогенӣ ва урбанизатсия дар бар мегирад. Ташкили фазоии сохтори территорияро чараёни моддию энергетикӣ муайян мекунад. Дар мақола оид ба таснифи навҳои асосии моделҳои картографӣ, моделҳои коррелясионӣ, модели параметрӣ, модели ғайрипараметрӣ оварда шуда, мувофиқати онҳо барои таълили математикии картографии ҷодисаҳои табиат, ки арзёбии дақиқии миқдорӣ шарҳ дода шуда аст.

Калидвожаҳо: Модел, равандҳои геоэкологӣ, минтақаҳои урбанизатсияшуда, мониторинги геоэкологӣ, моделҳои картографӣ, моделҳои коррелясионӣ, модели параметрӣ, модели ғайрипараметрӣ.

ОБЩЕЕ СОСТОЯНИЕ МОДЕЛИ ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация. Непрерывный геоэкологический мониторинг позволяет объективно оценивать влияние различных факторов на геоэкологическое загрязнение окружающей среды; возможность прогнозирования возникновения опасной ситуации и ее обнаружения в начале развития событий, что в свою очередь сохраняет возможность принятия своевременных управленческих решений и устранения чрезвычайных ситуаций в производственном процессе, а также здоровье и жизнь людей. Геоэкологическое исследование включает в себя полное и детальное изучение всех видов природной среды (рельефа, почвы, снега, растительности, поверхностных и подземных вод и др.), а также их взаимодействия и изменения под полным воздействием антропогенных и урбанизированных факторов. Организация пространственно-территориальной структуры определяется материальными и энергетическими процессами. В статье представлена классификация основных видов картографических моделей, корреляционных моделей, параметрических моделей, непараметрических моделей и их актуальность для математического картографического анализа природных явлений, представляющего собой точную количественную оценку.

Ключевые слова: Модель, геоэкологические процессы, урбанизированные территории, геоэкологический мониторинг, картографические модели, корреляционные модели, параметрическая модель, непараметрическая модель.

GENERAL STATE OF THE MODEL GEOECOLOGICAL PROCESSES

Annotation. Continuous geoeological monitoring makes it possible to objectively assess the impact of various factors on geoeological pollution of the environment; the possibility of predicting the occurrence of a dangerous situation and its detection at the beginning of the development of events, which in turn preserves the possibility of making timely management decisions and eliminating emergencies in the production process, as well as the health and life of people. Geoeological research includes a complete and detailed study of all types of natural environments (relief, soil, snow, vegetation, surface and groundwater, etc.), as well as their interactions and changes under the full influence of anthropogenic and urban factors. The organization of the spatial-territorial structure is determined by material and energy processes. The article presents a classification of the main types of cartographic models, correlation models, parametric models, non-parametric models and their relevance for mathematical cartographic analysis of natural phenomena, which is an accurate quantitative assessment.

Keywords: Model, geoeological processes, urban areas, geoeological monitoring, cartographic models, correlation models, parametric model, nonparametric model.

Маълумот дар бораи муаллифон:

Умаров Анварчон Нуралиевич - н.и.т., и.в дотсент, мудири кафедраи системаи компютерӣ ва хифзи иттилоотии Донишгоҳи давлатии Данғара

Тел: (+992)887777716; Почтаи электронӣ: anvarrr@mail.ru

Шарифов Бахтиёр Латифович - саромӯзгори кафедраи системаи компютерӣ ва хифзи иттилоотии Донишгоҳи давлатии Данғара

Тел (+992)987160018; Почтаи электронӣ: bahtjon86@mail.ru

Каримов Зоир Давлатбекович - н.и.ф.м., и.в дотсенти кафедраи системаи компютерӣ ва хифзи иттилоотии Донишгоҳи давлатии Данғара

Тел: (+992)933041139; Почтаи электронӣ: kdzoir@mail.ru

Информация об авторы:

Умаров Анваржон Нуралиевич – к.т.н., доцент, заведующий кафедрой компьютерных систем и защиты информации Дангаринского государственного университета. Тел.: (+992)887777716;

Электронная почта: anvarrr@mail.ru

Шарифов Бахтиёр Латифович - старший преподаватель кафедры компьютерных систем и защиты информации Дангаринского государственного университета. Тел: (+992) 987160018; Электронная почта: bahtjon86@mail.ru

Каримов Зоир Давлатбекович – к.ф.-м.н., доцент кафедры компьютерных систем и защиты информации Дангаринского государственного университета. Тел.: (+992)933041139; Электронная почта: kdzoir@mail.ru

Information about the authors:

Umarov Anvarjon Nuralievich – Candidate of Technical Sciencies, Associate Professor, Head of the Department of Computer Systems and Information Protection of Dangara State University

Phone: (+992) 887777716; Email: anvarrr@mail.ru

Sharifov Bakhtiyor Latifovich - Senior Lecturer, Department of Computer Systems and Information Security, Dangara State University

Phone: (+992) 987160018; E-mail: bahtjon86@mail.ru

Karimov Zoir Davlatbekovich - Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of the Department of Computer Systems and Information Protection, Dangara State University. Phone: (+992)933041139;

E-mail: kdzoir@mail.ru

УДК: 626

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИСПЫТАНИЕ РАБОТЫ СОЛЕВЫХ И ГИДРАВЛИЧЕСКИХ ЗАВЕС В ОПЫТНОЙ СОЛЕВОЙ КАМЕРЕ

Давлатшоев С.К.

Институт водных проблем, гидроэнергетики и экологии НАНТ

Рогунская ГЭС является уникальным сооружением, как по своей высоте, так и по инженерно-геологической обстановке района строительства. Одним из факторов, определяющих сложность инженерно-геологических условий, является наличие солевого пласта в Ионахшском разломе. При сооружении плотины в проекте предусматривается целый ряд мероприятий, исключающих возможность растворения соли и развития карста [1, с.19].

В 400-500 м от оси плотины Рогунской ГЭС, в верхнем бьефе, под ее верховым клином, нижнемеловая толща согласно подстилается отложениями верхней юры, представленной пачкой аргиллитов мощностью около 20 м и солевым пластом, который непосредственно контактирует с Ионахшским разломом, пересекающим реку под углом около 30 градусов (рис. 1). Шов разлома простирается параллельно слоям пород нижнемеловой толщи и отложений верхней юры и падает в ту - же сторону, в связи с чем, пласт соли колеблется осреднённо от 1 до 10-12 м, и на каждые 100 м глубины увеличивается на 15 м [2, с.25].

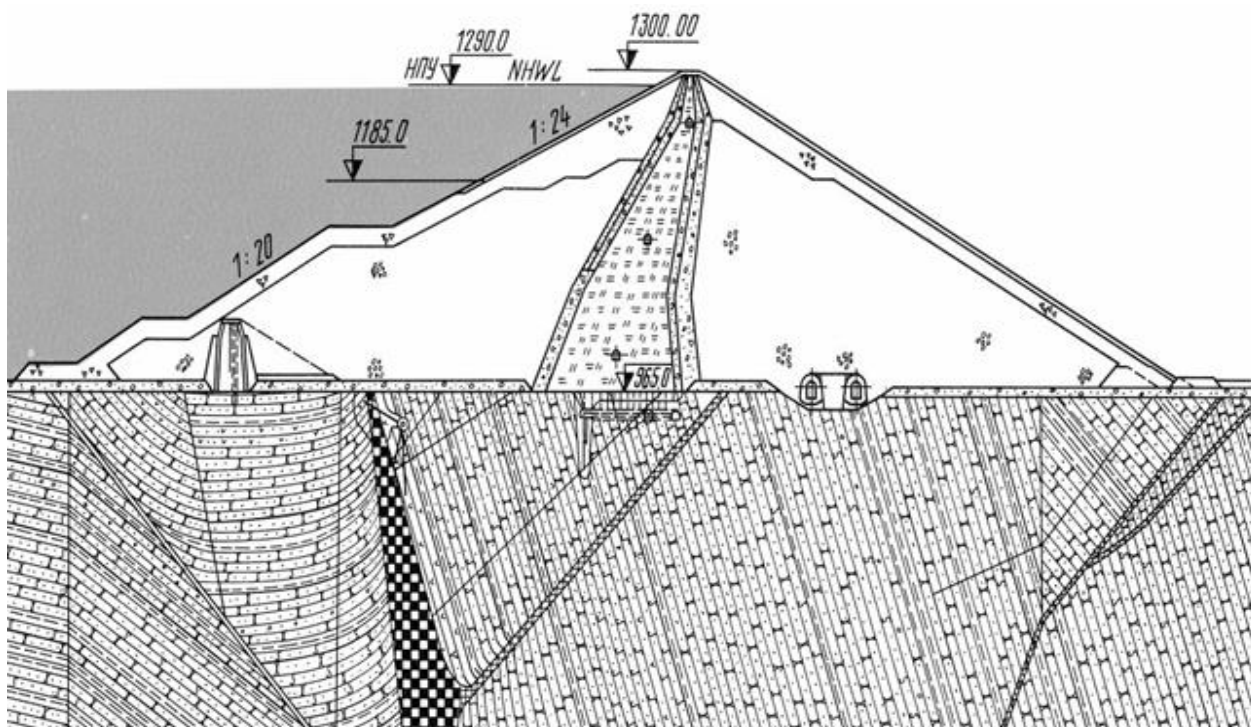

Рис. 1. Проект Рогунской ГЭС: разрез основной плотины

Поверхность пласта соли прослеживается на глубине 20 - 25 м, ниже уреза воды в реке и в бортах ущелья, на уровне грунтовых вод. Под ядром плотины крутопадающий солевой пласт находится на расстоянии около 900 м. Судя по положению, поверхность размыва соли на изученном участке, имеющим протяженность 800 м, тесно связана с положением уровня подземных вод [3, с.136].

На основании опыта возведения плотин на растворимых породах и в инженерно-геологических условиях створа Рогунской плотины надежная защита пород от растворения может быть обеспечена комплексом мероприятий.

В качестве основного варианта защиты солевого пласта от размыва, проект Рогунской ГЭС предусматривает устройство гидравлических и солевых завес [4, с.59]. Вариант предусматривает на протяжении участка защиты в 1100 м, вдоль Ионахшского разлома устройство следующего комплекса мероприятий [5, с. 76]:

- устройство за пластом соли ряда напорных гидравлических скважин, с доведением их до практического водоупора (гидравлическая завеса);
- размещение между пластом соли и гидравлической завесой еще ряда напорных скважин с дозированной подачей в них солевого раствора (солевая завеса).

Методы и приборы исследования. Для измерения удельного электрического сопротивления жидкости используется метод кажущегося удельного сопротивления (резистивиметрия), принятый в промысловой геофизике. Резистивиметр РТ-65 представляет собой малый трехэлектродный шаровой каротажный зонд, состоящий из двух измерительных электродов и токового электрода, которые составляют основной узел прибора - измерительный элемент. Резистивиметр РТ-65 имеет следующие технические характеристики: диапазон измерений от 0,035 до 10,000 Ом-м; диапазон рабочих температур от 5 до 80 °С; предел допускаемого значения основной относительной погрешности $\pm 4\%$; допускаемое внешнее гидростатическое давление 60 МПа; теплопрочность 150 °С; габаритные размеры, мм: длина 420; диаметр 60; масса 3 кг.

Для определения пространственного положения скважины используют метод инклинометрии и прибор инклинометр КИТ. Инклинометр КИТ и его модификация КИТА - наиболее массовые приборы, используемые при бурении нефтяных и газовых скважин. Модификации отличаются величиной максимального рабочего гидростатического давления, которое составляет для инклинометра КИТ 60 МПа, а для инклинометра КИТА - 120 МПа.

Инклинометр КИТ имеет следующие основные технические характеристики: диапазон измерения зенитного угла 0-50 градусов; диапазон измерения азимута 0-360 градусов; диапазон рабочих температур -10 - 120°C; напряжение питания скважинного прибора 270 В; диаметр скважинного прибора - 60 мм; максимальное гидростатическое давление - 60 Мпа; длина скважинного прибора с удлинителем – 1800 мм.

Инклинометр КИТ предназначен для измерения угла и азимута искривления необсаженных скважин. Аппаратура рассчитана на совместную эксплуатацию с каротажной станцией СК-С, с унифицированным источником питания УИП-К и может работать с каротажным кабелем любого типа длиной до 5000 м.

Результаты исследования. Согласно уточнённой рабочей программы, утверждённой проектом Рогунской ГЭС по определению эффективности гидравлических и солевых завес, были проведены полевые экспериментальные исследования солевых и гидравлических завес в опытной камере [6, с.12; 7, с.27].

Процесс исследований проводился по следующей схеме: бурение 15 скважин трёх рядов (рис. 1) – наблюдательного, закачного для раствора соли и закачного для пресной воды для создания гидравлической завесы. После определения бытовой минерализации растворов батометром через 10 м по стволу скважин среднего и трёх скважин первого ряда проводилась закачка соли с отбором проб и проведением резистивиметрии. После насыщения раствора проводилась промывка (включение гидравлической завесы), далее вновь проводилась засолка, промывка и засолка. Интервалы засолки -15 и 25 м с установкой тампона [8, с.3].

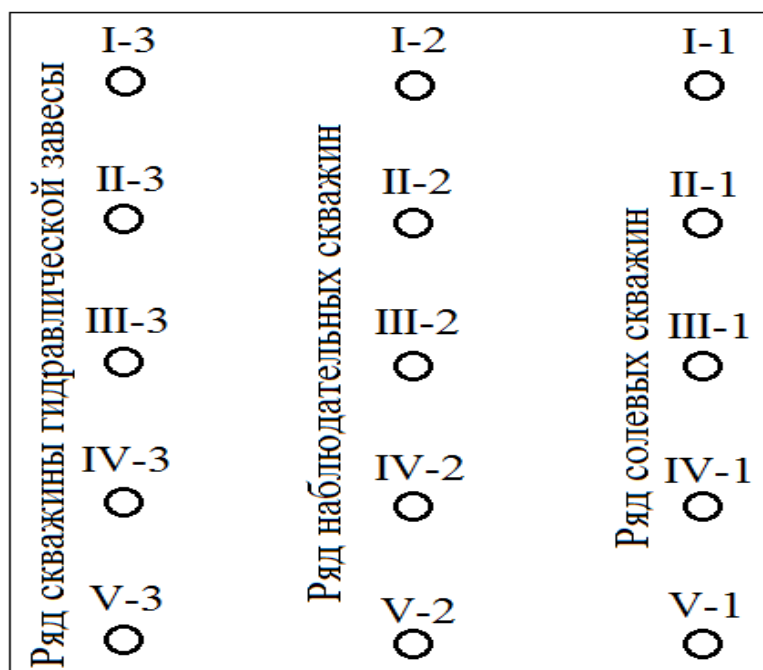

Рис. 1. План расположения скважин в опытной солевой камере

Таким образом, создано пять кустов по три скважины, пространственное положение которых определено по инклинометрии, согласно схеме на рисунке 2.

Перед методом резистивиметрии были поставлены следующие задачи [9, с.128; 10, с.8]:

- оценка возможности применения резистивиметрии для контроля технологического процесса засоления как более экспрессного;
- оценка точности измерений по сравнению с данными отбора проб раствора;
- дифференциация раствора в скважинах по минерализации, по величине удельного электрического сопротивления;
- контроль изменения минерализации во времени.

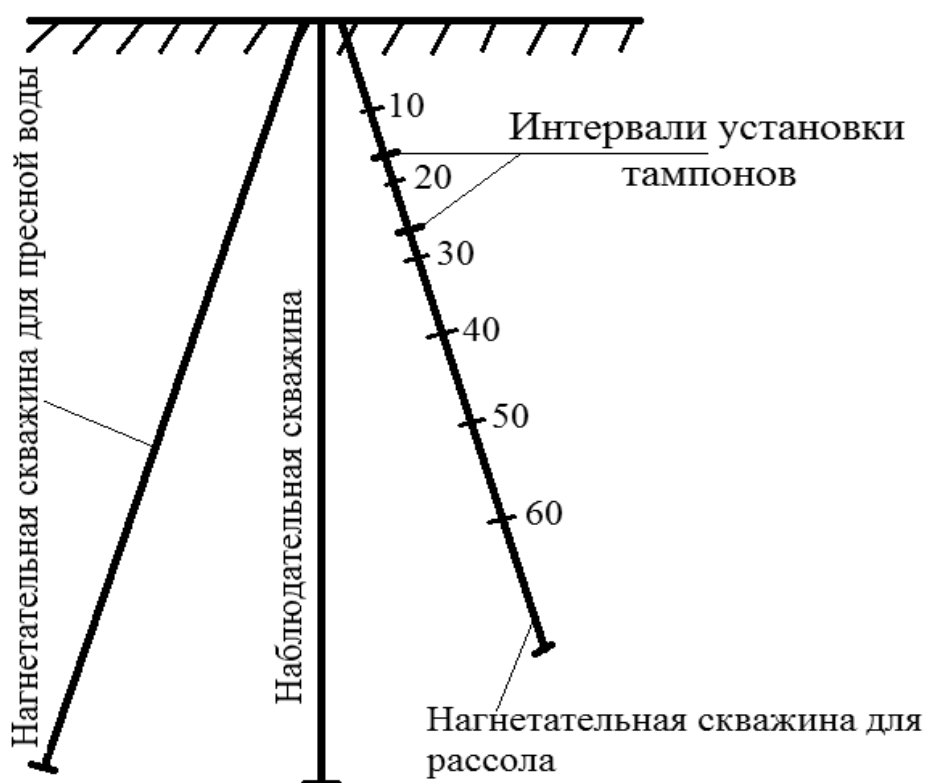

Рис. 2. Разрез куста скважин в опытной солевой камере

Измерения методом резистивиметрии проводились прибором РТ-65, предварительно отградуированным раствором известной концентрации соли NaCl. Запись данных осуществлялась регистратором НО-17 каротажной станции СКВ - 69. При каротаже в камере спускоподъемные операции производились ручной лебедкой синхронизацией данных через сельсин-датчик с сельсин-приёмником на панели контроля. Масштаб записи в течение всех измерений оставался постоянным – 0,2 Ом/см, постоянная прибора – 0,16.

Общий метраж скважин, исследованных методом резистивиметрии – 750 м.

В скважине V -2 22 июня 1987 г. произведена инклинометрия прибором КИТ, данные которого приведены в таблице 1.

По данным инклинометрии отклонение забоя относительно устья скважины – 10,5 м.

В процессе выполнения полевых работ постоянно ощущался высокий уровень электрических и механических помех, что повлияло на качество диаграмм.

При обработке материалов для получения данных о минерализации раствора значения удельного электрического сопротивления пересчитаны в минерализацию при постоянной температуре по заранее известной номограмме.

Таблица 1.

Данные инклинометрии по скважине V - 2.

Глубина, м	Угол, град	Азимут, град
1,0	0,5	-
11,0	1,0	-
21,0	1,0	-
31,0	2,5	-
41,0	3,5	360
51,0	3,5	360
61,0	4,0	360
71,0	4,0	360
81,0	4,5	270
91,0	5,0	260
101,0	5,5	250
111,0	6,0	210

Практическая точность применённого гидрологического термометра $\pm 1^{\circ}\text{C}$, изменения температуры по стволу скважин – от 14 до 16°C . На основании этого принято, что температура раствора по стволу может быть принята в $+15^{\circ}\text{C}$.

Для изучения динамики засоления скважин построены разрезы по профилям с данными об изменении минерализации с глубиной и во времени. Графики удельного электросопротивления минерализованных вод приведены на рисунках 3-6.

Фоновая (естественная минерализация) на основании замеров до проведения опыта принята в 10 г/л как аномальная по геофизическим данным, а более 50 г/л – как высококанальная.

По разрезам ряда наблюдательных скважин видно, что основные изменения минерализации произошли с 03.06.86 по 10.06.86. Была проведена 03.06.86 засолка ряда скважин V-2, IV-2, III-2 до глубины 60 м до 40 г/л. Измерения 08.06.86 по скважине III-2 показали, что минерализация в 40 г/л сохранилась до глубины 55 м, а на 60 м возросла до 85 г/л. В то же время, произошло уменьшение до 20-30 г/л минерализации раствора в скважинах V-2 и IV-2. В верхнем интервале (20 м) скважины I-2 засоленность возросла до 50-55 г/л. После включения гидрозавесы (09.06.86) и дальнейшей засолки с 10.06.86 происходит засоление всего ствола скважины IV-2, с аномалией в 85 г/л на интервалах 15-55 м. После 10.06.86 в результате действия промывки и последующей засолки вплоть до 24.06.86, особых изменений по профилю скважин не наблюдалось.

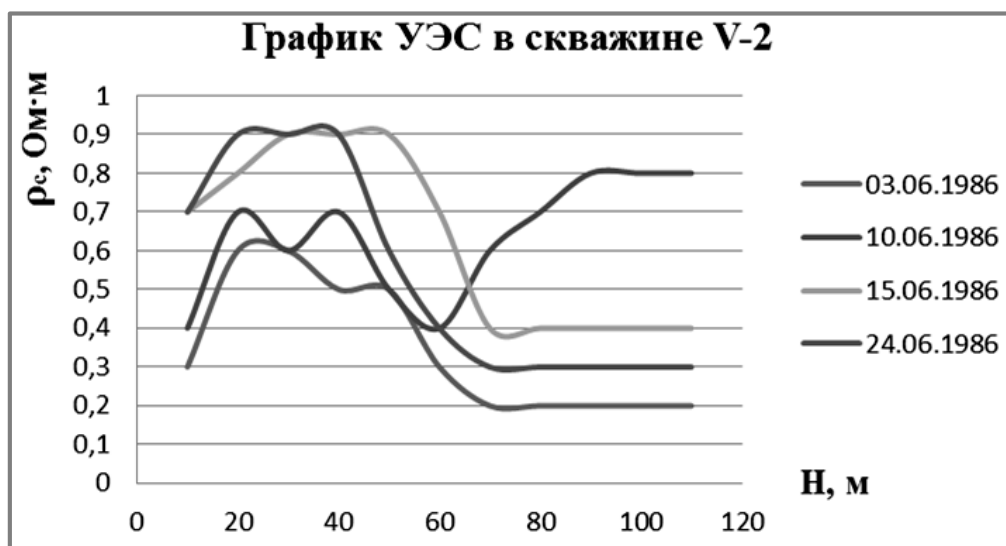

Рис. 3. График удельного электросопротивления минерализованных вод в скважине V-2

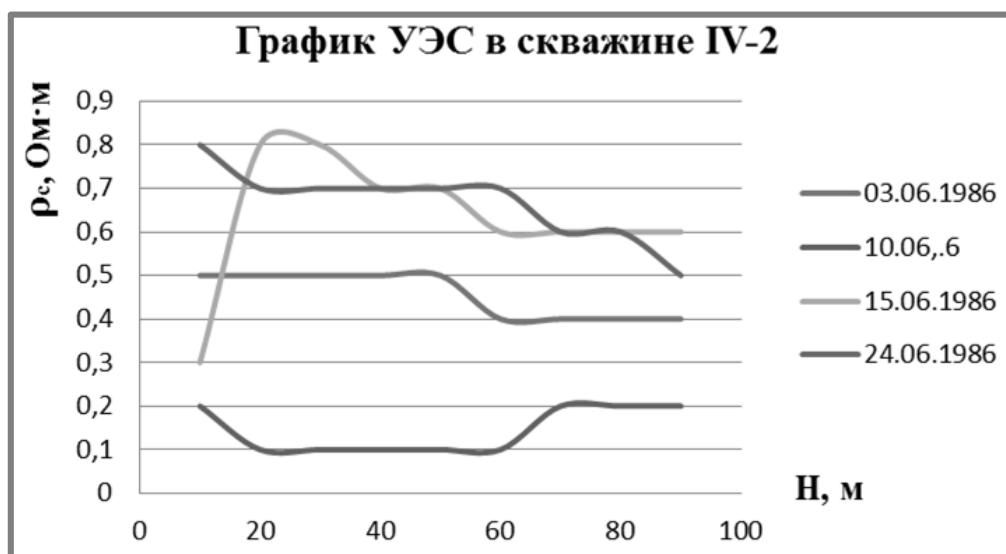

Рис. 4. График удельного электросопротивления минерализованных вод в скважине IV-2

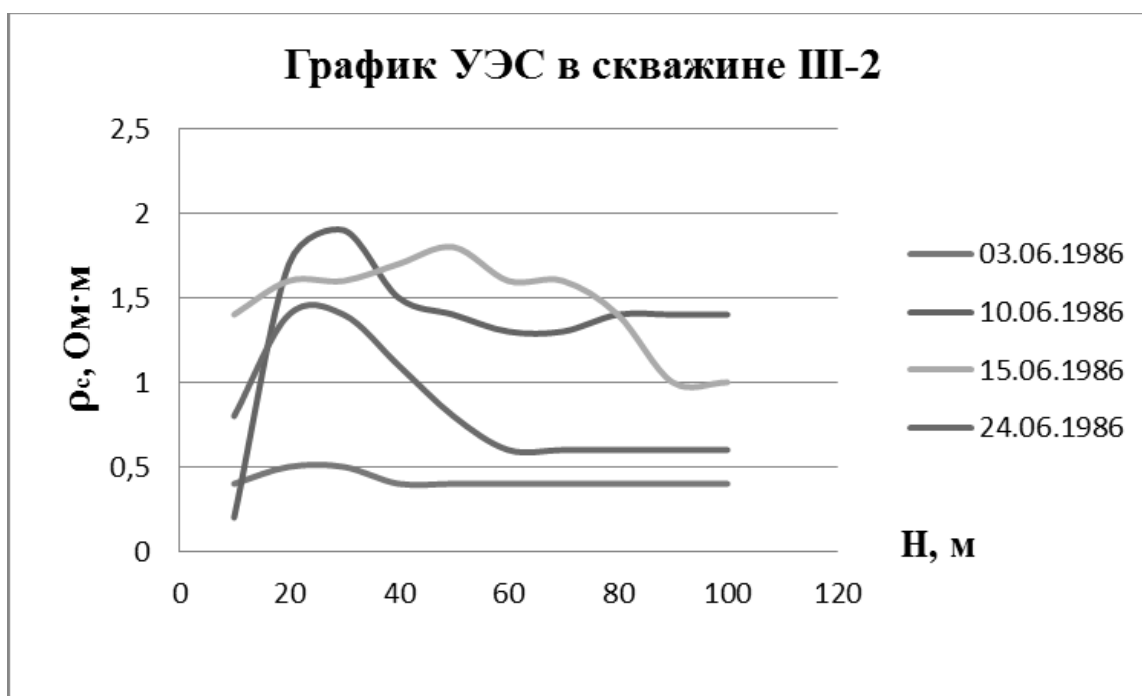

Рис. 5. График удельного электросопротивления минерализованных вод в скважине III-2

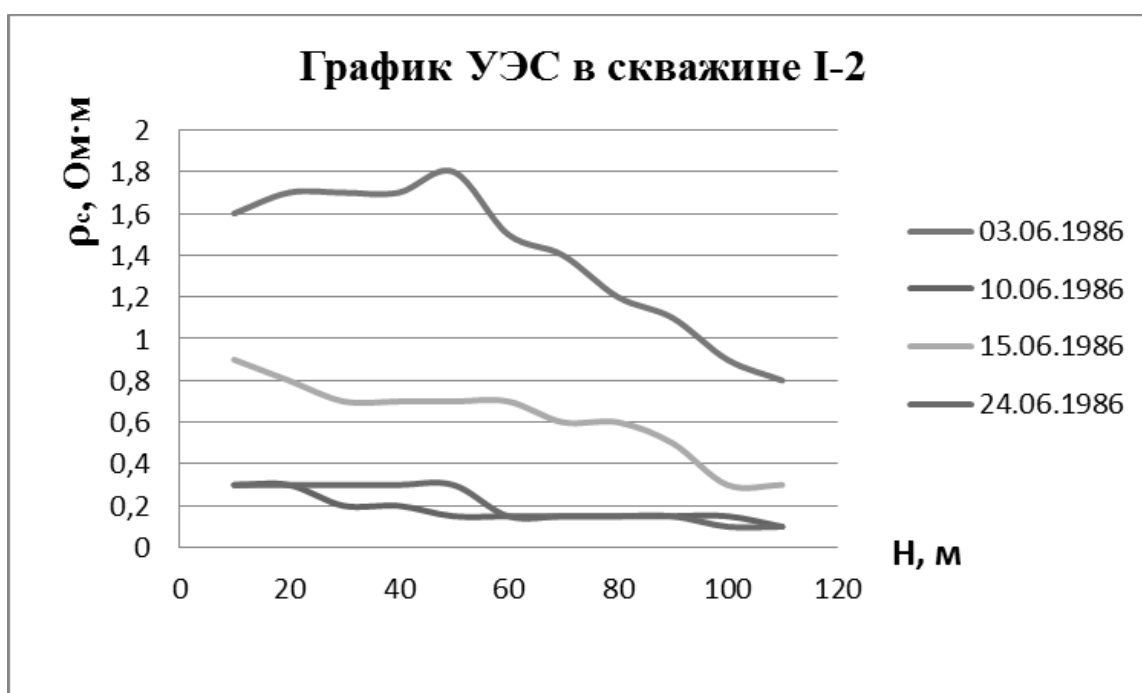

Рис. 6. График удельного электросопротивления минерализованных вод в скважине I-2

По ряду солевых скважин наиболее дифференцированная картина засоленности наблюдается по скважине III-1 (рис. 7), возможно за счёт близкого нахождения закачных солевых скважин II-1, IV-1. 08.06.86 минерализация по скважине III-I с величиной в 40 г\л наблюдалась по всему стволу. 10.06.86 на глубине 50-60 м, минерализация повысилась до 50-85 г\л с сохранением концентрации в 40 г\л по остальной части скважины. Общая концентрация по ряду скважин осталась неизменной с 08.06.86. Включение гидрозавесы 09.06.86 привело к растворению солей по скважине III-1 до концентрации в 25 г\л, а локальные аномалии в 30 г\л по скважине V-1 (рис. 8) сохранились на глубине 10-15 м и 45-60 м.

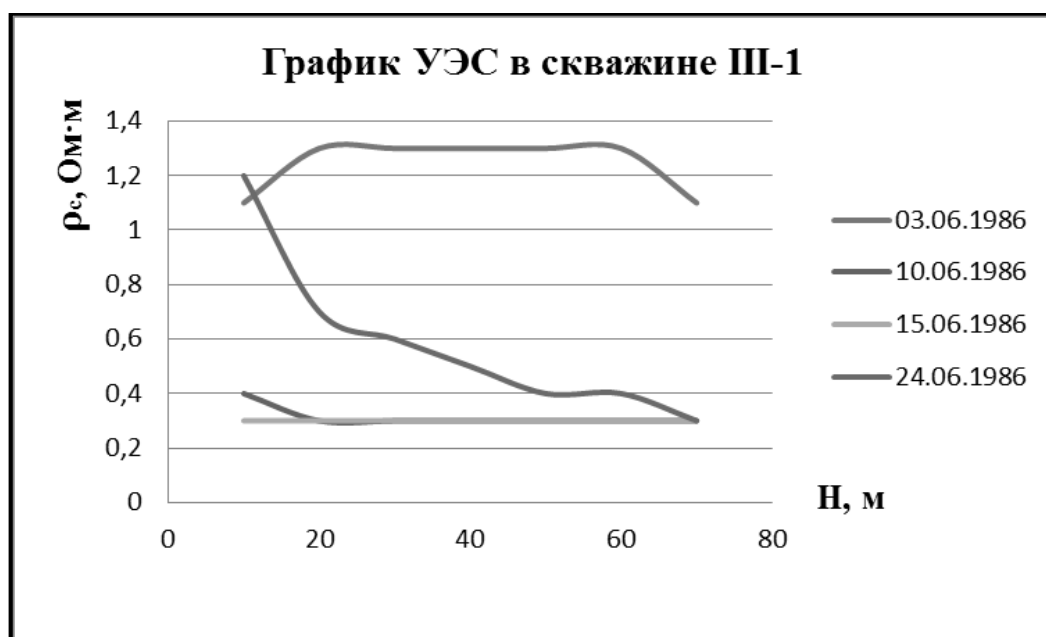

Рис. 7. График удельного электросопротивления минерализованных вод в скважине III-1

Дальнейшие, в течение 12 дней, засоление и промывка, к особым изменениям минерализации не привели.

Основные изменения минерализации наблюдаются по графикам с 03.06.86 по 12.06.86, причём наилучшее совпадение результатов наблюдается по скважинам I-1, III-1, V-1. В то же время практически неизменная минерализация на протяжении всего опыта в скважинах III-2, IV-2, V-2 по данным проб не согласуется с данными резистивиметрии, зафиксировавшей существенные изменения состояния раствора по всему стволу с 03.06.86 по 11-12 июня.

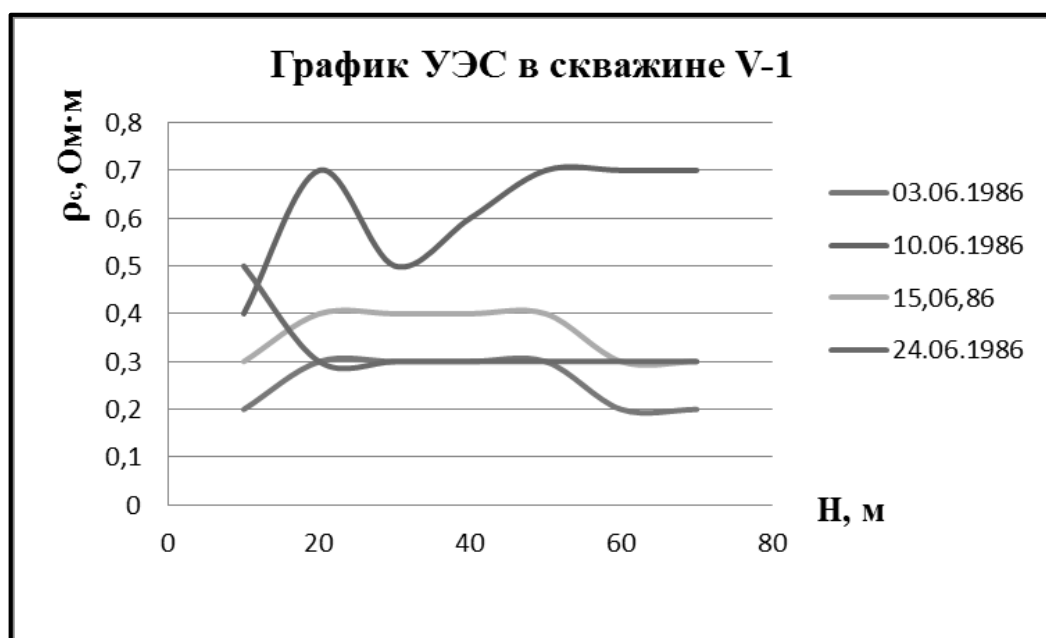

Рис. 8. График удельного электросопротивления минерализованных вод в скважине V-1

Оценка фильтрационных свойств массива не может быть сделана однозначно, т.к. принятое предположение о вертикальности скважин наблюдательного ряда не подтвердилось инклинометрией скважины V-2, где отклонение ствола от вертикали на глубине 110 м составляет 10,50 м.

ВЫВОДЫ

1. Повышение концентрации минерализации в скважинах с 3 июня по 11-12 июня указывает об интенсивном процессе засоления до включения 9 июня гидрозавесы, которая сразу не повлияла на растворение солевой завесы, а начала действовать, понижая концентрацию соли, только с 11-13 июня.

2. По данным резистивиметрии практически не изменилось показание минерализации в скважине V-2, средние изменения произошли в скважинах III-2, I-1. Наиболее значительные изменения произошли в скважинах IV-2, V-1, I-2.

3. Проникновение солевого раствора по данным резистивиметрии в интервалах ниже установки тампонов свидетельствует или о не совсем качественном тампонаже, или о гидравлической связи верхних интервалов солевых нагнетательных скважин, с призабойной зоной скважин наблюдательного и солевого рядов. Поэтому в проекте предусмотрена разделительная цементационная завеса между гидравлической и солевой завесой.

4. Выводы по результатам не могут быть единственно верными из-за низкого качества полевого материала по резистивиметрии и изменению принятого первоначального положения о вертикальности скважин наблюдательного ряда, не подтверждённого замерами инклинометрией по скважине V-2.

5. Анализ данных экспериментального испытания работы солевых и гидравлических завес в опытной камере доказал его эффективность. При подаче рассола в зону оголовка солевого пласта повышается уровень минерализации подземных вод. Однако предусмотренная проектом технического решения солевая завеса имеет ряд недостатков, такие как нахождение рассолопровода под высоким давлением, которое является жизненно опасным для технического персонала во время эксплуатации, ежесуточные расходы соли и перебои в системе подачи рассола делает невозможным реализацию этого способа на практике.

6. Безопасность эксплуатации плотин возведённых на водорастворимых породах, в основном, зависит от обоснованного выбора противofильтрационных и противосуффозионных устройств, контроля за их эффективной работой и наблюдения за развитием физико-химических процессов в основании.

7. Единственно верным решением является устройство плотной проитвофльтратионной завесы и организация мониторинга за основными параметрами в основании ядра плотины, позволяющие минимизировать фльтратионные потоки и сохранить гидрогеохимический режим за пластом соли.

Рецензент: д.т.н., профессор Насыров Н.К.

ЛИТЕРАТУРА

1. Давлатшоев С.К. Техногенное влияние фльтратионных потоков водохранилища на гидрогеохимический режим основания плотины и безопасное функционирование Рогунской гидроэлектростанции. Дисс. ... канд. техн. наук. –Душанбе: ИВППиЭ, 2019. 179 с.
2. Гарелина С.А., Давлатшоев С.К., Сафаров М.М. Система мониторинга защиты солевого пласта основания плотины Рогунской ГЭС // В сборнике: Пожарная и аварийная безопасность. Сборник материалов XIII Международной научно-практической конференции, посвященной Году культуры безопасности. 2018. - С. 25-27.
3. Гарелина С.А., Давлатшоев С.К., Сафаров М.М. Система защиты солевого пласта плотины Рогунской ГЭС // Пожарная безопасность: проблемы и перспективы. 2018. Т. 1. № 9. - С. 135-138.
4. Давлатшоев С.К., Сафаров М.М., Леонидова Н.В. Исследование водопроницаемости породы в участке солевого пласта в основании плотины Рогунской ГЭС. Известия Академии наук Республики Таджикистан. Отделение физико-математических, химических, геологических и технических наук. 2008. № 1. С. 58-64.
5. Дополнительные проработки, уточняющие материалы проекта по оценке технико-экономических показателей ГЭС при уменьшении ёмкости водохранилища. 1079-Т150 ДП. Рогунской ГЭС на реке Вахш. Общая пояснительная записка. Ташкент: ПИИ «Ташгидропроект», 1993. - 907 с.

6. «Научно-методическая помощь САО Гидропроекту по вопросам оценки растворения соли на участке сооружений Рогунской ГЭС», №707-34-Т-21. –Ташкент: САО Гидропроект, 1974. -27 с.
7. Технический отчёт по теме «Проверка работоспособности и оценка параметров защиты соли на опытном фрагменте», №1079-34-Т232. –Ташкент: САО Гидропроект, 1987. 73 с.
8. Заключение по результатам резистивиметрии в соляной штольне. №1079-03-Т.148. -Ташкент: САО Гидропроект, 1988. -10с.
9. Дахкильгов Т.Д., Итенберг С.С. Геофизические исследования в скважинах. М.: Недра, 1982. - 351 с.
10. Рабочая программа полевых экспериментальных исследований солевой завесы в основании Рогунской плотины, №1079-34-Т50. –Ташкент: САО Гидропроект, 1982. -18с.

САНЪИШИ ТАЪРИБАВИИ КОРИ ПАРДАИ НАМАКӢ ВА ГИДРАВЛИКӢ ДАР КАМЕРАИ ТАЪРИБАВИИ НАМАК

Фишурда. НБО-и Роғун чи аз ӯяъати баландии худ ва чи аз ӯяъати шароити муъандисию геологии минтақаи сохтмон иншооти беназир аст. Яке аз омилҳои мураккаби шароити муъандисию геологӣ мавҷуд будани қабати намак дар тарқиши Ионахш мебошад. Дар рафти сохтмони сарбанд дар лоиҳа як қатор тадбирҳои пешбинӣ карда шудаанд, ки имкони обшавии намак пайдоиш ва инкишофи карстро истисно мекунад. Дар асоси таърибаи дар ӯинсҳои маълумшаванда сохтани сарбандҳои ва шароити муъандисию геологии мавқеи сарбанди Роғун бо маълуми тадбирҳои муҳофизати бозғатимоди ӯинсҳои аз обшавӣ таъмин кардан мумкин аст. Дар лоиҳаи НБО-и Роғун ҳамчун варианти асосии ӯифзи қабати намак аз шусташавӣ гузоштани пардаҳои гидравликӣ ва намакӣ пешбинӣ шудааст. Дар мақола таълили маълумотиҳои санҷиши таҷрибавии кори пардаҳои намакӣ ва гидравликӣ, дар камераи таҷрибавии намак, ки ҳангоми ворид кардани намақоб ба минтақаи болоии қабати намак, сатҳи маълумотиҳои обҳои зеризаминӣ зиёд мешавад, дида баромада шудааст.

Калидвожаҳо: сарбанд, қабати намак, пардаи гидравликӣ, пардаи намакӣ, ченкунии резистивиметрӣ, ченкунии инклинометрӣ, маълумотиҳои, чоҳ, назорат, ҳарорат, ченкунии термометрӣ.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИСПЫТАНИЕ РАБОТЫ СОЛЕВЫХ И ГИДРАВЛИЧЕСКИХ ЗАВЕС В ОПЫТНОЙ СОЛЕВОЙ КАМЕРЕ

Аннотация. Рогунская ГЭС является уникальным сооружением, как по своей высоте, так и по инженерно-геологической обстановке района строительства. Одним из факторов, определяющих сложность инженерно-геологических условий, является наличие солевого пласта в Ионахском разломе. При сооружении плотины в проекте предусматривается целый ряд мероприятий, исключающих возможность растворения соли и развития карста. На основании опыта возведения плотин на растворимых породах и инженерно-геологических условиях створа Рогунской плотины, надежная защита пород от растворения может быть обеспечена комплексом мероприятий. В качестве основного варианта защиты солевого пласта от размыва, проект Рогунской ГЭС предусматривает устройство гидравлических и солевых завес. В статье рассматривается анализ данных экспериментального испытания работы солевых и гидравлических завес в опытной солевой камере, которое при подаче рассола в зону оголовка солевого пласта повышает уровень минерализации подземных вод.

Ключевые слова: плотина, солевой пласт, гидравлическая завеса, солевая завеса, резистивиметрия, инклинометрия, минерализация, скважина, контроль, температура, термометрия.

EXPERIMENTAL TEST OF THE OPERATION OF SALT AND HYDRAULIC CURTAIN IN THE EXPERIMENTAL SALT CHAMBER

Annotation. The Rogun HPP is a unique structure, both in terms of its height and the engineering and geological conditions of the construction area. One of the factors determining the complexity of engineering and geological conditions is the presence of a salt layer in the Ionakhsh fault. During the construction of the dam, the project provides for a number of measures that exclude the possibility of salt dissolution and the development of karst. Based on the experience of building dams on soluble rocks and

engineering-geological conditions of the Rogun dam site, reliable protection of rocks from dissolution can be ensured by a set of measures. As the main option for protecting the salt reservoir from erosion, the Rogun HPP project provides for the installation of hydraulic and salt curtains. The article deals with the analysis of data from an experimental test of the operation of salt and hydraulic curtains in an experimental salt chamber, which, when brine is supplied to the head zone of the salt formation, increases the level of groundwater mineralization.

Keywords: dam, salt layer, hydraulic curtain, salt curtain, resistivity, inclinometry, mineralization, borehole, control, temperature, thermometry.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Давлатшоев Саломат Каноатшоевич – н.и.т., мудири озмоишгоҳи «Энергетика, захира- ва энергиясарфанамои» -и Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. **Адрес:** н. Рудакӣ, ҷ. Чортепа, д. Арбобхотун, тел. (+992 919604041), salomatda@list.ru.

Сведения об авторе:

Давлатшоев Саломат Каноатшоевич – к.т.н. заведующий лаборатории «Энергетика, ресурсо- и энергосбережения» Института водных проблем, гидроэнергетики и экологии НАНТ. **Адрес:** р. Рудакӣ, с/с. Чортепа, с. Арбобхотун, тел. (+992 919604041), **E-mail:** salomatda@list.ru

Information about the author:

Davlatshoev Salomat Kanoatshoevich - Ph.D., Head. Laboratory of Energy Resources and Energy Saving of the Institute of Water Problems, Hydropower and Ecology of the National Academy of Sciences of Tajikistan. **Адрес:** R. Rudaki, s/s. Chortepa, p. Arbobkhotun, **Phone:** (+992 919604041), **E-mail:** salomatda@list.ru

ТДУ: 626+627

НАЗОРАТ ВА БАҲОДИҲИИ ҲОЛАТИ ТЕХНИКИИ ИНШООТИ ГИДРОТЕХНИКӢ ДАР РАФТИ ИСТИФОДАБАРӢ

Тоирзода С.Т., Саидзода М.М., Давлатшоев С.К.

**Институти масъалаҳои об, гидроэнергетика ва экологияи АМИТ, Донишгоҳи давлатии
Данғара**

Назорати ҳолати техникӣ ва беҳатарӣ бояд дар тамоми иншооти гидротехникӣ, ки хисороти онҳо ба ҳолати садамавӣ оварда мерасонанд, гузаронида шавад. Назорат бо мақсади таъмини назорати мунтазами нишондиҳандаҳои ҳолати техникӣ ва беҳатарии иншооти гидротехникӣ, оқибатҳои табиӣ ва технологӣ ва ҳамчунин таҳияи тадбирҳо дар асоси маълумоти гирифташуда гузаронида мешавад. Назорати ҳолати техникӣ ва беҳатарӣ барои кори беҳатарӣ иншооти гидротехникӣ мусоидат намуда, пешгирии хисорот ва садамаҳоро дар иншооти гидротехникӣ таъмин мекунад.

Асоси назорати ҳолати иншооти гидротехникӣ ин мушоҳидаҳои ҳамачонибаи асбобӣ (инструменталӣ) ва нигоҳӣ (визуалӣ) аз болои нишондиҳандаҳои ташхисии ҳолати иншооти гидротехникӣ дар давраи истифодабарӣ мебошанд. Асоси системаи техникӣ назорати иншооти гидротехникӣ инҳоянд: дастгоҳҳои андозагирӣ, асбобҳои назоратӣ-андозагирӣ, системаҳои худкор ва системаҳои иттилоотӣ-ташхисӣ барои гирифтани, коркард ва баҳодиҳии маълумоти эътимодноки ҷаврии мушоҳидаҳо, маълумот дар бораи кор ва ҳолати иншоот.

Иншооти гидротехникӣ, ки дар онҳо бояд назорати ҳолат гузаронида шавад, бояд пешакӣ дар марҳилаи сохтмон бо таҷҳизоти муосири назоратӣ-андозагирӣ ва дигар системаҳои техникӣ, тибқи лойҳа муҷахҳаз карда шавад.

Назорати ҳолати техникӣ иншооти гидротехникӣ бояд аз ҷониби ҳайати бахши истифодабарӣ, ки таҳассуси зарурӣ доранд ва барои гузаронидани ин намуди корҳо аз санҷиш гузаштаанд, гузаронида шавад. Барои иҷрои ин корҳо соҳибмулки иншоот метавонад ташкилоти махсусгардонидашударо бо иҷозатномаи дахлдор ва таҷрибаи корӣ ҷалб намояд.

Барои иншооти гидротехникие, ки дар онҳо назорат гузаронида мешавад, бояд андозаҳои ниҳони нишондиҳандаҳои таҳлили назоратшавандаи кор ва ҳолати техникии онҳо (меъёрҳои бехатарӣ) муқаррар карда шаванд.

Назорат дар иншооти гидротехникӣ, бояд дар тӯли тамоми давраи фаъолият пайваста гузаронида шавад: ҳангоми ба кор даровардан, ҳангоми истифодабарӣ, таъмир, бозсозӣ, нигоҳдорӣ, аз кор баровардан ва барҳамдиҳӣ. Ҳангоми гузаронидани назорат бояд талабот оид ба ҳифзи меҳнат ва ҳифзи муҳити зист риоя карда шаванд.

Умуман, назорати ҳолати техникий иншооти гидротехникӣ дар чараёни истифодабарӣ, бояд шартҳои зеринро таъмин намояд:

- назорати фаврӣ, ки таҳлили босуръати ҳолати иншоотро пас аз ҳар як давраи ченкунии нишондиҳандаҳои таҳлиси, бо роҳи муқоисаи онҳо бо меъёрҳои бехатарӣ, таъмин менамояд;
- назорати қорӣ, ки таҳлили ҳамаҷонибаи ҳолати иншоотро дар давраи солони (дарозмуддати) мушоҳидавӣ, бо роҳи арзёбии мутобикати нишондиҳандаҳои таҳлиси ба меъёрҳои бехатарӣ, табиати (тамоюли) тағйирёбии онҳо бо мурури вақт ва мутобикати воқуниши иншоот ба тағйирёбии бор ва таъсирот дар назар дорад;
- таҳлили гуногунҷабҳа, арзёбии ҳамаҷонибаи мустақкамӣ, устуворӣ ва эътимоднокии амалии иншоотро дар асоси натиҷаҳои бисёрсолаи мушоҳидаҳо, нишондиҳандаҳои таҳлиси кор ва ҳисобиҳои санҷишӣ, ба тақмил додани намунаҳо (моделҳо) ва нақшаҳои ҳисобикунӣ, таҳлили таъсири воқеии бор ва таъсирот нигаронида шудааст [16].

Назорати иншооти гидротехникӣ дар ҳолати умумӣ, дар рафти сохтмон, ҳангоми иҷрои лоиҳаи махсуси мушоҳидаҳои асли, ки таркиби онҳо дар санадҳои меъёрӣ ва қоидаҳои сохтмонӣ оварда шудааст, тақсил карда мешавад. Дар ин давра, насби асбобҳои назоратӣ-андозагирӣ (АНА) ва назорати иншооти гидротехникӣ аз ҷониби тақсилоти пудратчӣ ба амал бароварда мешавад, ки метавонад барои иҷрои ин корҳо тақсилоти махсусгардонидашударо ҷалб намояд. Ҳамзамон, бо гузаронидани назорат, пудратчӣ назорати мунтазами сифати корҳои иҷрогардида ва бунёди иншоотро, тавассути сохторҳои назорати техникий ва таҳлисиҳои сохтмони аз тарафи вай сохмон-додашуда ба роҳ мемонад.

Ҳангоми супурдан ва қабули иншооти гидротехникӣ, пудратчӣ тавассути санадҳо ба фармоишгар месупорад:

- асбобҳои назоратӣ-андозагирӣ (АНА) ва дастгоҳҳои андозагирии (ДА) дар иншоот насбшуда; шиносномаҳои техникий ва протоколҳои санҷиши асбобҳо, нақшаҳои иҷрои васлкунии асбобҳо дар қитъаҳо ва нуқтаҳои назоратшавандаи иншоот;
- васоити нигоҳдории ахбор ва ҳисоботи техникий, дар асоси мушоҳидаҳои иншоот дар давраи сохтмон;
- системаҳои иттилоотӣ-таҳлиси ва автоматикий (системаи иттилоотӣ-таҳлиси (СИТ), системаи автоматикии назоратӣ-танзимгарӣ (САНТ), системаи автоматикии хабаррасонӣ (САН), асбобҳои назоратӣ-андозагирӣ (АНА)) бо бастаи барномавӣ барои ҷамъоварӣ, ҳифз ва коркарди маълумоти мушоҳидавӣ;
- барномаи назорати иншооти гидротехникӣ;
- рӯйхати нишондиҳандаҳои таҳлис ва ҳолати техникий иншоот;
- меъёрҳо ва эълонии бехатарии иншооти гидротехникӣ, бо тартиби муқарраршуда тақдик карда шуда;
- маҷмӯи ҳуҷҷатҳои дастурӣ ва методӣ оид ба гузаронидани назорати иншоот;
- маҷмӯи ҳуҷҷатҳои тарроҳӣ ва иҷроӣ оид ба мучаҳҳаз сохтани иншоот бо дастгоҳу асбобҳои андозагирӣ, асбобҳои назоратӣ-андозагирӣ ва дигар воситаҳои техникий системаи назоратӣ [15].

Сохтори махсуси назорати иншооти гидротехникии корхона мустақиман ба роҳбари техникий корхона итоат мекунад.

Назорати иншооти гидротехникӣ, таҳлиси ҳолати техникий онҳоро бояд дар асоси маълумоти мушоҳидавӣ ба роҳ монанд. Арзёбии эътимоднокии истифодабарӣ ва бехатарии иншоот, бо

назардошти нишондиҳандаҳои ташхисӣ ва аломатҳои эътимоднокии унсурҳои иншоот ва меъёрҳои ниҳии бехатарии ба онҳо муносиб амалӣ карда мешаванд.

Ба таркиби объектҳои назоратшавандаи иншооти гидротехникӣ, бояд ҳамон аз унсурҳои сохтории (конструктиви) иншооти гидротехникӣ дохил карда шавад, ки ҳолати онҳо дар асос, эътимодноки ва бехатарии иншоотро дар маҷмӯъ муайян мекунанд. Ҳангоми интиҳоби унсурҳо барои ташхиси иншооти гидротехникӣ, бояд хусусиятҳои сохторӣ, синфи бехатарӣ, хусусиятҳои муҳандисӣ - геологӣ ва пайвастаҳои соҳилӣ, шароити истифодабарӣ, инчунин хусусиятҳо ва нуқсонҳои сохтмонӣ ба назар гирифта шаванд.

Умуман, барои иншооти гидротехникии синфҳои бехатариашон I, II ва III, ба таркиби унсурҳои асосии ташхисшаванда, бояд унсурҳои зерин дохил карда шаванд:

- сохтаҳои калонҳаҷми бетонӣ дар шакли қитъаҳои таҷрибавӣ: сохтаҳои фишорӣ ва теғаҳои поёнӣ, сутунҳои зиддифишорӣ (контрфорсӣ), деворҳои тамбавӣ, оббурҳо ва рӯйбандҳо;
- унсурҳои зиддиполоишӣ (пардаи обнагузар (экран), асоси обнагузар (ядро), диафрагма) ва сохтаҳои заҳкашӣ (дренажӣ);
- сохтаҳои мустаҳкамниҳодорандаи нишебихо, чоҳҳои оббурӣ, рисбермҳо; пардаҳои сementӣ ва дигар сохтаҳои зиддиполоишӣ;
- минтақаҳои ҳамчояшавии иншоот бо тақягоҳ ва соҳилҳои маҷрои дарё; рӯйкашҳо ва анкерҳои мустаҳкамкунандаҳои деворҳо, унсурҳои нақбҳо ва обгузарҳо ва ғайра [4].

Барои ҳар як иншооти мушаххаси гидротехникӣ вобаста аз хусусиятҳои сохтаҳо, шароити корӣ ва оқибатҳои эҳтимолӣ дар натиҷаи вайроншавӣ, таркиби унсурҳо, ташхиси кор ва ҳолати онҳо, бояд муносиб ба тарҳи мушоҳидаҳо муайян карда, ҳангоми истифодабарӣ саҳеҳ карда шаванд.

Ҳар як унсур ташхисшавандаи иншоот, бояд бо як ё маҷмӯи нишондиҳандаҳои миқдории ташхисӣ ё нишондиҳандаҳои сифатии ҳолати техникии он, ки ҳангоми мушоҳидаҳо дар рафти истифодабарӣ сабт мешаванд, тавсиф карда шавад.

Таркиби нишондиҳандаҳои ташхисии назоратшаванда ва аломатҳои баҳодихии ҳолати техникии иншооти гидротехникӣ бояд муносиб ба тарҳи мушоҳидаҳо, мутобиқи хусусиятҳои сохтаҳо ва синфи бехатарии иншоот, шароити муҳандисӣ - геологӣ ва тақягоҳ, таркиби унсурҳои ташхисӣ, шароити сохтмон ва истифодабарӣ муайян карда шаванд.

Нишондиҳандаҳо ва аломатҳои назоратшаванда бояд бо нишондиҳандаҳои муҳимтарини миқдорӣ ва сифатии кор ва ҳолати унсурҳои иншоот дар марҳилаҳои гуногуни истифодабарии он, мувофиқ бошанд.

Дар давраи обгирии пурраи обанбор ва дар 2-3 соли аввали истифодабарии иншооти гидротехникӣ бо фишори пурраи лоиҳавӣ, таркиби нишондиҳандаҳо ва аломатҳои назоратшаванда бо назардошти хусусиятҳои кори он, ки дар ин давра зухур гардиданд, дақиқ карда мешаванд. Чунин дақиқкунии даврии нишондиҳандаҳо бояд пас аз ҳар як 5 сол ва бо мурури пайдошавии нишонаҳои фарсудашавии иншоот, анҷом дода шаванд.

Бо андозаи ҳадди ақали зарурӣ, ба таркиби нишондиҳандаҳои ташхисӣ ва аломатҳои иншооти гидротехникии синфи бехатариашон I-III, бояд нишондиҳандаҳои ташхисӣ ва аломатҳои зерин дохил карда шаванд:

а) Барои сарбандҳои ҳокӣ:

- фурӯрагии теға ва тақягоҳ;
- ҷойивазкунии горизонталии теға (берм);
- фишорҳои полоишӣ (пезометрӣ) дар ҳудуди мавқеи полоишӣ;
- ҳолати болоисатҳии ҷараёни серҳаракати полоишӣ;
- миқдори оби полоишӣ аз сарбанд ва тақягоҳ;
- градиенти фишорҳои полоишӣ дар бадани сарбанд, дар унсурҳои зиддиполоишӣ, дар тақягоҳ;
- зухури манбаъҳои полоишӣ мутамарказонидашуда, суффозияи хок, тарқишҳо ва фурӯрагии хок, осеби сохтаҳои аз таъсири мавҷ ҷифзкунандаи нишебихо (мавҷбурҳо), аз таҳшинҳо пур шудани сохтаҳои заҳкашӣ.

б) Барои сарбандҳои оҳану бетонӣ:

- шиддатнокӣ ва ҳаракатҳо дар бадани сарбанд ва таъягоҳ;
- хурӯши қувваҳо дар арматура в унсурҳои муҳими оҳану бетонӣ;
- таъсири зиддифишории об ба пойгоҳи сарбанд;
- миқдори оби полойӣ, фишорҳо ва градиентҳои фишорҳо дар минтақаҳои полойӣ;
- фурӯрави сарбанд ва таъягоҳ;
- ҷойивазкунии горизонталӣ тегаи сарбанд;
- кушодашавии пайвастаҳо ва тарқишҳо;
- шӯсташавии чинсҳои хокӣ дар бефи поён;
- пайдошавии тарқишҳо, харобшавии таркибии (деструктиви) бетон.

в) Барои нақбҳо:

- хурӯши қувваҳо дар арматураи рӯйпушҳо ва анкерҳои мустаҳкамкунандаи деворҳо ва равоқҳо;
- фишори полойӣ ва кӯҳӣ ба болопӯш (облисовка);
- шаклдигаркунии деворҳо, равоқҳо, кушодашавии пайвастаҳо, пайдоиши тарқишҳо дар болопӯшҳо.

г) Барои деворҳои нигоҳдорӣ (тамбавӣ):

- фурӯравӣ, кушодашавии пайвастаҳо;
- ҷойивазкунии горизонталӣ ва ҳамшавӣ;
- хурӯши қувваҳо дар арматура, харобшавии деструктиви бетон;
- фишори паҳлуӣ хоки бозпуркардашуда;
- фишори полойӣ, сатҳи ҷараёни заҳкашӣ (дренаж) дар минтақаҳои бозпуркарди хок (барои деворҳои зери фишор коркардаи стода).

д) Барои каналҳо:

- фурӯрави оббандҳо, ки маҷрои каналро ихота мекунанд;
- сатҳи хурӯши ҷараёни полойӣ аз болои оббандҳо;
- миқдори оби полойӣ;
- зухуроти вайроншавӣ сохтаҳои мустаҳкам нигоҳдорандаи нишебҳои дохилии оббандҳо (рӯйбандҳо), ярҷҳои мавқеъӣ, шӯсташавӣ ва фурӯ рафтани хоки нишебҳои оббандҳо.

е) Барои қубурҳои фишорӣ (обгузарҳо):

- шиддатнокӣ дар болопӯшҳо (оболочка) (пӯлод, оҳану бетон);
- кушодашавии пайвандҳо ва тарқишҳо дар болопӯшҳо;
- фурӯравӣ ва ҷойдигаршавии сутунҳои лангарҳо;
- фарсудашавии деворҳо дар натиҷаи занг задан ва хурдашавӣ.

ж) Барои биноҳои НБО:

- фурӯравӣ ва қачшавии блокҳои агрегатӣ;
- кушодашавии пайвандҳо ва тарқишҳо;
- таъсири зиддифишории об ба таҳҷои таъягоҳ;
- ҷараёни полойӣ (миқдори оби полойӣ);
- мустаҳкамии бетон;
- ларзиши сохтаҳои иморат.

з) Барои таъягоҳи иншооти гидротехникӣ.

- фурӯрави таъягоҳи иншоот;
- шиддатнокии чинсҳои хокии таъягоҳи иншоот дар мавқеъҳои ҳамшафатӣ бо иншоот;
- фишори полойӣ ва градиентҳои фишор дар таъягоҳи иншоот;
- миқдори ҷараёни обҳои полойӣ тавассути таъягоҳ ва мавқеъҳои ҳамшафати соҳилӣ;
- пайвандҳои соҳилӣ;
- сатҳи лоиқагии оби тавассути таъягоҳ полойӣ гардида;
- фишори об дар ковокиҳои хокҳои гилин;
- зухуроти манбаъҳои мутамарказонидашудаи обҳои полойӣ;

- суффозияи чинсҳои хокӣ, дам овардани чинсҳои хокӣ дар мавқеъҳои алоҳида ва лағжиши замин дар нишебиҳои соҳилӣ [16].

Илова ба нишондодҳои таҳхисӣ ва аломатҳои ҳолати техникии иншоот, аз он ҷумла дар қатори онҳо бояд ҳама бор ва таъсиротҳои асосӣ ба ин иншоот ё унсурҳои алоҳидаи он (вазни иншоот, фишори гидростатикии об, фишори ғайрифазоии чинсҳои хокӣ, таъсири бори мавҷҳо ва ҷаҳ, таъсири ҳароратӣ ва сейсмикӣ ва ғайра) ба инбат гирифта шаванд. Арзишҳои воқеии борҳо ва таъсирот ба иншоот ё унсурҳои алоҳидаи он, бояд ҳангоми арзёбии ақсуламали унсурҳо ба ин бор, ҳангоми саҳеҳкунонии нақшаҳои ҳисобикардшуда ва моделҳои математикии иншоот, ҳангоми муқаррар ва баъдан саҳеҳ кардани меъёрҳои бехатарии иншоот истифода шаванд.

Нишондиҳандаҳое, ки бо истифода аз онҳо меъёрҳои бехатарии иншооти гидротехникӣ муқаррар карда мешаванд:

- мустаҳкамӣ (аз он ҷумла мустаҳкамии поилоишӣ);
- устуворӣ;
- имконоти обгузаронӣ (барои иншооти гидротехникии дарёӣ);
- баланд будани тегаи сарбанд аз сатҳи оби обанбор бо назардошти таъсири мавҷҳо [4].

Ба ҳайси меъёрҳои бехатарии иншооти гидротехникӣ, бояд ҷунин нишондиҳандаҳои ниҳони микдорӣ ва сифатии ҳолат ва шароити истифодабарии онҳо, ки аз як тараф ба сатҳи ҷои хатари садамаи иншоот мувофиқат мекунанд ва аз тарафи дигар, яке аз ҳолатҳои онро бевосита тавсиф мекунанд, қабул карда шаванд:

- қобили қор (қоршоям);
- қорношоям (қисман қоршоям) ё
- пешазсадамавӣ (қорношоям) [16].

Барои иншооти гидротехникӣ, меъёрҳои бехатарӣ бояд барои ду дараҷаи нишондиҳандаҳои таҳхисии онҳо таҳия карда шаванд:

K1 - сатҳи аввалини (огоҳкунандаи) нишондиҳандаҳои таҳхисӣ, ки ҳангоми расидан ба он, устуворӣ, мустаҳкамии механикӣ ва поилоишӣ (филтратсионӣ) системаи гидротехникӣ ва таҳкурсии иншоот, инчунин иқтидори иншооти обпарто ва обгузар ҳанӯз ҳам ба шароити қори муқаррарӣ мувофиқат мекунанд;

Дар шароити қории муқаррарӣ ҳамаи талаботи асосии санадҳои меъёрӣ ва қоидаҳои истифодаи техникӣ муддати тӯлонӣ иҷро карда мешаванд ва ба муҳлати лоиҳавии истифодабарии иншоот мутобиқат мекунанд;

K2 - дараҷаи дуввуми (ниҳони) нишондиҳандаҳои таҳхисӣ, ки ҳангоми аз меъёр зиёд шудани онҳо истифодабарии иншооти гидротехникӣ ғайриимкон аст;

Речаҳои тарроҳӣ, пеш аз ҳама, омезишҳо (асосӣ ва махсус) -и таъсир ва бори дар лоиҳа пешбинишуда муайян мекунанд. Агар арзишҳои ченкардашудаи нишондиҳандаҳои таҳхисии ҳолати иншооти гидротехникӣ аз нишондиҳандаҳои ҳаддии онҳо - K2 зиёд бошанд, истифодаи иншооти гидротехникӣ новобаста аз ҳама гуна омезишҳои таъсирҳои дар лоиҳа пешбинишуда, ғайри қобили қабул аст;

Арзишҳои K1 ва K2 бояд мутобиқи шароити қории иншоот ва таъсири бори воқеие, ки ба онҳо таъйин шудаанд, назорат карда шаванд. Меъёрҳои бехатарии иншооти гидротехникӣ бояд дар марҳилаи тарҳрезӣ, муқаррар карда шаванд. Дар марҳилаҳои сохтмон, истифода ва (ё) таҷдиди иншооти гидротехникӣ, инчунин тағйирот дар шароити истифодабарии он, тағйирот ба талаботи бехатарӣ ва қоидаҳои иншооти гидротехникӣ - меъёрҳо бояд дақиқ карда шаванд.

Барои иншооти гидротехникии истифодабурдашаванда, қиматҳои меъёрии ададии K1 ва K2 – и нишондиҳандаҳои таҳхисӣ бояд дар асоси ҳисобиҳои санҷишӣ мутобиқ ба меъёрҳои амалкунанда, барои таъсири борҳои асосӣ ва таъсири омехтаи махсуси бор ва таъсирот, муайян карда шаванд. Дар ин ҳолат, дар моделҳои (намунаҳо)-и ҳисобикардшуда ва нақшаҳои тарроҳӣ, тағйироти сохтори иншоот, ки ҳангоми сохтмон ва истифодабарӣ ворид карда шудаанд, борҳои ҳисобӣ ва саҳеҳ кардашуда, хусусиятҳои чинсҳои хокӣ ва масоҳат, инчунин хусусиятҳои ҳосили қории дар натиҷаи мушоҳидаҳо муайяншуда, равандҳо ва нуқсонҳо, ки ба мустаҳкамӣ ва устувории иншоот ва таъсирот таъсир мерасонанд, ба назар гирифта шаванд.

Ҳангоми назорати иншооти гидротехникӣ дар рафти истифодабарӣ, дар баробари ченкунии нишондиҳандаҳои миқдорӣ, нишондиҳандаҳои (аломатҳои) сифатии таҳлилии ҳолати техникӣ, бояд дар асоси мушоҳидаҳои нигоҳӣ (визуалӣ) ва арзёбии қоршиносон (экспертӣ), нишондиҳандаҳои (аломатҳои) сифати таҳлилии ҳолати техникӣ онҳо, назорат карда шаванд. Умуман, ба таркиби нишондиҳандаҳои сифатии ҳолати техникӣ иншооти гидротехникӣ, ки тавассути мушоҳидаҳои нигоҳӣ зерин назорат мебошанд, бояд нишондиҳандаҳои зерин ворид шаванд:

- мавҷудият ва рушди манбаъҳои бароишҳои обҳои ҷолоишӣ ба нишебиҳои ҷоёнии сарбандҳои ҳокӣ (оббандҳои ҳокӣ), ба нишебиҳои соҳилӣ, ба ҳудуди бефи ҷоёний;
- мавҷудият ва рушди манбаъҳои механикӣ ва кимиёвӣ суффозияи ҷинсҳои ҳокӣ дар сарбандҳо, соҳилҳо ва тақяҳо;
- зерин таҳшин ва растаниҳои ҳудудӣ мондан, ях қардани сохтаҳои заҳқашӣ;
- мавҷудият ва инкишоф ёфтани тарқишҳо, ҷойҳои қурӯравӣ ҷинсҳои ҳокӣ, ҷойҳои қурӯро, манбаҳои дам овардани ҷинсҳои ҳокӣ дар иншооти ҳокӣ;
- қаробшавӣ сохтаҳои мавҷбурии ҳифзи нишебиҳои сарбандҳо (оббандҳо);
- пайдоишҳои ҳолатҳои яхбандӣ дар нишебиҳо, дар атрофи сохтаҳои заҳқашӣ, дар нишебиҳои соҳилӣ;
- пайдоишҳои қароёни об аз пайвастаҳо ва тарқишҳо дар иншооти бетонӣ ва қитъаҳои қорқарди зеринаминӣ;
- осеби механикӣ, зангзанӣ аз таъсири намнокии ҳаво, пайдоишҳои тарқишҳо ва шусташавӣ ҷинсҳои таркибии бетон дар ҷузъҳои иншоот аз таъсири маҳлулҳои ишқорӣ;
- шусташавӣ маҷрои қаналҳо ва маҷрои бефи ҷоёнии НБО;
- қушавӣ ва зангзании арматураи унсурҳои қорбарандаи оҳанубетонии иншоот, пайвастаҳои қангари (анқерии) деворҳо ва равқҳои қорқардҳои зеринаминӣ.

Нишондиҳандаҳои таҳлилии ба иншооти гидротехникӣ НБО таъйиншуда ва меъёрҳои ҳадди онҳо бояд ба номгуӣ нишондиҳандаҳои системаҳои назоратӣ ворид карда шаванд.

ҲУЛОСАҶО

1. Назорат ва баҳодиҳии ҳолати техникӣ иншооти гидротехникӣ дар рафти сохтмон ва истифодабарӣ бо мақсади таъмини назорати мунтазами нишондиҳандаҳои ҳолати техникӣ ва беҳатари иншооти гидротехникӣ, оқибатҳои табиӣ ва технологӣ ва ҳамҷунин таҳияи тадбирҳо дар асоси маълумоти қирфташуда бояд қузарида шавад. Назорати ҳолати техникӣ ва беҳатарӣ, барои қори беҳатарӣ иншооти гидротехникӣ муқидат намуда, пешқирӣ ҳисорот ва садамаҳоро дар иншооти гидротехникӣ таъмин меқунад.

2. Иншооти гидротехникӣ, ки дар онҳо бояд назорати ҳолати онҳо қузарида шавад, бояд пешакӣ, дар марқилаи сохтмон бо тақҳизоти муқсири назоратӣ-андозақирӣ ва дигар системаҳои техникӣ, тибқи лоиқа муқаҳҳаз қарда шавад.

3. Назорат дар иншооти гидротехникӣ бояд дар тӯли тамоми давқайи фавқолият пайваста қузарида шавад: ҳангоми ба қор даровардан, ҳангоми истифодабарӣ, таъмир, бозқозӣ, нигоҳдорӣ, аз қор баровардан ва барқамдихӣ. Ҳангоми қузаридаи назорат бояд талабот оид ба ҳифзи меҳнат ва ҳифзи муҳити зист қироя қарда шаванд.

Муқаррир: д.и.т., дотсент Амирзода О.Х.

АДАБИЁТ

1. Брызгалов В.И., Гордон Л.А. Гидроэлектростанции, Красноярск: ИПЦ КГТУ, 2002. - 541с.
2. Гольдин А.Л., Рассказов Л.Н. Проектирование грунтовых плотин, 2-изд-е, М.: Изд-во АСВ, 2001. - 384 с.
3. ГОСТ 19185-73 Гидротехника. Основные понятия. Термины и определения.
4. ГОСТ 22.10.01-01 Безопасность в чрезвычайных ситуациях. Оценка ущерба. Термины и определения.
5. ГОСТ 8.596-2002. Государственная система обеспечения единства измерений. Метрологическое обеспечение измерительных систем. Основные положения;

6. ГОСТ Р22.1.11-2202. Мониторинг состояния водоподпорных гидротехнических сооружений (плотин) и прогнозирование возможных последствий гидродинамических аварий на них. Общие требования.
7. Ляпичев Ю.П. Гидротехнические сооружения: Учеб. пособие. – М.: РУДН, 2008. - 302 с.
8. Ляпичев Ю.П. Проектирование и строительство современных высоких плотин (Учебное пособие). – М.: Изд. РУДН, 2004. - 275 с.
9. Рассказов Л.П. и др. Гидротехнические сооружения. (Учебник, Часть 1). – М.: Энергоиздат. 1996.
10. РД 3415.073-91. Руководстве по геотехническому контролю за подготовкой оснований и возведением грунтовых сооружений в энергетическом строительстве. – Л.: 1991.
11. Розанов Н.П. и др. Особенности проектирования и строительства гидросооружений в условиях жаркого климата (Учебник). – М.: Изд. «Колос», 1993.
12. Розанова Н.Н. Бетонные плотины на скальном основании. – М.: Изд. РУДН, 1995.
13. СНиП 2.02.02-85. Основания гидротехнических сооружений. – Госстрой СССР, 1988. - 45 с.
14. СНиП 2.06.09-84. Туннели гидротехнические. Госстрой СССР. – М.: 1985.
15. СНиП 33-01-2003. Гидротехнические сооружения. Основные положения проектирования. Госстрой РФ. – М.: 2003.
16. СТО 70238424.27.140.035-2009. Гидроэлектростанции. Мониторинг и оценка технического состояния гидротехнических сооружений в процессе эксплуатации. Нормы и требования. – Москва: НП «ИНВЭЛ», 2009.

НАЗОРАТ ВА БАҲОДИҲИИ ҲОЛАТИ ТЕХНИКИИ ИНШООТИ ГИДРОТЕХНИКӢ ДАР РАФТИ ИСТИФОДАБАРӢ

Фишурда. Гидротехника соҳаи сохтмонест, ки сохтани иншоот барои истифодаи нерӯи захираҳои обиро таҳқиқ мекунад. Ҳамчун як соҳаи дониш он муҳандисӣ ва илми техникии амалӣ мебошад ва имкон медиҳанд, ки тарҳ, сохтмон ва истифодаи иншооти гидротехникӣ асоснок карда шавад. Аз ин нуқтаи назар, дар доираи талабот ва стандартҳо дуруст ба роҳ мондани қорҳо метавонад ба самаранокии қор ва дарозумрии иншооти гидротехникӣ мусоидат намояд.

Назорати ҳолати техникӣ ва бехатарӣ бояд дар тамоми иншооти гидротехникӣ, ки хисороти онҳо ба ҳолати садамавӣ оварда мерасонанд, гузаронида шавад. Назорат бо мақсади таъмини назорати мунтазами нишондиҳандаҳои ҳолати техникӣ ва бехатарии иншооти гидротехникӣ, оқибатҳои табиӣ ва технологӣ ва ҳамчунин таҳияи тадбирҳо дар асоси маълумоти гирифташуда гузаронида мешавад. Назорати ҳолати техникӣ ва бехатарӣ, барои қори бехатарӣ иншооти гидротехникӣ мусоидат намуда, пешгирии хисорот ва садамаҳоро дар иншооти гидротехникӣ, таъмин мекунад.

То инҷониб баъзан санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои танзимкунандаи қор ва истифодабарии иншооти гидротехникӣ амал менамояд, ки дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои илмӣ ва амалии назорат ва баҳодиҳии ҳолати техникий иншооти гидротехникӣ дар рафти истифодабарӣ мавриди пажӯиш қарор дода шудааст.

Мақсади қори таҳқиқоти ин омӯзиши ҳуҷҷатҳои меъёрии танзимкунандаи назорат ва баҳодиҳии ҳолати техникий иншооти гидротехникӣ дар рафти истифодабарӣ ва дар ҳамин замина асоснок намудани қоидаҳои истифодабарии иншооти гидротехникӣ мебошад.

Калидвожаҳо: гидротехника, назорат, бехатарӣ, муҳандисӣ, самаранокӣ, ташхис, канал, таъмир, истифодабарӣ ва ғ.

КОНТРОЛЬ И ОЦЕНКА ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ГИДРОТЕХНИЧЕСКИХ СООРУЖЕНИЙ ПРИ ЭКСПЛУАТАЦИИ

Аннотация. Гидротехника - это область строительства, изучающая строительство сооружений для использования силы водных ресурсов. Как область знаний она является инженерно-прикладной технической наукой и позволяет обосновывать проектирование, строительство и эксплуатацию гидротехнических сооружений. С этой точки зрения правильное выполнение работ в рамках требований и норм может способствовать эффективности и долговечности гидротехнических сооружений.

Контроль технического состояния и безопасности должен осуществляться на всех гидротехнических сооружениях, повреждение которых приводит к возникновению аварийной ситуации. Контроль осуществляется в целях обеспечения регулярного контроля показателей технического состояния и безопасности гидротехнических сооружений, природных и техногенных последствий, а также разработки мероприятий на основе полученной информации. Контроль технического состояния и безопасности, способствует безопасной эксплуатации гидротехнических сооружений, предотвращает аварии на гидротехнических сооружениях.

До сих пор иногда существуют нормативно-правовые акты и другие документы, регламентирующие работу и использование гидротехнических сооружений. В данной статье изучены научно-практические аспекты контроля и оценки технического состояния гидротехнических сооружений при их использовании.

Целью настоящего исследования является изучение нормативных документов, регламентирующих контроль и оценку технического состояния гидротехнических сооружений при эксплуатации, и в связи с этим обоснование правил эксплуатации гидротехнических сооружений.

Ключевые слова: гидротехника, управление, безопасность, техника, эффективность, диагностика, канал, ремонт, эксплуатация и др.

CONTROL AND ASSESSMENT OF THE TECHNICAL CONDITION OF HYDROTECHNICAL STRUCTURES DURING OPERATION

Annotation. Hydraulic engineering is a field of construction that studies the construction of structures to harness the power of water resources. As a field of knowledge, it is an applied engineering science and allows you to justify the design, construction and operation of hydraulic structures. From this point of view, the correct performance of work within the framework of requirements and norms can contribute to the efficiency and durability of hydraulic structures.

Control of the technical condition and safety should be carried out at all hydraulic structures, the damage of which leads to an emergency. Control is carried out in order to ensure regular monitoring of indicators of the technical condition and safety of hydraulic structures, natural and man-made consequences, as well as the development of measures based on the information received. Monitoring the technical condition and safety, contributes to the safe operation of hydraulic structures, prevents accidents and accidents at hydraulic structures.

Until now, sometimes there are legal acts and other documents regulating the operation and use of hydraulic structures. In this article, the scientific and practical aspects of monitoring and assessing the technical condition of hydraulic structures during their use are studied.

The purpose of this study is to study the regulatory documents governing the control and assessment of the technical condition of hydraulic structures during operation, and in connection with this, the rationale for the rules for the operation of hydraulic structures.

Keywords: hydraulic engineering, control, safety, technology, efficiency, diagnostics, channel, repair, operation, etc.

Маълумот дар бораи муаллифон:

Тоирзода Сунъроб Тоир – Институти масъалаҳои об, гидроэнергетика ва экологияи АМИТ, докторанти PhD. **Суроға:** 734065, Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Данғара, кучаи Марказӣ, 25. **Телефон:** (+992) 905-77-33-10. **E-mail:** avliyoqulov97@mail.ru

Саидзода Музаффар Махмадшариф, Донишгоҳи давлатии Данғара, ассистенти кафедраи фанҳои муҳандисӣ ва сохтмони гидротехникӣ. **Суроға:** 734065, Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Данғара, кучаи Марказӣ, 25. **Телефон:** (+992) 885 22 22 11.

Давлатшоев Саломат Қаноатшоевич – н.и.т., мудири озмоишгоҳи «Энергетика, захира- ва энергиясарфанамоӣ» -и Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. **Адрес:** н. Рудаки, ҷ. Чортепа, д. Ар-бобхотун, тел. (+992 919604041), **E-mail:** salomatda@list.ru.

Сведения об авторе:

Тоирзода Сунъроб Тоир – Институт водных проблем, гидроэнергетики и экологии НАНТ, докторант PhD. **Адрес:** 734065, Республика Таджикистан, р. Данғара, ул. Центральная, д. 25. **Телефон:** (+992) 905-77-33-10. **E-mail:** avliyoqulov97@mail.ru

Саидзода Музаффар Махмадшариф – Дангаринский государственный Университет, ассистент кафедры инженерии и гидротехники. **Адрес:** 734065, Республика Таджикистан, р-н Дангара, улица Маркази, 25. Телефон: (+992) 885 22 22 11.

Давлатшоев Саломат Каноатшоевич – к.т.н. заведующий лаборатории «Энергетика, ресурсо- и энергосбережения» Института водных проблем, гидроэнергетики и экологии НАНТ. **Адрес:** р. Рудак, с/с. Чортепа, с. Арбобхотун, тел. (+992 919604041), **E-mail:** salomatda@list.ru

Information about the author:

Toirzoda Sukhrob Toir – Institute of water problems, hydropower and ecology, doctoral student or PhD. **Address:** 734065, Republic of Tajikistan, r. Dangara, st. Central, 25. **Phone:** (+992) 905-77-33-10. **E-mail:** avliyoqulov97@mail.ru

Saidzoda Muzaffar Mahmadscharif, Dangara state University, assistant at the departments of engineering subjects and hydraulic structures. **Address:** 734065, Republic of Tajikistan, Dangara region, Soveti st,30. **Phone:** (+992) 885 22 22 11.

Davlatshoev Salomat Kanoatshoevich - Ph.D., Head. Laboratory of Energy Resources and Energy Saving of the Institute of Water Problems, Hydropower and Ecology of the National Academy of Sciences of Tajikistan. **Address:** R. Rudaki, s/s. Chortepa, p. Arbobkhotun, **Phone:** (+992 919604041), **E-mail:** salomatda@list.ru.

УДК: 621.3

ТЕХНИКО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ПРОЕКТИРОВАНИЯ МАЛЫХ ГЭС С УЧЁТОМ УНИФИЦИРОВАННЫХ МОЩНОСТЕЙ И ПАРАМЕТРОВ СТОКА РЕК

Абдурахмонов А.Я., Раупов Н.М., Одинаев Н.Х., Абдуллоев Б.Т.
Таджикский технический университет имени акад. М.С. Осими
Института энергетики Таджикистана

В настоящее время должна быть разработана специальная методика для определения экономической эффективности строительства малых ГЭС как альтернативы большим станциям; должны быть учтены, по крайней мере, такие вопросы как унификация и типизация основного оборудования и конструкторско-компоновочных решений, создание прогрессивной технологии строительства [1].

По данным энергетического сектора страны, общее количество малых ГЭС в стране составляет 284 единицы. За восемь месяцев этого года ими выработано всего 11,2 млн. кВт/ч электроэнергии, что составляет 0,06% от общего объема произведенной электроэнергии за этот период. За январь-август 2020 года общий объем выработанной электроэнергии в республике составил 20 млрд 670 млн кВт/ч.

Важным направлением повышения эффективности малых ГЭС является сокращение сроков проектирования и строительства. При широком использовании унифицированных проектов многие зарубежные фирмы обеспечивают ввод в эксплуатацию малых ГЭС спустя 12-15 месяцев после получения заказа.

Тем не менее, предварительную оценку экономической целесообразности строительства малых ГЭС можно получить, используя методики, которые применяются при оценке эффективности крупных энергетических объектов [1].

Экономическим критерием, по которому определяют наиболее выгодный вариант, является минимум расчётных затрат

$$Z = pK + И,$$

где $p=0.12$ – нормативный коэффициент эффективности,

K – капиталовложения – стоимость всех расходов на проектирование и сооружение малой ГЭС,

$И$ – стоимость ежегодных затрат на эксплуатацию.

В силу физико-географических особенностей территории республики районы расположения малых ГЭС самые различные, однако, они находятся в зоне влияния энергосистемы, которые должны быть соединены с системой линий электропередач, могут быть случаи изолированной работы малых ГЭС.

Целесообразность строительства малых ГЭС, как и других объектов топливно-энергетического комплекса страны, при проектировании определяется сопоставлением капиталовложений и затрат различных типов и оборудования малых ГЭС, обеспечивающих получение одинакового народнохозяйственного эффекта, т.е. дающим ту же выработку электроэнергии и мощность [2].

Такой способ выбора наиболее оптимального варианта называется методом сравнительной эффективности. В обычных экономических расчётах по этому методу требуется выполнение условий экономической и технической сопоставимости вариантов.

Для ориентации и соизмеримости предварительных упрощённых расчётов средней стоимости строительства малых ГЭС можно ориентироваться на нижеприведённые стоимостные показатели отдельных сооружений малых ГЭС развитых в промышленном отношении стран. Эти показатели значительно изменяются в зависимости от напора, геологических характеристик оснований и от конструктивного исполнения. Так, средняя стоимость одного метра фронта плотин из местных материалов составляет от 2 тыс. дол. при напоре 5 м и до 8 тыс. дол. при напоре 15 м; бетонных плотин – от 3 тыс. дол. при напоре 3 м и до 20 тыс. дол. при напоре 15 м. Средняя стоимость 1 м длины деривационного канала в нескальных грунтах колеблется от 40 до 150 дол. при расходах воды от 0,5 до 4,0 м³/с. Стоимость механизированной выемки 1 м длины канала площадью поперечного сечения 3-4 м² в породах средней крепости, по данным скандинавских специалистов, составляет 600-800 дол. Стоимость 1 м длины стального трубопровода при средних топографических условиях и напоре 200 м колеблется от 700 до 2500 дол. Для армированных пластиковых труб диаметром от 500 до 1500 мм при напоре 100 м стоимость 1 м составляет 200-1000 дол [7].

Удельная стоимость гидросилового, механического и электрического оборудования малых ГЭС также значительно меняется от величины напора, расхода, мощности и необходимости импорта. В качестве примера в таблице 1 приведена средняя стоимость поставок основного энергетического оборудования (гидротурбин, регуляторов, гидрогенераторов, щитов управления) из США в страны Южной Америки, в долларах на 1 кВт мощности.

Таблица 1

Средняя стоимость импорта оборудования малых ГЭС, дол.

Установленная Мощность, кВт	Расчётный напор, м							
	5	10	20	40	80	100	150	200
50	3000	2500	2000	1700	1300	1200	1100	1000
100	2300	1900	1500	1250	1000	920	820	760
500	1200	980	800	650	570	530	430	400
1000	900	730	600	490	400	370	330	300

Удельная стоимость строительно-монтажных работ и удельные капиталовложения в этих же странах приведены в таблице 2.

Таблица 2

Удельная стоимость строительно-монтажных работ, дол/кВт.

Установленная мощность, кВт	Расчётный напор, м		
	до 20	20-100	свыше 100
50	1300/4800	1550/4000	1800/3200
100	1100/2000	1250/1750	1400/1500
500	600/-	700/-	800/-
1000	450/1500	550/1250	620/1000

Для малых ГЭС характерна иная, чем для крупных ГЭС, структура затрат на строительство. Если на крупных ГЭС преобладают затраты на строительно-монтажные работы (до 80 %),

то на малых ГЭС преобладают затраты на технологическое оборудование (50-60 %), а затраты на строительно-монтажные работы составляют 30-35 % от суммарной стоимости ГЭС. Существенно различается структура затрат при сооружении малых ГЭС в новом створе и при готовом напорном фронте (Таблица 3).

Таблица 3

Структура затрат на строительство малых ГЭС

Наименование оборудования и работ	Структура затрат, %	
	при готовом напорном фронте	в новом створе
Строительные работы	15	45
Гидротурбина-генератор	39	18
Вспомогательное электрическое оборудование	11	4
Прочее оборудование	5	3
Проектно-изыскательские работы	10	10
Увеличение затрат за период строительства	20	20

Снижение стоимости строительства МГЭС за счет применения типовых унифицированных проектов, применения унифицированного оборудования и организации поточного строительства серии МГЭС в Индонезии, по 750 кВт с горизонтальными радиально-осевыми гидротурбинами. Строительная часть этих МГЭС имела одинаковый состав сооружений (плотина, деривационные водоводы и здания станции из стандартных модулей на 1 или 2 гидроагрегата). Экономический эффект также был получен за счет унификации чертежей (было выпущено всего 175 чертежей на все 6 станций, вместо 450 при обычном проектировании), снижение общей стоимости оборудования на 20% за счет сокращения стоимости монтажа и обучения обслуживающего персонала. Стоимость поставок также было снижено. Общее снижения стоимости строительства составило около 20% [1].

Важным фактором повышения эффективности проектирования и строительства малых ГЭС является сокращение сроков их исполнения. Благодаря широкому использованию типовых и унифицированных проектов многие иностранные фирмы обеспечивают ввод ГЭС в эксплуатацию через 12...15 мес. после получения заказа [4].

При использовании, унифицированного оборудования во время проектирования МГЭС с учетом более полного использования стока реки на основе гидрологических характеристик определяются расчетный расход по коэффициенту использования энергии воды.

$$Q_{\text{рас}} = Q_4 \times K;$$

Такой расход назван расчетным расходом для расчетной мощности. Расчетный расход составил относительно максимальный Q_p . Расчеты, сделанные по другим рекам, показали, что этот показатель можно принять и для других рек в пределах $K = 0.5 - 0.7$.

Для ориентировочного определения мощности ГЭС можно его рассчитать по максимальному расходу, умноженному на коэффициент $K = 0.6$. Выбор мощности ГЭС осуществляется с учетом естественного использования годового водного стока реки. Для удобства анализа и расчетов обычный хронологический график среднемесячного свободного расхода воды используем расчетную модель рек со среднемесячными меньшими, большими и средними расходами воды до 14 м³/с (рис.1)

На основе этой модели для дальнейшего расчета построим график с расчетными показателями расхода воды, которые показаны на рис. 1. Из графика видно, что минимальный расход воды равен Q_1 который можно определить по формуле.

$$Q_1 = \frac{Q_{\text{январь}} + Q_{\text{февраль}} + Q_{\text{март}} + Q_{\text{апрель}} + Q_{\text{ноябрь}} + Q_{\text{декабрь}}}{6};$$

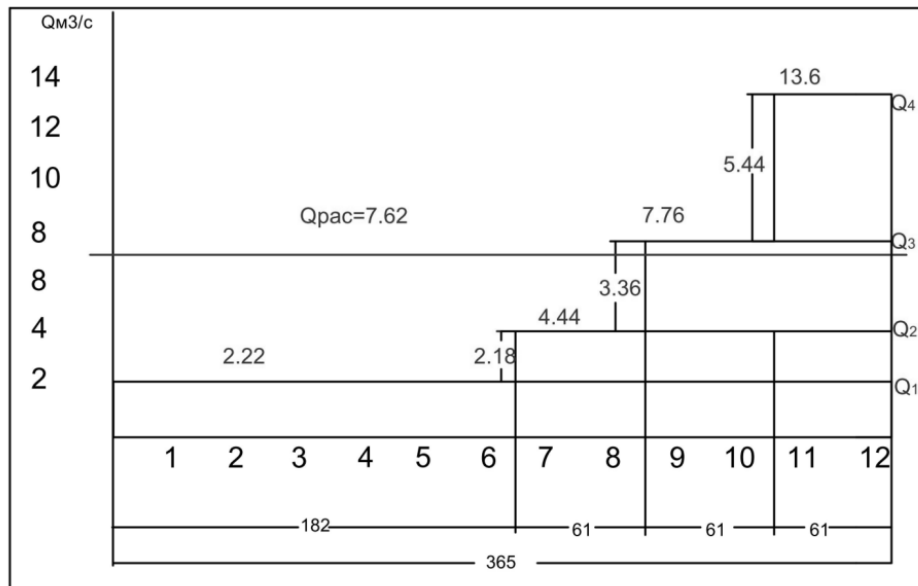

Рис. 1. Расчётный график гидрографа реки с о среднемесечные меньшие, больши и средними расходами воды до 14 м³/с.

Из графика рис. 1 видно, что Q_2 , Q_3 и Q_4 в летнем периоде с учётом таяния ледников на данно реке увеличивается, но каждая ступень по графику имеет свой период времени.

$$Q_2 = \frac{Q_{\text{май}} + Q_{\text{октябрь}}}{2};$$

$$Q_3 = \frac{Q_{\text{июнь}} + Q_{\text{сентябрь}}}{2};$$

$$Q_4 = \frac{Q_{\text{июль}} + Q_{\text{август}}}{2};$$

Точка пересечения функции (1) с прямой $Q_{\text{рас}} = \text{const}$ - t_2 делит весь период функционирования МГЭС на два этапа.

1. t_1 - t_2 МГЭС работает по естественному расходу на минимальную мощность или один агрегат.

2. t_3 - t_4 МГЭС работает по естественному расходу на номинальную мощность с двумя агрегатами.

Мощность каждой ГЭС определяется по известной формуле:

$$P = 9.81 Q H \eta, \quad \text{кВт}$$

где Q – расход воды, м³/с; H –напор воды, м; η – КПД.

Деривационные МГЭС, работающие по естественному стоку без регулирования водного потока работаю, как и другие виды возобновляемых источников энергии. Из графика видно, что (рис 1) сток в промежуток времени становится неравномерным. Таким образом, оптимальная мощность МГЭС определяется по минимуму удельной, стоимости электроэнергии (\$/кВт*ч).

$$C = \frac{K}{\vartheta};$$

Капиталовложение состоит из следующих затрат и определяется по смете.

$$K = K_1 + K_2 + K_3 + \dots + K_n;$$

Выработка электроэнергии определяется как сумма выработок за каждый месяц.

$$\vartheta = \sum_{n=1}^{n=12} \vartheta_n;$$

Предлагается считать, что часть капиталовложения является постоянной. Пользуясь данными литературными источниками, принимаем:

$$K = K_{\text{пос}} + K_{\text{пер}};$$

Ориентировочно нами принята из опыта мировой практики структура затрат, в которой доля строительных работ составляет около 50%. Эта часть затрат при сравнении вариантов принята постоянной.

За $K_{\text{пос}}$ принимаем половину $K_{\text{мак}}$.

$$K_{\text{мак}} = C_k \cdot P_{\text{мак}};$$

C_k - средняя удельная стоимость кВт*ч по литературным данным.

Для определения ориентировочных удельных показателей необходимо знать стоимость сооружения ГЭС. При проектировании и строительстве каскада ГЭС необходимо учесть постоянную часть затрат и переменную часть, учитывающую рост стоимости в зависимости от мощности ГЭС.

Таким образом, $K_{\text{пер}}$ принимаем равным:

$$K_{\text{пер}} = P \cdot 0.5 \cdot C_k;$$

Основные исходные положения для проектирования малых ГЭС: в первую очередь надо использовать унифицированные гидроагрегаты и автоматизировать рабочий процесс без обслуживающего персонала. При таких условиях проектирования снижается стоимость ГЭС и обеспечивается быстрый ввод ГЭС в эксплуатацию после получения заказа на проектирование.

В технологическом процессе проектирование малых ГЭС целесообразнее, чем крупных ГЭС или других источников энергии. Малые ГЭС у развитых стран, как правило, оснащаются весьма совершенными агрегатами, оборудованными сложными электронными системами регулирования. Соответственно высока и стоимость таких машин. А энергетика развивающихся стран, как и Таджикистана, ориентируется главным образом на максимально дешёвые агрегаты упрощённой конструкции, простые в обслуживании и эксплуатации.

Если мощность агрегата принимать по рекомендуемые шкала унифицированных мощностей (500, 800, 1600, 2400, 3200, 4000) кВт проектное капиталовложение на проектирование и строительство МГЭС в условиях Таджикистана уменьшается до 20%.

Определяем мощность согласно среднемесячным расходам P_1, P_2, P_3, P_4 . Значения Q_1, Q_2, Q_3, Q_4 определены как среднемесячные расходы за зимний, летний, осенние и весенние месяцы. Рис 1.

Расход воды при полной загрузке выбранной МГЭС называем расчётным.

$$Q_{\text{расч}} = \frac{P_{\text{гэс}}}{9.81 \cdot H \cdot \eta};$$

При определении выработки электроэнергии с расчётным расходом необходимо учесть то, что летом при $Q_4 > Q_3$ часть воды сбрасывается в холостую. От точки пересечения Q_3 до Q_4 в летнем периоде вода сбрасывается в холостую, что определяется по формуле.

$$Q_{\text{хз}} = Q_{\text{рас}} - Q_4;$$

Выводы: Рассмотрен метод технико-экономического обоснования с учетом структуры затрат, выбора оптимально мощности ГЭС по удельным показателям с учетом экономической эффективности унификации малых ГЭС.

Предлагается новый подход к проектированию и строительству малых ГЭС, заключающийся, во-первых, в полном использовании стока реки по естественному режиму, во-вторых, в применении унифицированных проектов и оборудования, в-третьих, в применении каскадного проектирования и строительства.

Рецензент: к.т.н., доцент Тураев С.С.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Рахимов, З.С.** Социально-экономическое значение МГЭС и экономическое обоснование их создания и эксплуатации [Текст] З.С. Рахимов А.Б. Мирсаидов, М.Н. Раупов // Вестник Бохтарского государственного университета им. Носири Хусрава. Бохтар. 2021. №1/3 (89). - С.160-165.
2. **Раупов Н.М., Рахимов К.Р.** Оценка экономической эффективности унификации малых ГЭС. [Текст] – Вестник ТГУ им. Академик Осими. Душанбе-2015 – С.93-97.
3. **Раупов Н.М., Рахимов К.Р.** Обоснование унификации проектирования и строительства малых ГЭС (МГЭС) на реках Кыргызской Республики. [Текст] Известия КГТУ им. И. Раззакова, Бишкек:- 2016. С- 83-87.
4. **Раупов Н.М.** Унификация по мощности генераторов малых ГЭС. [Текст] Известия КГТУ им. И. Раззакова, Бишкек: 2016. С- 87-91.
5. **Абдуллоев Х.В.** Гидрологические особенности подземных вод и гидрогелогия северной части Яванской впадины Таджикистана в период до её обводнения (1960-1981 годы) / А.А. Ализода, Х.В. Абдуллоев, Обидчони Ш.К., Ф.Ш. Бобохонов // Маводҳои конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ, бах-шида ба рӯзи иди қасбии энергетикҳои Тоҷикистон - “Рӯзи энергетикҳо”, тахти унвони “Рушди гидроэнергетика – рушди Тоҷикистон”. –Кушонӣ: ДЭТ, 2018. –С.53-60.
6. Введение в гидротехнику / Н.Н.Джунковский, Е.В.Близняк, Ф.Ф.Губин и др. – М.: Гос. изд. литературы по строительству и архитектуре. 1955. 302 с.
7. **Михайлов Л.П.** Малая гидроэнергетика [Текст] / Л.П. Михайлов, Б.Н. Фельдман и др. -М.: Энергоатомиздат, 1989. - 184 с.

АСОСНОККУНИИ ТЕХНИКӢ ВА ИҚТИСОДИИ ЛОИҲАКАШИИ НБО-и ХУРД БО ДАРНАЗАРДОШТИ ИСТИФОДАБАРИИ ИҚТИДОРӢИ ЯГОНА ВА ТАВСИФОТИ ДАРӢ

Фишурда. Дар як қатор кишварҳои ҷаҳон захираҳои гидроэнергетикӣ бо таври гуногун истифода бурда мешаванд. Ин аз имконият ва самаранокии иқтисодии истифодаи оқилонаи онҳо шаҳодат медиҳад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки захираҳои бузурги гидроэнергетикӣ дорад, аз рӯи баҳодиҳии иқтисодию техникии ва истифодабарии иқтидорҳои ягона мувофиқи нақшаи дурнамо ба роҳ монда мешавад.

Дар ин мақола баҳодиҳии нишондиҳандаҳои техникӣ-иқтисодии лоиҳакашӣ ва сохтмони нерӯгоҳҳои барқии обии хурд бо дарназардошти истифодаи иқтидорҳои ягона ва пурратар истифода бурдани тавсифоти техникий дарё баррасӣ шудааст.

Калидвожаҳо: лоиҳакашӣ, нерӯгоҳҳои барқи обии хурд, иқтидор, сармоягузори асосӣ, самаранокӣ, сарфи об, сохтори харочот.

ТЕХНИКО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ПРОЕКТИРОВАНИЯ МАЛЫХ ГЭС С УЧЁТОМ УНИФИЦИРОВАННЫХ МОЩНОСТЕЙ И ПАРАМЕТРОВ СТОКА РЕК

Аннотация. В различных странах имеются различные уровни использования потенциалов собственных гидроэнергоресурсов. Это свидетельствует о целесообразности и экономической выгоде их рационального использования. В Таджикистане, имеющем огромные запасы гидроэнергии, в дальнейшем также будет использована технически и экономически выгодная часть гидроэнергоресурсов.

В данной статье рассмотрена оценка технико-экономических показателей проектирования и строительства МГЭС с учётом использования унифицированных мощностей и более полного использования стока реки.

Ключевые слова: проектирование, малые ГЭС, мощность, унификация, капиталовложения, эффективность, расход воды, структура затрат

TECHNICAL AND ECONOMIC JUSTIFICATION FOR DESIGNING SMALL HEPP WITH ACCOUNT OF UNIFIED CAPACITIES AND PARAMETERS RIVER RUNOFF

Annotation. Different countries have different levels of utilization of the potentials of their own hydropower resources. This indicates the feasibility and economic benefits of their rational use. In Tajikistan, which has huge reserves of hydropower, the technically and economically advantageous part of hydropower resources will also be used in the future. This article examines the assessment of technical and economic indicators for the design and construction of small hydroelectric power plants, taking into account the use of unified capacities and more complete use of the river flow.

Keywords: design, small hydropower plants, capacity, unification, capital investment, efficiency, water consumption, cost structure.

Маълумот оид ба муаллифон:

Абдурахмонов Абдукарим Якубович - н.и.т., дотсенти кафедраи “Ҳаракатдиҳандаҳои автоматонидашудаи электрикӣ ва мошинҳои электрикӣ”. Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ. ш.Душанбе, кӯчаи Н.Махсум 85/3 хонаи 47. Тел.: +992918 800664

Раупов Насимҷон Махмадшарипович - саромӯзгори кафедраи «Манбаҳои ғайрианъанавии энергия ва энергетикаи ҳароратӣ» - Донишқадаи энергетикаи Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, ноҳияи Кушонӣён. Тел: +992000200171, **E-mail:** raupov.nasim@bk.ru

Одинаев Неккадам Хушқадамович - н.и.т., саромӯзгори кафедраи “Автоматонии ҳаракатоваҳои барқӣ”-и Донишқадаи энергетикаи Тоҷикистон.

Абдуллоев Бахтиёр Толибҷонович - н.и.т., саромӯзгори кафедраи “Ҳимояи релеӣ ва автоматика”-и Донишқадаи энергетикаи Тоҷикистон. **E-mail:** bahtier.abdulloev.86@mail.ru Тел: +992-77-707-6555.

Сведения об авторах:

Абдурахмонов Абдукарим Якубович. к.т.н., доцент кафедри “Автоматизированный электропривод и электрические машины” Таджикский технический университет имени акад. М.С. Осими. г.Душанбе, ул. Н.Махсум 85/3 дом 47. Тел.: +992918 800664

Раупов Насимҷон Махмадшарипович - старший преподаватель кафедры “Нетрадиционные возобновляемые источники энергии и теплоэнергетика”- Института энергетики Таджикистана, г. Бохтар, р. Кушонӣён. Тел: +992000200171, **E-mail:** raupov.nasim@bk.ru

Одинаев Неккадам Хушқадамович. к.т.н., старший преподаватель кафедры «Автоматизированные электроприводы» Института энергетики Таджикистана. **E-mail:** onk.tj@mail.ru Тел: +992-77-707-6535.

Абдуллоев Бахтиёр Толибҷонович - к.т.н. старший преподаватель кафедры «Релейная защита и автоматика» Института энергетики Таджикистана.

E-mail: bahtier.abdulloev.86@mail.ru Тел: +992-77-707-6555.

Information about the authors

Abdurakhmonov Abdukarim Yakubovich - Ph.D., dotsent of the department “Electric drive and automated electrical machines”, Avicenna Tajik Technical University Academician Osimi. Dushanbe, st. N. Makhsum 85/3 building 47. **Tel.:** +992918 800664

Raupov Nasimjon Makhmadsharipovich – senior lecturer of the department of "Non-Tradia Renewable Energy Sources and Heat Power Engineering" - Institute of Energy of Tajikistan, Bokhtar, district. Kushoniyon. Tel: +992000200171, **E-mail:** raupov.nasim@bk.ru

Odinayev Nekkadam Khushkadamovich – Senior Lecturer of the Department "Automated electric drive" Energy Institute of Tajikistan. **E-mail:** onk.tj@mail.ru **Tel:** + 992-77-707-6535.

Abdulloev Bakhtiyor Tolibjonovich – candidate of technical sciences of the department "Relay protection and automation" of the Institute of Energy of Tajikistan. **E-mail:** bahtier.abdulloev.86@mail.ru **Tel:** +992-77-707-6555.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ОПТИМИЗАЦИИ СОЦИОПРИРОДНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Нурматов Ш.Ш., Комилова Ф.А.

**Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова
Институт экономики и торговли ТГУК**

Между человеком и окружающей его средой устанавливаются различные связи и отношения, которые дают возможность жить человеку как природному и общественному существу. При изучении отношения человека и его жизненной среды экология сталкивается не только с природными условиями, в которых человек живёт, но и с его общественной средой, которую человек создает и которая влияет на него и его природную среду. При этом соприкосновении экологии с общественным компонентом жизненной среды человека возникает понимание взаимосвязи природного и общественного компонента среды человека – так появляется социальная экология, предметом и исследованием которой является жизненная среда человека и отношения человека к этой среде. Совсем недавно экология рассматривалась как относительно узкая область изучения взаимоотношений между живыми объектами, находящимися в ограниченном регионе, и представляла практический интерес лишь для узкого круга специалистов-биологов [2, с.86-87]. В настоящее время экология превратилась в глобальную проблему, затрагивающую широчайшие аспекты взаимоотношения человека с окружающей средой, проблему, определяющую не только государственную, но и межгосударственную политику и в итоге - будущее всего человечества.

В связи с тем, что проблема отношения человека к природной среде вошла в предметный перечень экологии, биологии, культурологии и социологии, появился новый предмет - социальная экология, сама экологическая точка зрения стала чуть ли не знаковой характеристикой общества, его самосознания. Следствием этого стало введение в понятийный аппарат культурологии, социальной экологии и социальной философии термина «экологическое сознание», которое означает унифицированный, специфический тип понимания взаимосвязи человечества и природы, сквозной линией, проходящей через всю структуру общественного сознания, его форм [1, с.12-14]. Основным фактором значимости изучения экологического сознания является ряд экологических проблем в современном мире, и в частности, в Таджикистане. Причинами экологических проблем стали непомерное загрязнение природной среды, сверхактивное, разрушительное вторжение человеческой деятельности в природный миропорядок, расширяемая и нарастающая десятилетиями индустриализация производства и вызванное этим истощительное природопользование. В этих условиях экологическое сознание становится комплексным образом осмысления экологической ситуации, определителем путей решения экологических проблем.

Экологическое сознание призвано выработать идеальные формы социоприродного взаимодействия, в рамках которых жизнедеятельность человека и развитие природной среды будут сосуществовать на гармоничной основе. Выстраивание и систематизация экологического сознания как грани мировоззрения, способность экологического сознания отвечать на вновь возникающие обстоятельства, связанные с экологическими проблемами - необходимое условие преобразования порядка социального бытия в его соответствующую с окружающим миром форму. Экологическое сознание выделяет экологические проблемы как предмет социальной заботы, акцентирует внимание на них. А поскольку это становится социальной проблемой, то в деле её решения оказывается задействованной вся культура общества [3, с.14]. Поэтому формирование экологического сознания, его коммуникация в обществе становится задачей всех культурных приоритетов, идеалов, социальных институтов. Лишь при слиянии экологического сознания с общепринятыми и общепонятными культурными воззрениями и нормами, это сознание внедряется как в социальную духовную жизнь, так и в личную культуру.

Можно признать факт существования экологического сознания с ранних исторических периодов. Вместе с зарождением и развитием человечества происходит и формирование экологического сознания. Однако глобально, на философском уровне экологическое сознание долгое время не изучалось. До середины XX века учёные единодушно признавали три способа взаимодействия общества и природы: подчинение человека природе, господство человека над природой, гармония человека и природы [4, с.28]. Применение многофакторного подхода позволило выделить пять исторических типов экологического сознания, передающих специфику взаимодействия человека и природы на различных этапах развития общества: природоцентрический, антропоморфический, теоцентрический, технократический и гармонический [6, с.80-85].

- Природоцентрический исторический тип экологического сознания основывается на создании уважительного отношения к природе, позиция человека по отношению к природе определяется как приспособленческая, основанная на подчинении законам природы, в доминанте находится проблема выживания человека.
- Антропоморфический исторический тип экологического сознания характеризуется пробуждением активности в поведении человека, его нацеленностью на изменение окружающей действительности, основанной на уважении к природе.
- Теоцентрический тип экологического сознания базируется на определённых законах богословия, где делается ударение на исключительность человека, его особый статус, некое превосходство над всем окружающим миром, а, соответственно, в почёте потребительское отношение к природе.
- Технократический исторический тип экологического сознания связывается с признанием ценности научно-технического прогресса, значимостью роли человека в этом процессе и второстепенностью природы.
- Гармонический исторический тип экологического сознания предполагает, безусловно, прогресс, но основанный на совершенно противоположной идее преимущества разума, ответственного отношения к природе, провозглашения нового типа общества – экосообразного [6, с.83-85].

Однако последний тип экологического сознания – это лишь постановка вопроса, приглашение к дискуссии, он не получил всеобщего признания, отмечается в качестве возможного дальнейшего развития. Можно согласиться с мнением учёных различных отраслей науки (философов, экологов, психологов, социологов, юристов), что современное экологическое сознание человечества находится на переходном этапе. Однако дальнейшее направление его формирования представляется спорным. Одни учёные с позитивным мышлением предполагают переход к гуманистическому типу, но возможен и другой, не столь приятный путь.

Таким образом, исторически выделяются две противоположные мировоззренческие установки в отношении человека к природе. Первая (в основном западная) противопоставляет человека природе. Природа воспринимается как нечто вторичное, неважное. По сути — это лишь средство повышения благосостояния. Здесь наблюдается вообще исключение природы из мира ценностей. Человек признается самой высшей ценностью, всё остальное, включая природу, ему подчинено и существует для удовлетворения его потребностей. Поэтому появляется сверх потребительского отношения к природе [5, с.51].

Вторая установка заключается в поклонении природе. Она основана на том, что человек сам является частью природы. Эта точка зрения исторически более древняя, она была доминирующей в древних культурах (особенно на Востоке). Природе поклонялись, ею восхищались, она первостепенна и значима, человек лишь песчинка, он ничтожен, природа главенствует, она практически обожествляется [5, с.53].

Социально-философские концепции экологического сознания видят способ решения экологических проблем в общественном сознании. В свою очередь, по направленности социально-философские концепции позволяют выделить модели экологического сознания: экооптимизм, экопессимизм, эконейтрализм и экоалармизм (рис. 1) [4, с.73].

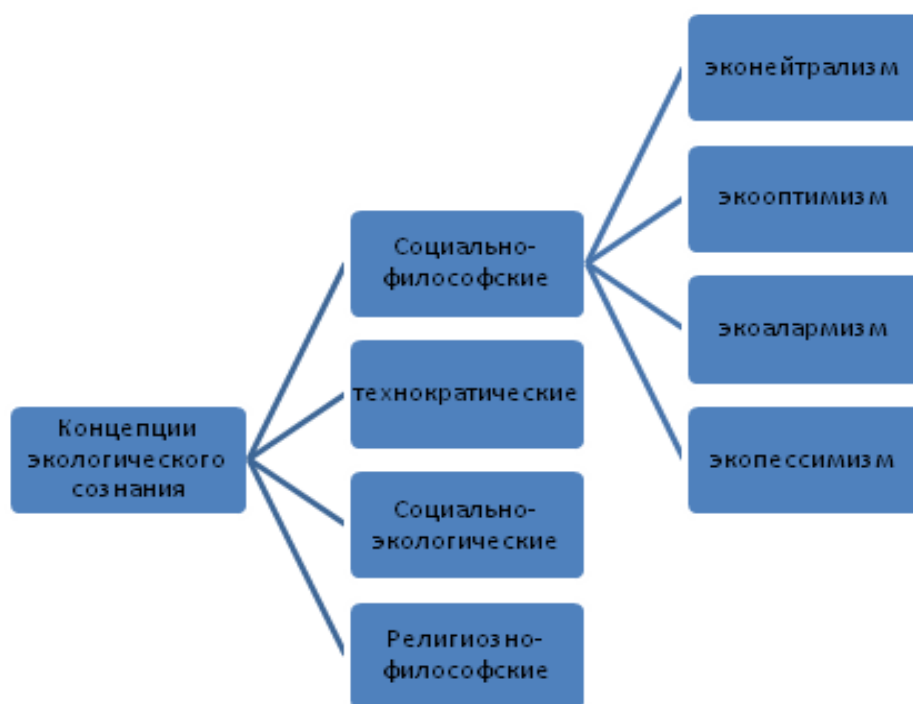

Рисунок 1. Виды концепций и модели экологического сознания.

Экооптимизм как модель экологического сознания ориентирован на признание концепции возможной компенсации, предполагающей научный подход к решению восстановительной функции. Таким образом, предполагается, что любой вред, причиненный природной среде, может быть компенсирован. Экопессимизм, напротив, строится на признании неизбежности экологической катастрофы вследствие деятельности человека. Эконейтрализм отражает идею о «параллельности» существования человека и природы, определяя самостоятельность каждого направления. Экоалармизм признает наличие причинно-следственной обусловленности деятельности человека и изменениями в окружающей среде, в связи с чем признаётся опасность экологической катастрофы, предотвратить которую всё же возможно за счёт изменения отношения человека и природы, основанного на гармонии и спокойствии.

Можно согласиться, что модель экологического сознания, экоалармизм в настоящее время находится в стадии формирования, но именно данная модель наиболее актуальна. Разработка её, думается, является наиболее оптимальным и перспективным направлением развития науки и общества. Важно, что именно системное изучение экологического сознания дает возможность рассмотреть этот духовный феномен в широком научном контексте и, в частности, определить его место и роль в общей структуре социально-экологических проблем. Можно отметить непосредственную зависимость между формированием экологического сознания и решением глобального вопроса о типе взаимоотношений человека и природы [6, с.61-62].

Экологическое сознание, с одной стороны, представляет собой самостоятельную форму общественного и личного сознания, так как оно является устойчиво важным видом деятельности - экологической, а также имеет собственный объект исследования - взаимодействие общества и природы, предметное поле, в качестве которого выступает комплекс прямых и обратных связей в единой социо-природной системе. С другой стороны, экологическое сознание, приобретая ведущее значение в структуре общественного и индивидуального сознания, становится основным вектором качественной переориентации всей духовной жизни [7, с.35].

Основной причиной существования конфликтных противоречий современного экологического сознания является несоответствие между достижениями социального прогресса и последствиями экологического регресса. Снятию главного противоречия в экологическом сознании между теоретическими знаниями, нравственной системой и практическими навыками будет способствовать только всеобъемлющее присутствие экологической составляющей во всех сферах жизнедеятельности общества.

Целенаправленное всестороннее формирование экологического сознания экоцентрического типа должно осуществляться через систему непрерывного и всеобщего экологического образования, и воспитания, ведущими характеристиками которой становятся гуманистическая и патриотическая ориентация, личностно-ориентированный подход, реализующие духовно-творческий потенциал личности. Понимание глубочайшего экологического кризиса, охватившего нашу планету, в свою очередь определяет интеллектуальный климат нашей эпохи. Нет сомнения, что приоритет духовных и информационных потребностей, как и энерго ресурсосберегающих направлений в природопользовании, в наибольшей степени отвечает задачам формирования экологического сознания [7, с.48].

Любая антропогенная деятельность непременно должна включать биосферные параметры. Соответственно, принцип структурной организованности биосферы становится основополагающим регулятором содержания, направления и темпа, в первую очередь, материально-производительной деятельности человечества. Большое значение приобретает преодоление разрыва когнитивных и ценностных оснований деятельности на основе коэволюционной парадигмы [8, с.19].

Именно экологическое сознание становится в настоящее время главным вектором переориентации духовной жизни. Этим определяется его роль и место в структуре общественного и индивидуального сознания. Современное экологическое сознание характеризуется наличием в нём противоречий, зачастую конфликтных, между различными компонентами и уровнями, преодоление которых обеспечивает формирование активно-созидающего экологического сознания экоцентрического типа. Данный процесс связан с перспективой развития холистического, то есть целостно ориентированного, восприятия окружающего мира и, соответственно, формирования экологической позиции; социально-экологических и нравственно-эстетических ценностей и внедрением норм экосообразного (активно-защитного) поведения [8, с.20]. В результате правильно выстроенного образовательного и воспитательного процесса происходит масштабное и целенаправленное воздействие на все структурные компоненты сознания. Становление активно-созидающего, экоцентрического экологического сознания включает последовательность этапов эволюции сознания: от отношения человека к природе, которое проявляется в форме различных чувств (озабоченность, тревога, паника) до развития глубокого интереса к экологическим проблемам к формированию готовности к социальному действию, нравственному поступку. Ведущими характеристиками системы экологического образования и воспитания становятся гуманистическая и патриотическая ориентация, личностно-ориентированный подход, реализующие духовно-творческий потенциал личности. Стратегической задачей экологического образования и воспитания является изменение структуры личности с агрессивно-потребительской на разумно-творческую. Речь идет о формировании новой личности с новым отношением к природе, другим людям, культурам и традициям [9, с.233].

Анализ философской, психолого-педагогической и другой литературы показывает, что культура как способ жизнедеятельности одновременно выступает процессом и результатом, совокупностью социальных норм и особой знаковой системой, отражающей уровень развития общества и отношений людей между собой, подразумевая своеобразие жизни наций и народов, а также универсальные непреходящие ценности [9, с.241].

В настоящее время в научной, научно-популярной литературе, в средствах массовой информации широко применяется понятие «экологическая культура», которое, несмотря на это, до сих пор не имеет общепринятого толкования. Сложность вопроса заключается в том, что данный феномен объединяет самостоятельные понятия – «экология» и «культура», которые в научной литературе трактуются по-разному.

По мнению И. Канта, культура представляет собой систему нравственных норм, помогающих человеку воспитать сознательно-моральную личность, поскольку наставления и обучения вбирают в себя и реальность и весь надличностный мир ценностей, идей и смыслов [12, с.16].

Изменение ориентации деятельности связано с коренной перестройкой мировоззрения, прежде всего той шкалы ценностей, которая укоренилась в сознании людей под воздействием противостояния человека природе. Иными словами, предстоит основательная ломка ценностей как

материальной, так и духовной культуры и формирование новой – экологической культуры. Культура – способ жизнедеятельности человека во времени и пространстве, передаётся последующим поколениям, отражает уровень сознания человека, воплощена в предметных, материальных носителях, в создаваемых человеком материальных и духовных ценностях, рассматривается как совокупность образцов поведения, норм, способов и приёмов человеческой деятельности. Учёные отмечают взаимосвязь человека и культуры, их взаимное обогащение, поскольку человек сам создает культуру, называя ее «второй природой». Именно культура соединяет человека с природой; человек выступает частью мира, он есть образ мира, творец культуры («творящее существо»), одновременно и ее результат. Понятие «культура» характеризует мир именно человека [13, с.90-92].

Культура есть явление общечеловеческое, оно имеет общие архетипические истоки, принадлежит всему человечеству, формируя условия для его поступательно-эволюционного развития. Освоение культуры, ее лучших образцов и идеалов позволяет человеку развиваться, обогащать внутренний мир, осознавать этический смысл своих действий, поступков, овладевать уровнем внутренней и внешней культуры. Цель культуры: формировать в человеке просвещенность, культурность, образованность. Узкий смысл понятия «культура» обозначает сферу только духовной жизни человека, связан с освоением и реализацией ценностной морально-нравственной, этико-экологической компоненты в жизнедеятельности.

Английский ученый Э. Тайлор рассматривает культуру как «общее усовершенствование человеческого рода путём высшей организации отдельного человека и целого общества с целью одновременного содействия развитию нравственности, силы и счастья человека» [9, с.134].

Общепринятым является мнение, согласно которому культура как явление невозможно понять, не соотнеся его с природой и экологией, поскольку она характеризуется как вторая хронологическая природа, воспроизведенная в другом измерении, другими средствами, позволяющими познавать и за счёт этого детально, углубленно отражать, возделывать, воспитывать.

Культура личности, в которой выделяют внешний и внутренний уровни, проявляемые в поведении, в стиле общения с окружающими, во всех видах деятельности формируется и проявляется в среде, которая сложна, неоднородна и предъявляет разные требования к субъекту. При этом неумение соответствовать социальной среде становится серьёзной помехой для личности и окружающих [10, с.97-99].

Анализ философской и биологической литературы показывает, что выделение культуры из природы явилось необходимым условием превращения биосферы в ноосферу, для которой характерна разумность, доброта и красота. Следует отметить, что формирование культуры идёт сопряженно и взаимообусловленно со становлением общества, всех его составляющих, в числе которых немаловажное место занимает экологическая ситуация.

Сравнительный анализ применения термина «экология» свидетельствует о том, что она описывает взаимоотношения человека и природы как науку о взаимоотношениях организмов и их сообществ с окружающей средой, а также принципы, методы и результаты хозяйственного освоения природной среды и её ресурсов [10, с.88].

Культура раскрывает внутреннее (духовное) содержание человека, механизмы и способы его культурной идентификации, даёт возможность понять и успешно реализовать экологические ориентиры его деятельности, обозначить ценностные приоритеты и позиции. Внутренняя культура человека реализуется в этико-экологической линии поведения, осмысленных позитивных действиях в социокультурном пространстве. Культура есть способ внутренней саморегуляции человека, поскольку требует психологической способности рефлексировать, осмысливать, осознавать, оценивать. Именно культура с момента рождения человека и формирует его внутренний духовный мир, его чистоту – нравственно-экологический уровень. Научиться понимать мир, его целостность, себя в этом мире, бережно относиться к жизни, окружающим – значит расширить свое ценностно-культурное отношение к миру, ведь «внешний мир есть только отражение мира внутреннего». По своей масштабности и сложности этот переход вполне может быть квалифицирован как революционный в истории общества [8, с.346-347].

Культуру принято определять через противопоставление её природе, и это в определенной степени верно, поскольку одним из важнейших проявлений культуры является отпечаток созна-

тельной деятельности субъекта в отличие от естественного бытия природных тел. Однако не следует абсолютизировать отличие культуры от природных явлений. На самом деле и природа, и культура представляют собой такие противоположности, в различии которых содержится тождество. В процессе своего развития они предполагают нарастающее взаимопроникновение и взаимообусловливание друг друга.

«Экологическая культура» – комплексное понятие, междисциплинарный феномен, понимается как система выстраивания отношений человека (субъекта жизнедеятельности) с окружающим миром, система отношений с живой природой; основа формирования его экологического мировоззрения и экологического сознания. Экологическая культура – совокупность материальных и духовных ценностей, созданных и создаваемых в процессе развития цивилизации, ориентированных не только на удовлетворение всесторонних потребностей человека, но и на сохранение, восстановление и улучшение качественных и количественных показателей его естественной среды обитания. Человек – носитель культуры, единственный самосознающий вид в биосфере, наделенный духовно-разумным началом, духовное ядро биосферы, потому и определяющий ее равновесное, гармоничное состояние, судьбу биосферы в исторически малом отрезке времени [7, с.282-309].

Отметим, что такой подход, объединяющий культуру и экологию, позволяет перейти к рассмотрению сущности «экологической культуры», предполагающей изменение человека с целью увеличения его образованности и совершенствования нравственных особенностей личности, развития духовных качеств. Анализ отечественной литературы указывает на существование множества дефиниций понятия «экологическая культура», среди которых: совокупность норм, взглядов и установок, характеризующих отношение общества, его социальных групп и личности к природе.

Особенностью экологической культуры выступает то, что образующие ее продукты – ценности разно порядковые; экологические знания – духовная ценность безотносительно к ценности природы; ценностное отношение к природе само выступает как ценность «второго порядка» для общества, так как иерархия ценностей подвижна; наконец, ценность природы духовна и материальна и может выступить как потребительская стоимость, как стоимость, духовные же ценности могут быть конкретизированы как польза, красота, истина [13, с.91].

Экологическая культура характеризует направленность человеческой деятельности на сохранение природных условий, необходимых для жизни, формы и виды которой должны включать в себя экологическую составляющую как условие сохранения не только природной среды, но и самого общества. Одной из составляющих экологической культуры является мировоззрение, рассматриваемое как «обобщенная система взглядов человека на мир в целом, на место отдельных явлений в мире и на свое собственное место в нем, понимание и эмоциональная оценка человеком смысла его деятельности и судеб человечества, совокупность научных, философских, политических, правовых, нравственных, религиозных, эстетических убеждений и идеалов людей» [14, с.28]. Отличительной особенностью экологического мировоззрения выступает наличие знаний об окружающей среде, осознание личностью необходимости строить свои отношения с окружающей средой с позиции экологической целесообразности. Следует выделить ценностные ориентации как элемент экологического мировоззрения, соединяющие в себе функции знания, самосознания и целеполагания, через которые обеспечивается личностный смысл, основа деятельности и т.д. При этом экологические знания служат фундаментом экологического мировоззрения и включают научные знания о природе, знания о проблемах взаимодействия общества и природы и специальные экологические знания в совокупности, способствующие осознанию важности экологических проблем, развитию экологического сознания; ценностные ориентации действий в окружающей среде.

Показателем экологической культуры личности выступает экологическое сознание, трактуемое как совокупность представлений (индивидуальных и групповых) о взаимосвязях в системе «человек – природа» и в самой природе, существующего отношения к природе, а также соответствующих стратегий и технологий взаимодействия с ней [14, с.28-30].

На современном этапе развития общества актуальное значение приобретает формирование экологической культуры личности специалиста через развитие соответствующего мировоззрения, призванного обеспечить осознание человеком своей сопричастности к экосистеме,

индивидуальное и коллективное осознание своего влияния на природную среду, как положительного, так и отрицательного. Актуальное значение приобретает формирование комплекса знаний, содействующих пониманию сущности природных процессов и ответственности человека за свои действия в отношении окружающей среды, а также убеждений в необходимости практических действий по предотвращению ущерба окружающей природе, защите и улучшению окружающей среды, способности квалифицированно решать экологические проблемы в индивидуальных и коллективных действиях, воспитание потребности в общении с природой.

Обобщение вышеизложенного позволяет определить, что развитие экологической культуры личности предполагает сформированность в рамках учебного процесса:

- интеллектуальной составляющей, обеспечивающей представления о взаимосвязях в системе «человек-природа» и в самой природе;
- деятельностной составляющей, включающей систему интеллектуальных и практических умений, навыков (технологий) и опыта (стратегий) взаимодействия с природой;
- эмоционально-чувственной составляющей, характеризующей опыт эмоционально ценностного отношения к природе, экологически целесообразного поведения личности на основе соответствующего отношения к природе, определяющей характер взаимодействия с природой, мотивы и стратегии поведения [15, с.45].

Итак, важным направлением формирования и развития экологической культуры студента выступает осознание и воплощение в жизнь общечеловеческих ценностей по взаимодействию с окружающей средой, объектами природы, проявление действенно-волевых качеств и т.д. По нашему убеждению, систему образования необходимо ориентировать на реализацию гуманистической и экологической функций, экогуманистического подхода наработку убеждения в значимости сохранения жизни на Земле как высшей, абсолютной ценности.

Рецензент: к.т.н., Рахимов А.И.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Астраханский вестник экологического образования. 2012.
2. Блягоз Н.Ш., Куприна Н.К. Экологическая культура – системообразующий фактор общей культуры: актуальное положение // Traditional and Modern Culture: History, Actual Situation, Prospects: Materials of the VII International Scientific Conference. Прага, 2017.
3. Воедилова И.А. Экологическая культура как новое качество культуры. Москва, 2002.
4. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере. Русский космизм: Антология философской мысли. – М.: Педагогика-Пресс, 1993.
5. Вернадский В.И. О науке. Научное знание. Научное творчество. Научная мысль. – Дубна: Феникс, 1997.
6. Гирусов Э.В. Экологическая культура и проблемы современной цивилизации. Новосибирск: Наука, 2001.
7. Данило Ж. Маркович. Социальная экология. Москва, 1991.
8. Комаров В.Д. Экология человека как научная теория СПб.: Петрополис, 1996. Вып. 5.
9. Мангасарян В.Н. Основания коэволюции природы и общества: философско-методологический анализ. Автореферат СПб., 2011.
10. Моисеев Н.Н. Основания экологического образования. Философия экономического образования. М.: Прогресс – Традиция, 2001.
11. Пьер Аггесс. Ключи к экологии. Ленинград: Гидрометеиздат. 1982.
12. Сергейчик С.А. Экология: учеб. пособие. – Минск: Современная школа, 2010.
13. Тимофеева С.В. Проблема ценностей и формирования ценностных ориентаций личности. – Красноярск, 2009.
14. Чешева Т.В. Естествознание как всеединое знание о Мире, Природе и Человеке. Томск: Знамя Мира, 1995.

15. Ткаченко Ю.Л., Комиссарова М.В., Швед М.А. Представления человека о природной среде и философский аспект преодоления мирового экологического кризиса. Общество: философия, история, культура. 2018.
16. Яницкий О. Н. Взаимодействие человека и биосферы как предмет социологического исследования. Социол. исследования. -1978.

ШУУРИ ЭКОЛОГӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАШАККУЛИ МАДАНИЯТИ ЭКОЛОГӢ ВА ОПТИМИЗАТСИЯИ МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОЙ-ТАБИЙ

Фишурда. Дар мақола таҳлили муқоисавии истилоҳоти «экология» ва «фарҳанг», инчунин механизми ташаккули маданияти экологии шахсияти мутахассис тавассути рушди ҷаҳонбинӣ, маҷмӯи донишҳои оварда шудааст, ки ба дарки моҳияти равандҳои табиӣ ва масъулияти инсон барои амалҳои онҳо дар робита бо муҳити зист мусоидат мекунанд.

Аҳамияти таҳқиқот аз тамоюлҳои ҷустуҷӯи роҳҳои самарабахши рафъи бӯҳронҳо вобаста аст, ки дар асри XXI хусусияти ҷаҳонӣ дар робита бо бисёр омилҳои ғайриэкологӣ инсон, ки ба муҳити зист зарар мерасонанд. Муқаррар карда шудааст, ки ҳамчун стратегияи асосии ҳалли ин масъала ҷойгоҳи асосӣ аз нав дида баромадани фарҳанги экологии шахс бо арзишҳои ахлоқӣ дар асоси принципҳои ваҳдати инсон ва муҳити атроф дода мешавад; ташкили ғайриэкологӣ иқтисодӣ дар асоси арзишҳои ахлоқии идоракунии табиат ва пешгӯии оқибатҳои рафтори онҳо барои муҳити зист; эътирофи ҳуқуқи ҳайвоноти ваҳший ҳама намудҳо ба арзиши баробари ҳаёт дар рӯи замин бо одамон.

Стратегияи мазкур зарурати асосноккунии илмии муносибати назариявӣ ва методологиро оид ба аз нав дида баромадани принципҳои ҳамкории инсон бо муҳити зист муайян менамояд, ки ташаккули системаи арзишҳо, самтҳои арзиш, манфиатҳо, ниёзҳо, муносибат, таҷрибаи шахсиро дар қабули қарорҳо ва меъёрҳои рафтори нав, аз ҷиҳати экологӣ алоқаманд бо муҳити табиӣ таъмин менамояд. Дар ин робита, дар мақола тавачҷӯҳи асосӣ ба таҳия ва санҷиши принципҳои ахлоқии ҳамагонии модели инноватсионии фарҳанги экологии шахс, то ба дараҷаи қонуни ҳамзистии баробари инсон ва табиат расидан ва рушди ҳамкории устувори байни экология, иқтисодиёт ва истеҳсолот дода шудааст. Бо ёрии мониторинги экологӣ, ки ҳамчун усули пешқадами таҳқиқот татбиқ карда мешавад, самаранокии универсалҳои принципҳои ахлоқии модели ҳамзистии баробари инсон ва табиат озмоишӣ ва асоснок карда шуданд.

Мақола заминаҳои тағйирёбии маданияти экологии шахсро нишон медиҳад; мундариҷаи универсалии принципҳои ахлоқии аз нав дида баромадани маданияти экологии шахс муқаррар карда мешавад; дар асоси натиҷаҳои таҳқиқот, таркиб ва мундариҷаи ҷузъҳои аксиологӣ, маърифатӣ, муҳофизатӣ, ориентатсионии модели инноватсионии маданияти экологии шахс асоснок карда, аҳамияти амалӣ дар татбиқи универсалҳои принципҳои ахлоқии модел асоснок карда шудааст.

Калидвожаҳо: бӯҳрони глобалии экологӣ, маданияти экологӣ, шуури экологӣ, арзиш ва модели маданияти экологӣ, принципҳои этникӣ, принципҳои универсалии этикӣ, ташаккул, мониторинги экологӣ, намудҳои маданияти экологӣ.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ОПТИМИЗАЦИИ СОЦИОПРИРОДНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Аннотация. В статье приводится сравнительный анализ терминов «экология» и «культура», а также механизм формирования экологической культуры личности специалиста через развитие мировоззрения, комплекса знаний, способствующих пониманию сущности природных процессов и ответственности человека за свои действия в отношении окружающей среды.

Актуальность исследования обусловлена тенденциями поиска эффективных путей преодоления кризисов, которые приобретают в XXI веке глобальный характер в связи со многими факторами человеческой деятельности, наносящими ущерб окружающей среде. Установлено, что в качестве ключевой стратегии решения данной проблемы ведущее место отводится переосмыслению экологической культуры личности этическими ценностями, основанными на принципах единства человека и окружающей среды; организации хозяйственной деятельности на основе этических ценностей природопользования и прогнозированию последствий своего поведения для

окружающей среды; признание права диких животных всех видов на равную ценность жизни на земле с человеком.

Данная стратегия определяет необходимость научного обоснования теоретико-методического подхода к переосмыслению принципов взаимодействия человека и окружающей среды, предусматривающего формирование системы ценностей, ценностных ориентаций, интересов, потребностей, установок, опыта личности в принятии новых, экологически ориентированных решений и норм поведения по отношению к природной среде. В связи с этим основное внимание в данной статье уделяется разработке и апробации универсальных этических принципов инновационной модели экологической культуры личности, возведению в ранг закона равноправного сосуществования человека и природы и развитию устойчивого взаимодействия экологии, экономики и производства. С помощью экологического мониторинга, реализуемого в качестве ведущего метода исследования, экспериментально проверена и обоснована эффективность универсалий этических принципов модели равноправного сосуществования человека и природы. В статье раскрываются предпосылки трансформации экологической культуры личности; устанавливается содержание универсалий этических принципов переосмысления экологической культуры личности; на основе результатов исследования обосновывается структура и содержание аксиологического, когнитивного, процессуального, ориентационного компонентов инновационной модели экологической культуры личности и обосновывается практическая значимость в реализации универсалий этических принципов модели.

Ключевые слова: Глобальный экологический кризис, экологическая культура, экологическое сознание, ценности и модель экологической культуры, экологической культуры, этические принципы, универсалии этических принципов, устойчивое развитие, экологический мониторинг, критерии экологической культуры.

ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS AS A FACTOR OF THE FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE AND OPTIMIZATION OF SOCIO-NATURAL INTERACTION

Annotation. The authors of the article perform the comparative analysis of «ecology» and «culture» terms. They also analyze the mechanism of the formation of a specialist's ecological culture through the development of the world outlook, the complex of the knowledge, promoting the realizing the essence of natural processes and responsibility of a person for it actions concerning the environment.

The research urgency is caused by the trends to find effective ways of crises overcoming, which acquires in the XXI century global nature due to many factors of human activities that damage the environment. It is established that as a key strategy for solving this problem, the leading position is devoted to the rethinking of the individual ecological culture ethical values, based on the principles of unity of man and the environment; the organization of economic activity on the basis of ethical values of nature management and forecasting the consequences of their behavior for the environment; the recognition of the right of wildlife all kinds to the equal value of life on Earth with man.

This strategy determines the need for scientific substantiation of the theoretical and methodical approach to rethinking the interaction principles between man and the environment, providing for the formation of a system of values, value orientations, interests, needs, attitudes, experience of the individual in making new, environmentally oriented decisions and norms of behavior in relation to the natural environment. In this regard, the main attention in this article is devoted to the development and testing of universal ethical principles of the individual's ecological culture innovative model, raising to the rank of law the equal coexistence of man and nature and the development of sustainable interaction of ecology, economy and production. With the help of environmental monitoring, implemented as a leading method of research, the effectiveness of the ethical principles universals of the model of man and nature equal coexistence is experimentally tested and justified. The article reveals the prerequisites for the transformation of the individual's ecological culture; the content of ethical principles' universals for rethinking the ecological culture of the individual is established; on the basis of the results of the study the structure and content of axiological, cognitive, procedural, orientation components of the innovative model of individual's ecological culture is justified and the practical importance in the implementation of ethical principles' universals of the model is proved.

Keywords: global ecological crisis, ecological culture, ecological consciousness values of ecological culture, model of ecological culture, ethical principles, universals of ethical principles, sustainable development, ecological monitoring, criteria of ecological culture.

Маълумот дар бораи муаллифон:

Нурматов Шодмон Шукронҷонович – докторанти PhD-и Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров. **Адрес:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон ш. Хучанд. **E-mail:** burakiba4a@gmail.com

Комилова Фарангиз Алибоевна – ассистенти кафедраи ҷомеашиносии Донишқадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон дар ш. Хучанд. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон ш. Хучанд, хиёбони И. Сомонӣ 169. e-mail: farangis.komilova@inbox.ru

Сведения об авторах:

Нурматов Шодмон Шукронджонович – докторант PhD Худжандского государственного университета имени академика Б.Гафурова. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд. **E-mail:** burakiba4a@gmail.com

Комилова Фарангиз Алибаевна – ассистент кафедры общественных наук Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции в г. Худжанде. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проспект И. Сомони 169. **E-mail:** farangis.komilova@inbox.ru

Information about the authors:

Nurmatov Shodmon Shukronjonovich – doctor PhD of the Khujand state University named by Bobojon Gafurov. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city. **E-mail:** burakiba4a@gmail.com

Komilova Farangiz Aliboevna – assistant of the Department of Social sciences of the Institute of Economics and Trade of the Tajik State University of Commerce in Khujand. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, I. Somoni Avenue, 169. **E-mail:** farangis.komilova@inbox.ru

УДК: 621.314 (575.3)

РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЭЛЕКТРОСНАБЖЕНИЯ ТРУДНОДОСТУПНЫХ РАЙОНОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

**Давлатов А.М., Косимов Б.И., Аминов Д.С., Шарбатов Н.С.,
Махмадалиев У.М.**

**Институт энергетики Таджикистана,
Дангаринский государственный университет**

Мировое потребление энергии, по прогнозам на 2030 год, возрастёт на 55% по сравнению с сегодняшним днём из-за экономического роста, урбанизации и роста населения. Удельный вес этого роста, в большей степени, придётся на развивающиеся страны. При этом, по прогнозам, большая часть требуемой энергии будет поступать за счёт ископаемого топлива. Существующие в настоящее время технологии использования возобновляемых источников энергии позволяют существенно повысить ресурсосбережение при производстве электроэнергии и имеют потенциал для удовлетворения мирового спроса на энергию [1]. Особенно, это касается труднодоступных и горных районов.

Для устранения проблем, связанных с энергообеспечением различных объектов и обусловленных изменением климата, рынком нефти, энергетической безопасностью и т.д., всё больше стран начинает усиленно развивать направления использования возобновляемых источников энергии.

В настоящее время указанные источники (в том числе крупной гидроэнергетики), по данным Global Status Report, составляют 19 процентов производства энергии в мире. При этом, около 6 процентов мирового объёма электрической мощности составляют возобновляемые источники

энергии, за исключением крупномасштабной гидроэнергетики и источников, использующих традиционную биомассу. Эта доля возрастает с каждым годом.

Доминирующим источником энергии, в настоящее время, является нефть, добыча которой достигнет максимума в ближайшие 10-20 лет. Наибольшее беспокойство вызывает не только факт снижения запасов углеводородов, но и слабое использование других, не углеводородных источников энергии.

Одной из самых существенных проблем, связанных с использованием углеводородов является глобальное изменение климата. По прогнозам на ближайшие 5 лет, экономические потери от стихийных бедствий, возникших от, предположительно, глобального потепления, оцениваются в 150 млрд. долларов в год.

В международном сообществе растёт осознание, что изменение климата, связанное с сжиганием ископаемого топлива, может представлять собой по масштабам большую угрозу, чем терроризм. Переход, хотя бы в области малой энергетики, на возобновляемые источники энергии может стать значительным шагом в области энергоэффективности и, как следствие, привести к сокращению выбросов в атмосферу. Это, по существу, в ближайшие десятилетия единственный путь, обусловленный общим развитием технологий во всех областях жизнедеятельности, который может препятствовать глобальному изменению климата.

Успешное функционирование экономики будущего невозможно без развития всех технологий, связанных с возобновляемой энергией вообще, и, в частности с гидроэнергетикой. При широком использовании последней снижаются риски, связанные с колебаниями рыночных цен на ископаемое топливо и проблемами его доставки и утилизации.

Развитие местной экономики, обусловленное ростом генерирующих мощностей за счёт возобновляемых источников энергии, вызовет рост количества рабочих мест и привлечённых инвестиций. По общим оценкам около 1,6 миллиарда человек, живущих в развивающихся странах, не имеют доступа к электроэнергии.

Строительство длинных линий электропередач от крупного производителя электроэнергии к малому и среднему потребителю весьма затратно. Также как строительство и дальнейшее обслуживание новых электростанций на ископаемом топливе. Малые и средние гидроэлектростанции могут стать наиболее приемлемыми источниками энергии для населения и экономического развития удалённых районов.

В настоящее время, например, энергетика такой горной страны как Таджикистан, и её развитие в будущем тесно связано со значительными запасами гидроресурсов и ростом их использования для производства электроэнергии.

Детальное исследование энергетического потенциала водотоков республики было проведено Академией наук Таджикской ССР в 1955-1959 гг. Результаты исследования нашли отражение в фундаментальной коллективной работе 14-ти авторов «Гидроэнергетические ресурсы» (1965 г.) под руководством А.Н. Вознесенского [2, с.3]. В этом труде собраны и проанализированы все материалы по исследованию энергетического потенциала водотоков республики до 1965 г. включительно.

За последние 50 лет, после выхода этой работы в Таджикистане не производились никакие исследования и расчёты по количественному и качественному уточнению гидроэнергетических ресурсов. При этом, по данным госстатистики, за прошедший период производство и потребление электроэнергии увеличилось в 11 раз и в 2011 г. достигло 17 млрд кВт·ч [4]. На долю гидроэлектростанций приходится 99% вырабатываемой электроэнергии.

Согласно исследованиям [3, с.5] в настоящее время общий энергетический потенциал водотоков Таджикистана оценивается, в среднем, мощностью в 51,8 млн кВт. В том числе 511 исследованных рек имеют мощность 32,6 млн кВт., а реки, длиной менее 10 км имеют мощность 19,5 млн кВт.

Потенциальные гидроэнергетические ресурсы Таджикистана занимают второе место в СНГ, после России. Гидротехнические ресурсы республики составляют 2100 тыс. [кВт·ч / км²].

Как показал анализ изыскательских и научно-исследовательских работ в различные временные периоды развития Таджикистана гидроэнергетические ресурсы республики, возможные к использованию составляют: по мощности - 19,3 млн. кВт, а по выработке – 143,6 млрд. кВт·ч.

Это указывает на существенные потенциальные возможности использования возобновляемых гидроэнергетических ресурсов Таджикистана.

Однако, кроме водотоков крупной и средней мощности республика обладает большим количеством рек малой мощности [6, с.7]. Это гидроэнергетические ресурсы малых водотоков. В этом случае производство электроэнергии обеспечивается за счёт малых ГЭС. К этой группе относят гидроэлектростанции со следующими техническими характеристиками: общая мощность до 30 МВт, мощность единичного агрегата до 10 МВт, диаметр рабочего колеса турбины до 3 м. По мнению некоторых авторов, [7, с.8], валовый энергетический потенциал малой гидроэнергетики проблематично рассчитать по подобной классификации. Так как такие расчёты не связаны с техническими параметрами гидроэлектростанции. По существу, валовый потенциал – это полезная мощность, выделяемая при полном преобразовании в энергию среднегодового объёма данного ресурса.

Эта проблема имеет существенное значение, поскольку эффективность использования каждого энергоресурса в конкретных условиях обусловлена точностью всех технико-экономических расчётов. При этом, все расчёты потенциала энергоресурсов проводятся по различным методикам, основанным на разных моделях.

В настоящее время существенное значение имеет не только техническое, но и экономическое обоснование выбираемого типа мини-ГЭС.

Гидроэнергетические ресурсы, оцененные в 1967 году [9], показали, что гидроэлектростанции, относимые к категории малых, имеют параметры: на равнинных реках - до 2.0 МВт; на горных реках - до 1.7 МВт. Данные классификационные признаки оптимальны для условий республики. Горные реки Таджикистана, к которым относятся практически все реки республики, имеют высокую скорость течения и длительный период незамерзания.

Это обстоятельство указывает на возможность построения мини-ГЭС бесплотинной конструкции в труднодоступных и удалённых местах.

Мини-ГЭС, как правило предполагается, устанавливаются на водотоках малых рек [8; 10; 11; 12; 13]. При этом, нет единого подхода к определению малых рек, которые являются одними из самых распространённых водных объектов в республике [14].

Критерии при определении понятий «малая река» и «малый водоток» могут быть весьма различны. Количественные критерии используются в соответствии с ГОСТ 17.1.1.02-77: площадь водосбора у малой реки не должна превышать 2000 км², а средний многолетний сток в период минимального уровня воды не должен превышать 5 м³/с.

В то же время по другой классификации, длина малой реки не должна превышать 100 км, а площадь водосбора не более 200 км².

Есть примеры классификаций, учитывающих использование малых рек для хозяйственных нужд. Однако в Таджикистане отсутствует общепринятый подход к определению понятия «малая река». По официальным данным [9], использование гидроэнергетических ресурсов малых рек Средней Азии возможно в объёмах 3,1 млн кВт или 27,2 млрд кВт·ч. Распределение указанной мощности по государствам Средней Азии:

- Таджикистан 1,6 млн. кВт и 14 млрд кВт·ч;
- Узбекистан 0,5 млн кВт и 4,4 млрд кВт·ч;
- Киргизия 0,8 млн кВт и 7,0 млрд кВт·ч;
- Туркменистан 0,2 млн кВт и 1,8 млрд кВт·ч.

Таким образом, в Таджикистане сосредоточено 51,4% гидроэнергетических ресурсов малых рек Средней Азии. В принятой Долгосрочной Программе строительства малых электростанций на период 2009–2020 гг, разработанной для освоения энергетических ресурсов малых рек, предусмотрено строительство 189 малых ГЭС общей полезной мощностью 26,8 МВт.

В настоящее время более 285 малых ГЭС введены в эксплуатацию. Они предназначены для электроснабжения труднодоступных горных районов. Мощность малых ГЭС варьируется от 5 до 2500 кВт.

На освоение гидроэнергетических ресурсов направлены значительные усилия правительства Республики Таджикистан. Это направление рассматривается как основное в развитии эконо-

мики республики не только для удовлетворения внутренних потребностей, но и увеличения экспорта электроэнергии. При этом, повышение надёжности мини-ГЭС и сокращение эксплуатационных расходов непосредственно связаны с задачей совершенствования элементного состава станции. Решение этой задачи заключается в отказе от традиционных способов регулирования основных выходных параметров мини - ГЭС и заменой их способами, основанными на современной элементной базе [15].

При принятии проекта к реализации необходимо учитывать многие факторы, влияющие на устойчивую работу объекта. Так в случае мини-ГЭС — это тип источника питания (генератора) и другие элементы мини-ГЭС, позволяющие сделать её действительно автономным необслуживаемым объектом[16,17,18]

Эффективность проектных решений по внедрению проектов энергоснабжения определяется многими факторами, которые могут быть классифицированы в соответствии с общепринятой системой оценки экономической эффективности проектных решений. В систему оценки входят:

- сумма инвестиций, которая включает в себя сумму затрат на разработку инвестиционного проекта (на документацию), на оборудование, его установку и ввод в эксплуатацию;
- источники финансирования инвестиционного проекта: внутренние и (или) внешние, которые включают в себе затраты на оплату процентов по кредиту;
- риски реализации проекта;
- инфляция;
- доходы от реализации проектных решений;
- текущие расходы на содержание оборудования в рабочем состоянии.

Критериями эффективности инвестиционного проекта являются:

- чистая приведенная стоимость (NPV);
- внутренняя норма доходности (IRR);
- период окупаемости ($T_{ок}$) и другие критерии.

Для инвестиционного проекта энергоснабжения расходы на разработку инвестиционного проекта включают в себя:

- затраты на исследование гидроресурсов в данном районе, как правило, удалённом и расположенном в горной местности;
- исследование потребностей потребителей в электроэнергии;
- расчёт технических параметров передающих устройств (силовые преобразователи, кабельные линии, устройства управления генератором и другое оборудование, необходимое для устойчивой работы генератора) с учётом их установки в горной местности;
- расчёт затрат на установку устройств и их ввода в эксплуатацию.

После определения суммы необходимых инвестиций определяются источники финансирования проекта, которые можно разделить на две основные категории: внутренние и внешние. К внутренним источникам относятся все источники, не имеющие процентов по их займу. К внешним источникам финансирования проекта относят все источники, привлечение которых связано с текущими процентами по кредиту (займу). Как правило, используется смешанное финансирование: часть средств за счёт организации занимающейся установкой оборудования и вводом в эксплуатацию и часть средств за счёт займов и кредитов.

Рассмотрим основные показатели, входящие в оценку экономической эффективности и окупаемости проекта

Чистая приведенная стоимость (net present value NPV) - сумма приведенной стоимости будущих доходов от проекта и первоначальных инвестиций (вложений) в проект

$$NPV = CF_0 + \sum_{t=1}^n CF_t / (1 + d)^t \quad (1)$$

Здесь

- CF_0 – денежный поток (Cash Flow) нулевого периода (первоначальные инвестиции). В стандартном случае это отрицательная величина;
- CF_t – денежный поток периода t ($t=1, 2, 3 \dots n$);
- n – срок действия проекта (количество периодов);

– d – ставка дисконтирования.

NPV — это основной показатель, учитывающий изменение во времени стоимости денег вследствие применения показателя дисконтирования. Используется наиболее часто и позволяет выявить проекты, приносящие прибыль инвестору.

Ставка дисконтирования, уравнивающая стоимость настоящих вложений в проект и всех будущих доходов от его реализации представляет собой внутреннюю норму доходности (internal rate of return, IRR). То есть — это максимальная ставка дисконтирования, при которой проект остается безубыточным.

$$0 = CF_0 + \sum_{t=0}^n CF_t / (1 + IRR) \quad (2)$$

Этот показатель является важным инструментом оценки доходности проекта. Инвестору важно знать: через какой промежуток времени доходы от реализации проекта сравняются с вложенными в него инвестициями. Этот период называется сроком окупаемости инвестиционного проекта ($T_{ок}$). Естественно, что минимальный срок окупаемости определяет надёжность проекта и минимум рисков.

Срок окупаемости весьма эффективный показатель, позволяющий определить успешность запланированных инвестиций. Наряду с такими показателями чистая приведенная стоимость (NPV) и внутренняя норма доходности (IRR), срок окупаемости ($T_{ок}$) используется для закрепления решения об инвестировании.

Алгоритм внедрения проектов энергоснабжения по методике NPV, представленный на рис.1, показывает последовательность реализации отдельных этапов оценки экономической эффективности с учётом сроков окупаемости.

Для оценки экономической эффективности проекта по указанному алгоритму потребуются единовременные расходы, которые входят в состав стоимости проекта энергоснабжения. В соответствии с требованиями законодательства РФ [ПБУ, НК РФ] эти расходы группируются по статьям:

- амортизация оборудования мини-ГЭС (Ам);
- фонд заработной платы (ФЗП);
- налоги во внебюджетные фонды (ВнФ);
- расходы на услуги сторонних организаций (УСО);
- расходы на оборудование мини-ГЭС и материал на ввод в эксплуатацию (СМ);
- прочие расходы при реализации проекта внедрения мини-ГЭС (Пр).

Наличие различных факторов, влияющих на срок окупаемости проектных инвестиций, обуславливают существование различных формул для определения ставки дисконтирования [19,20].

Как правило, ставка дисконтирования (d) включает коэффициенты, учитывающие инфляцию (b) и степень риска реализации проекта (a)

$$d = a + b \quad (3)$$

Источниками финансирования проекта внедрения мини-ГЭС могут быть как внешние инвесторы, с учётом банковского процента, так и внутренние источники. Погашение кредитных сумм учитывается при расчёте чистой приведенной стоимости (NPV) и влияет на срок окупаемости проекта.

Реализация производимой и поставляемой электроэнергии является источником окупаемости проекта внедрения мини-ГЭС. При мгновенной полезной мощности P_2 [кВт], поставляемой источником энергоснабжения потребителям за время t [ч], выручка от реализации (объём реализации) электроэнергии будет равна

$$V_{pэ} = P_2 \cdot t \cdot C_{pэ} \quad (4)$$

где « $C_{pэ}$ » - цена реализации электроэнергии, [руб. / (кВт*ч)].

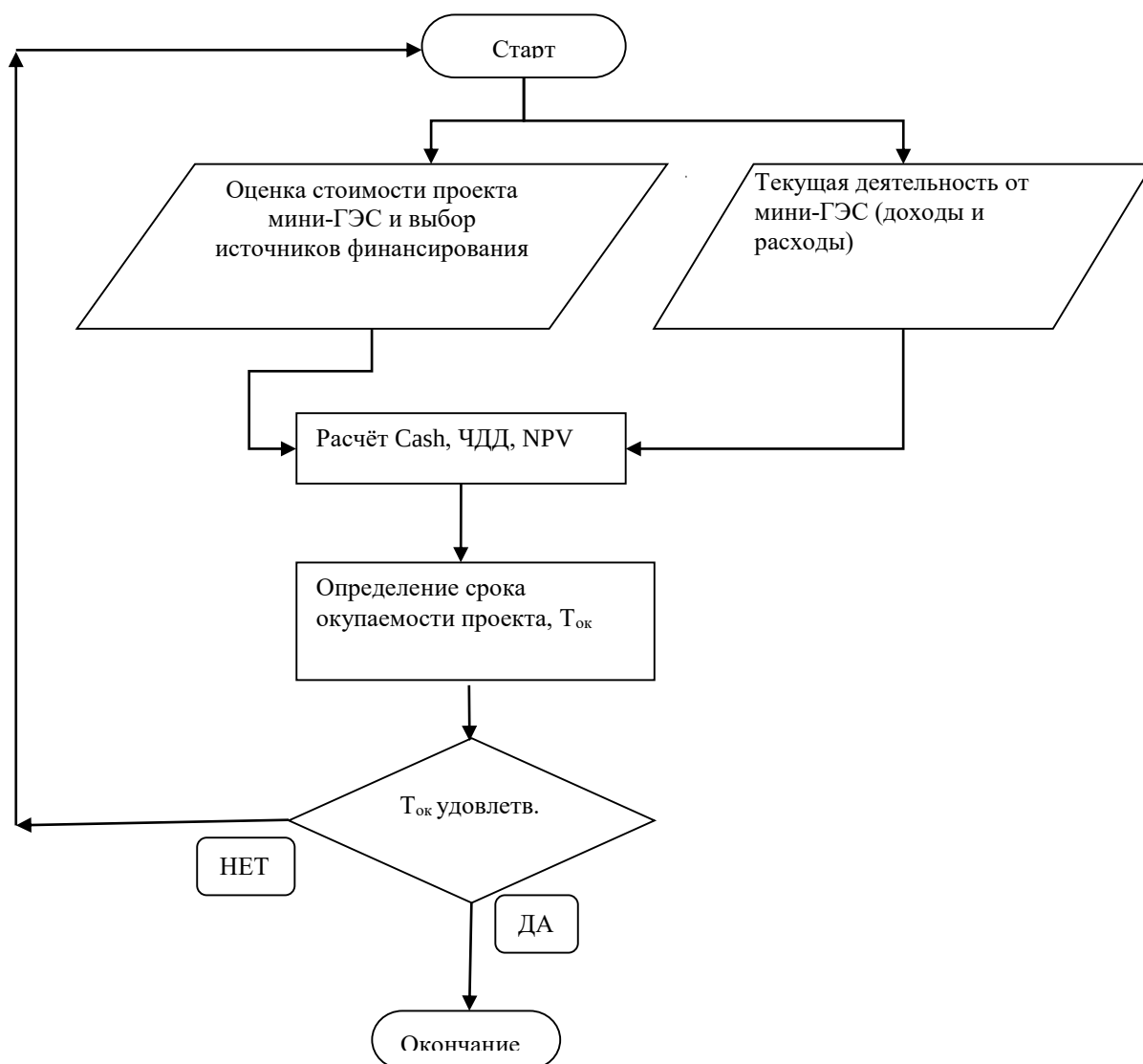

Рисунок 1. Алгоритм оценки эффективности реализации проекта мини-ГЭС.

Под затратами (расходами) от текущей проектной деятельности понимаются затраты связанные с получением выручки только от реализации проекта. Структура текущих расходов аналогична группировке по статьям, представленным выше.

Поток денег (Cash Flow) от реализации электроэнергии мини-ГЭС в каждом расчётном периоде определяется по формуле:

$$CF_{\text{э}} = V_{\text{рз}} - OE + Am \quad (5)$$

Здесь «OE» (operating expense) – текущие расходы, связанные с получением выручки только от реализации проекта. В данном случае от реализации электроэнергии.

В расчётах *Cash Flow* проекта энергоснабжения принято: «CF₀» - инвестиции в проект, направленные на ввод в эксплуатацию электростанции до момента производства электроэнергии; V_{рз} – годовая выручка от реализации производимой электроэнергии.

Показатель OE «текущие расходы» объединяет все текущие затраты, связанные с производством энергии, включая все налоги и проценты за кредит и платежи по основному кредиту.

Вывод. Проведённый анализ показывает необходимость изучения вопросов разработки мини-ГЭС для обеспечения электроэнергией удалённых и труднодоступных районов. При этом выявлено, что:

1. Источники водной генерации электроэнергии Республики Таджикистан обладают большой мощностью. Энергогидропотенциал малых и средних рек республики в несколько

раз превышает этот показатель для крупных рек, при этом потенциал крупных рек к настоящему времени уже освоен, а энергия малых и средних рек практически не используется.

2. Освоение малой и средней гидроэнергетики сопровождается созданием большого количества мини-ГЭС. Они могут быть рентабельными только в том случае, если будут эксплуатироваться без обслуживающего персонала в полностью автоматическом режиме. Такие мини-ГЭС должны иметь структуру, которая отличается от традиционных мини-ГЭС. Все элементы этой мини-ГЭС должны обладать высокой надежностью.

Рецензент: к.т.н., доцент Тураев С.С.

ЛИТЕРАТУРА

1. Renewables 2013. Global status report. Renewable Energy Policy Network for the 21st Century [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ren21.net
2. Тресман А.Г. Режимы внутригодового распределения стока рек Таджикистана: отчет о НИР / А.Г. Тресман // – Душанбе: Отдел энергетики АН Таджикской ССР. – 1959. – С. 103.
3. Авакян А.Б. Энергетические ресурсы СССР. Гидроэнергетические ресурсы / А.Б. Авакян // под ред. А.Н. Вознесенского – М.: Наука, –1967. – С. 599.
4. Фортов В.Е. Энергетика в современном мире / В.Е. Фортов, О.С. Попель // – Издательский Дом «Интеллект»: Долгопрудный, –2011. – С. 168.
5. Petrov, G.N. Tajikistan's Hydropower Resources. Central Asia and Caucasus / G.N. Petrov // Center for Social and Political Studies. Sweden. – 2003. – №33 (21), – pp. 153–161.
6. Тресман А.Г. Кривые обеспеченности и естественная зарегулированность стока рек Таджикистана / А.Г. Тресман // – Душанбе: Дониш. –1969. – С. 168.
7. Киргизов А.К. Методика определения расхода воды при проектировании малых ГЭС на горных водотоках Таджикистана / А. К. Киргизов, С. Р. Расулов // Энергетика: Экология, Надежность, Безопасность: материалы девятнадцатой Всеросс. Науч.-техн. конф. / Томский политехнический университет. Т.1.– Томск: «СПБ Графика», – 2013. – С. 82-84.
8. Киргизов А.К. Потенциал нетрадиционных источников энергии в Таджикистане / А.К. Киргизов, С. Р. Расулов, У.У. Косимов // Энергетика: Экология, Надежность, Безопасность: материалы восемнадцатой Всеросс. науч.-техн. конф. / Томский политехнический университет. – Томск: «СПБ Графика», – 2012. – С. 99-101.
9. Абдуллаева Ф.С. Гидроэнергетические ресурсы Таджикской ССР / Ф.С. Абдуллоева, Г.Б. Баканин, С.М. Гордон // – Л.: Недра, –1965. – С. 658.
10. Главтаджикгидромет. Гидрографический экспедиционный отдел. Схемные проработки. «Использование гидроэнергетических ресурсов малых и средних водотоков ГБАО средствами малой гидроэнергетики». Книга 1. Климата - Гидрологическое обоснование. Душанбе 1995. – С. 132.
11. Тресман А. Г. Определение годового стока на неизученных створах рек Памира /А. Г. Тресман // Доклад АН Тадж. ССР. – № 4. т. 11, Душанбе – 1959. –С. 98.
12. Безруких П.П. Ресурсы и эффективность использования возобновляемых источников энергии в России / П. П. Безруких, Ю. Д. Арбузов, Г.А. Борисов, В. И. Виссарионов, В. М. Евдокимов и др // СПб.: Наука, 2002. – С. 314.
13. Киргизов А.К. Водно-энергетический потенциал малых рек Памира / А.К. Киргизов, Дж. С. Ахъеев, Дж. Х. Худжасаидов // 8-я Межд. конф. по проблемам горной промышленности, строительства и энергетики —Социально-экономические и экологические проблемы горной промышленности, строительства и энергетики // ТулГУ. Тула-Донецк-Минск. – 2012. – С. 480-485.
14. Воронин С.Г. Автоматизированная мини-ГЭС как основа системы электроснабжения горных районов Таджикистана / С.Г. Воронин, А.М. Давлатов, О.О. Султонов и др. // Вестник ЮУрГУ. Серия «Энергетика». – 2019. – Т. 19, № 3. – С. 100–107. DOI: 10.14529/power190311
15. Voronin, S. Davlatov, A. Kosimov, B. Development Directions of Power Supply for Rural Areas of Tajikistan // Proceedings- 2019 International Ural Conference on Electrical Power Engineering (Ural-Con), Chelyabinsk, Russia, 2019, pp. 157-160.

16. Voronin, S. Davlatov, A. Kosimov, B. Comparative Evaluation Of Connection Schemes Of Synchronous Generator Windings As Part Of Dc Sources// Proceedings -2020 International Conference on Industrial Engineering, Applications and Manufacturing (ICIEAM), Sochi, Russia, 2020, pp. 1-6.
17. Voronin S. Sultonov, O. Davlatov, A. Features of Balancing a Three-Phase Step Voltage at the Output of Semiconductor Converters// Proceedings 2020 Russian Workshop on Power Engineering and Automation of Metallurgy Industry: Research and Practice (PEAMI), Magnitogorsk, Russia, 2020, pp. 119-123
18. Грей Клиффорд Ф. Управление проектами: Практическое руководство / Грей Клиффорд Ф., Ларсон Эрик У // Пер. с англ. – М.: Издательство «Дело и Сервис». –2003. – С 528.
19. Бланк И.А. Основы инвестиционного менеджмента. / И.А. Бланк // – Киев: Эльга-Н, Ника-Центр, 2001. – в 2-х томах.
20. Бригхем, Ю. Финансовый менеджмент: Полный курс: В 2-х т. / Ю.Бригхем, Л. Гапенски // Пер. с англ. под ред. В.В. Ковалева. – СПб.: Экономическая школа, 1998.

РУШДИ САМАРАИ ИҚТИСОДИИ ТАЪМИНИ НЕРҶИ БАРҚ ДАР МИНТАҚАҲОИ ДУШВОРТАРИНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.

Фишурда. Дар мақола роҳҳои афзоиши самаранокии иқтисодии таъмини нерӯи барқ барои манотиқи дурдаст ва кӯхистони Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Технологияҳои энергияи барқароршаванда ҳоло метавонанд самаранокии захирахоро аз ҳисоби истехсоли нерӯи барқ ба таври назаррас беҳтар созанд ва иқтисодии қонеъ кардани талаботи ҷаҳонии энергияро низ доранд. Ин қорро метавон дар ноҳияҳои дурдаст ва кӯҳсор амалӣ намуд. Аз ҳамин лиҳоз, пешниҳод карда мешавад, ки нишондиҳандаҳои ҳуби иқтисодӣ ва эътимоднокии НБО мавриди таҳлили муқоисавии самаранокии иқтисодӣ қарор гирифта, барои татбиқи лоиҳаҳои таъмини энергия бо назардошти он гузаронида шавад. Пешниҳод карда мешавад, ки дарёҳои хурд ҳамчун манбаи энергияи сабз истифода шаванд.

Калидвожаҳо: энергияи сабз, нерӯҳои хурди барқи обӣ, самаранокии иқтисодӣ, таъминоти барқ, алгоритм.

РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЭЛЕКТРОСНАБЖЕНИЯ ТРУДНОДОСТУПНЫХ РАЙОНОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. В статье представлен способ повышения экономической эффективности электроснабжения удалённых и горных районов Таджикистана. В настоящее время технология использования возобновляемых источников энергии позволяет существенно повысить ресурсосбережение при производстве электроэнергии и имеют потенциал для удовлетворения мирового спроса на энергию. Особенно, это касается труднодоступных и горных районов. Предлагается провести сравнительный анализ их экономической эффективности для реализации проектов энергоснабжения, принимая во внимание как чисто экономические показатели и надёжность гидроэлектростанции. В качестве источника зелёной энергии предлагается использовать малые водотоки.

Ключевые слова: зелёная энергия, мини - ГЭС, экономическая эффективность, электроснабжение, алгоритм.

DEVELOPMENT OF ECONOMIC EFFICIENCY OF POWER SUPPLY IN HARD-TO-ACCESS AREAS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. The article presents an increase in the economic efficiency of power supply in remote and mountainous regions of Tajikistan. Renewable energy technologies are now able to significantly improve resource efficiency in electricity generation and have the potential to meet global energy demand. This is especially true for remote and mountainous areas. It is proposed to conduct a comparative analysis of their economic efficiency for the implementation of energy supply projects, taking into account both purely economic indicators and the reliability of the hydroelectric power plant. It is proposed to use small streams as an energy source.

Keywords: green energy, mini hydroelectric power station, economic efficiency, algorithm.

Маълумот дар бораи муаллифон:

Давлатов А.М. - номзади илмҳои техникӣ, саромӯзгори кафедраи нерӯгоҳҳои барқӣ, Донишқадаи энергетикаи Тоҷикистон.

Косимов Б.И. - номзади илмҳои техникӣ, мудири кафедраи нерӯгоҳҳои барқӣ, Донишқадаи энергетикаи Тоҷикистон.

Аминов Д.С. - номзади илмҳои техникӣ, сардори шӯбаи илм, омодаسازی кадрҳои илмӣ ва илмӣ педагогӣ, Донишқадаи энергетикаи Тоҷикистон.

Шарбатов Н.С. - саромӯзгори кафедраи нерӯгоҳҳои барқӣ, Донишқадаи энергетикаи Тоҷикистон.

Махмадалиев Умедҷон Муродалиевич – асситенти кафедраи электротехника ва таъмини соҳавии барқ, Донишгоҳи давлатии Данғара. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Данғара, деҳаи Маликова. **Тел:** (+992) 900 44 60 87; Почтаи электронӣ: umedmm.87@gmail.com

Сведение об авторах:

Давлатов А.М. – к.т.н., старший преподаватель кафедры «Электрические станции» Института энергетики Таджикистана.

Косимов Б.И. – к.т.н., заведующий кафедрой «Электрические станции» Института энергетики Таджикистана.

Аминов Д.С. – к.т.н., начальник отдела по подготовке научно-педагогических кадров Института энергетики Таджикистана.

Шарбатов Н.С. – старший преподаватель кафедрой «Электрические станции» Институт энергетики Таджикистана.

Махмадалиев Умедҷон Муродалиевич – ассистент кафедры электротехники и электроснабжения Дангаринского государственного университета. **Адрес:** Республика Таджикистан, р. Дангара ул. Маликова. **Тел:** (+992) 900 44 60 87; Электронная почта: umedmm.87@gmail.com

Information about the authors:

Davlatov A.M. - Candidate of Technical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Power Stations of the Institute of Energy of Tajikistan.

Kosimov B.I. - Candidate of Technical Sciences, Head of the Department of Electric Power Plants Stations Institute of Energy of Tajikistan.

Aminov D.S. - Candidate of Technical Sciences, Head of the Department of Science, Training of Scientific and Scientific-Pedagogical Personnel of the Energy Institute of Tajikistan.

Sharbatov N.S. - Senior Lecturer at the Department of Power Stations, Institute of Energy of Tajikistan.

Mahmadaliev Umedjon Murodalievich – Assistant of the Department of Electrical Engineering and Power Supply, Dangara State University. **Address:** Republic of Tajikistan, v. Malikova. d. Dangara. **Phone:** (+992) 900 44 60 87; **E-mail:** umedmm.87@gmail.com

ТДУ: 626+627

ИСТИФОДАИ БЕТОНИ ШИБАКАРДАШУДА (УКАТАННОГО БЕТОНА) ДАР ИНШООТҲОИ ГИДРОТЕХНИКӢ

Чакалов С.Х.

Институти масъалаҳои об, гидроэнергетика экологияи АМИТ

Солҳои охир дар бисёр давлатҳо оид ба бетони саҳти аз омехтаҳои ками обу сement тайёр кардашуда, фишурдакунӣ бетон тавасути мошинҳои шибакунанда дар иншоотҳои гидротехникӣ ва дигар иншоотҳои азиме, ки аз бетонҳои шибакардашуда (укатанного бетона) сохта мешаванд, мароки калон пайдо карда истодааст. Истифода, кашони, гузоштани бетонҳои шибакардашуда (укатанного бетона), дар сохтмони сарбандҳо, пойдеворҳо, роҳҳо нисбат ба бетонҳои муқарарӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ хело самарабахш мебошад [1, с.4].

Истифода ва гузоштани бетонҳои шибакардашуда (укатанного бетона) имкон медиҳад, ки мустаҳкамӣ ва обногузаронии сарбандҳо зиёд карда шавад; хеле кам кардани ҳаҷми конструкция,

даст кашидан аз гузоштани элементҳои обногузар (ядро, экран, диафрагма), ки барои сарбандҳои заминӣ ҳатмӣ мебошанд; кам кардани хароҷотҳои зиёдатӣ, беҳтар намудани сохти иншоотҳои электрикии обӣ. Аз тарафи дигар, ин имкон медиҳад, ки конструксияҳои азими бетонӣ аз камбудии асосии онҳо ҳолати номусоиди фишори термикӣ аз сабаби якбора кам шудани миқдори семент дар бетон наҷот дода шаванд [2, с.9].

Асоси назариявии истифодаи бетонҳои шиббакардашуда бори аввал дар конференсияҳои баҳри Асиломар (штати Калифорния, ШМА) дар солҳои 1970—1972, ки ба ҷустуҷӯи роҳҳои тезондан ва кам кардани арзиши сохтмони конструксияҳои бетонӣ бахшида шуда тартиб дода шудааст. Идеаи сохтани сарбандҳо аз масолеҳи шағали бо семент бойшуда бо истифода аз таҷҳизоте, ки дар қорҳои заминкани барои гузоштан ва фишурдани онҳо истифода мешаванд, пешниҳод карда шуд.

Дар Россия (СССР) таҳқиқи бетони махсусан саҳти камсементи бетонҳои шиббакардашуда (укатанного бетона), соли 1975 ба роҳ монда шуда буд. Дар минтақаҳои махсуси НБО-и Курпсой, Тошқумир, Бурейская, Саяно-Шушенская, комплекси электрикии оби Котешвар гузаронда шуд. Аз соли 1985 инчунин дар деворҳои таъқунанда ва обпартои НБО-и Бурей ва Курейская бетонҳои шиббакардашуда (укатанного бетона) гузошта шуд; сарбанди маҷрои соҳили чапи НБО-и Тошқумир бо баландии 75м; инчунин дар Ангола сарбанди 110-метрии комплекси барқии оби Капанда (мувофиқи лоиҳаи Русия) аз бетони прокат сохта шуд [3, с.23].

Айни замон дар мағзи сарбанди НБО-и Роғун қорҳои бетонӣ яъне бетонҳои шиббакардашуда (укатанного бетона) рафта истодааст. Майдони ядроӣ асосии сарбанд аз бетонҳои шиббакардашуда (укатываемый бетон) иборат буда дар қисмати поёни ядроӣ сарбанд ҷойгир аст. Вазифаи асосии бетонҳои шиббакардашуда (УКБ), ки дар маркази маҷроӣ дарё ҷойгир аст, ин таҳкурсии обногузарон мебошад, ки дар мағзи сарбанд ҷойгир аст. Баландии миёнаи болишт аз бетонҳои шиббакардашуда (УКБ) вобаста ба сатҳи ибтидоии кофтукови поёнӣ ~ 21 м ҳоҳад буд. Нишони баландии қисми болоии иншоот барои ҳафт блоки аввал дар баландии 984 м қарор мегирад.

Афзалиятҳои асосии бетони шиббакардашуда (УКБ). Бетони шиббакардашуда (УКБ) ё омехтаҳои бетони камсементӣ махсусан саҳт бетонҳое мебошанд, ки дар таркиби он семент каманд, ки имкон медиҳанд, дарҳол пас аз гузоштани онҳо ҳаракати мошинҳои сохтмонӣ дар рӯи онҳо оғоз ёбад.

Омилҳое, ки бартарии сарбандҳои бетони шиббакардашуда (УКБ) нисбат ба сарбандҳои бетони вибраторсионӣ, ки бо технологияи анъанавӣ сохта шудаанд, муайян мекунад:

- кам кардани хароҷоти семент;
- суръати баланди истеҳсоли қор ва кам кардани муддати сохтмон;
- даст кашидан аз буридани бетони сарбанд ба қисмҳо ва блокҳои хурд, ки ин ҳаҷми қорҳои қолаббандиро хело кам ва қорро осон мекунад;
- даст кашидан аз хунук кардани ҷузьҳои омехтаи бетон, даст кашидан аз таҷҳизот барои хунуккунӣ ва иншооти ба он алоқаманд;

Омилҳое, ки бартарии сарбандҳои бетони шиббакардашуда (УКБ) нисбат ба сарбандҳои заминӣ муайян мекунад:

- нимруҳи фишурдашудаи сарбанди аз бетони шиббакардашуда (УКБ) ҳаҷми қорро кам мекунад;

- нагузоштани унсурҳои обногузаронӣ дар бадани сарбанд;
- имконияти дар сарбанд гузоштани обпарто, ки андозаи иншоотро кам мекунад;

Бетони шиббакардашуда (УКБ) дар ҳолати шиббанокардашуда мисли маводҳои хокӣ буда мо метавонем мисли технологияи кашонидани маводҳои хоки тавасути (автосамасвалҳо, тасмаҳои конвейнерӣ, автогрейдерҳо, катокҳо, булдозер ва ғайраҳо) истифода барем [4, с.88].

Муҳимтарин афзалияти бетонӣ шиббакардашуда (УКБ) аз ҷиҳати технология ва ташкили қор дар он аст, ки онҳо пас аз гузоштан ва фишурдани омехтаҳои бетони зуд мустаҳкам мешаванд. Аз ин рӯ, нақшаи технологӣ бетони шиббакардашуда (УКБ) ба мисли технологияи қорҳои замини мебошад: (расми1)

- кашонидани бетони шиббакардашуда (УКБ) ба минтақаи сохтмон бо ҳар гуна воситаҳои нақлиёт, аз ҷумла мошинҳои самосвал;

- ҳамвор кардани омехта бо булдозерҳо;
- фишурдани омехта бо катокҳо.

Расми 1. Рафти корҳои бетони шибакардашуда (УКБ) тавасути механизмҳо

Бартариҳои дигари муҳими истифодаи бетони шибакардашуда (УКБ) роҳҳои осонтар ва арзонтарини назорат кардани режими ҳарорати масолеҳи бетонӣ ва пешгирии тарқишҳои ҳароратӣ дар он мебошад [5, с.45, 6, с.1023].

Фарқи байни хосиятҳои бетони шибакардашуда (УКБ) аз бетони вибратории оддӣ аз ҷиҳати қувваи фишурдашавӣ бо маълумоти зерин тавсиф кардан мумкин аст:

- таркиби пайвандкунандаҳо камтар аст аз $30 \div 80 \text{ кг/м}^3$;
- мустаҳкамӣ баланд дар авали ҳобонидин;

- паст шудани гармӣ, ки боиси $9\div 14^{\circ}\text{C}$ болоравии хурди адиабатии ҳарорат мегардад ва имкони бетонрезӣ бо блокҳои ҳаҷмашон калон (бо истифода аз буридани сексионӣ ба блокҳо бо гузоштани қабати ғафсии $30\div 50\text{ см}$);

- зичии кам, $1\div 5\%$;
- коэффисиенти баландтари филтратсия аз $1\cdot 10^{-4}$ то $1\cdot 10^{-8}\text{ см/с}$;
- модули деформатсия $10\div 20\%$ камтар;
- зиёдшавии гетерогенӣ;
- қабатбандии баръало бо тағирёбии арзишҳои мустаҳкамӣ ва зичӣ дар баробари баландии қабат;

- набудани плёнкаи цементи ба назар намоён дар руи бетони гузошташуда, ки зарурати коркарди махсуси қабати зеризаминиро пеш аз гузоштани қабати оянда бартараф мекунад;

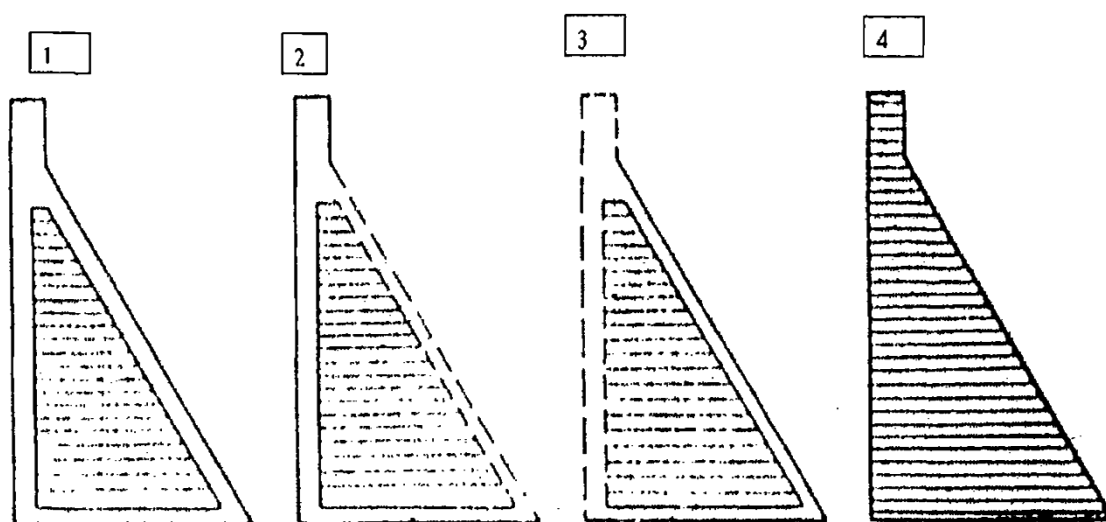
- характеристикаҳои ба қадри кофӣ баланди буриши пайвандҳои уфуқӣ;
- баланд бардоштани обгузаронии масолеҳи бетонӣ дар баробари пайвандҳои уфуқӣ.

Ҳангоми таҳрезӣ ва сохтмони сарбанди бетони шиббакардашуда (УКБ), дар рафти сохтмон қорҳои шиббакуни қабатҳои бетон, гузоштан ва фишурдани бетон, дуруст ҷо ба ҷо гузоштани қабатҳо ва дарзҳо, назорати сифати қорҳои сохтмон бояд ҷидди ба роҳ монда шавад.

То имруз бисёр сарбандҳои гравитатсионӣ аз бетони шиббакардашуда (УКБ) сохта шудаанд. Ҳамаи онҳо аз бетонҳои махсуси шиббакардашуда бо технологияҳои навин сохта шудаанд. Технология ва сохтмони сарбандҳои аз бетони шиббакардашуда (УКБ), дар солҳои 70-уми асри 20 қор қарда баромада шуд ва дар тамоми ҷаҳон васеъ паҳн шудааст: то соли 1985 ҳамагӣ 5 сарбанд, то соли 1990 - зиёда аз 50 сарбанд ва ҳоло зиёда аз 100 сарбанд сохта шудааст.

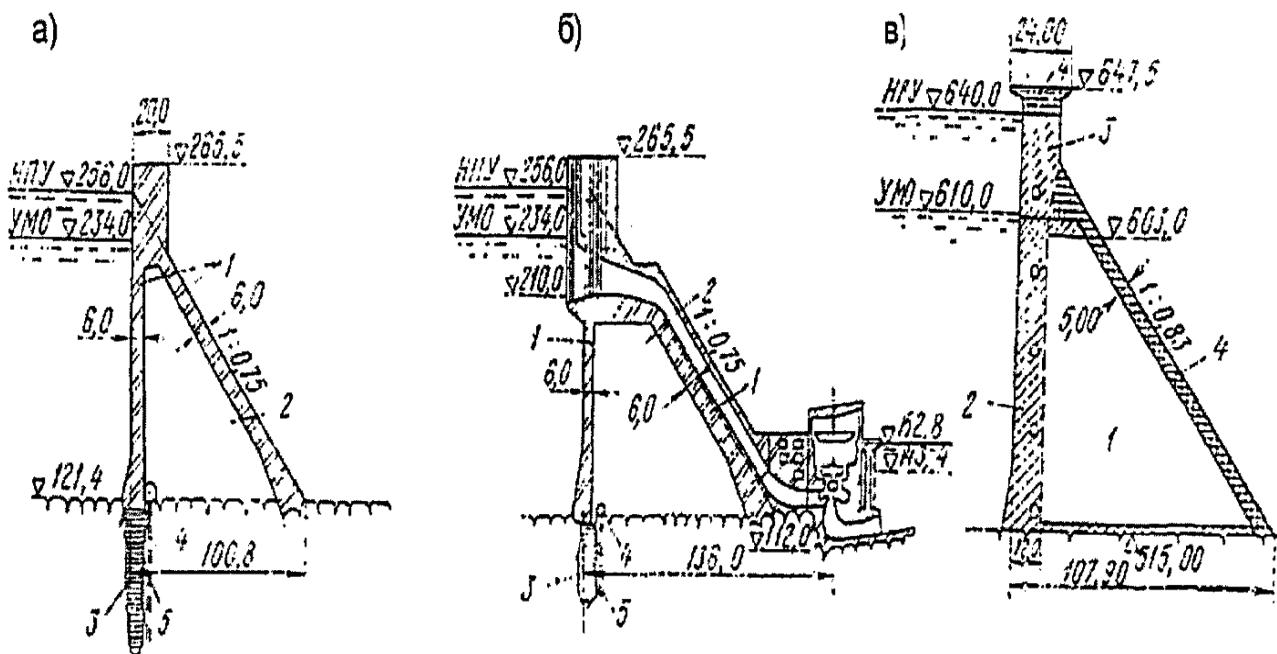
Аз руи лоиҳа сарбандҳои аз бетони шиббакардашуда (УКБ) ба чор намуд тақсим кардан мумкин аст (расми 2): 1 - сарбанд бо ядроӣ аз бетони шиббакардашуда (УКБ); 2 - сарбанд бо ядроӣ бетони шиббакардашуда (УКБ), ки бо девори бетони вибратсияшуда муҳофизат қарда шуда, тарафи поёноб аз конструксияи оҳанубетонӣ васлшаванда сохта шудааст; 3 - сарбанд бо ядроӣ бетони шиббакардашуда (УКБ), бо қабати поёнии бетони вибратсионӣ; 4 - сарбандҳои пурра аз бетони шиббакардашуда (УКБ).

Сарбанд бо ядроӣ аз бетони шиббакардашуда (УКБ). Ин намуд ҳоло дар Ҷопон истифода мешавад (RCD-Rolled Compacted Dams). Сарбанди дорои ядроӣ бетони шиббакардашуда (УКБ) дорои минтақаи дарунии пур аз қабатҳои бетони бетони шиббакардашуда (УКБ) бо ғафсии 75 ... 100 см, бо қабати тунуки бетони вибратсияшуда бо паҳноӣ аз 0 то 3 м муҳофизат қарда шудааст [7, с.54].

Расми 2. Намунаи сарбандҳо бо ядроӣ аз бетони шиббакардашуда

Ба навъи якум сарбандҳои Стилватерҳои Боло, Монксвилл, Эл Крик (ИМА) дохил мешаванд. Дар ИЧШС сарбандҳои навъи I ҳанӯз соли 1975 бо номи "профили таркибӣ" таҳия шуда буданд. Ин варианти сарбанд ҳангоми лоиҳакашии иншоотҳои электрикии обии Бурей ва Моксков ба назар гирифта шудааст (расми 3) [8, с.15]: а) НБО Бурейск; б) намуди сарбандҳои "стансиягӣ" в) НБО Моксков (1-бетони вибраторсияшудаи минтақаҳои муҳофизатӣ; 2-бетони вибраторсияшуда; 3-пардаи сементӣ; 4-потера; 5-дренаж).

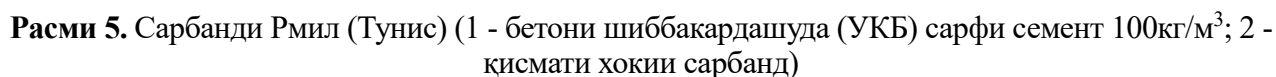

Расми 3. Намудҳои сарбандҳои гравитатсионӣ аз бетони шиббакардашуда (УКБ)

Сарбанди бо ядрои бетони шиббакардашуда (УКБ), ки бо девори бетони зич вибраторсияшуда муҳофизат карда шудааст. Тарафи поёноби он аз конструксияи оҳанубетонии васлшаванда сохта шудааст. Хоҳиши содда кардани технологияи сохтани сарбандҳо бо мағзи бетони камсемент боиси ба вуҷуд омадани конструксияҳои типӣ 2 бо ҳифзи руи поёни блокҳои оҳанубетони васлшаванда гардид, ки ин имконият медиҳад технологияи сохтмони сарбанд осон, сарфи меҳнат кам карда шавад. Яке аз намуди сарбандҳои соддатаре, ки барои истифода дар шароити иқлимӣ саҳт пешбинӣ шудааст, сарбанди вазнинии дорои ядрои бетони шиббакардашуда (УКБ) ва призмаи борбардор ва муҳофизаткунандаи хоки дар тарафи поёноб мебошад (расми 4): 1 - минтақаи бетони шиббакардашуда (УКБ); 2 - минтақаи бетони вибраторсияшуда; 3 - санг; 4 - минтақаи гузариш; 5 - рӯйи поёнии призмаи таҷякунандаи сарбанд; 6 - пардаи сементатсионӣ; 7 - дренаж. Бешубҳа афзалиятҳои ин тарҳ аз он иборат аст, ки призмаи борбардор ва муҳофизатӣ на танҳо устувори сарбандро ба муқобили буриш ва чаппашавӣ хеле зиёд мекунад, балки ба туфайли он ҳаҷми бетонро дар сарбанд кам кардан мумкин аст. Ғайр аз ин ҳифзи боэътимоди гармии бетонро ҳам дар давраи истифода ва чи дар давраи сохтмон таъмин менамояд.

Сарбанди бо ядрои бетони шиббакардашуда (УКБ), ки аз экрани муҳофизаткунандаи обногузар бо тарҳҳои гуногун сохта шудааст. Барои ҳалли масъалаи иваз кардани конструксияи минтақаи муҳофизатии бетони монолитӣ, вибраторсияшуда аз фишор боиси пайдо шудани сарбандҳои типӣ 3 гардид, ки бо навҳои гуногуни экран фарқ мекунад. Намунаи ин намуди сарбанди Винчестер (ИМА) мебошад, ки баландии максималиаш 21м ва ҳаҷми бетони шиббакардашуда (УКБ) 24500 м³ мебошад.

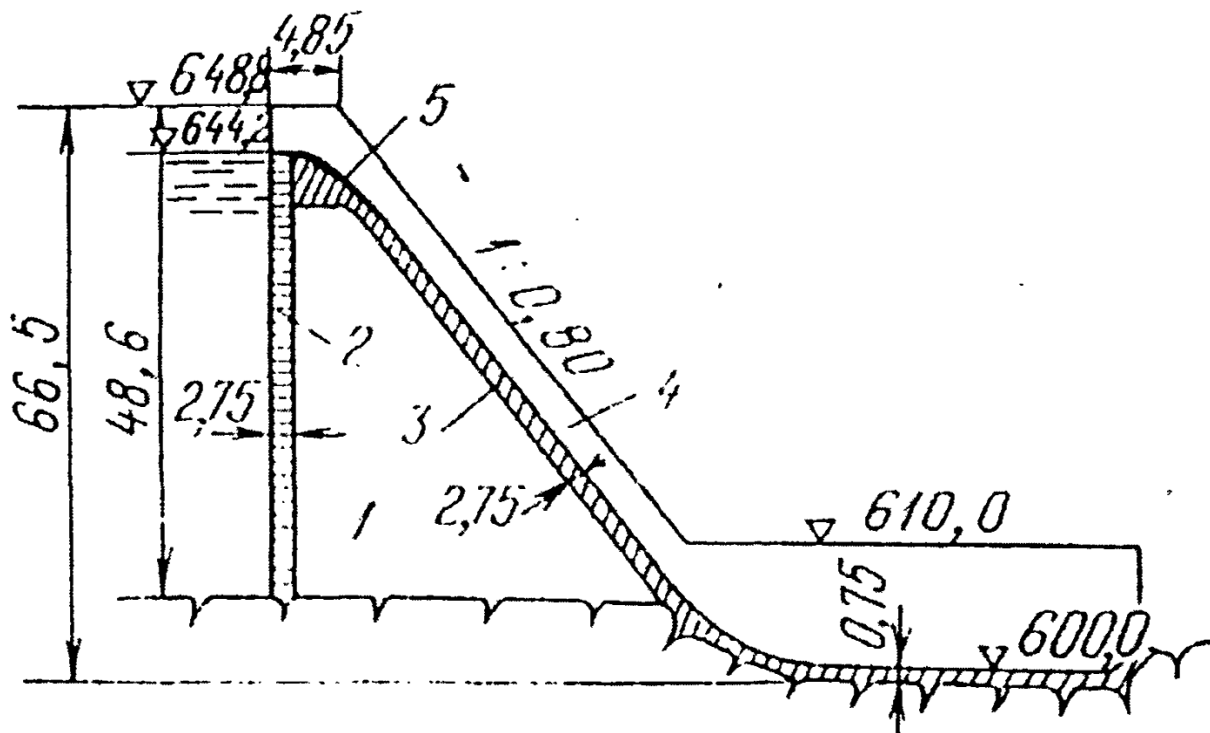
Сарбанди гравитатсионии Рмил (Тунис) низ ба типӣ сеюм дохил мешавад. Ин сарбанд аз ядрои бетони шиббакардашуда (УКБ), призмаи таҷякунандаи хоки барои муҳофизат кардани танҳои сарбанд аз фишор иборат мебошад. Баландии сарбанди Рмил (расми 5) (Тунис), ки баландиаш 24 м буда, қисмати обпартои он аз болои танҳои сарбанд ба шакли зинапоягӣ мебошад. Сарбанд танҳо як галерея дорад, ки дар қисми поёнии он ҷойгир аст [9, с.9].

94

Таҷрибаи сохтмони сарбанди баландиаш 52 метр ва дарозияш 543 метри Уиллоу-Крик (расми 6) нишон дод, ки лоиҳаи сарбанди навъи 4 ва технологияи бетонрезии онро такмил додан лозим аст: 1 - бетони шиббакардашуда (УКБ) бо сарфи сementи 66 кг/м^3 ; 2 - бетони шиббакардашуда (УКБ) бо сарфи сementи 104 кг/м^3 ; 3 - бетони шиббакардашуда (УКБ) бо сарфи сementи 268 кг/м^3 ; 4 - бетони шиббакардашуда (УКБ) бо сарфи сementи 15 кг/м^3 (торкрет).

Хоҳиши аз бетони шиббакардашуда (УКБ) ба вучуд овардани масолеҳи ба об тобоварӣ ба бетони муқаррарӣ ба он оварда расонд, ки он бо пайвандгари омехта (портландцемент + зола унос) сер карда шавад ва ба тайёр кардани сатҳи он пеш аз гузоштани қабати навбатии бетони шиббакардашуда (УКБ) талаботи баланд гузошта шуда, диққати ҷиддӣ додан лозим аст.

Расми 6. Сарбанди Уиллоу-Крик

ХУЛОСАӢО

1. Бетони шиббакардашуда (УКБ) ё омехтаҳои бетони камсенти махсусан сахт бетонҳое мебошанд, ки дар таркиби он смент каманд ва бетонрезӣ бо суръати ниҳоят баланд бо сарфи хеле ками меҳнат гузаронда мешавад.

2. Истифода ва гузоштани бетонҳои шиббакардашуда (укатанного бетона), имкон медиҳад: мустаҳкамӣ ва обногузаронии сарбандҳо зиёд карда шавад; ҳаҷми конструкция хеле кам карда шавад ва аз гузоштани элементҳои обногузар (ядро, экран, диафрагма), ки барои сарбандҳои заминӣ ҳатмӣ мебошанд, даст кашида шавад; конструкцияҳои азими бетонӣ аз камбудии асосии онҳо - ҳолати номусоиди фишори термикӣ аз сабаби якбора кам шудани миқдори смент дар бетон наҷот дода шаванд.

Муқаррир: д.и.т., дотсент Амирзода О.Х.

АДАБИЁТ

1. Глаговский В.Б., Радченко В.Г. Новые тенденции в строительстве грунтовых сооружений // Гидротехническое строительство. 2013. № 1. С. 2-8.
2. Василевский В.В., Судаков В.Б., Сильтцкий В.И. Опытное применение укатываемых бетонных смесей в зимних условиях на строительстве Бурейской ГЭС // Энергетическое строительство. -1987. -N 1, - С. 8-12.

3. Судаков В. Б., Картелева М.А., Гинзбург С.М. и др. Технология возведения гравитационных плотин Ташкумырской ГЭС из укатанного бетона. Изв. ВНИИГ им. Веденеева, 1984. - Т. 177. - С. 22 - 23.
4. Телешев В.И., Ватин Н.И., Марчук А.Н., Производство гидротехнических работ. Часть 1. Учебник для вузов. – М.: Издательство Ассоциации строительных вузов, 2008. 405 с.
5. Анискин Н.А., Шайтанов А.М. Оценка температурного воздействия на напряжённно-деформированное состояние бетонной гравитационной плотины // Гидротехническое строительство. 2020. №1. С. 43-49.
6. Анискин Н.А., Шайтанов А.М. Строительство, конструкции и инновации плотин из малоцементного бетона // Вестник МГСУ. 2020. № 7. С. 1018-1029.
7. Судаков В.Б. Строительство плотин из укатанного бетона. Обзорная информация. М.: Информ-энерго, 1988. – С. 54.
8. Шайтанов А.М. Термонапряженное состояние гравитационных плотин из особо тощего укатанного бетона. Дисс. на соиск. уч. ст. к.т.н. – Москва, 2022. 161 с.
9. Монсеф Белаид. Использование укатанного бетона и грунтоцемента в гидротехническом строительстве Туниса. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. к.т.н. – Санкт-Петербург, 2001. 23 с.
10. Плотина Уиоллоу Крик (Орегон) [Электронный ресурс] // URL:[https://ru.zahn-info-portal.de/wiki/Willow_Creek_Dam_\(Oregon\)](https://ru.zahn-info-portal.de/wiki/Willow_Creek_Dam_(Oregon)) (Дата обращения 31.12.2022).

ИСТИФОДАИ БЕТОНИ ШИББАКАРДАШУДА (УКАТАННОГО БЕТОНА) ДАР ИНШООТХОИ ГИДРОТЕХНИКӢ

Фишурда. Дар мақола сухан дар бораи сарбандҳои аз бетони шиббакардашуда (УКБ) сохта шуда меравад. Бетони шиббакардашуда (УКБ) ё омехтаҳои бетони камсементӣ махсусан саҳт бетонҳои мебошанд, ки дар таркиби он семент каманд, ғайр аз ин раванди қори ҳобонидани бетони шиббакардашуда (УКБ) тавасути техникаҳо буда, бетонрезӣ бо суръати ниҳоят баланд бо сарфи хеле кам мехнат гузаронда мешавад.

Истифода ва гузоштани бетонҳои шиббакардашуда (укатанного бетона), имкон медиҳад, ки мустаҳкамӣ ва обногузаронии сарбандҳо зиёд карда шавад; хеле кам кардани ҳаҷми конструкция, даст кашидан аз гузоштани элементҳои обногузар (ядро, экран, диафрагма), ки барои сарбандҳои заминӣ ҳатмӣ мебошанд; кам кардани хароҷотҳои зиёдатӣ, беҳтар намудани соҳти иншоотҳои электрикии обӣ. Аз тарафи дигар, ин имкон медиҳад, ки конструкцияҳои азими бетонӣ аз камбудии асосии онҳо - ҳолати номусоиди фишори термикӣ аз сабаби якбора шудани микдори семент дар бетон наҷот дода шаванд.

То имруз бисёр сарбандҳои гравитационӣ аз бетони шиббакардашуда (УКБ) сохта шудаанд. Ҳамаи онҳо аз бетонҳои махсуси шиббакардашуда бо технологияҳои навин сохта шудаанд. Технология ва соҳтмони сарбандҳои аз бетони шиббакардашуда (УКБ), дар солҳои 70-уми асри 20 қор карда баромада шуд ва дар тамоми ҷаҳон васеъ паҳн шудааст: то соли 1985 ҳамагӣ 5 сарбанд, то соли 1990 - зиёда аз 50 сарбанд ва ҳоло зиёда аз 100 сарбанд сохта шудааст.

Калидвожаҳо: иншооти гидротехникӣ, сарбанд; ядро; экран; диафрагма; семент; битони шиббакардашуда (УКБ); бетон.

ПРИМЕНЕНИЕ УКАТАННОГО БЕТОНА В ГИДРОТЕХНИЧЕСКИХ СООРУЖЕНИЯХ

Аннотация. В статье говорится о плотинах из укатанного бетона. Укатанный бетона или малоцементобетонные смеси представляют собой особо твердые бетоны, содержащие мало цемента, к тому же процесс укладки укатанного бетона осуществляется с помощью приемов, а заливка бетона осуществляется на очень высокой скорости с очень небольшой трудоемкостью.

Применение и укладка укатанного бетона позволяют повысить прочность и гидроизоляцию плотин; значительно уменьшить размеры сооружения, отказавшись от установки водонепроницаемых элементов (ядра, экрана, диафрагмы), обязательных для земляных плотин; сокращение избыточных затрат, улучшение строительства гидротехнических сооружений. С другой стороны, это позволяет избавить огромные железобетонные конструкции от их главного недостатка - неблагоприятного состояния термических напряжений из-за резкого уменьшения количества цемента в бетоне.

На сегодняшний день построено много гравитационных плотин из укатанного бетона. Все они выполнены из специального укатанного бетона по новым технологиям. Технология и строительство укатанного бетона была разработана в 70-х годах 20 века, и широко распространена во всем мире: до 1985 г. построено всего 5 плотин, до 1990 г. - более 50 плотин, а в настоящее время насчитывается более 100 плотин.

Ключевые слова: гидротехнические сооружения, плотина, ядро; экран; диафрагма, цемент, укатанный бетона, бетон.

THE USE OF ROLLED CONCRETE IN HYDRAULIC STRUCTURES

Annotation. The article talks about rolled concrete dams. Rolled concrete or low-cement concrete mixtures are particularly hard concretes containing little cement, in addition, the process of laying rolled concrete is carried out using techniques, and the pouring of concrete is carried out at a very high speed with very little labor.

The use and placement of rolled concrete improves the strength and waterproofing of dams; significantly reduce the size of the structure, refusing to install waterproof elements (core, screen, diaphragm), which are mandatory for earthen dams; reduction of excess costs, improvement of the construction of hydraulic structures. On the other hand, this makes it possible to save huge reinforced concrete structures from their main drawback - the unfavorable state of thermal stresses due to a sharp decrease in the amount of cement in concrete.

To date, many gravity dams have been built from rolled concrete. All of them are made of special rolled concrete using new technologies. The technology and construction of rolled concrete was developed in the 70s of the 20th century and is widely used all over the world: before 1985, only 5 dams were built, before 1990 - more than 50 dams, and now there are more than 100 dams. was built.

Keywords: hydraulic structures, dam; nucleus; screen; diaphragm, cement; rolled concrete; concrete.

Маълумот дар бораи муаллифон:

Чақалов Сафарали Хучаназарович – Институти масъалаҳои об, гидроэнергетика ва экологияи АМИТ, докторанти PhD. Суроға: 734065, Ёумъурии Тоҷикистон, н. Данғара. **Телефон:** (+992) 987-33-45-40. **E-mail:** safaralichaqalov1998@gmail.com

Сведения об авторе:

Чакалов Сафарали Худжаназарович – Институт водных проблем, гидроэнергетики и экологии НАНТ, докторант PhD. Адрес: 734065, Республика Таджикистан, р. Дангара. **Телефон:** (+992) 987-33-45-40. **E-mail:** safaralichaqalov1998@gmail.com

Information about the author:

Chaqalov Safarali Khujanazarovich – Institute of water problems, hydropower and ecology, doctoral student or PhD. **Address:** 734065, Republic of Tajikistan, r.Dangara. **Phone:** (+992) 987-33-45-40. **E-mail:** safaralichaqalov1998@gmail.com

УДК: 553.061.12 (575.3)

О МАГМАТИЧЕСКИХ ПОРОДАХ РАЙОНА КУМ-МАНОРСКОГО РУДНОГО ПОЛЯ (ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ТАДЖИКИСТАН)

Муродзода А.А.

Таджикский национальный университет

Кум-Манорское рудное поле, развитое в западной части Зеравшанско-Гиссарской структурно-формационной зоны, является сегментом одноименной золото-редкометальной зоны Гиссаро-Алайской металлогенической провинции – золотоносного пояса Южного Тянь-Шаня, к геолого-географическому району Центрального Таджикистана [3, 5, 9, 11].

Центральный Таджикистан относится к регионам республики с высокой и средней степенью геологической изученностью [1, 11].

Кум-Манорское рудное поле расположено на западном фланге Чоринского рудного района и приурочено к северному склону Зеравшанского хребта. Западной границей района месторождения является р.Кум, а восточной - меридиан слияния рр.Манор и Поймазор. Вопросы геологии и особенности формирования рудного поля исследовали Ефименко В.Н., Мазитов Г.А., Старшинин Д.А., Довгожив А.Б. и др. геологов в процессе проведения геолого-поисковых работ.

Основной объем работ по выявлению и изучению Кум-Манорского рудного поля принадлежит Старшину Д.С., проводившему в 70-х годах прошлого века геолого-поисковые работы в районе этого поля в рамках составления аэрогеологической карты западной части Зеравшано-Гиссарской зоны. Им впервые в Центральном Таджикистане был применен метод аэрогеологического картирования, который показал высокую эффективность: по сравнению с традиционной геологической съемкой новый метод обходился в 11 раз дешевле.

Проведенные ранее, в 70-х гг. прошлого века, геолого-поисковые работы выявили основные черты геологического строения, общий вещественный состав руд и вмещающих пород рудного поля [9, 11]. Вместе с тем, ряд вопросов таких как закономерности размещения золотого оруденения, его связи с геологическими структурами, интрузивными комплексами и осадочно-метаморфическими комплексами остались слабо изученными [9].

Месторождения приурочены к южному крылу Зеравшанской антиклинальной структуры, к мощной толще терригенно-карбонатных образований силура. Последние состоят из известняков, доломитовых известняков, доломитов, кварцитов, кремнистых и альбит-слюдисто-кварцевых сланцев.

Форма рудных тел субсогласная, рудные тела пластуются со силурийскими породами. Рудные тела протягиваются почти на 6 км при средней мощности 50-300 м. Рудные тела обычно смяты, участками обохрены и раздроблены.

Минеральный состав рудных тел сложный и поликомпонентный: кальцит, кварц, хлорит, серицит, альбит, карбонаты, лейкоксен, сфен, углистое вещество, доломит, сульфиды и др.

Околорудные изменения выражены в хлоритизации, серицитизации развиты в зоне контакта рудных тел с вмещающими породами.

В развитии околорудных метасоматитов наблюдается определенная закономерность. При равных прочих условиях в развитии метасоматитов важна роль физико-механических свойств пород, их химического состава, а также сочетания этих факторов. Они обуславливали, очевидно, и локализацию оруденения. Рудоносные метасоматиты обычно приурочены к слоям с определенными физико-механическими свойствами. В западном фланге месторождения Кум наблюдается четкая приуроченность рудоносных метасоматитов к кварцитам и метапесчаникам, в то время как доломитовые известняки шингской свиты, занимающие vast боковой бок играют роль экрана. На месторождении Манор установлено, что рудоносные растворы, проходя через относительно проницаемую среду задерживались слабо проницаемыми экранами. При прорывах растворов через последние и переходе вновь в более проницаемую среду давление, видимо, резко упало и произошло избирательное накопление рудного вещества.

В формировании золоторудных проявлений рудного поля важную роль сыграл магматизм, который в общем выражен в виде вулканических (силл) раннепалеозойского (ордовик-силур), субвулканических и интрузивных (дайковых) тел [6, 10]. Среди них относительно слабо изученными являются дайковые породы среднего и кислого состава, с которыми, по мнению многих, связано золоторудное оруденение [2].

Дайки в Кум-Манорском рудном поле имеют сравнительно ограниченное развитие [7]. Они встречаются, в основном, в присводовой части Кумской антиклинали, среди вулканогенно-терригенных толщ габерудской свиты. Состав их в основном средний и кислый, изредка – основной. Они представлены кварцевыми монцодиоритовыми и гранодиоритовыми порфиритами и гранит-порфирами.

Кварцевые монцодиорит-порфиры встречаются в виде маломощных дайкообразных тел шириной 1,2-2,4 м при длине более 45-50 м, на водоразделе сая Кум и урочища Манор. Породы плотные, серые, мелкозернистые, часто измененные в виде альбитизации.

Структура пород - порфировидная, а основная масса имеет микропойкилитовую и фельзитовую структуру. Вкрапленники представлены обычно кварцем размером от 0,5х0,7 до 1,8х2,2 см, иногда средним (андезин) и хлоритизированным опацитизированным и мусковитизированным биотитом, которые составляют 35-40% объема породы.

Минералогический состав даек богатый (табл.1). Основная масса сложена карбонатизированным мелко-, скрытокристаллическим агрегатом кварца и полевых шпатов с редкими чешуйками мусковитизированного биотита. Акцессорные минералы - апатит, рудный минерал. Породы катаклазированы и замещены карбонатом, серицитом, гидроокислами железа. Рассматриваемые дайки кварцевых гранодиорит-порфиров как и в соседних районах, является, видимо, подводящими корнями глубокозалегающего тела.

Таблица 1. Минералогический состав даек Кум-Манорского рудного поля, об. %

Table 1. Mineralogical composition of the dikes of the Kum-Manor ore field, vol. %

№	Порода	Кв	Пл	КПШ	Би	Рог	Акц	Пр.
1	Кварцевые монцодиорит-порфиры	19,7	45,2	12,6	11,8	10,4	0,3	-
2	Гранодиорит-порфиры	21,1	42,8	19,5	8,3	8,1	0,2	-
3	Гранит-порфиры	27,3	40,3	22,6	6,6	2,9	0,3	-
4	Спессартиты	3,6	56,8	1,2	13,6	21,3	1,1	2,4
5	Керсантиты	0,6	59,3	0,8	15,5	20,1	0,6	3,1

Примечание. Кв – Кварц, Пл – Плагноклаз, КПШ – калиевый полевой шпат, Би – Биотит, Рог – Роговая обманка, Акц – Акцессории.

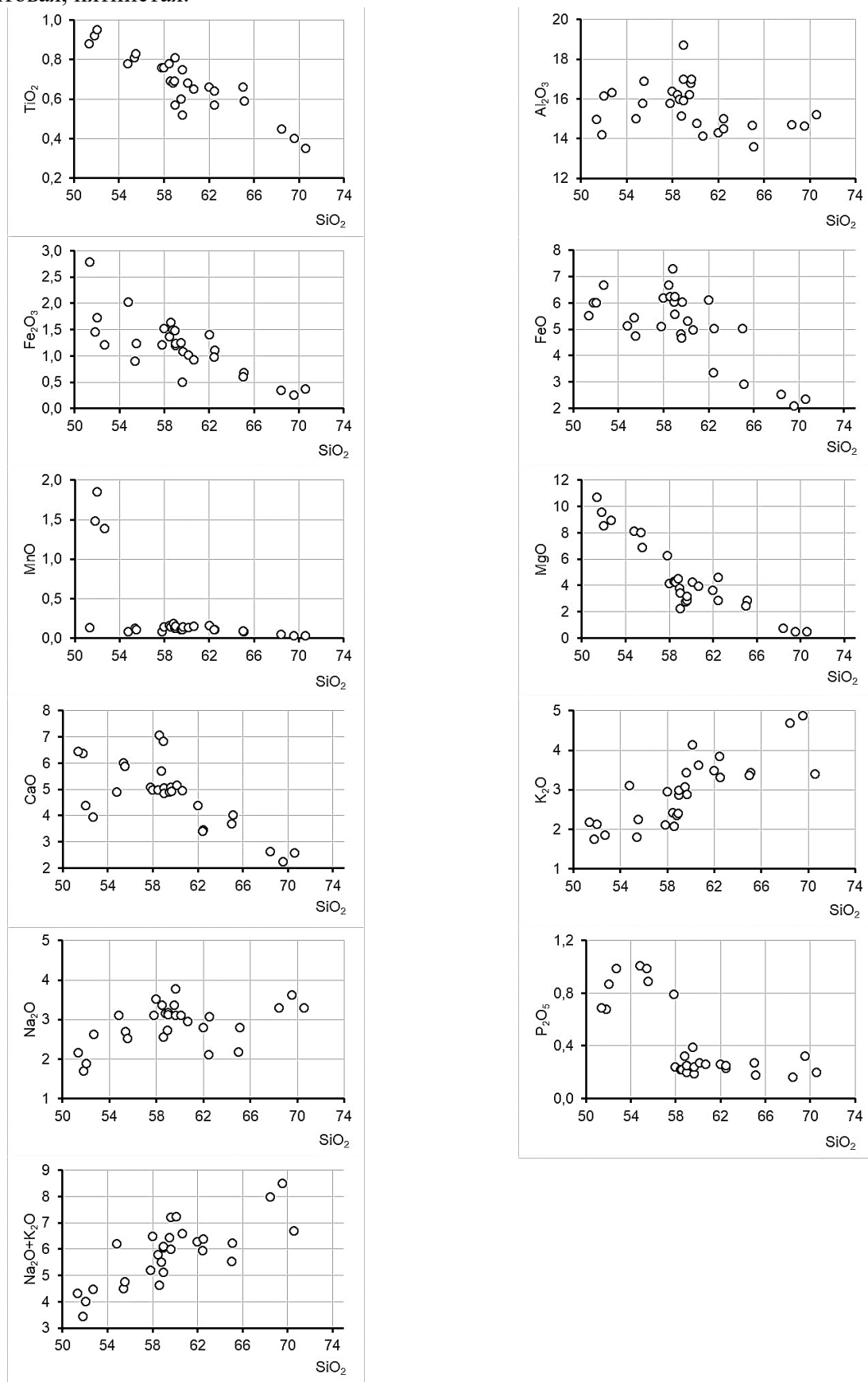
Магматические образования на площади проявлений представлены дайками шинг-магианского (спессартиты, керсантиты) и гиссаро-каратегинского комплексов (долериты, диабазы) северо-западного простирания с крутыми углами падения на юго-запад и северо-восток. Северо-восточное направления даек не характерны: обнаружена только одна такая дайка керсантитов на участке Кум в скальных вывотах доломитов севернее рудоносных зон. Протяженность даек 5-300 м, мощность - 1-5 м. Дайки позднекарбонатового шинг-магианского комплекса в пределах рудоносных зон (канавы 5, 16, 83,82) - с наложенной рудной минерализацией пирита и арсенопирита, дают по результатам пробирного анализа до 1 г/т золота. Дайки триасового гиссаро-каратегинского комплекса - кайнотипного облика, рудную минерализацию не несут.

Описываемые дайковые тела опробовались изучались на поверхности. Дайки характеризуются мощностью 0.8 – 2-3 м и протяженностью от нескольких десятков метров до 1-1,5 км. По отношению к вмещающим кварцево-хлорит-серицитовым сланцам отмечается как согласное их залегание, так и несогласное. Преобладающее падение даек юг-юго-западное (180-190°) углы падения варьируют от 40-45 до 75-80°. Контакты даек с вмещающими кварц-слюдистыми сланцами резкие, интрузивные. В зоне эндоконтакта породы даек становятся более плотными и мелкозернистыми, имеют более темную окраску. В камптонит-мончикитах установлены ксенолиты кварцитов и сланцев, размером до 10-15 см в поперечнике, а также ксенокристаллы кварца. Для пород описываемых даек характерно наличие равномерно-рассеянной мелкой вкрапленности сульфидов (пирит), возможно, позднемагматического генезиса. Устанавливается отчетливое пересечение камптонит-мончикитов прожилками (до 1 см) и жилами светло-серого кварца, вдоль которых в породе развиваются новообразования серпентина, хлорита и других вторичных минералов.

В зонах метасоматического окварцевания даек исходная темно-серая до зеленовато-серой окраска породы постепенно становится светло-серой и серой, в зависимости от интенсивности этого процесса. Окварцеванию подвергнуты также вмещающие кварц-хлорит-серицитовые сланцы, имеющие в таких участках обычно брекчиевидное строение. Дайки камптонитов секутся также тонкими кварц-карбонатными прожилками, причем отмечается тяготение карбоната к центральным частям прожилок.

Главными минералами в рудоносных зонах являются альбит (до 45%) и кварц (до 45%), в виде примеси присутствует ортоклаз (6-0%). Карбонаты представлены анкеритом (45%) с

примесью доломита 10%. Пирит составляет 1-3%, арсенопирит-0,5%. Порода имеет светлую окраску и крупнозернистую структуру. Текстура - неравномерно вкрапленная, пой-киллитовая, пятнистая.

Диаграммы зависимости распределения окислов в дайковых породах в зависимости от содержаний кремнезема.

Diagrams of the dependence of the distribution of oxides in dike rocks depending on the content of silica.

Кварц-диоритовый порфирит отмечен на водоразделе сая Кум. Это плотные темно-серые породы. Под микроскопом порода имеет порфировую структуру с микропойкилитовой структурой основной массы. Порфировидные выделения, составляющие около 35%, представлены плагиоклазом и биотитом и единичными зернами кварца. Основная масса сложена тонкозернистым агрегатом плагиоклазов, кварца, темноцветных минералов. Акцессорные минералы – ортит, апатит, сфен, циркон. Порода в значительной мере разложена и замещена серицитом и хлоритом.

Лампрофиры в виде маломощных даек отмечены на водораздельных частях сая Глыбового и Сурьяного. Это плотные темно-серые породы, характеризующиеся массивной текстурой.

Под микроскопом в лампрофитах отмечается порфировидная структура с микропризматической и трахитоидной структурой основной массы. Вкрапленники составляют примерно 20% объема породы и представлены почти нацело измененным биотитом и отдельными зернами разложившейся бурой роговой обманкой, что приближает рассматриваемые породы к минетте. Основная масса сложена, главным образом, мелкопризматическими зернами плагиоклазов (олигоклаз-андезина), в интестициальных промежутках которых отмечаются кварц, калишпат и рудные минералы. Из акцессорных минералов отмечен мелкоигольчатый апатит, рудный минерал. Порода обычно значительно разложена и замещена вторичными минералами – мусковитом, карбонатом, соссюритом, лейкоксом. Карбонат (кальцит) иногда заполняет небольшие участки (миндалины) породы.

Вышеописанные породы в целом имеют небольшое развитие.

Петрохимический состав средних и кислых дайковых пород выражается в общем, в натриевом уклоне щелочности, На рисунке отображены корреляционные поля ведущего окисла SiO_2 с другими петрогенными соединениями.

Таблица 2 содержит значения коэффициентов корреляции петрогенных элементов.

Таблица 2. Корреляционные зависимости окислов дайковых пород (n=20)

Table 2. Correlation dependences of oxides of dike rocks (n=20)

	iO ₂	iO ₂	l ₂ O ₃	e ₂ O ₃	eO	nO	gO	aO	2O	a ₂ O	2O ₅
iO ₂	0,81										
l ₂ O ₃	0,54	0,27									
e ₂ O ₃	0,84	0,78	0,34								
eO	0,88	0,83	0,43	0,86							
MnO	0,89	0,85	0,27	0,84	0,92						
MgO	0,82	0,80	0,04	0,81	0,82	0,88					
CaO	0,86	0,66	0,41	0,79	0,79	0,74	0,71				
K ₂ O	0,70	0,60	0,48	0,78	0,77	0,65	0,61	0,78			
Na ₂ O	0,01	0,29	0,32	0,19	0,07	0,13	0,20	0,12	0,15		
P ₂ O ₅	-0,18	0,11	0,03	0,22	0,20	0,20	0,09	0,04	0,00	0,06	
H ₂ O	-0,33	0,16	0,06	0,21	0,19	0,38	0,38	0,19	0,19	0,09	0,04

Примечание. Критическое значение коэффициента корреляции $R_{0,95}=0,423$. Значимые коэффициенты выделены жирным шрифтом.

Статистически значимые значения коэффициента корреляции SiO_2 с такими петрогенными окислами, как TiO_2 , Al_2O_3 , Fe_2O_3 , FeO , MnO , MgO , CaO , показывают на их магматогенную природу, чем отвергается мнение некоторых геологов об их метасоматическом происхождении [4].

Выявленная закономерность характерна для плутоногенных магматических пород, что указывает на то, что интрузивные (дайковые) породы КМРП имеют магматический генезис и практически не подвержены метасоматическим и другим вторичным процессам [8]. Это является основанием для выводов о роли петрохимии даек для разработки критериев рудности и перспективности Кум-Манорского рудного поля.

Рецензент: к.т.н., доцент Ниёзов А.С.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азим Иброхим, Мамадвафоев М. М., Кошелев Б. Л. Золото Таджикистана: геология и ресурсный потенциал. Руда и Металлы, 2015.-404 с.
2. Баратов Р.Б. Интрузивные комплексы южного склона Гиссарского хребта и связанное с ними оруденение. Душанбе: Дониш: 1966.-336 с.
3. Геология СССР, Том XXIV. Таджикская ССР. Часть 1. Геологическое описание. – М., 1959. — 752 с.
4. Гнутенко Н.А., Куземко В.Н. Гидротермальные изменения трубок взрыва щелочных базальтоидов Зеравшано-Гиссарской зоны / Магматизм и геолкарта-50 Средней Азии. Душанбе: Дониш, 1988.-С.100-102.
5. Зеравшанский горнопромышленный регион Таджикистана: геология и минеральные ресурсы /Азим Иброхим, М. Мамадвафоев, М. Джанобилов, Р. С. Фахрутдинов. - Москва : Руда и металлы, 2012. - 343 с.
6. Лаврусевич А.И., Лаврусевич В.И. К вопросу о возрасте «ягнобских» сланцев/Новые данные по геологии Таджикистана. В вып.2, Душанбе, 1973.
7. Мамадвафоев М.М., Ниезов А.С., Хасанов А.Х., Кривошекова Н.И. Геолого-геохимические особенности формирования даек и локализации золоторудного месторождения Пакрут (Центральный Таджикистан). Душанбе: Недра, 2008.-104 с.
8. Ниёзов А.С. Гранитоидные комплексы и формации западной части Зеравшано-Гиссарской зоны//Проблемы динамической геологии Таджикистана и сопредельных территорий. Душанбе, 1991.-С. 45–61.
9. Ниёзов А.С. Валиев Ш.Ф., Муродов А.А., Ниёзшоев М.Ю., Таджибеков М., Талбонов Р.М., Ташрипов К.К., Ятимов Ч.С. Геодинамика, геолого-экономическая оценка и геоэкология регионов Таджикистана. Душанбе, 2005.-108 с. [Электронный источник]// <https://www.geokniga.org/bookfiles/geokniga-geodinamikageologo-ekonomicheskayaotsenkaigeoekologiaregionov tadjhikistanab.pdf>. Дата обращения 12.11.2022.
10. Расчленение стратифицированных и интрузивных образований Таджикистана. Душанбе: Дониш, 1976. -268 с.
11. Шадчиев А. С., Бахтдавлатов Р. Д. Геологическое строение и полезные ископаемые фанерозоя Кухистана (Центральный Таджикистан). – Душанбе. 2008. – 406 с.

ОИДИ ЧИНСҲОИ МАГМАВИИ МАВЗЕИ МАЙДОНИ МАЪДАНДОРИИ КУМ-МАНОР (ТОЧИКИСТОНИ МАРКАЗӢ)

Фишурда. Майдони маъдандори Кум-Манор дар қисми ғарбии минтақаи геосохтории Зарафшону Ҳисор воқеъ аст. Дар майдони маъдандор чинсҳои магмавии таркиб ва шаклҳои гуногун паҳн шудаанд. Шакли асосии зухуроти онҳо дайқаҳо ва дайқаҳои штокмонанд мебошад. Таркиби петрографӣ ва петрохимиявии чинсҳои интрузивӣ миёна ва турши дорои хосиятҳои муштараки ба ҳам алоқаманд буда, аз як манбаъ пайдо шудани онҳо собит мекунад.

Калидвожаҳо. Тоҷикистони Марказӣ, майдони маъдандори Кум-Манор, зухурот, чинсҳои магмаӣ, дайқаҳо, монсодиоритҳои квартсӣ, гранитоидҳо-порфиритҳо, петрография, петрохимия, коррелятсия.

МАГМАТИЧЕСКИ ПОРОДЫ РАЙОНА КУМ-МАНОРСКОГО РУДНОГО ПОЛЯ (ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ТАДЖИКИСТАН)

Аннотация. Кум-Манорское рудное поле размещено в западной части Зеравшано-Гиссарской геоструктурной зоны. В районе рудного поля развиты магматические породы различного состава и формы. Основной формой их развития являются дайки и дайкоподобные штоки. Петрографический и петрохимический состав средних и кислых интрузивных пород имеет единые, взаимосвязанные свойства, что указывает на формирование их из единого источника.

Ключевые слова. Центральный Таджикистан, Кум-Манорское рудное поле, проявление, магматические породы, дайки, кварцевые монцодиориты, гранитоиды-порфириды, петрография, петрохимия, корреляционные связи.

ABOUT THE IGNEOUS ROCKS OF THE KUM-MANOR ORE FIELD (CENTRAL TAJIKISTAN)

Annotation. The Kum-Manor ore field is located in the western part of the Zeravshan-Hissar geostructural zone. In the area of the ore field, igneous rocks of various composition and shape are developed. The main form of their development is dikes and dike-similar stocks. The petrographic and petrochemical composition of medium and acidic intrusive rocks has common, interrelated properties, which indicates their formation from a single substrate.

Keywords. Central Tajikistan, Kum-Manor ore field, deposit, igneous rocks, dikes, quartz monzodiorites, granitoids-porphyrates, petrography, petro chemistry, correlations.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Муродзода Аброр Ахрор - саромӯзгори кафедраи геология ва менеҷменти маъдану техникаи факултети геологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Суроға:** ш. Душанбе, Буни Ҳисорак, Бинои 17. **Тел.:** (+992) 935190968; **Почтаи электронӣ:** kumgold99@inbox.ru

Сведения об авторе:

Муродзода Аброр Ахрор - старший преподаватель кафедры геологии и горнотехнического менеджмента геологического факультета Таджикского национального университета. **Адрес:** г. Душанбе, Буни Ҳисорак, здание 17. **Тел.:** (+992) 935190968; **Электронная почта:** kumgold99@inbox.ru

Information about the author:

Murodzoda Abror Ahror - Senior Lecturer of the Department of Geology and Mining and Technical Management of the Geological Faculty of the Tajik National University. **Address:** Dushanbe, Buni Hisorak, building 17. **Phone:** (+992) 935190968; **E-mail:** kumgold99@inbox.ru

УДК: 528.02+626/627

ОБЗОР ГЕОДЕЗИЧЕСКИХ МЕТОДОВ И АППАРАТУРЫ НАБЛЮДЕНИЯ ЗА ОПОЛЗНЕВЫМИ МАССИВАМИ

Мирзоева Б.М.

Институт водных проблем, гидроэнергетика и экология НАНТ

Оползень - это физико-геологическое явление, представляющее собой движение земляных масс вниз по склону под влиянием силы тяжести [1, с. 6]. В геологической и геоморфологической литературе это результат сползания или оползания горных пород.

Оползневые процессы на земной поверхности имеют широкое распространение, как в горных районах, так и на равнинах. Оползни являются одним из самых опасных геологических явлений наряду с извержениями вулканов и землетрясениями. Они представляют опасность не только для строительных объектов, но и для населенных пунктов, приводят к гибели людей в тех случаях, когда имеют катастрофический характер [2, с. 31].

Оползневые процессы на склонах, как правило, проявляются в осадочных породах и в большей части в глинистых образованиях. При строительстве автодорог дорожникам чаще всего приходится иметь дело с оползнями на равнинах. Широкое развитие получили, в частности, оползни на склонах речных долин, сложенных лессовыми породами [3, с. 61].

В настоящее время оползневая обстановка в больших городах становится тревожной. С одной стороны, застраиваются территории, где геолого-геоморфологические условия не отвечают строительным нормативам. С другой, это связано с эксплуатацией, существующей жилищно-хозяйственной инфраструктуры, когда возникают нерациональные нагрузки на отдельные участки урбанизированной территории. В результате жизнь и здоровье населения подвергаются опасности, социально-экономические затраты на ликвидацию последствий воздействий оползня являются порой невосполнимыми. Поэтому риск возникновения опасных геологических процессов должен быть предупрежден или спрогнозирован. С использованием современных методов наблюдений за физическими и геометрическими параметрами оползневых процессов можно проследить их поведение в статичном и динамичном состояниях. К одним из них относят геодезические технологии, которые направлены на получение пространственно-координированных данных. Существует достаточно много методов наблюдений и написано множество литературы по геодезическому мониторингу оползней [4, с.12].

Геодезический мониторинг является составляющей процесса инженерных изысканий. Определение и анализ смещений позволяет выявить причины возникновения и степень опасности деформаций для нормальной эксплуатации объекта, вовремя принять меры, необходимые для устранения опасности, уточнить расчетные данные по физико - механическим свойствам грунтов и предельным деформациям [5, с.5].

Процедуры оценки и предупреждения оползневых рисков, формирующиеся в сложных природных геологических условиях, основываются на комплексе взаимосвязанных результатов инженерно-технических, экономических и других мероприятиях, направленных на уменьшение возможных потерь населения и строительных объектов [6, с.21].

Рис. 1. Классификация оползневых рисков

Склоновые системы (СС) относятся к сложным распределенным природно-техническим системам. Комплексная оценка оползневых рисков и обеспечение безопасности СС - это задачи стратегического характера. Решение следующих задач невозможно без снятия ряда неопределенностей, которые сами представляют довольно сложную проблему [6, с.22]:

- Виды смещений на оползневых склонах неполнота информации о пространственно-временном распределении внешних воздействий на склоновую систему;
- неполнота информации о состоянии сложных склоновых систем;
- неопределенность в поведении склоновых систем.

Устранение отмеченных неопределенностей в контексте оползневых опасностей должно основываться на решении следующих задач:

- в обеспечении геодезического мониторинга деформационных процессов СС;
- выявлении факторов оползневого риска;

- количественной оценке оползневого риска;
- ранжировании склоновых территорий по степени оползневого риска;
- прогнозировании оползневых опасностей и исследовании их динамики, разработке стратегии обеспечения оползневой безопасности и устойчивого развития склоновых систем.

. Векторы смещений точек оползневой сети, находящейся на поверхности оползня, практически параллельны краям оползня. На прямолинейных участках перемещение оползня совершается с равномерной скоростью, а на криволинейных участках оползневой поток придвигается к вогнутой стороне [7, с.9]. В отличие от поступательных оползней, вращательные оползни в плане выглядят следующим образом (рис. 2).

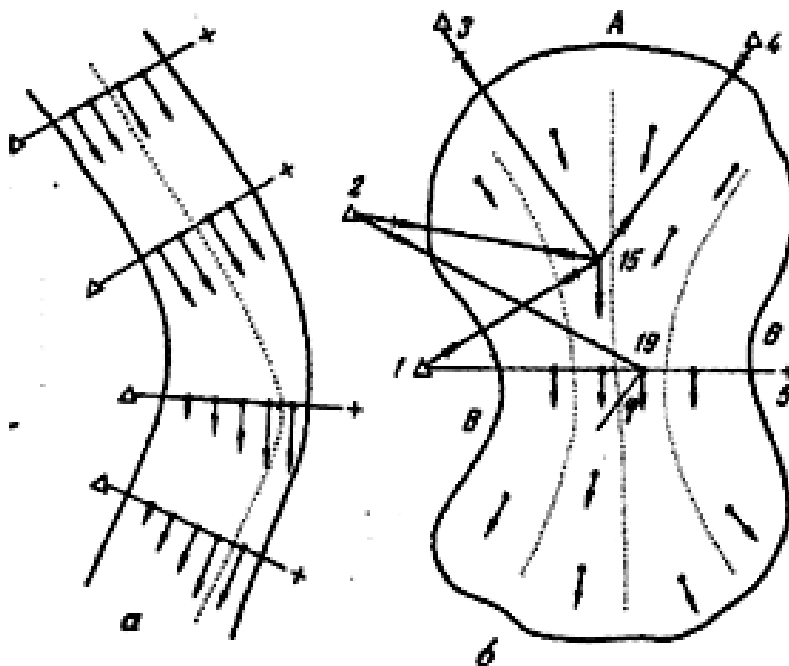

Рис. 2. Типы смещений: а) - земляной поток; б) - вращательный оползень; 1- опорный репер; 2 - ориентирный знак; 3 - оползневая точка; 4 - вектор смещения; 5 - траектории движения; 6 - направление визирного луча.

Наблюдения за оползнями проводятся не реже одного раза в год. Их периодичность корректируется в зависимости от колебаний скорости движения оползня.

Векторы смещения точек на поверхности оползня приблизительно параллельны бортам оползня и оползневому ложу. На прямолинейных участках смещение происходит с равномерной скоростью, на криволинейных участках «струя» отодвигается к вогнутому берегу. В фазе глубинной ползучести наблюдаются резкие сезонные колебания скорости смещения; в фазе катастрофического оползания происходят быстрые смещения [7, с.10].

В процессе оползания они совершают вращательные движения вокруг некоторой оси. Оползневое тело оконтуривается трещинами, свидетельствующими о различных смещениях: в верхней части склона *А* - с отрывом и смещением вниз; в средней части склона *В* - со сдвигом и смещением по горизонтали; в нижней части *С* - со сжатием и смещением вверх. В большинстве случаев смещение земляных масс в оползнях этого типа происходят путем поворота вокруг некоторой оси вращения. В фазе глубинной ползучести такие вращательные движения совершают точки, образующие зону ползучести, а в катастрофической фазе вращение происходит по круглоцилиндрической поверхности скольжения [7, с.10].

Геодетические наблюдения на оползневых склонах – это один из важнейших методов инженерной геодезии, основными задачами которых являются определение взаимного положения точек на поверхности склона, а также элементов зданий и сооружений. Проведение наблюдений на оползневых склонах обеспечивает решение двух основных задач инженерной

геодинамики: изучение механизма и динамики оползневого процесса и обеспечение безопасности зданий и сооружений (объекты инженерной геодинамики).

Одной из задач инженерной геодезии является определение абсолютных значений элементов движения оползневых точек, закрепленных на оползневом склоне. Геодезические наблюдения стремятся организовать так, чтобы относительные смещения наилучшим образом отражали абсолютные величины смещений.

Рассмотрим вопрос о видах движений, которые возникают при нарушении устойчивости склона. Для этого выделим на его поверхности элементарную площадку ΔP и поместим на ней начало системы неподвижных прямоугольных пространственных координат XYZ (рис. 3) [7, с.11].

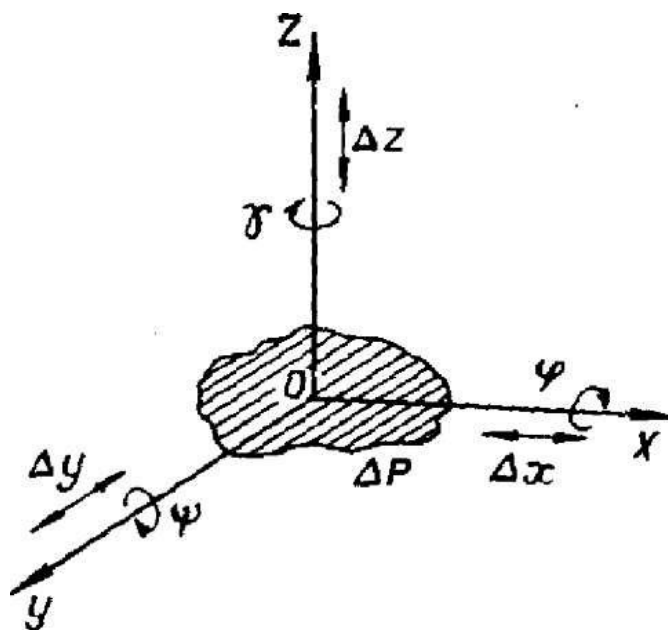

Рис. 3. Элементы движение на склоне

При векторном смещении поверхности склона площадка ΔP может совершать шесть различных движений: три смещения, параллельных осям координат Δx , Δy , Δz , и три поворота около тех же осей OX , OY и OZ под углами φ , ψ и γ . Следовательно, перемещение площадки ΔP во времени полностью характеризуется двумя видами движений – поступательным и вращательным. Но так как вращательное движение площадки ΔP может быть выражено через пространственные координаты отдельных ее точек, то перемещения грунтовых масс на склоне можно описать в трехмерном пространстве.

Геодезические наблюдения за склоновыми процессами при инженерно- геодезических изысканиях проводятся для установления границ участков развития этих процессов, оценки и прогноза их количественных характеристик (величин и скоростей развития деформаций склонов), разработки противооползневых, противообвальных и других мероприятий и оценки их эффективности при эксплуатации зданий и сооружений.

Мониторинг за подвижками склона включают в себя определение с заданной периодичностью вертикальных и горизонтальных смещений точек на поверхности и в глубине склона, а также изменений раскрытия трещин, выявленных при оползневой съемке, и наклона отдельных участков. Проведение мониторинга не ограничивается только лишь съемкой, анализом и интерпретацией данных. Это достаточно большой комплекс мероприятий, в который входит множество методов и узконаправленных решений [8, с.52].

Оползневые процессы проявляются в самых разных формах - от малозаметных пластических перемещений до катастрофических обвалов. Оползни возникают главным образом на склонах под воздействием грунтовых и поверхностных вод, которые изменяют силы сцепления в грун-

тах и выводят их из равновесия. Часто их появление связано с выходом на поверхность водоносных горизонтов, смачивающих склоны и вызывающих скольжение, масс по коренным породам. При сходе оползня на склоне часто образуется полукруглая выемка, называемая оползневым цирком.

Оползни, как и любые другие виды деформаций склонов, подлежат наблюдению для оценки и прогноза их воздействий на близлежащие объекты. Эти наблюдения выполняют различными геодезическими методами. В зависимости от вида, активности, направления и скорости перемещения оползня эти методы подразделяют на четыре группы:

- осевые (одномерные), когда смещения фиксированных на оползне точек определяют по отношению к заданной линии или оси;
- плановые (двумерные), когда смещения оползневых точек наблюдают по двум координатам в горизонтальной плоскости;
- высотные, применяемые для определения только вертикальных смещений;
- пространственные (трехмерные), когда находят полные смещения точек в пространстве по трем координатам.

Для определения пространственного смещения оползневых точек применяют фототопографическую съемку, лазерное сканирование и спутниковые приемники.

На участках с ограниченной для спутников видимостью, для которых невозможно использовать оборудование GPS/ГЛОНАСС к применяется съемка с помощью электронных тахеометров.

Смещения оползневых точек вычисляют по отношению к опорным знакам, располагающимся вне оползневого участка. Число знаков, в том числе «оползневых», определяется из соображений обеспечения качественной схемы измерений и выявления всех характеристик происходящего процесса и размеров участка, задернованных и заросших кустарником оползней мощностью более 10 м. На поверхностях этих тел выделяются от 1 до 4-х дугообразных линий отрыва, указывающих на неоднократные повторные оползневые смещения материала (рис. 4).

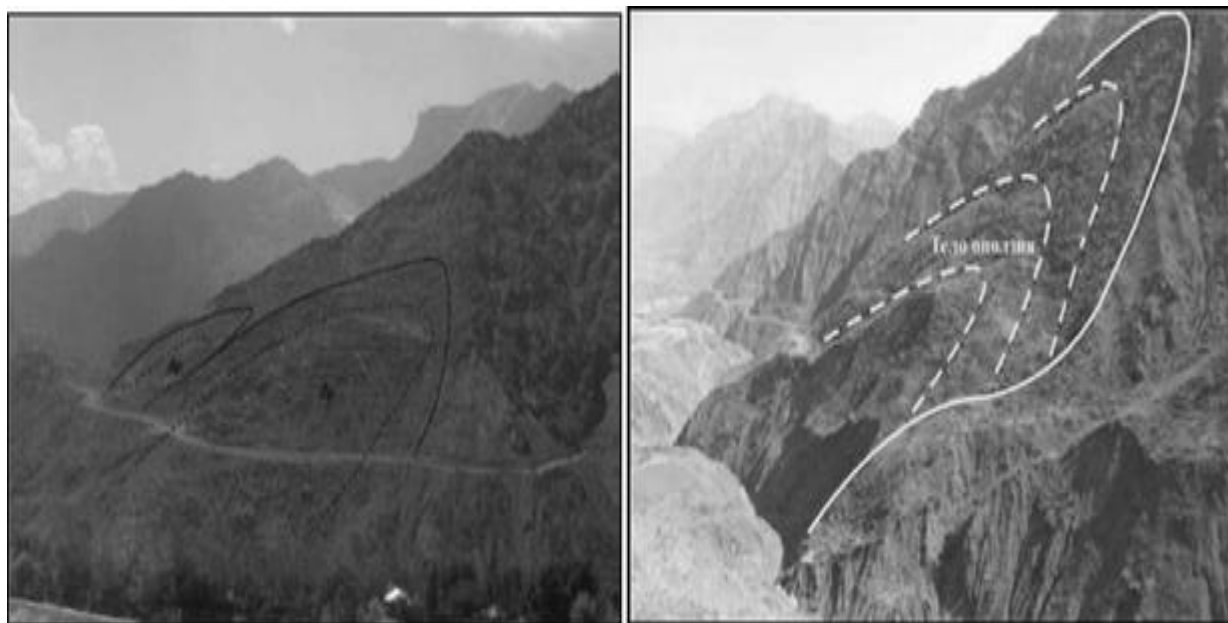

Рис. 4. Оползни на правом борту сая Пассимурахо на участке автодороги

Также оползневые массивы встречаются по дороге Оби-Гарм – Рогун, пример которого приведена на рисунке 5.

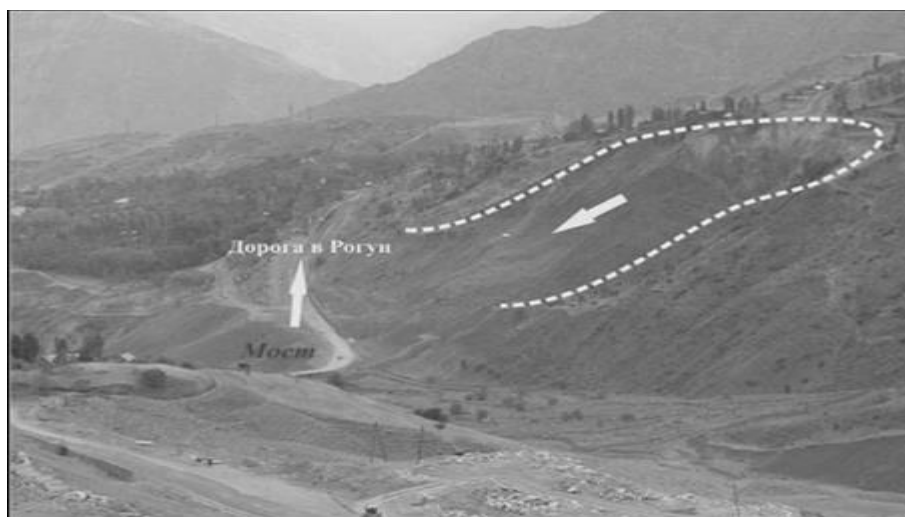

Рис. 5. Оползневая участка над дорогой Оби-Гарм – Рогун

Правобережный оползень является древним с объёмом примерно в 900 млн. м³ (согласно предыдущим исследованиям) или атипичная зона (АТПЗ) расположена на правобережном речном склоне ниже тела плотины Рогунской ГЭС (рис. 6) [9, с. 11].

АТПЗ является одной из наиболее критичных геологических структур, которая оказывает значительное воздействие на успех строительства и безопасную эксплуатацию противопаводковых сооружений [10, с. 7].

Для определения смещений в тело оползня было заложено 2 опорных пункта и 13 деформационных знаков. Их координаты и высотные отметки были получены по местной системе координат с помощью дифференциального метода с использованием двухчастотных ГНСС (Глобальные навигационные спутниковые системы) - приемников в режим РТК. На участок с ограниченной видимостью спутников, на которых невозможно было использовать ГНСС - оборудование, применялся метод тахеометрической съемки полярным способом с использованием электронного тахеометра Leica TS15. В качестве исходных использовались два пункта опорной геодезической сети. С них были переданы координаты на три деформационных знака (рис. 7 - 8). Как и в случае с опорной сетью, эти знаки в дальнейшем были использованы как исходные для уменьшения влияния ошибок исходных данных.

Рис 6. Правобережная АТПЗ

Превышения измерялись для всех пунктов деформационной сети одновременно с измерением горизонтальных углов тем же прибором в прямом и обратном направлении. Измерения производились двумя положениями вертикального круга [8].

Высоты визирных целей (оси отражателя) и горизонтальной оси прибора над центром знака измерялись с точностью 1,0 мм.

В соответствии с техническим заданием координаты деформационных знаков были определены с точностью 0,05 мм как в плане, так и по высоте.

Камеральная обработка полученных данных выполнялась параллельно с производством полевых работ в следующем порядке.

Первичные данные от спутниковых приемников экспортировались с приборов на компьютер и обрабатывались с помощью программных комплексов Leica Geo Office и Excel, позволяющих просматривать и редактировать сеансы наблюдений и векторы, рассматривать данные в хронологическом порядке, оценивать согласованность сеансов и входящих в них сессий наблюдений, создавать стили обработки и использовать их в качестве шаблонов для вычислений в других проектах. В результате обработки были получены плоские прямоугольные координаты пунктов и высотные координаты.

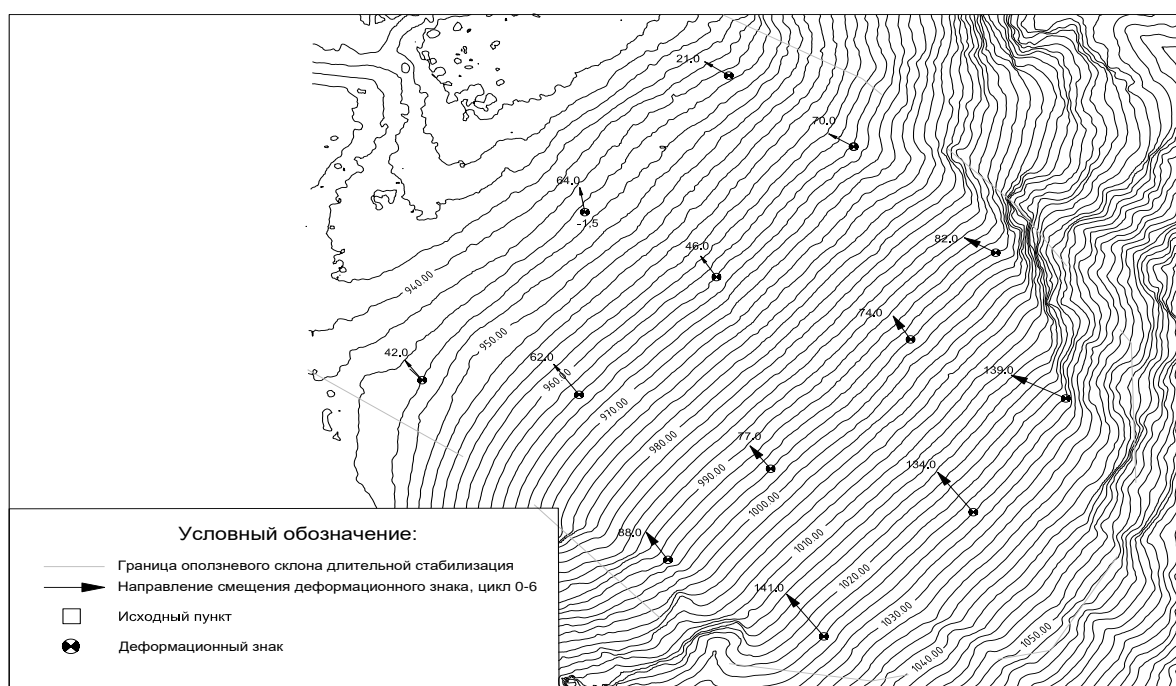

Рис. 7. Схема расположения одного из створов с деформационными знаками и данными, нанесенными в виде векторов, смещений оползневого тела за цикл между циклами наблюдений 0-6 в масштабе 1:1000

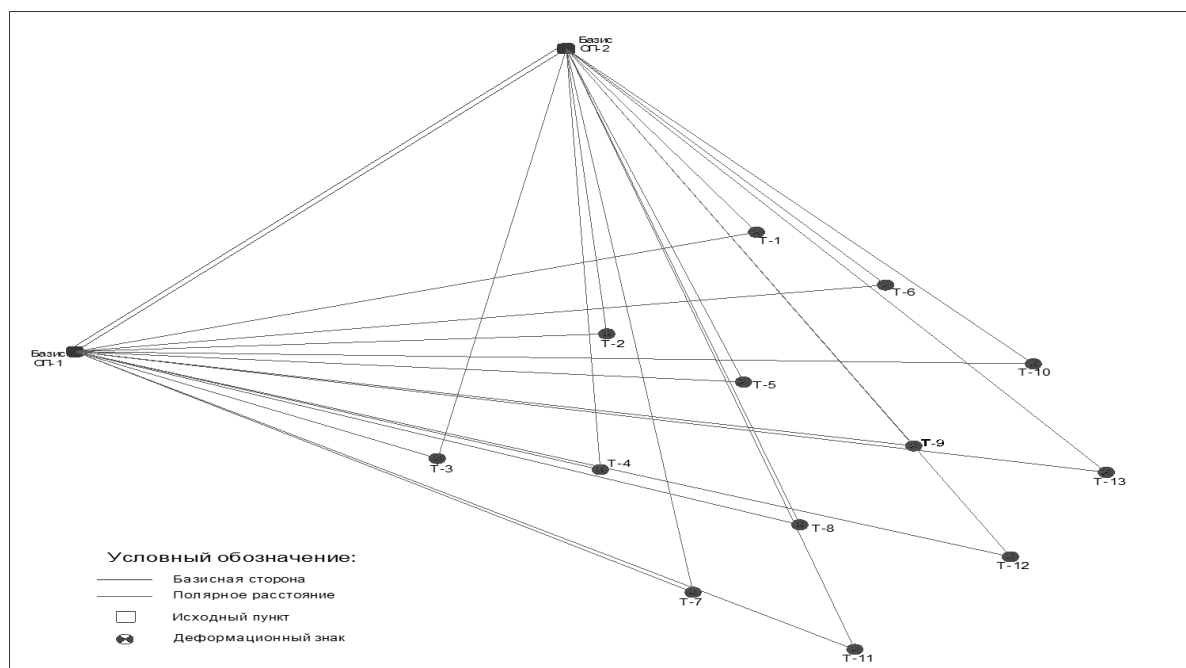

Рис. 8. Схема линейно-угловых измерений, определения координат исходных деформационных знаков в масштабе 1:1000

ВЫВОДЫ

1. Необходимо отметить, что, несмотря на значительные современные успехи в изучении оползневых процессов и явлений как компонента природной и природно-технической геосистемы, в создании стройных теорий, методологических и методических основ изучения многих процессов и явлений, остаётся ещё целый ряд вопросов для глубокого исследования.

2. Геодезические методы наблюдения за оползневыми массивами являются одними из основных методов, позволяющих собрать достаточно полную информацию для подготовки обоснованного заключения о текущем состоянии, характере и направлении движения оползневого массива, а также прогнозировать его состояние на ближайший период.

3. Правобережный оползень является древним с объёмом примерно в 900 млн. м³ (согласно предыдущим исследованиям) или атипичная зона (АТПЗ) расположена на правобережном речном склоне ниже тела плотины Рогунской ГЭС. АТПЗ является одной из наиболее критичных геологических структур, которая оказывает значительное воздействие на успех строительства и безопасную эксплуатацию противопаводковых сооружений.

4. Наблюдения, основанные на использовании ГНСС-аппаратуры при наблюдениях за деформациями склонов по сравнению с традиционными геодезическими методами имеют следующие преимущества: отсутствует необходимость прямой видимости между точками; достигается более высокая точность определения координат деформационных знаков; результаты наблюдений получаются в единой системе координат; обеспечивается комплексное получение координат (плано-высотное); повышается степень автоматизации полевых и камеральных работ.

Рецензент: д.т.н., профессор Насыров Н.К.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кезина Т.В., Трутнева Н.В., Елманова В.В. Методическое пособие по дисциплине «Геоморфология и четвертичная геология», тема: «Экзогенные процессы рельефообразования на территории Амурской области. Оползни»: учебное пособие, /Т.В. Кезина., Н.В. Трутнева – Благовещенск: Амурский гос. ун-т, 2012. – 58 с.
2. Олзоев Б.Н., Данченко О.В. Обзор геодезических методов наблюдений за оползневыми процессами с целью устойчивого развития территорий // Контроль и мониторинг опасностей. Том 1, № 4, 2016. –С. 30-38.

3. Воскресенский С. С. Динамическая геоморфология формирования склонов / С. С. Воскресенский. – М.: МГУ, 1971. – 230 с.
4. Левчук Г.П., Новак В.Е., Конусов В.Г. Прикладная геодезия: основные методы и принципы инженерно-геодезических работ. М.: Недра, 1981. – 438 с.
5. СП 11-104-97 «Инженерно-геодезические изыскания для строительства». М.: Госстрой России, 1997. 139 с.
6. Симонян В. В. Методология геодезического обеспечения мониторинга деформационных процессов застроенных склоновых систем. Дисс. на соиск. уч. ст. д. т. н., М., 2021. – 340 с.
7. Симонян В.В. Изучение оползневых процессов геодезическими методами: Монография / Моск. гос. строит. ун-т. - М.: МГСУ, 2011. - 172 с.
8. Бабoryкин М. Ю. Мониторинг опасных геологических процессов на линейных объектах // Инженерные изыскания. 2013. №10-11. С. 44-55.
9. Торгоев И.А., Ищук А.Р. Рекогносцировочное обследование оползнеопасных участков в районе основных сооружений Рогунской ГЭС // Промежуточный отчет ИКК «ИСТМАР» по договору 2014-7.1-ОР, 2015. - 95 с.
10. Проект Рогунской ГЭС. Геологическая оценка атипичной зоны (АТПЗ). 2019. - 81 с.

БАҲРАСИИ УСУЛҲОИ ГЕОДЕЗӢ ВА ТАЉӢИЗОТИ НАЗОРАТӢ АЗ РӢИ МАССИВӢОИ ЯРЧӢ

Фишурда. Мушоҳидаҳои геодезӣ дар нишебиҳои ярҷӣ яке аз усулҳои муҳимтарини геодинамикаи муҳандисӣ буда, вазифаҳои асосии он муайян кардани мавқеи мутақобилаи нуктаҳо дар сатҳи нишебиҳо ва инчунин, унсурҳои биноҳо ва иншоотҳо мебошад. Гузаронидани мушоҳидаҳо дар нишебиҳои ярҷӣ Ӣалли ду масъалаи асосии геодинамикаи муҳандисиро таъмин менамояд: омӯзиши механизм ва динамикаи ӯараёни ярҷ ва таъмини бехатарии биною иншоот (объектҳои геодинамикаи муҳандисӣ).

Дар мақола шарҳи усулҳо ва асбобҳои муосири назорати геодезии массивҳои ярҷӣ ва интиҳоби усул ва асбобҳои назоратӣ аз рӯи ярҷҳои қадимаи соҳили рост ё минтақаи ғайримукаррарӣ, ки дар нишебии дарёи тарафи ростии зери сарбанди НБО Роғун ҷойгир мебошад, оварда шудааст. Минтақаи ғайримукаррарӣ яке аз иншооти муҳимтарини геологӣ мебошад, ки ба муваффақияти пешбурди сохтмон ва бехатарии иншоотҳои зидди обхезӣ таъсири калон мерасонад. Истифодаи таҷҳизоти ГНСС барои назорати деформатсияи нишебиҳои ярҷӣ низ ба назар гирифта шудааст, ки он нисбат ба усулҳои анъанавии геодезӣ бартарӣ дорад.

Калидвожаҳо: назорати геодезӣ, вайроншавии тектоникӣ, сейсмика, массивҳои ярҷӣ, равандҳои геологӣ экзогенӣ, координатаҳои аломатҳои деформатсионӣ, координатаҳои нуктаҳо, координатаҳои баландӣ, хавфи ярҷӣ, системаҳои нишебӣ.

ОБЗОР ГЕОДЕЗИЧЕСКИХ МЕТОДОВ И АППАРАТУРЫ НАБЛЮДЕНИЯ ЗА ОПОЛЗНЕВЫМИ МАССИВАМИ

Аннотация. Геодезические наблюдения на оползневых склонах являются одними из важнейших методов инженерной геодинамики, основными задачами которых являются определение взаимного положения точек на поверхности склона, а также элементов зданий и сооружений. Проведение наблюдений на оползневых склонах обеспечивает решение двух основных задач инженерной геодинамики: изучение механизма и динамики оползневого процесса и обеспечение безопасности зданий и сооружений (объекты инженерной геодинамики).

В статье приводится обзор современных методов и приборов геодезического наблюдения за оползневыми массивами и выбор метода и приборов наблюдения за древним правобережным оползнем или атипичная зона, расположенная на правобережном речном склоне ниже тела плотины Рогунской ГЭС. Атипичная зона является одной из наиболее критичных геологических структур, которая оказывает значительное воздействие на успех строительства и безопасную экс-

плутацию противопаводковых сооружений. Так же рассматривается использование ГНСС-аппаратуры при наблюдениях за деформациями оползневых склонов, которая имеет преимущества по сравнению с традиционными геодезическими методами.

Ключевые слова: геодезический мониторинг, тектонические нарушения, сейсмичность, оползневые массивы, экзогенные геологические процессы, координаты деформационных знаков, координаты пунктов, высотные координаты, оползневые риски, склоновые системы.

REVIEW OF GEODETIC METHODS AND EQUIPMENT FOR OBSERVATION OF LANDSLIDE MASSIVES

Annotation. Geodetic observations on landslide slopes is one of the most important methods of engineering geodynamics, the main tasks of which are to determine the relative position of points on the slope surface, as well as elements of buildings and structures. Conducting observations on landslide slopes provides the solution of two main problems of engineering geodynamics: the study of the mechanism and dynamics of the landslide process and ensuring the safety of buildings and structures (objects of engineering geodynamics).

The article provides an overview of modern methods and instruments for geodetic monitoring of landslide massifs and the choice of a method and instruments for monitoring an ancient right-bank landslide or an atypical zone located on the right-bank river slope below the body of the Rogun HPP dam. The atypical zone is one of the most critical geological structures that has a significant impact on the success of construction and the safe operation of flood control structures. It also considers the use of Global Navigation Satellite System (GNSS) equipment for monitoring slope deformations, which has advantages over traditional geodetic methods.

Keywords: geodetic monitoring, tectonic disturbances, seismicity, landslide massifs, exogenous geological processes, coordinates of deformation signs, points coordinates, altitudinal coordinates, landslide risks, slope systems.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Мирзоева Бунафша Мирзоевна – Институти масъалаҳои об, гидроэнергетика ва экологияи АМИТ, докторанти PhD. Суроға: 734060, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, куч. Н. Ганҷави 371/2 хон.2. **Телефон:** (+992) 203-11-11-66. **E-mail:** bunafshamir@gmail.com

Сведения об авторе:

Мирзоева Бунафша Мирзоевна – Институт водных проблем, гидроэнергетики и экологии НАНТ, докторант PhD. **Адрес:** 734060, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Н. Ганҷави 371/2 кв.2. **Телефон:** (+992) 203-11-11-66. **E-mail:** bunafshamir@gmail.com

Information about the author:

Mirzoeva Bunafsha Mirzoevna – Institute of water problems, hydropower and ecology, doctoral student or PhD. **Address:** 734060, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, st. N. Ganjavi 371/2 apt. 2. **Phone:** (+992) 203-11-11-66. **E-mail:** bunafshamir@gmail.com

ИЛМҲОИ ИҚТИМОЙ-ГУМАНИТАРӢ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ТДУ: 342.56 (575.3)

РУШДИ ҲОКИМИЯТИ СУДӢ ДАР ЉУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Маъмуров И.Т.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ 9-сентябри соли 1991 аз арзишмандтарин дастовард, бузургтарин неъмат ва беназиртарин сарвати миллати сарбаланду тамаддунофар ва фарҳангсолори тоҷик дар интиҳои садсолаи гузашта маъсуб меёбад. Қасби истиқлолияти давлатӣ боис гафт, ки дар самти ба по мондани низоми нави ҳуқуқӣ, таъния ва қабули қонунҳои ҷавобгӯ ба стандартҳои байналмилалӣ, муайян намудани шакли соҳти давлатию идоракунӣ, таъсиси ниёзҳои нави давлатӣ ва таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун арзиши олии шароити арзанда ва муносиб фароҳам оварда шаванд.

Мавриди зикри ҳос аст, ки бо шарофати Истиқлолияти давлатӣ заминаҳои боэътимоди ҳуқуқиву ташкилӣ дар самти тақвият ва густариши ҳокимияти судӣ фароҳам оварда шуданд. Муҳаллам аст, ки ҳар як давлат новобаста аз соҳти давлатӣ, режими сиёсӣ ва шакли идоракунӣ худ низоми қаролатҳои миллиро муайян месозад, ки ҷиҳати таъмини адолати илҳимоӣ, қонуният, волияти қонун, ғимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, манфиатҳои қонунии ҷомеаву давлат равона шудаанд. Дар Љумҳурии Тоҷикистон дар ин низом ҳокимияти судӣ дар самти таъмини адолати илҳимоӣ ва волияти қонун дар ҷомеа мавқеи марказиро ишғол менамояд. Суд симои давлат буда, табиист, ки аз ҷаъолияти самаранокӯ одилонаи он боварию эътимоди мардум ба давлат меафзояд.

Мувофиқи нуқтаи назари мутахассисони соҳа давраи навини давлатсозию давлатдорӣ мустақилона ба роҷбарият ва Ҳукумати Љумҳурии Тоҷикистон имқоният дод, ки дар роњи дигаргун сохтани шакли молиқият, ташаккули иқтисодиёти милли ва сохторҳои нави идоракунӣ, ислоҳоти судӣ-ҳуқуқиро пеш гирифта, ба таъкими минбаъдаи ҳокимияти судӣ, баланд бардоштани нақши суд дар ғифзи ғамалғонибаи ҳуқуқу озодиҳои инсон, ғимояи манфиатҳои қонунии давлат, қорхонаҳои, муассисаҳои ва дигар ташкилотҳои, тақмили сохтори судӣ ва тақвияти ҷаъолияти онҳо, беъдошти вазъи моддию ҳуқуқии мақомоти судӣ ва судяҳои, инчунин муқамал намудани қонунҳои, як қатор пешравиҳои назаррас ба даст оварда шаванд [1, с.133-134].

Бо дарназардошти вазъияти ноороми солҳои аввали соғибихтиёри ва мавҷуд набудани заминаҳои муносиби қонститусионӣ-ҳуқуқӣ дар мамлакат, ба таври дахлдор амалишавии ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ ва тақмили ҷаъолияти низоми судӣ то андозаи имқоннопазир гафт. Бо вуҷуди ин, дар солҳои аввали соғибихтиёри 10 мартӣ соли 1992 аз ҷониби Шурои Олии Љумҳурии Тоҷикистон Қонунҳои Љумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи додғонҳои ғакामीи Љумҳурии Тоҷикистон” ва “Дар бораи тартиби ғалли баъсҳои холағӣ дар додғонҳои ғакामीи Љумҳурии Тоҷикистон” қабул қарда шуданд.

Зимнан бояд тазаққур дод, ки марғилаҳои баъдии рушди ҳокимияти судӣ ва қонунгузорӣ оид ба ҷаъолияти судҳои ба барғузории Иљосияи тақдирсози XVI Шӯрои Олии Љумҳурии Тоҷикистон ва амалишавии ислоҳоти қонститусионӣ дар мамлакат иртибот доранд. Барғузории иљосияи мазқур моњи ноябри соли 1992 дар Қасри Арбоби шаҳри бостонии Ҳуљанд яке аз сағифаҳои дурахшон ва дастовардҳои бузурги таърихии халқи тоҷик дар оғози солҳои соғибихтиёри ба ғисоб меравад. Санадҳои меъерии дар иљосия қабулшуда минбаъд барои мустанғам намудани асосҳои сохтори қонститусионии кишвар, таъмини волияти қонун ва таъкими қонуният, гирифтани пеши роњи ғанғи шаҳрвандӣ, таъкими муносибатҳои қорилӣ, ҷаъолияти муназами мақомоти давлат, аз он ғумла мақомоти ғифзи ҳуқуқ, заминаи боэътимод гузоштанд. Ҳамзамон ағамияти санадҳои сарнавиштсози ин иљосияи таърихӣ низ дар

рушду пешрафти Ӵокимият ва низоми судӣ, инчунин такмили қонунгузорӣ оид ба фаъолияти судьяно беназиранд.

Аз Ӵумла, дар Ӵамин замина 28 апрели соли 1993 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сохтори судӣ» ва Қонуни Ӵумњурии Тоҷикистон «Дар бораи Додгоњи Олии Ӵумњурии Тоҷикистон» қабул карда шуданд [2]. Дар Ӵамин радиф барои амалӣ гардонидани адолати судӣ дар Ӵувваҳои мусаллаҳи Ӵумњури Тоҷикистон соли 1993 бо Қарори Раёсати Шурои Олӣ Коллегияи Ӵарбии Суди Олии Ӵумњурии Тоҷикистон ва моњи июни сол 1994 судҳои Ӵарбии гарнизонҳо таъсис ёфтанд.

Лозим ба ёдоварист, ки Ӵарчанд вожаи «Ӵокимияти судӣ» аввалин маротиба дар Эъломиаи соњибхитиёрии Ӵумњурии Тоҷикистон аз 24-августии соли 1990 ифода ёфта бошад Ӵам, вале он бори нахуст дар моддаи 9-уми Конститутсияи Ӵумњурии Тоҷикистон Ӵамчун шохаи мустақили Ӵокимияти давлатӣ эътироф карда шуд.

Яке аз музафариятҳои муњимми Иълосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бахши қонунгузорӣ гузоштани замина барои тањия ва қабули Конститутсияи нави мамлакат буд. Бинобар Ӵамин қабули Конститутсияи Ӵумњурии Тоҷикистон дар соҳаи аввали соњибхитиёрии давлатӣ яке аз дастовардҳои бузург ва нодири Ӵумњурии Тоҷикистон мањсуб меёбад. Мардуми шарифи Тоҷикистон 6-ноябри соли 1994 аз тариқи райпурсии умумихалқӣ бо тарафдории ақсарият Конститутсияи Ҷумњурии Тоҷикистонро қабул намуданд. Қабули Конститутсия дар воқеъ дар таърихи пешрафти Ӵар як миллату давлат нақши созандаву калидиро илро менамояд. Қабули Қонуни асосии кишвар боис гардид, ки дурнамои инкишофу пешрафти Тоҷикистон Ӵамчун давлати демократӣ, соњибхитиёр, Ӵуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона муайян карда шавад [3, с.57-68; 4, с.4-5].

Қобили қайд аст, ки Конститутсияи Ӵумњурии Тоҷикистон бо дарназардошти ба назари эътибор гирифтани беътарин арзишҳои Ӵуқуқи байналмилалӣ, таърибаи пешрафтаи давлатҳои мутаммаддини дунё, таълили муқоисавӣ-Ӵуқуқии низоми Ӵуқуқии кишварҳои пешрафта, таърибаи давлатдорӣ ва суннату одатҳои таърихии миллии тољикон тањия ва қабул карда шудааст. Дар боби 8-уми Конститутсия (моддаҳои 84-92) вазифа, мақсад, принципҳои фаъолият, талабот оид ба тањин ва интихоб шудани судьяно, низоми судӣ мушаххас гардонида шуданд. Ӵамзамон дар Конститутсия як қатор принципҳои калидии адолати судӣ, аз қабилӣ эътимолӣ бегуноҳӣ, Ӵуқуқ ба Ӵифзи судӣ, мувофиќа ва баробарии тарафҳо, баробарии шањрвандон дар назди қонун ва суд, дахлнопазирии шахсӣ, дахлнопазирии манзил, мањрамиати мукотиба, сӯхбатҳои телефонӣ, муроилот ва муқобироти шахс ва ғ. мустањкам карда шуданд.

Аз ин рӯ, бояд эътироф намуд, ки баробари қабул шудани Конститутсияи Ҷумњурии Тоҷикистон як марњилаи сифатан нав дар рушду инкишофи Ӵокимияти судӣ ба миён омад.

Мувофиқи Конститутсияи Ҷумњурии Тоҷикистон Ӵокимияти судӣ яке аз рукҳои мустақили Ӵокимияти давлатӣ ба Ӵисоб меравад. Ӵокимияти судӣ мустақил буда аз номи давлат ва аз тарафи судьяно амалӣ мегардад. Ӵокимияти судӣ Ӵуқуқ, озодиҳои инсону шањрванд, манфиати давлат, ташкилоту муассисаҳо, қонуниятро адолатро Ӵифз менамояд. Таҷрибаи ҷаҳонӣ гувоњ аст, ки яке аз роҳҳои асосӣ ва пешқадамтарини Ӵимояи Ӵуқуқу озодиҳои инсон ва шањрванд ин Ӵифзи судист. Тоҷикистон Ӵамчун узви қомилуқуқи қомеаи ҷаҳонӣ санадҳои асосии марбут ба Ӵуқуқи инсонро эътироф намуда, инсон, Ӵуқуқу озодиҳои ўро арзиши олӣ эълон намудааст. Ӵокимияти судӣ яке аз қафолатҳои асосии таъмини арзиши олӣ будани Ӵуқуқу озодиҳои инсон баромад менамояд.

Дар асоси Конститутсияи Ӵумњурии Тоҷикистон соли 1995 силсилаи Қонунҳои конститутсионии Ӵумњурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конститутсионӣ», «Дар бораи сохтори судӣ», «Дар бораи мақоми судьяно дар Ӵумњурии Тоҷикистон», «Дар бораи судҳои Ӵарбӣ», «Дар бораи судҳои иқтисодӣ» ва «Дар бораи Суди Олии Ӵумњурии Тоҷикистон» қабул карда шуданд, ки барои ташаққули низоми ягонаи судии кишвар заминаҳои мусоидро фароњам оварданд [5]. Қабули ин санадҳои меъерии Ӵуқуқӣ дар маълумъ барои рушди Ӵокимияти судӣ, Ӵамчун аз рукҳои мустақили Ӵокимияти давлатӣ мусоидат намуда, аз дигар Ѵониб барои ташаққули Ӵайати нави низоми судии кишвар бо тартиби муқаррарнамудаи қонун замина гузоштанд.

Дар ин миён Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон» то соли 2014 амал намуда, дар доираи Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ барои солҳои 2011- 2013 он дар таҳрири нав қабул карда шуд.

Зимнан қайд кардан ба маврид аст, ки бо назардошти воқеан муҳим будани нақши мақоми судӣ дар бунёди ҷомеаи демокративу ҳуқуқбунёд, мустаҳкам кардани қонуният, тартиботи ҳуқуқӣ, ғифзи ҳуқуқу манфиатҳои шаҳрвандон ғайр аз 14 апрели соли 1997, № 692 фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи баъзе тадбирҳои оид ба таъмини мустақилияти ҳокимияти судии Ҷумҳурии Тоҷикистон” ба тасвиб расида буд, ки ин санад дар рушди минбаъдаи ҳокимияти судӣ нақши босазо гузошт.

Ба андешаи қоршиносон тибқи фармони мазкур як қатор масоил, аз қабилӣ таъсис додани вазифаҳои пристави судӣ ва ёрдамчиёни райони судӣ, шумораи мувофиқи котибони маълуми судӣ, ҷудо кардани маблағҳои барои таъмини моддии судӣ, пардохти мукофотпулӣ ба машваратчиёни халқӣ, таъминоти модди судьяҳо ва аъзои оилаи онҳо, таъмиру тармим ва таъҳизонидани биноҳои судӣ, ба воситаи нақлиёт ва техникаи ёрирасон таъмин наудани судӣ пешбинӣ карда шуд, ки онҳо марғила ба марғила ғалли худро ёфтаанд [1, с.126].

Бо дарназардошти ба вуқӯ пайвастанӣ дигаргунӣ ва пешравиҳои дар ҷомеа соҳаи 1999, 2003 ва 2016 ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиру иловаҳои ворид карда шуданд, ки онҳо барои ғифзи манфиатҳои миллат, давлати тоҷикон ва таъминӣ амалишавии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд шароитҳои арзандаро ба миён оварданд.

Яке аз масъалаҳои меъварии тағйиру иловаҳои соли 1999 - ро ба Конститутсия тақмили мустақилияти низомӣ идории судӣ ташкил меод. Дар заминаи амалишавии ислоҳоти конституционӣ 26 сентябри соли 1999 ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиру иловаҳои ворид карда шуд, ки дар роҳи устувор гардонидани пояҳои давлати демокративу ҳуқуқбунёд қадами устувор гузошта шуд. Дар заминаи ғамин тағйироту иловаҳои Шӯрои адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ғамчун мақоми нави дастлаҳмӣ таъсис ёфт, ки вазифаҳои он аз пешниҳод намудани тақлифҳои оид ба тақмили низомӣ судӣ-ҳуқуқӣ ва мусоидат намудан ба тағкими мустақилияти судьяҳо, таъмини ташкилӣ, молиявӣ, моддӣю техникаи судӣ, хоста гирифтани ва таёр намудани номзадҳои ба вазифаи судьягӣ ва қоромӯз-судья, тақмили ихтисоси судьяҳо ва қоромӯз-судьяҳо ва қормандони дастгоҳи судӣ, ба истиснои Суди конституционӣ, Суди Олӣ ва Суди Олии иқтисодӣ иборат буд. Ғамзамон дар ғамин замина 6 августи соли 2001 Қонуни нави конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» [6] қабул карда, қонунҳои қаблан қабулшудаи соли 1995 ба истиснои Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон” беътибор дониста шуданд. Қонуни конституционии мазкур муносибатҳои оид ба тарзи ташкил ва фаъолияти судӣ, ғамчунин фаъолияти Шӯрои адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистонро вобаста ба масъалаҳои таъмини ташкилӣ ва моддӣю техникаи судӣ танзим менамуд.

Ғамзамон дар заминаи тағйиру иловаҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 июни соли 2003 муғлати вақлати судьяҳо аз 5 ба 10 сол дароз гардида синни ниҳии номзадҳои ба вазифаи судьягӣ пешниҳодшаванда 65 сол муқаррар гардид. Тағйиротҳои руҳи қор омада дар воқеъ аз як тараф лиғлати ба стандартҳои байналмилалӣ мутобиқ намудани қонунгузориҳои миллии кишвар мусоидат намуда, аз дигар лиғлат ба рушду тақмули минбаъдаи низомӣ судӣ ва ҳокимияти судӣ дар кишвар шароити арзандаро фароғам овард.

Бо қаноатмандӣ месазад хотирнишон сохт, ки масъалаи инкишофу пешрафти низомӣ судӣ, таъмини мустақилияти шаффофияти фаъолияти судӣ дар Тоҷикистон ғамеша дар маркази таваљљуғи роғбарияти олии сиёсии кишвар қарор дорад. Зеро таљрибаи давлатҳои пешрафтаи дунё, омузиш ва тағлили муқоисавӣ-ҳуқуқии низомҳои пешрафтаи ҳуқуқӣ аз он шаҳодат медиғанд, ки муғимтарин масъала ва бағсҳои ҳуқуқӣ, ки ба ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд иртибот доранд, аз ғониби суд ғал карда мешаванд. Аз ин рӯ, яке аз мавзӯҳои марказии Паёмҳои ғамасолаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муғтарам Эмомалӣ Рағмонро ба Мағлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ин масъалаи сол аз сол тақвият додани фаъолияти ҳокимияти судӣ ва дар ин замина тағия ва қабул намудани барномаҳои ислоҳоти судӣ дар Тоҷикистон ташкил медиғад. Аз ғумла, зимни ироаи Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Мағлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 апрели соли 2006, 15 апрели соли 2009, 24 апрели

соли 2010, 26 апрели соли 2013, 23 апрели соли 2014 ва аз 22 декабр соли 2016 дар бораи такмили ӯқимияти судї, ӯбаӯгузори дурусти кадрӯ ва ӯбули барномаӯи исоӯоти судї-ӯуӯӯї дар кишвар масъалагузори намуданд.

Дар заминаи Паӯмӯи Президенти Љумӯури Тољикистон ба Маљлиси Олии Љумӯури Тољикистон ба хоџи таъким баъшидан ба фаъолияти минбаъдаи ӯқимияти судї, баланд бардоштани нақш ва мавӯи он дар ӯмеа, ӯифзи ӯуӯӯу озодиӯи инсон ва шаърванд, манфиати давлат, ташкилоту муассисаӯ, таъмини ӯамалӯнибаи конунияту адолат бо фармонӯи Президенти Љумӯури Тољикистон аз 23 июни соли 2007, таъти № 271 «Барномаи исоӯоти судї-ӯуӯӯї барои солӯи 2007-2010»; аз 3 январӣ соли 2011, таъти № 976 «Барномаи исоӯоти судї-ӯуӯӯї барои солӯи 2011-2013»; аз 5-уми январӣ соли 2015, таъти № 327 “Барномаи исоӯоти судї-ӯуӯӯї дар Љумӯури Тољикистон барои солӯи 2015-2017” ва аз 19 апрели соли 2019, № 1242 «Барномаи нави исоӯоти судї-ӯуӯӯї дар Љумӯури Тољикистон барои солӯи 2019-2021» тасдиқ ва ба мавӯи илро вогузор карда шуданд.

Қабул ва амалишавии барномаӯи давлатї оид ба исоӯоти судї дар кишвар шаӯодати ӯамхориӯи рузафзуни Асосгузори сулӯу ваъдати миллї - Пешвои миллат, Президенти Љумӯури Тољикистон ба фаъолияти судӯи Тољикистон буда, ин иқдомӯ барои тадриъан боло бурдани нуфузу эътибори судӯ дар ӯмеа, ӯамчун ниӯоди муъими таъминкунандаи адолати илтимои хизмат менамоянд.

Дар ӯамин ӯол раиси Суди Олии мамлакат қайд менамоянд, ки маъз бо дастгирии бевоситаи Президенти кишвар, муътарам Эмомалї Раъмон дар мамлакат чор Барномаи исоӯоти судї-ӯуӯӯї қабул гардид. Давра ба давра ин барномаӯ амалї карда, баъри таъкими фаъолияти ӯқимияти судї, баланд бардоштани мақоми суд дар ӯмеа, такмили сохтори он, таъминоти моддию техникии судӯ, ӯбаӯгузори дурусти кадрӯи соӯа ва баланд бардоштани сатњи тахассусии судяӯ нақши назараррас ба анљом расонидаанд [7, с.13].

Дар заминаи амалисозии «Барномаи исоӯоти судї-ӯуӯӯї барои солӯи 2007-2010» аз 23 июни соли 2007, таъти № 271 кодексӯи мурофиавии граждани, мурофиавии лїноятї, мурофиаи иқтисоди, Кодекси ӯуӯӯқвайронкунии маъмури ва Конунӯи Љумӯури Тољикистон “Дар бораи истеъсолоти илро”, “Дар бораи судӯи ӯакамї”, “Дар бораи Ваколатдор оид ба ӯуӯӯи инсон” дар таърири нав қабул карда шуданд. Дар сохтори Суди Олии Чумӯури Тољикистон, судӯи вилоят, суди ВМКБ, шаъри Душанбе бошад соли 2010 коллегияӯи судї оид ба парвандаӯи оилави ва маъмури таъсис дода шуданд. Њамзамон ба мақсади интиҳоб ва ӯбаӯгузорри номзадӯ ба вазифаи судягї ниӯоди «судя-коромӯз» таъсис дода, дар ин хусус ба Конуни конституцсионии Љумӯури Тољикистон «Дар бораи судӯи Чумӯури Тољикистон» таъйиру иловаӯи дахдор ворид карда шуданд.

Дар ин замина, илӯзати ба ӯабси пешакї гирифтани шахсони гумонбаршаванда ва айбдоршаванда, тавассути дастгоњӯи алоқа гӯш кардан ва сабти гуфтугӯи чунин шахсон, ӯабси муросилот ва хабарӯи телеграфї ба салоњияти судӯ вогузор гардид, ки барои баррасии пурра ва ӯаматарафаи парвандаӯи судї ва пеш аз ӯама, ӯифзу ӯимояи ӯуӯӯу озодиӯи инсону шаърванд муъим мебошанд [7, с.13].

Ба мақсади дар амал пиӯда намудани барномаи исоӯоти судї-ӯуӯӯї барои солӯи 2011-2013 як қатор корӯ дар самти чобагозори дурусти кадрӯ, баланд бардоштани сатњи тахассусии онӯ ва дигар масъалаӯи ташкилии фаъолияти судяӯ ба сомон расонда шудаанд. Њамзамон дар заминаи ӯамин барнома конунӯи конституцсионии Чумӯури Тољикистон “Дар бораи Суди конституцсионии Чумӯури Тољикистон”, “Дар бораи судӯи Чумӯури Тољикистон”, Конуни Чумӯури Тољикистон “Дар бораи адвокатура ва фаъолияти адвокатї”, Кодекси мурофиаи ӯуӯӯқвайронкунии маъмури Чумӯури Тољикистон, Кодекси одоби судяӯи Љумӯури Тољикистон ва як зумра конунӯ оид ба ворид намудани таъйиру иловаӯ ба конунӯи дахлдори Чумӯури Тољикистон қабул карда шуданд.

Дар Барномаи исоӯоти судї-ӯуӯӯї дар Љумӯури Тољикистон барои солӯи 2015-2017 чорабиниӯи зерин пешбини шуда буданд: рушди конунгузори мурофиавї; такмили сохтор ва фаъолияти Суди Олии Чумӯури Тољикистон ва Суди Олии иқтисодии Чумӯури Тољикистон; такмили сохтор ва фаъолияти судӯи Вилояти Мухтори Кӯњистони Бадахшон, вилоят ва шаъри Душанбе, судӯи шаъру ноњияӯ; исоӯоти низоми судї нисбати ноболигон; тадбирӯ оид ба

таъмини ичрои санадҳои судӣ, тақмили сохтор ва фаъолияти иҷрочиёни суд; тадбирҳои оид ба таъсиси сохтори мустақили эксперти; рушди ёрии ҳукуки роғгон; таъминоти моддӣ-техникии судҳо ва кормандони дастгоҳи судҳо, ки аксарияти онҳо амалӣ шуданд.

Тавре ки иттилоъ дорем, рӯзи 22-юми майи соли 2016 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мақсади ворид намудани тағйири иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон раёспурсии умумихалқӣ баргузор гардид. Дар натиҷа бо гирифтани 94,5 фоизи овози раёидиёндагон лоиҳаи тағйири иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дастгирӣ ёфт.

Аз ҷумла, мувофиқи тағйироти воридшуда аз моддаи 69-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон банди 12 хориҷ карда шуда, ҳамзамон як қатор навиноҳои ба боби 8-ум, ки “суд” ном дорад, ворид карда шуд. Дар асоси тағйиротҳои, ки ба моддаи 86-и Конститутсияи ворид карда шуданд минбаъд судҳои судӣ ғарбӣ, судҳои суди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоят, шаҳри Душанбе, шаҳр ва ноҳия, судҳои Судии иқтисодии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоят ва шаҳри Душанбе бо тартиби муқарраркардаи қонуни конститусионӣ ба вазифа таъин ва озод карда мешаванд. Гузашта аз рӯзи 9-июни соли 2016 дар заминаи тағйиротҳои ба Конститутсияи ворид кардашуда аз ҷониби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон фармони “Дар бораи барҳам додани Шӯрои адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон”, Дар бораи сохтори дастгоҳ, нақшаи идорақунӣ ва шумораи воқидҳои қорӣ Судӣ Олӣ ва Судии Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба имзо расид. Дар ҳамин замина ба Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон” тағйири иловаҳо ворид карда шуданд.

Бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 апрели соли 2019, № 1242 Барномаи нави ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2021 қабул карда шуд, ки амалишавии он барои боз ҳам таъкид ёфтани ҳокимияти судӣ мусоидат хоҳад кард. Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2021 идомаи барномаҳои пешинаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон мебошад, ки бо Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 26 декабри соли 2018 асос ёфта, амалисозии тадбирҳои зуруриро барои боз ҳам таъкид бахшидани ҳокимияти судӣ ва тақмили қонунгузорӣ доир ба фаъолияти судҳо, ҳадамоти илҳо, мақомоти ғифзи ҳуқуқ ва дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ пешбинӣ менамояд.

Мақсад ва вазифаҳои Барнома аз тақмили сохтор ва таъкиди фаъолияти судҳо ғиняти ғифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, манфиати давлат, тақкилотҳо, қонунияту адолат, назорати илҳои саривақтии санадҳои судӣ, баланд бардоштани сифат ва самаранокии қори судҳо, беътар намудани вазӣ илтимои судҳо ва кормандони дастгоҳи судҳо, инчунин тақмили қонунгузорӣ дар ин самт иборат мебошад [8].

Дар умум барномаи мазкур амалишавии тадбирҳои мушаххасро дар самти тақмили қонунгузорӣ ва тақмили сохтор ва беъдошти шароити моддӣи тақкии судҳо, вазӣ илтимои судҳо ва кормандони судҳо дар бар мегирад. Бо мақсади амалӣ намудани барномаи мазкур нақшаи қорабиниҳои оид ба илҳои Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2021 тағия ва тақдиқ карда шудааст, ки он асосан тадбирҳои зеринро фаро мегирад: тақмили Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Судии конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон”; омузиши масъалаҳои ба тобеияти судҳои иқтисодӣ мансуб донишани баррасии парвандаҳои ҳуқуқвайронқунииҳои маъмурӣ нисбати соғибқорони инфиродӣ ва шахсони ҳуқуқӣ; тағия ва қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи истеъсолоти илҳо” дар тағйири нав; омузиши масъалаҳои лӯрӣ намудани мансаби ёрдамчиӣ судии Судии Олӣ ва Судии Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон; масъалаи ба бозомӯзӣ фаро гирифтани кормандони Судии конститусионӣ ва судии Олии иқтисодӣ; тақмили кодекси мувофиавии ғиноятӣ вобаста ба тақбиқи қораи пешгирии дар намуди ба ғабс гирифтани тағия ва қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи таъмини дастрасӣ ба иттилоот оид ба фаъолияти судҳо”; баланд бардоштани мақоми маркази тағлимии судҳо; дар тағйир нав қабул кардани Кодекси граждани, кодекси ғиноятӣ ва кодекси манзил; омухтани масъалаи таъсиси судҳои минтақавӣ бо мақсади беъдошти сифати санадҳои судӣ ва таъмини принсипи баробарии ғама дар назди қонун, баррасии шикоятҳои қассатсионӣ ва назоратӣ оид ба санадҳои судии судҳои шаҳру ноҳияҳои тобеи ғумҳури.

Дар асоси барномаи мазкур Конунҳои Љумњурии Тоҷикистон “Дар бораи таъмини дастрасӣ ба иттилоот оид ба фаъолияти судњо” аз 25 июни соли 2021, № 1783 ва “Дар бораи истењсоли иљро” аз 8 июни соли 2022, № 1873 қабул гардида, лоињањои кодекси маданӣ, кодекси љиноятӣ ба Љукумати Љумњури Тоҷикистон пешнињод шудаанд. Њамчунин ба конунҳои амалкунандаи соња як қатор тағйиротњои дахлдор љињати бењдошти дониш, мањорати касбӣ, масъулият ва одоби судьяњо, такмили раванди бозомузии судьяњо ва баланд бардоштани самаранокии кори судьяњо ворид карда шуданд.

Ба масъалаи ислоњоти судӣ-њуќуќӣ дар Тоҷикистон ањамияти хосса зоњир карда мешавад. Масъалаи ислоњоти судӣ-њуќуќӣ дар Тоҷикистон низ мавзӯи асосии аксарияти конференсияву ъаммоишњои илмии ватаниро ташкил медињад [9].

Маврид ба зикр аст, ки давоми солњои соњибхитиёрии давлатӣ аз ъониби як зумра олимону донишмандони маъруфи тољик, аз қабилӣ Абдуллоев Н.А. [10], Искандаров З.Њ. [11], Мањмудов И.Т. [12], Мирзамонзода Х.М. [49], Бањриддинзода С.Э. [14], Рањмон Д.С. [15], Азиззода У.А. [16], Хољаева Н.Б. [17], Исоев М.Ш. [18], Авзалов А.Х. [19], Диноршоњ А.М. [20], Фозилов Н.Н. [21], Абдуллоев П.С. [22], Холиков К.Н. [23], Шодиев И.Р. [24], Рањмадљонзода Р.Р. [25], Мирзоев С.Б. [26], Рањматова З.М. [27], Обидова М.Н. [28], Абдулхонов Ф.М. [29], Табаров Н.Д. [30], Одинаев Р.С. [31], Буриев И.Б. [32] ва дигарон оид ба махсусияти рушди ъокимияти судӣ, низоми судӣ ва дигар падидањои адолати судӣ осори арзишманди илмӣ таљлиф шуда, љињати такмили конунгузории амалкунандаи кишвар оид ба адолати судӣ таклифњои судманд баён шудаанд.

Њамзамон давоми солњои соњибхитиёрии кишвар аз ъониби як гуруњ ходимони давлатӣ ва кормандони низоми судии кишвар низ, аз қабилӣ Мањмудзода М.А. [33], Ализода З. [34], Насриддинзода Э.С. [35], Шоњийењ Ш. [36], Абдуллозода Н. [37], Шоњазаров С.А. [38], Завќизода С.А. [39], Мусоев О. [40], Фатњуддинов В. [41], Ализода Ш.Ш., Муродзода А.А. [42], Абдуллозода Ф.Н. [43], Рањмон Д.С. [44], Пулодӣ М.К. [45], Ализода Ш.Ш. [46], Сафаров Б.А. ва Ойев Х.О. [47] ва дигарон пањлуњои мухталифи фаъолияти судњои кишвар мавриди таљлилу баррасии амиќ қарор дода шудаанд.

Боиси хушнудист, ки аз ъониби олимону муњаќќикони ватанӣ дар иртибот ба ислоњот ва такмили минбаъдаи ъокимият ва низоми судии кишвар андешањои созгор иброз шудаанд [48].

Масъалаи баррасии масоили мубрами фаъолияти судњои кишвар дар маркази тавалљуњи ъамешагии устодони кафедраи ъуќуќи судӣ ва назорати прокурорӣ қарор дорад. Тањќиќу баррасии пањлуњои алоњидаи ъокимияти судӣ, низоми судӣ ва шаклњои гуногуни муурофияњои судӣ аз самтњои афзалиятноки наќшаи корњои илмӣ-тањќиќотии кафедра ро дар солњои соњибхитиёрии давлатӣ ташкил медињад.

Аз ъумла, натиљаи тавалљуњи ъамешагии омузгорони кафедраи ъуќуќи судӣ ва назорати прокурорӣ ба масъалањои мавриди назар буд, ки устоди кафедра Мирзамонзода Х.М. соли 2006 дар шањри Москваи Федератсияи Россия дар мавзӯи “Судебная система Республики Таджикистан (сравнительно-правовой анализ)” рисолаи номзадӣ ва соли 2021 дар мавзуи «Асосњои конституционӣ-њуќуќии ташкил ва фаъолияти ъокимияти судӣ дар Тоҷикистон: проблемањои назариявӣ, танзими ъуќуќӣ ва амалия» рисолаи докторӣ ъимоя намуданд. Њамзамон омузгори кафедра Мирзоев С.Б. соли 2012 дар мавзӯи “Становление и развитие конституционного надзора и контроля в Таджикистане: историко-правовое и общетеоретическое исследование” рисолаи номзадӣ ъимоя намуданд. Гузашта аз ин, аз ъониби унвонљӯи кафедра, директори маркази таљлимии судьяњои назди Суди Олии Љумњурии Тоҷикистон Завќизода С.А. дар мавзӯи «Интихоб, тайёр намудан ва такмили ихтисоси судьяњо дар Љумњурии Тоҷикистон: масъалањои назариявӣ, амалӣ ва ташкилию-њуќуќӣ» рисолаи номзадӣ барои дарёфти дараљаи илмии номзоди илмњои ъуќуќшиносӣ омода шуда истодааст. Аз ъониби онњо як зумра монография ва маќолањои арзишманди илмӣ омода ва нашр шудаанд. Таклифу пешнињодњои онњо бешак дар рушди ъокимияти судӣ ъиссагузор мебошанд [49].

Ба назари мо дар замони истиќлолияти давлатӣ дар самти тањќиму густариши низом ва ъокимияти судӣ дигаргунињои куллі ба вуќў пайвастанд. Ин ъо метавон муњимтарин дастовардњои соњаро дар замони соњибхитиёрии давлатӣ шартан ба таври зайл гуруњбандӣ кард:

- дар сатњи конституционӣ бори нахуст мустанќам намудани ъокимияти судӣ ъамчун шохаи мустаќили ъокимияти давлатӣ;

- муайян кардани ғимояи ғуқуқ, озода ва манфиатҳои қонунии шағрвандон, тағмини қонуният ба ғайси тағиноти асосии ғоқимияти суди;
- бо дарназардошти инқишофи беағилони муносибатҳои ламғияти дар шароити иқтисоди бозори ва талаботи рузағзуни лумеа дар асоси Конституцияи Лумғурии Толикистон дар низоми судии мамлакат тағсис ёфтани Суди Конституционӣ, Судҳои иқтисоди ва ва судҳои ғарби;
- амалан васеғ гаштани вақлатҳои суд дар самти баррасии парвандаҳои ва бағсҳои оид ба ғуқуқ;
- имплементацияи меёрҳои санадҳои байналмилалӣи пазируфташуда дар қонунғузии Лумғурии Толикистон дар бораи судҳои ва ағзалияти онҳои нисбат ба қонунғузии милли;
- фароғам овардани низоми қафолатҳои мустақилияти судяҳои ғангоми ба амал баровардани адолати суди;
- фароғам овардани низоми қафолати дастрасии ғар як шахс ба адолати суди ва ғифзи суди;
- тадриған вусғат ёфтани маблағғузии судҳои аз булети давлати;
- ба роғ мондани ғалли масғалаҳои ташкили, модди-техники ва лобалогузии кадрии низоми суди аз лониби низоми олии суди;
- тағсиси Маркази тағлимии судяҳои назди Суди Олии Лумғурии Толикистон;
- тағсиси судҳои махсусгардонидашуда (коллегияҳои суди оид ба парвандаҳои мағмури ва оилави дар сохтори судҳои вилояти, шағри Душанбе, Вилояти Мухтори Қўғистони Бадахшон ва Суди Олии Лумғурии Толикистон);
- тақмили қонунғузии Лумғурии Толикистон дар бораи судҳои ва мувофиқ гардонидани онҳои ба стандартҳои байналмилалӣ; қабули кодексҳои нав оид ба муροғии линояти, муроғии граждани, муроғии ғуқуқвайронқунии мағмури, муроғии судии иқтисоди;
- тағсиси ниёоди “судя-қоромўз” дар қонунғузори;
- танҳои ба салоғияти суд воғузор намудани масғалаи мағдуд намудани ғуқуқҳои конституционии инсон ва шағрванд дар муроғии судии линояти ва фағолияти оперативи-лустульи [4, с.4-5].

Тағре ки тағриба нишон медиғад, мағриди амалишавии ислоҳоти суди дар Толикистон таваљљўи бештар ба ислоҳоти қонунғузори ва институтҳои асосии он равона қарда мешавад. Ђол он ки лавғари асосии ин гуна ислоҳотро пеш аз ғама – диғарғунии шуури ғуқуқии ламғияти ва қасби ташкил медиғад. Ба ин хотир бояд зикр намуд, ки мақсади ислоҳоти судиро на танҳои тағия ва қабули қонунҳои нав, муғайё сохтани шароитҳои муносиби модди-техники барои фағолияти судяҳои, балки дар навбати аввал мазмуну моғияти онро ба вуљуд овардани диғарғуниҳои қулли дар тағаккур, шуури ғуқуқи ва менталитети қасбии худи судяҳои ташкил медиғад. Ба мақсад мувофиқ аст, ки ағар судяҳои дорои фарғанг ва мағрифати баланди ғуқуқи бошанд [12, с.16].

Мағриди зикри хос аст, ки фағолияти ғоқимияти судии кишвар дар маркази тавалљўи ғамешағии Асосғузори Сулғу вағдати милли – Пешвои миллат, Президенти Лумғурии Толикистон, муғтарам Эмомали Рағмон қарор дорад.

Аз лумла, зимни мулоқоти Президенти Лумғурии Толикистон, муғтарам Эмомали Рағмон бо намояндағони судҳои тамоми шағру ноғияҳои лумғури, ки дар маросими мағриди истифода қарор додани бинои нави Шўрои адлияи Лумғури Толикистон санаи 11 ағгусти соли 2004 барғузор гардид, ба мушкилоту пешравӣ, дурнамои соға ва масғалаҳои тағмини волоияти қонун мароқи хоса зоғир қарда шуд. Сарвари давлат тағкид қарданд, ки: “...Умедворем, ки судяҳои мамлакат ба хотир амали намудани меёрҳои конституционӣ ва талаботи қонунҳои кишвар оид ба ғифзи ғуқуқу озодиҳои иносн, манфиати давлат ва қорхонаю муассисаҳои ғамаи имқонияти мағљударо истифода намуда, адолати иљтимоиро дар лумеа тағмин менамоянд ва бо ин васила дар тағкими ғоқимияти судии мустақил, беғараз ва нерўманд ғиссаи арзанда меғузоранд” [50, с.190].

Ђамзамон, иштироқи бевосита ва суғанронии Сарвари Давлат дар мулоқот бо қормандони мақомоти судии мамлакат санаи 21 ноябри соли 2019 шағодати равшани ин гуфтаҳои. Зимни барғузории вохўрии мазкур Президенти кишвар фағолияти судҳои кишварро дар замони истиқлоли давлати ғаматарафа мағриди тағлилу барраси қарор дода, онро мусби бағоғузори намуд. Ђамзамон, лиғнати боз ғам беғтар гардонидани фағолияти судҳои, аз лумла таваљљўи бештар зоғир қардан ба масғалаи интиҳоб, тағин ва хоста гирифтани судяҳои; дар

доираи талаботи конун сари вақт ва босифат таъмин намудани иљрои санадҳои судӣ; баланд бардоштани сатҳу савияи донишҳои касбии судьяҳо ва сайқал додани маъорату малакаи онҳо; вусъат додани корҳои ғаъмондадињӣ миёни аҳоли оид ба пешгирии ҷиноят, дигар ӯқуқвайронкуниҳо ва худдорӣ кардан аз кирдорҳои номатлуб; таъминоти моддиву техникии судҳо; баррасӣ ва њалли сариваќтии муурољиятҳои шаървандон; таъмини баррасии конунӣ ва асосноки парвандаҳо бо маќсади ғароњам овардани шароит арзанда дар самти ба амал баровардани адолати судӣ ва њимояи ӯқуқу озодиҳои инсон ва шаърванд дар оянда дастуру супоришҳои мушаххас доданд.

Аз ӯумла, Пешвои муаззами миллат таъкид доштанд, ки: “Наќш ва мавќеи њокимияти судӣ дар идораи давлат ва пешрафти ӯмеа хеле муњим мебошад, зеро њокимияти судӣ дар асоси Конститутсия ва конунҳои ӯқуқу озодиҳои инсон, манфиатҳои давлат, ташкилоту муассисаҳо ва конуниятро адолатро њифз менамояд. ... Барои рушду тањкими маќмоти судӣ чор барномаи ислоњоти судиву ӯқуќӣ қабул карда шуданд, ки онҳо барои пешрафти соња, баланд бардоштани маќоми суд дар ӯмеа, таъмини шароити зарурӣ барои баррасӣ ва њалли одилонаи парвандаҳои судӣ, њифзи ӯқуқу манфиатҳои конунии шаървандон, ташкилоту муассисаҳо ва умуман, ӯњњати ба амал баровардани адолати судӣ наќши муњим доранд” [51].

Дар умум, бояд эътироф намуд, ки судҳои кишвар дар масири 31-соли Истиќлолияти давлатӣ фаъолияти босамарро анљом дода, мањз бо шарофати Истиќлолияти давлатӣ ва соњибхитиёрии миллӣ имрӯз дар ӯумњурии Тољикистон, њамчун қисмати ӯудоношавандаи ӯмеаи ӯањон тамоми шароитҳои арзандаи ӯқуқиву ташкилӣ, мољиявию техникаи ва иттилоотиву иртиботи барои фаъолияти бомаром ва самараноки низоми судӣ ғароњам оварда шудаанд. Камзамон конунҳои амалкунандаи кишвар, ки бо санадҳои ӯқуқии байналмиллалӣ асос ёфтаанд, фаъолияти боадолатонаи низоми судии беғараз, мустаќил ва тибќи конун таъсисёфта ро дар Тољикистон кафолат медињанд. Шароити конунии сайёра ва вазъи зудтаѓйирёбандаи авзои ӯмеаи ӯањонӣ бо назардошти омилҳои ӯањонишавӣ аз њар кадом судьяҳои кишвар талаб менамояд, ки бо дарки масъулияти баланди иљрои вазифаҳои хизматӣ ва қарзи имониву инсонӣ дар назди Ватан амал намуда, фаъолияти худро барои њифзи ӯқуқу озодиҳои инсон ва шаърванд, манфиати ӯмеаву давлат, корхона, муассиса, ташкилотҳо, пос доштан, эътиром ва тањкими дастовардҳои истиќлолияти давлатӣ равона намоянд.

Маврид ба зикр аст, ки њокимияти судӣ дар таъмини њифзи ӯқуқу озодиҳои инсон, конуният ва адолати иљтимоӣ наќши асосӣ дорад, дар њамин радиф њамчун рукни муњим ва зарурии сохтори њокимияти давлатӣ муаррифи гардида, аз ӯњњати тарзи ташкилию сифатӣ ва миќдори нињодҳои баамалбарории адолати судӣ инкишоф ёфта истодааст [7, с.13].

Дурнамои ислоњоти судӣ-ӯқуќӣ дар кишвар ба назари мо бояд бо дарназардошти ба назари эътибор гирифтани омилҳои зайл рушд ёбад:

- бо дарназардошти ба низоми сезинагии тањсилот гузаштани муассисаҳои тањсилоти олии касбии кишвар пешнињод менамоем, ки дар муассисаҳои тањсилоти олии касбии кишвар, ки мутахассисони соњаи ӯқуқшиносиро омода менамояд, ихтисоси алоњида аз рӯи ихтисоси - «фаъолияти судӣ-прокурорӣ-тафтишотӣ» оид ба тайёр кардани мутахассисони болаёќати соњаи тафтишот, суд ва прокуратура таъсис дода шавад. Зарур аст, ки наќшаҳои таљимии ин ихтисосҳо бо дарназардошти тамољулиҳои муосири омода кардани кадрҳои ӯқуқшиносӣ ва ба назари эътибор гирифтани талаботи бозори мењнат ва талаботи корфармоён тањия карда шаванд;

- таљрибаи конунгузории кишварҳои хориљ, аз ӯумла кишварҳои узви ИДМ дар самти ба кор қабул кардани шаървандон ба маќмоти њифзи ӯқуқ, суд, прокуратура, маќмоти тањќиќ ва тафтишоти пешакӣ нишон медињад, ки дар баробари доштани дипломи тањсилоти олии зинаи бакалавр, њамзамон доштани дипломи риштаи магистратура низ талаб карда мешавад. Камзамон феъристи вазифањое, ки барои ишѓоли онҳо бакалавр ва ё магистри ӯқуқшинос довталаб шуда метавонанд, муайян шудаанд. Аз ин рӯ, ба маќсад мувофиќ мешуморем, ки таљрибаи конунгузории ин кишварҳои мавриди омӯзиш қарор дода, бо дарназардошти муҳољиф набудани он ба низоми ӯқуќӣ, низоми тањсилот ва њимояи манфиатҳои миллӣ имконияти дар оянда дар конунгузории амалкунандаи кишвар пешбинӣ шудани чунин муқаррарот ба миён гузошта шавад;

- айни замон тамоюлнои муосири рушди қонунгузории мурофиавии ҷиноятии кишварҳои олам, аз ҷумла кишварҳои пасошуравиро масъалаҳои зерин ташкил медиҳанд: ҳориш кардани давраи оғози парвандаи ҷиноятӣ; тақвияти принципи баъсу мунозираи тарафҳо; аз ҷумла, васеъ кардани амалии принципи баъсу мунозираи тарафҳо дар давраи тафтишоти пешакӣ бо роҳи ворид намудани падидаи “судия тафтишотӣ”; тадриҷан аз ҷаҳан ҷудо намудан ва таъмини мустақилияти функсияҳои тафтишоти пешакӣ ва назорати прокурорӣ; васеъ намудани ваколатҳои ҷимоятгар оид ба ҷаҳан кардан ва пешниҳоди далелҳо; ҷорӣ намудани падидаи “аҷдномаи мурофиавӣ оид ба ҷаҳанкорӣ”; ворид намудани асосҳои иловагии қатъи парвандаи ҷиноятӣ, аз ҷумла оид ба ҷиноятҳои иқтисодӣ дар сурати пурра талофӣ кардани зарар ва баргардонидани маблағҳо ба буҷет; ба сифати далел эътироф намудани натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва ё баъзе ҷорабинҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ; таъмини иштироки ҷаҳми тарафҳо дар давраи таъини муҳокимаи судӣ ва омодагӣ ба он; ворид кардани унсурҳои адолати судии электронӣ; ихтисор кардани ҷаҳе аз марҳилаҳои судӣ (масалан, қассатсионӣ ва ё назоратӣ) бо роҳи ворид намудани марҳилаи апеллятсионӣ ва ғ [52, с.141-142]. Ба мақсад мувофиқ шуморем, ки аз ҷониби олимону қормандон ва донишмандони ватанӣ бо дарназардошти маҳсусияти қонунгузории миллӣ, таълили воқеияти ҷуқуқии кишвар ва ҷифзи манфиатҳои миллӣ тақлифу пешниҳодҳои илман асоснок ва мушаххас дар мавриди тақмили қонунгузорӣ мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар пайванди ба падидаҳои нави қонунгузории ишорашудаи кишварҳои ҷаҳон ва минтақа манзур қарда шаванд;

- бо мақсади мувофиқ қунонидани қонунгузории мурофиавии ҷиноятӣ ба принципҳои инсондустӣ, арзишу стандартҳои байналмилалӣ, ба назари эътибор гирифтани тамоюлнои муосири таҷрибаи қонунгузории пешқадами кишварҳои ҳориш ва мувофиқ сохтани он ба лоиҳаи нави Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар қонунгузории амалкунандаи кишвар лоиҳаи нави Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон омода қарда шавад;

- бо дарназардошти таҷрибаи пешқадам ва қонунгузории кишварҳои пешрафтаи дунё то ҷаҳди имкон боло бурдани синни ниҳии судяҳои шаҳру ноҳия;

- бо дарназардошти таҷрибаи пешқадам андешидани тадбирҳои дахлдор ҷиҳати интиҳоб, ҷобалоғузорӣ ва тақмили ихтисоси судяҳо, инчунин ба роҳ мондани талабот дар ҳусуси аз худ кардани забонҳои ҳоришӣ, технологияи муосири иттилоотиву иртиботӣ, омӯзиши санадҳои меёрии ҷуқуқии байналмилалӣ дахлдор;

- таъсиси судҳои минтақавӣ бо мақсади баррасии шикоятҳои қассатсионӣ ва назоратӣ оид ба санадҳои судии судҳои шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ;

- бознигарии мўнлатҳои дар мурофиаи ҷиноятӣ, қражданӣ ва мурофиаи иқтисодӣ ва ҷорӣ намудани принципи “мўнлати оқилонаи баррасии парвандаҳо”

- бо дарназардошти таҷрибаи давлатҳои пешқадам қорқарди механизми дар қонунгузории мурофиавии ҷиноятӣ ҷорӣ намудани падидаи созишномаи ҷаҳанкорӣ миёни тарафҳои айбдорӣ ва ҷимоя дар давранои тосудии мурофиаи ҷиноятӣ.

- дар Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон мушаххас қардонидани тартиби таққиботи ҷиноятии шахсони дахлнопазир, аз ҷумла судяҳо; ҷаҳзамон қорқади механизми ҳусусиятҳои пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ нисбат ба доираи муайяни шахсони мансабдор.

АДАБИЁТ

1. Абдуллозода Н. Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар таҳкими ҷоқимияти судӣ. Душанбе: Нашриёти Академияи идорақунии давлатии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2020. С. 133-134.
2. Ведомостҳои Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1993. - № 3-4. – М. 58.
3. Маҳмудов И.Т., Абдуллоев Н.А. Аҳамияти Иҷлосияи тақдирсози Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳкими давлатдорӣ миллӣ ва рушди ҷоқимияти судӣ //Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Аҳамияти Иҷлосияи тақдирсози 16-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳкими давлатдорӣ миллӣ ва рушди қонунгузорӣ» зери таҳрири н.и.ғ., дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ. 2017. – 254 саҳ. С. 57-68;
4. Маҳмудов И.Т. Нақши истиқлолияти давлатӣ дар таҳкими ҷоқимияти судӣ / И.Т. Маҳмудов // Минбари ҷуқуқшинос. Душанбе. 2016. № 13-14. (46-47). Аз 7-уми сентябри соли 2016. С. 4-5.

5. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1995, №21, моддаҳои 225, 229, 231, 235, 241.
6. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2001, №7, моддаи 490.
7. Шермухаммад Шоһиён. Соҳибистиклолии Тоҷикистон ва таъкими ӯқимияти судӣ /// Ми-зони қонун (маъаллаи илмӣ-амалии Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо кор-рупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон). Душанбе, 2021. № 2.С.13.
8. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи Барномаи ислоҳоти судӣ-ӯқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 апрели соли 2019, № 1242.
9. Маъмуров И.Т. Ислоҳоти судӣ дар Тоҷикистон: мушкилот ва роҳҳои ҳалли он (маводи кон-ференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ бахшида ба 40-солагии таъсисёбии кафедраи ӯқуқӣ судӣ ва назорати прокурорӣ). Зери назари мудири кафедраи ӯқуқӣ судӣ ва назорати прокурорӣ, н.и.ё., дотсент Маъмуров И.Т. Душанбе: «Сино». 2014. 292 саҳ.
10. Абдуллаев Н.А. Национальный язык судопроизводства по уголовным делам: дисс. ... канд.юр.наук. – Душанбе, 1971. – 198с.
11. Искандаров З.Х., Турахонова Д.Т., Каримова Т.Ф. Основные элементы, обеспечивающие орга-низационную и функциональную независимость суда: компетентность, независимость и бес-пристрастность // Вестник Таджикского национального университета - № 1. - 2019. – С. 166-272.
12. Маъмуров И.Т. Ислоҳоти судӣ-ӯқуқӣ дар Тоҷикистон – тақозои замон // Такмили қонунгу-зории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ӯқуқӣ инсон (маводҳои конфронси илмӣ-назариявӣ бах-шида ба муносибати 30-юмин солгарди қабули Конвенсияи СММ оид ба зидди шиканҷа, ди-гар муносибатҳои ғайриинсонӣ) / зери таърири н.и.ё., Сафаров Б.А ва н.и.ё. Диноршоев А.М. - Душанбе, 2015. С. 16.
13. Гафуров Х.М. Судебная система Республики Таджикистан: современное состояние и перспек-тивы развития. – Душанбе, 2007. – 186 с.
14. Бахриддинов С.Э., Диноршоев А.М., Сафаров А.И. Восприятие судебной системы населением Республики Таджикистан. Душанбе, 2013. – 61 с.
15. Раҳмон Д.С. Права человека в условиях глобализации: теоретические и методологические про-блемы. – Душанбе, 2019. – 376 с.
16. Азизов У.А. Конституционные основы судебно-правовой политики в Республике // Судебная правовая политика в России и зарубежных странах: коллективная монография / Под. ред А.А. Дорской. – СПб.: Астерина, 2019. – 608с. С. 435-439.
17. Холяева Н.Б. Ислоҳоти судӣ-ӯқуқӣ дар Тоҷикистон: мақсад ва вазифаҳои он // Сиёсати ӯқуқӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон: рушд ва мушкилот (маводҳои конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, ш. Душанбе, 17 март соли 2014) / Зери таърири доктори илмҳои ӯқуқ, про-фессор Раҳимов М.З. – Душанбе, 294 саҳ.С.227-243.
18. Исоев М.Ш. Сиёсати ӯқуқӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи низомии судӣ ва назорати про-курорӣ // Сиёсати ӯқуқӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон: рушд ва мушкилот (маводҳои конферен-сияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, ш. Душанбе, 17 март соли 2014) / Зери таърири доктори илмҳои ӯқуқ, профессор Раҳимов М.З. – Душанбе, 294 саҳ. С. 75-83.
19. Авзалов, А.Х. Базе мулоҳизаҳо оид ба барномаи ислоҳоти судӣ-ӯқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2017 // Рушди ӯқуқӣ судӣ, ӯқуқӣ ҷиноятӣ ва ғаёлияти ӯқуқмуҳофизавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ, ш. Душанбе, 22 октябри соли 2015) / зери таърири Маъмуров И.Т., Сафаров А.И. - Ду-шанбе: Империял - Групп, 2015. - Саҳ. 264-274.
20. Диноршоев А.М. Конституционная регламентация и реализация прав и свобод человека и гражданина. – Душанбе, 2015. – 225 с.; Диноршоев А.М., Сафаров Д.С., Хамдамова Ш.М. Про-цессуальные институты конституционного судопроизводства в Республике Таджикистан / Под общей редакции А.М. Диноршоева. – Душанбе. 2015. – 133с.; Диноршоев А.М. Конституци-онные основы разделения властей в Республики Таджикистан. – Душанбе, 2007. – 200с.; Ди-норшоев А.М. Судебная власть в системе разделения властей в Республике Таджикистан // Су-дебная правовая политика в России и зарубежных странах: коллективная монография / Под. ред А.А. Дорской. – СПб.: Астерина, 2019. – 608с. С. 439-450.

21. Фозилов Н.Н. Инкишофи қонунгузории мурофиавии сивилистӣ дар солҳои Истиқлолияти Ёумњурии Тоҷикистон дар заминаи амалишавии барномаҳои давлатии ислоти судӣ-нуқуқӣ // Рушди падидаҳои адолати судӣ ва назорати прокурорӣ дар солҳои Истиқлолияти давлатӣ дар Ёумњурии Тоҷикистон (маводи конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 80-умин солгарди Нуқуқшиносии шоистваи Ёумњурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои нуқуқшиносии, дотсент Абдуллоев Неъмат Абдуллоевич), зери таърири мудири кафедраи нуқуқии судӣ ва назорати прокурорӣ ДМТ, номзоди илмҳои нуқуқ, дотсент Маъмурдов И.Т. Душанбе: Матбааи ДМТ. 2019. 237саҳ. С.130-140.; Фозилов, Н.Н. и др. Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Республики Таджикистан / под ред. М.З. Рахимова. – Душанбе: Азия-Принт, 2012. – 574 с.; Фозилов Н.Н. ва диг. Тафсири Кодекси мурофиавии граждании Ёумњурии Тоҷикистон /– Душанбе: ЭР-Граф, 2013. – 784 саҳ.
22. Абдуллоев, П.С. Международно-правовая помощь при собирании и проверке доказательств по уголовным делам (по материалам Республики Таджикистан и Российской Федерации) / - М.: Юрлитинформ, 2015. – 224 с.; **Абдуллоев П.С.** Далелҳо ва исбот дар мурофиаи ғиноятӣ: васоити таълими. ЭР-Граф., 2019. С.252.
23. Холиков К.Н. Становление и развитие института конституционного надзора в Таджикистане. – Душанбе, 1998. – 200с.; Холиков К.Н. Конституционное судопроизводство в Республике Таджикистан / Отв. Ред. С.А. Авакьян. – Душанбе: ЭР-граф, 2010. – 420 с.; Холиков К.Н. Конституционный суд Республики Таджикистан: статус, организация и деятельность. – М.: Изд-во Московского ун-та, 2009. – 272 с.
24. Шодиев И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – нач. XXI вв.): дис.канд.юрид.наук / Шодиев Исмаи Рахматуллоевич – Душанбе, 2009. – 176 с.
25. Юлдошев Р.Р. Судебно-правовые реформы как отражение правовой политики Республики Таджикистан// Сиёсати нуқуқии Ёумњурии Тоҷикистон: рушд в амушкилот (маводи конференсияи илмӣ-амалии ғумњуриявӣ, ш. Душанбе, 17 марти соли 2014) / Зери таърири доктори илмҳои нуқуқ, профессор Раъимов М.З. – Душанбе, 294 саҳ. С. 252-260.
26. Мирзоев С.Б. Становление и развитие конституционного надзора и контроля в Таджикистане: историко-правовое и общетеоретическое исследование. Дис. ... канд.юрид. наук / Мирзоев Саломатшо Бозорович – Душанбе, 2011 – 205 с.; Мирзоев С.Б., Диноршоев А.М. Мурофиаи судии конституционӣ. Васоити таълими. – Душанбе: “ЭР-граф”. – 2013. – 212 с.; Мирзоев С.Б. Конституционное правосудие в Республике Таджикистан: проблемы теории и практики. – Душанбе: Истеъдод, 2017. – 464 с.
27. Рахматова З.М. Административное судопроизводство в Республике Таджикистан: дисс. ... канд.юрид.наук. – М., 2017. – 200 с.
28. Обидова М.Н. Право граждан на участие в отправлении правосудия: теоретико-правовое и конституционно-правовое исследование: автореферат дисс. ... канд.юрид.наук. – Душанбе, 2021.
29. Абдуллонов Ф.М. История судопроизводства досовестского Таджикистана (историко-правовое исследование) : дисс. ... канд.юрид.наук. – Душанбе, 2011. – 190 с.
30. Табаров Н.Д. Институт военного судьи в досовестском Таджикистане (историко-правовое исследование):дисс. ... канд.юрид.наук.- Душанбе, 2018. – 193 с.
31. Одинаев Р.С. Формирование и развитие института мазалям в досовестском Таджикистане: дисс. ... канд.юрид.наук.- Душанбе, 2012. – 174 с.
32. Буриев Э.Б. Институты таджикской государственности: теория и практика / Отв. Редакторы: академик Тахиров Ф.Т. и проф. Чиркин В.Е. – Душанбе: Дониш, 2016. – 360 с.
33. Маъмурдода М..А. Сиёсати нуқуқӣ ва давлати демократӣ. – Душанбе, ЭР-граф, 2017. – 632с.; Маъмурдода М..А. Конституция заминаи ташаккули низомии нуқуқии миллӣ. Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 596 с.
34. Ализода З. Эволюция института парламента в Республике Таджикистан. – Душанбе: ТНУ, 2013. – 206 с.; Ализода З.М. Ёифзи нуқуқу озодиҳои инсон тавассути мақомоти ваколатдор оид ба нуқуқии инсон //Рушди нуқуқии судӣ ва фаъолияти нуқуқмундифизавӣ дар Ёумњурии Тоҷикистон (маводи конференсияи ғумњуриявии илмӣ-амалӣ, ш. Душанбе, 22 октябри соли 2015), зери таърири мудири кафедраи нуқуқии судӣ ва назорати прокурорӣ факултети

- њукукшиносии ДМТ , номзади илмъои њукук, дотсент Маъмудов И.Т. ва и.в. мудири кафедраи њукуки льиоятии ДМТ, номзади илмъои њукук, дотсен Сафарзода А.И. – Душанбе: “Империа-л-Групп”. 2015. 396 саъ. С. 22-30.
35. Насурдинов Э.С. Проблемы формирования и правовой культуры в условиях становления демократического государства в Таджикистане. – Душанбе, 2008. – 196 с.: Насриддинзода Э.С. Фаръанги њукуки. - Душанбе: «Эр-граф», 2016. – 316 с.
 36. Шермуъаммад Шоъиён Нақши ӯамкориӯои ӯокимияти судӣ ва мақомоти прокуратура дар таъмини адолати судию илтимой ва таъмини волюияти қонун дар лӯмеа. Қонуният. 2017. № 1.
 37. Абдуллозода Н. Нақши Эмомалӣ Раӯмон дар таъкими ӯокимияти судӣ. Душанбе: Нашриёти Академияи идорақунии давлатии Президенти Лӯмӯурии Толюкистон. 2020. – 412 с.
 38. Шоназаров С.А. Таърихи пайдоиш ва ташаққули ӯокимияти судӣ дар Толюкистон. Нашри дуом. – Душанбе: «Эр-граф», 2015. – 252 с.
 39. Завқизода С.А. Судебная власть – гарантия защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан // Государствоведени и прав ачеловека. Душанбе. 2020. № 3(19).; Завқизода С.А. Ташақул ва инқишофи асосӯои ӯукуки танзими интиҳоби судяӯо дар Лӯмӯурии Толюкистон // ӯаёти ӯукуки. № 2. (30). 2020.
 40. Мусоев О. Аӯамият ва зарурияти ислоӯоти судӣ-ӯукуки дар Лӯмӯурии Толюкистон // Ислоӯоти судӣ дар Толюкистон: мушқилот ва роӯӯои ӯали он (маводи конференсияи лӯмӯуриявии илмӣ-назариявӣ бахшида ба 40-солагии таъсисёбии кафедраи ӯукуки судӣ ва назорати прокурорӣ). Зери назари мудири кафедраи ӯукуки судӣ ва назорати прокурорӣ, н.и.ӯ., дотсент Маъмудов И.Т. Душанбе: «Сино». 2014. С.88-110;
 41. Фатӯуддинов В. Ташқилёбии судӯои иқтисодӣ ва зарурияти омузиши фанни ӯукуки муруфияавии иқтисодӣ // Ислоӯоти судӣ дар Толюкистон: мушқилот ва роӯӯои ӯали он (маводи конференсияи лӯмӯуриявии илмӣ-назариявӣ бахшида ба 40-солагии таъсисёбии кафедраи ӯукуки судӣ ва назорати прокурорӣ). Зери назари мудири кафедраи ӯукуки судӣ ва назорати прокурорӣ, н.и.ӯ., дотсент Маъмудов И.Т. Душанбе: «Сино». 2014. С.22-35.
 42. Мурадов А.А. Правовые основы организации и деятельности Верховного Суда Республики Таджикистан: дис. ... канд.юр.наук. – М.: , 2014. – 190 с.
 43. Абдуллозода Ф.Н. Особенности формирования и развития Верховных судов Республики Таджикистан и России: советский и постсоветский период (сравнительное историко-правовое исследование): автореферат дисс. ... канд.юр.наук. – Душанбе, 2020.
 44. Раҳмон Д.С. Правовая природа актов Конституционного суда Республики Таджикистан: дис. ... канд.юр.наук. – Душанбе, 2019. – 177 с.
 45. Пулодӣ М.К. Ташақули ӯокимияти судӣ дар Лӯмӯурии Толюкистон // Рушди ӯукуки судӣ ва фаъолияти ӯукукумӯофизавӣ дар Лӯмӯурии Толюкистон (маводӯои конференсияи лӯмӯуриявии илмӣ-амалӣ, ш. Душанбе, 22 октябри соли 2015), зери таърири мудири кафедраи ӯукуки судӣ ва назорати прокурории факултети ӯукукшиносии ДМТ , номзади илмъои ӯукук, дотсент Маъмудов И.Т. ва и.в. мудири кафедраи ӯукуки льиоятии ДМТ, номзади илмъои ӯукук, дотсент Сафарзода А.И. – Душанбе: “Империа-л-Групп”. 2015. 396 саъ. С. 55-64.
 46. Ализода Ш.Ш Рушди ӯокимияти судӣ дар Лӯмӯурии Толюкистон //Рушди ӯукуки судӣ ва фаъолияти ӯукукумӯофизавӣ дар Лӯмӯурии Толюкистон (маводӯои конференсияи лӯмӯуриявии илмӣ-амалӣ, ш. Душанбе, 22 октябри соли 2015), зери таърири мудири кафедраи ӯукуки судӣ ва назорати прокурории факултети ӯукукшиносии ДМТ , номзади илмъои ӯукук, дотсент Маъмудов И.Т. ва и.в. мудири кафедраи ӯукуки льиоятии ДМТ, номзади илмъои ӯукук, дотсен Сафарзода А.И. – Душанбе: “Империа-л-Групп”. 2015. 396 саъ. С. 41-46.
 47. Сафаров Б.А., Ойев Х.О. Механизмӯои ӯимояи ӯукукӯои инсон ва шаърванд дар Лӯмӯурии Толюкистон – Душанбе, 2013. – 256с.
 48. Маъмудов И.Т.Аӯамияти Иљлосияи тақдирсози Шӯрои Олии Лӯмӯурии Толюкистон дар таъкими давлатдории миллӣ ва рушди ӯокимияти судӣ //Маводӯои конференсияи лӯмӯуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Аӯамияти Иљлосияи тақдирсози 16-уми Шӯрои Олии Лӯмӯурии Толюкистон дар таъкими давлатдорӣ миллӣ ва рушди қонунгузорӣ» зери

- таърири н.и.њ., дотсент Раъмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ. 2017. – 254 саъ. С. 57-68 (дар Ҳаммуалиф); Гафуров Х.М. Перспективы развития судов общей юрисдикции в условиях судебно-правовой реформы в Таджикистане /Ислоҳоти судӣ дар Тоҷикистон: мушкилот ва роҳҳои ҳалли он (маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назориявӣ бахшида ба 40-солагии таъсисёбии кафедраи ҳуқуқи судӣ ва назорати прокурорӣ). Зери назари мудирӣ кафедраи ҳуқуқи судӣ ва назорати прокурорӣ, н.и.њ., дотсент Маъмуров И.Т. Душанбе: «Сино». 2014. С.121-138; Шаъидуллозода Муҳаммадвалӣ. Пешбурд дар суди маръилаи назоратӣ Асари ишорашуда. С. 50-60; Мусоев О. Аҳамият ва зарурияти ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Асари ишорашуда. С.88-110; Холбаева Н.Б. Аҳамияти барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ташакулёбии қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон. Асари ишорашуда. С. 145-162.
49. Мирзамонзода Х.М. Конституционно-правовые основы организации и деятельности судов общей юрисдикции Республики Таджикистан (монография). Душанбе. 2020 - 160 с.; Мирзамонзода Х.М. Конституционно-правовые основы организации и деятельности экономических судов Республики Таджикистан (монография). Душанбе. 2018. 144 с.; Мирзамонзода Х.М. Системно-структурные начала совершенствования органов судебной власти Республики Таджикистан: современное состояние и анализ перспектив развития // Правовая жизнь. Душанбе. 2020. № 3 (31).; Диноршоев А.М., Мирзамонзода Х.М. Конституционный суд в системе разделения властей // Правовая жизнь. Душанбе. 2020. № 2 (30).; Мирзамонзода Х.М. Анализ реализации судебно-правовой реформы в Таджикистане и необходимость разработки концепции судебно-правовой политики // Правовая жизнь. Душанбе. 2020. № 2 (30).; Завкизода С.А. Судебная власть – гарантия защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан // Государствоведение и права человека. Душанбе. 2020. № 3(19).; Завкизода С.А. Ташакул ва инкишофи асосҳои ҳуқуқи танзими интиҳоби судьяҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ҳаёти ҳуқуқӣ. № 2. (30). 2020.
50. Суҳанронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мулоқот бо судьяҳо ва кормандони Шӯрои адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 11 августи соли 2004 // С.А. Шоназаров. Таърихи пайдоиш ва ташаққули ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон. Нашри дуюм. – Душанбе: “Эр-граф”, 2015. - С. 190. (252 саъ).
51. Суҳанронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мулоқот бо кормандони мақомоти судӣ аз 21.11.2019 / www.president.tj (санаи муроҷиат 22.11.2019).
52. Искандаров З.Ҳ., Маъмуров И.Т., Абдуллоев П.С. Рушди қонунгузории муроғиавии ҷиноятӣ дар давраи истиқлолият давлатӣ // 30 соли Истиқлоли давлатӣ ва рушди низоми ҳуқуқи Тоҷикистон –Душанбе: Матбааи ДМТ, 2021. – 472 саъ. (монографияи дастҷамъона). С. 141-142.

РУШДИ ҲОКИМИЯТИ СУДӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Фишурда. Мақолаи мазкур ба таъкики масъалаи рушди ҳокимияти судӣ дар соҳаи истиқлолияти давлатӣ дар Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар умум, муаллиф таъкид менамояд, ки судҳои кишвар дар масири соҳаи Истиқлолияти давлатӣ фаъолияти босамарро анҷом дода, маъз бо шарофати соҳибхитӣҳои давлатӣ тамоми шароитҳои арзандаи ҳуқуқиву ташкилӣ, молиявӣ ва иттилоотиву иртиботӣ барои фаъолияти бомаром ва самараноки ҳокимияти судӣ фароҳам оварда шудаанд. Қонунҳои амалкунандаи кишвар, ки бо санадҳои ҳуқуқии байналмиллалӣ асос ёфтаанд, фаъолияти боадолатонаи низоми судии беғараз, мустақил ва тибқӣ қонун таъсисёфта дар Тоҷикистон қафолат медиҳанд. Ҳокимияти судӣ дар таъмини ғиёзи ҳуқуқу озодинҳои инсон, қонуният ва адолати илҳимоӣ нақши асосӣ дошта, дар Ҳамин радиғ Ҳамчун рукни муҳим ва зарурии сохтори ҳокимияти давлатӣ муаррифӣ гардидааст. Ҳамзамон нақши қалидии барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар рушди ҳокимияти судӣ мавриди таҳлил қарор дода шудаанд.

Дар мақола инчунин баъзе тақлифу пешниҳодҳои оид ба дурнамои фаъолияти ҳокимияти судӣ манзур шудаанд.

Калидвожаъо: суд; адолати судӣ; ӯқимияти судӣ; ислоҳоти судӣ - ӯқуқӣ; низоми судӣ; барномаҳои ислоҳоти судӣ-ӯқуқӣ; таъмини ӯқуқи инсон ва шаҳрванд; истиснолияти давлатӣ; дурнамои ӯқимияти судӣ; муҳофизаҳои судӣ.

РАЗВИТИЕ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию вопроса развития судебной власти в годы государственной независимости Таджикистана. В целом автор подчеркивает, что суды страны за годы государственной независимости осуществляли эффективную деятельность, а благодаря государственному суверенитету были созданы все необходимые правовые и организационные, финансово-технические, информационно-коммуникационные условия для эффективного функционирования судебной власти. Действующие законы страны, основанные на международно-правовых документах, гарантируют справедливое функционирование беспристрастной, независимой и законно созданной судебной системы Таджикистана. Судебной власти отводится главная роль в обеспечении защиты прав и свобод человека, законности и социальной справедливости, и в этом отношении она признана как самостоятельной ветвью власти. При этом проанализирована ключевая роль программы судебно-правовой реформы в развитии судебной власти.

В статье также содержатся некоторые предложения относительно перспективы судебной власти.

Ключевые слова: суд; правосудие; судебная власть; судебно-правовая реформа; судебная система; программы судебно-правовой реформы; обеспечение прав и свобод человека и гражданина; государственная независимость; перспектива судебной власти; судопроизводство.

DEVELOPMENT OF THE JUDICIARY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. This article is devoted to the study of the development of the judiciary during the years of state independence of Tajikistan. In general, the author emphasizes that the country's courts have carried out effective activities over the years of state independence, and thanks to state sovereignty, all the necessary legal and organizational, financial, technical, information and communication conditions for effective functioning have been created. judicial power. The current laws of the country, based on international legal documents, guarantee the fair functioning of the impartial, independent and legally established judicial system of Tajikistan. The judiciary is assigned the main role in ensuring the protection of human rights and freedoms, legality and social justice, and in this respect it is recognized as an independent branch of power. At the same time, the key role of the program of judicial and legal reform in the development of the judiciary is analyzed.

The article also contains some suggestions regarding the perspective of the judiciary.

Keywords: court; justice; judicial branch; judicial and legal reform; judicial system; judicial reform programs; ensuring the rights and freedoms of man and citizen; state independence; perspective of the judiciary; legal proceedings.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Маъмуров И.Т. – номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, мудири кафедраи ҳуқуқи судӣ ва назорати прокуратурии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Телефон:** (+992) 935-04-43-52;

E-mail: 1978_mahmudov@mail.ru

Сведения об авторе:

Махмуров И.Т. – кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой судебного права и прокурорского надзора юридического факультета Таджикского национального университета. **Тел:** (+992) 935-04-43-52; **E-mail:** 1978_mahmudov@mail.ru

Information about the author:

Makhmudov I.T. - Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of judicial law and prosecutor's supervision, faculty of law of the Tajik National University. **Phone:** (+992) 935-04-43-52;

E-mail: 1978_mahmudov@mail.ru

ТДУ: 340.12

СУБЪЕКТҲО, НАМУДҲО ВА САТҲҲОИ СИЁСАТИ ҲУҚУҚӢ

Сафарбекзода Ҳ.С.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Сиёсати ҳуқуқӣ, гарчанде ки бо сиёсати давлатӣ алоқаманд аст, ҳамзамон бо иштироки ҳам давлат ва ҳам иттиҳодияву созмонҳои дигари ҷамъиятӣ-сиёсӣ, инчунин бевосита ҳуди шаҳрвандон амалӣ мегардад. Илова бар ин, дар шароити ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ бо низоми сиёсии рушдфтои гуногунфирӣ иштироки субъектҳои он дар назорат аз болои ғаъолияти давлат, аз ҷумла дар бароҳмонии сиёсат дар маҷмӯъ, хусусан сиёсати ҳуқуқӣ ғаъол мегардад. Иштироки иттиҳодияҳо, созмонҳои ғайридавлатӣ ва бевосита ҳуди шаҳрвандон дар коркарди асосҳо ва татбиқи сиёсати ҳуқуқӣ бо шаклҳои демократии иштироки шаҳрвандон дар ҳуқуқэҷодкунӣ (райъпурсӣ, муҳокимаи лоиҳаҳои қонунҳо ва ғайра), бо васеъшавии соҳаи танзими шартнома ва шаклҳои дигари эҷоди сарчашмаҳои ҳуқуқ (шартномаи меъёрӣ, одатӣ, муомилоти корӣ ва ғайра) таъмин карда мешавад.

Бинобар, ин ақидаи муаллифон дар бораи доираи васеи субъектҳои сиёсати ҳуқуқӣ, ки нақши онҳоро давлат, ҳар гуна иттиҳодияҳо ва созмонҳои шаҳрвандон, субъектҳои дигари ҳуқуқэҷодкунӣ маҳдуд мебозанд, шоистаи дастгирӣ мебошад [6, 216]. Зимни ҷунин муносибат сиёсати ҳуқуқӣ аз мафҳуми сиёсат дар соҳаи мубориза барои ҳокимият хеле дур мешавад. Сиёсати ҳуқуқӣ, ба гуфтаи А.В. Малко “ин на соҳаи мубориза барои ҳокимият, балки ғаъолиятест, ки бо таҳияи стратегияи танзими ҳуқуқӣ ва татбиқи он алоқаманд мебошад” [5, с.32].

Ба ақидаи А.В. Малко сиёсати ҳуқуқӣ бо ҳаёти ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ ҳамбастагӣ дорад, ҷун воситаи ташкили ҳаёти ҳуқуқӣ хизмат мерасонад, муносибати субъектҳои сиёсати ҳуқуқиро бо проблемаҳои гуногуни рушди ҳаёти ҳуқуқӣ ифода мекунад. Аз ин сабаб субъектҳои сиёсати ҳуқуқӣ мақомотҳои давлатии федералӣ ва минтақавӣ, мақомотҳои худидоракунии маҳаллӣ, институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, ҳизбҳо, созмону ҳаракатҳои ҷамъиятӣ, палатаҳои ҷамъиятӣ, шаҳрвандон ва ҳоказо мебошанд. Аз ин нуқтаи назар сиёсати ҳуқуқӣ ҷун “ғаъолияти системавии пайдарпай асоснокшудаи мақомотҳои давлатӣ ва институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ оид ба бунёди механизми самараноки танзими ҳуқуқӣ, оид ба истифодаи дурусти воситаҳои ҳуқуқӣ зимни бадастории ҷунин мақсадҳо, амсоли таъмини пурраи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ташаккули давлати соҳибҳуқуқ ва сатҳи баланди маданияти ҳуқуқӣ ва ҳаёти ҳуқуқии ҷомеа ва шахсият” муайян карда мешавад [5, с.42].

Ба андешаи Н.В. Исаков, сиёсати ҳуқуқӣ “падидаи махсуси сиёси-ҳуқуқӣ буда, дар натиҷаи ғаъолияти системавӣ, илман асоснокшудаи давлат ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ки бо муайянсозии стратегия ва тактикаи рушди ҳуқуқии ҷомеа, тақмили механизми тақмили ҳуқуқӣ, таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, бунёди давлати соҳибҳуқуқ равонааст, ташаккул меёбад [3, с.14].

Дар адабиёт ба ҷанбаи ахлоқии сиёсати ҳуқуқӣ низ диққат дода шудааст. Масалан, ташаккули сиёсати ҳуқуқӣ дар ҷанбаи ахлоқии он ба сифати шартӣ хатмии рушди минбаъда ва тақмили ҷомеа, гуманизозии он эътироф мегардад [12, с.681].

Қоида дар бораи ҷанбаи ахлоқии сиёсати ҳуқуқӣ шоистаи диққат ва таҳқиқоти минбаъда мебошад. Дар асл сиёсати ҳуқуқӣ мисли сиёсати дар маҷмӯъ бадахлоқ, маҳрум аз арзишҳои муайяни ахлоқӣ, меъёрҳои ахлоқии арзёбӣ буда наметавонад. Сиёсати ҳуқуқӣ бояд дорои ахлоқи ҳамида бошад, ҷунки ҳуди ҳуқуқ арзишҳои ахлоқиро дар бар мегирад.

Дар адабиёти илмӣ зимни кушода додани моҳияти сиёсати ҳуқуқӣ ба аломатҳои он низ диққат медиҳанд. Масалан, ба андешаи В.А. Хвалеев сиёсати ҳуқуқӣ аломатҳои зеринро дорад: самти стратегияи фаъолияти давлатиро дар соҳаи танзими ҳуқуқӣ дар бар мегирад; имконияти ифода кардани манфиатҳои умумии ҷомеа ро дорад; барои татбиқи манфиатҳои миллий бо мақсади идоракунии самараноки давлат ва тақсимои таъсири танзимкунандагони иҷтимоӣ дар фазои сиёсӣ-ҳуқуқии давлат таъин гардидааст; дар соҳаи ҳуқуқ ва тавассути ҳуқуқ татбиқ меёбад; низоми арзишҳои муайянро дар бар мегирад; шакли фаъолсозии субъектҳои сиёсат мебошад; соҳаҳои махсуси амалигардонӣ ва шаклҳои татбиқро дорад [11, с.16].

Ба андешаи А.В.Малко, сиёсати ҳуқуқӣ фаъолиятест дар соҳаи ҳаёти ҳуқуқии ҷомеа, ки бо аломатҳои зерин тавсиф меёбад: ба баланд бардоштани сифати ҳаёти ҳуқуқии ҷомеа равонааст; муносибатҳои субъектҳои сиёсати ҳуқуқиро ба масъалаҳои муҳимтарини рушди ҳаёти ҳуқуқии ҷомеа ифода мекунад; ҳам бо ёрии воситаҳои ҳуқуқӣ (асбобҳо ва технологияҳо); ҳам бо кумаки низоми воситаҳои махсуси сиёсати ҳуқуқӣ (консепсияҳо, барномаҳо, техникаи ҳуқуқӣ ва ғайра) амалӣ мегардад; бо таҳия ва татбиқи ғояҳои ҳуқуқии стратегияи тактикий алоқаманд аст; бештар бо субъектҳои амалӣ мегардад, ки дар маркази ҳаёти сиёсӣ ва ҳуқуқӣ қарор доранд [5, с.42].

Таносуби сиёсати ҳуқуқиро бо намудҳои дигари сиёсат (иқтисодӣ, миллий, иҷтимоӣ ва ғайра) таҳқиқ намуда, ба он ҳолати муҳиме бояд диққат дод, ки дар давлати соҳибҳуқуқ дар шароити ташаккули фазои ҳуқуқӣ ва васеъсозии он аз ҳисоби ҳам қарордодҳои дохилидавлатӣ ва ҳам қарордодҳои дигар (минтақавӣ, байналмиллалӣ)-и меъёрӣ ҳуқуқ тамоми соҳаҳои фаъолияти давлатиро фаро мегирад. Дар шароити волоияти ҳуқуқ тамоми намудҳои сиёсати давлатӣ (иқтисодӣ, миллий, ҳарбӣ, ҷавонон, иттилоотӣ, экологӣ ва ғайра) бояд ҳуқуқро фаро гиранд, ки ба воситаҳои ҳуқуқӣ таъя мекунад (қонунҳо, шартномаҳо ва ҳоказо). Чунин гузориши проблема дарки хусусиятҳои зарури сиёсати ҳуқуқиро, ки ба тавсифи он ба сифати самти мустақили сиёсати давлатӣ имкон медиҳанд, талаб мекунад. Чунин ҷанбаи масъала дар маркази диққати муҳаққиқон қарор дорад. Зимни татбиқи намудҳои иқтисодӣ, фарҳангӣ, миллий ва дигар дар баробари воситаҳои ташкилӣ, иқтисодӣ, молиявӣ, техникӣ ва ғайра воситаи ҳуқуқӣ низ ҳузур дорад. Ба он васеъшавии доираи танзими ҳуқуқӣ дар шароити талабот ба таъмини волоияти қонун боис гардидааст.

Сиёсати ҳуқуқӣ, азбаски ба татбиқи ғояҳои стратегияи ҳуқуқӣ (волоияти қонун, давлати соҳибҳуқуқ, ҳуқуқи инсон ва ғайра) равонааст, зимни таҳияву амалигардонии намудҳои дигари сиёсат бояд ба ҳисоб гирифта шавад. Чӣ тавре ки С.В. Кодан қайд мекунад, сиёсати ҳуқуқӣ “махз он воситае мегардад, ки ба таъмини расмияти ҳуқуқӣ, мустаҳкамкунии сарчашмаҳои ҳуқуқ дар самтҳои дигари фаъолияти сиёсии давлат (сиёсати иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маърифатӣ ва ғайра) имкон медиҳад. Илова бар ин, сиёсати ҳуқуқӣ чун яке аз намудҳои фаъолияти сиёсӣ аломатҳои умумиро касб мекунад ва дар фаъолияти давлат соҳаи махсус, нишондиҳандаи давраи муайяни мутамаддини он мегардад [4, с.329].

Солҳои охир самтҳои алоҳидаи сиёсати ҳуқуқӣ мушаххас ва боиси таҳияи таърифоти онҳо гардидаанд. Чунончи, О.Ю. Рибакон таъкид менамояд, ки “сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шахсият бо сиёсати ҳуқуқӣ чун ҷузъ ва том мутаносиб мебошад” ва “фаъолияти мақомотҳои давлатӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, инчунин ҳуди шахсиятро, ки ташкил, дастгирӣ, рушд ва татбиқи шароитҳоро барои ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои он таъмин менамояд, дар бар мегирад, чун воситаи татбиқи манфиатҳои қонунии шахсият хизмат мерасонад” [10, с.13].

Ба ақидаи Н.В.Минюк, “сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи эҷоди қонун фаъолияти ҳокимияти давлатиро оид ба омодакунии ва қабули санадҳои ҳуқуқӣ дар бар мегирад, қувваи олии ҳуқуқиро, ки ба тартиби муайян қабул гардидаанд ва муносибатҳои муҳими ҷамъиятиро дар давлат ба танзим мебарорад, доро мебошанд [7, с.9].

Сиёсати ҳуқуқӣ чун илм ва фанни мустақили таълимӣ ва ҳамзамон ҷанбаи ҷаҳонбинӣ, умуминазариявӣ ва амалидошта тафсир мегардад [1, с.5-6]. Сиёсати ҳуқуқӣ объекти омӯзиши илмҳои соҳаи ҳуқуқ мебошад. Чунончи, дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ дер боз мафҳуми сиёсати ҷиноятӣ ба вучуд омадааст.

Дар адабиёти илмӣ ба тавсифоти дигари иҷтимоӣ-мадании сиёсати ҳуқуқӣ низ диққат медиҳанд. Масалан, сиёсати ҳуқуқӣ чун стратегияи рушди ҳуқуқии халқ мувофиқи маданияти миллии сиёси-ҳуқуқӣ шарҳ меёбад. Аҳамияти сиёсати ҳуқуқӣ чун фаъолияти ҳокимияти давлатӣ дар ташаккули низоми ҳуқуқи миллий дар асоси принципҳои идомати иҷтимоӣ-маданӣ, консерватизм ва ҳокимият низ таъкид мегардад [9, с.29].

Ба ташаккули сиёсати ҳуқуқӣ сатҳи шуури ҷамъиятӣ, созмонҳои ҷамъиятӣ-сиёсӣ, сатҳи коркарди таъминот таъсир мерасонанд. Сатҳи назариявии сиёсати ҳуқуқӣ аввало дар асоси ҷаҳонбинӣ чун низоми ақидаҳо оид ба сиёсат, мақсаду вазифаҳо, роҳу шаклҳои татбиқи онҳо дар фаъолияти ҳаёти ҷомеа ташаккул меёбад. Азбаски дар давлати соҳибҳуқуқи демократӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ институтҳои сиёсӣ ва дигари ҷамъиятӣ (ҳизбҳои сиёсӣ, созмонҳо, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ) дар таҳия ва татбиқи сиёсати ҳуқуқӣ иштироки бевосита доранд, пас ақидаҳо, идеяҳо, қарордодҳо, талаботҳои онҳо дар сиёсати ҳуқуқӣ бояд ба ҳисоб гирифта шаванд. Таъсири бевосита ба сиёсати эҷоди ҳуқуқ, аз ҷумла эҷоди қонун аз шаҳрвандон шаклҳои гуногуни иштирокоро дар муҳокимаи лоиҳаҳои қонунҳо ва қабули онҳо талаб мекунад. Чунин шаклҳои иштироки шаҳрвандон дар фаъолияти эҷоди қонун ва эҷоди ҳуқуқ дар қонунгузории аксари давлатҳо, ки мақсадҳои демократиро пайгирӣ мекунанд, пешбинӣ карда шудаанд [8, с.29].

Чунончи, тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 6) райёпурсӣ яке аз шаклҳои бевоситаи демократия мебошад. Худи Конститутсияи ҷумҳурӣ дар райёпурсии умумихалқӣ 6 ноябри соли 1994 (26 сентябри соли 2003, 22 июни соли 2009 ва 22 майи соли 2016 тағйир ва пурра карда шудааст) қабул гардидааст. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи санадҳои меъёри-ҳуқуқӣ" аз соли 2009 [2, с.99] ба низоми санадҳои меъёри-ҳуқуқӣ ҷумҳурӣ қонунҳоро қабул мекунад, ки дар райёпурсӣ қабул гаштаанд. Дар ҷумҳурӣ аллакай таҷрибаи муҳокимаи васеъ, умумихалқии як қатор қонунҳо ба вуҷуд омадааст. Дар як қатор мамлакатҳо шаҳрвандон аз ҳуқуқи ташаббуси қонунэҷодкунӣ истифода мебаранд. Институтҳои райёпурсӣ ва шаклҳои дигари изҳори иродаи шаҳрвандон дар ҷомеаи шаҳрвандӣ ба таҳия ва татбиқи сиёсати ҳуқуқӣ таъсир мерасонанд.

Дар шароити гуногунандешии сиёсӣ ва идеологӣ, албатта ғояву ақидаҳои муқобили давлат чораҳои сиёсӣ, методҳои таъсиррасонии сиёсии аз тарафи он истифодашуда вомеҳӯранд. Дар ҷомеаи аз ҷиҳати идеологӣ гуногуншакл инъикоси ғояҳо, ақидаҳо, ишораҳо, ки барандагони онҳо институтҳои гуногуни сиёсӣ ва ҷамъиятии ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошанд" дар сиёсати ягонаи ҳуқуқӣ хело мушкил аст. Ба ҳар ҳол, дар давлати демократӣ ҳокимият бояд маҳорату қобилияти бадастории муросои иҷтимоӣ, инъикоси манфиатҳои қувваҳои гуногуни сиёсӣ, гуруҳҳои иҷтимоии ҷомеа дар маҷмӯъ дар фаъолияти худ ва сиёсат зоҳир намояд.

Сатҳи муҳим ва ҳатмии сиёсати ҳуқуқӣ-илмӣ, таълимотӣ бо ҷаҳонбинии илмӣ алоқаманд буда, дар асоси муносибатҳои илмӣ ба ҳуқуқ ва падидаҳои ҳуқуқӣ, таълимоти навтарини илмӣ, ғояҳои илмӣ ташаккул меёбад. Маҳз сатҳи илмии сиёсати ҳуқуқӣ, ки дар доираи он мақсадҳои стратегияи рушди ҳуқуқии ҷомеа илман асоснок мегарданд, дастовардҳои охири афкори ҳуқуқӣ, ки ба сиёсати давлат дар соҳаи ҳуқуқ сифатҳои ба он зарури концептуалиро медиҳанд, ба низом медарорад.

Ҳамзамон ҳокимият дар давлати демократӣ вазифадор аст, ки ба афкори ҷомеаи илмӣ зимни таҳияи сиёсати худ гӯш диҳад, асосҳои илмии сиёсати худро дар барномаҳои давлатӣ, санадҳои меъёрий, пешгӯиҳои иҷтимоӣ пурра инъикос намояд. Тарзи демократии ҳокимиятдорӣ, кушодагии ҷомеа, раванди демократӣ, алоқаи илм бо таҷриба ба ҳалли мақсади мазкур мусоидат мекунанд. Сатҳи амалии сиёсати ҳуқуқӣ фаъолиятнокии субъектҳо, асосан давлат, сохторҳои ҳукуматӣ ва институтҳо, инчунин субъектҳои ҷамъиятӣ-сиёсиро мувофиқи мақсаду вазифаҳои гузошташуда, дар доираи самти стратегияи рушди ҳуқуқӣ дар назар дорад. Сатҳҳои назариявӣ ва амалии сиёсати ҳуқуқиро зимни муайянсозии мафҳуми он ба ҳисоб гирифтани зарур аст.

Ҳамин тавр, таҳқиқоти дар фарқ овардашударо ҷамъбасти намуда, таърифи зеринро таҳия кардан мумкин аст: сиёсати ҳуқуқӣ ин фаъолияти мақомотҳои давлатӣ ва сохторҳои ҷамъиятӣ сиёсӣ дар соҳаи таъсиррасонии ҳуқуқӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ бо мақсади азнавсозӣ, ислоҳот ва рушди онҳо буда дар асоси маҷмуи чораҳо ва воситаҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва идеологӣ амалӣ мегардад.

Муқарриз: н.и.х., и.в. дотсент Қодирзода С.М.

АДАБИЁТ

1. Алексеев С.С. Основы правовой политики в России. / [Текст] // С.С. Алексеев. – М., 1995. – С. 5 – 6.
2. Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. / [Текст] // – 2009. – № 3. – Ст. 99.
3. Исаков Н.В. Правовая политика современной России: проблемы теории и практики. / [Текст] // Н.В. Исаков. Дис. ... докт. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 14.
4. Кодан С.В. Юридическая политика Российского государства // Наш трудный путь к праву: Материалы философско-правовых чтений памяти академика В.С. Нерсисянца. / [Текст] // Сост. В.Г. Графский. – М., 2006. – С. 327–328.
5. Малько А.В. Теория правовой политики. / [Текст] // А.В. Малько. 2012, – С. 32, 328с.
6. Малько А.В., Шундилов К.В. Цели и средства в праве и правовой политике. / [Текст] // А.В. Малько, К.В. Шундилов. – Саратов, 2003. – С. 213 – 216.
7. Минюк Н.В. Правовая политика как фактор повышения качества законодательства в современной России. / [Текст] // Н.В. Минюк. Дис. ... канд. юрид. наук. – Тамбов, 2009. – С. 9.
8. Монастырный А.В. Правовая политика в национально-культурном пространстве России. / [Текст] // А.В. Монастырный. Дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 29.
9. Овчинников А.И., Овчинников С.П. Евразийское правовое мышление Н.Н. Алексеева. / [Текст] // А.И. Овчинников, С.П. Овчинников. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 29.
10. Рыбаков О.Ю. Понятие и признаки правовой политики / [Текст] // О.Ю. Рыбаков. Правовая политика субъектов Российской Федерации. – Владивосток, 2002. – С. 30.
11. Хвалеев В.А. Правовая политика России в условиях глобализации. Дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2008. – С. 16.
12. Цыбулевская О.И. Правовая политика: аксиологический аспект. Российская правовая политика: теория и практика / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. / [Текст] // О.И. Цыбулевская. – М., 2006. – С. 681.

СУБЪЕКТҲО, НАМУДҲО ВА САТҲҲОИ СИЁСАТИ ҲУҚУҚӢ

Фишурда. Дар мақолаи мазкур субъектҳо, намудҳо ва сатҳҳои сиёсати ҳуқуқӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Сатҳи назариявии сиёсати ҳуқуқӣ дар асоси ҷаҳонбинӣ чун низоми ақидаҳо оид ба сиёсат, мақсаду вазифаҳо, роҳу шаклҳои татбиқи онҳо дар ҷаҳонияти ҳаёти ҷомеа ташаккул меёбад. Азбаски дар давлати соҳибҳуқуқи демократӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ институтҳои сиёсӣ ва дигари ҷамъиятӣ (ҳизбҳои сиёсӣ, созмонҳо, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ) дар таҳия ва татбиқи сиёсати ҳуқуқӣ иштироки бевосита доранд, пас ақидаҳо, идеяҳо, қарордодҳо, талаботҳои онҳо дар сиёсати ҳуқуқӣ бояд ба ҳисоб гирифта шаванд. Таъсири бевосита ба сиёсати эҷоди ҳуқуқ, аз ҷумла эҷоди қонун аз шаҳрвандон шаклҳои гуногуни иштирокдор дар муҳокимаи лоиҳаҳои қонунҳо ва қабули онҳо талаб мекунад. Маҳз сатҳи илмӣ сиёсати ҳуқуқӣ, ки дар доираи он мақсадҳои стратегии рушди ҳуқуқии ҷомеа илман асоснок мегарданд, дастовардҳои охиринаи афкори ҳуқуқӣ, ки ба сиёсати давлат дар соҳаи ҳуқуқ сифатҳои ба он зарурӣ концептуализиро медиҳанд, ба низом мебарорад.

Калидвожаҳо: сиёсати ҳуқуқӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ, ҳуқуқэҷодкунӣ, сиёсӣ ва идеологӣ, субъектҳо, намудҳо ва сатҳҳои сиёсати ҳуқуқӣ, демократӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ, институтҳои сиёсӣ, танзими ҳуқуқӣ ҳуқуқӣ, санадҳои меъёри-ҳуқуқӣ, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд.

СУБЪЕКТЫ, ВИДЫ И УРОВНИ ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация. В статье исследуются субъекты, виды и уровни правовой политики. Теоретический уровень правовой политики формируется на основе мировоззрения как системы представлений о политике, целях и задачах, способах и формах их реализации в жизни общества. Поскольку политические и иные общественные институты (политические партии, организации, общественные объединения) принимают непосредственное участие в выработке и реализации правовой политики в демократическом государстве и гражданском обществе, их

взгляды, идеи, договоренности и требования должны учитываться в правовом регулировании. политика. Непосредственное воздействие на законотворческую политику, в том числе правотворческую, требует участия граждан в различных формах участия в обсуждении законопроектов и их принятии. Именно научный уровень правовой политики, в рамках которого научно обосновываются стратегические цели правового развития общества, организует новейшие достижения правовой мысли, придающие государственной политике в области права необходимые ей концептуальные качества.

Ключевые слова: правовая политика, гражданское общество, правотворчество, политическое и идеологическое, субъекты, виды и уровни правовой политики, демократическое и гражданское общество, политические институты, правовое регулирование, нормативно-правовые документы, права и свободы человека и гражданина.

SUBJECTS, TYPES AND LEVELS OF LEGAL POLICY

Annotation. The article examines the subjects, types and levels of legal policy. The theoretical level of legal policy is formed based on a worldview as a system of ideas about politics, goals and objectives, ways and forms of their implementation in society. Since political and other public institutions (political parties, organizations, and public associations) are directly involved in the development and implementation of legal policy in a democratic state and civil society, their views, ideas, agreements and requirements should be taken into account in legal regulation politics. A direct impact on law-making policy, including law making, requires the participation of citizens in various forms of participation in the discussion of bills and their adoption. It is the scientific level of legal policy, within which the strategic goals of the legal development of society are scientifically substantiated, that organizes the latest achievements of legal thought, giving the state policy in the field of law the conceptual qualities it needs.

Keywords: legal policy, civil society, lawmaking, political and ideological, subjects, types and levels of legal policy, democratic and civil society, political institutions, legal regulation, legal documents, rights and freedoms of man and citizen.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Сафарбекзода Хукмиддин Сафарбек – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. **Суроға:** 735140. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67. **Тел:** (+992) 909050303; **Почтаи электронӣ:** hukmiddin-1981@mail.ru

Информация об авторе:

Сафарбекзода Хукмиддин Сафарбек – кандидат юридических наук, доцент, заместитель ректора по науке и инновациям Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. **Адрес:** 735140. Республика Таджикистан, г. Бохтар, улица Айна, 67. **Тел:** (+992) 909050303; **Электронная почта:** hukmiddin-1981@mail.ru

Information about the author:

Safarbekzoda Khukmiddin Safarbek - Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Deputy Rector for Science and Innovation at Bokhtar state university named after Nosiri Khusrav. **Address:** 735140. Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Ayni street, 67. **Phone:** (+992) 909050303; **E-mail:** hukmiddin-1981@mail.ru

ЧАНД АНДЕША ЧИҲАТИ ЗАМИНАҲОИ КОНСТИТУТСИОНИИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ МИЛЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Бобоев А.Х.

Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Низоми таъмини амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар худ хусусияти мустақамӣ ва баъамалоқамандиро доро мебошад. Вай дар асоси мутобиқ ба низоми сарчашмаҳои ҳуқуқӣ таъсис ва инкишоф меёбад [6, с. 409-411]. Дар миёни онҳо асоситарин сарчашмаи ҳуқуқӣ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [1] ба шумор меравад, ки дорои қувваи олии ҳуқуқӣ буда, меъёрҳои он бевосита амал мекунанд. Аз муқаррароти Конститутсия, қонунҳои конститусионӣ ва дигар қонунгузориҳои ҷумҳурии, қарорҳои Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, фармону амрҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои Ҳукумати Тоҷикистон асос меёбанд. Маълум аст, ки ҳар як санади зерқонунӣ ҳолатҳои қонунро мушаххас ва ба таври ҷузъӣ танзим намуда, тарзҳои дигари таъсиррасонии худро низ дорад.

Ҳамаи санадҳои меъёриро ҳуқуқӣ дар худ танзими ҳуқуқӣ, ташкили мақомоти давлатӣ, мустақам намудани тарзҳои баъамалоқамандии онҳо принципҳои ҳуқуқиро замина мегузоранд. Принципҳои асосии таъмини амният [4] ва фаъолияти мақомоти амният [5] инҳо мебошанд: эътиром ва риояи ҳуқуқу озодинҳои инсон ва шаҳрванд; қонуният; инсондӯстӣ; масъулияти мутоқобилаи инсон ва шаҳрванд бо давлат, ҷамъият ва давлат оид ба таъмини амният; иттилоотонии фаврии байниҳамдигарӣ ва мувофиқаи амалҳои қувваҳои таъмини амният; ягонагӣ, баъамалоқамандӣ ва мувозинати ҳамаи намудҳои амният; ягонагии системаи мақомоти амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин мутамарказонии идоракунии онҳо; пинҳонкорӣ, истифодаи услубу воситаҳои ошкоро ва махфияти фаъолият; бартарияти чораҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иттилоотӣ; назорат аз рӯи татбиқи ҳамаи маълуми амалҳои оид ба ҷиғзи амният; робита бо низомҳои амнияти байналмилалӣ; яққасардорӣ; баробарии ҳама дар назди қонун; беҳизбӣ.

Вазифаҳои асосии низоми таъмини амният инҳо мебошанд:

- пешбинӣ, ошқор ва пешгирӣ қардани таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ ба манфиатҳои ҳаётан муҳими объектҳои амният;
- таҳия ва амалӣ намудани маҷмӯи тадбирҳои таъҷилӣ ва дарозмуддати пешгирӣ қардан ва аз байн бурдани ин таҳдидҳо;
- ташкил намудан ва дар ҳолати омодабош нигоҳ доштани қувваҳои воситаҳои таъмини амният;
- идора намудани қувваҳои воситаҳои таъмини амният дар шароити ҳамаҷӯза ва ҳолатҳои фавқулодда;
- амалӣ намудани маҷмӯи тадбирҳои барқарор қардани қори мӯътадили объектҳои амният дар минтақаҳои, ки дар натиҷаи ба миён омадани ҳолатҳои фавқулодда зарар дидаанд;
- иштирок дар таъмини амнияти умумӣ ва минтақавӣ мувофиқи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофнамудаи Тоҷикистон.

Манфиатҳои миллии Тоҷикистон ба воситаи низоми баъамалоқамандии институтҳои ҳокимияти давлатӣ таъмин мегардад. Муъимтарини онҳо Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Шӯрои Амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ў роғбарӣ мекунад, инчунин, Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳокимияти судии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор мераванд. Чи тавре, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳанӯз дар паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуданд: «Зарур медонам, бори дигар таъкид намоям, ки пешрафти босуботи давлат ва ҷомеа, пеш аз ҳама, ба таъмини амният, волоияти қонун, таҳкими тартиботи ҷамъиятӣ ва риояи ҳуқуқу озодинҳои инсон ва шаҳрванд асос меёбад. Таъмин намудани тартиботи ҳуқуқӣ, амнияти давлат, суботи оромии ҷомеа, ҷиғзи ҳуқуқу озодинҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин, мубориза бо ҷинояткорӣ вазифаи бевоситаи хизматӣ ва қарзи вичдонии ҳар як қорманди мақомоти ҷиғзи ҳуқуқ ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, тамоми қормандони мақомоти

судӣ, прокуратура, корҳои дохилӣ, амният, агентҳои назорати маводи нашъаовар, назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсия бо мақсади таъмин намудани тартиботи ҷамъиятӣ, суботи оромии ҷомеа, пешгирӣ ва сари вақт ошкор кардани ҷиноятҳо, муайян ва бартарафсозии сабабу омилҳои содиршавии онҳо ҷораҳои ҷиддӣ андешанд» [2].

Мақомоти номбаршуда функсияҳо ва ваколатҳои худро дар баъзамалоқамандӣ бо иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ки фаъолияти онҳо дар асоси Конститутсия ва қонунгузории Љумњурии Тоҷикистон илҳозат шудааст, инчунин, меъёро ва институтҳои, ки нақши асосиро дар мустақкам намудани ваколатҳои мақомоти гуногуни ҷоқимияти давлатӣ дар соҳаи таъмини амнияти миллии Љумњурии Тоҷикистон мебозанд, ба амал мебароранд.

Конститутсияи Љумњурии Тоҷикистон муқаррар менамояд, ки Президенти Љумњурии Тоҷикистон самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳуриро муайян мекунад, дар ҳаққи ваколатҳои худ мақомот ва қувваҳои таъмини амнияти миллии Тоҷикистонро роҳбарӣ менамояд (моддаи 69) [1], дар асоси қонунгузории ҷумҳурӣ [4] ташкил, азнавташкилдиҳӣ ва соддагардонии мақомот ва қувваҳои ба ӯ таалуқдоштаи таъмини амнияти давлатиро амалӣ менамояд, бо паём ва суҳанрониҳои худ оид ба проблемаҳои амнияти миллии, аз ҷумла, бо паёми ӯарсолаи худ ба Маҷлиси Олии Љумњурии Тоҷикистон, ки метавонад ҳолатҳои алоҳидаи консепсияи амнияти миллиро муайян кунад, баромад намояд. Президент метавонад ҳолати ғавқулодда ва ҳолати ӯангиро ӯзлон намояд, ба вай ӯуқуқи тасдиқи таълимоти ӯарбӣ дода шудааст. Президенти Љумњурии Тоҷикистон мутобиқи Конститутсияи Љумњурии Тоҷикистон баамалбарории ваколатҳои мақомоти ҳоқимияти давлатиро дар тамоми қаламрави ҷумҳурӣ таъмин мекунад. Аз ҷумла ӯуқуқ до-
рад:

- роҳбарии умумии фаъолияти мақомоти таъмини амниятро амалӣ менамояд;
- самтҳои асосии амнияти дохилӣ ва беруниро муайян мекунад;
- амалҳои мувофиқашудаи ҳамаи шоҳаҳои ҳоқимияти давлатиро дар соҳаи ҳифзи манфиатҳои кишвар таъмин менамояд;
- қафили таъмини амнияти инсон ва шаҳрванд, ҷамъият ва давлат мебошад;
- мақомоти ваколатдори давлатии таъмини амниятро ташкил, аз нав таъсис ва барҳам медихад;
- афзалиятҳои ҳифзи манфиатҳои ҳаётан муҳими объектҳои амниятро муайян мекунад;
- Шӯрои амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъсис дода, ба он роҳбарӣ мекунад;
- бо пешниҳоди Шӯрои амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон консепсия ва стратегияи амнияти миллиро тасдиқ менамояд;
- оид ба масъалаҳои таъмини амният фармон мебарорад ва амр медихад;
- тартиби ташкил ва фаъолияти мақомоти давлатии таъмини амниятро муқаррар, ҳамоҳанг ва назорат менамояд;
- ба сиёсати кадрӣ мақомоти давлатии таъмини амният назорат мекунад;
- барномаҳои давлатии таъмини амниятро тасдиқ ва татбиқи онҳоро назорат менамояд;
- ба таъмини иҷрои қонунҳои, ки муносибатҳоро дар соҳаи амният танзим менамоянд, назорат мекунад;
- ҳангоми таҳдиди ҳатари воқеӣ ба амнияти давлат ҳолати ҷангро ӯзлон менамояд;
- дар саросари Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ё дар маҳалҳои алоҳидаи он вазъияти ғавқулодда ӯзлон менамояд;
- тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон салоҳияти заруриро оид ба масъалаҳои таъмини амният амалӣ менамояд.

Дар қонунгузории ҷумҳурӣ вазъи ҳуқуқӣ ва салоҳияти мақомоти гуногуни давлатии таъминкунандаи амнияти миллии муқаррар шудааст. Бо воситаи ин санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ механизми ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои шахс муайян карда мешаванд.

Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи махсус дар низомии таъмини амнияти миллии дорад. Ҷунки маҳз парламент заминаи қонунгузорию дар соҳаи баррасишаванда ташаққул медихад. Инчунин дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон салоҳиятҳои он муқаррар шудаанд:

1. Қаласаи яқҷояи Маҷлиси миллии ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон: фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар бораи ҷорӣ намудани ҳолати ҷанг ва вазъияти ғавқулодда тасдиқ менамояд; ба истифодаи Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии

Тоҷикистон берун аз ҳудуди он барои иҷрои ӯҳдадориҳои байналмилалӣ Тоҷикистон розигӣ медиҳад;

2. Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон: қонунҳои қабулнамудаи Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба масъалаҳои таъмини амният ва ворид намудани тағйиру иловаҳо ба онҳоро ҷонибдорӣ менамояд;

3. Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон: оид ба масъалаҳои таъмини амният қонунҳоро қабул карда, ба онҳо тағйиру иловаҳо ворид менамояд; санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ оид ба масъалаҳои таъмини амният тасдиқ ва бекор мекунад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон: ба Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон лоиҳаи қонунҳоро дар соҳаи амният пешниҳод карда, иҷрои қонунҳоро таъмин менамояд; таҳия ва татбиқи барномаҳои амнияти кишварро ташкил менамояд, иҷрои концепсия ва стратегияро дар соҳаи таъмини амният амалӣ месозад; дар доираи салоҳияте, ки қонунгузорӣ муайян кардааст, ба мақомоти давлатии таъмини амният роҳбарӣ менамояд; ба таҳия ва татбиқи тадбирҳои таъмини амният аз тарафи вазорату кумитаҳои давлатӣ, дигар идораҳои назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоятҳо, шаҳри Душанбе, шаҳрҳо ва ноҳияҳо роҳбарӣ ва назорат мекунад; оид ба таъмини мудофия ва амнияти давлатӣ тадбирҳо меандешад, бо тартиби пешбиниамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофнамудаи Тоҷикистон бо мақсади таъмини амният чораҳои маҷбуркунии давлатӣ (муҷозот) муқаррар менамояд; Қувваҳои Мусаллаҳ, дигар қўшунҳо ва воҳидҳои ҳарбии Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо аслиҳа ва техникаи ҳарбӣ, воситаҳои моддӣ, захираҳо ва хизматрасониҳо таъмин менамояд; иҷрои барномаҳои давлатӣ ва нақшаҳои такмили силоҳу аслиҳа, инчунин барномаҳои тайёр кардани шахрвандонро аз рӯи ихтисосҳои касбии ҳарбӣ таъмин мекунад; барои хизматчиёни ҳарбӣ ва дигар шахсоне, ки мувофиқи қонун бо мақсади таъмини мудофия ё амнияти давлат ҷалб карда мешаванд, кафолати иҷтимоиро таъмин менамояд; ҳифзи сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъмин менамояд; ба мудофияи граждани роҳбарӣ мекунад; тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дигар салоҳиятро оид ба масъалаҳои таъмини амният амалӣ менамояд.

Президенти ҷумҳурӣ ҳангоми таъдиди бевосита ба ӯқуқу озодиҳои шаҳрвандон, истиқлолияти давлат, тамомияти арзии он ва офатҳои табиӣ, ки дар натиҷаи он мақомоти конституционӣ ҷумҳури наметавонад ба таври мўтадил фаъолият намояд, ғамчун тадбири муваққатӣ барои амнияти шаҳрвандон ва давлат вазъияти фавқуллода эълон менамояд. Фармонро фавран ба тасдиқи ғаласаи яғлои Мағлиси милли ва Мағлиси намояндагон пешниҳод менамояд ва ба Созмони Милали Муттағид хабар медиғад. Инчунин, ҳангоми таъдиди хатари воқеӣ ба амнияти давлат ғолати ғангро эълон менамояд ва фармонро ба тасдиқи ғаласаи яғлои Мағлиси милли ва Мағлиси намояндагон пешниҳод мекунад. Фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи қорӣ намудани вазъияти қанғи ва фавқуллода мутобиқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати тасдиқи қатмии Маҷлиси Олиро талаб мекунад. Дар палатаҳои Маҷлиси Оли қумита ва комиссияҳое ташкил карда мешаванд, ки фаъолияти онҳо бевосита ба масъалаи таъмини амнияти милли вобаста мебошанд.

Дар функция ва вақолатҳои зинаҳои низоми судӣ нақши ҳокимияти судӣ дар низоми амнияти милли инғикос меёбад. Ҳамин тавр, мақсади асосии Суди конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон – ҳимояи асосҳои сохтори конституционӣ, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таъмини волоият ва амали бевоситаи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад [3]. Дигар зинаҳои низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ мақсад ва вазифаҳои дар соҳаи таъмини амнияти миллиро доро мебошанд.

Чи тавре, ки дар боло қайд намудем, вазифаи таъмини амнияти милли асосан, ба мақомоти давлатӣ воғузур шудааст. Бинобар ин, зарур ва саривақтӣ меҳисобем, ки барои пурзўр намудани таъмини амнияти милли, чиҳати тағсиси мақомоти номбаршуда талабот нисбатан мураккаб гардонида шавад. Ин қо суҳан дар бораи талабот нисбати номзад ба мансаби президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзад ба вақили Маҷлиси милли ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии

Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзад ба судягии мақомоти сатҳи олий меравад. Масалан, мутобиқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон талаботе, ки нисбат ба номзодии мансаби президентӣ муқаррар гаштааст, ҳеле содда мебошад.

Мутобиқи моддаи 65 шахсе ба номзодии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод шуда метавонад, ки танҳо шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дошта бошад, синни ӯ аз 30 кам набуда, дорои таҳсилоти олий бошад, забони давлатиро донанд ва дар ҳудуди ҷумҳурӣ на камтар аз 10 соли охир истиқомат дошта бошад. Махсусан, талаботи «дар ҳудуди ҷумҳурӣ на камтар аз 10 соли охир истиқомат дошта бошад» чандон содда аст. Мутобиқи қонунгузори ШМА номзад ба мансаби президентӣ бояд дар ҳудуди ҳамин мамлакат таввалуд шуда бошад. Тартиби мазкур барои боз ҳам мустаҳкам гардонидани пояҳои амнияти миллии мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Ганҷ, 2017. – 126 с.
2. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муътабар Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2018 [манбаи электронӣ]. URL: <http://www.president.tj> Сомонаи расмӣи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (санаи истифодабарӣ: 6.01.2021).
3. Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 июли соли 2014 №1083 «Дар бораи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон» //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.05.2017 с., №1409.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28.06.2011, № 721 «Дар бораи амният»// Ахбори маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 03.08.2018 с., № 1540.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 март соли 2008, №362 «Дар бораи мақомоти амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон»// Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 17.12.2020 № 1734.
6. Актуальные проблемы конституционного права России: учебник для студентов вузов, обучающихся по направлению подготовки «Юриспруденция» / [Б.С. Эбзеев и др.]; под ред. Б.С. Эбзеева. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2016. – 479 с.

ЧАНД АНДЕША ЧИҲАТИ ЗАМИНАҲОИ КОНСТИТУТСИОНИИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ МИЛЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Фишурда. Дар замони муосир таъмини амнияти миллии масъалаи аввалиндараҷа ба ҳисоб меравад. Дар мақола масъалаҳои низоми таъмини амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, сарчашмаҳо ва вазифаҳои асосии низоми таъмини амнияти миллий, институтҳои ҳокимияти давлатӣ, ки манфиатҳои миллии Тоҷикистонро таъмин менамоянд, вазъи ҳуқуқӣ ва салоҳияти мақомоти гуногуни давлатии таъминкунандаи амнияти миллий мавриди омӯзишу тадқиқ қарор гифтаанд.

Калидвожаҳо: амнияти миллий, низоми таъмини амнияти миллий, принсипҳои таъмини амният, вазифаҳои низоми таъмини амният, манфиатҳои миллий, мақомоти салоҳиятдори таъмини амнияти миллий.

НЕКОТОРЫЕ МНЕНИЯ О КОНСТИТУЦИОННЫХ ОСНОВАХ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. В наше время обеспечение национальной безопасности считается первостепенной задачей. В статье рассматриваются вопросы системы национальной безопасности Республики Таджикистан, основные источники и функции системы национальной безопасности, институты государственной власти, обеспечивающие национальные интересы Таджикистана, правовой статус и компетенция различных государственных органов обеспечение национальной безопасности изучается и исследуется.

Ключевые слова: национальная безопасность, система национальной безопасности, принципы национальной безопасности, функции системы безопасности, национальные интересы, компетентные органы национальной безопасности.

SOME OPINIONS ON THE CONSTITUTIONAL GROUNDS OF PROVIDING NATIONAL SECURITY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. In modern times, ensuring national security is considered a primary issue. In the article, the issues of the national security system of the Republic of Tajikistan, the main sources and functions of the system of national security, institutions of state power that ensure the national interests of Tajikistan, the legal status and competence of various state bodies providing national security are studied and researched.

Keywords: national security, national security system, principles of national security, security system functions, national interests, competent national security authorities

Маълумот дар бораи муаллиф:

Бобоев Анварбек Хоъбаевич – н.и.х., дотсент, мудири кафедраи ҳуқуқи конституционии ДДҲБСТ, (Тоҷикистон, Ҳуљанд).

Тел: (+992)928656307; **Почтаи электронӣ:** boboev-anvar@mail.ru

Сведение об авторе:

Бобоев Анварбек Хужаевич - к.ю.н., доцент, заведующий кафедрой конституционного права ТГУПБП. (Таджикистан, Худжанд).

Тел: (+992)928656307; **Электронная почта:** boboev-anvar@mail.ru

Information about the author:

Boboev Anvarbek Khuzhaevich – Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Constitutional Law of the TSULB, (Tajikistan, Khujand). **Phone:** (+992)928656307;

E-mail: boboev-anvar@mail.ru

ТДУ: 340.123 + (340.121)

АФКОРИ ФАЛСАФӢ, СИЁСӢ ВА ҲУҚУҚИИ ЗАКАРИӢИ РОӢӢ

Қодирзода С.М.

Донишгоҳи давлатии Данғара

Масъалаҳои афкори ҳуқуқи инсон, баробарӣ ва адолат на танҳо диққати мутафаккирони Ғарб, балки Шарқро низ ба худ ҷалб кардааст. Ба масъалаи мазкур эҷодиёти мутафаккири тоҷику форс, аз ҷумла Закариёи Розӣ бахшида шудаанд.

Масъалаи моҳияти инсон ва ҳуқуқҳои он дар таълимоти мутафаккирони тоҷику форс оид ба инсон, давлат, сиёсат, низоми идоракунии давлатӣ, сохти ҷамъиятиву иҷтимоӣ, иқтисодиёт дар умум масъалаҳои асосии ҷомеа ва замони он ва ояндабинии давлатиро пешбинӣ мекунад [3, с.80].

Чӣ тавре ки аз илми муосир бармеояд, асоси ҳастии таърихӣ ва ташаккули инсон фаъолияти меҳнатии ӯ буда, доимо дар доираи истеҳсолоти ҷамъиятӣ амалӣ карда мешавад ва шароити муҳимми мавҷудияти ӯро ташкил медиҳад. Инсон бе шомил шудан ба муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки дар маҷмӯъ ҷомеаро ташкил мекунад, наметавонад ба истеҳсол ва фаъолияти меҳнатӣ машғул шавад. Бо ташаккули истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва фаъолияти меҳнатӣ, ҷамъунин муносибатҳои ҷамъиятии одамон низ ташаккул меёбанд [3.30]. Фард ҳар чӣ қадар, ки маҷмӯи муносибатҳои ҷамъиятиро аз худ намояд ва татбиқ кунад, тараққии фикронӣ ва худшиносиву ҳудӯҳои шахсии ӯ ҳамон қадар вусъат меёбад.

Омили танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ давлат ва ҳуқуқ мебошанд. Маҳз онҳо ҳадди рафтори ҷоиби инсонро муқаррар ва муайян менамоянд. Ба таҳлили ин масъала мутафаккирон ва файласуфони намоёни Шарқи мусалмонӣ машғул буданд, ки эҷодиёти онҳо дар илм нақши басо муҳимро иҷро намудааст.

Дар омӯзиши аҳамият ва моҳияти давлат ва ҳуқуқ, мутафаккири тоҷику форс Абӯбакр Муҳаммад Ибни Закариёи Ибни Яҳёи Розӣ мутафаккир, ҳаким, табиб, файласуф ва табиатшинос нақши муҳими гузаштааст Ӯ соли 251/865 дар шаҳри Рай ҷашм ба ҷаҳон кушод ва соли 313/925 аз дунё рафт [9, с.7; 8, с.373-374].

Аз Закариёи Розӣ асарҳои зиёде бар ҷой мондааст, ки заминаҳои гуногуне чун тиб, ҳикмату фалсафа, табиатшиносӣ, кимиё ва ғайраро дар бар мегиранд. Абӯ-Райҳони Берунӣ (973-1048) Ҷамолиддини Қифтӣ (1172-1248) ва Ибни Надим (932-995) аз ҷумлаи касоне буданд, ки асарҳои илмӣ Закариёи Розиро баррасӣ ва ҳисоб намудаанд. Бар асоси гуфтаи онҳо, теъдоди асарҳои илмӣ Розӣ ҳудуди 184 адад доништа шудааст, ки баъзе онҳо ба ҷоп расидааст ва баъзе оз онҳо имрӯза дар дастраси хонандагон намебошанд. Маъруфтарин асарҳои илмӣ Закариёи Розӣ иборатанд аз, «Ал-Ҳовӣ», «Фӣ ал-фалсафат ал-қадимия», «Ас-сират ал-фалсафия» ва «Тибби руҳонӣ»-ро дар бар мегирад [2, с.48-57; 9, с.53-54], ки дар аксар кишварҳои ҷаҳон ба дигар забонҳо тарҷума карда шудааст, ва дастрасӣ хонандаи худ гаштааст.

Бар хилофи равиши умумии дигар донишмандону мутафаккирони ҳамасри Закариёи Розӣ, ӯ барои баёни масъалаҳои низоми давлатдорӣ ва идораи ҷомеаи маданӣ аз равишҳои дигаре истифода бурдааст. Андешаи Розӣ дар ҳамаи масъалаҳои илмӣ фалсафӣ ва ҳикмати амалӣ бар асоси меҳвари мафҳуми «саломат» дар ҳамаи арсаҳо бунён шудааст [5, с.37-41]. Масалан, «саломатии ақл», «саломатии нафс», «саломатии ҷисмонӣ», «саломатии руҳонӣ», «саломатии ҷомеа», «саломатии давлат», «саломатии қонун», «саломатии роҳбар» ва ғайра. Яъне, Закариёи Розӣ дар ҳамаи асарҳои илмӣ сиёсӣ ва ҳикмати амалӣ болотарин ҳадди ҳубӣ ва некиро мафҳуми «саломат» медонад. Ҳар чизе дар раванди ҳаракат ва ҷараёни пешрафти худ агар ба мафҳуми дараҷаи «саломат» ноил гардад, ба он маъност, ки он чиз ба болотарин дараҷаи камали худ расидааст. Ҳол, фарқе надорад, ки он чиз сиёсат бошад, ё ҷисми инсон, ё ақлу хирад ва ҳикмати амалӣ ва ё ҷомеаи маданияту ҳукуқӣ бошад. Пас, ҳама чиз бо дараҷаи доро буданаш аз мафҳуми «саломат» санҷида мешавад.

Ҷиҳати ҳубтар фаҳмидани мафҳуми «саломат» дар андешаи Розӣ зарур аст робитаи мафҳуми «ахлоқ»-ро бо дигар паҳлуҳои андешаи ӯ мавриди баррасӣ қарор гирад. Зеро, аз муҳимтарин ҷанбаҳои андешаи Закариёи Розӣ «назарияи ахлоқ» -и вай аст, ки омехта бо тиббу ҳикмат ва фалсафаву сиёсат мебошад. Аз нигоҳи Розӣ ҳамон гуна, ки барои нигоҳ доштани «саломатии ҷисмонӣ» ҷораҳои зарурӣ бояд риоят карда шаванд, барои риояти «саломати нафс» ё «саломати руҳонӣ» бояд меъёрҳои ахлоқӣ қомилан иҷро гарданд [5, с.208; 6, с.153]. Пас дар ҳар соҳа ҷиҳати касби мафҳуми «саломат» бояд меъёрҳо ва қонунҳои зарурии ҳамон соҳа ба таври дақиқ ва амиқ риоят карда шаванд. Инчунин, масъалаи муҳими дигар он аст, ки мафҳуми «саломат» дар ҳамаи арсаҳои ҳаёти инсон ба яқдигарашон пайваста ҳастанд. Ба ин маъно, ки расидан ба дараҷаи «саломат» дар ҳар яки ин соҳаҳо ба танҳои имконпазир набуда, балки бояд як шахс ё як ҷомеа дар ҳамаи арсаҳо ба дараҷаи «саломат» бирасад, то мумкин бошад он фард ё ҷомеа ва ё он давлат, «инсонии солим», «ҷомеаи солим» ва ё «давлати солим» номида шавад.

Масалан, аз лиҳози фалсафа ва ҳикмати амалӣ, замоне як фард «инсонии солим» ба назар мерасад, ки ҳам аз лиҳози рӯҳонӣ ва ҳам аз назари ҷисмонӣ ба саломати қомил расида бошад. Ҳамон гуна, ки ҷисми инсон талаботе дорад, рӯҳи инсон низ талаботе барои саломатии худ дорад. Закариёи розӣ бар ин бовар аст, ки риояти меъёрҳои ахлоқӣ ва талаботи саломати равонии фард, поя ва асоси касби «саломат» мебошад. Ба назар мерасад, ки шояд сабаби робитаи фишурдаи «саломати ҷисмонӣ» бо «саломати рӯҳонӣ» аз нигоҳи Розӣ дар методологияи таҳлили илмӣ вай мебошад. Асосан методологияи андешаи фалсафии Розӣ бар илми тиб поягузори шудааст [5, с.37-41; 10, с.21-23]. Яъне, илми тиб дар тамоми соҳаҳои илмӣ андешаи вай методологияи асосиро ташкил медиҳад.

Баргузидани мафҳуми «саломат» низ ба ҳамин сабаб аст, ки илми тиб маркази таваҷҷӯҳи Розӣ дар ҳамаи соҳаҳои илмӣ буда, ҳамон гуна, ки расидан ба «саломат» дар илми тиб болотарин дараҷаи камол мебошад, Розӣ бо истифода аз ин методология онро ба дигар соҳаи андешаи худ ҷорӣ намудааст. Яке аз афроде, ки ин методология бар вай таъсир гузоштааст, Форобӣ мебошад, ки ин масъаларо ба «саломати сиёсӣ» ва «саломати иҷтимоӣ» тақвият бахшидааст [1, с.23]. дар аксар маврид ин ақидаро тарафдорӣ намуда ва ба таври худ шарҳ додааст, ки ин аз ақидаҳои ҳуби мутафаккир дар ҷомеа вобаста будааст.

Аз назари Форобӣ илми тиббу табобат ба «саломати ҷисмонӣ» мебардозад ва ҳикмати ахлоқӣ ва фалсафаву сиёсат ба «саломати давлатдорӣ» ва «саломати иҷтимоӣ» назар меафканад.

[1, с.23; 13, с.285]. «Саломати»-ро дар афкори мутафаккирон ҳамчун як чузъи пурраи мусбии низоми идоракунии давлат ва ҳимояти мардум аз ноадолатӣ, ва ҳифзи ҳуқуқҳои шахрвандон дар ҷомеа фаҳмидан мумкин аст.

Аз нигоҳи Розӣ ахлоқ барои пешгирӣ аз ворид шудани беморӣ дар нафс буда, ҳадафи он ислоҳи нафс ва бозгардонидани он ба ҳолати «саломатӣ» мебошад. Яъне, саломатии нафс ҳамон дурӣ аз беахлоқӣ ба ҳисоб меояд. Риояти ахлоқу одоб аз назари Розӣ нишонаи солим будани нафсу рӯҳи инсон ва камолу эътидоли ҷисму равони вай мебошад. Меъёри асосии касби «саломати рӯҳонӣ» ва «саломати ҷисмонӣ» пайравӣ намудан аз ақлу хиради инсонӣ мебошад, ки бар асоси он инсон аз ғайри худ чудо мешавад. Инчунин танҳо нерӯе, ки инсон тавассути он бар дигар мавҷудоти олам метавонад мусаллат шуда, онҳоро ба хидмати худ бигирад, ҳамин нерӯи ақлу хиради вай аст [5, с.37-41]. Зеро, ақл фармонраво ва нафс тобеъ ва фармонбари вай буда, касби мақоми «саломат» дар натиҷаи ҳокимияти ақл ҳосил мегардад. Хатаре, ки дар ин роҳ «саломати рӯҳонӣ» ва «саломати ҷисмонӣ»-ро таҳдид мекунад, дурӣ намудан аз ақлу хирад ва фармон набурдани инсон аз фармонҳои он мебошад [5, с.42]. «Инсонии бемор» аз назари Розӣ он аст, ки аз ақлу хирад фармонбарӣ накарда, дар муқобил, «инсонии солим» касе аст, ки ақлу хирадаш бар вай ҳоким бошад, яъне инсон дар натиҷаи ориф будан ва мувозинати худро нигоҳ доштан дар ҷомеа пайваста ғалабаро ба даст меорад [5, с.90; 10, с.75]. Мақсади асосӣ иборат аз ислоҳ қардани ҳуди инсон дар ҷомеа ба воситаи ақл ва хирад аст.

Дар идома ба ҷанбаи дигаре аз андешаи Розӣ пардохта мешавад, ки адолатгалабӣ ном дорад. Ин ғоя аз баъзе ҷиҳатҳо бо назарияи ахлоқии вай алоқаманд мебошад. Закариёи Розӣ мафҳуми «эътидол» дар касби дараҷаи «саломат»-ро шартӣ зарурӣ мешуморад. Ба ин маъно, ки инсон дар истифода аз ақлу хирад ва ҳикмати ахлоқӣ дорои се дараҷа мебошад. Яке «Қувваи шахвонӣ», дигарӣ «Қувваи ғазабия» ва сеюмӣ «Қувваи нотиқа (ақлоният)» дар ростои тарбияти ҷисм фаъолият мекунад то «Қувваи нотиқа»-ро ба ҳаракат дароварад. «Қувваи ғазабия» низ барои боздоштани инсон аз ифроту тафритҳои ахлоқӣ ва ё риояти «Эътидолу миёнаравӣ» мебошад [10, с.82]. Пас вучуди қувваҳои муқолиф ва зидди ҳам дар рӯҳу ҷисми инсон сабаби риояти мафҳуми «эътидол ва миёнаравӣ» дар рафтори фардию иҷтимоии инсон мегардад. Яъне, роҳи дурусти истифода аз қувваҳои мавҷуд дар ҷисму рӯҳи инсон заминаҳоро фароҳам менамояд, ки инсон битавонад бо риояти «эътидол ва миёнаравӣ» дар ҳар як аз қувваҳои худ ба дараҷаи «саломат» дар ҷомеа бирасад [5, с.96-99]. Масъалаи мазкур шаҳодати он аст, ки инсон дар ҷамъият дар доираи афкори солиму созанда метавонад зиндагӣ намояд.

Инчунин Розӣ адолатхоҳиро бо эътидолгарой даромехта, бар ин бовар аст, ки дар адолатхоҳӣ низ бояд ҳадди миёна ва эътидол риоя карда шавад. Набояд бо ифроту тундравӣ худро ба ҳалокат андозад ва набояд бо тафриту тундравӣ худро аз майдони ҳикмати ахлоқӣ дур намояд [12, с.27-30; 7, с.160]. Ин шеваи таҳлили назарияи адолат назди Розӣ, аз методи вай дар илми тиб ба даст меояд. Ба назари Розӣ ҳамон тавре, ки дар илми тиб, риояти миёнаравӣ сабаби ҳифзу нигоҳдории саломатии ҷисм мегардад, дар ҳикмати амалӣ ва сиёсат низ риояти эътидолу миёнаравӣ дар ҳамаи паҳлуҳо ва арсаҳо, саломати давлатдорӣ ва ҷомеаи маданияту ҳуқуқиро қафолат медиҳад. Дар ғайри ин сурат, агар инсон дар масъалаҳои давлатдорию идораи ҷомеа ба самти зиёдаравию ифрот ҳаракат намояд, гирифтори ҷараёнҳои тундравӣ-ифротӣ мешаванд ва агар ҳамкорӣ намуда, кунду оҳиста ҳаракат намояд, аз майдони пешрафту ҳаракати зиндаи давлат ва ҷомеа боз мемонад [5, с.70-78]. Мақсади Розӣ дар он аст, ки ҳарчанд низоми идоракунии давлатӣ ва сиёсати он чигуна ҷорӣ бошад, аммо дар сохтори он ва шахсоне, ки дар ҳукумат ва давлатдории роҳбаранду назорат менамоянд бояд ба сарфакориву сариштакорӣ ва тафрити ифрот роҳ надиханд. Даъват бар, он мекунад, ки нафарон, ки роҳбариро назорат мекунам, ҳатман аз адолатро дар байни ҷомеа назорат кунанд ва дар кишвардорӣ муваффақиятро ба даст миёранд.

Ҷанбаи дигари андешаи Закариёи Розӣ «ҷомеаи ормонӣ» аст, ки дар он аз мафҳуми ҷомеа, сохтори ҷомеа ва роҳбари он баҳсу гуфтугу шудааст. Аввалин масъалаи муҳим дар ҷомеаи ормонии Розӣ дар бораи роҳбарии он мебошад. Розӣ вижагии дигари роҳбарии мадинаро бархурдор будани вай аз ақлу хирад дар ҳадди камоли он медонад. Ҳокими мадинаи ормонии Розӣ на шариамадорон, (ҳуқуқдонҳо) балки хирадмандону файласуфон мебошанд. Инчунин, бояд бо мардумаш одилона ҳукм намуда, аз зулму беқонунӣ даст бардорад. Бинобар ин бар мардум лозим аст,

ки чиҳати эҷоди ҷомеаи мадания ҳукукии ормонии мавриди назари худ аз ҳоким пайравии комил намоянд [4, с.62; 9, с.161]. Масъалаи дуввуми ҷомеаи ормонии Розӣ пояи ҳукуматҳост, ки тамоми паҳлуҳои давлатдорӣ бар меҳвари он қарор мегиранд. Розӣ бар ин бовар аст, ки ҳеҷ гоҳ набояд пояи давлатдорӣ масъалаҳои ғайри ақлонӣ бошанд. Зеро, омехта кардани ҳокимият бо масъалаҳои хориҷ аз ақл заминаи ворид шудани онҳоро ба давлату миллат фароҳам мекунад. Дар натиҷа унсурҳои масъалаҳои ғайриақлонӣ ба осонӣ дар соҳаи давлатдорӣ ҳокимият ва ҷомеаи мадания ҳукуқӣ таъсиргузор хоҳанд шуд. Инчунин, заминаҳои ворид шудани андешаҳои ғайриақлонӣ ва ҷараёнҳои тундравӣ-ифротгарой ба маҳдудии ҳокимиятро фароҳам хоҳад намуд [12, с.91; 5, с.103]. Яке аз пешниҳодҳои Розӣ ин ҷомеаи ормонӣ мебошад, ки ба фикри мутафаккир тамоми ҳукуқҳои инсонҳо дар ин ҷомеа риоя мегардад.

Назари Розӣ дар бораи моҳияти иҷтимоӣ ва ҷомеаи мадания ҳукуқӣ чунин аст, ки инсонҳо бар асоси ниёз ба якдигар ва аз рӯи эҳсоси зарурат ба ҳамкорию ҳамоҳангӣ дар қорҳо гирди ҳам омада, ҷомеаҳоро ташкил медиҳанд. Розӣ сабаби рушду пешравии ҷомеаҳоро истеҳсолот ва маҳсулоти гуногуни онҳо медонад, ки сатҳи ҳамкорӣ ва ҳамоҳангии миёни онҳоро афзоиш медиҳад. Яъне ҳаёту давоми ҷомеаҳо бар пояи қору талош ва ҳамкорию ҳамоҳангӣ устувор аст. Ба воситаи ҳамин эҳсоси ниёз ва зарурати ҳамкорӣ, ки инсонҳоро қанори якдигар ҷамъ намудааст, як мафҳуми дигар дар ҷомеаи мадания ҳукуқӣ мафҳуми қонун ва қоидаҳо мебошанд. Розӣ иҷтимоӣро дорои қонун медонад, ки бидуни он намешавад тасаввури ҷомеа амри номумкин мебошад [4, с.93-94]. Бароварда намудани эҳтиёҷҳо ва ниёзҳои мардум дар ҷомеаи ормонии Розӣ он қадар муҳиму зарурӣ ба шумор меравад, ки пояи ҳифзи ҷомеа ва давлат мебошад, ки дар ҷомеаи ормонии Розӣ ба он низоми иқтисодӣ гуфта мешавад [5, с.104; 9, с.129]. Розӣ бар он бовар аст, ки қоидаҳову манфиатҳои ҳосилшуда аз низоми иқтисодии давлату ҷомеа бояд ба тамоми мардум бирасад, на бар гурӯҳи хос ва ё танҳо бар давлатдорону роҳбарони давлату ҷомеа ва гуруҳи хурди инсонҳо, ки роҳбарии ҷомеаро бар душ доранд.

Пас, аз назари Розӣ ҳифзи низому давлат ва бақои ҷомеаи мадания ҳукуқӣ бар асоси назму қонун ва пешрафту рушди иқтисоди ҳамаи мардум пойдор хоҳад шуд. Табоҳқунанда ва нобудқунандаи асосии ҳукумати вай, зулму ситам аст. Розӣ, ки ҳокимони ҷомеаро файласуфону хирадмандон қарор дод, аз онон меҳаҳад, ки қонунҳои саҳеҳу одилона вазъ карда, бо амал ба онҳо, низоми ҳукумат ва назми ҷомеаи худро ҳифз кунанд. Номии ин низоми давлатӣ ва ҷомеаи мадания ҳукуқӣ бар асоси назарияҳои Розӣ «Мадинаи оқида» номида мешавад. Зеро, мадина ва ҷомеаи мадания ҳукукии Розӣ ҳамаи масоилаш бар асоси ақлу хиради инсонӣ таҳаққуқ меёбад.

Ҳаминро қайд кардан ба маврид аст, ки дар як мақолаи мазкур тамоми паҳлуҳои сиёсӣ ҳукуқӣ, иқтисодӣ иҷтимоӣ ва низоми идоракунии давлатиро аз нигоҳи Зақариёи Розӣ тамоми паҳлуҳоро ҷой додан ғайри имкон аст, чунки паҳлуҳои гуногун татқиқоти илмӣ амалӣ дар эҷодиёти мутафаккир ниҳон аст ва метавон гуфт, ки на дар як мақола, балки дар чанд татқиқотҳои илмӣ қарорд ва таҳлилу ҳулосабарорӣ қарда ба ҳонанда пешкаш намуд.

Муқаррир: д.и.х., профессор Буризода Э.Б.

АДАБИЁТ

1. Абунасири Форобӣ. Фусулун мунтазиъа. Бейрут.: Дорулмашрик, 1405. – 115с.
2. Берунӣ, Абӯ-Райҳон. Феҳристи китобҳои Розӣ. Техрон.: Донишгоҳи Техрон, 2018. – 93с.
3. Зақариёи Розӣ. Ас-сират ал-фалсафия. Тарҷумаи Маҳдӣ Муҳаққиқ. Техрон.: Юнеско, 2016. – 150с.
4. Зақариёи Розӣ. Тибби рӯҳонӣ. Тарҷумаи Парвиз Азқой. Теҳрон.: Аҳли қалам, 2003. – 284с.
5. Қодирзода С.М. Афқори сиёсӣ ҳукукии Абӯалӣ Муҳаммад ибни Мискавайх [Матн] -Душанбе, -2022. - «Промекспо» - 204 с.
6. Қодирзода, С.М. Моҳият ва вазифаҳои ҳукуқ дар ҷомеа аз нигоҳи Ибни Мискавайх [Матн] // Маҷлаи Академии ҳукуқ. – Душанбе, 2019. – №4 (32). – С.158-162.
7. Қифтӣ, Ҷ. Таърих ал-Ҳукамо. Техрон.: Донишгоҳи Техрон, 1992. – 318с.
8. Муҳаққиқ, М. Файласуфи Рай Монреал.: 1973, Муассисаи мутолиоти исломӣ. – 512с.

9. Мухаққиқ, М. Ад-диросат ат-таҳлилият ли ат-тибб ар-рӯҳонӣ. Техрон.: Донишгоҳи Тҳерон, 1999. – 300с.
10. Олим, А. Бунёдҳои илми Сиёсат. Техрон.: Най, 2014. – 392с.
11. Kraus, P. Расоили фалсафия. Димашқ.: Бидоёт, 2005. – 290с.
12. Rawls, J. A Theory Of Justice. Харвард.: Донишгоҳи Харвард, 1999. – 561с.

АФКОРИ ФАЛСАФӢ, СИЁСӢ ВА ҲУҚУҚИИ ЗАКАРИӢИ РОЗӢ

Фишурда. Дар таълимоти ақсар мутафаккирони тоҷику форс ба вижа Закариӣи Розӣ афкори гуногунандешии илмиву таъқиқотӣ зиёд ба ҷашм мерасад. Дар вақти хондан, таҳлил намудан, ҳулосабарорӣ кардани ашъори ин ва ё он олимону мутафаккирони тоҷику форс ба масъалаҳои гуногуни ҳаёти сиёсӣ ҳуқуқӣ, иқтисодӣ иҷтимоӣ, фарҳангӣ низомӣ идоракунии давлатӣ равона карда шудааст. Аз ин бар меояд, ки гузаштагони миллати мо аз масъалаҳои давлату давлатдорӣ замони худ хуб баҳравард буданд ва институтҳои соҳавӣ ҳудро доштанд. Аз таҳлили осорӣ Закариӣи Розӣ бар меояд, ки дар баробари омӯхтани масъалаҳои тиб, табиатшиносӣ, кимиё фалсафа боз ба масъалаҳои сиёсат, ҳуқуқ ва низомӣ сохтори давлатдорӣ дар замони худ ибрази андеша намудааст, ки шаҳодати давлатдорӣ миллати тоҷик дар гузашта мебошад ва имрӯз метавон гуфт, ки ақидаҳои гузаштагони ҳудро дар замони муосир барои тарбия ва таълими низомӣ давлатдорӣ имрӯза ба қор бурд.

Калидвожаҳо: Закариӣи Розӣ, ахлоқ, сиёсат, ҳуқуқ, роҳбарӣ, ҳукумронӣ, давлат, низомӣ идоракунии давлатӣ, ҷомеа, илм, саломатӣ, фалсафа, иҷтимоӣ инсон, андеша, ҳикмати амалӣ.

ФИЛОСОФСКИЕ, ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ МЫСЛИ ЗАКАРИЯ АР-РАЗИ

Аннотация. В учении большинства таджикских и персидских мыслителей, особенно Закария ар-Рази, много научного разнообразия и исследований. При чтении, анализе и выводах из стихотворений тех или иных таджикских и персидских ученых и мыслителей в центре внимания находятся различные вопросы политико-правовой, экономической, социальной, культурной и государственной систем управления, а значит, предки наших нации занимались вопросами государства и государства, хорошо проводили время и имели свои отраслевые институты. Из анализа трудов Закария ар-Рази выясняется, что, наряду с изучением вопросов медицины, естествознания, химии, философии, он также высказывал свое мнение по вопросам политики, права и системы государственного устройства в своё время, что является свидетельством государственности таджикской нации в прошлом, и сегодня можно сказать, что использовал идеи своих предков в современную эпоху для воспитания и обучения нынешней государственной системы.

Ключевые слова: Закария ар-Рази, этика, политика, право, лидерство, управление, государство, система государственного управления, общество, наука, здоровье, философия, человеческое общество, мысль, практическая мудрость.

PHILOSOPHICAL, POLITICAL AND JURIDICAL THOUGHTS OF IZAKARIYYA AL-RAZI

Annotation. In the teachings of most Tajik and Persian thinkers, especially Zakariyya al-Razi, there is a lot of scientific diversity and research. While reading, analyzing, and drawing conclusions from the poems of this or that Tajik and Persian scientists and thinkers, it is focused on various issues of political and legal, economic, social, cultural and state management systems, which means that the ancestors of our nation were concerned with the issues of the state and the state. They enjoyed their time well and had their own branch institutes. From the analysis of the works of Zakariyya al-Razi, it turns out that, along with studying the issues of medicine, natural science, chemistry, philosophy, he also expressed his opinion on the issues of politics, law and the system of the state structure in his time, which is a testimony of the statehood of the Tajik nation in the past, and today it can be said that used the ideas of his ancestors in the modern era for the education and training of the present state system.

Keywords: Zakariyya al-Razi, ethics, politics, law, leadership, governance, state, public management system, society, science, health, philosophy, human society, thought, practical wisdom.

МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ МУАЛЛИФ:

Қодирзода С.М. – н.и.х., и.в. дотсент, декани факултети сармоягузорӣ ва менеҷменти байналмилалӣи Донишгоҳи давлатии Данғара.

Тел.: (+992) 918797507; **E-mail:** saidmuso.kodirov@mail.ru

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРЕ:

Кодирзода С.М. - к.ю.н., и.о. доцента, декан факультета инвестиций и международного менеджмента Дангаринского государственного университета. **Тел.:** (+992) 918797507; **E-mail:** saidmuso.kodirov@mail.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR:

Qodirzoda S.M. – candidate of juridical sciences, A.A. docent, Dean of the Faculty of Investments and International Management, Dangara State University.

Phone: (+ 992) 918797507; **E-mail:** saidmuso.kodirov@mail.ru

ТДУ: 34 (575.3)

ББК – 67.

Б – 74.

САЛОҶИЯТНОКИИ ҲУҚУҚИИ ОМУЌЗГОР ҲАМЧУН ҚУЌЪИ ТАРКИБИИ САЛОҶИЯТНОКИИ КАСБӢ

Бобочонова С.Р.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Бобочон Ғафуров

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар суханронии худ санаи 01.09.2022 дар Рӯзи дониш ва ифтитоҳи бинои асосии Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон таъкид карда буданд, ки бо мақсади боз ҳам баланд бардоштани сатҳу сифати таҳсилот, омода кардани кадрҳои баландихтисос, роҳбарони муассисаҳои таълимиро зарур аст, ки ба масъалаҳои баланд бардоштани сатҳи дониш ва касбияти омӯзгорон дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот, бахусус, омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ миёнаи касбӣ, такмили ихтисосу бозомӯзӣ ва тарбияи омӯзгорони ҷавони баландихтисос ва ба талаботи замона ҷавобгӯй дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот эътибори аввалиндараҷа диҳанд [10].

Рушди илтимоию иқтисодии ҷомеаи муосир, таъдиди низоми таъсилоти умумӣ ва касбӣ тағйироти ҷиддии омодагии кадрҳои педагогиро тақозо мекунад. Омодагии ҳуқуқӣ дар донишгоҳи педагогӣ қисми ҷудонашавандаи омодагии касбии омӯзгори ҳама ихтисос аст, зеро онро махсусияти фаъолияти ояндаи касбии ӯ таъйин мекунад. Ба сифати натиҷаи асосии таъсилоти олии омодагӣ ва қобилияти ҷавонон барои зиндагӣ ва кор дар шароити давлати ҳуқуқбунёд баррасӣ бояд гардад. Дар аксари омӯзгорон сатҳи пасти фаъолнокии ҳуқуқӣ, донишҳои ҳуқуқӣ ба назар мерасад, муаммои баланд бардоштани сатҳи ахлоқиву ҳуқуқии насли наврас ба миён омадааст. Ба ҷомеаи педагоге лозим аст, ки донишҳои оид ба соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ фаро гирифта, онҳоро дар амалия татбиқ карда, аз ҳуқуқҳои истифода бурда метавонад, дар самти пешгирии ҳуқуқвайронкунии ноқилоғон кор мебарад, арзишҳои ҳуқуқии ҷомеа барояш аҳамияти шахсӣ дорад, соҳиби маъорати ба роғи мондани фаъолияти ҳуқуқӣ-тарбиявӣ аст. Вобаста ба ин зарурати ташаккули салоҳиятнокии ҳуқуқии педагогӣ оянда ба миён гузошта шудааст. Барои муайян кардани мафҳуми салоҳиятнокии ҳуқуқӣ моғияти мафҳуми «салоҳиятноки» бояд муайян карда шавад.

Мафҳуми «салоҳият» ва «салоҳиятноки» аз ҷониби мутахассисон барои ифодаи мафҳумҳои русии «компетенсия» ва «компетентность» истифода мебаранд, ки аз латинӣ (competens, competentis) ба русӣ иқтибос шудаанд. Дар адабиёти илмӣ бештар таълили маъънамин истилоҳро аз дидгоҳи илмӣ методӣ ва таснифоти онро анҷом дода шудааст.

Қалимаи «салоҳият» дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ҳамчун лаёқат, шоистагӣ, қобилият шарҳ ёфтааст [12, с.183].

Дар «Фарҳанги истилоҳоти ҳазинаи аврупоии таъсилот» ин мафҳум чунин тавзеъ шудааст:

1. Қобилияти самаранок иљро кардани ягон кор (амал).
2. Мутобиқ будан ба талаботи вазифа (касб).
3. Қобилияти иљрои вазифаҳои махсуси меънатӣ [3].

Ҳамин тавр, салоҳият - маълумӣ дониш, малака ва маъорати ба ҳама алоқаманде, ки барои ҳалли масъалаҳои мушаххаси ҳаётӣ (иљтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ), маърифатӣ ва касбӣ равона карда мешавад. Дар баъзе адабиёти илмӣ мафҳумҳои салоҳият, қобилият, малака ва маъорат баробар истифода мешаванд. Дар заминаи ин тавзеъот ба ҳулосае мерасем, ки шахси салоҳиятнок амалеро хуб, бозғатимод ва бемаъорат иљро карда метавонад.

Яке аз унсурҳои сохтори салоҳиятнокӣ касбии педагог салоҳиятнокӣ ҳуқуқӣ мебошад, ки воситаи муҳиме дар раванди амалисозии сиёсати давлат оид ба ташаққули сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқӣ, ҳамаҷунин ташаққул додани ҳисси эътироми шаҳрвандон ба қонун аст. Аҳамияти нақши омӯзгор дар он аст, ки шуури ҳуқуқӣ насли наврас ба андозаи назаррас маъз ба педагог вобаста мебошад, зеро ӯ фазои махсуси ҳуқуқӣ рушди шахсияти хонандаро фароҳам меорад. «Имрӯз ҳама гуна соҳаи ҳаёт, ҳама гуна касб дар қаринаи ҳуқуқӣ амал мекунанд, вобаста ба ин мутахассисони тамоми самтҳои омодагӣ бояд ба низомии донишҳои ҳуқуқӣ бо мақсади татбиқи беътарини онҳо дуруст сарфаҳм раванд» [7, с. 40].

Аксари таъкикот оид ба салоҳиятнокӣ ҳуқуқӣ на танҳо тавсифи мундариља ва методикаҳои ташаққули он, балки бештар омӯзиши дидгоҳҳои назариявиро оид ба ташаққули ҳудди салоҳиятнокӣ, ҳамаҷунин қисмҳои таркибии алоҳидаи онро фаро мегиранд. Солҳои охир дар педагогикаи ватанӣ мунаққикон асосан ба муаммои ташаққули фарҳанги ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқӣ педагогҳои оянда тавалљуи зоғир мекунанд, ки бешубҳа, қисмҳои таркибии салоҳиятнокӣ ҳуқуқӣ мебошанд, салоҳиятнокӣ ҳуқуқӣ танҳо бо инҳо маъдуд нест. Т.В. Ҳасия қайд мекунанд, ки «таъкикоти муосири илмӣ оид ба масъалаҳои методикаи таълими фанҳои ҳуқуқӣ дар донишгоҳи педагогӣ, оид ба тарғиби таълими ҳуқуқӣ педагогҳо дар заминаи принсипҳои муттасилӣ ва идомат, ҳамаҷунин, махсусияти ҳамаҷунини ҳуқуқӣ педагог дар давраи ташаққули касбӣ амалан вуљуд надоранд» [14, с.95].

Ихтилофҳои ошкоршуда ба мо имкон доданд, ки ҳолигоҳҳои дар таърифи мафҳуми мундариљаи салоҳиятнокӣ педагог ва имконияти ташаққули онро дар марҳалаи таълими донишгоҳӣ муайян намоем.

Дидгоҳҳои гуногун нисбат ба масъалаи муайян кардани салоҳиятҳои ҳуқуқӣ дар таъкикоти педагогии А.С. Аникина, А.В. Коротун, С.А. Куприянова, О.Ю. Назарова, Н.Н. Саприкина, С.А. Рудих, Н.М. Шибанова ва дигарон ифода шудаанд. «Матлабе муҳим ба назар мерасад, ки аксари муаллифон салоҳиятҳои ҳуқуқиро ҳамаҷун ташиқалаҳои мураккаб, тому ҳамаҷиро баррасӣ менамоянд, ки аз маълумӣ донишҳои, маъорат, малакаҳои, сифатҳои шахсият ва салоҳиятҳои лӯзӣ иборатанд» [11].

Доираи таъкикот оид ба ташаққули инкишофи салоҳиятҳои ҳуқуқӣ педагоги оянда то-рафт густариш меёбад (Т.С. Волох, Е.Е. Герасимович, М.П. Козловцев, А.А. Шайдуров). «Муҳрамии онҳоро лӯғатҳои воқеии қори хатмкунандагони донишгоҳҳои педагогӣ дар шароити вазъияти муаммовии босуръат тағйирёбандаи гуногунии муносибатҳои педагогӣ ва таъдиди доимии қонунғузори дар соҳаи таъсилот таъйин менамояд» [6]. Дар як қатор таъкикот «мафҳуми салоҳиятнокӣ меърию ҳуқуқӣ донишљўён ва педагогҳои қоркунанда асоснок; мундариљаи вазифаҳои пешбари меънатии салоҳиятнокӣ меърию ҳуқуқӣ дар сатҳҳои асосӣ ва махсус муқаррар қардидааст; амсилаи ташаққули салоҳиятнокӣ меърию ҳуқуқӣ педагог қоркард шудааст» [9].

Аз нуқтаи назари танзими муосири меърию ҳуқуқӣ салоҳиятнокӣ ҳуқуқӣ - омода будани педагог барои самаранок истифода бурдани нуљлатҳои қонунғузори ва навҳои дигари нуљлатҳои ҳуқуқӣ лӯғати ҳалли вазифаҳои дахлдори касбӣ дар фаъолияти касбӣ мебошад. Бо назардошти ин таъриф салоҳиятнокӣ педагог дар омодагии ӯ барои қор бо нуљлатҳои меъерӣ қурра ифода меёбад. Аз ин қармеояд, ки педагоги қорой салоҳиятнокӣ ҳуқуқӣ бояд ба иљрои вазифаҳои зерин омода бошад: «амалисозии таъминоти меъерӣ-ҳуқуқӣ тарғиби ва татбиқи раванди таъсил; қоркарди маълумӣ нуљлатҳои ҳудии муассисаҳои таъсилот; таълили низомнома

ва ӯӯӯӯӯӯӯ дигари ӯӯӯӯӯ, молиявию хоӯагидории муассисаӯӯи таӯсилот дар самти риояи ӯӯӯӯи шаӯрвандон ба таӯсилот; иштирок дар худидоракунӣ ва идоракунии коллективи мактаб; амалисозии таӯлили мукоисавии макоми ӯӯӯӯи иштирокдорони раванди таӯсилот; тавсифи категорияӯӯи тахассусии кормандони педагогӣ» [9].

Аммо омодагӣ ва кобилияти педагог барои кор бо ӯӯӯӯӯӯӯ меӯерӣ ягона қисми таркибии салоӯиятнокии ӯӯӯӯи ӯ нест. Аксари олимон ӯамфикранд, ки салоӯиятнокии ӯӯӯӯи педагог пеш аз ӯама, дар фаӯмиши арзиши иӯтимоии ӯӯӯӯ аз лӯниби ӯ, дар ташаккули эӯтикодмандии педагог ба риояи конунӯӯи давлат ифода ефта, бо сатӯи шууру фарӯанги ӯӯӯӯи ӯ таӯин мегардад ва муӯимтар аз ӯама, дар омодагӣ ва кобилияти ӯ барои интиколи донишӯӯи ӯӯӯӯ, акидаӯӯи арзишманди ӯӯӯӯ ва намоиши намунаи рафтори ӯӯӯӯ ба хонандагон зоӯир мешавад [7; 14; 15].

Ба акидаи С.Ф. Волская ва А.А. Зайтсев салоӯиятнокии ӯӯӯӯ «падидаи мураккабест, ки бо лӯзӯӯи иӯтимоӣ, махсус, инфиродӣ ва шахсиятӣ муайян гардида, на танӯ дар мавӯудияти донишӯ ва маӯорати педагог дар соӯаи истифодаи меӯерӯӯи алоӯидаи ӯӯӯӯ дар фаӯлияти касбӣ, балки дар зиндагии ӯаррӯзаи шаӯрвандӣ ифода меёбад» [2]. Д.В. Москвитсев низ ба хусусияти интегралӣ доштани салоӯиятнокии ӯӯӯӯ таъкид менамояд, ки аз лӯзӯӯи конунгузорӣ, меӯерӣ, этикӣ, иӯтимоӣ, иттилоотӣ ва психологӣ иборат аст [8]. А.В. Коротун салоӯиятнокии ӯӯӯӯиро ӯамчун сифати шахсияти педагог барррасӣ мекунад, ки «эӯтирофи арзишӯӯи ӯӯӯӯие асос ефтааст, ки омодагӣ ва кобилиятро барои татбики низоми донишӯӯу маӯорати ӯӯӯӯ лӯиати амалисозии фаӯлияти иӯтимоию ӯӯӯӯ инӯикос намуда, ба шахсият сафарбар шуданро барои илӯои самараноки ин фаӯлият имкон медиӯад» [5].

Салоӯиятнокии педагог сифати ӯамгиروي шахсияти омӯзгор буда, лӯзӯӯи когнитивӣ ва рафторӣ, ӯамчунин самтӯӯи арзишии ӯӯӯӯиро дар бар мегирад, ки бо эӯтикоди ботинии зарурагии амалисозии меӯерӯӯи ӯӯӯӯ алокаманд мебошанд.

Унсӯри муӯимтарини ташаккули педагоги оянда шаклгирии салоӯиятнокии ӯӯӯӯи педагог аст, ин раванд бояд доимӣ бошад ва «интиколи донишӯ, маӯоратро дар соӯаи муносибатӯӯи ӯӯӯӯ, ташаккули малакаӯӯи татбики онӯоро дар фаӯлияти касбӣ фаро гирифта, ба иӯтимоигаронии шахсияти педагог дар ӯагӣ лӯамбиятӣ мӯсоидат менамояд» [4].

Ба акидаи Г.А. Фирсов, дар шароити муосир вазифаи асосии таӯсилоти олӣ пеш аз ӯама, ташаккули фарӯанги ӯӯӯӯи донишлӯӯӯи мактабӯӯи олии педагогӣ аст, то ки «онӯ шаӯрвандони шоистаи кишвар бошанд... донишӯӯи ӯӯӯӯи барои фаӯлияти касбӣ зарурро фаро гиранд» [13]. ӯамаи ин имкон медиӯад, ки педагогӯӯи оянда ба конунгузории амалкунанда сарфаӯм рафта, татбиқ намудани онро дар фаӯлияти касбии худ на танӯ дар асоси донишӯӯи вуӯуддошта, балки боварии амиқ ба арзишмандии ӯӯӯӯ ва конунӯ, эӯтиром ба онӯ омӯзанд.

Мо бо муӯаққиконе ӯамфикрем, ки амсилаӯӯи ташаккули марӯала ба марӯалаи салоӯиятнокии ӯӯӯӯи педагогро коркард намудаанд [1; 6; 8], зеро танӯ таӯлиму тарбияи батадриль, муназзам дар давоми раванди таӯлими донишгоӯӣ барои ташаккули сатӯи зарурии салоӯиятнокии ӯӯӯӯи педагоги оянда мӯсоидат хоӯад кард. Аммо таӯқикоти назариявӣ дар доираи амалисозии таӯсилоти муосири педагогӣ таӯассум наёфтаанд.

Дар назар бояд дошт, ки «... қисми бештари донишӯӯи ӯӯӯӯ, ки дар доираи фанни «ӯӯӯӯ» шакл мегиранд, хусусияти умӯмиӯӯӯӯ доранд. Шиносоии сатӯӣ бо низоми ӯӯӯӯи Тоҷикистон ва соӯаӯӯи он боиси дарки камфаӯли конунгузории кишвар гардида, ба ташаккули эӯтиель барои худомӯзӣ дар ин соӯа мӯсоидат намекунад.

Бо вуӯуди аӯамияти мавӯудияти курсӯӯи ӯӯӯӯ дар барномаӯӯи донишгоӯӯӯ таъкид бояд кард, ки ин нокифоя аст, зеро бо нерӯи як фан салоӯиятнокии ӯӯӯӯи донишлӯӯро ташаккул додан ғайриимкон аст. Ба ин омилӯӯи зерин ишора мекунам: дар тамоми донишгоӯӯӯи педагогие, ки мо курсӯӯи ӯӯӯӯро дарёфтем, онӯ дар давоми танӯ як семестр омӯхта мешаванд, барои онӯ миқдори ками соат лӯдо шуда, ба сифати шакли назорат «имтиҳон» ба тариқи тестӣ интиҳоб гардидааст. Вобаста ба ин, хулоса метавон кард, ки фанӯӯи ӯӯӯӯ лӯзӯи когнитивиро ташаккул медиӯанд, аммо самтӯӯи арзишии ӯӯӯӯиро замина намегузоранд. Аз ин бармеояд, ки оид ба ташаккули салоӯиятнокии томи ӯӯӯӯи педагог дар ӯунин шароит сухан рондан мумкин нест.

Барои он, ки таъсилоти муосири педагогӣ барои амалисозии омодагии босифати ҳукуки педагогҳои оянда қодир бошад, дар донишгоҳҳои педагогӣ бояд барномаҳои тарбияи ҳукуки донишљўён коркард шаванд, ки дар баробари таълими ҳукуқ қисми људонашавандаи таъсилоти ҳукуқӣ мебошад. Консепсияи тарбияи ҳукуқӣ бояд бо назардошти инкишофи батадриљи сифатҳои касбии донишљў коркард шавад. Он гоњ қисми фаннии ҳукуқ, ки аллакай дар донишгоҳҳои вуљуд дорад, барои ташаккули љузъи когнитивӣ масъул гардида, низомии тарбияи ҳукуқӣ бошад, ба шаклгирии самтҳои шахсиятӣ, арзишҳои ҳукуқӣ мусоидат менамояд, ки дар фаъолияти зењнӣ ва амалӣ ифода ёфтаанд.

Ба ғайр аз ин, барои амалисозии таълиму тарбияи ҳукуқӣ дар донишгоҳи олии педагогӣ шароити педагогӣ бояд фароњам оварда шаванд, ки дар ташаккули фазои ҳукукии донишгоҳ ифода меёбад. Чунин муњити таъсилот бо низомии амалишавандаи таълиму тарбияи ҳукуқӣ робитаи мутақобил дошта, низомии тадбирҳои ва чорабиниҳои самташон ҳукукиро пешбинӣ менамояд: бунёди мақомоти воќеан амалкунанда ва интихобшавандаи худидоракунии донишљўӣ ва илмию педагогӣ, лоињаҳои оид ба муаммоҳои танзими ҳукукии муносибатҳои таълими, лексияҳои оммавӣ ва дарсҳои устодии (мастер-класс) ҳукуқшиносони корозмо, љафта ва дањаҳои ҳукуқ, иқдомҳои самташон ҳукуқӣ ва ватанпарварона, лоињаҳои иљтимоию ҳукуқӣ, машваратҳои ҳукуқӣ барои иштирокдорони муносибатҳои ҳукуқӣ. Дар доираи фазои ҳукукии донишгоҳ њар як субъекти раванди таъсилот на танҳо аз ҳукуку уњдадорини худ огоњ мешавад, балки мебинад, ки онҳо воќеан амал мекунанд, њамчунин мавќеи фаълониашањрвандиро ташаккул дода, зоњир карда метавонад, ҳукуқҳои худро дар доираи муассисаи таълими њимоя мекунад.

Дар натиљаи татбики маљмӯи тадбирҳои оид ба таълиму тарбияи ҳукукии хатмкунандаи донишгоҳи педагогӣ салоњиятнокии ҳукуқӣ ташаккул хоњад ёфт, ки кори минбаъдаи мустаќилонаро љињати такмили доими тақозо менамояд. Ба ин вазияте мактабе, ки мутахассиси љавон ба он меояд, бояд мусоидат намояд ва дар ин љо низ фазои ҳукуқӣ ташаккул ёфтааст, ки унсурҳои зикршудаи муњити ҳукукии донишгоҳ, њамчунин доираи васеътари чорабиниҳои ба барномаи мактабии тарбияи ҳукуқӣ воридшударо фаро мегирад.

Инак, салоњиятнокии ҳукуқӣ қисми људонашавандаи салоњиятнокии педагоги муосир мебошад, ки ба талаботи давлат ва муњақќиконе љавобгӯй аст, ки бо муаммои муайян ва ташаккул додани он машѓуланд. Салоњиятнокии ҳукукии педагог љузъҳои когнитивӣ ва рафторӣ, самтгирини арзишии ҳукукиро дарбар мегирад, ки бо этиқоди ботинӣ ба зарурати амалисозии меъерҳои ҳукуқ алоќаманданд.

Бешубња, дар марњалаи таълими донишгоҳи салоњиятнокии ҳукукиро ташаккул метавон дод, аммо дар ин маврид воситаҳои таълими ҳукукии назариявӣ нокифоя мебошанд, пайваستшавии пурраи педагоги оянда ба раванди тарбияи ҳукуқӣ зарур аст, ки бо фазои ҳукукии дар донишгоҳи педагогӣ ва сипас дар мактаб фароњамоварда робитаи мутақобил дорад. Фаќат дар сурати амалисозии дидгоҳи комплекси мазкур нисбат ба ташаккули салоњиятҳои ҳукуқӣ воридшавии мукаммали педагог ба раванди таъсилот њамчун мутахассиси аз љињати ҳукуқӣ ва меъерӣ босалоњияте имконпазир мегардад, ки барои фаъолияти касбӣ дар доираи қонунгузории соњаи таъсилот қобил буда, арзиш ва наќши ҳукуқро дар њаёти љомеа дарк менамояд. Вобаста ба ин, коркарди барномаи марњала ба марњалаи таълиму тарбияи ҳукукии педагоги оянда зарур аст, ки дар шароити њама гуна донишгоҳи олии педагогӣ татбиќшаванда буда, тарњрезии фазои ҳукукиро дар дохили донишгоҳ пешбинӣ менамояд, ки ба фаъолияти он тамоми донишљўён - педагогҳои оянда љалб мешаванд.

Дар хотима мо пешнињод мекунем, ки ба барномаҳои таълимии бакалавриат дар самти омодагии «Таъсилоти педагогӣ» баробари «Ҳукуқ» фанҳои љорӣ карда шаванд, ки донишу салоњиятҳои барои фаъолияти ояндаи педагогии донишљўён зарурро амиќ мегардонанд: «Ҳукуқи таъсилотӣ», «Ҳукуқ дар соњаи маориф» ё «Асосҳои фарњанги ҳукукии омӯзгор».

Муқарриз: д.и.п., профессор Азизов А.А.

АДАБИЁТ

1. Болотова Е.Л. Проблемы правовой подготовки в стандартах педагогического образования // Высшее образование в России. – 2006. – № 11. – С. 52-56.
2. Вольская С.Ф., Зайцев А.А. Проблемы формирования правовой грамотности студентов технического вуза // Вестник МГТУ. – 2006. – Т. 9. – № 4. – С. 590-593.
3. Глоссарий терминов рынка труда, разработки стандартов образовательных программ и учебных планов. Европейский фонд образования. ЕФО, 1997.
4. Киндяшова А.С. Правовая компетентность учителя сельской школы // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2011. – Вып. 13 (115). – С. 131-134.
5. Коротун А.В. Формирование правовой компетенции у будущих социальных педагогов в процессе профессиональной подготовки: дис. ... канд. пед. наук. – Екатеринбург, 2010. – 279 с.
6. Кувандыкова Л.З., Белоновская И.Д. Развитие правовой компетентности будущего бакалавра педагогики как актуальная проблема педагогического исследования // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 4.
7. Лазарова Н.Ч. Развитие профессиональной правовой компетентности будущего журналиста // Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени Коста Левановича Хетагурова. – 2010. – № 3. – С. 40-44.
8. Московцев Д.В. Теоретико-методологический подход к формированию правовой компетентности у будущих педагогов профессионального образования // Вестник МГОУ. Сер.: Педагогика. – 2015. – № 3. – С. 155-163.
9. Нуриахметова Н.Р. Формирование нормативно-правовой компетентности педагогов как условие кадровой поддержки модернизации современной школы: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Томск, 2012. – 23 с.
10. Суханронии Президенти ҶТ дар Рӯзи дониш ва ифтихои бинои асосии Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон, санаи 01.09.2022.
11. Сыпачева Г.Ш. Определение понятия правовых компетенций будущего учителя // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 2.;
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Зери таҳрири М.Ш.Шукуров ва дигарон. Нашриёти “Советская энциклопедия”. М.,-1969 - С.183.
13. Фирсов Г.А. Формирование правовой культуры менеджера в процессе профессиональной подготовки. – Калининград, 2005. – 21 с.
14. Хасия Т.В. Правовая компетентность в профессиональной деятельности преподавателя высшей школы // Педагогика: традиции и инновации: Материалы международной научной конференции. – Челябинск, 2011. – Т. II. – С. 94-96.
15. Юн-хай С.А. Формирование правовой компетенции будущих педагогов в сфере обеспечения прав ребенка // Вестник Бурятского государственного университета. – 2012. – № 1. – С. 255-262.

САЛОҶИЯТНОКИИ ЊУЌУЌИИ ОМУЌЗГОР ЊАМЧУН ҶУЗЪИ ТАРКИБИИ САЛОҶИЯТНОКИИ КАСБӢ

Фишурда. Салоҷиятнокии ӯқуқии педагог қисми таркибии салоҷиятнокии касбии ӯ мебошад. Вобаста ба ин таълили мафҳуми «салоҷиятнокии ӯқуқии педагог» пешниҳод гардида, қўшиши муайян намудани мафҳуми салоҷиятнокии ӯқуқии педагог дар асоси таъкикоте анҷом дода шудааст, ки дар адабиёти илмӣ инъикос шудаанд. Муаллиф муаммоёро баррасӣ намудааст, ки дар амалия зимни ташаккули салоҷиятнокии ӯқуқии педагог вуҷуд доранд, самтҳои асосии инкишофи таъсилоти муносири педагогӣ оид ба омодагии ӯқуқии омӯзгорони оянда пешниҳод гардиданд.

Бо мақсади таъмини омодагии босифати ӯқуқии омӯзгорони оянда бояд барномаи таъсилоти ӯқуқӣ коркард шавад, ки таълиму тарбияи ӯқуқиро фаро мегирад.

Исбот шудааст, ки омодагии ӯқуқии назариявӣ нокифоя мебошад, зеро ӯаматарафа ӯалб шудани педагоги оянда ба раванди таъсилоти ӯқуқӣ тақозо мешавад, ки бо фазои ӯқуқии дар донишгоҳи педагогӣ ва минбаъд дар мактаб фароҳамоварда алоқаманд аст.

Калидвожаҳо: салоњиятнокии ӯқуқӣ, салоњиятнокии касбӣ, педагог, таъсилоти ӯқуқӣ, барномаи таъсилоти ӯқуқӣ, фазои ҳуқуқӣ.

ПРАВОВАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Аннотация. Знания и умения педагога в области права составляют структурный элемент его профессиональной деятельности. В статье подвергается исследованию понятие правовой компетентности педагога, делается попытка дать определение данному понятию на основе изученных научных источников.

Автор проанализировал практические проблемы формирования знаний, умений и навыков педагога и представил основные направления развития современного педагогического образования в области правовой подготовки будущих преподавателей. В статье акцентируется внимание на разработке программы правового образования, направленной на обеспечение высокого качества юридического образования.

В то же время обосновано, что теоретического правового образования недостаточно, так как оно требует полной вовлеченности будущего педагога в процесс правового воспитания, что связано с правовым пространством, созданным в обучающем вузе, а далее в школе.

Ключевые слова: правовая компетентность, профессиональная деятельность, педагог, правовое образование, программа правового образования, правовое пространство.

LEGAL COMPETENCE OF THE TEACHER AS A CONSTITUENT OF THE PROFESSIONAL COMPETENCY

Annotation. The legal competence of a teacher is an integral part of his professional competence. In this regard, an analysis of the concept of legal competence of a teacher is proposed, an attempt is made to determine the legal competence of a teacher, based on the research presented in the scientific literature.

The author analyzes the problems that exist in practice in the formation of legal competence of a teacher, suggests the main vectors of development of modern pedagogical education for the legal training of future teachers. In order to ensure high-quality legal training of future teachers in pedagogical universities, a program of legal education should be developed, including legal training and education. At the same time, it is proved that legal theoretical training is not enough, since it requires the comprehensive involvement of the future teacher in the process of legal education, which is interconnected with the legal space created at the pedagogical university, and then at school.

Keywords: legal competence, professional competence, teacher, legal education, the curriculum of legal education, legal space.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Бобочонова Саломат Раҳимҷоновна - саромӯзгори кафедраи ҳуқуқшиносии факултети таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобочон Ғафуров. **Тел:** (+992) 927771073; **Почтаи электронӣ:** salomat_66@mail.ru,

Сведения об авторе:

Бободжанова Саломат Раҳимдҷоновна - старший преподаватель кафедры правоведения факультета истории и права Худжандского государственного университета имени Бободжона Гафурова. **Тел:** (+992) 927771073; **Электронная почта:** salomat_66@mail.ru,

Information about the author:

Bobojonova Salomat Rahimjonovna – Senior Lecturer of the department of law studies of Khujand State University named after academician Bobojon Gafurov. **Phone:** (+992) 927771073; **E-mail:** salomat_66@mail.ru.

ШАБАКАҲОИ ИҶТИМОИИ ИНТЕРНЕТӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА КАЧРАФТОРИИ ИҶТИМОИИ ҶАВОНОН ВА ИФРОТГАРОИВУ ТЕРРОРИЗМ

**Рачабзода Рустам
Донишгоҳи давлатии Данғара**

Дар шароити ҷаҳонишавии фарҳанг ва тамаддунҳо интернет ва шабакаҳои маҷозӣ ворида ҳаёт, фарҳанг, ахлоқ, маърифат ва дигар ҷанбаҳои иҷтимоии инсон гардидааст, ки бидуни он зиндагиро тасаввур намудан ғайри имкон аст.

Яъне имрӯз олимон, сиёсатмадорон, муҳаққиқон ва умуман хонандагону толибилмон ва тамоми кишрҳои ҷомеа наметавонанд, бе истифодаи технологияи муосир ё интернету шабакаҳои иҷтимоӣ кору фаъолияти худро пеш баранд.

Шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ ҳам ҷанбаҳои мусбӣ ва ҳам ҷанбаҳои манфӣ доранд. Ҷиҳатҳои мусбӣи шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ дар он аст, ки:

- олимон, муҳаққиқон, омӯзгорон, толибилмон маводҳои зарурии худро бидуни сарфаи вақт дар як муддати кӯтоҳ дастрас менамоянд;
- хизматчиёни давлатӣ, кормандон ва дигар афроди иҷтимоӣ барои сари вақт супоридани иттилоот ва барқарор кардани иртибот самаранок истифода менамоянд;
- корбарони дигар барои суҳбат кардан бо наздикон;
- гирифтани иттилооти саривақтӣ аз ҳаводиси олам;
- алоқа бо хешовандон, дӯстону наздикон ва ғайра.

Ҷиҳати манфӣи шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ дар он зоҳир мегардад, ки:

- имрӯз, ки ҷавонон ҳиссаи асосии иттилоотро аз ҷазои маҷозии интернет мегиранд, ки майдони мусоиди тарғибот барои гурӯҳҳои динӣ – ифротӣ ва террористӣ гардидааст;
- маҳз ба воситаи шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ ҷавонони дур аз маърифат ё каммаърифатро ба качрафторӣ ё ифрот талкин намуда, онҳоро мағзшӯй намуда истодаанд;
- аз тарафи дигар на ҳамаи корбарони шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ фарҳанги муносибат бо технологияи муосир ё шабакаҳои иҷтимоии интернетиро медонанд, ки мушкilotи асосии ҷомеа шуда истодааст ва ба сифати ҷанбаи манфӣ баромад менамоянд;
- шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ имрӯз барои доираҳои муайяни ҷавонон ҳамчун майдони паҳн ва тамошои видеоҳои хусусияти порнографиюшта таъдид ёфта истодааст;

Ба ҳамагон маълум аст, ки ҷомеаи муосир ҷомеаи иттилоотӣ аст. Шабакаи умумиҷаҳонии интернет ҷазои фарроҳи дастрасии озод ба аудиторияи бузург одамони корифтода мебошад. Аз ин рӯ, душвории асосӣ сари он аст, ки шабакаи интернет ҷазои интиқоли босуръати иттилоот буда, сензура ва дигар шаклҳои назорат дар он дида нашуда, тамоми фаъолияти инсон дар шабакаҳои иҷтимоӣ ба таври пинҳонӣ, бе маълум кардани шахсияти одам амалӣ мешавад. Ин ҳолатро гурӯҳҳои манфиатдори ифротӣ ва террористӣ истифода намуда, корбарон асосан ҷавонону наврасонро бо маводҳои таълимотиву ташвиқот ба афкор ва аҳдофи худ ҷалб менамоянд, ки билохира идае аз ҷавонон ба аҳдоф ва афкори онҳо розӣ гардида, ба ин гурӯҳҳо шомил мешаванд. Дар натиҷа рафтори девиантӣ ва ё ифротӣ дар онҳо ташаккул меёбад, ки дар шароити имрӯза бараъло мушоҳида шуда истодааст [8].

Боиси зикр аст, ки ҷавонон дар назди Ватан масъулияти бузург дошта, дар таҳкими давлатдорӣ миллии нақши калидиро иҷро мекунанд. Бинобар ин, тарбияи дурусти насли наврас вазифаи муҳими ҷомеаву давлат ба шумор меравад. Маҳз дар рӯҳияи ватандӯстиву инсонгарой тарбия ёфтани ва дорои маърифати баланди сиёсӣю ҳуқуқӣ будан, ҷавононро қодир месозад, ки манфиатҳои миллии кишвари худро дарк ва ҳифз намоянд.

Ҷаҳони зудтағйирёбанда равандҳои сиёсӣ, зухуроти гуногун, мушкilotи сиёсӣю иқтисодӣ ва иҷтимоиро дар пай дорад, ки аз ин тағйиротҳо гурӯҳҳои манфиатдорӣ иртиқоии ифротӣ ва террористӣ истифода намуда ҷаҳонро ба як деҳқадаи азиме таъдид додааст, ки ба тавассути шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ аҳдофи муғризонаи худро паҳн намуда, ба тафаккури ҷавонон таъсири манфӣ гузошта истодааст. Ҷавонони Тоҷикистон низ аз ин таҳдидҳо эмин нестанд. Аз ин рӯ, зарур

аст, ки мушкилот ва сарчашмаҳои таъсиррасон сари вақт муайян ва роҳи дурусти пешгириву бар-
тарафсозии онҳо амалӣ гарданд [3, с.29].

Ба ҳамагон маълум аст, ки ҷомеаи муосир ҷомеаи иттилоотӣ аст. Шабакаи умумичаҳони интернет фазои фарроҳи дастрасии озод ба аудиторияи бузурги одамони корфтода мебошад. Аз ин рӯ, душвории асосӣ сари он аст, ки шабакаи интернет фазои интиқоли босуръати итти-
лоот буда, сензура ва дигар шаклҳои назорат дар он дида нашуда, тамоми ғайолияти инсон дар шабакаҳои иҷтимоӣ ба таври пинҳонӣ, бе маълум кардани шахсияти одам амалӣ мешавад. Ин ҳолатро истифода намуда, гурӯҳҳои динию ифротӣ дар шабакаи умумичаҳони интернет қорҳои тарғиботию ташвиқотӣ бурда, одамони зиёд, асосан ҷавононро ба сафи худ ҷалб мена-
моянд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар як рӯз 33,3 дарсади истифодабарандагон, махсусан ҷаво-
нон, аз 5 то 6 соат вақти худро дар шабакаҳои иҷтимоӣ мегузаронанд, ки хуб нест. Бо ин роҳ онҳо на танҳо вақт, балки ба саломатиашон ҳам зарба мезананд [2, с.371]. Дар шабакаҳои иҷтимоии ин-
тернетӣ вақтгузаронии аз ҳад зиёд ва дар қанор мондан аз олами воқеӣ яқе аз паёмадҳои манфии Интернет ва шабакаҳои иҷтимоӣ дар шароити имрӯза барои ҷомеа мебошад. Ин ба як мушкилоти воқеии замони муосир дар байни наврасону ҷавонон эҷод гардида истодааст. Дар ин раванд як қатор ниҳодҳо вазифаҳои муҳими худро иҷро наменамоянд. Махсусан волидон, ҷамъият, муҳити иҷтимоӣ ва муассисаҳои таълимӣ бояд дар тарбия ва бақомолрасонии ҷавонон саҳм гузошта, пеш-
роҳи наврасону ҷавононро аз қачрафторӣ, пайвастан ба андешаҳои ғайриахлоқӣ, ифротиву хуро-
фотӣ гирифта бошанд.

Қайд намудан ба маврид аст, ки дар замони муосир нақши шабакаҳои иҷтимоӣ дар ҳаёти инсон торафт муҳимтар мегардад. Аз ин ҳолат гурӯҳҳои ҷиноятпешаи террористӣ, динӣ–ифротӣ ҳамаҷониба ба манфиати худ истифода менамоянд. Истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ имкон фа-
роҳам меоранд, ки одамон байни ҳам робита барқарор карда, ба таври осон бо ҳамтоёни худ аз мамлакатҳои дигари ҷаҳон муошират намоянд ва маълумоти заруриро дастрас кунанд. Ҷустуҷӯи маълумоти заруриро гуногун тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ осон буда, ин амалро дар муддати хеле қутоҳ иҷро кардан имконпазир аст. Зеро маълум аст, ки дар шабакаҳои иҷтимоӣ (масалан, Одно-
классники, ВКонтакте, Facebook, LinkedIn, Мой мир, Google+, Instagram, Twitter ва ғ.) хоҳишман-
дон худро сабти ном карда, дар бораи шахсияти худ маълумотхое, ки ба қору ихтисоси онҳо рабт дорад, паҳн менамоянд. Ҳамчунин, шабакаҳои иҷтимоӣ имконият фароҳам меоранд, ки одамон аксҳо ва видеоҳои ҷолибро дар саҳифаи инфиродии худ ҷойгир намоянд, ҷойҳои зебою аҳамияти сайёҳидоштаро тарғиб намоянд [6, с.244-246].

Як ҷизро бояд эътироф кард, ки шабакаҳои иҷтимоӣ дар зиндагии ҳар як инсон сабуқӣ ворид кардааст. Масалан, ҳар як фарди ғайол тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ дар бораи ғайолияти қорӣ маълумот паҳн мекунад, ба таври онлайн таҳсил менамояд, бо дигарон мубодилаи фикр карда, дар пурсишҳои сотсиологӣ иштирок мекунад ва дар маҷмӯ, ғайолияти густурда бурда, мушкилоти зиёдро, ки ба ҳаёти инсон рабт доранд, ҳаллу фасл менамояд. Аммо ногуфта намонад, ки маҳз қорбарони ғайоли шабакаҳои иҷтимоӣ ба объекти қоркарди гурӯҳҳои ҷиноятпешаи террористӣ ва динӣ – ифротӣ қарор гирифта, дар руҳияи ҷавонон амалҳои хурофотгарой, таасубу тафриқа ва қачрафториро бедор менамоянд, ки оқибат ба ҷинояту ҷиноятқории онҳо ва пайвастан ба афқори ифротӣ оварда мерасонад.

Қайд намудан ба маврид аст, ки сарқардагони гурӯҳҳои динӣ – ифротӣ дар асоси маълумоти ҷамъовардашон ба осонӣ портрети муқаммалӣ қорбари мушаххасро тартиб дода, илова бар ин, аудиторияи эҳтимолиро барои ҷалб намудан ба сафи гурӯҳҳои ифротгарой, террористӣ ва амалҳои қачрафторӣ интиҳоб менамоянд. Махсусан, одамоне, ки зиддиятҳои гуногуни иҷти-
моиро аз сар мегузаронанд ва зери бори қарони душвории иҷтимоии ҳаёт қарор доранд, ба осонӣ зери таъсири идеологияи гурӯҳҳои ҷиноятпешаи террористӣ ва ифротӣ қарор мегиранд.

Вижагии идеологияи гурӯҳҳои ҷиноятпешаи террористӣ ва ифротӣ аз он иборат аст, ки онҳо ба осонӣ «маҳқум қардан», қатъиян «қош қардани» гунаҳқорони ҳақиқӣ ё ҳаёлии қорои душвории иҷтимоиро маълум қарда, дар айни замон роҳҳои саҳту сода ва боэҳтимоиди, “ба қавли онҳо” барқарор намудани «адолат»-ро пешниҳод мекунанд. Муқассифона, маълум аст, ки идео-
логияи гурӯҳҳои ҷиноятпешаи террористӣ ва ифротӣ идеологияи зӯрварӣ буда, ҳалли тамоми душвории иҷтимоию сиёсиро тавассути қатлу қуштор роҳандозӣ менамояд, ки боиси зиёд

гаштани амалҳои қачрафторӣ, зиёд гардидани сафи ифротгароҳо ва террористҳо дар ҷомеа гардида, таъсири манфии он ба руҳияи ҷавонон мерасад [8].

Дар шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ ба вебсаҳифаҳо воҳӯрдан мумкин аст, ки террористӣ эътироф шудаанд. Ҳамзамон вебсаҳифаҳо низ мавҷуданд, ки қисман тарғибгари идеологияи ифротгароӣ ва терроризм мебошанд, вале мансубияти худро ба ҷиноӣ ё гурӯҳҳои ифротӣ ва террористӣ ошкор намеkunанд. Дар ин шабакаҳо бо истифодабарандагон воҳурдан мумкин аст, ки аз адабиёту сарчашмаҳои динӣ ва матнҳои динӣ иқтибосҳо оварда, дигаронро барои мубориза бар зидди пайравони ақидаҳои дигар даъват намуда, дар мафкураи истифодабарандагони шабакаҳои интернетӣ, ки аксарияти онҳо ҷавонон ташкил медиҳанд, ба аҳдофҳои муғризонаи худашон ҷалб намуда, дар сарғаҳи муносибатҳои иҷтимоӣ қарор медиҳанд.

Гурӯҳҳои иртиҷоии ифротии динӣ ва террористӣ кӯшиш менамоянд, ки иртиботи худро барои тарсонидану бесубот кардани ҷомеа, паҳн кардани иттилооти дурӯғу ғаразнок, таблиғи ғояҳои ифротии худ ва барои ҷалби ҷонибдорони нав истифода бурда, ба рӯҳия ва эҳсоси ҷавонону наврасон бозӣ намоянд ва билохира шумораи онҳо дар сафҳои худ зиёд намуда, ақидаҳои худро ба онҳо бор намоянд. Дар ин шабакаҳои иҷтимоӣ теъдоди зиёди оҷонсҳои хабарӣ ва сомонҳои воҷуд доранд, ки мустақиман ба гурӯҳҳои динӣ – ифротӣ иртибот надоранд, аммо ақидаҳои худро бо онҳо мепайванданд ва дар шаклҳои гуногун аз ифротгароён ва террористон ҳимоят мекунанд. Бисёре аз сайтҳо пайвасти суроғаи худро ҳадафмандона иваз мекунанд. Ҳамчунин маълум аст, ки мутахассисони гурӯҳҳои динию ифротӣ ва террористӣ маълуман, аз ҷумлаи барномасозони ҷавони дорои маҳорати ҳакерӣ идеологияи ифротии ин гурӯҳҳоро тарғиб менамоянд [6, с.248].

Тарғибу ташвиқи андешаҳои қачрафтории иҷтимоӣ дар миёни ҷавонон ва таблиғи ифротгароиву террористӣ дар шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ бар зами ҳосиятҳои дар боло зикргардида, боз хусусияти ҳоси худро дорад, зеро қорбарони шабакаҳои иҷтимоӣ чи тавре, ки қайд карда будем, аксарияташонро наврасону ҷавонон ташкил медиҳанд, аксари вақт дар шабакаҳои иҷтимоӣ маълумоти шахсии худро нишон медиҳанд. Маълумоти шахсии ҳар як қорбар ё афроди ҷомеа, ки истифодабарандаи шабакаҳои иҷтимоӣ ҳастанд, имкон фароҳам меорад, ки фарди алоҳида ба объекти қоркарди гурӯҳҳои ҷиноятпешаи динӣ – ифротӣ ва террористӣ қарор гирад. Аз ин лиҳоз зарур аст, ки қорбарони шабакаҳои иҷтимоӣ пеш аз ҳама эҳтиётқор бошанд ва кӯшиш намоянд, ки ба гурӯҳҳои таблиғгари ақоиди динӣ-ифротӣ ва террористӣ маҳсусан ба саҳифаҳои онҳо ворид нашаванд ва онҳо ба ҳайси дустӣ маҷозии худ напазиранд. Дар сурати пазироии дӯсти маҷозӣ метавонад, оҳиста - оҳиста ба андешаҳои онҳо розӣ гардида, сипас, ба афкори онҳо майлу хоҳиши Шумо пайдо шавад [9, с.130-138]. Дар ин сурат қорбарон метавонанд, шомили гурӯҳи ифротӣ гардида, ба ақидаҳои таасубӣ, ҳурофотгароӣ, қачрафторӣ, ифротгароӣ ҳамфиқр шуда, барои ба тарғибу ташвиқи ғояҳои онҳо ба ҳайси мусоидаткунанда табдил ёбад. Илова бар ин вижагии дигари гурӯҳҳои динӣ – ифротӣ ва террористӣ дар он зоҳир мегардад, ки онҳо маводи муғризонаи худро барои ҷалб намудани истифодабарандагони шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ вобаста ба сину соли онҳо омода карда, ба онҳо таъсири равонӣ мерасонанд. Ҷуноне, ки дар боло ишора карда будем, ҳиссаи қалони истифодабарандагони шабакаҳои иҷтимоиро ҷавонон ва наврасони то 30 - сола ташкил медиҳанд, ки ин омил барои таблиғи ғояҳои ифротгароии қачрафторӣ, ифротгароии динӣ байни ин қишри одамон заминаи мусоид фароҳам меорад.

Роҳҳо ва воситаҳои мубориза ва пешгирии идеологияи ифротгароӣ ва терроризм дар интернет, ВАО ва шабакаҳои иҷтимоӣ гуногун мебошанд. Дар байни онҳо воситаи муҳимми муқовимат ба идеологияи ифротгароӣ ва терроризм дар шабакаҳои иҷтимоӣ инҳоянд: рад кардани идеологияи ифротгароӣ, маҳкум кардани асосҳои он, ошқор намудани моҳияти ғайриинсонии он, нишон додани нақши вайронқоронаи ифротгароӣ ҳамчун воситаи ғайриинсонии зиддиҷамъиятӣ ва зиддиинсонии он; бар хилофи пояҳои идеологияи ифротгароӣ ва терроризм, зарурати таҷдиди назар ва бозсозии ҳувиёти ҷомеаи тоҷикистонӣ муҳим мебошад. Ҷунки мустаҳкам намудани худшиносии ҷавонон воситаи муҳимми нигоҳ доштани мувозинати иҷтимоӣ ва пешгирии тундгароӣ, ифротгароӣ, таҷовузқорӣ ва таҳдиду ҳушунат мебошад [8].

Барои идора кардани тавачҷӯҳи қорбарони шабакаҳои иҷтимоӣ дар фазои маҷозии кишвар як навъ ҳолигӣ ба назар мерасад. Ин ҳолигӣ пеш аз ҳама набудани маводҳои муқаммалӣ

тарғиботи дар асоси эҳсоси баланди ватандӯстӣ, тарбияи ахлоқии ҷавонон, ифтихор аз фарҳангу адаб ва арзишҳои миллӣ, илмомӯзӣ, ҳунармандӣ, забондонӣ ва амсоли инҳо хеле кам ба назар мерасад. Аз ин рӯ, инро мо ҳамчун ҳолигӣ дар фазои иттилоотӣ – маҷозӣ ва ё ҳолигии маърифату фарҳангӣ меҳисобем. Яъне имрӯз аксари корбарони шабакаҳои иҷтимоӣ, ки ҷавонон ҳастанд, барои пур намудани ин ҳолигӣ кӯшиш наменамоянд. Олимону донишмандон, ки аксарият калонсол ҳастанд, аз шабакаҳои иҷтимоӣ истифода намебаранд, ё баранд ҳам худро бетараф меҳисобанд, ки ин вазъ хеле ташвишвар гардидааст. Ин ҳолатро дида саркардагони гурӯҳҳои ҷиноӣ, ифротиву террористӣ аз фурсат истифода бурда, бо афкори ифротии худ ҳолигиро пур намуда, ҷавонону наврасонро бо овардани масъаллаҳои динӣ, ҳикматҳои ҳақиқатҷӯӣ, панду андарзҳо ва амсоли инҳо мағзшӯӣ намуда истодаанд.

Аз ин рӯ зарур аст, ки барои ҷалб кардани таваҷҷуҳи асосии корбарони шабакаҳои иҷтимоӣ робитаи дурустero ба роҳ мондан лозим аст. Махсусан, баҳри тарғиби арзишҳои ватандӯстию меҳанпарастӣ, гузаронидани суҳбатҳо оиди муқовимат ва пешгирии идеологияи ифротгароӣ ва терроризм дар шакли семинарҳои интернетӣ, бо ҷалби блогерҳои машҳур, коршиносони сатҳи баланди шуҳратдошта, рӯзманигорони шинохта, олимону мутахассисон дар шабакаҳои иҷтимоӣ интернетӣ айнӣ муддаост. Зарур аст, ки аз ҷойи воқеа, аз шахси яқум, аз иштирокчиҳои ҳақиқии воқеаҳои мавриди назар маълумот пешниҳод намоянд. Ҳамчунин, байни оммаи мардум бояд корҳои фарҳангии маърифатӣ анҷом дода шавад, масалан, талқини муносибати эҳтиромона нисбат ба динҳои суннатӣ, ба намоиш гузоштану муҳокимаи изҳороти пешвоӣ маънавии динҳои ҷаҳонӣ оид ба ифротгароӣ терроризм.

Ҳамчунин, таъсиси механизми ҳамкориҳои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бо корбарони шабакаҳои иҷтимоӣ ва умуман шабакаи интернет муҳим аст. Ин кор имкон медиҳад, ки корҳо оид ба ҷамъоварӣ, ҷамъбаст ва таҳлили иттилооти ҷойдоштаи шабакаҳои иҷтимоӣ, блогосфера ва форумҳо натиҷагирӣ ва назорат карда шаванд [5, с.29]. Ин раванд дар навбати худ имкон медиҳад, масъалаҳои тезу тунд, баҳсталаб ва таъхирнопазире, ки ба афкори ҷамъиятӣ таъсир мерасонанд, муайян карда шуда, пеши роҳи эътирозҳо, мочароҳои гуногун ва ҳуҷумҳои таҷовузкоронаи технологӣ гирифта шаванд. Масъалаи асосӣ дар мубориза бо идеологияи ифротгароӣ терроризм дарк кардани ҳолате аст, ки бо усулҳои анъанавии мубориза муваффақият ба даст овардан аз як тараф душвор ва аз тарафи дигар ғайриимкон аст. Балки ин корро аз мавқеи «сиёсати пешгирӣ» амалӣ кардан мумкин аст, ки моҳияти «сиёсати пешгирикунанда» - ро истифодаи самараноки тадбирҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва фарҳангии маърифатӣ ташкил медиҳанд [3, с.83-93].

Гурӯҳҳои ҷиноятпешаи террористиву ифротӣ амалҳои зиддиқонунии худро дар асоси идеологияи муаяни ифротӣ бо овардани далелҳои муаяншудаи хусусияти динӣ, ҳақиқатҷӯидошта асоснок намоянд ва далели асосии гузаронидани амалии террористӣ аз ҷониби онҳо метавонад чунин бошад: масалан, ба ақидаи ифротгароён барои бартараф намудани тамоми мушкилоти сиёсӣ иқтисодии мамлакат ташкили давлати ба қавлашон “адолатпеша”, “динасос ё динбунёд”, ки дар асоси қонун ва қавоини динӣ бунёд ва роҳандозӣ карда мешавад, лозим аст, зеро ин ба ақидаи саркардагони гурӯҳҳои ифротгаро ба эҳсоси ҷавонон таъсир расонида, зуд ба афкору аҳдофи онҳо боварӣ ҳосил намоянд ва гарави зидди ҳар гуна таҳдид ба фаъолияти онҳо хизмат мекунад.

Гузашта аз ин, ғояи ташкили “давлати динӣ” ба ифротгароён динӣ тааллуқ дорад. Мувофиқи назари идеологҳои ифротгароён динӣ, “давлати динӣ” дар заминаи аҳкоми динӣ бояд ташкил карда шавад. Комилан возеҳ аст, рафторе, ки бо чунин ақидаҳо бармеангезад, самти қатъӣ дорад, ки дар ин маврид ба муқобили миллат ё динҳои дигар нигаронида шудааст. Ифротгароён нисбати ҳокимияти дунявӣ бо нафрат менигаранд ва чунин мешуморанд, ки гуё ба тамоми мусибатҳои онҳо ва ҷомеае, ки онҳо дидан мецоханд, ҳукумати мавҷуда гунаҳгор аст. Аён аст, ки ақидаи онҳо нодуруст буда, ҳосияти зиддимиллӣ ва зиддифарҳангӣ дорад. Маҳз ақидаҳои ғаразнокӣ динию мазҳабии онҳо заминаи ташаккули ҷинояткорӣ, амалҳои террористӣ, динӣ – ифротӣ мегарданд [10].

Низомии ақидаҳои, ки ифротгароён байни ҷавонон таҳмил мекунанд, бо соддагии аҳкоми динӣ фарқ мекунад. Маҳз ҳамин соддагии баён аксари ҷавононро ба сафи гурӯҳҳои динӣ – ифротӣ

ва террористӣ ҷалб менамояд. Зарурати иштироки шахсӣ дар раванди инкишофи асосҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии ҷомеа, аз ҷониби саркардагони ифротгароён сарфи назар шуда, даъват менамоянд, ки асосҳои бунёдии ҷомеаи дунявӣ хароб ва нест карда шаванд.

Дар шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ гурӯҳҳои ҷинойтпешаи террористӣ, динӣ-ифротӣ шаклҳои гуногуни таблиғи ташвиқро роҳандозӣ менамоянд, ки дар асоси ҷор шакли тарғибу ташвиқ инъикоси худро меёбанд:

1. Даъватҳои оммавӣ. Даъватҳои оммавии ифротгароён на ҳама вақт зидди ақаллиятҳои қавмӣ ё мазҳабӣ равона карда шудаанд. Шабакаҳои иҷтимоии самти ифротгароидошта, майдони тарғиботи ташвиқоти гурӯҳҳои динӣ – ифротӣ ва террористӣ мебошанд. Аз ин хотир, шабакаҳои иҷтимоӣ пайвасти зерин назорати қатъӣ қарор дода шаванд;

2. Изҳороте, ки одамонро аз рӯи нишонаҳои сиёсӣ, қавмӣ, динӣ ва ҳатто фарҳангӣ таҳқир мекунанд;

3. Таблиғи идеологияи ифротгароӣ (аз ҷумла, идеологияи фашистӣ).

4. Тарғибу ташвиқи бартарияти наҷодӣ, қавмӣ, динӣ ва мазҳабӣ, ҳамчунин таъкиб ва нест кардани ақалиятҳои миллӣ [8].

Дар мубориза бо таҳдиду хатарҳои замони муосир аз қабилҳои қачрафтории иҷтимоӣ дар байни наврасону ҷавонон, хурофотпарастӣ, тафриқа, таасубгароӣ, ифротгароӣ ва амсоли инҳо, ки дар шароити имрӯза монеи ратсионализм дар миёни наврасону ҷавонон шуда, онҳоро ба фанатизм тела медиҳад. Дар ин раванд пеш аз ҳама ниҳодҳои иҷтимоӣ аз қабилҳои оила, ҷамъият, муассисаҳои таълимӣ (маориф, фарҳанг), тандурустӣ вазифаҳои дар наздашон бударо ба таври бояду шояд иҷро наменамоянд.

Волидайн дар тарбияи фарзандон дар рӯҳияи ақидаҳои ратсионалӣ, ватандӯстиву ватанпарастӣ, илмомӯзиву хунармандӣ саҳлангорӣ намуда, наврасону ҷавононро ба ҷойи тарғиби мактабу китобхонӣ ба масҷиду намозхонӣ ҳидоят менамояд, ки дар натиҷа аксари наврасону ҷавонон дар асоси донишҳои нақлӣ динзада шуда, намероҳанд, ки рӯ ба донишҳои ақлӣ биоваранд. Институти иҷтимоӣ (муҳити иҷтимоӣ ё ҷамъият) дар аксари ҳолатҳо дар тарбияи дурӯсти ҷавонон бетарафӣ зоҳир намуда, мекӯшанд, ки аз ин масъала дурӣ ҷӯста бошанд [7, с.164]. Институти маориф (МТМУ) бошад, ташкили таълими босифатро ба роҳ монда наметавонанд ва омӯзгорони тасодуфӣ дар муассисаҳои таълимӣ зиёд гардида, ба таълими фанҳои ҷомеашиносиву гуманитарӣ аз қабилҳои таърих, ҳуқуқ, таърихи дин (ё диншиносӣ) адабиёт, забон ва дигар предметҳои таълимӣ кам таваҷҷӯҳ мекунанд ва мутахассисони касбиро ҷалб карда наметавонанд. Институти фарҳанг бошад, барномаҳои маърифатӣ-фарҳангӣ, дар деҳот китобхонаҳоро ташкил карда наметавонанд, дар натиҷа ҷавонон маҷбур мешаванд рӯ ба масҷид ва муассисаҳои динӣ ё мубалиғони динӣ ва дигар афрод рӯй биоваранд.

Пешвои муаззами миллат дар Паёми имсолашон ба Маҷлиси олии 23.12.2022 қайд кардаанд, ки "...мо бояд ватандӯсту ватанпараст бошем ва ҳаргиз фаромӯш насозем, ки эҳсоси гарми ватандӯстӣ ва ҳисси баланди миллӣ омили асоситарин ва роҳи муҳимтарини рушди давлат ва ҷомеа мебошад. Яъне ҳар яки мо бояд минбаъд низ мафҳумҳои «ватандӯстӣ» ва «рушд»-ро шиори қору фаъолияти ҳаррӯзаи худ қарор диҳем. Илова бар ин, ҳифзи истиқлолу озодии Тоҷикистони маҳбубамон ва дастовардҳои он – сулҳу оромӣ, суботи сиёсӣ ва ваҳдати миллӣ бояд қарзи инсонӣ, вазифаи шахрвандӣ ва рисолати имонии ҳар як фарди бонангу номус ва ватандӯсту ватанпарастии ҷомеа бошад» [1].

Ҳамин тариқ, қайд намудан зарур аст, ки пешгирии тафаккури қачрафторӣ, ифротгароӣ ва терроризм байни ҷавонон вазифаи хеле муҳим ва мураккаби ҷомеаи муосири тоҷикистонӣ дар шароити имрӯза ба ҳисоб меравад. Барои пешгирии ин зухурот як қатор тадбирҳои заруриро андешидан ба манфиати қор мебошад:

- зерин назорати ҷиддӣ қарор додани фазои интернетӣ бо мақсади ошкор ва бастанӣ сайтҳои гурӯҳҳои иртиҷоии ҷинойтпешаву ифротгароӣ;

- ташкил кардани қорбарони шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ дар назди ниҳодҳои дахлдор, муассисаҳои таълимиву илмӣ-таҳқиқотӣ ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ба хоҳири ошкорсозии сайтҳои ифротию террористӣ;

- бунёд ва навосии таъминоти методӣ, технологӣ ва модии раванди мубориза бо терроризм ва ифротгароӣ;

- ташкил ва гузаронидани корҳои маърифатӣ-фаҳмондадихӣ бо мақсади муқовимати ғоявӣ бо тафаккури ифротӣ тавассути чорабиниҳо: конференсияҳо, семинарҳо ва сухбату вохуриҳо дар миёни кишрҳои гуногуни ҷомеа;
- ҷалби ҷавонон ба пешгирии мубориза бар зидди качрафторӣ, ифротгарой, терроризму миллатгарой ва фундаментализми динӣ дар муҳити таълимӣ;
- пайвасти ташкил намудани барномаҳои махсуси телевизионӣ ва радиой дар якҷоягӣ бо олимону донишмандон ва коршиносони соҳа;
- тарғибу ташвиқи ақидаҳои ратсионалӣ, ватандӯстиву ифтихори миллӣ дар асоси арзишҳои бунёдӣ.

Муқарриз: н.и.х., д.и.с. Қозиён Ш.Қ.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 23.12.2022.
2. Кибер, терроризм ва таҳдиди он ба ҷомеаи ҷаҳонӣ. Маводи Конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалии ҳайати профессорону омӯзгорон, аспирантон, магистронунвонҷӯён ва донишҷӯён дар мавзӯи “Терроризм ҳамчун омил таҳдидунавдаи пойдеории давлатҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ” бахшида ба 28-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, солҳои 2019-2021 “Рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мандумӣ”. Данғара- 2019, С.358-371.
3. Маҳмадизода Н.Д. Пешгирии идеологияи ифротгарой ва терроризм дар муҳити ҷавонон ва шабакаи интернет дар ҷомеаи трансформатсионии тоҷик // Гузоришҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – 2018. – №4. – С.83-93.
4. Маҳмадизода Н.Д. Зоҳиршавии ифротгароии динӣ-сиёсӣ дар шароити инкишофи ҷомеаи тоҷик ва роҳҳои пешгирии он: Монография. – Душанбе: “Эр-граф”, 2022. – 324.С.244-245.4.Мачидзода Ҷ.З., Холиқзода А.Ғ., Одиназода Р.С. Ҷавонон ва амнияти итилоотӣ (дар масири ҷаҳонишавӣ). Душанбе: Маориф, 2019. С.29.
5. Маҳмадизода Н.Д. Зоҳиршавии ифротгароии динӣ-сиёсӣ дар шароити инкишофи ҷомеаи тоҷик ва роҳҳои пешгирии он: Монография. – Душанбе: “Эр-граф”, 2022. – 324.С.248.
6. Терроризм ва ифротгарой роҳҳои пешгирии он. Душанбе, “Маориф” 2015.С.164.
7. Хушвахтзода Қ.Х., Маҳмадизода Н.Д. Тарғибу ташвиқи идеологияи ифротгарой (Экстремистӣ) дар шабакаҳои иҷтимоӣ ва таъсири таҳрибкоронаи онҳо ба шуури ҷавонон [Захираи электронӣ]. – <https://www.facebook.com/permalink.php?story...> (санаи мурочиат: 4.01.2022)
8. Сафарализода Х.К. Место образования в системе национальной безопасности (на примере противодействия с экстремизмом и терроризмом) // Роль образования в борьбе с политическим экстремизмом и терроризмом: материалы республиканской научно-теоретической конференции (г. Душанбе, 22 февраля 2022 года). –Душанбе, 2022. –С.130-138.
9. Юсуф Раҳмон. Афзоиши ҷиноятҳои террориву экстремистӣ дар Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. –URL: <https://sputnik-tj.com/.../afzoishi-jinoyathoi-terrorivu...> (санаи мурочиат: 28.12.2022)

ШАБАКАҲОИ ИҶТИМОИИ ИНТЕРНЕТӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА КАЧРАФТОРИИ ИҶТИМОИИ ҶАВОНОН ВА ИФРОТГАРОИВУ ТЕРРОРИЗМ

Фишурда. Ифротгарой ва терроризм яке аз зухуротҳои замони муосир ба ҳисоб рафта, дар шароити мураккабгардии вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеаи муосир тамоми давлатҳоро ба ташвиш овардааст.

Дар ин раванд ҷомеаи Тоҷикистон низ истисно набуда, таъсири манфии экстремизм ва терроризм ба рушди кишвари мо низ монеаҳо эҷод намуда истодаанд. Муаллиф қайд менамояд, ки ба тавассути шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ солҳои охир ҷавонони дур аз илму дониш ва каммаърифатро туъмаи худ намуда истодаанд.

Муаллиф дар мақола қайд менамояд, ки аксари истифодабарандагони шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ маҳз наврасону ҷавонони аз 14 то 30 сола мебошанд, ки бо сабабҳои бе мақсад ворид шудан ба шабакаи ҷаҳонии интернет, надонистани фарҳанги истифодаи интернет, надоштани фарҳанги муносибат бо технологияи муосир, дониши пасти диниву дунявӣ онҳо ба тарғибу

ташфики гурӯҳҳои ифротгароиву террористӣ ҳамфикрӣ пайдо намуда, майл ба ақидаҳои онҳо ме-
намоянд.

Дар мақола омилҳои асосии ҷалби наврасону ҷавонро ба гурӯҳҳои ҷинойтпешиаи террори-
стиву экстремистӣ, ки оқибат ба қачрафтории иҷтимоӣ, терроризм ва ифротгароии муташаккил
мерасонад, ошкор гардидааст.

Ҳамзамон, роҳҳо ва воситаҳои муқовимат бо ин падидаҳои муаллиф дар мақолаи худ баён
дошта, муҳимтарин омилҳои муқовимат бо ифротгароиву терроризмро омилҳои ташаккули ватан-
дӯстӣ, тарбияи насли наврас дар рӯҳияи илмомӯзӣ, касбу ҳунар ва амсоли инҳо донистааст.

Калидвожаҳо: падида, мубориза, терроризм, ифротгароӣ, тундгароӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ,
ҷавонон.

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ ИНТЕРНЕТА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНОЕ- ПОВЕДЕНИЕ МОЛОДЕЖИ, ЭКСТРЕМИЗМ И ТЕРРОРИЗМ

Аннотация. Экстремизм и терроризм одно из проявлений современности, которое в усло-
виях усложнения политической, экономической и социальной ситуации современного общества
тревожило все государства.

В этом процессе общество Таджикистана не является исключением, и негативное влияние экстре-
мизма и терроризма на развитие нашей страны также создает препятствия. Автор отмечает, что
благодаря социальным сетям в последние годы молодые люди, далекие от науки, знаний и мало-
обеспеченности, добиваются своего.

В статье автор отмечает, что большинство пользователей Интернет-социальных сетей это
именно подростки и молодые люди в возрасте от 14 до 30 лет, которые по причинам беспристраст-
ного проникновения в мировую сеть интернета, незнания культуры использования интернета, от-
сутствия культуры взаимодействия с современными технологиями, низкого религиозного и свет-
ского знания, склонны к пропаганде экстремистских и террористических групп и придерживаются
их взглядов.

В статье выявлены основные факторы привлечения подростков и молодежи к преступным
террористическим и экстремистским группам, что в конечном итоге приводит к социальной девиан-
тности, терроризму и организованному экстремизму.

В то же время пути и средства противодействия этим явлениям, изложенные автором в своей
статье, признали важнейшим фактором противодействия экстремизму и терроризму фактор фор-
мирования патриотизма, воспитания подрастающего поколения в духе обучения наукам, профес-
сии, ремеслам и тому подобное.

Ключевые слова: феномен, борьба, терроризм, экстремизм, экстремизм, социальные сети,
молодежь.

SOCIAL NETWORKS, INTERNET AND THEIR IMPACT ON THE SOCIAL CURVATURE OF YOUTH, EXTREMISM AND TERRORISM

Annotation. Extremism and terrorism are one of the manifestations of modernity, which, in the
context of the complication of the political, economic and social situation of modern society, alarmed all
states. Tajikistan's society is no exception in this process, and the negative impact of extremism and ter-
rorism on the development of our country also creates obstacles. The author notes that in recent years,
thanks to social networks, young people who are far from science, knowledge and poverty are achieving
their goals.

In the article, the author notes that the majority of users of Internet social networks are teenagers
and young people aged 14 to 30 years, who, for reasons of impartial penetration into the global Internet
network, ignorance of the culture of Internet use, lack of culture of interaction with modern technologies,
low religious and secular knowledge, are prone to propaganda of extremist and terrorist groups and adhere
to their views.

The article identifies the main factors of attracting teenagers and young people to criminal terrorist
and extremist groups, which will eventually lead to social deviance, terrorism and organized extremism.

At the same time, the ways and means of countering these phenomena, outlined by the author
in his article, recognized the most important factor in countering extremism and terrorism as the factor

of forming patriotism, educating the younger generation in the spirit of science, profession, craft, and the like.

Keywords: phenomenon, struggle, terrorism, extremism, extremism, social networks, youth.

Маълумотнома дар бораи муаллиф:

Рачабзода Рустам - унвонҷӯи кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии Данғара. Тел: (+992) 907442999.

Информация об авторе:

Раджабзода Рустам – соискатель кафедры гуманитарных дисциплин Дангаринского государственного университета. Тел: (+992) 907442999.

Information about the author:

Rajabzoda Rustam – a researcher of Humanitarian Disciplines of Dangara State University. Phone: (+992) 907442999.

ТДУ: 323.2 (575.3)

МАЪЛУМОТИ БОСИФАТ ҲАМЧУН ОМИЛИ АСОСИИ ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ СИЁСИИ ҶАВОНОН

Шералиева М.С.

Донишгоҳи давлатии Данғара

Соҳаи маориф дар ӯр як мамлакат барои пешрафти соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷамъияти хизмат мерасонад. Махсусан, нақши маориф дар баланд бардоштани дониш ва маълумотнокии одамон ва шаҳрвандони ин ва ё он давлат хеле назаррас аст. Бинобар ин, саводноки ва маълумотнокии одамон низ аз соҳаи маориф вобаста мебошанд. Маъз маориф шаҳрвандони давлатро соҳиби маълумоти миёна, касбӣ, олии нопурра ва олии пурра мегардонад, ки касбияти онҳо дар ин раванд таъмин карда мешавад. Аз ин рӯ, мафҳуми «маълумот» дар алоқаманд гардонидани нақши маориф дар рушди инсонӣ ва шахсияти ҷавонон хеле бараъло эъсос мегардад. Њамзамон, бояд таваққуф дод, ки раванди маълумотнок гардонидани ҷавонон низ фаъолиятҳои ӯқуқии соҳаи маорифро таъкил дода, дар таваққули фарҳанги сиёсии ҷавонон нақши муҳим мебозад.

Аслан, мафҳуми «маълумот» дар ду маъно аз ӯам фарқкунанда шарҳ дода мешавад. Мувофиқи шарҳи аввал, маълумот – ин маълӯи донишҳо ва малакаи мебошад, ки барои фаъолиятҳои амалии инсон махсусан барои таваққули шахсияти ҷавонон нақши ҳалкунанда мебозад. Дар маънои дуюм бошад, ин соҳаи фаъолиятҳои ҷамъияти мебошад, ки дар худ муассисаҳои таълимии сатҳашон гуногунро нигоҳ медорад. Маъз дар ӯамин маъно ба ӯои мафҳуми «маълумот» дар Љумӯурии Тоҷикистон мафҳуми «маориф»-ро истифода мебаранд. Соҳаи маориф дар ҳамаи ҷомеаҳо бо ҳадафи таваққули дониши шаҳрвандон ва махсусан насли наврасу ҷавон фаъолиятҳои равона шуда, одамонро дар зинаҳои гуногун вобаста ба синну сол бо истифода аз ҳадаф ва барномаҳои махсус таълиму тарбия менамояд.

Мувофиқи қарордоди сессияи 20-уми ЮНЕСКО «маълумот» ӯамчун раванд ва натиҷаи таваққули ӯобилият ва рафторҳои шахс фаъмида мешавад, ки мувофиқи он инсон бошууруна ба қамол расида, рушди фардии худро таъмин менамояд.¹

Мафҳуми «маълумот» дар маънои васеъ раванд ва ё натиҷаи таваққули ақлу хирад, рафтор ва ӯобилиятҳои ӯисмонии инсон мебошад. Дар маънои техникаи маълумот ва ё соҳаи маориф – ин раванде мебошад, ки дар он ӯомеа ба воситаи мактабҳои сатҳашон гуногун мероси фарҳангии маданияи худро аз як насл ба насли дигар интиқол медиҳанд [14, с.22].

¹ЮНЕСКО – Организация ООН в области культуры, науки образования (UNESCO – United Nations Education, Science and Culture Organizations).

Бояд гуфт, ки фаъолиятҳои ӯқуқии соҳаи маорифи ӯар як давлат аз Ёломиаи умумии ӯқуқҳои инсон сарчашма мегирад. Дар Ёломиаи умумии ӯқуқҳои инсон, ки соли 1948 аз ӯониби Асамблеяи Генералии СММ қабул гардидааст, ӯқуқ ба таъсил яке аз ӯқуқҳои асосии инсон доништа шудааст. Минбаъд чунин ӯқуқ дар қонунҳои асосии ӯар як мамлакат ба таври расмӣ сабт гардида, чунин нави ӯқуқ ба ӯар як шаърванд қафолат дода мешавад. Дар Сарқонуни Ёумӯурии Тоҷикистон низ дар моддаи 41-ум ӯқуқ ба таъсил қафолат дода шудааст [8]. Ба ғайр аз ин, ӯқуқ ба таъсил дар як қатор санадҳои меъерии ӯқуқии байналхалқӣ қафолат дода шудааст. Аз ӯумла, дар Конвенсияи аврупоӣ оид ба ҳифзи ӯқуқи инсон ва озодиҳои асосии он, дар Пакти байналхалқӣ оид ба ӯқуқҳои иқтисодӣ, илтимой ва фаръангӣ, ки соли 1966 аз ӯониби СММ қабул гардидааст, низ ӯқуқ ба таъсил ва гирифтани маълумот ҳамчун нави маҳсуси ӯқуқи инсон нишон дода шудааст.

Омода намудани мутахассисон ва талабот ба кадрҳои баландхаттисос берун аз системаи маориф ташаққул меёбад. Чунин раванд аз ӯадафҳои умумии иқтисодӣ ва илтимойи давлат вобаста мебошад. Даралҳои маълумоти умумӣ ва маҳсус бо талаботҳои соҳаи истеъсолот, ӯолати илм, техника ва маданият ва инчунин бо муносибатҳои илтимойи ӯамъиятӣ асоснок карда мешавад.

Бояд гуфт, ки маълумоти ибтидоӣ дар ақсари мамлакатҳои дунё аз сини 5-солагӣ то 7-солагӣ идома меёбад. Айни замон бошад, зиёда аз 70% қудакон дар дунё маълумоти ибтидоиро соҳиб мегарданд [10]. Ин маънои онро дорад, ки дар ибтидои ӯазорсолаи сеюм миллиард одам рӯ ба бесаводӣ овардаанд, ки маъз бо ӯамин сабаб онҳоро қамбизоатӣ, бемориҳои гуногун ва ӯқуққоймолшавӣ фаро мегирад [9, с.3112].

Соҳаи маориф бояд ду вазифаи асосиро илро намояд. Аввал ин ки вай бояд талаботҳои зеънӣ ва қасбии шахсро таъмин намояд. Дуом ин ки иқтидори зеънӣ ва қасбии ӯомеаро ташаққул дода афзоиш диъад. Аз ӯамин лиъоз вазифаҳои асосии соҳаи маориф низ аз инҳо иборат аст:

- рушди инсон ва ташаққули қобилиятҳои фардии ӯ;
- омодагии қасбии омӯзандагон;
- ташаққули иқтидори илмии ӯомеа;
- соҳибқасб намудани насли наврасу қавон;
- таъмини бозори меҳнат ба мутахассисони қавобгӯ ба талаботи замон.

Бо дарназардошти вазифаҳои дар боло зикргардида, маориф дар рушду инқишоф ва пешрафти инсон, ӯомеа ва тамаддун саъми арзанда мегузорад. Дар алоқамандии ин, маориф инчунин як қатор вазифаҳои илтимойи фаръангиро низ илро менамояд:

- маориф имқон медиъад, ки инсон ба ӯаъони илм ва маданият ворид карда, илтимойқунонии инсон ба роъ монда, дар асоси он алоқамандии наслҳои гузашта бо наслҳои имрӯза таъмин карда шавад;

- маориф яке аз механизмиое мебошад, ки ба воситаи он ӯаёти маънавӣ ва ӯамъиятии инсон ташаққул дода мешавад;

- маориф дар рушду инқишофи низомҳои минтақавӣ ва анъанаҳои миллӣ саъми арзанда мегузорад;

- маориф институти илтимойе мебошад, ки ба воситаи он арзишҳои фаръангӣ ва ӯадафҳои рушди ӯомеа ба насли оянда интиқол дода мешавад;

- ба воситаи маориф раванди диғаргуншавии фаръангӣ тезонида, тағйиротҳои ӯиддӣ дар ӯаёти ӯамъиятӣ ва дар ӯаёти фарди алоҳида ба вуъуд оварда мешавад.

Системаи маориф на танҳо имқониятҳои ба даст овардани хизматрасонии таълимиро дастрас гардонад, балки шароитҳои фароҳам оварад, ки дар асоси он инсон тавонад барои фаъолиятҳои минбаъдаи худ донишҳои худро сайқал диъад.

Фазои таъсилоти ӯаъонӣ системаи муассисаҳои таълимиро дар назди худ муттаъид менамояд, ки онҳо дорои характери миллӣ ӯастанд ва аз рӯи даралҳои навиҳои худ аз ӯамдигар фарқ карда меистанд. ӯамчунин, анъанаҳои маданӣ ва фаръангӣ, ӯадаф ва вазифаҳо, сифати таълим ва вазъи молиявии онҳо низ яке аз хусусиятҳои фарққунандаи ин муассисаҳо маъсуб меёбад. Бинобар ин, фазои таъсилоти ӯаъони муосир дар шакли як организме ташаққул меёбад, ки дар ӯар як муассисаи алоҳидаи он тамоюлоти ягонаи ӯаъонӣ ва нигоъ доштани гуногунрангӣ ба мушоҳида мерасад [1, с.130].

Њамин тарик, дар системаи маорифи ӯаъони муосир як қатор тамоюлоти ӯаъониеро мушоида кардан мумкин аст, ки аз миёни онҳо тамоюлоти зеринро қайд намудан бамаврид аст:

- характери демократӣ бахшидан ба системаи маориф, яъне дастрас гардонидани раванди таълим ва гирифтани маълумот ба тамоми шаървандони мамлакат, пай дар пайии зинаҳо ва дараҷаҳои маълумот, додани мухторият ба муассисаҳои таълимии тобеи соҳаи маориф;

- ӯуқуқ ба таъсил ва кафолати он барои ӯамаи он касоне, ки хоёиши таъсил намудан ва маълумот гирифтани доранд (новобаста аз шакли муассисаи таълими додани имкониятҳои баробар ба ӯар як нафаре, ки хоёиши маълумот гирифтани дорад);

- омилҳои илтимоию иқтисодӣ ва таъсири барзиёди онҳо дар раванди ба даст овардани маълумот;

- ба хоҳири қонеъ сохтани манфиатҳои мухталиф ва рушди қобилиятҳои таъсилгирандагон васеъ намудани доираи чорабиниҳои таълимию ташкилӣ дар муассисаи таълими;

- афзоиш ёфтани бозори хизматрасониҳои таълими;

- афзоиши шабакаи муассисаҳои таъсилоти оӣ ва тағйир ёфтани таркиби илтимои до-нишльёи он (марӯила ба марӯила хусусияти демократӣ касб намудани муассисаҳо);

- дар самти идоранамоии муассисаҳои таълимии сатҳашон гуногун дар миёни муассисаҳои марказонидашуда ва дорои мавқеи худмухтор пайдо намудани компромисс;

- соҳаи маориф чӣ дар кишварҳои тараққикарда ва чӣ дар мамлакатҳои рӯ ба тараққӣ яке аз самтҳои афзалиятноки маблағгузорӣ ба шумор меравад;

- дар муассисаҳои таълимии сатҳашон гуногун доимо ба тағйирот дучор гардидани барномаҳои таълими (бо пешрафти лӯмеа мутобиқ намудани муътавои барномаҳо ва аз байн бурдани фанҳои нодаркор);

- даст кашидан аз принципи «таълимгирандагони сатҳашон миёна» ва рӯ овардани ба куда-кон ва лавонони лаёкатманд, ки дар чунин шароит дар раванди таълим ташаққули қобилиятҳои онҳо дар мадди аввал гузошта мешавад;

Ғайр аз ин, барои фазои таъсилоти ӯаъони ибтидои асри XXI як қатор тамоюлотҳои хеле муҳим хос мебошанд:

1. Талошҳои аксари кишварҳои дунё барои гузариш ба сатҳи олитарин ва сифати олитарини таълим ва бо чунин шакли таълим таъмин намудани тамоми аҳолии мамлакат;
2. Тақвият бахшидани ӯамкории байнидавлатӣ дар соҳаи маориф. Рушди ин раванд ва фаъолнокии он аз иқтидори системаи маориф, аз шароитҳои баробари шартномаҳои байнидавлатӣ ва аз иштирокчиёни он вобастааст;
3. Дар системаи маорифи ӯаъонӣ афзоиш ёфтани номгӯи фанҳои гуманитарӣ ва фанҳои, ки ба рушди инсонӣ ва тамоюлоти инсонӣ равона карда шудаанд: сиёсатшиносӣ, лӯмеашиносӣ, равоншиносӣ, фарӯангшиносӣ, экология, эргономика, иқтисод ва монанди инҳо [2, с.45,46].

Яке аз тамоюлотҳои дигари фазои таъсилоти ӯаъонӣ – ин бодарназардошти анъанаҳои миллии минтақа ва кишвар дар амал татбиқ намудани навовариҳои илмию технологӣ мебошад. Чунин омил боиси ба вуҷуд омадани гуногунфарӯангӣ мегардад, ки дар чунин шароит рушди инсон ва тамаддун ӯам ба арзишҳои милли ва ӯам ба арзишҳои ӯаъонӣ майл менамоянд ва таркиби донишҳои инсон низ аз чунин хусусият бархурдор мегардад.

Рушди фазои таъсилоти ӯаъонӣ ва танзими сохтори он аз лӯниби ЮНЕСКО амалӣ карда мешавад. Ташкилоти мазкур барои ӯамаи кишварҳои санадҳои меёрию ӯуқуқии дорои характери ӯаъонӣ ва минтақавиро ба вуҷуд меоварад, ки раванди мазкур ба воситаи санадҳои мазкур танзим мегардад. ЮНЕСКО таъкид менамояд, ки маориф дар шароити муосир хусусияти байналхалқӣ дошта, рушди иқтисодӣ, илтимоӣ, фарӯангӣ ва сиёсии лӯмеаҳои муосир низ аз он вобастагии калон доранд. Санадҳои меёрию ӯуқуқии аз лӯниби ЮНЕСКО қабулгардида соҳаи маорифро дар сатҳи ӯаъонӣ бароварда, вазифаҳои аввалиндараҷаи онро низ ба таври зерин муайян менамояд: тарбияи одамон дар руҳияи сулӯфарӣ, инсондустӣ ва дастгирии демократия, эътиром гузоштан ба ӯуқуқҳои инсон, арзишҳои фарӯангӣ ва анъанаҳои халқу миллатҳои гуногун, ӯифзи муҳити зист.

Бояд гуфт, ки айни замон дар ӯлаҳои моделҳои мухталифи таъсилот ва ба даст овардани маълумот мавҷуд аст, ки аз миёни онҳо моделҳои африқоӣ, фаронсавӣ, немисӣ ва англисӣ афзалияти бештар доранд. Њамзамон, ӯстулӯи моделҳои нави таъсил ӯанӯз ӯам идома дорад ва ин раванд ӯел ӯат ӯамегардад.

Аз нуқтаи назари консепсияи рушди инсонӣ маълумот имкониятҳои инсонро хеле васеъ мегардонад. Як қатор таъқиқотҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки дараҷаи маълумот ва саводнокии инсон ба паълуҳои мухталифи фаъолиятҳои ӯаётӣ, аз қабилҳои солимии инсон, фаъолнокии сиёсӣ, мавқеи шаървандӣ, мавқеи илтимой ва монанди инҳо таъсири амиқ мерасонад. Бинобар ин соҳаи маориф яке аз соҳаҳои афзалиятноки ӯар як мамлакат шинохта шуда, барои фаъолияти он аз буҷаи давлат харӯҳои қалонӯалм ӯудо мегарданд ва он харӯҳои давлатие, ки барои омода намудани кадрҳои равона шудаанд, на ӯамчун воситаи ба вуҷуд оварандаи қувваи қорӣ, балки воситаи рушди инкишофи ӯомеа ва мамлакат доништа мешаванд. Рушди инкишофи соҳаи маориф натиҷаҳои мусбӣ ба бор оварда, барои дар амал татбиқ намудани ӯадафҳои рушди инкишоф мусоидат менамояд. Инчунин соҳаи маориф дар ӯалли як қатор масъалаҳои экологӣ, иқтисодӣ, илтимой ва гуманитарӣ муосидат менамояд [4]. Бояд гуфт, ки маълумоти дорой сифати олӣ ва таъсилоти касбии ӯавобӯи талаботи бозори меънат ба чунин натиҷаҳо оварда мерасонад:

- ба одамони алоҳида имкон медиҳад, ки худро ташаккул диҳанд, ӯойи қори барои худ мувофиқро пайдо намоянд ва рушди илтимойи худро таъмин созанд;

- самаранокӣ фаъолияти қорғарон ва муассисаро боло мебардорад;

- дар амалӣ сохтани наовариҳои илмӣ технологияи шароитҳои мусоид фароҳам оварда, рушди соҳаро таъмин менамояд;

- афзоиши маблағгузориҳои дохилӣ ва қорилӣ ба вуҷуд омада, ӯойҳои нави қорӣ пайдо мегарданд ва қаме ӯам бошад, сатҳи бекорӣ дар ӯомеа ва дар соҳаи мазкур қонӣш дода мешавад;

- музди меънати моҳонаи қорғарон афзоиш меёбад;

- дар чунин шароит дастрасии арзишҳои ба вуҷуд омада, имкониятҳои васеъ мегарданд ва нобаробарӣ то дараҷае қонӣш дода мешавад;

- барои барҳам задани низӯҳои мухталиф, аз ӯумла низӯҳои сиёсӣ ва этникӣ шароит фароҳам оварда мешавад;

- риояи ӯуқуқҳои инсон ва паст гардидани сатҳи ӯиноятқорӣ ташаккул меёбад [2, с.60].

Бо соҳаи маориф чунин омилҳои рушди инсонӣ алоқамандии зиҷ доранд: ба қисми ӯудо намудани салоҳиятҳои ва рушди мақомоти идорақунандаи дорой хусусияти демократӣ, ӯамқорӣ миёни одамон, дар муносибат бо ӯар як инсон ба вуҷуд омадани адолатноқӣ, устуворӣ ва амният [9, с.313].

Иқтисодчиёни ба омӯзиши рушди инкишоф машғулбуда таъкид менамоянд, ки «маълумотнокӣ ва саводнокии волидайн яке аз омилҳои мебошад, ки ӯаётӣ солимро қафолат дода, шумораи таваллудро дар оилаҳои худ қонӣш медиҳанд ва солимии қудакони худро таъмин менамоянд [5].

Қайд қардан бамаврид аст, ки маълумот ба одамон имкон медиҳад, ки дар ҳолағидории оилавӣ, тарбияи фарзандон, таъминоти маишӣ ва ғизоии онҳо, ӯифзи солимӣ ва ба таъсил ӯалб намудани онҳо аз дониш ва технологияҳои наватарин самаранок истифода намоянд. Бо баланд гардидани саводнокии модарон марғи бармаҳал ва фавти қудакони қурдсол қонӣш меёбад ва новобаста аз даромадҳои оилавӣ вази нигоҳубини қудакон низ беътар мегардад.

Маълум аст, ки рушди иқтисодӣ барои рушди иқтисодии инсонӣ ва барои баланд бардоштани дараҷаи маълумотнокии шаървандони ин ва ё он мамлакат шароитҳои мусоид фароҳам меоварад. Гузашта аз ин, қуди маълумот низ яке аз омилҳои асосии рушди иқтисодӣ ва ташаккулдиҳандаи боигарии миллат мебошад. Сатҳи маълумотнокӣ имкон медиҳад, ки иқтисодии табиӣ ва ӯисмонии инсон ба таври самаранок истифода бурда шавад ва меънати инсон низ натиҷабахш гардад.

Таъқиқотҳои гуногуни илмӣ нишон медиҳанд, ки самаранокӣ меънати инсон ва рушди иқтисодии мамлакат аз дараҷаи маълумотнокӣ ва омодагии касбии шаървандонаш вобастагии қалон дорад. Масалан, ояндабинии як қатор давлатҳои аврупоӣ нишон медиҳад, ки «дар ӯалми 1% зиёд намудани рӯзиҳои таълимӣ боиси то ба 3% афзоиш ёфтани самаранокӣ меънат мегардад ва

аз ин рӯ, танҳо аз ӯисоби афзоиши ӯалми таълим самаранокии меънатро то ба 16% зиёд намудан имконпазир аст» [10].

Ҳамин тариқ, ба вуҷуд овардани донишнои нав вазифаҳои асосии муассисаҳои таълими, бахусус донишгоҳу донишқадаҳои мебошад, ки инчунин истифодаи ин донишно дар соҳаҳои илтимоию иқтисодӣ низ бояд ӯониби онҳо анӯом дода шаванд. Чунин мулоҳизаронӣ маънои онро дорад, ки бо раванди таълим, маълумот ва умуман бо маориф на танҳо раванди ӯамӯоварии дониш ва интиқол он алоқамандӣ дорад, балки ташаккули иқтисодии зеънии ӯар як миллат низ аз соҳаи маориф ва аз дараҳои маълумотнокии шаървандон вобастагии калон дорад.

Дар марӯилаи муосири рушди илтимоию иқтисодӣ бе дарназардошти таъмини сифати таълим ба вуҷуд овардани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ ӯайриимкон аст. Зеро муӯаққикон ва таълилгарон масоили соҳаи маориф ба ҳулосае омадаанд, ки «сифати таълим дар рушду инкишофи иқтисодиёти мамлакат таъсири амиқ мерасонанд» [5].

Маълумоти мукаммали ибтидоӣ асоси таъсили минбаъда гардида, аз ибтидо то интиҳои фаъолияти меънати инсон самаранокии меънати ўро таъмин менамояд. Қобилияти дар соҳаи истеҳсолот мавриди истифода қарор додани технологияҳои муосир ва аз онҳо гирифтани фоидаҳои иқтисодӣ аз он вобастааст, ки то кадом андоза аҳолии мамлакат ба таълим ва таъсил ӯалб гардидаанд ва аз ӯониби маорифи мамлакат чи гуна хизматрасониҳои пешниҳод мегарданд.

Рушду инкишофи бонизомии соҳаи маориф ва ташаккули низомии маълумот тайи ду даъсолаи охир онро ӯамчун омили асосии рушди инсон ва ӯомеа гардонидаст. Муассисаҳои таълимии сатҳашон гуногун дар шароити муосир мероси фарӯангии ӯомеаро аз як насл ба насли дигар интиқол медиҳанд ва ба воситаи онҳо одамон дониш ва малақаҳои касбиро аз худ намуда, мавқеи илтимоӣ ва иқтисодии худро муайян месозанд. Дар натиҷаи амалӣ гардидани ин ҳадафҳо фарҳанги сиёсии ӯавонон ташаккул ёфта, дар рушду инкишофи соҳаҳои иқтисодӣ мусоидат менамояд. Дар раванди таълим ва таъсил қудакон ва ӯавонон на танҳо барои иљроиши нақшоҳои муайян омода қарда мешаванд, балки онҳо идеалҳои ахлоқӣ, меъёрҳои рафтор ва тарзи муносибат бо муъитро аз худ менамоянд.

Аз нуқтаи назари рушди инсонӣ маориф ва системаи маълумот имкониятҳои инсонро васеъ менамояд. Як қатор таъқиқотҳои нишон медиҳанд, ки дараҳои саводнокӣ ва маълумотнокӣ ба паълуҳои муҳталифи ӯаёти инсонӣ таъсири амиқ мерасонад. Масалан, ба солимии инсон, фаъолнокии сиёсии ў, дарки маънӣ, тарки одатҳои бад, раванди мутобиқшавӣ бо муъит ва дигаргуниҳои он ва ӯ [1].

Маълумотнокӣ имкон медиҳад, ки инсон дар раванди иљро намудани қорҳои хољагидорӣ, тарбияи фарзандон, ба таъсил фаро гирифтани онҳо, ӯифзи онҳо аз дониш ва технологияҳои зарурӣ истифода намояд. Бо баланд гардидани сатҳу сифати маълумотнокии занҳо ва модарон шумораи қавти қудакон ва ҳурдсолон қам мегардад.

Шаҳсони соҳибмаълумот метавонанд қорҳои нисбатан мураккаб ва ӯамзамон сердаромадро анӯом диҳанд. Чунин шаҳсон иқтисодии ӯисмонӣ ва табииро самаранок истифода намуда, самаранокии меънати худро таъмин менамоянд.

Бояд гуфт, ки бо маълумот ва таъсилот як қатор омилҳои рушди инсонӣ, аз қабилӣ тақсими салоҳиятҳо, рушди институтҳои демократӣ, ӯамқорӣ дар миёни одамон, дар муносибат бо одамони дигар риоя намудани адолатнокӣ, қонев намудани талаботҳои насли имрӯза ва таъмин намудани амнияти насли оянда алоқамандии зиқ дорад. Рушди устувори системаи илтимоӣ аз амалигардии омилҳои мазкур вобастагии калон дорад.

Конфронси умумиӯаҳоние, ки соли 1990 шуда гузашт, шаървандони қамбизоати ӯаҳонро дар марқази диққати худ қарор дода, таъмини маълумотнокии босифатро барои ӯама ӯатмӣ шуморид. Дар конфронси мазкур маълумот ӯамчун воситаи асосии мубориза бо қашшоқӣ, таъмини ӯуқуқи занон ва ба онҳо додани имкониятҳои васеътар, ӯифзи қудакон, риояи ӯуқуқҳои инсон, рушди демократия ва ӯифзи муъити зист муаррифи гардида буд. Мутаассифона, барои ӯама дастрас намудани маълумот ва таъсилот тули соӯҳои охир ва ӯатто баъди барғузории конфронси мазкур низ ҳеле оӯиаста амалӣ мегардад.

Аз рӯи нишондодҳои ЮНЕСКО зиёда аз 855 млн. нафар, ки аз шаш як ӯиссаи аҳолии ӯаҳонро ташқил медиҳанд, дар ибтидои асри ХХI қондаву навишта наметавонанд. ӯамзамон

зиёда аз 130 млн. кудакон дар мамлакатҳои ру ба инкишоф ба таъсилоти ибтидоӣ дастрасӣ надоранд ва миллионҳо кудакони дигар агар ба мактабҳо раванд наем, бинобар сабаби паст будани сатҳи сифати таълим дар он ҷо дониши кофӣ ва зарурӣ ба даст оварда наметавонанд. Бинобар ин, мувофиқи консепсияи рушди инсонӣ ислоҳоти соҳаи маориф намоно муъим ва рӯзмарра арзёбӣ мегардад [4].

Мувофиқи нишондодҳои Бонки ҷаҳонӣ маориф дар доираи низоми илтимоию иқтисодии давлат як қатор вазифаҳои бояд ба таври самаранок иҷро намояд. Аз ҷумла:

-ба вуљуд овардани дониш: истифода намунаи аз дониш ва таљрибаҳои мављудаи ҷаҳонӣ бо мақсади қонеъ сохтани талаботҳои ҷомеа, ба роњ мондани қорҳои илмӣ-таъќикотӣ, лоињаҳои илмӣ ва монанди инњо;

-аз худ намулдани дониш: ба вуљуд овардани имкониятҳои васеъ барои амалӣ намулдани раванди таълими босифат ва то охири умр љалб намулдани одамон ба омӯзиш. Рушди низоми мактабҳои олӣ, махсусан дар соҳаи илм ва технология;

-интиқоли дониш: истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ барои дастрас намулдани иттилоот ба тамоми ҷомеа [3, с.9].

Давлати Ҳукумати мамлакат ба соҳаи маориф сољҳои охир бештар таваҷҷӯҳ намуда, дар тамоми шаҳри навоҳии мамлакат хизматрасонии соҳаи маорифро дастраси ҷомеаи шаҳрвандӣ намуда истодаанд, ки таи сољҳои охир дар кишвар насли навраси ҷавон аз донишҳои замонавӣ баҳра мебардоранд.

Бо мусоид гардидани вазъи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ давлати ҳукумати ҷумҳурӣ ба соҳаи маориф таваҷҷӯҳи бештар зоҳир намуда, маблағгузорию дар ин самт ба маротиб афзуда истодааст, ки ҳамаи ин ба хотири ташаккули некуаҳволии мардум ва рушди шахсияти насли навраси ҷавон мебошад.

Ин аст, ки дар панҷ соли охир танҳо барои рушди соҳаҳои маориф ва тандурустӣ 36 миллиард сомонӣ равона гардида, ҳиссаи маблағгузории соҳаҳои иҷтимоӣ дар ҳаҷми умумии хароҷоти буҷети давлатӣ 44 фоизро ташкил кард. Дар давраи зикршуда аз ҳисоби ҳамаи сарчашмаҳои маблағгузорӣ 842 бинои муассисаи таълимӣ барои 382 ҳазор хонанда, аз ҷумла дар соли 2022-юм 190 бинои таълимӣ барои 87 ҳазор хонанда сохта, ба истифода дода шудааст.

Ҳамзамон бо ин, ба маълумоти вакилони муҳтарам ва ҳамватанони азиз расонида мешавад, ки дар 31 соли истиқлоли давлатӣ 3430 муассисаи нави таълимӣ барои қариб якуним миллион хонанда сохта, ба истифода дода шуд.

Ҳол он ки дар 70 соли замони гузашта ҳамагӣ 3229 муассисаи таълимӣ бунёд гардида буд. Бо вуҷуди ин, қорҳои то имрӯз дар ин самт амалигардида ҳоло ҳам басанда нестанд.

Боиси зикри хос аст, ки имрӯзҳо хизматрасонии маориф новобаста аз сатҳи сифат ба тамоми шаҳрвандони кишвар таъмин гардида, дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ 2 миллиону 300 ҳазор нафар хонандагон ба таҳсил фаро гирифта шудаанд, ки ин нишондиҳанда дар соли 1991 ҳамагӣ 1 миллиону 325 ҳазор нафарро ташкил медод [7].

Дар соҳаи таҳсилоти олии кишвар бошад, имрӯз муассисаҳои таҳсилоти олӣ дар маҷмӯъ ба 49 адад расонида шудааст, ки фарогирии ҷавонро ба таҳсилоти олии касбӣ таъмин намуда, насли навраси ҷавон дар он касбу дониш, омӯхта ҳамзамон фарҳанги сиёсии ҷавонон дар ин замина рушду инкишоф меёбад.

Ҳамин тариқ, масъалаи маълумотнокӣ барои ҷомеа зарур шуморида шуда, дар натиҷаи таъмини аҳоли ба хизматрасонии маориф ва баланд бардоштани дараҷаи маълумотнокӣ метавон фарҳанги сиёсии ҷавонро ташаккул дод ва ҳамзамон дар замири насли навраси ҷавон ҳисси баланди худшиносӣ, ҳудогоҳӣ, ифтихори миллӣ ва ватандӯстиро ҷой намурад. Зеро, ки насли соҳибмаълумот метавонад давлати миллати худро аз ҳама гуна хавфу хатар ҳифз намуда, саодати миллатро таъмин ва зиндагии шоистаро барои насли оянда фароҳам оварад. Чунки вазъи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ низ бо маълумотнокӣ ва ташаккули шуури маънавиёти ҷомеаи шаҳрвандӣ ва махсусан насли ҷавон алоқаманд мебошад.

Муқаррир: н.и.х., д.и.с. Қозиён Ш.Қ.

Адабиёт

1. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика. [Текст] // Учебник для вузов. –Спб: Питер, 2000. – С.130.
2. Баркалов Н.Б., Иванов С.Ф. Основы изучения человеческого развития. [Текст] // М.,1998. – С.45-46.
3. Знания на службе развития, Отчет о мировом развитии. 1998/99. Включая выборочные показатели мирового развития. [Текст] // М.: Весь Мир; Всемирный Банк, 1999: 9.
4. Образование для инновационных обществ. [Захираи электронӣ] (Санай мурочиат 20.01.2023) <http://www.kremlin.ru/text/docs/2006/07/108823.shtml>
5. Образование для всех к 2015 году. Добьёмся ли мы успеха? Резюме Всемирного доклада по мониторингу ОДВ на 2008. ЮНЕСКО, 2007.
6. Образование для инновационных обществ: [Захираи электронӣ] (Санай мурочиат 24.01.2023) <http://www.kremlin.ru>
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси оӣ. Душанбе, 26.12.2022.
8. Сарқонуи Ёумњурии Тоҷикистон. Душанбе, 2003.
9. Телешова И.Г. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса: Учебное пособие / Под общей редакцией проф. В.П. Колесова (экономический факультет МГУ) и Т.Маккинли (ПРООН, Нью Йорк). [Текст] // –М.: Право человека, 2008. – С.311.
10. UNESCO, Education For All Monitoring Report 2008, Net Enrollment Rate in primary education.
11. CEDEFOP (European Centre for the Development of Vocational Training). 2007. Building a European VET area, Agora Conference (Thessaloniki).
12. Michael R.T. The Effect of Education on Efficiency in Consumption. New York: National Bureau of Economic Research, 1972;
13. Becker G.S. Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education. The University of Chicago Press. Chicago, 1993.
14. George F. Kneller. Introduction to the Philosophy of Education. NY: John Wiley and Sons, 1971. P.20-21.

МАЪЛУМОТИ БОСИФАТ ҲАМЧУН ОМИЛИ АСОСИИ ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ СИЁСИИ ҶАВОНОН

Фишурда. Соҳаи маориф яке аз соҳаҳои муҳимми ҳаёти иҷтимоӣ ба шумор рафта дар ташаккул ва инкишофи шуури маънавият, сатҳи маълумотнокӣ, соҳибкасб намудани насл ва дигар ҷанбаҳои ҳаёти инфиродӣ ва ҷамъиятӣ нақши муҳим дорад.

Муаллиф дар мақолаи худ ба масъалаи маълумотнокӣ, мафҳум, моҳият ва вазифаҳои он диққат дода, маорифро дар пайи сохтани он ва таъмини хизматрасонии соҳаи маориф ҷиҳати соҳибмаълумот намудани насли наврасу ҷавон ва баланд бардоштани фарҳанги сиёсии ҷавонон нақши муҳим мебозад.

Ҳамзамон муаллиф дар мақола вазифаҳои асосии соҳаи маориф, алоқамандии маориф ва вазифаҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ, тамоюлҳои дар соҳаи таҳсилоти ҷаҳонӣ ва сатҳу сифати таълимро низ баррасӣ намуда, таълими босифатро дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот омили асосии ташаккули шуури насли наврасу ҷавон арзёбӣ намудааст. Илова бар ин таъкид доштааст, ки дар натиҷаи баланд бардоштани сатҳу сифати таҳсилот ва гирифтани маълумот барои ҷавонон омили асосии ҳифзи манфиатҳои миллӣ, худшиносӣ худогоҳӣ ва ватандӯстӣ гардида, дар ташаккули фарҳанги сиёсии ҷавонон замина мегузарад.

Калидвожаҳо: Маориф, маълумот, маълумотнокӣ, фарҳанги сиёсӣ, дониш, шуури ҷавонон, ҷавонон, насли наврасу ҷавон, таълими босифат, ЮНЕСКО, рушди инсонӣ, ташаккули шахсият.

КАЧЕСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ГЛАВНЫЙ ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. Сфера образования является одной из важнейших сфер социальной жизни, играет важную роль в формировании и развитии сознания, уровня образования, профессионального роста и других аспектов индивидуальной и общественной жизни.

Автор в своей статье обратил внимание на вопрос об образовании, его понятиях, сущности и функциях и провел исследование в таких сферах как в создании образования в его основе и предоставлении услуг в сфере образования для информирования молодого поколения и повышения политической культуры молодежи.

В то же время автор также рассмотрел основные функции сферы образования, взаимосвязь образования и социально-культурных функций, тенденции в сфере мирового образования, уровень и качество образования, а также оценил качественное образование на всех ступенях образования как ключевого фактора формирования сознания молодого поколения. Кроме того, было подчеркнуто, что в результате повышения уровня и качества образования и получения квалификации для молодежи оно стало основным фактором защиты национальных интересов, самосознания и патриотизма, которая закладывает основу для формирования политической культуры молодежи.

Ключевые слова: образование, дисциплина, квалификация, политическая культура, знания, молодежное сознание, молодежь, молодое поколение, качественное образование, ЮНЕСКО, человеческое развитие, формирование личности.

HIGH-QUALITY EDUCATION AS THE MAIN FACTOR IN THE FORMATION OF THE POLITICAL CULTURE OF YOUTH

Annotation. The sphere of education is one of the most important spheres of social life, plays an important role in the formation and development of consciousness, the level of education, professional growth and other aspects of individual and social life.

The author in his article drew attention to the question of education, its concepts, essence and functions, and conducted research in such parts as in the creation of education at its core and the provision of educational services to inform the younger generation and enhance the political culture of youth.

At the same time, the author also considered the main functions of education, the relationship between education and socio-cultural functions, trends in world education, the level and quality of education, and also assessed quality education at all levels of education as a key factor in the formation of the consciousness of the younger generation. In addition, it was emphasized that as a result of improving the level and quality of education and obtaining qualifications for young people, it has become the main factor in protecting national interests, self-awareness and patriotism, which lays the foundation for the formation of a political culture of young people.

Keywords: education, discipline, qualification, political culture, knowledge, youth consciousness, youth, young generation, quality education, UNESCO, human development, personality formation.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Шералиева Мехринисо Сафаровна - унчонҷӯи кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии Данғара. Тел: (+992) 907442999; Почтаи электронӣ: sharifhasanov@mail.ru

Сведение об авторе:

Шералиева Мехринисо Сафаровна – соискатель кафедры гуманитарных дисциплин Дангаринского государственного университета. Тел.: (+992) 907442999; Электронная почта: sharifhasanov@mail.ru

Information about the author:

Sheralieva Mehriniso Safarovna – a researcher at the Department of Humanitarian Discipline of Dangara State University. Phone: (+992) 907442999; E-mail: sharifhasanov@mail.ru

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ҶОМЕАИ ШАҲРВАНДӢ

Ҳабибуллозода Қ.Ҳ.
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Мафҳуми “ҷомеаи шаҳрвандӣ” ба қатори чунин мафҳумҳо, ба монанди озодӣ, адолатнокӣ, баробарӣ, демократия дохил шуда, дорои аҳамияти назариявӣ ва амалӣ мебошад. Чун қоида чунин мафҳумҳо сермаъно буда, таснифоти онҳо мушкил аст, истифодаи воқеии онҳо бо муносибат ва таснифотҳои мухталиф алоқаманд мебошад. Таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки ба паҳни васеи мафҳуми “ҷомеаи шаҳрвандӣ” нигоҳ накарда, то ба имрӯз доираи таҳқиқоти он, мазмуну мундариҷаи ягонаи муайянгардида, таълимоти умумиэтирофгардидаи ҷомеаи шаҳрвандӣ пешниҳод нагардидааст.

Мафҳуми “ҷомеаи шаҳрвандӣ” таърихи тулонӣ дорад, лекин танҳо дар асрҳои XVII-XVIII мавриди истифодаи илмӣ қарор гирифтааст. Мазмуну мундариҷаи асосии мафҳуми “ҷомеаи шаҳрвандӣ” дар он зоҳир мегардад, ки ҷомеаи шаҳрвандон бояд дорои қонун ва анъанаҳои худ бошад, ки аз худсари дағалонаи давлат вобаста набошад. Масъалаи асосии таснифоти мафҳуми “ҷомеаи шаҳрвандӣ” дар он зоҳир мегардад, ки ҷомеаи шаҳрвандӣ дорои ду ҷанбаи муҳим – ҷанбаи иҷтимоӣ ва ҷанбаи сиёсӣ мебошад. Қайд намудан зарур аст, ки то давраи маорифпарварӣ ин ду ҷанба дар якҷоягӣ баррасӣ мегардиданд [1, с.13].

Ҷомеаи шаҳрвандӣ низомии ниҳодҳои ҷамъиятӣ ва ғайридавлатӣ ба ҳисоб меравад, ки барои ҳудудамалинамоии одамон ва гурӯҳҳои мухталифи иҷтимоӣ шароити мусоидро таъмин менамоянд. Одамон ва гурӯҳҳои мухталифи иҷтимоӣ талабот ва манфиатҳои худро тариқи ин ниҳодҳо ифода намуда, доираи муносибатҳои ғайрисиёсиро дар ҷомеа ташкил менамоянд. Ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дорои сохтори уфуқӣ буда, байни одамон, гурӯҳҳои мухталифи иҷтимоӣ ва сохторҳои давлатӣ нақши миёнаравро иҷро менамоянд [11, с.21].

Дар давраҳои гуногуни рушди таърихӣ ҷанбаҳои мухталифи ҷомеаи шаҳрвандӣ мавриди таваҷҷӯҳ қарор гирифта, муносибатҳои мухталифи шарҳи моҳият ва хусусиятҳои он ташаккул ёфтаанд. Дар шароити имрӯза, баррасӣ ва омӯзиши ин муносибатҳо дар дарки моҳият ва хусусиятҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, фаъолияти ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ заминаи заруриро таъмин менамояд.

Таҳаввулоти мафҳуми “ҷомеаи шаҳрвандӣ” имкон медиҳад, ки як навъ тарҳи типологии ин падида бунёд карда шавад. Дар афкори сиёсии Ғарб ба ин тарҳ метавон “тарҳи классикӣ”-ро дохил намуд, ки мувофиқи он то асри XVIII мафҳуми “ҷомеаи шаҳрвандӣ” муродифи мафҳуми “давлат” ё “халқ” ба ҳисоб мерафт. Дар шакли умумӣ ин таснифот таълимоти Арасту оид ба шаҳр-давлатҳо ва таълимоти Ситсерон “ҷомеаи шаҳрвандӣ”-ро ифода менамояд. Дар ин ду таълимот ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ҷомеаи сиёсӣ ҳамчун марҳилаи олии рушди маънавии ҷомеа баррасӣ карда шудаанд [13, с.103].

Ҳамин тариқ, таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки аввалин маротиба ханӯз дар давраи антиқа мутафаккирон ба ҷанбаҳои мухталифи ҷомеаи шаҳрвандӣ рӯй оварда буданд. Афлотун ва Арасту дар баробари давлат, инчунин “ҷомеаи шаҳрвандӣ”-ро ҷудо намудаанд, ки барои қонеъ намудани талаботи шаҳрвандон хизмат менамуд.

Анъанаи баррасии давлат ҳамчун маҷмӯи одамон, ки бо муоширати сиёсӣ муттаҳид гардидаанд, аз Арасту сарчашма мегирад, ки мувофиқи таълимоти ӯ давлат ин иттифоқи шаҳрвандон ба ҳисоб меравад. Мувофиқи ақидаи Арасту, мақсади асосии ҷомеа бунёди давлат аст. Марҳилаи асосии инкишоф пайдоиши оила, ҷамъаҳои алоҳида ба ҳисоб меравад, ки дар ниҳояти қор ба пайдоиши давлат оварда мерасонад. Ҳамин тариқ, сохтори табиии ташкилоти ҷамъиятӣ бунёд карда шудааст [10, с.71].

Арасту гурӯҳҳои ҷамъиятӣ, ниҳодҳои ҳокимияти ҷамъиятии мавҷударо баррасӣ намуда, гуногунии нақшҳои сиёсӣ, меъёрҳо ва қараёни ҳаёти сиёсиро таҷассум намуда, дар моҳияти давлат чунин аломати муайянкунанда, ба монанди умумиятро ҷудо намудааст, ки тамоми шаҳрвандонро муттаҳид менамояд. Ҷояи асосии ҷомеаи шаҳрвандии Арасту, ки дар анъанаи полиси юнонӣ ё ҷумҳурии римӣ ифода гардидааст, чунин шакли тартиботи ҷамъиятиро таҷассум менамуд, ки дар

доираи он шахрвандон муносибати байни якдигарро дар асоси низоми мавҷудаи ҳуқуқ ё ишти-роки фаёл дар ҳаёти ҷамъиятӣ бунёд менамоянд [10, с.72].

Масъалаи муайяннамоии хусусияти байни ҳокимият ва ҷомеаи шахрвандӣ дар марҳилаи асримиёнагӣ аҳамияти муҳимро касб менамояд, ки дар як қатор бо ташаккули сохторҳои давлатӣ мафҳуми “ҷомеаи сиёсӣ” васеъ мегардад. Ба хотире, ки хусусияти асримиёнагӣ ҳуввияти элитаҳои ҳокимиятӣ бо ҷомеаи сиёсӣ буд, ин мафҳум барои ифода намудани мавқеи имтиёзнок истифода карда мешуд. Намояндагони элитаҳои ҳокимиятӣ ҳуқуқи субъектиро дар шакли ҳуқуқ ба намо-яндагӣ, дастрасӣ ба ҳокимияти маҳаллӣ ва ҳуқуқи моликияти ба даст оварданд, ки ба тағйирпази-рии низоми ҳокимият ва ба асосҳои меъёрии мавҷудияти он таъсири назаррас расонидааст. Озод-гардии субъектҳои иҷтимоӣ фазои нави шахрвандиро бунёд намуд. Бо мурури замон ин фазо ху-сусияти расмиро касб намуда, барои пайдоиши ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳо, созмонҳо ва ҳара-катҳои ҷамъиятӣ мусоидат намудааст [4, с.468].

Танҳо дар давраи эҳё ва маорифпарварӣ масъалаҳои назариявии ҷомеаи шахрвандӣ ба низом дароварда, тафовути байни давлат ва ҷомеаи шахрвандӣ ба таври дақиқ муайян карда мешавад. Дар ин самт метавон саҳми Н.Макиавелли, Т.Гоббс, Ж.Ж.Руссо, Ш.Монтеске ва дигаронро дар ташаккул ва инкишофи назарияи ҷомеаи шахрвандӣ махсусан қайд намуд.

Н.Макиавелли дар асоси таҳлил ва баррасии масъалаҳои мухталифи ҷомеаи шахрвандӣ қайд менамояд, ки тавофути давлат ва ҷомеаи шахрвандӣ дар муносибат бо ахлоқ ва сиёсат зоҳир мегардад. Ба ақидаи муаллиф давлат аз маҷмӯи муносибатҳои сиёсӣ иборат аст, ки ин муноси-батҳо асосан дорои хусусиятҳои ғайриахлоқӣ мебошанд. Лекин ҷомеаи шахрвандӣ ин маҷмӯи муносибатҳои ғайрисиёсӣ аст, ки асоси онро арзишҳои ахлоқӣ ташкил менамояд. Н.Макиавелли қайд менамояд, ки давлат набояд ба ҳаёти шахсии шахрвандон даҳлат намояд. Вобастагии та-рафайни давлат ва ҷомеаи шахрвандиро қайд менамояд, зеро маҳз чунин вобастагӣ метавонад омили асосии рушди ҷомеа гардад. Н.Макиавелли чунин мешуморид, ки ҷомеа дар асоси худ инкишоф меёбад, ки онро рақобати доимии муборизаи байни одамон ташкил медиҳад. Танҳо давлат метавонад, ки чунин муборизаи “ҳама ба муқобили ҳамара” -ро бартараф намояд [2, с.319].

Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки Н.Макиавелли яке аз аввалинҳо масъалаи омӯзиши ҷомеаро новобаста аз давлат ба миён гузошта, нишон додааст, ки ташкили шароити мусоиди рушди ҷомеа яке аз унсурҳо ва омилҳои асосии устувории давлат ба ҳисоб меравад. Танҳо давлати демократии пурқувват метавонад, ки сулҳ ва беҳатарии шахрвандон, ҳимояи моликияти хусусӣ, амалинамоии ҳуқуқ ва озодиҳои шахсро таъмин намояд.

Т.Гоббс қайд менамояд, ки қонунҳо ва анъанаҳои шахрвандӣ алоқаманд нестанд ва давлат аз ҷомеаи шахрвандӣ ҷудо аст. Ҷомеаи шахрвандӣ аз давлат пештар пайдо гардидааст, зеро маҳз сатҳи муайяни рушди ҷомеаи шахрвандӣ ба пайдоиши давлат мусоидат намудааст.

Ақидаҳои фалсафии Т.Гоббсро метавон ақидаҳои навоварона номид, зеро дар онҳо ҳолати табиӣ аз ҷомеаи шахрвандӣ на дар фаҳми таърихӣ, балки дар фаҳми мантиқӣ пеш гузаштааст. Инсон, дар таълимоти Т.Гоббс аз рӯи табиати худ маҳлуқи ҷамъиятӣ ба ҳисоб намеравад. Ӯ қайд намудааст, ки сарчашмаи умумиятҳои устувор, ба монанди давлат, тарси одамон аз якдигар мебо-шад [5, с.182].

Ж.Ж.Руссо таъкид намудааст, ки ҷомеаи шахрвандӣ ба монанди ҷомеа аст, ки барои пайдо-иши давлат тамоми шароитро муҳайё намуда, асоси шартномаи ҷамъиятиро ба вучуд овардааст. Мавҷудияти шартнома оид ба озодиву маҳдудиятҳо моҳияти чунин ҷомеаро ташкил менамояд [8, с.24].

Ш.Монтеске чунин мешуморад, ки ҷомеаи шахрвандӣ натиҷаи рушди тулонии таърихӣ ме-бошад. Давлат ва ҷомеаи шахрвандӣ ба ҳам монанд нестанд, лекин бе якдигар вучуд дошта наме-тавонанд. Кӯшиши аз байн бурдани яке аз онҳо боиси шиддатнокгардӣ ва таркиши иҷтимоӣ ме-гардад. Аз ин хотир, мавҷудияти ҷомеаи шахрвандӣ яке аз омилҳои асосии бартараф намудани пайдоиши диктатура ва худсарӣ ба ҳисоб меравад. И Кант мутобикати озодии одамонро асоси рушди ҷомеаи шахрвандӣ медонад. Инчунин И.Кант меъёрҳои заминавии ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шахрвандиро муайян намудааст: озодии инсон ҳамчун аъзои ҷомеа; баробарии инсон ба сифати аъзои ташкилоти ҷамъиятӣ; мустақилияти инсон ҳамчун шахрванд [9, с.17].

Дар баррасии моҳияти ҷомеаи шахрвандӣ ташаккули ҷомеаи капиталистӣ ва доктринаҳои либерализми иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки аҳамияти бозори озод ва моликияти хусусиро тасдиқ менамунд, инчунин афзалиятнокии озодии шахсӣ аз ниҳодҳои сиёсӣ як қатор дигаргуниҳоро ба миён оварданд. Таълимотҳои пешбар дар ин самт ақидаҳои мутафаккирони англис ва амрикоӣ, ба монанди Ч.Локк, Т.Пейн, А.Фергюсон, А.Смит ба ҳисоб мераванд.

Муносибати онҳоро чунин тасаввурот муттаҳид мекунад, ки байни ҷомеаи шахрвандӣ ва шароити зиндагии мардум дар давраи то пайдоиши тамаддун, яъне то пайдоиши қонун тафовути равшан вучуд дорад. Аз ин лиҳоз, ҷомеаи шахрвандӣ рушди тамаддуно дар он марҳила, ки хусусияти «тамаддуно» пайдо мекунад, қайд менамояд. Муъимтарин натиҷаҳои назариявӣ барои истифори ғояи либералии ҷомеаи шаҳрвандӣ тасаввуроти онҳо дар бораи зарурати ҷудо кардани доираи «давлат» аз «ҷомеа» буд.

Ҳарчанд барои Ч.Локк ҷомеаи шахрвандӣ ҳанӯз ҳам бо ҷомеаи сиёсӣ монанд буд, вале хусусияти табиӣи унсурҳои асосии ҳаёти иқтисодӣ аллакай ба он оварда расонид, ин падидаҳо барои ҳифзи онҳо пешбинӣ шуда буданд. Он, дар навбати худ, ба далели эътирофи шартномаи илтимोӣ ҳамчун асоси ташкили ҷомеа ё муҳолифати байни иқтисоди сиёсат нисбат ба ҷукумат аввалиндараҷа буд. Ч.Локк чунин мешуморид, ки ҷомеа ба ин маъно аз ҳолати табиӣ фарқ мекунад. Илова бар ин, ҷомеаи шахрвандӣ бо монархияи мутлақ монанд нест [2, с.344].

Марҳилаи дигари рушди таълимоти ҷомеаи шахрвандӣ нимаи дуоми асри XIX ва аввали асри XX ба ҳисоб меравад, ки асосан ба ниҳодгардӣ алоқаманд аст. Дар ин марҳила васеъшавии таъсиррасонии таълимотҳои ҷомеаи шахрвандӣ ба соҳаҳои мухталифи ҷомеа дар сиёсат эътироф гардида, қобили қабул донистани он дар шароити инқилобҳо мушоҳида карда мешавад. Қайд намудан зарур аст, ки дар ин марҳила ҷомеаи шахрвандӣ аз назарияи созандагӣ ба соҳаи махсуси воқеияти иҷтимоӣ табдил ёфта, мавқеи онтологиро касб менамояд.

Ф.Гегел қайд менамояд, ки давлат ва ҷомеаи шахрвандӣ мустақиланд. Давлат иродаи умумии шахрвандонро ифода менамояд, ҷомеаи шахрвандӣ дар амалинамоии манфиат ва талаботҳои шахрвандон хизмат менамояд. Ф. Гегел қайд намудааст, ки “ҷомеаи шахрвандӣ як навъ соҳаи асосии амалинамоии мақсадҳои хусусӣ ва манфиатҳои шахсони алоҳида аст. Озодии мутлақ дар ҷомеаи шахрвандӣ вучуд надорад, зеро дар он зиддияти манфиатҳои шахсӣ ва давлатӣ хусусияти умумӣ доранд” [6, с.145].

Умуман, ҷомеаи шаҳрвандӣ дар фалсафаи сиёсии Гегел ягонагии муайянро ифода мекард, ки вай онро нисбат ба ашхос, ки унсурҳои асосии ин ягонагӣ мебошанд, дуоиминдараҷа тафсир кардааст. Бар ҳилофи муносибатҳои байни афроде, ки ба тасодуф ва иродаи ҳакамӣ асос ёфтааст, муносибати байни шахсон ва ҷомеаи шахрвандӣ хусусияти тамоман дигар дошт. Барои ӯ ҷомеаи шахрвандӣ як соҳаи шароити моддӣ ҳаёт, махсули зарурати табиист, ки дар он шахсони алоҳида бо манфиатҳои моддӣ худ вобаста мебошанд.

Гегел ғояи ҷомеаи шахрвандиро ҳамчун майдони муборизаи манфиатҳои инфиродӣ ва хусусӣ баррасӣ менамояд. Шахсони алоҳида, бе алоқамандӣ бо якдигар, бе ҷомеаи шахрвандӣ вучуд дошта наметавонанд. Аммо ин алоқаи шахсони мушаххас аст, ки ба мақсадҳои худ хизмат мекунанд.

Таълимоти Алексис де Токвил дар инкишофи ҷомеаи шахрвандӣ марҳилаи сифатан навра ба миён овардааст. Мавҷудияти ниҳодҳои қудратии давлатиро зарур мешуморад, лекин барои пешгирии суистифодаи ҳокимият фаъолияти ниҳодҳои баробарвазни ҷомеаи шахрвандиро низ муҳим ва зарурӣ арзёбӣ намудааст. Ӯ қайд менамояд, ки ташаккули ҷомеаи шахрвандии мустақил, ки аз давлат вобаста нест, ба инкишоф ва таҳкими унсурҳои демократӣ мусоидат намуда, ҷомеаро аз хатари суистифодаи ҳокимият ҳифз менамояд [11, с.22].

Марҳилаи дигари ташаккули назарияи ҷомеаи шахрвандӣ солҳои 20-90-уми асри XX ба ҳисоб меравад, ки дар ин давра гузариш аз талаботҳои амалии иқтисодӣ ва озодии сиёсии шахс ба васеъ намудани озодии фарҳангӣ ва тарзи зиндагӣ амалӣ мегардад. Таълимоти ҷомеаи шахрвандӣ моҳияти амалии худро дар тасаввуроти умумӣ оид ба ҷомеа касб менамояд, ки аз тарафи аксарияти аъзоёни ҷомеа дастгирӣ меёфт. Дар ин марҳила муносибати танқидӣ нисбат ба воқеияти иҷтимоӣ, озодии вичдон, фикру ақидаҳои тозабунёд пайдо шуданд.

Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки таълимотҳои ҷомеаи шахрвандӣ мувофиқи марҳилаҳои таърихӣ дигаргун гардида, ҷанбаҳои мухталифро касб намудаанд. Танҳо дар давраи

замони нав таълимотҳои ҷадиди ҷомеаи шахрвандӣ ташаккул ёфтанд, ки воқеияти ҷомеаи шахрвандӣ, фаъолияти ниҳодҳои асосии онро пурра фарогир мебошанд.

Муқарриз: н.и.с. Саидзода Диловар

АДАБИЁТ

1. Андропова И.В. Гражданское общество: теоритико-методологические исследования / [Текст] // И.В. Андропова. Вестник Оренбургского государственного университета. 2004. № 7. -С. 9-15.
2. Антология мировой политической мысли в 5-ти томах. / [Текст] // -М., 1997. Т. 1. -732с.
3. Баяхчева С. Л., Туркулец А. В. Гражданское общество в современной России и национальная идея / [Текст] // С.Л. Баяхчева, А.В. Туркулец. Российское общество в современных цивилизационных процессах. - СПб, 2010. -С. 468-476.
4. Володин А.Г. Гражданское общество и модернизация в России. Истоки и современная проблематика / [Текст] //А.Г. Володин. Полис. 2000. № 3. – С. 104-114.
5. Гоббс Т. Избранные произведения / [Текст] // Т.Гоббс. – М., 1956. Т.1. 463с.
6. Гегель Г.В. Философия права. / [Текст] // Г.В. Гегель. – М., 1990, 284с.
7. Голенкова З.Т. Гражданское общество в России / [Текст] // З.Т. Голенкова. Социологические исследования. 1997. № 3. – С. 25.
8. Кравченко И.И. Концепция гражданского общества в философском развитии / [Текст] // И.И. Кравченко. Полис. 1991. № 5. – С. 128.
9. Жан Жак Руссо. Избранные произведения / [Текст] // Ж.Ж.Руссо. Т.2. –М.; 1978. 483с
10. Кант И. Идея всеобщей истории в миро-гражданском плане / [Текст] // И.Кант // Сочинения в 8 т. Т.8, – М., 1994. – 463с.
11. Лебедева Т.П. Аристотель / [Текст] // Т.П. Лебедева // Политическая энциклопедия в 2-х томах. – М., 1999. Т. 1. – С. 71-72.
12. Медушевский А.Н. Гражданское общество и верховенство закона в политической мысли Германии / [Текст] // А.Н. Медушевский //Вестник МГУ. Серия 12. Социально-политические исследования. – 1995. № 5. –С. 21-29.
13. Межуев В.М. Гражданское общество и современная Россия / [Текст] // В.М. Межуев // Человек и культура в становлении гражданского общества в России. – М.: ИФРАН, 2008. – С. 231-253.
14. Савинков Л.Л. Некоторые подходы к осмыслению понятия «гражданское общество» / [Текст] // Л.Л. Савинков / Вестник Оренбургского государственного университета. Часть 1. Гуманитарные науки. 2007. № 7. – С.101-109.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ҶОМЕАИ ШАҲРВАНДӢ

Фишурда. Дар мақолаи мазкур асосҳои назариявии ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шахрвандӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки мафҳуми “ҷомеаи шахрвандӣ” сермаъно буда, таснифоти он мушкул аст, истифодаи воқеии он бо муносибат ва таснифотҳои мухталиф алоқаманд мебошад. Мазмуну мундариҷаи асосии мафҳуми “ҷомеаи шахрвандӣ” дар он зоҳир мегардад, ки ҷомеаи шахрвандон бояд дорои қонун ва анъанаҳои худ бошад, ки аз худсарии дағалонаи давлат вобаста набошанд. Проблемаи асосии таснифоти мафҳуми “ҷомеаи шахрвандӣ” дар он зоҳир мегардад, ки ҷомеаи шахрвандӣ дорои ду ҷанбаи муҳим – ҷанбаи иҷтимоӣ ва ҷанбаи сиёсӣ мебошад.

Ҷомеаи шахрвандӣ низомии ниҳодҳои ҷамъиятӣ ва ғайридавлатӣ ба ҳисоб меравад, ки барои худамалинамоии одамон ва гурӯҳҳои мухталифи иҷтимоӣ шароити мусоидро таъмин менамоянд. Одамон ва гурӯҳҳои мухталифи иҷтимоӣ талабот ва манфиатҳои худро тариқи ин ниҳодҳо ифода намуда, доираи муносибатҳои ғайрисиёсиро дар ҷомеаи ташкил менамоянд.

Дар давраҳои гуногуни рушди таърихӣ ҷанбаҳои мухталифи ҷомеаи шахрвандӣ мавриди таваҷҷӯҳ қарор гирифта, муносибатҳои мухталифи шарҳи моҳият ва хусусиятҳои он ташаккул ёфтаанд. Таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки аввалин маротиба ҳанӯз дар давраи антиқа мутафаккирон ба ҷанбаҳои мухталифи ҷомеаи шахрвандӣ рӯй оварда буданд.

Масъалаи муайяннамоии хусусиятҳои байни ҳокимият ва ҷомеаи шаҳрвандӣ дар марҳилаи асримиёнагӣ аҳамияти муҳимро касб менамояд, ки дар як қатор бо ташаккули сохторҳои давлатӣ мафҳуми “ҷомеаи сиёсӣ” васеъ мегардад. Танҳо дар давраи эҳё ва маорифпарварӣ масъалаҳои назариявии ҷомеаи шаҳрвандӣ ба низом дароварда шуда, тафовути байни давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ ба таври дақиқ муайян карда мешавад. Дар баррасии моҳияти ҷомеаи шаҳрвандӣ ташаккули ҷомеаи капиталистӣ ва доктринаҳои либерализми иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки аҳамияти бозори озод ва моликияти хусусиро тасдиқ менамуданд, инчунин афзалиятнокии озодии шахс аз ниҳодҳои сиёсӣ як қатор дигаргуниҳоро ба миён оварданд.

Калидвожаҳо: ҷомеаи шаҳрвандӣ, давлат, таълимот, шаҳрвандон, ҷомеаи капиталистӣ, ҷомеа, сохторҳои давлатӣ, ниҳодҳои сиёсӣ, ҳокимият, озодии инсон, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы формирования и развития гражданского общества. Автор отмечает, что понятие «гражданское общество» неоднозначно, его классификация затруднена, его фактическое употребление связано с различными подходами и определениями. Основное содержание понятия «гражданское общество» проявляется в том, что сообщество граждан должно иметь свои законы и традиции, не зависящие от грубого произвола государства. Основная проблема определения понятия «гражданское общество» заключается в том, что гражданское общество имеет два важных аспекта - социальный аспект и политический аспект.

Гражданское общество – это система общественных и негосударственных институтов, обеспечивающих благоприятные условия для самоопределения людей и различных социальных групп. Через эти институты люди и различные социальные группы выражают свои потребности и интересы и формируют сферу неполитических отношений в обществе.

В разные периоды исторического развития рассматривались различные аспекты гражданского общества, формировались разные подходы к объяснению его сущности и особенностей. Анализ научных источников показывает, что впервые мыслители обратились к разным сторонам гражданского общества еще в античный период.

Вопрос определения особенности между государством и гражданским обществом в средневековый период имеет большое значение, так как понятие «политическое общество» расширяется вместе с формированием государственных структур. Только в период возрождения были систематизированы теоретические вопросы гражданского общества и четко определено различие между государством и гражданским обществом. При рассмотрении сущности гражданского общества формирование капиталистического общества и доктрины экономического и политического либерализма, подтверждавшие значение свободного рынка и частной собственности, а также приоритет личной свободы над политическими институтами, привели к ряду изменений.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, концепция, граждане, капиталистическое общество, общество, государственные структуры, политические институты, власть, свобода человека, общественные объединения.

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY

Annotation. This article discusses the theoretical foundations for the formation and development of civil society. The author notes that the concept of “civil society” is ambiguous, its classification is difficult, its actual use is associated with different approaches and definitions. The main content of the concept of “civil society” is manifested in the fact that the community of citizens must have its own laws and traditions that do not depend on the gross arbitrariness of the state. The main problem with the definition of “civil society” is that civil society has two important aspects - the social aspect and the political aspect.

Civil society is a system of public and non-state institutions that provide favorable conditions for self-determination of people and various social groups. Through these institutions, people and various social groups express their needs and interests and form the sphere of non-political relations in society.

In different periods of historical development, various aspects of civil society were considered, different approaches were formed to explain its essence and features. An analysis of scientific sources shows that for the first time thinkers turned to different aspects of civil society as early as the ancient period.

The question of defining the features between the state and civil society in the medieval period is of great importance, since the concept of “political society” expands along with the formation of state structures. Only during the renaissance were the theoretical issues of civil society systematized and the difference between the state and civil society clearly defined. When considering the essence of civil society, the formation of capitalist society and the doctrine of economic and political liberalism, which confirmed the importance of the free market and private property, as well as the priority of individual freedom over political institutions, led to a number of changes.

Keywords: civil society, state, concept, citizens, capitalist society, society, state structures, political institutions, power, human freedom, public associations.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Ҳабибуллозода Қурбон Ҳабибулло - унвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. **Суроға:** 735140. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Бохтар, кӯчаи Айни, 67. **Тел:** (+992) 931 582767;

Почтаи электронӣ: saidzoda_0711@mail.ru

Информация об авторе:

Хабибуллозода Курбон Хабибулло - соискатель кафедры политических наук Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. **Адрес:** 735140. Республика Таджикистан, г. Бохтар, улица Айни, 67. **Тел:** +(992) 931582767; **Электронная почта:** saidzoda_0711@mail.ru

Information about the author:

Habibullozoda Kurbon Habibullo - the researcher of the Department of Political Sciences of the Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. **Address:** 735140. Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Ayni street, 67. **Phone:** (+992) 931 582767; **E-mail:** saidzoda_0711@mail.ru

ТДУ: 321.011.1 (575.3)

ОИД БА БАЪЗЕ САРЧАШМАҲОИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ СИЁСИИ ТОҶИКИСТОН ВА НАҚШИ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН ДАР ОН

Қараев Н.Н.

Донишгоҳи давлатии Данғара

Масоили истиқлолияти сиёсӣ таваҷҷӯҳи олимону сиёсатмадоронро ба худ ҷалб намуда, ин мафҳум аз истиқлолият бо ҳосиятҳои муайяну мушаххаси худ тафовут дорад. Мафҳуми истиқлолият ин соҳибхитӣ, мустақилият, истиқлол, худсолорӣ ва мухториятро далолат менамояд. Мафҳуми истиқлолият вобаста ба замону макон ва давраҳои таърихӣ аз якдигар фарқкунанда буда, ҳоло дар маҷмӯъ шакли васеътареро ба худ гирифтааст. Агар дар замони қадим мафҳуми истиқлолият ҳамчун падидаи раҳӣ аз истилогарон фаҳмида мешуд, пас имрӯзҳо бошад, истиқлолият ин муайян намудани умумияти этникидоштаи ҳамрешаю ҳамфарҳанг ва вобаста набудани он ба қувваҳои хориҷиро инъикос менамояд. Аз ин рӯ, ҳоло ҳам наметавон мафҳуми умумӣ ва дақиқи истиқлолиятро таъриф дод.

Масъалаи баррасишаванда дар ин мавзӯ баҳси истиқлолияти сиёсӣ ва нақши Пешвои миллат дар он мебошад. Аз ин рӯ пеш аз он, ки мо нақш ва мақоми Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмонро оиди масъалаи истиқлолияти сиёсӣ гуфта гузарем, зарур аст, аввал мафҳуми истиқлолияти сиёсиро дарк кунем ва ҳосиятҳои заминаҳои онро ёдовар шавем.

Дар илми сиёсӣ мафҳуми “истіқлолияти сиёсӣ” бо мафҳумҳои соҳибхитӣ ва ӯқияматдорӣ комилан сиёсӣ ғаммағно мебошад. Соҳибхитӣ ё худ истиқлолияти комил до-

штани давлат ин молики Ӵаќиќии воситаӴои илћимоӴи, иќтисодӴи ва сиёсӴи будани халќро мефаъмонад. Худ аз худ эълон гардидани соӴибиштиќлолии давлат, Ӵатто дар дараљаи конститусионӴи ӴанӴз комил Ӵуќуќии ўро таъмин карда наметавонад. Фаќат дар заминаи мустаќилии иќтисодию сиёсӴи ва илћимоӴи халќ метавонад, озодона идоракунии корӴои давлат ва лямбйятро ташкил намояд. СоӴибхитиёрию истиќлолияти давлат бо асосӴои демократии сохтори лямбйятӴи ва давлатӴи ва татбиќи Ӵаќиќии онӴо вобаста аст [11, с.10].

Иштиќлолияти давлатӴи Ӵамчун падидаи муӴими сиёсйю ӴуќуќӴи ва татбиќи он бо масоиле алоќаманд аст, ки онӴо тафовути объективйю субъективйи байни иродаю манфиатӴои воќеи халќ ва умуман аӴолии маскунбудаи давлат ва роӴӴои амалигардонии онӴоро инъикос менамояд. Ба ин масъалаӴо таваќќуф накарда, бояд ќайд кард, ки ин зиддиятӴо ба низоми сиёсии бисёр лъомеаи Ӵозира хосанд [3, с.139]. Аммо зиддияти воќеи манфиатӴои кулли мардуми Тољикистон ва низоми сиёсии он, нисбат ба Ӵар як лъомеаи дигар лйиддӴи ва мураккаб буда, роӴӴои наздикшавйи онӴо хеле душвор аст.

Масъалаи истиќлолияти сиёсӴи хосйати мушаххас дошта, ба макону замон ва низоми арзишӴо пайваст аст. Вобаста ба чунин хосйатӴо донишмандон онро мавриди омўзиши махсус ќарор додаанд. Аз сабабе, ки мафъуми «истиќлолияти сиёсӴи» вобаста ба маконаш аӴамйати хоса пайдо намудааст, зарурати дарки амиќи он пеш меояд. Чунин зарурат фаќат аз манфиатӴои илмӴи бар намеояд ва он аӴамйати амалӴи низ дорад. Пеш аз Ӵама, чунин муносибатро зарурати таълили таѓйирот ва азнавсозйи воќеи талаб дорад. Зеро бе дарки амиќи «*истиќлолияти сиёсӴи*» фаъми дурусти тамоюлӴои таѓйирот, инкишофи Ӵаёти сиёсӴи ва таснифи концептуалии онӴо номумкин мегардад.

Пеш аз оне, ки роќеъ ба масъалаи истиќлолиятӴи давлатӴи ё истиќлолияти сиёсӴи баҳс мекунем, моро зарур аст, ки дар хусуси худйи мафъуми «истиќлолият» ё «мустаќилият» ҳарф бизанем, то моҳйати мавзўъ возеҳтар ва фаҳмотар гардад. Мафъуми «истиќлолият» дар идоракунӴи дорои чанд чиҳат аст. Пеш аз баррасии он, ки истиќлолият дар доираи сиёсат дар қаламравҳои гуногун чӴи гуна ташаққул ёфтааст, муайян кардани онҳа муҳим аст. Аслан, «истиќлолият» маънои мустаќилият дар қабули қарорҳоро дорад, яъне озодӴи аз назорат, роҳнамоӴи ё таъсири номатлуби дигарон, инчунин раҳой аз таъсири давлатҳои дигарро дар назар мегирад. Матлаб аз таъсирот ин таъсироти сирф ба сиёсати дохилию хориҷии кишвари муайя нест. Суоле ба миён меояд, ки оё давлатҳои дигар наметавонанд ба сиёсати дохилию хориҷии кишваре бо роҳу воситаҳои гуногун таъсири худро бирасонанд, то пояҳои истиќлолиятро заиф намояд? Албатта, ки метавонанд қувваҳои хориҷӴи таъсироти худро ба сиёсати дохилию хориҷии кишвари муайяне гузорад, вале кишварҳа маҳз барои мустаҳкам намудани пояҳои истиќлолияти худ мубориза мебаранд, чун гегемония (хегемония)² махсуси давлатҳои миллист, ки ба ҳеҷ қиммате аз он бардошта намешавад [11, с.12].

Албата истиќлолияти давлатӴи ё истиќлолияти сиёсӴи аз ҷониби олимону муҳақќикони зиёде мавриди омўзиш ва таҳқиқ қарор гирифтааст, ки ҳар кадоме ин масъаларо ба таври худ баррасӴи намудаанд. Дар аксари адабиётҳа истиќлолияти давлатӴи ва истиќлолияти сиёсӴи ҳаммаъно ҳисобида, онро як чиз медонанд. Аз ин рӯ барои боз ҳам возеҳ шудани баҳс моро зарур меояд, ки масъалаи истиќлолияти сиёсиро дар афкори олимони улуми сиёсӴи ва ҷомеашиносӴи дида баромада, ба масъала жарфтар назар афканем ва моҳйати масъаларо дурўсттар дарк намоем. Зеро, ки дар масъалаи моҳйати мафъуми истиќлолияти сиёсӴи нақш ва ҷойгоҳи як қатор олимон, аз ҷумла файласуфи Юнони қадим Арасту назаррас буд. Ё тартиби дурўст ва истиќлолияти мукаммали давлатро дар ҳифз ва нигоҳдошти манфиатҳои миллӴи, арзишҳои миллӴи ва дигар унсурҳои миллӴи мебинанд. Ба андешаи Арасту ваќте истиќлолияти сиёсӴи мавҷудйати худро ҳифз карда метавонад, ки давлат ва миллат тавонад арзишҳои миллӴи ва манфиатҳои миллиро аз хавфу хатар ва таҳдидҳои беруни ҳифз намояд.

Боиси зикри хос аст, ки ба падидаи «*истиќлолияти сиёсӴи*» бештар олими тавоно Жан Боден [9, с.247] таваҷҷўҳ намудааст. Аз инҷост, ки ўро Ӵамчун асосгузори концепсияи истиќлолияти давлатӴи пазируфтаанд. Жан Боден мафъуми «*истиќлол*» («суверенитет» ҳокимйати олӴи)-ро ба низоми илмӴои сиёсии Ёарб ворид намуда, назарйи истиќлолро Ӵамаљониба инкишоф додааст.

² **Гегемония** (юн. ἡγεμονία — роҳбарӴи, идоракунӴи, роҳбарӴи) — бартарии сиёсӴи, иќтисодӴи, ҳарбӴи, назорати як давлат бар давлати дигар.

Дар зери мафъуми «Истиклол» Жан Боден хислати олии ӯқимиятро медонист. Ў дар асараш «*Шаш китоб дар бораи ӯмӯри*» ӯқимиятҳои дохилию хориҷии истиклолро мутафаккирона шарҳ додааст. Суверенитет ва ё истиклолро ҳамчун ӯқимияти мутлақ ва абадии ӯмӯри ва ӯмӯуриро ҳамчун давлат баробар медонист [2, с.32]. Ба ақидаи Ж. Боден, давлатдорӣ дар натиҷаи шартнома ба амал омадааст ва мақсади олии онро ғамхорӣ ҳақиқӣ дар бораи хушбахтии инфирои ташкил медиҳад. Ў давлатро ҳамчун институте меҳисобад, ки тамоми одамон дар итоати ғамхорӣ он бошад ва давлат ин ҳоқимияти шахравандии идоракунии ҳуқуқиест, ки ба адолатнокӣ ва қонунҳои табиат мувофиқ аст [4, с.160]. Яъне, пайдоиши давлат ин шакли амалии мафҳуми соҳибхитириест. Соҳибхитири, ба андешаи Ж.Боден, “...Ҳоқимияти мутлақ ва доимист, ки онро римҳо чун неъмат унвон кардаанд ва он маънои амалӣ намудани ҳоқимияти волеи фармонравиро дорад” [9, с.245] Ж. Боден қонибдори доимӣ будани соҳибхитири мебошад.

Олими дигар Ж. Маритен доир ба истиклолият ва махсусан истиклолияти сиёсӣ андешаҳои муҳиму қолиб дошта, доир ба истиклолияти сиёсӣ “Ду мафҳум – «соҳибхитири» ва «мутлақият» - ро пешниҳод кардааст, Ў қайд мекунад, ки «соҳибхитири» ва «мутлақият» дар як деги оҳангудозӣ, якҷоя гудохта шудаанд ва ҳарду ро меболад партофт” [7, с.53].

Ба андешаи донишманди тоҷик, сиёсатшиноси варзида Абдуллоҳи Раҳнамо ду сифати асосии истиклолияти давлатӣ вуҷуд дорад: якум идоракунии сиёсии давлат ба дасти ҳуди миллат (мисол тоҷикон) даромадан; дуум қудрати низомии давлат, ки қудрати низомиро ба даст оварда, акнун мустақилона амал мекунад. Ин ду атрибут нишонаи асосии истиклолияти давлатӣ мебошад.

Дар моддаи 6 – и Конститутсияи Тоҷикистон низ омадааст, ки “Дар Тоҷикистон халқ баёнғари соҳибхитири ва сарчашмаи ягонаи ҳоқимияти давлатӣ буда, онро бевосита ва ё ба воситаи вақилои ҳуд амалӣ меғардонад.

Аз ин бармеояд, соддатарин ва оммағаҳмтарини маънои истиклолияти сиёсӣ ин пеш аз ҳама доштани мустақилияти сиёсӣ ба ҳисоб рафта, ин давлати соҳибистиклол ё дорои истиклоли сиёсӣ самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҳудро ҳудаш мустақилона ҳалу фаёл менамояд.

Миллати тоҷик аз замонҳои қадим истиклолиятҳо буд ва баҳри озодӣ аз истилогарон ва ғосибон муборизаҳо мебуд. Қобили зикр аст, ки ӯмӯури Тоҷикистон ба соҳибхитирии давлатии ҳуд дар заминаи соҳти Шӯравӣ мунтазам пеш мерафт. Яъне ин ба маънои тоаш истиклолияти сиёсӣ нашо. Аз зинаи ибтидоии давлатдорӣ дар шакли ӯмӯури мухторӣ то зинаи баланди он ӯмӯури иттифоқӣ дар ӯайати ИҶШС рои дуру дарозро тай намуд. Бинобар ин, баъди таназзули соҳтори Шӯравӣ қомилан соҳибистиклол гардидани он тасодуфӣ нест. Ђанӯз дар Конститутсияи ӯмӯури Тоҷикистон соли 1929, ки аз ӯйғати ӯқуқӣ ба амал надаромада буд, дар ҳусуси ӯқуқҳои соҳибхитирионаи ӯмӯури мухтори Тоҷикистон дар ӯайати ИҶШС Ёзбекистон меёрҳои мавҷуд буданд. Ба ӯмӯури иттифоқӣ дар ӯайати ИҶШС мубаддал гардидани Тоҷикистон соҳибхитирии ўро ба зинаи нисбатан баланд бардошт. Конститутсияи соли 1931 ӯолати ӯқуқии Тоҷикистонро ҳамчун ӯмӯури иттифоқии соҳибхитири дар ӯайати ИҶШС мубаддал гардидани Тоҷикистон соҳибхитирии ўро ба зинаи нисбатан баланд бардошт [1, с.21].

Бо ба даст овардани истиклолияти дубораи давлатӣ ва раҳой ёфтан аз салтанати мардуми рус Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибистиклол дар харитаи сиёсии ҳаҳон ворид шуда, аз тарафи созмонҳои ҳаҳониву минтақавӣ ва кишварҳои ҳаҳон дар як мудати қўтоҳ ба расмият шинохта шуда, муносибатҳои сиёсӣ ва дипломатӣ мунтазам бо кишварҳои алоҳида барқарор гардид. Дар ин мудат Тоҷикистон имқонияти сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҳудро мустақилона муайян намуданро пайдо кард. Акнун Тоҷикистон имқоният пайдо намуд, ки бо давлатҳои хориҷи робитаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, илтимой, фарғангӣ ва гуманитарӣ пайдо карда, бо онҳо алоқаҳои дипломатӣ ва консулиро низ ба рои монад. Махсусан, аъзои қомилуқуқи Созмони Миллалӣ Муттаиид гардидани Тоҷикистон, бо ӯайати Созмони амният ва ҳамқорӣи Аврупо, ташқилоти қонфронси исломӣ, ташқилоти ҳамқориҳои иқтисодӣ ва ташқилотҳои дигари байналхалқӣ аъзо гардидани он ба шарафи соҳибистиклолии давлаташ муяссар гардид. Маъз ба туғайли соҳибистиклолии давлатӣ алақай қанде аз роибарони давлатӣ, ҳусусан Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон, дар анљуманҳои Ассамблеяи Генералии СММ нафақат иштирок доштанд, балки дар минбарҳои баланди он ба ӯағониён аз пайдоиши давлати нағ, аз нақшаю мароми он, аз сиёсати дохилию хориҷии он аҳборот додаанд.

Соњибихтиёрии халқ дар соњибихтиёрии давлат ва соњибихтиёрии миллат таљассум меёбад. Халќи Тољикистон давлати худро барои татбиќи соњибихтиёрї ӯуќуќдор менамояд. Дар натиља ӯокимияти давлатї соњибихтиёр гардида, хусусиятҳои ба худ хос пайдо мекунад. Асоси илтимои соњибихтиёрии халқ ва соњибихтиёрии давлат як буда, аз ӯамдигар лӯдонашаванда мебошанд. Аз ин рӯ, соњибихтиёрии халқ ва соњибихтиёрии давлат шакли ӯуќуќї-конститутсионии амалї гардонидани соњибихтиёрии халқ буда, бо ин сабаб ӯокимияти чунин хислатҳои хусусиятнок, ба монанди ӯокимияти олі, ваъдати он ва истиќлолият дар муносибат бо дигар давлатҳои пайдо мекунад.

Ба ӯамин тариќ, истиќлолияти Тољикистон чунин хусусияти ӯокимияти давлатї аст, ки дар асл олі, мустаќил ва соњибистиклол будани онро ифода мекунад. Соњибихтиёрии давлат дар амал ин фаъолияти ӯокимияти давлатї, маќомоти сершумори давлатдорї ба амал баровардани вазифаҳои дохилї ва хориљии давлатї мебошад. Албатта, инро ба салоњияти ин ё он маќомоти давлатї алоќаманд доништан нодуруст аст.

Шакли дигари ифодаёбии соњибистиклолии халқ соњибихтиёрии миллї мебошад. Миллати тољик қисми таркибии халќи Тољикистон буда, дорои хусусиятҳои ба худ хост аст. Миллати тољик дар заминаи ӯокимияти Шӯравї ва зинаи ибтидоии ташкилоти миллї – давлатї то шакли давлати ягонаи соњибистиклол ташаккул ёфт. Аксарияти халқу миллатҳои аќќолияти дигаре, ки дар Тољикистон муќимї маскунанд, мувофиќи қисми таркибии он миллатҳои мебошад, ки дар ин ё он дараља соњибии давлати миллии худ мебошанд. Тољиконе, ки берун аз лӯмӯурї, дар марзи дигар давлатҳои аъзои ИДМ маскунанд, дар ӯель як шакли ташкилоти миллї- давлатї муттаъид нагардидаанд. Бинобар ин Лӯмӯурии Тољикистон дар як ваќт ифодакунандаи соњибихтиёрии миллати тољик ва ӯам соњибихтиёрии тамоми халќи лӯмӯурї мебошад.

Лӯмӯурии Тољикистон аз ин муќарароте, ки асоси истиќлолият – хусусан истиќлолияти сиёсиро ташкил медиһанд, бархӯрдор аст ва ӯамаи унсурҳои таркибї ва омилҳои зарурии истиќлолиятро дар худ таљассум намудааст.

Аз чиҳати амалї ҳаминаро гуфтан мумкин аст, ки Чумхурии Тоҷикистон 9 – уми сентябри соли 1991 истиќлолияти худро эълон намуд. Дар як мудати кӯтоҳ истиќлолияти давлати тозаистиклоли Тоҷикистон аз тарафи созмонҳои бонуфузи ҷаҳонї ва ҳам аз тарафи кишварҳои ҷаҳон ба расмият шинохта шуд, ки ин хушбахтї ва саодатмандии миллати тоҷикро мебоист таъмин менамуд. Аммо ин хушбахтиву тантанай истиќлоли миллати тоҷик дер давом накарда, боз ҳам душманони дохиливу хориҷї ҷанги таҳмилии бародаркӯшро бар сари миллати тоҷик бор намуда, вазїи сиёсї ва иқтисодии давлати тозаистиклолро беамну ба ҳолати бухронї дучор намуданд.

Дар ин айём шаҳрвандони зиёде кишварро тарк намуда, ба ҳайси муҳоҷири иҷборї ё (гуреза) ба кишварҳои хориҷ рафтаанд. Дар ин ҷанги бемаънии бародаркӯш 150 ҳазор нафар шаҳрвандон ҳалок, 1 миллион аҳоли ватанро тарк намуда ба кишварҳои ҳамсои дуру наздик фирор намудаанд. 35723 хона хароб гардида, аз ин шумора 21740 хона пурра вайрон гардида буданд. Зарари расида 10 миллиард долари амрикоиро ташкил намуда, хисороти маънавиву равониро ягон ченак ҷенкарда наметавонад [6, с.44].

Дар ин давраи бухронї ҳатари аз байн рафтани давлати тозаистиклоли Тољикистон ва аз харитаи сиёсии ҷаҳон баъд аз 1 ё 2 соли соњибистиклолї ба миён омада буд. Эҳтимол мерафт, ки истиќлолияти сиёсии Тоҷикистон аз даст рафта, давлати тозаистиклоли Тоҷикистон бо сабаби ноӯҳдабарои роҳбарони давр ва пиёда намудани ҳадафҳои муғризонаи давлатҳои хориҷ ва душманони дохилї ба нестї мерафт ва ба як макони ҷангу муборизаҳо табдил ёфтаниш аз эҳтимол дур набуд.

Дар ин айём шахсияте лозим буд, ки кишварро аз парокандагї наҷот дода, бар зидди душманони бадҳохи дохиливу хориҷї ба монанди Спитамен, Абумуслим, Муқаннаъ, Сунбоду Восеъ ва садҳо паҳлавону қаҳрамонон, ки баҳри истиќлолҳои ва ҳифзоти марзу буми аҷдодї қиём кунанду миллатро аз парокандагї ҳифз намояд, истиќлолияти сиёсї ва тамомияти арзии кишварро нигоҳ дорад, лозим буд.

“Дар ин раванд ба сари қудрат бояд шахсияте меомад, ки тавонад бо ақли солим ва нерӯи ватандӯстиву шӯҷоатмандӣ ва бо азму иродаи мустаҳкам дар муқобили ҳамагуна хатар истодагарӣ кунад кишварро аз парокандагӣ наҷот диҳад, чун обу ҳаво лозим буд. Ана ҳамон хислатҳои болозикр қуллан дар шахсияти Эмомалӣ Раҳмон мавҷуд буд, ба арсаи сиёсат омад” [11, с.135].

Пешвои муаззами миллат Эмомалӣ Раҳмон тавонист орзуву ормони ҳазорсолаи қаҳрамонону паҳлавонон, шоҳону олимон чун Абумуслим, Муқаннаву Сунбод ва Фирдавсиву ҳазорҳо истиқлолхоҳону бедорони миллатро, ки маҷӯни таъриху тамаддун, фарҳангу арзишҳои миллӣ ва сарзамину обу хоки худ буда, орзуи ниҳони онҳо бунёди давлати миллӣ дар асоси арзишҳои бунёдии миллӣ ба шумор мерафт, дар амал татбиқ намуданро ҳадафи асосии сиёсати худ қарор дода, тавонистанд бо хиради азали, зиракии сиёсӣ ва шӯҷоату мардонагӣ истиқлолияти сиёсии Тоҷикистонро нигоҳ доранд, кишварро аз парокандагӣ наҷот диҳад, миллатро сарчамъ намуда, гурезагони ба Ватан баргардонад ва тамомияти арзии кишварро ҳифз намояд.

Пешвои миллат, вақте гуфтанд ки: “Ман ба Шумо сулҳ меорам” на танҳо онро ҳамчун ормони амалинашаванда арзёбӣ намудаанд, балки Пешвои миллат, ин ормонро ба амал табдил дода, дар натиҷа тавонистанд, рӯҳи миллӣ, забони миллӣ, давлати миллӣ, фарҳанги миллӣ ва арзишҳои миллиро дубора эҳё намуда, Тоҷикистонро аз хавфи эҳтимолии нобудшавӣ раҳо намоянд [11, с.136].

Боиси зикр аст, ки дар аввали солҳои соҳибистиклолӣ дар кишвар, ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ ба шумор мерафт, ки ин ҷанги шаҳрвандӣ монеи рушди давлат ва мустаҳкам намудани пояҳои истиқлолияти давлатӣ маҳсуб меёфт.

Барои хотима додани ҷанги шаҳрвандӣ ва аз хатари нестшавӣ наҷот додани давлат Пешвои миллат ба иттиҳоди муҳолифин борҳо дар кишварҳои хориҷӣ мулоқоту музокирот намуда, бо қимати ҷони худ баҳри расидан ба сулҳу салоҳ ва ваҳдати яқдилӣ кору пайкор намудаанд.

Сарвари давлати Тоҷикистон роҳи таҳаммулпазирӣ, гузашткунӣ ва бахшиданҳоро дар рафти ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ ва сиёсӣ пеша намуда, чун бузургони илму адаби миллат, ки аз ҷангу хунрезӣ нафрат доштаанд ва роҳи мусолиҳаро баҳри наҷоти миллат ҷустуҷӯ менамудаанд, пешаи худ қарор додаанд. Ин андешаи хайр ва ақидаи оптимистии сарвари давлат нисбат ба ояндаи давлату тақдири халқро Пешвои муаззами миллат аз афкори бузургону соҳибдилону андешамандон ба хотири ваҳдати миллӣ, қатъи хунрезиву бародаркӯшӣ, таҳкими истиқлолу озодӣ ва саодати миллаташ аз афкори Рӯдакиву Абушакур ва Фирдавсиву садҳо сарсупурдагони миллат омӯхтаву дар амалияи сиёсат сармашқи кору пайкори худ намудаанд. Ба монанди ҳақимони хештаншинос мардумро ба сулҳу салоҳ, ободиву саодатмандии мардум чун Фирдавсии бузург:

Бикӯшеду хубӣ ба кор оваред,
Чу дидед сармо, баҳор оваред.
Зи дилҳо ҳама кин берун кунед,
Ба меҳр андар ин кишвар афсун кунед...
Зи хун рехтан даст бояд кашид,
Сари бегуноҳон набояд бурид!

...барин даъват ба некиву накукорӣ, бахшидану гузаштанҳо, ватандӯстиву ифтихори миллӣ намуда, мардумро дар зери як ҳадафи бузург - бунёди давлати миллӣ ва саодати миллат ҷамъ намудаанд. Сарвари давлат рӯ ба роҳбарони муҳолифин оварда ошкоро иброз намудаанд, ки: “Ватани мо Тоҷикистон дар дуруҳаи ҳастӣ ва нестӣ қарор дорад. Агар мо ба мусолиҳаи миллӣ нарасем, агар оташи ҷангро хомӯш насозем, фирориёро барнагардонем, сулҳу ваҳдатро пойдор накунем, миллату Ватан моро намебахшанд ва ба нафрати наслҳои оянда дучор мегардем” [5, с.153].

Ин суҳанҳои таъсирбахш ва нанговари Пешвои миллат ба муҳолифин таъсир намуда, аз ақли солим кор гирифта шуд. Яъне Созишномаи истикрори сулҳ ва ризоияти миллӣ имзо гардид.

Баъди имзои Созишномаи сулҳ ва ризоияти миллӣ контроли давлат ба пуррагӣ ба даст гирифта шуда, роҳҳо ва воситаҳои рушди минбаъдаи давлат, тақдири халқ, таҳкими истиқлолияти давлатӣ давра ба давра муайяну мушаххас гардид.

Боиси зикр аст, ки Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо истифода аз таҷрибаи бойи сиёсӣ ва талошҳои инсондӯстонаву фарҳангсолоронаи худ миллати тоҷикро ҳам-

чун воҳиди ягонаи сиёсӣ ва этнофарҳангӣ баъди 1100 соли давлатдорӣ тоҷикон - давлати Сомониён эҳё намуда, миллатро аз вартаи нобудӣ, забони тоҷикиро аз маҳлутшавӣ, фарҳангу анъанаҳои нисбатан аз нестшавӣ берун оварда, номи бузургонро аз умқи таърих, ки паси пардаҳои сиёсии давр ниҳон монда буданд, эҳё намуданд.

Боиси зикр аст, ки тоҷикон миллати дирӯз пайдошуда нест. Балки таъриху тамаддуни миллати тоҷик ба 5 ҳазор сол рафта мерасад ва дар таърих ҷуноне, ки д.и.с., профессор С.Ятимов қайд менамояд: *“Тоҷикон дар тӯли таърих зиёда аз 13 маротиба (Модҳо, Ҳахоманишиҳо, Портҳо, Қӯшонӣён, Сосонӣён, Ҳайтолиён, Тоҳириён, Сафориён, Сомонӣён, Ғуриён, Куртҳои Ҳирот, Сарбадорҳо, Музаффариён) давлатдорӣ кардаанд. Он дар маҷмӯъ, беш аз 2236 солро дар бар мегирад”* [10]. Омилҳои шикастхурии давлатдорӣҳои миллии моро олимону таърихшиносон ғунгун баррасӣ намудааст. Аммо ба андешаи С.Ятимов *“Шикасти ин салтанатҳои бузургу хурд бо хатои мардум, аён ва ашрофи ҳуди миллати мо сурат гирифтааст. Иллати аслии суқути онҳоро ҳаҳолат ташикл меод”* [10].

Дар шароити имрӯза низ ба хоҳири ба сари ҳокимият омадан гурӯҳҳои махсуси ифротӣ бо ҷалби ҷавонони ноогоҳ ва дур аз сиёсату маърифати таърихӣ меҳаҳанд истиқлолияти давлатии моро зерӣ суол бурда, мардумро сарнагун намуда, ҳадафҳои муғризонаи хоҷагони хориҷӣ худро пиёда намудан меҳаҳанд. Аммо моро лозим аст, ки дар зерӣ сиёсати ҳадафмандонаи давлату ҳукумати кишвар ҷамъ омада, баҳри мустақкам шудани пояҳои истиқлолияти давлатӣ ва гулгунишукӯфии ватани азизамон саҳмгузор бошем. Зеро, ки Сарвари давлат бо барномаву нақшаҳои ҳадафмандонашон дар таҳкими истиқлоли давлатӣ ва саодати миллати тоҷик аз тамоми имкониятҳо истифода намуда истодаанд.

Дар ин раванд бо барномарезӣҳои ҳадафманд ҷиҳати худшиносӣву ҳудогоҳии миллий, ташаккули эътимоди қавии мардум ба фарҳанг ва арзишҳои миллий, хоҳири таърихӣ миллат эҳё ва барқарор гардид. Дар ин мудат симои як қатор абармардони таъриху фарҳанги миллат, аз ҷумла Исмоили Сомонӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, Мир Саид Алиӣ Ҳамадонӣ, Носири Хусрав, Камоли Хучандӣ, Имоми Аъзам Абӯҳанифа, Имом Ғазалӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Абурайҳони Берунӣ эҳё шуда, ҷашнҳои бошукӯҳи бузургдошти онҳо дар сатҳи миллий ва байналмилалӣ баргузор шуд. Ба як зумра абармардони таъриху фарҳанг, аз ҷумла Садриддин Айнӣ, Бобочон Ғафуров, Мирзо Турсунзода, Нусратулло Махсум ва Шириншох Шохтемур чун рамзи сипоси абадии мардуми Тоҷикистон барои хидматҳои беназирашон унвони олии кишвар “Қаҳрамони Тоҷикистон” дода шуд [8, с.52].

Ҳамин тариқ, Тоҷикистон ҳамчун як узви комилҳукуки ҷомеаи ҷаҳонӣ ба обрӯву эътибори баланд соҳиб гардида, дар тамоми самтҳои ҳаёти сиёсӣву иқтисодӣ ба комёбиҳои бузург ноил гардид. Бояд гуфт, ки баъди таҳкими истиқлолияти давлатӣ, баргараф намудани ҷанги шаҳрвандӣ ва таъмини озоиштагии мардум дар аввали солҳои 2000 – ум бовариву эътимоди кишварҳои хориҷӣ, созмонҳои байналмилалӣву минтақавӣ ба кишвари мо таҳти роҳбарии хирадмандонаи Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон афзуда, робитаҳои васеи ҳамкорӣ дар соҳаҳои алоҳидаи сиёсӣву дипломатӣ, иқтисодӣву иҷтимоӣ ба роҳ монда шуд. Дар ин давра Тоҷикистон ба марҳилаи бунёдкориву созандагӣ ворид гардид.

Ҳукумати Тоҷикистон баҳри таҳкими истиқлолияти сиёсӣ дар кишвар бо сарвари Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон се ҳадафи стратегӣ миллий – таъмини истиқлолияти энергетикӣ, раҳой аз бунбасти коммуникатсионӣ ва ҳифзи амнияти озуқавориро ба миён гузошта, дар натиҷаи таъмини амнияти давлатӣ ва ҷамъиятӣ марҳила ба марҳила дар муддати кӯтоҳи таърихӣ Тоҷикистон ба ин ҳадафҳои гузошташуда ноил гардида, симои Тоҷикистон дигаргун шуда, обрӯ ва эътибори Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ афзоиш ёфт. Имрӯз кишвар аз ҳолати бӯҳронии коммуникатсионӣ баромада, дар 4 фасли сол тамоми минтақаҳои кишвар бо маркази ҷумҳурӣ пайваст гардида, равоу ва боркашонӣ бе ягон мамоният сурат мегирад. Ҳамзамон дар ин росто Тоҷикистон аз кишвари истеъмолкунандаи нерӯи барқ ба кишвари содиркунандаи он табдил ёфта, ҳам худ ва ҳам кишварҳои ҳамсояро бо тақозои ниёзҳоишон бо нерӯи барқ таъмин менамояд. Илова бар ин дар сурати ба итмом расидани иншооти азими аср - НБО Роғун Тоҷикистон ба кишвари бузурги содиркунандаи барқ дар минтақа табдил хоҳад ёфт.

Ҳадафи сеюми миллий таъмини амнияти озуқаворӣ мебошад, ки сатҳи зиндагонии мардум дар ин давра аз 86% - и солҳои 90 ум ба 24% дар соли 2022 расонида шуд. Дар ин росто дар кишвар

аз 358 корхонаи саноатӣ дар соли 1991 тахминан ба 2500 адад расонида шудани теъдоди онҳо то имрӯз [5, с.159]. Ба хоҳири некуаҳволии мардум таҷдид гардидани сохтори 728 хоҷагии кишоварзии мавҷуда ва 31 адад хоҷагии инфродӣ ва дар заминаи онҳо таъсис додани қариб 6 ҳазор хоҷагии деҳқонӣ ё фермерӣ ва қариб 162 ҳазор хоҷагӣ ҳамчун соҳибкори инфродӣ, ки беш аз 90 ғоизи истеҳсоли маҳсулоти кишоварзиро таъмин мекунанд, ки давра ба давра сатҳ ва сифати зиндагонии мардум боло рафта, иқтисоди маҳаллӣ ва умуман иқтисоди Ҷумҳурий низ ташаккул ёфт.

Дар арсаи байналмилаи низ оғӯ ва эътибори Тоҷикистон боло рафта, аз тарафи кишварҳои ҷаҳон ҳадафҳо ва пешниҳодҳои ҷаҳонии Сарвари давлати тоҷикон, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон пазируфта шудаанд. Аз ҷумла, 5 пешниҳоди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба обу иқлим дар арсаи ҷаҳонӣ аз тарафи 190 кишвари ҷаҳон пазируфта шуда, пешниҳоди 5 ӯми Пешвои миллат дар санаи 14.12.2022 аз ҷониби Созмони Миллали Мутаҳид оид ба масъалаи ҳифзи пирияхҳо ва эълон намудани “Соли 2025 соли ҳифзи пирияхҳо” қабул карда шуд, ки ба оғӯ ва нуфузи Тоҷикистон ва таҳкими истиқлолияти давлатӣ ва мустаҳкам шудани равобити Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ мусоидат менамояд.

Ҳамин тариқ, истиқлолияти сиёсии Тоҷикистон бо ташаббус ва сиёсати хирадмандонаи Пешвои муаззами миллат Эмомалӣ Раҳмон таҳким ёфта, давлати Тоҷикистон дар зарфи 31 соли соҳибистиқлолӣ ба дастовардҳои бузурги соҳаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангиву дипломатӣ ва дигар соҳаҳо ноил гардид.

Ба андешаи мо бе қордониву зиракии сиёсии Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон истиқлолияти Тоҷикистон зери суол монда, тақдирӣ миллати тоҷик ҳеҷ имкони пешгӯӣ ҷиҳати саодати миллат надошт. Аз ин лиҳоз эъморғари истиқлолияти сиёсӣ ва ё ба таври дигар истиқлолияти давлатии Тоҷикистон маҳз Эмомалӣ Раҳмон буда, дар инкишоф, мустаҳкам намудани пояҳои истиқлоли Тоҷикистон нақш ва мақоми ин абармарди арсаи сиёсат бағоят бузург мебошад. Бинобар ҳамин моро зарур аст, ки зери идеологияи созанда ва инсонпарваронаи Пешвои муаззами миллат Эмомалӣ Раҳмон мутаҳид шуда, хизматҳои шоёни ин шахсияти таърихро ба наслҳои оянда, махсусан насли наврасу ҷавон расонида, худшиносӣ, ҳудӯғӣ, ватандӯстӣ ва ифтиҳор аз тоҷик будану тоҷикистнӣ буданро дар зехни онҳо ҷойгир намоем.

Муқарриз: н.и.с. Саидзода Диловар

АДАБИЁТ

1. Аҳбори Шӯрои Олии Љ Т., 1991. № 13.
2. Боден Жан.- Основоположник концепции государственного суверенитета. – М., 1990. С.31-32.
3. Девид Метюз. Политика для народа. Граждане в поисках в своего места в политике. – М., 1995.- с. 139
4. Зокиров Г.Н. Донишномаи сиёсӣ. Ҷ.1. – Душанбе, «Андалеб-Р» 2015.-С. 480.
5. Мактаби давлатдорӣ Эмомалӣ Раҳмон: масъаллаҳои ташаккул ва рушд. Ҷилди 1. – Душанбе: “Фасл-2” 2021. С.153.
6. Мактаби давлатдорӣ Эмомалӣ Раҳмон: масъаллаҳои ташаккул ва рушд. Ҷилди 2. – Душанбе: “Фасл-4” 2021. С.41-44
7. Маритен Ж. Человек и государство. – М.: Идея-Пресс, 2000. 195 с., с. 53.
8. Мирализода А.М. Мактаби сиёсии пешвои миллат – раҳнамои наслҳои имрӯзу фардо. Маводи Конференсияи байналмилаи илмӣ-амалӣ бахшида ба 30 – солагии Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон дар мавзӯи “Мактаби сиёсии Пешвои миллат” (маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ №2 – 2021), 5-6 октябри соли 2021, н.Данғара. С.52
9. Сотиволдиев Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ. Китоби дарсӣ. –Душанбе: Эр-граф, 2011, -С. 244-247.
10. С.Ятимов “Тавоно бувад ҳар кӣ доно бувад.(андешаҳо перомӯни Паёми Пешвои миллат) [Манбаи электронӣ. Санаи боргирӣ 18.01.2023] <https://www.facebook.com/100022810042526/posts/pfbid0CchF9WnswpEAqno3vfA3seW2MshzBcR6Wi14LnmUareFpAEawQQTrJBXXijCa4ql/?mibextid=Nif5oz>

11. Ш.Хасанов, К.Азизов, К.Шодиев Истиқлолият ва мактаби давлатдорӣ Пешвои миллат. (Монография: Назария ва амалия), - Душанбе: «Эр-граф», 2022.С10-11.

ОИД БА БАЪЗЕ САРЧАШМАҲОИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ СИЁСИИ ТОҶИКИСТОН ВА НАҚШИ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН ДАР ОН

Фишурда. Масъалаи баррасишаванда дар ин мавзӯ баҳси истиқлолияти сиёсӣ ва нақши Пешвои миллат дар он мебошад. Аз ин рӯ пеш аз он, ки мо нақш ва мақоми Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмонро оиди масъаллаи истиқлолияти сиёсӣ гуфта гузарем, зарур аст, аввал мафҳуми истиқлолияти сиёсиро дарк кунем ва хосиятҳо ва заминаҳои онро ёдовар шавем.

Дар илми сиёсӣ мафҳуми “истіқлолияти сиёсӣ” бо мафҳумҳои соғибихтиёрӣ ва ӯқимиятдорӣ қомили сиёсӣ ӯаммаъно мебошад. Соғибихтиёрӣ ё худ истиқлолияти қомил доштани давлат ин молики ӯақикӣи воситаҳои илтимой, иқтисодӣ ва сиёсӣ будани халқро мефаҳмонад.

Қалидвожаҳо: Истиқлолият, сиёсат, истиқлолияти сиёсӣ, Тоҷикистон, Пешвои миллат, Эмомалӣ Раҳмон, сиёсати амалӣ.

О НЕКОТОРЫХ ИСТОЧНИКАХ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ ТАДЖИКИСТАНА И РОЛИ ЭМОМАЛИ РАХМОНА В НЕЙ

Аннотация. Вопрос, который будет обсуждаться в этой теме, - это дебаты о политической независимости и роли в ней лидера нации. Поэтому, прежде чем говорить о роли и статусе Лидера нации Эмомали Рахмона в вопросе политической независимости, необходимо сначала разобраться с понятием политической независимости и вспомнить ее характеристики и основы.

В политической науке понятие «политическая независимость» является синонимом понятий суверенитета и полной политической власти. Суверенитет или полная независимость государства означает, что оно является реальным собственником социальных, экономических и политических средств народа.

Ключевые слова: Независимость, политика, политическая независимость, Таджикистан, Лидер нации, Эмомали Рахмон, практическая политика.

ON SOME SOURCES OF POLITICAL INDEPENDENCE OF TAJIKISTAN AND THE ROLE OF EMOMALI RAHMAN IN IT

Annotation. The issue that will be discussed in this topic is the debate about political independence and the role of the leader of the nation in it. Therefore, before talking about the role and status of the leader of the nation Emomali Rahmon in the issue of political independence, it is necessary to first understand the concept of political independence and recall its characteristics and foundations.

In political science, the concept of “political independence” is synonymous with the concepts of sovereignty and full political power. The sovereignty or complete independence of the state means that it is the real owner of the social, economic and political means of the people.

Keywords: Independence, politics, political independence, Tajikistan, Leader of the Nation, Emomali Rahmon, practical politics.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Қараев Наҳтулло Ниёзмаҳмадович – ассистенти кафедраи идораи давлат ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии Данғара. Тел: (+992) 903878787.

Сведения об авторе:

Караев Нахтулло Ниязмахмадович - ассистент кафедры государственного управления и права Дангаринского государственного университета. Тел.: (+992) 903878787.

Information about the author:

Qaraev Nahtullo Niyazmahmadovich - assistant of the Department of state administration and law of Dangara State University. Phone: (+992) 903878787.

ТДУ: 327.7 (575.3) + (575.1)

ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҲОИ СИЁСӢ ВА ФАРҲАНГИИ ТОҶИКИСТОНУ ЎЗБЕКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ИМРӢЗА

Ҳомидҷонова М.Ҳ.
Донишгоҳи давлатии Данғара

Аз охири асри XX то имрӯз миёни давлатҳои соҳибистиклоли Осиёи Марказӣ муносибатҳои бисёрҷабҳаи сифатан нав рӯи кор омад.

Кишварҳои минтақа ва мардуми он, новобаста аз тазоду печу тобҳои ислоҳоти низоми сиёсӣ ва иҷтимоиву иқтисодии худ, дар роҳи тарҳрезии давлати навин ягонагии фазои фарҳангиву ҳамзистии дӯстона ва ҳамтабории худро, ки дар давраи тулонии таърихӣ ташаккулу рушд ёфта, дар ҳасти онҳо ва ё гени иҷтимоиашон ҷойгоҳи қавӣ гирифтааст, аз хотираҳояшон берун накардаанд. Бинобар ин дар мавриди тарҳрезии сиёсати хориҷии худ ҷиҳати муайян намудани муносибатҳо бо кишварҳои ҳамсоя, маҳз идеологияи ҳамзистии осоиштаву бародаронаро сармашқи кори худ қарор додаанд.

Дар марҳилаи кунунӣ дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон доштани робитаи ҳасанан наздик ва дӯстона бо кишварҳои ҳамсоя – ҷумҳуриҳои Ўзбекистон, Қирғизистон, Афғонистон, Чин, Қазоқистон, Туркменистон, Эрон, Покистон ва Ҳиндустон, ки дар фазои фарҳангии умум дар ҳаритаи ҷаҳон арзи ҳастӣ доранд, ба хотири эҷоду қавӣ намудани камарбанди боварӣ ва амниятӣ ва таъмини сулҳу оромӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ аз авлавиятҳо ба шумор меравад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муносибат бо кишварҳои ҳамсоя ва минтақа сиёсати дӯстӣ, ҳамсоягии нек, ҳамзистии осоишта ва даҳолат накардан ба қорҳои дохилии якдигарро пеш гирифта, кӯшиш менамояд дар ҳалли мушкилоти мавҷуда ва масъалаҳои баҳсталаб, ба шумули масъалаҳои сарҳад, аз ҳама гуна зӯрӣ ва фишор худдорӣ намуда, ба мусолимати сиёсӣ гуфтушунидҳо афзалият диҳад.

Миллати тоҷик бо миллати ўзбек аз замонҳои қадим муносибатҳои хуби дӯстӣ, ҳамзистӣ, ҳамсоягӣ ва ҳатто хешу таборӣ дорад. Ин муносибатҳо дар тӯли таърих рушду нумў ёфта, дар бахшҳои иқтисодиёт, фарҳанг, тандурустӣ, адабиёт ва умуман тамоми бахшҳои ҳаёти ҷомеа боз ҳам ривочу раванқ ёфта истодаанд.

Агар ба таърих назар афканем, дар муносибатҳои ин ду миллат умумиятҳои таърихӣ ва хешутабории қавмию миллӣ бештар буда, доштани ҳамкориҳои судманди баробару устуворро тақозо мекунанд. «Барои мо, тоҷикон – гуфтааст Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон – муносибати дӯстона, мустаҳкам ва тӯлонӣ бо Ўзбекистон ҳам тақозои таърихӣ ва ҳам ниёзи мардумист». Аз ин рӯ, мо низ гуфтаҳои Пешвои миллатро сармашқи кори худ намуда, кӯшиш менамоем, ки дар муносибатҳои ин ду миллати бо ҳам дӯст ва бародар як фазои зиндагонии мусолимомезро дар асоси принципҳои инсондӯстӣ ба вуҷуд оварем. Зеро тоҷикон ва ўзбекҳо на танҳо робитаҳои дӯстӣ, балки робитаҳои хешутаборӣ низ доранд.

Ин ду миллат асрҳои аср паҳлуи якдигар, дар низомҳои сиёсии гуногун зиндагӣ мекарданд. Масалан, онҳо дар кушодани Роҳи Бузурги Абрешим саҳми бузурги таърихӣ доранд. Дар маъҳазҳои хитойи асри II-I то милод Даван – давлати қадимаи Фарғона тасвир шудааст. «Мардумаш дар тичорат моҳиранд, соҳаҳои кишоварзии мутаракқӣ дорад, дар ин ҷо тоқзорҳои калон будааст, юнучқа мекиштанд, хусусан аспҳои Фарғона – ҳамчун аспҳои осмонӣ машҳур буданд, ки ҳар як ашрофзодаи кишварҳои ҳамсоя орзӯ доштанд, ки чунин аспҳо дошта бошанд» [4, с.180]. Дар ҳақиқат, водии Фарғона, аз нигоҳи маданияту тамаддуни кишоварзӣ дар ҷаҳон нақши намоён дошт. Императорони хитой мекӯшиданд, ки Фарғонаро тасхир намоёнд. Зеро забт кардани давлати Даван – Фарғона, барои хитойҳо имконият медод, ки аз як тараф, аспҳои зотии фарғонагиро, ки гӯё аз «осмон» пайдо шуда бошанд, ба даст оранд (зеро он орзӯи деринаи онҳо буд), аз тарафи дигар бо туфайли ҳудуди Фарғонаву Суғд бо кишварҳои Шарқ роҳҳои тичоратӣ кушоянд. Пас аз ҷангҳои хунини тӯлонӣ, фарғонагиро ниҳоят созишу шартнома карданд. Аз он ҷумла, созишномаи тичоратӣ оиди фурӯштани аспҳои зотиву тухми юнучқа ва дигар маҳсулоти кишоварзӣ хитойҳоро қонеъ кард ва бо

хамин Роҳи Бузурги Абрешим оғоз ёфт [5]. Ҳамин тариқ, хитоҳо имконият пайдо карданд, ки абрешим, шишавориву чиниворӣ ва дигар маҳсулоти худро бо туфайли ҳудуди Фарғонаву Суғд ба кишварҳои шарқ фурӯшанд. Фарғонаҳои истеҳсол кардани абрешимро низ азхуд карданд.

Пайваста ба рушди тичорату робитаҳои иқтисодиву фарҳангии кишварҳои дар Роҳи Бузурги Абрешим воқеъбуда, тамаддуни мардуми ин минтақа инкишоф ёфтааст. Осори нафису бемонанди ҳунари Римӣ барои таҳаввули ҳунару меъмории кишварҳои Осиёи Миёна таъсири калон расонида, бо он омезиш ёфт. Тарзи истеҳсоли абрешими хитой, ки бо туфайли тичорат ба Осиёи Миёна оварда мешуд, аз худ шуда буд. Дар каламрави Осиёи Миёна ҳаёти шахрӣ (ва раванди урбанизатсия) барвақт оғоз ёфта, бо бисёр кишварҳои дуру наздик робитаҳои тичоративу дипломатӣ баста шуда буд. Робитаҳои маҳаллӣ (манотикӣ) тадриҷан робитаҳои қавму авлодиرو иваз кард. Рушди нумӯи тичорати дохилару беруна, муносибатҳои иҷтимоиву иқтисодӣ боиси иттиҳоди қабилҳои ҳамсоя, омезиши онҳо ва дар ниҳояти қор ба ҳалқиятҳои муайян ташаккул ёфтани онҳоро қувват дод.

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар охири асри XX ҳалқҳои тоҷик ва ўзбек тақрибан дар як вақт соҳиби истиклолият гардиданд. Байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистон протокол дар бораи барқарор намудани робитаҳои дипломатӣ 22 октябри соли 1992 ба имзо расида Сафорати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Ҷумҳурии Ўзбекистон боз шуда, 4 январи 1993 «Шартномаи дутарафа оид ба дӯстӣ ва ёрии ҳамдигарӣ» баста шуда, Сафорати Ҷумҳурии Ўзбекистон дар шаҳри Душанбе танҳо дар моҳи июли соли 1998 ба фаъолият сар кард, яъне пас аз як соли ба имзо расидани Созишномаи умумии истикрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон (27 июни 1997).

Дар ин давра муносибатҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон бо Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолтар ва пурмуҳтавогар гардиданд.

Баъд аз ташрифи расмӣ Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон Шавкат Мирзиёев ба Ҷумҳурии Тоҷикистон, мулоқоти дӯстонааш бо Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва имзои санадҳои зиёди ҳамкорӣ, дӯстӣ ва ҳешутабории ду миллати бо ҳамдигар дӯсти қарин эҳё гардид. Ду миллати тамаддунофар ин рӯзи таърихи дер боз интизор буданд ва хушбахтона ин рӯзи деринтизор фаро расид.

Дар муносибатҳои неки ду ҳалқ – тоҷику ўзбек, ки аз азал ҳамдаму дӯсту бародар, ҳешу ақрабо мебошанд, бо воҳурии сарварони ду мамлакат, ки дар Ҷумҳурии Ўзбекистон доир гардид, давраи нав фаро расид.

Воҳурии дӯстонаи Эмомалӣ Раҳмон ва Шавкат Мирзиёев барои ду миллат ва ҳалқҳои ҳар ду давлат – Тоҷикистону Ўзбекистон, ки дӯстиашон зиёда аз 20-сол ҳалалдор гашта буд, мумиёи дармонбахш шуд.

Беҳуда нагуфтаанд: «Шикаста устухон донанд баҳои мумиёиро». Дар воҳурии сарварони ду давлат, ки моҳи марти соли равон дар Тоҷикистон доир гашт, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои муаззами миллат, Чаноби Олӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иброз доштанд: “Мардуми моро суннатҳои бисёрасраи дӯстӣ, ҳамсоягии нек ва эҳтироми ҷонибайн муттаҳид месозад”. Дар ҷавоб Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон Шавкат Мирзиёев изҳор намуданд:

“Муносибатҳои дӯстии мардумони мо аз қабри таърих реша мегирад ва он бояд чун талошу ташаббусҳои муштараки ҳалқҳо то абад поянда бимонад”.

Оре, дӯстии ҳалқҳои тоҷику ўзбек таърихи дерина дошта, тӯли асрҳо идома ва обутоб ёфтааст, шодио хурсандӣ ва дарду алами онҳо ҳам муштарак буд.

Бузургтарин дастоварди инсон ин фарҳанг аст, ки қавму миллатҳо ва кишварҳоро ба ҳам мепайвандад, равобити мамлакатҳоро раванқ медиҳад, дар таҳкими риштаҳои дӯстӣ ва ҳамкорӣҳои бародарона нақши муҳим мебозад.

Таҳкими робитаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангии Тоҷикистон бо мамолики Осиёи Марказӣ ҳамеша дар меҳвари таваҷҷуҳи Сарвари давлатамон қарор дорад.

Тавре ки маълум аст, баъди пошхурии Иттиҳоди Шӯравӣ ва канда шудани риштаҳои ҳамкорӣ на танҳо Тоҷикистон, балки тамоми ҷумҳуриҳои собиқ шӯравӣ як муддат дар ҳолати бухрони

сиёсӣ, иқтисодӣ, маънавӣ қарор доштанд. Мутаассифона, дар Тоҷикистон ин бухрони сиёсиву иқтисодӣ ва ғоявӣ бухрони аз он ҳам шадидтари иҷтимоӣ ва маънавиро ба вучуд овард. Мардуми Тоҷикистон дар ибтидои соҳибистиклолии худ ҷанги бародаркуш – душвортарин ва ғоҷианоктарин давраи таърихи хешро аз сар гузаронд. Маҳз дар ҳамин рӯзҳои сангин дар радифи дигар ҷумҳуриҳои собиқ шӯравӣ Ҷумҳурии Ўзбекистон аз имкониятҳои мавҷудаи худ истифода намуда, дасти ёрии бегаразонаи худро ба халқу давлати мо дароз намуд. Хушбахтона, бо ҳидояти Парвардигори бузург, талошҳои шабонарӯзии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон вазъ мӯътадил гардида, дар кишвар сулҳу оромӣ барқарор шуд.

Барои мо тоҷикон барпо намудани робитаҳои дӯстона ва мустаҳками абадӣ бо Ўзбекистон ҳам тақозои таърихӣ ва ҳам орзуи мардуми ҳарду кишвар мебошад. Тоҷикистон ба ҳама душвориҳои дохилии оғози соҳибистиклолиаш нигоҳ накарда, дар соҳаи сиёсати хориҷии худ барои дӯстию ҳамкориҳои муфиди тарафайн бо тамоми кишварҳои олам алалхусус ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ кӯшиш менамояд, ки ин ба афзудани нӯфузу эътибори байналхалқии он мусоидат мекунад. Таҳкими равобит ва ҳамкорӣ бо мамлакатҳои Осиёи Марказӣ барои ҷумҳурии мо аҳамияти муҳим дорад. Аз ин лиҳоз, омӯзишу баррасии муносибатҳои фарҳангии Тоҷикистону Ўзбекистон дар замони имрӯза, қадами ҷиддие барои таҳкими ҳамкориҳо мебошад.

Умуман муносибатҳои ҳамҷаворӣ Тоҷикистону Ўзбекистон, ки бо анъанаҳои бисёррасаи дӯстию бародарии халқҳои ўзбеку тоҷик асос ёфтааст, солҳои охир ба маҷрои сифатан нав ворид гардид. Миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистон то имрӯз зиёда аз 70 санади ҳамкорӣ ба имзо расидааст, ки ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангиро фаро мегирад.

Дар солҳои соҳибистиклолӣ миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистон дар аксар бахшҳои фарҳангӣ ҳамкориҳои судманди дучониба сурат гирифта, хусни тафохуми ҳамсоягӣ муқаррар гардидааст. Ҳамкориҳои дучонибаи фарҳангии ин ду давлат дар пояи меъёрҳои байналмилалӣ ба манфиатҳои тарафайн ба роҳ монда шудааст.

Масъалаҳои таъмини рафтуомади бемамониати мардум ба кишварҳои якдигар, ташкили рӯзҳо, ҳафтаҳо ва ҷашнвораҳои муштарак, пахши барномаҳои махсуси радио ва телевизион, бешубҳа, муносибат ва ҳамзистии тоҷикону ўзбекҳоро тақвият мебахшад.

Созишномаи фарҳангие, ки миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистон 26 март соли 1992 ба тасвиб расид, барои рушди ҳарчи бештар ва таҳкими минбаъдаи муносибатҳои ҳамкориҳои мавҷуда, таҳкими дӯстии анъанавии халқҳои тоҷику ўзбек, ки решаҳои чандинасраи таърихӣ дар соҳаи фарҳангу анъанот доранд, заминаи мусоид фароҳам овард.

Вазоратҳои фарҳанги ин ду кишвар ҳамасола равобити фарҳангиро густариш бахшида, дар риштаҳои гуногун ҷорабиниҳои фарҳангӣ созмон медиҳанд.

Бахусус ду созишномае, ки баъди истикрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон ба тасвиб расид, натиҷаҳои назаррасро ба вучуд овард:

1. Созишнома миёни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Ўзбекистон оид ба ҳамкориҳо дар соҳаи фарҳанг ва башардӯстӣ, ки 4-уми январ соли 1998 дар шаҳри Тошканд ба имзо расид ва аз 16 модда иборат аст. Созишномаи мазкур бо дарназардошти умумияти решаҳои таърихӣ самтҳои асосии ҳамкориҳои ҳарду кишварро дар соҳаи фарҳанг муайян намудааст, ки он ба густариши алоқаҳои байнидавлатӣ ва ғанӣ гардонидани фарҳанги ин халқҳо мусоидат менамояд.
2. Аҳдномаи дӯстии абадӣ миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистон. Ин аҳднома соҳаҳои гуногунро дарбар гирифта, санаи 15 июни соли 2000-ум дар шаҳри Душанбе ба имзо расида, аз 21 модда иборат аст.

Мутобиқи муқарароти ҳуҷжатҳои зикршуда то ин вақт як қатор ҷорабиниҳои муҳими фарҳангӣ баргузор гардидаанд. Яке аз тадбирҳои муҳим баргузориҳои Рӯзҳои фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Ҷумҳурии Ўзбекистон буд. Ҷорабиниҳои мазкур 30 июни соли 1998 баргузор гардида, дар он зиёда аз 300 нафар намоёндагон, аз ҷумлаи олимон, шоирон, нависандагон ва дигар ходимони фарҳанг аз ҷумҳурии мо ширкат доштанд [6, с.7-31]. Ин як пешравие буд дар наздикшавӣ ва мустаҳкамшавии дӯстиву бародарии халқҳои ҳарду кишвари ҳамҷавор.

Машғали дурахшони дӯстӣ, ки мутафаккирони бузурги халқҳои мо - Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ фурузон кардаанд, ҳеҷ гоҳ хомӯш нахоҳад гашт. Сокинони мамлакатҳоямон муносибатҳои бевоситаи хешутаборӣ ва дӯстию ҳамкорӣ доранд. Дар доираи иртиботи муносибатҳои фарҳангӣ дар ҳамаи соҳаҳо ҳамкориҳои мутақобилан судманд сурат мегирад. Аз ин лиҳоз, бо мақсади тарғиб ва инъикоси ҳаёти фарҳангии ҳарду кишвар гузаронидани фестивалҳо, сафарҳои ҳунарий, табодули намоишгоҳҳои бадеӣ тавсеа меёбад.

Санъати мусиқии халқию касбӣ як қисми ҷудонашавандаю таркибии фарҳанги миллий буда, он дар тарбияи маънавию зебоипарастии мардум нақши босазо дорад [8, с.10-34].

Боиси хурсандӣ аст, ки дастаи ҳунармандони Тоҷикистон бо истифода аз муқаррароти санадҳои дар боло зикрфта, соли 1998 ва соли 2003 дар фестивали байналмилалӣ суруду таронаҳои миллий таҳти унвони «Шарқ тароналарӣ» дар шаҳри Самарқанд ширкат намуда, яке аз ҷойҳои намоёнро ишғол намуданд.

Моҳи майи соли 2003 бо ташаббуси Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Ўзбекистон ва сарпарастии ЮНЕСКО Фестивали байналмилалӣ «Баҳори Бойсун» баргузор гардид, ки дар он ансамбли тарона ва рақси «Баёзи кӯҳистон» -и ноҳияи Тоҷикобод сазовори ҷойи аввал ва дипломи махсус гардид. Ин аст, намунае аз дастовардҳои бузурги фарҳангӣ, ки шӯҳрати мардуми мо ва ҷумҳурии моро дар ҷаҳон баланд бардошт.

Хушбахтона солҳои охир вазъи соҳаи илму фарҳанг ва самтҳои марбутаи он бо дастгирии ҳамаҷонибаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯ ба беҳбудӣ овардааст. Бо изҳори шукрона аз сулҳу ваҳдати миллий ва роҳнамоиҳои Сарварӣ давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аҳли зиё ва фарҳанги кишвар ҳамеша кӯшиш бар он доранд, ки беҳтарин суннатҳои милливу аҷдодиро эҳё ва ривож дода, намунаҳои олии санъату ҳунари ҷаҳониرو омӯзанд, дар баробари ин фарҳанги аҷдодӣ ва санъати волои миллии худро ба ҷаҳониён муаррифӣ кунанд. Тайи даҳ соли охир гурӯҳи хофизону ҳунаrpешагони шинохтаи Ўзбекистон, аз қабилӣ Юлдуз Усмонова, Насиба Абдуллоева, Шералӣ Ҷӯраев, Озода Нурсаидова, Анвар Санаев, Севинч Муминова ва гурӯҳҳои машҳури «Ялла», «Додо», «Сетора» ба Тоҷикистон сафарҳои ҳунарий доштанд. Ҳунармандони Ҷумҳурии Ўзбекистон дар Фестивали байналмилалӣ театрҳои касбии «Наврӯз-2003» ва Фестивали байналмилалӣ «Фалак» солҳои 2004-2006 ширкат намуда, маҳорати баланд нишон доданд.

Моҳи июни соли 2006 дар толори Намоишгоҳи марказии шаҳри Тошканд, Ҳангоми баргузориҳои воҳурии вазирони фарҳанги кишварҳои аъзои Созмони Ҳамкориҳои Шанхай, намоиши асарҳои рассомони Тоҷикистон баргузор гардид. Давоми понздаҳ рӯз ҳунари мусаввирони тоҷик таваҷҷуҳи тамошобинони зиёдеро ба худ ҷалб намуд.

Мувофиқи Шартномаҳои ҳамкориҳои эҷодӣ миёни Сиркҳои ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ, ки дар соли 1999 имзо гардида буд, як гурӯҳи ҳунармандони Сирки давлатии Ўзбекистон ва гуруҳи дигар таҳти роҳбарии Фарҳод Раҷабов, соли 2000-ум ба шаҳри Душанбе ташриф оварда, муддати бист рӯз бо ҳунари волои худ хоҳири ҳаводоронашонро шод гардониданд буданд.

Дар соҳаи таъбу нашр низ кормандони соҳа бо ҳам муносибатҳои наздик дошта, барои дарёфти масолеҳ ва таҷҳизоти полиграфӣ байни якдигар робитаҳои мустаҳками ҳамкорӣ ба роҳ мондаанд. Ҷунонҷӣ, 3-уми март соли 2000 қарордоди ҳамкорӣ миёни Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комбинати полиграфии шаҳри Тошканди Ҷумҳурии Ўзбекистон ҷиҳати ба таъб расонидани маводи ҷопӣ ба тасвир расид. Тайи солҳои охир аз ҷониби Вазорати фарҳанги ҷумҳурии мо зиёда аз 4 000 нусха китобҳои дарсӣ дар корхонаҳои ҷопии тобеи Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр гардида, барои хонандагони тоҷикзабони мактабҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон ба таври ройгон фиристода шуданд. Дӯстӣ сарҳад надорад ва дар оянда муносибатҳои дӯстиву фарҳангии Тоҷикистон бо Ўзбекистон ривочу раванқи тоза хоҳад ёфт. Тавре ки Ҷалолиддини Балхӣ гуфта буд: «Ҳамдигар аз ҳамзабонӣ беҳтар аст».

Бо дарҷи далелҳои ғавқ дар маҷмӯъ метавон гуфт, ки Тоҷикистон ва Ўзбекистон дар бахши равобитҳои фарҳангӣ на дар суҳан, балки дар амал шарикӣ воқеӣ буда, ин равобит ифодагари манфиат ва ояндаи неки ду кишвари ҳамсоя ва бародар мебошад.

Алишери Навоӣ дӯстӣ наздик ва шогирди тавонои Абдурахмони Ҷомӣ (816/1414-898/1492) буд. Ҳамкориҳои ин ду марди таърихӣ намунаи беҳтарини дӯстӣ ва муносибати бародаронаи ду халқӣ қадимии минтақа – тоҷикон ва ўзбекон мебошад. Хизмати бузурге, ки онҳо махсусан дар маданияти асри XV-и ин сарзамин нишон додаанд, қобили арҷгузорӣ аст. Хидматҳои бешумору

фидокоронаи ин ду шахси олиқадрро мо дар тамоми риштаҳои фарҳангу адабиёти ин давра мушоҳида карда метавонем. Адабиёт, илм, мусиқӣ, наққошӣ, таърихнигорӣ, тазкиранигорӣ, меъморӣ, сиёсат ва дигар соҳаҳо, ки дар ин давра пешрафти азиме пайдо карда буданд.

Ин ҷо ба маврид аст, аз лаҳзаҳои ҳамкорӣ ва муҳаббату дӯстии ин ду нобиғаи давр боз муҳтасаран як маротибаи дигар ёдоварӣ намоем. Оид ба фаъолияти адабӣ ва сиёсии Алишери Навоӣ ва ҳамкориҳои ӯ бо Абдурахмони Ҷомӣ рисолаҳои зиёди таҳқиқотӣ нашр шудааст [3]. Илова бар ин таҳқиқотҳои илмӣ ин ду устоди каломӣ бадеъ низ дар асарҳои ҷудогонаашон роҷеъ ба мавқеи адабӣ ва равобити байни ҳамдигар маълумоти хеле пурқиммате дарҷ кардаанд. Масалан, Абдурахмони Ҷомӣ дар “Баҳористон”, “Сабҳат-ул-Аброр”, “Тӯҳфат-ул-Аҳрор”, “Юсуф ва Зулайхо”, “Хирадномаи Искандарӣ” мавқеи адабӣ ва сиёсии Алишери Навоиро хеле баланд васф карда, оид ба равобити дӯстонаи байни ҳамдигар маълумот медиҳад. Алишери Навоӣ дар “Маҷолис-ун-Нафоис”, “Хайрат-ул-Аброр”, “Ширину Фарҳод”, “Лайлию Маҷнун” ва “Садди Искандарӣ” роҷеъ ба мақоми Ҷомӣ дар ҷаҳони фарҳангии Хуросон ахбороти муҳим пешкаш кардааст.

Аз ҷамъи осори ин ду мутафаккир ягона асаре, ки равобити адабии онҳо дар он ба пуррагӣ ҷамъбаст гардидааст, “Ҳамсат-ул-мутаҳайирин”-и Алишер Навоӣ мебошад. Мо дар ин китобчаи муҳтасари худ асосан ба маълумоти ҳамин сарчашма таъҷиб ҳоҳем кард.

Шиносоии Алишер Навоӣ бо Абдурахмони Ҷомӣ аз қадом таърих шурӯъ шудааст, дар ҳақиқат равшан маълум нест [3, с.225]. Аммо аз баъзе ишораҳои Навоӣ, ки дар мақолаи (боби) нахустини “Ҳамсат-ул-мутаҳайирин” омадааст, чунин маълум мегардад, ки шиносоии онҳо бо эҳтимоли қавӣ, дар охириҳои салтанати Султон Абӯсаид (1451-1469) дар шаҳри Ҳирот рух додааст [2, в. 36].

Қобили зикр аст, ки нахустин лаҳзаҳои ин шиносӣ ҳамоно дар заминаи шеър ва адаб ба вуҷуд меояд. Баъд аз соҳиб гардидани Султон Ҳусайн Мирзо ба ҳукумати Хуросон (1469-1507) ва ба маъмурияти давлатӣ ҷалб шудани Алишер Навоӣ муносибати ду шоири бузург шакли дигаре мегирад. Ҳолати доир ба масъалаҳои ҳассосӣ рӯз – рушди илму адаб ҳамфикр ва ҳамақида будани Алишер Навоӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ вобастагии онҳоро боз бештар пурқувват мегардонад. Аз тарафи дигар барои Алишер Навоӣ барин як нафар ходими ҷавони давлатӣ, ки дар фаъолияти эҷодӣ, равнақи адабиёт ва санъат вазифаи бузургеро дар пеши худ гузошта буд, дар соҳаи илму адаб маслиҳатдиҳандаи ботаҷриба лозим буд. Шахсе, ки дар Ҳирот сазовори ин вазифа шуда метавонист, ҳамоно Абдурахмони Ҷомӣ буд.

Аз ин ҷост, ки шиносоии онҳо дере нагузашта ба муносибати дӯстонаи адабӣ ва ҳамкориҳои бародаронаи эҷодӣ табдил меёбад. Ин ҳолат меҳру муҳаббати онҳоро то дараҷае меафзуд, ки наметавонанд лаҳзае аз ҳамдигар дур бошанд.

Тавре ки дар мақолаи дуюми “Ҳамсат-ул-мутаҳайирин” оварда шудааст Алишер Навоӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ ҳатто вақтҳои дар сафар будан низ пай дар пай ба ҳамдигар мактуб навишта, аз аҳволи якдигар хабардор шуда меистодаанд. Мактубҳои ин дӯстон саршори муҳаббату дӯстӣ нисбат ба ҳамдигар мебошанд.

Ҳангоме ки Алишери Навоӣ бо маъмурияти дар Мурғоб буд, аз тарафи ҳукумрони мамлакат амр мешавад, ки ӯ феврал ба Машҳад биравад. Роҳ аз наздикии Ҳирот мегузарит. Навоӣ бинобар таъҷили будани супориши худ ба Ҳирот дохил нашуда, гузашта меравад. Ин хабар ба Ҷомӣ мерасад, ӯ феврал рӯзи зеринро навишта, ба Навоӣ равона мекунад:

*Бинмуд абре зи ҷониби дашту бирафт,
Аз ташиналабон зи дур бигзашту бирафт.
Бар киштаи умеди мо ҷигарсӯхтагон,
Норехта нам зи дур бигзашту бирафт.*

Алишер Навоӣ дар ҷавоб ин рӯйро менависад:

*Дил чун алами давлати васлат афроит,
Ҷон низ ҳаёли худ бад-он азм ғумоит.
Ҳар як ҷу бад-ин мурод наздик расид,
Гардун ба муроди номуродон нағзоит.*

Алишер Навоӣ навбате ба Марв мусофират намуда, ҷанде дар он ҷо мемонад. Дар ин муддат бинобар иштиёқи аз ҳад афзунӣ мулоқоти устод зоҳиран номаҳои зиёди дӯстона равона мекунад

ва дар айнаи ҳол барои ин ки ўро бо номаҳои худ малоли хотир накарда бошад, рубоии зеринро мефиристад:

*То дур фитода сарам аз хоки дарат,
Ҳар рӯз диҳам ба номае дарди сарат.
Беҳуд гардам чу нома ояд зи барат,
Ман беҳабар аз нома чӣ орад хабарат.*

Абдурахмони Қомӣ дар ҷавоб рубоии зеринро навишта, равона мекунад:

*З-он дам, ки фитод иттифоқи сафарат,
То бӯ, ки кунам гаҳе ба хотир гузарат.
Гар мург парад сӯи ту ё бод вазад,
Хоҳам, ки диҳам ба номае дарди сарат.*

Аз рубоии ҷавобии Қомӣ ба ҳуҷӣ маълум мегардад, ки шавқи дидор ва иштиёқи мулоқот дар ӯ камтар аз Навоӣ намебошад.

Соли 1472 Абдурахмони Қомӣ бо мақсади ҳаҷ ба Ҳичоз мусофират менамояд. Ҳангоме, ки ба Бағдод мерасад, дар зери таъсири дурии Ватан ва дидори дӯсти худ Алишер Навоӣ номаи пурсӯзу гудозе навишта, аз ҷумла мегӯяд:

*Бар канори Даҷла дур аз ёру маҳрум аз диёр,
Дорам аз ашқи шафақсун даҷлаи хун дар канор.*

Вақте Алишер Навоӣ номаи Қомиро мегирад, дар номаи ҷавобии худ аввалан мартаба, бо матлаи зерин ғазали Қомиро татаббӯъ менамояд:

*Шоми ҳичрон к-ӯ ба Мағриб шуд ниҳон хуришедвор,
Ё рабаи субҳи висол аз ҷониби машиқ барор.*

Пас дар охири нома ин рубоиро дарҷ намуда, равона мекунад:

*Ин нома на нома дофеи дарди ман аст,
Ороми даруни ранҷпарварди ман аст.
Таскини дили гарму дами сарди ман аст,
Яъне хабар аз моҳи ҷаҳонгарди ман аст.*

Абдурахмони Қомӣ ҳангоми бозгашт вақте, ки аз Макка ба шаҳри Ҳалаб меояд, дар ҷавоби рубоии боло ин рубоии ҷавобиро навишта, ба Ҳирот ирсол медорад:

*Ин руқъа на руқъа мояи ҳар тарабест,
Таҳсили нишоту айширо хуш сабабест.
З-ин сон, ки бувад мухтасару пурмаънӣ,
Гӯё зи “Ҷавоҳир-ул-қалам” мунтахабест [2, в.36].*

Ҳангоме ки Абдурахмони Қомӣ аз сафари Ҳичоз ба Ҳирот баргашт, Навоӣ бо ҳамроҳии Султонхусейн Мирзо дар Балх буд. Ў ин хабарро шунида, феврал рубоии зеринро менависад ва онро бо табрикоти самимона, тавассути қосиде ба Ҳирот равона мекунад, ки ба Қомӣ расонида, хабари саломатии ўро биёварад:

*Инсоф бидеҳ, эй фалаки минофом,
То з-ин ду кадом ҳубтар қард хиром.
Хуришеди ҷаҳонтоби ту аз ҷониби субҳ,
Ё моҳи ҷаҳонгарди ман аз ҷониби шом.*

Абдурахмони Қомӣ дар ҷавоб назми лутфомезе навишта, дар он аз ҷумла ибраз мекунад:

*Бо килки ту гуфт нома, к-эй гоҳи хиром,
Сад тухфаи хуш ба Рум оварда зи Шом.
Гар пои ту дар миён набошад нарасад,
Махҷӯронро зи ҷониби дӯст паём [2, в.30].*

Номаҳои ҷавобии Алишер Навоӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ танҳо бо мазмуни ашъори дар боло овардашуда маҳдуд намешаванд. Дар мактубҳои онҳо, аз ҷумла дар муросилоти мақолаи дуёми “Ҳамсат-ул-мутаҳайрин” дар баробари тасвири ҷудой, иштиёқи мулоқот, изҳори муҳаббат ва хайрхоҳӣ ва амсоли он оид ба масъалаҳои муҳими ҳаёти низ сухан рафтааст. Аз ҷумла, вақте ки Алишер Навоӣ бо маъмурияти дар Марв буд, Абдурахмони Ҷомӣ дар яке аз номаҳои худ таъкид менамояд, ки аз ин маъмурият дилгир набошад ва ҳамеша манфиати халқро бар манфиати худ муқаддам шуморад. Ду байти зерин, ки дар охири он нома омадааст, низ бар ҳамин маънӣ далolat мекунад:

*Ҷуз ин коре мабодат гоҳу бегоҳ,
Ки дар зилли залили давлати шоҳ,
Хати ҳаззи худ аз дил бартарошӣ,
Барои ҳақ, паи оҳи халқ бошӣ.*

Рӯзе Алишер Навоӣ аз қорҳои сипоҳгарӣ мутанаффир шуда, мансаби давлатиро тарк мекунад. Ҷомӣ ин хабарро шунида, дар вақти мулоқот ба тариқи як навъ насихат сабаби онро мефурӯсад. Навоӣ мегӯяд, ки аз ихтилоли ҷинси инсон ва аз суҳбати он малул гардида, ба ин қор ҷуръат намурад. Абдурахмони Ҷомӣ ин қори Навоиро мувофиқи маслиҳат намедонад. Алишери Навоӣ дар асари худ доир ба ин мавзӯ ҷунин менависад:

“Фақат он вақт, ки дар мулозимат (маъмурияти давлатӣ) машғул будан доим ба он ҷаноб дар бораи гирифториҳои маъмурии худ сухан ронда, илтимос менамудам, ки барои тарки мулозимат иҷозат диҳанд, он кас бо баъзе суханҳо маро тасалли меод. Рӯзе, ки дар навоҳии Мурғоб будам аз машаққати мулозимат ва қасрати иштиғол бо танг омада, ба ҳузури он кас тавассути шахсе ин рӯбоиро арз намудам:

*То кай чу сабо ҳар тарафе ҷилвагарӣ,
Хоҳам сӯи сарви худ кунам пайсипарӣ.
Фарёдкунону хок бар сарфиканон,
Гӯям, ки халосам деҳ аз ин дарбадарӣ.*

Он кас аз рӯи маслиҳат номаи мавъизаомезе навишта, ин рӯбоиро ирсол намуданд:

*Аз дидаи ҷон агар ба ҷонон нигарӣ,
Аз тафриқаи ҷаҳон ғусса хӯрӣ.
Ин тафриқа ҳаргиз нагардад сипарӣ,
Бо тафриқа ҷамъ бош то баҳра барӣ [2, в.29].*

Абдурахмони Ҷомӣ, тавре мушоҳида мешавад, дар масъалаи тарки қорҳои давлатӣ намудани Алишер Навоӣ бо ӯ мувофиқ нест. Сабаби ин низ худ аз худ маълум аст. Ҷомӣ ҳамчун мутаффакири асри худ дар дастгоҳҳои давлатӣ маъмури хизмат будани донишмандон, махсусан вазирони бохушро зарур ва ҳатмӣ медонад. Дар ин бора ӯ борҳо дар осори худ таваққуф кардааст. Аз ҷумла, дар дафтари сеюми “Силсилат-уз-Заҳаб” мо ба ҳамин ақида бар меҳурем.

Ӯ дар шахсияти Алишер Навоӣ як нафар ходими давлатии тавоно, шоир ва донишманди забардаст, шахси дурустқор, ҳомии аҳли илму адаб ва амсоли онро медид. Аз дастгоҳи давлатӣ дур шудани Алишер Навоӣ барои аҳли илму адаб ва умуман табақаҳои меҳнатии аҳолии мамлакат, дар ҳақиқат зарари зиёде меовард. Аз ин ҷост, ки Абдурахмони Ҷомӣ дар номаҳои худ, чи навъе, ки дида шуд, бо роҳи маслиҳат ва мавъизат кӯшиш менамуд, ки Алишер Навоӣ аз дастгоҳи давлатӣ дур нашуда, маъмури шуғле бошад.

Яке аз мавзӯҳои муҳими ҳаёти, ки дар доираи адабии Ҳироти асри XV аҳамият пайдо кард, масъалаи то ҳадди имкон беҳато мураттаб кардани китоб ва умуман солим нигоҳ доштани матни осори илмӣ ва адабӣ буд. Қори рӯнавискунии осори шоирони гузашта ва муосир, ки дар он вақт хеле вусъат пайдо карда буд, дар баробари натиҷаҳои хуб тарафҳои манфӣ низ дошт. Таъчил дар қори китобат, бедикқатии баъзе котибҳо, мудохилаи худсаронаи баъзе аз онҳо дар матн сабаб мешуданд бар ин ки дар китобҳо илова ба хатоҳои имлоӣ ғалатҳои фоҳиш беш аз пеш роҳ пайдо намоянд. Ин ҳодиса ҳатто дар вақти китобати осори Алишер Навоӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ низ борҳо рӯй дода буд. Ҷунин ҳолат, албатта намояндагони пешқадами илму адабро ором гузошта

наметавонист. Аз мактуби ба сардори хушнависони дарбории вақт Султоналии Машҳадӣ навиштаи Султонхусайн Мирзо чунин маълум мегардад, ки ҳатто дар доираҳои расмӣ чунин ҳолат низ рӯй меод ва барои бартараф намудани он қадар ҳам бедикқат набудаанд [7, с.153; 7, с.163-164].

Ин мавзӯ яке аз ҳамон масъалаҳост, ки ду устои бузурги назм низ ба он диққати махсусе додаанд. Ахбори зерини Алишер Навоӣ дар ин бора хеле қобили диққат аст.

“Навбате фақир, - мегӯяд ӯ, - девони қадимии он ҷанобро ба Мавлоно Абдусамод, ки аз хушнависони замон ва соҳиби таъб буд, додам, ки барои ман бодикқат китобат намояд. Вақто ки китобати девон ба охир расид, онро гирифта, ба хизматашон бурдам ва хоҳиш намудам, ки як навбат аз назар гузаронанд. Он кас гуфтанд, ки “ду-се рӯз дар ин ҷо бошад, то ки мулоҳиза намоем”. Котиб шахси хуштаъб аст мегӯянд, шояд бо эҳтиёт китобат карда бошад ва ба муқобала эҳтиёҷ пайдо нашавад”. Рӯзи дигар ба хизматашон расидам. Гуфтанд, ки котиб “китобро ба навъи ғариб китобат кардааст, чунин менамояд, ки ба он илтизومه намудааст, зеро мисраъе пайдо намешавад, ки дар он ғалат нарафта бошад. Дар баъзе ҷо як – ду байт ва баъзан бештар абётро партофта рафтааст... Шахси хушнавис аст, шояд барои эҳтиёткорӣ вақти зиёди худро зоеъ карда бошад”. Дар байни мо гуфтушуниди зиёде давом кард. Дар охир фақир гуфтам, ки агар бо қалами мубораки шумо тасҳеҳ шавад, мучиби мубоҳот ва зеби “(китоб) хоҳад буд”. Оқибат ба ин қарор омадем, ки бо қалами мубораки худ ислоҳ менамоянд. “Ғалат ҳадду ҳисоб надошт, ҳама ҳам ҳақ ва ҳам ислоҳ гардид” [2, в.16-17].

Дар амали котиби дараҷаи аввал ва он ҳам нисбат ба китобати девони Абдурахмони Ҷомӣ чунин ҳолат рӯй дода бошад, ҷӣ расад ба кори котибҳои дараҷаҳои дуюм, сеюм ва ғайра. Аз ин ҷо низ мумкин аст ба ҳубӣ тасавур кард, ки дар ин қисмати ҳаёти адабии вақт ҷӣ гуна душвориҳои саҳт дар пеши ду ҳамкори ҷудоинопазир низ меистодааст.

Мулоқоти пай дар пайи Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ ва гуфтушуниди онҳо дар соҳаи назм ду шоири забардастро бисёр вақтҳо бо таҳайюлотӣ тозаӣ шеърӣ ва эҷодӣ раҳсупор намуда, аксаран сабаби пайдоиши осори тозае мегардид. Воқеаи суруда шудани “Луччат-ул-Асрор” -и Ҷомӣ ва “Тӯҳфат-ул-Афкор” -и Навоӣ дар ин бора беҳтарин ҳуҷҷат мебошад.

“Рӯзе дар хизмати он ҳазрат будам, - мегӯяд Алишер Навоӣ, - оид ба ҳар навъи сухан мерафт. Дар аснои суҳбат дар бораи “Дарёи Аброр” -и Амир Хусрав... сухан ба миён омад. Ин фақир гӯё дар таърифи ин қасида ба муболиға роҳ додам ва ҳақ ҳам доштам. Зеро аз шахсе ҳамчун Амир Хусрав шӯҳрат дорад, ки гуфтааст агар аз ҳаводиси афлок ва рӯзгор воқеоте рӯй дода, осори ман ба кулӣ аз саҳифаи замона маҳв гардад ва фақат ҳамин қасида боқӣ монад, барои ман бас аст. Чунки ҳар кас агар онро бихонад, ба ҳубӣ хоҳад пай бурд, ки дар олами назм мавқеъ ва иқтидорӣ ман дар ҷӣ мартаба будааст. Вале ҳамин гуна бошад ҳам, ин фақир намебоист дар маҷлиси эшон таърифро ба дараҷаи ифрот мерасонид. Он ҳазрат чизе нагуфтанд, маҷлис ба охир расид... Подшоҳ чиҳати гузаронидани фасли зимистон озими Марв буд, баъд аз ду-се рӯз, барои иҷозат ба хизматашон расидам... Эшон иҷозат доданд ва аз бағали худ варақаеро берун оварда, ба ман дароз карданд, кушода дидам, ки ҷавоби “Дарёи Аброр” қасидаи “Луччат-ул-Асрор” будааст, ки дар ҳамин ҷанд рӯзе ба риштаи назм кашидаанд. Хонанда ба ҳубӣ хоҳад пай бурд, ки он назар ба “Дарёи Аброр” баланд ва рангинтар воқеъ гардидааст. Бо ниёзмандӣ ба асп савор шуда озими роҳ шудам, дар роҳ манзили аввалини мо Тӯкуз-работ буд. Дар роҳ қасидаро бо хушҳолӣ хонда мерафтам, ба ҳаёлам матлаи қасидаи “Тӯҳфат-ул-Афкор” пайдо шуд. Баъд аз ба манзил расидан матлаъро навишта бо қосиде ба хизмати ҳазрат равона намудам, ки агар ба анҷом расонидани он лоиқ бошад, давом диҳам ва илло на. Он ҳазрат дар номи худ муболиға ва таърифҳо намуданд” [2, в.26-28].

“Тӯҳфат-ул-Афкор” -и Алишер Навоӣ, қатъи назар аз ин ки ҷавоби “Дарёи Аброр” -и Амир Хусрав мебошад, вале ба Абдурахмони Ҷомӣ бахшида шудааст. Навоӣ дар қисмати хотимавии қасида мавқеи адабӣ ва рӯҳонии Ҷомиро бисёр баланд бардошта, худро яке аз мӯътақидони наздики ӯ медонад, ки дар боло қайд гардид.

Ин ду қасида, яъне “Луччат-ул-Асрор” ва “Тӯҳфат-ул-Афкор” дар назми ду устои забардаст мавқеи намоенро ишғол менамоянд ва ба ҳамдигар вобастагии кулӣ доранд. Он қисмат аз мавзӯҳои баҳси қасидаи аввал, ки мухтасартар тасвир ёфта буданд, дар қасидаи дуюм хеле вусъат пайдо менамояд. Масалан, Ҷомӣ дар қасидаи худ агар бештар ба масоили афкори ирфонӣ ва шарҳи лаҳзаҳои ҷудогонаи таълимоти тасаввуфӣ таваккуф карда бошад, Навоӣ ба қисмати масъалаҳои

дуњавӣ зиёдтар таваққуф менамояд. Бо иборати дигар, қатъи назар аз хусусиятҳои хоси баланди шеърӣ, яке дигареро аз ҷиҳати мундариҷа такмил медиҳад.

Садоқат ва эҳтиромоти Алишер Навоӣ нисбат ба Абдурахмони Ҷомӣ то дараҷае қувват пайдо менамояд, ки ӯ дар соли 881/1476 мувофиқи талаби замон, ба Абдурахмони Ҷомӣ дасти инобат дароз намуда, ӯро ба сифати пири тариқат муаллими рӯҳонии худ низ мепазирад. Ин ҳодиса на ин ки ба ҳамкориҳои адабии онҳо ҳалал намерасонад, балки онро боз бештар вусъат медиҳад. Дар “Ҳамсат-ул-мутаҳайирин” мо ҳуҷҷатҳои зиёдеро дучор мекунем, ки дар соҳаи тариқат ҳам равобитаи онҳо асосан хусусияти эҷодӣ доштааст. Ин ҳолат хеле қобили диққат аст, ки баъд аз ин таърих равобитаи адабии ду устоди назм то як дараҷаи зиёд муносиботи устодӣ ва шогирдӣ низ ба худ мегирад.

Тавре маълум аст, дар асри XV таълимоти Муҳиддин ибни Арабӣ (560/1165-634/1236) дар тасаввуф ва умуман дар назм нуфӯзи ғавқуллода бузург пайдо кард. Ҳар як намоёндаи илму адаб кӯшиш менамуд, ки то ҳадди имкон аз ҳақиқати ин таълимот боҳабар гардад. Дар забони форсӣ ягона таълифоте, ки ин таълимот дар он хеле муфасссал зикр ёфтааст, “Ламаот” ном асари Фаҳриддин Иброҳим Ироқӣ (610/1213-688/1289) буд. Алишер Навоӣ, ки низ машғули омӯхтани ғалсафаи ирфонӣ буд, рӯзе ба Абдурахмони Ҷомӣ муроҷиат намуда, истифода намудани “Ламаот” -ро ба миён мегузорад. Ҷомӣ дар аввал розигӣ намедихад, аммо пас иҷозат дода, ҳатто ҳудаш таълим додани ин асарро уҳдадор мегардад. Машғулияти онҳо дар навбати худ барои таълиф гардидани асари тозае ҳамчун “Ашъат-ул-ламаот” замина ҳозир менамояд.

“Дар он вақте ки, – менависад Алишер Навоӣ, - ғақир дар хидмати он ҷавоб рамузу ишороти алфоз ва ибороти сӯфияро мегузаронидам, дар ҳаёлам орзуе пайдо шуд, ки “Ламаот” -и Шайх Фаҳриддин Ироқиро омӯзам. Ин орзу беш аз беш қувват пайдо менамуд. Рӯзе ба тариқе ин маънирониро изҳор намудам, он кас гуфтанд, ки барои ғақмидани моҳияти ин асар кутуб ва расоили аҳли тариқатро кам истифода кардаӣ, аммо азбаски ҳавас пайдо кардаӣ, бигзор ҳамон тариқа шавад. То ки мувофиқат намуданд, он китоби шарифро ба ман дарс диҳанд... Баъд аз якҷанд сабаб ғақмидани моҳияти рамуз ва ишороти китоб мушқилтар гардид ва ба шарҳҳои ин китоб эҳтиёҷ пайдо шуд. Он кас шарҳи Ёралӣ ва баъзе шарҳҳои дигарро дар пеши назари худ гузошта, бо истифода аз онҳо тавзеҳ медоданд. Шарҳҳо нуқсоноти зиёде доштаанд, эшон роҷеъ ба бисёр масъалаҳо шарҳдиҳандагонро сарзаниш менамуданд, ки ба маънои ин ва ё он калима дуруст пай набурда сухан гуфтаанд. Ҳангоме, ки ин ҳолат бисёр такрор ёфт, ғақир арз намудам, ки аз чунин китоби нафис ва дар айни ҳол душворфаҳме агар дар отия толибон истифода бурданӣ шаванд ва аҳволи шарҳҳои мавҷуда чунин бошад, ҷӣ ҳолат рӯй медода бошад? Шояд ҳазрати Маҳдумӣ аз рӯи шафқат ин мушқилотро барои толибон осон мегардониданд. Баъд аз ин “Ашъат-ул-Ламаот” -ро таълиф намуданд [2, в.45-46].

Таълифи “Ашъат-ул-Ламаот” дар соли 889/1484 сурат гирифтааст. Абдурахмони Ҷомӣ дар таълифи ин асари худ аз осори бузургони ин соҳа, аз ҷумла аз “Ғусус-ул-Ҳикмат”, “Нақш-ул-Ғусус” ва “Ал-ғутуҳот-ул-Маккия” -и Ибн Ал-Арабӣ ва “Ан-нусус фӣ таҳқиқ-ил-тавр-ил-Маҳсу” -и Садриддини Қуниявӣ (вафоташ 672/1273) ва дигар осори мавҷудаи ин ду муаллиф ва таълифоти дигарон ба ҳубӣ истифода менамояд. Ҳамчунин нуқсоноти шарҳҳои “Ламаот” -ро ба назар мегирад. Аз ин ҷиҳат ин асари ӯ гарҷанде дар як муддати кӯтоҳ таълиф мегардад, вале дар байни шарҳҳои бар “Ламаот” таълифшуда мақоми дараҷаи аввалро ишғол менамояд.

Таҳсили Алишер Навоӣ дар ҳузури Абдурахмони Ҷомӣ танҳо бо гузаштани “Ламаот” -и Ироқӣ поён нампазирад. Ҳамон тарзе, ки шоири бузург дар хотимаи “Ҳамсат-ул-мутаҳайирин” меорад, ӯ “Рисолаи қофия”, “Рисолаи мутавассит дар муаммо”, “Рисолаи арӯз”, “Лавоеҳ”, “Лавомеъ”, “Шарҳи рубоӣёт”, “Нафаҳот-ул-унс”, “Шавоҳид-ун-Нубувват”, “Рисолаи Қудсия” -и Ҳоҷа Муҳаммади Порсо, рисолаи Ҳоҷа Убайдуллои Аҳрор, “Илоҳинома” -и Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ ва амсоли онро низ дар пеши Абдурахмони Ҷомӣ гузаштааст [2, в.58-60]. Хеле китоб ва рисолаҳое, ки ҷоҳои мушқили онҳоро аз Ҷомӣ пурсида гирифта будааст, албатта ба ин дохил намешаванд.

Дар айни ҳол нақши Алишер Навоӣ дар таълифи як миқдор осори Абдурахмони Ҷомӣ хурд набудааст. Мақолаи сеюми “Ҳамсат-ул-мутаҳайирин” асосан ба ҳамин мавзӯ бахшида шудааст. Мо дар ин боб тақрибан дувоздаҳ асари Ҷомиро дучор меоем, ки монанди “Ашъат-ул-Ламаот” ё бо ташвиқ тарғиб ва ё худ бо илтимоси Алишер Навоӣ таълиф гардида будаанд. Дар кори эҷодии ду устод ин ҳодиса хеле қобили диққат аст, ки бисёр вақтҳо зарурияти таълиф карда шудани асаре

дар фикри онҳо пасопеш ва ё худ дар як вақт зухур мекардааст. “Нафаҳот-ул-унс”, ки дар соли 881/1477 таълиф гардидааст, ба қатори ҳамин гуна асарҳо дохил мешавад.

Таълифи чунин асар дар таърихи тасаввуф ва шарҳи ҳолати бузургони он дар фикри Ҷомӣ хеле барвақт зухур мекунад, аммо ӯ бинобар баъзе гирифториҳо бевосита ба таълифи он шурӯъ карда наметавонад. Иттифоқан зарурияти чунин асаре ба ҳаёли Алишер Навоӣ низ пайдо мешавад ва фикрашро ба Абдурахмони Ҷомӣ изҳор намуда мегӯяд, ки беҳтар аст ҷаноби устод мутасадди ин амр шаванд. Ин фикри Навоӣ ба Ҷомӣ илҳоми тоза мебахшад ва Ҷомӣ ба таълиф шурӯъ намуда, чунин асари бузургеро дар муддати тақрибан як сол ба поён мерасонад. Ин тарафи масъала низ хеле қобили диққат аст, ки Ҷомӣ ҳар як боби ба охир расидаи “Нафаҳот-ул-унс” -ро пешакӣ ба Навоӣ дода меистад, ва ӯ бобҳои ҳозиршударо дар ҳузури устод мегузаронад.

Ин тариқа қисм-қисм манзури назари Алишер Навоӣ гардонида шудани “Нафаҳот-ул-унс” дар таҷрибаи кори Абдурахмони Ҷомӣ як ҳодисаи тасодуфӣ набудааст. Маслиҳатхое, ки ду устод нисбат ба осори тоза таълифшудаи якдигар меоданд, ҳамон тарзе, ки қисман дар боло мулоҳиза намудем, ба аҳамияти дараҷаи аввал соҳиб буд. Аз ин ҷост, ки хоҳ Алишер Навоӣ ва хоҳ Абдурахмони Ҷомӣ ҳар як асар, ҳатто баъзан шеърҳои тозае, ки аз қалам таровиш менамуд, пеш аз он ки онро манзури назари аҳли илму адаб гардонанд, ба якдигар нишон дода фикр мегирифтаанд. Аз ҷумлаи асарҳои, ки Навоӣ манзури Абдурахмони Ҷомӣ гардонидааст, “Ҳамса” мебошад. Ин асар гарчанде дар байни таълифоти шоир сазовори аҳамияти бузурге буд ва ҳуди вай ба ҳубии он боварии кулӣ дошт, ӯ пеш аз он ки онро ба дигаре нишон диҳад, ба Абдурахмони Ҷомӣ тақдим намуда, меҳодад пеш аз ҳама устои ҳудро бидонад. Навоӣ ҷигунагии ин воқеаро дар достони панҷуми “Ҳамса” чунин тасвир кардааст:

*Чекиб “Ҳамса”-ни ҷузвидондин равон,
Қуюб хидматида мени нотавон,
Неча ганҷим ошкор айлабон,
Оегига борин нисор айлабон,
Сафинам чу азм этди дарё сорӣ,
Узотти элин баҳри ажзо сарӣ,
Назар солди оҷиб варақ, бар варақ,
Булуб мултафит чун оҷиб ҳар варақ.
Қою сӯзда ким бир савол ойлабон,
Жавобин делаҷ завқи ҳол айлабон,
Қилиб гоҳ таҳсину гоҳе дуо,
Ки юздин бири йуқ менга муддао.*

Абдурахмони Ҷомӣ чи навъе, ки дар ин порчаи шеърӣ тасвир ёфтааст, “Ҳамса” -и Навоиро боз намуда, варақ ба варақ аз назар мегузаронад, саволхое, ки ба ҳар як калимаи манзума меод, ҷавоби мувофиқ мешунид ва завқ менамуд. Дар охир ба Навоӣ таҳсин ва дуои хайр менамояд. Аз тарафи Абдурахмони Ҷомӣ баҳои баланд гирифтани “Ҳамса” -ро мо дар осори ҳуди ӯ низ дучор меоем. Ҷомӣ дар хотимаи “Ҳирадномаи Искандарӣ” ҳангоме, ки ба “Ҳамса” навиштани худ (панҷ достони “Ҳафт авранг”) ишора намуда, сатрҳои зеринро менависад:

*Биё Ҷомӣ, эй умрҳо бурда ранҷ!
Зи хотир бурун дода он панҷ ганҷ.
Шуд ин сахт он панҷаи зӯртоб,
К-аз ӯ дастӣ дарёкафон дида тоб.
Аҷаб аждаҳоест килки дусар,
Ки резад бурун ганҷҳои дусар,
Қунад аждаҳо бар дари ганҷ ҷой,
Вале кам бувад аждаҳо ганҷзоӣ.
Шуд он аждаҳо-ганҷ дар муштии ту,
Бар-ӯ ҳалқа зад мори ангишти ту.
Чи гавҳар нишонид ин ганҷмор,
Чи шуд пургуҳар домани рӯзгор...*

Ба фурӯтанӣ, ки одати доимии ӯст, ҳамсаҳои устодони гузаштaro бар асари худ муқаддам шуморида, ба “Ҳамса” -и Алишер Навоӣ чунин баҳо медиҳад:

*Ба туркизабон нақше омад аҷаб,
Ки ҷодудамонро бувад мӯҳри лаб.
Зи чарх офарино бар он килк бод,
Ки ин нақши матбӯъ аз он килк зод.
Бибахишд бар форсигавҳарон,
Ба лафзи дарӣ дурри назмоварон.
Ки гар будӣ он ҳам ба лафзи дарӣ,
Намондӣ маҷоли суҳангустарӣ.
Ба мизони он назми мӯъҷизнизом,
Низомӣ кӣ буда, Ҳусрав кадом?
Ҷу ӯ бар забони дигар нукта ронд,
Ҳирадро ба тамйизашон раҳ намонд.
Зиҳӣ табъи ту устоди суҳан,
Зи мифтоҳи килкат кушоди суҳан.
Суҳанро, ки аз равнақ уфтода буд,
Ба кунҷи ҳаво рахт бинҳода буд.
Ту додӣ дигарбора ин обрӯӣ,
Кашидӣ ба ҷавлонгаҳи гуфтугӯӣ.
Сафоеб аз нури рои ту шуд,
Ҳамин гуфтаи ман барои ту шуд [1, в.475].*

“Фақир дар мурочиат аз зиёрати Имом Алӣ ибни Мӯсо ар-Ризо... бар ҳасби одати қадима ба хизматашон расидам, девони сеюми худашонро мураттаб намуда буданд. Нусхаеро, ки ба хатти мубораки худ бардошта буданд, ба фақир иноят фармуданд. Гуфтам: Шунда нашудааст, ки ғайр аз Амир Ҳусрав дигар аз аҳли назм девони муттааддад тартиб дода бошанд. Аммо Ҳусрав девони муттааддид мураттаб намуда, ба ҳар кадоми он номи муносиб гузоштаанд. Илтимос менамудам, ки Шумо ҳам ба девонҳои худ номҳои муносиб мегузоштед. Он кас қабул намуданд. Дафъаи дигар, ки ба хизматашон расидам, чанд коғазро аз бағалашон бароварда ба фақир доданд, дар он Феҳристи номҳоро навишта, ба ҳар кадом номе гузошта буданд. Ба ин кор сабаб шудани маро дар муқаддимаи кулӣёт овардаанд...ба ин фақир низ амр намуданд, ки назми ту ҳам дар забони туркӣ муттааддад аст, ҳар кадоми онро бо номе аз дигаре мумтоз намоӣ ва бо лақаби дигаре ҷилвагар соз. Ба амри эшон тоат намудан вочиб буд [2, в.54-57].

Бо ин тариқа ҳамкориҳои Алишер Навоӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ, чи навъе, ки аз ҳуҷҷатҳои дар боло овардашуда маълум мегардад, хеле ва хеле ҳартарафа буда, тамоми паҳлуҳои фаъолияти илмӣ-адабии ду устодро фаро гирифта будааст. Самараи чунин ҳамкорӣ албатта хурд набуд. Вай агар аз як тараф сабаби ба вучуд омадани осори гаронбаҳои онҳо гардида, ба пешрафти ҳаёти илмӣ ва адабии асри XV чи тарзе, ки ишора карда шуд, кӯмаки калоне расонида бошад, аз тарафи дигар, барои ҳамкориҳои асрҳои минбаъда, дар байни аҳли илму адаб заминаи мувофиқе ба вучуд овард. Бо ибораи дигар агар гӯем, ин қисмате аз он хизматҳои дурахшонест, ки ин ду мутафаккири бузург дар роҳи шукуфои маданияти халқҳои худ анҷом додаанд.

Муқарриз: н.и.х., д.и.с. Қозиён Ш.Қ.

Адабиёт

1. Абдурахмони Ҷомӣ. “Ҳафтавранг”. [Матн] // Нусхаи шахсӣ. В. 475.
2. Алишер Навоӣ. “Ҳамса-ул-мутаҳайрин”. [Матн] // Нусхаи фонди Осори хаттии Академияи фанҳои Тоҷикистон, рақами 206, varaқҳои 36-57.
3. Бертельс Е.Э. Навоӣ ва Ҷомӣ. [Текст] // Москва, 1965.
4. Б.Гафуров “Тоҷикон”. [Матн] // Китоби 1. – С. 180.
5. Мирсаидов А.Б. Роҳи абрешим ва тамаддуни иқтисодии халқҳои Осиёи миёна// [Матн] // Ҳақиқати Ленинобод, №38, 13.05.2006.

6. Раҳмонов Э.Ш. Тоҷикистон: даҳ соли истиқлолият ваҳдати миллий ва бунёдкорӣ. [Матн] // Чилди 2. – Душанбе: Ирфон, 2001. – С. 7 – 31; 123; 400 – 402.
7. Семёнов А.А. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и её творцы. Сборник «Алишер Навои», [Текст] // Москва – Ленинград. 1946 г. стр. 153, 163-164.
8. Солиҷонов Н. Арзишҳои фарҳангӣ ва фарҳангииён. [Матн] – Хучанд - Ношир, 2005. – С. 10 – 34.

ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҲОИ СИЁСӢ ВА ФАРҲАНГИИ ТОҶИКИСТОНУ ЎЗБЕКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ИМРӯЗА

Фишурда. Таърих собит месозад, ки ҷавҳари пойдории миллат ин фарҳанг, анъана расму оин ба шумор рафта, ҳифзи он қарзи аввалиндараҷаи ҳар як намоёндаи дилхоҳи миллат ба шумор меравад. Муаллиф дар мақолаи мазкур ба муносибатҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва сиёсии ду миллат, яъне тоҷику узбек диққати аввалиндараҷа додааст, ки масъалаи мазкур имрӯзо мубрам арзёбӣ мегардад. Дар охири асри XX ва аввали асри XXI бо мураккаб гардидани вазъи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии ҷомеаи ҷаҳонӣ, ки яке аз сабабҳои он ин раванди ҷаҳонишавӣ ба шумор меравад, ҳар як халқиятро месозад, ки бо ҷомеаи ҷаҳонӣ аз он ҷумла ҳамсоҷишварҳо, алаҳхусус миллати узбек, ки бо миллати мо таърихи ҷандин садсолаҳоро дар бар мегирад, ҳамонаг бошад. Зимни таҳияи мақолаи мазкур муаллиф марҳилаҳои таърихӣ муносибатҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангиву сиёсии ду миллат мавриди омӯзиши қарор додааст, ки кафили пойдории муносибати неки миллатҳо ба шумор меравад. Мавриди зикр аст, ки омӯзиши ин раванд мубрам арзёбӣ гардида ҳамчун таҷассумгари тарғиби сиёсати созанда ва башардустонаро байни Тоҷикистону Ўзбекистон арзёби менамояд.

Калидвожаҳо: фарҳанг, сиёсат, ҷамъият, давлат, ҳукумат, муносибат, мардумӣ, дин, илм.

РАЗВИТИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ ТАДЖИКИСТАНА И УЗБЕКИСТАНА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация. Исторически доказано, что основа устойчивости нации это культура, традиции и обычаи, защита которых является первоочередной обязанностью каждого представителя любой нации. В данной статье автор уделит внимание социальным, культурным и политическим отношениям двух народов, а именно - таджикского и узбекского. Данная тема актуальна в наши дни, в конце XX и начале XXI-го веков по мере усложнения экономического, социального и политического положения мирового сообщества, одной из причин которого является процесс глобализации. В данных условия каждый народ должен стремиться к гармонии с мировым сообществом, в том числе с соседними странами, особенно узбекской нацией, которая имеет многовековую духовную, культурную и политическую историю с нашей нацией. В ходе разработки статьи автор исследовал исторические этапы социальных, экономических и культурно-политических отношений двух наций, которые являются гарантом сохранения добрых отношений между народами.

Ключевые слова: культура, политика, общество, государство, правительство, отношение, народ, религия, наука.

DEVELOPMENT OF POLITICAL AND CULTURAL RELATIONS BETWEEN TAJIKISTAN AND UZBEKISTAN IN MODERN CONDITIONS

Annotation. Historically, it has been said that the basis of the stability of a nation is culture, traditions and customs, the protection of which is the primary responsibility of every representative of any nation. In this article, the author paid attention to the social, cultural and political relations of the two peoples, namely the Tajik and Uzbek people, this topic is relevant today. At the end of the XX and the beginning of the XXI century, as the economic, social and political situation of the world community becomes more complicated, one of the reasons for which is the process of globalization. Under these conditions, every nation should strive for harmony with the world community, including with neighboring countries, especially the Uzbek nation, which has a centuries-old spiritual, cultural and political history with our nation. During the development of the article, the author investigated the historical stages of

social, economic, cultural and political relations between the two nations, which are the guarantor of the preservation of good relations between peoples.

Keywords: culture, politics, society, state, government, attitude, people, religion, science.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Ҳомидҷонова Муқаддас Ҳакимҷонова – унвонҷӯи кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии Данғара. Тел: (+992) 907442999; **Почтаи электронӣ:** sharifhasanov@mail.ru

Сведения об авторе:

Хамидҷонова Муқаддас Ҳакимҷонова – соискатель кафедры гуманитарного дисциплина Дангаринского государственного университета. Тел.: (+992) 907442999; **Электронная почта:** sharifhasanov@mail.ru

Information about the author:

Hamidjonova Muqaddas Hakimjonovna – a researcher at the Department of Humanitarian Discipline of Dangara State University. **Phone:** (+992) 907442999; **E-mail:** sharifhasanov@mail.ru

ТДУ: 336.564.2 (575.3)

МАСЪАЛАҲОИ САМАРАНОКИИ ИҚТИСОДИЮ МОЛИЯВИИ ИМТИЁЗҲОИ АНДОЗ ДАР СОҲАИ САЙЁҲИИ КИШВАР

Ҷумъабоев Х.Қ.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Дар байни фишангҳое, ки вазифаи ҳавасмандгардонии андозро амалӣ менамоянд, имтиёзҳои андоз яке аз механизми муъйми татбиқи сиёсати андозӣ дилхоҳ давлат ба ҳисоб рафта, бо роҳандозии он мақсадҳои иҷтимоию иқтисодии ин давлат ҳаллу фасл меёбад. Таввасути пешниҳоди шаклҳои гуногуни имтиёзҳои андоз дар соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёт, ба субъектҳои соҳибкорӣ имконият фароҳам оварда мешавад, ки ӯҳдадориҳои андозии худро қонунан бо ин васила кам карда, захираҳои иловагии молиявиро ҳамчун манбаи сармоягузорӣ, дар густариши фаъолияти хоҷагидорӣ худ сафарбар намоянд. Ҳарчанд имтиёзҳои андоз унсурҳои ҳатмии низомии андозбандӣ ба мисли: меъёри андоз, манбаи андозбандӣ, объекти андозбандӣ ва ғайра, набовард ҳам, он дар доираи низомии андозӣ миллии давлатҳои ҷаҳон мавриди истифода қарор дода мешаванд. Дар баробари ин, чи тавре, ки таҷрибаи нишон медиҳад, шумора ва шаклҳои истифодаи амалии он дар давлатҳои хориҷи дуру наздик вобаста ба сиёсати иҷтимоию иқтисодии пешгирифтаи онҳо ва бо назардошти самтҳои афзалиятноки бахшҳои иқтисодиёт аз якдигар фарқ намуда, бо роҳҳои гуногун дар амал татбиқ мешаванд.

Пешниҳоди имтиёзҳои андоз ва дигар сабукиҳо аксар вақт ба ҳалли вазифаҳои муайяни иҷтимоӣ ва танзимӣ (масалан, дастгирии кишрҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ осебпазири аҳоли), ҳавасмандгардонии баъзе намудҳои фаъолияти иқтисодӣ (масалан, сармоягузорӣ ба фондҳои асосӣ, истеҳсолоти кишоварзӣ, технологияҳои инноватсионӣ), фаъолияти хайриявӣ равона карда мешавад. Сарфи назар аз тафовути баъзе масъала, мақсади таҳияи чунин механизми имтиёзҳо, аз он иборат мебошад, ки он бояд боиси зиёд шудани истеҳсолот, афзоиши манбаи андозбандӣ ва рақобатпазирӣ маҳсулот ва хизматрасонӣ гардад [1, с.125].

Ҳоло дар айни замон дар адабиёти иқтисодӣ ба таърифи мафҳуми «имтиёзи андоз» ақидаҳои гуногун вучуд надорад. Вобаста ба ин, пеш аз ҳама барои шарҳ додани таърифи мафҳуми зерин сараввал мебоист, ки ба маънои мафҳуми «имтиёз» таваҷҷӯҳ намоем. Бо ишора ба мӯҳтавои мафҳуми «имтиёз», ки дар луғатҳои гуногун оварда шудааст, ба мо имкон медиҳад маълум кунем, ки маънояш доро будани афзалиятро ифода менамояд. Масалан, дар луғати тафсирии Ефремова Т.Ф. мафҳуми зеринро ҳамчун «хукуки афзалиятнок барои озод кардан аз ҳама гуна ӯҳдадориҳо, хукуки истифодаи чизе, ки ҳамчун истисно аз қоидаҳои умумии муқаррарнамудаи қонун пешбинӣ

шудааст» муайян карда шудааст [3]. Дар Луғати Энциклопедиии Шӯравӣ мафҳуми «имтиёз» – «додани ҳама гуна бартариятҳо, қисман озод кардан аз иҷрои қоидаҳои муқарраршуда, ӯҳдадорӣҳо ё содда кардани шароити татбиқи онҳо» оварда шудааст [11]. Дар Луғати Энциклопедиии Тоҷик бошад ин мафҳум зерин ба маънои «сабуқӣ» шарҳ дода шудааст [15].

Чӣ тавре, ки мебинем шарҳи мафҳуми «имтиёз»-и дар луғатҳои тафсирии овардашуда таърифи умумии афзалиятро нисбат ба касе ё чизе медиҳад ва он бидуни истисно дода намешавад. Нисбати андозҳо бошад мафҳуми «имтиёзи андоз» ба андозсупорандаҳои мушаххас возеҳ муайян карда шудааст. Ҳамзамон, қайд намудан бо маврид аст, ки имтиёзҳои андоз бояд хусусияти инфиродӣ надошта бошанд [4, с.41].

Дар адабиёти иқтисодӣ таърифҳои мафҳуми «имтиёзи андоз» асосан ба равшан кардани муқаррароти ин мафҳум ё интиҳоби калимаҳои алоҳида, ки ҳамчун синоними онҳо нигаронида шудаанд, равона карда шудааст. Масалан, олимони рус Романовский М.В ва Врублевская О имтиёзи андозро «ҳамчун воситаи расмӣ кам кардани андозаи (сатҳи) андозбандӣ муайян мекунад» [10]. Ба андешаи А.Малько А.В имтиёзи андоз дар он ифода меёбад, ки «ба мавқеи субъекти хоҷагидор, ё шахси алоҳида сабуқии қонунӣ медиҳад, ки ба пурратар қонеъ ё амалӣ гардонидани манфиатҳои он, инчунин мусоидат дар пешниҳоди ҳуқуқҳои иловагии махсус (бартариятҳо) ва озод кардан аз ӯҳдадорӣҳо равона карда шудааст» [9]. Ба фикри Соколовская А имтиёзи андозро ҳамчун «саркашӣ аз талаботи меъёрии (қоидаҳои муқарраршудаи) қонунгузории андозбандӣ, дар ҳолати мавҷудияти объекти андозбандӣ, ки он имкон медиҳад, категорияҳои алоҳидаи андозсупорандагон барои гирифтани имтиёзҳои, ки аз пардохти андоз (андозҳо) озод карда мешаванд ё ба андозаи камтар пардохт менамоянд, ки он боиси кам шудани гаронии андоз мегардад», шарҳ додааст [12]. Дар асоси суханҳои дар боло гуфташуда метавон гуфт, ки таърифи умумии «имтиёзи андоз» - ин бартариятҳои мебошанд, ки ба фаъолияти муайян ё гурӯҳи андозсупорандагон дар шаклҳои гуногун (пурра ё қисман озод намудан, тахфифҳои андозӣ, паст намудани меъёрҳои андозӣ ва дигар сабуқӣҳо) пешниҳод шуда, дар қараёни иҷрои ӯҳдадорӣҳои андозсупорандагон гаронии андозро кам мекунад. Дар умум қайд намудан зарур аст, ки имтиёзҳои андозӣ чунин хусусиятҳои зеринро доро мебошад:

1) даромадҳои бучетии аз даст рафтаи андозиро ифода менамоянд, яъне он ба кам шудани қисми даромади бучет оварда мерасонад;

2) аз имтиёзҳо ва сабуқӣҳои андозии муқарраршудаи қонунгузории андоз нисбат ба инҳирофи низомии базавии андоз ба миён меояд;

3) ба ноил шудани мақсадҳои сиёсати иҷтимоӣ-иқтисодии давлат равона карда мешавад;

4) ба хароҷоти мустақими давлатӣ (маблағҳои бучетӣ) алтернатива мебошанд.

Мо чунин мешуморем, ки дар доираи арзёбии самаранокии имтиёзҳои андоз бояд аз муқаррароти мафҳуми имтиёзҳои андоз, ки дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таърири нав (аз 1 январи соли 2022) пешбинӣ шудааст, таъям намоем. Мувофиқи он «Имтиёзҳои андозӣ бартарияти пешбинишудаи қонунгузории андоз эътироф карда мешаванд, ки ба гурӯҳҳои алоҳидаи андозсупорандагон дар муқоиса ба андозсупорандагони дигар, аз ҷумла вобаста ба пардохтани нақардани андоз ё пардохт кардани онҳо, ба андозаи камтар пешниҳод карда мешаванд» [4, с.41].

Ин таърифро метавон ба таври зерин маънидод кард:

– имтиёзҳои андоз танҳо дар доираи қонунгузории андоз муқаррар карда мешаванд;

– имтиёзи андоз танҳо ба гурӯҳҳо ё категорияҳои андозсупорандагон дода ё татбиқ карда мешавад;

– меъёрҳои муқаррарнамудаи қонунгузории андоз характери умумӣ доранд ва характери инфиродӣ дошта наметавонанд;

– додани имтиёзҳои андоз имкон медиҳад, ки барои категорияҳои алоҳидаи андозсупорандагон имтиёзҳои мушаххас ба даст оварда шавад.

Пеш аз ҷорӣ намудани имтиёзҳои андоз он бояд ҳамеша бо далелҳои равшани дорои хусусияти иқтисодӣ ё иҷтимоӣ сураат гирад, яъне ҳадаф ва мақсадҳои ҷорӣ кардани ин имтиёзҳо бо таври мушаххас маълум карда, методика ё тартиби баҳогузории муваффақият ё ноқомии ин тадбир муқаррар гардад. Таҳлили ҳамаҷонибаи самаранокии имтиёзҳо ва дигар сабуқӣҳои андозиву гумрукӣ дар асоси нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва молиявии субъектҳои хоҷаги-

дорие, ки тибқи қонунгузори амалкунандаи кишвар аз ин имтиёзҳо баҳравар ҳастанд, баҳогузори карда, зарурияти барҳамдиҳӣ ӯ тақмили минбаъдаи он дар соҳаҳои гуногуни иқтисодии милли масъалагузори карда шавад. Қобили зикр аст, ки дар ин росто тибқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таърири нав бахшҳои афзалиятнок зикр шудаанд, ки таъсири мусбати имтиёзҳои андозро ба сатҳи рушди иқтисоди кишвар дар ояндаи наздик пешбинӣ мекунам. Аз ҷумла, зикр гардидааст, ки «...ба истиснои соҳаҳои афзалиятноки нав муайяншуда, хориҷкунӣ ва ӯ азнавтасдиқкунии номгуи соҳаҳои афзалиятноки дорои имтиёз дар асоси таҳлили самаранокии имтиёзҳои пешниҳодшуда барои рушди иқтисодии милли ва минтақавӣ сурат мегирад» [4, с.41].

То қабул ва дар амал татбиқ намудани Кодекси андоз дар таърири нав масъалаи мазкур новобаста аз он, ки соҳаҳои қаблӣ тибқи қонунгузори андозу гумрук ба субъектҳои холагидорӣ шумораи зиёди ин имтиёзҳо роҳандозӣ карда мешуд, аммо ба самара ӯ натиҷаи ниҳии ин сабукиҳои пешниҳодшуда ва таъсири мусбӣ ӯ манфии он дар маҷмӯъ ба фаъолияти ин субъектҳо аз тарафи мақомоти молияву андози кишвар кам тавалҷуҳ зоҳир карда мешуд.

Чи тавре, ки Пешвои миллат, Асосгузори Сулҳу ваҳдати милли, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз баромадҳои худ қайд намуда буданд, «Имрӯз барои фаъолияти соҳибкорӣ қариб 100 номгуи имтиёзҳо пешбинӣ шудааст. Аммо таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки механизм ва муҳлати пешниҳоди имтиёзҳо ва ҳамзамон бо ин, омори онҳо ба танзим дароварда нашуда, аз ҷониби аксарияти вазорату идораҳо ҳисобот оид ба имтиёзҳои амалкунанда ва татбиқшуда ба таври дахлдор пеш бурда намешавад» [13, с.3]. Бинобар ин аз тарафи Роҳбари давлат ба вазорату идораҳои дахлдори давлатӣ супориш дода шуд, ки санади меъёрии ҳукукиро оид ба тартиби пешниҳод ва арзёбии самаранокии имтиёзҳо таҳия ва ба Ҳукумати кишвар пешниҳод намоянд. Аз ин рӯ, бо мақсади арзёбии самаранокии имтиёзҳои муқарраршуда аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарори дахлдор «Дар бораи тартиби пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ ва гумрукӣ» ба тасвиб расонида дар он тартиби баҳодиҳии самаранокии имтиёзҳои андозию гумрукӣ муқаррар карда шуд» [8, с.1].

Дар умум самаранокии имтиёзҳои андозиву гумрукӣ - ин қобилияти таъсиррасонии он ба субъектҳои холагидор бо мақсади ноил шудан маҳз ба он ҳадафҳое, ки ин имтиёзҳо равона карда шудааст, ба ҳисоб меравад. То имрӯз баҳодиҳии самаранокии имтиёзҳо аз рӯи се меъёри асосӣ: бучетӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ амалӣ карда мешавад. Аз ин нуқтаи назар, имконият пеш меояд, ки дар асоси таҳлили нишондиҳандаҳои молиявӣ ва иқтисодии ширкатҳои сайёҳии ватанӣ аҳамият ва вобастагии таъсири мусбӣ ӯ манфии имтиёзҳои дар ин соҳа муқарраршударо баҳогузори намоем.

Сарфи назар аз он, ки пешниҳоди имтиёз ва сабукиҳои андозӣ ба субъектҳои холагидорӣ ӯ шаҳрвандон хароҷоти маблағҳои бучетиро бевосита ба миён намеорад, вале ҳолати мазкур дар давраи кутоҳ метавонад қисми даромади бучетро кам мекунад, ҳоло ин, ки дар сурати гирифтани ин даромад, давлат имконият дошт, ки ин маблағҳоро барои ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ иқтисодии, ки маҳз ба ҳамон имтиёзҳои андоз равона карда шуда буд, мавриди истифода қарор диҳад. Дар асоси ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки имтиёзҳо ва дигар сабукиҳои андозӣ, ки ба хароҷоти давлатӣ шабоҳат доранд, бояд аз ҷиҳати шаффофият ва самаранокӣ ба мисли маблағҳои бучетӣ, мавриди таҳлил ва санҷиш қарор дода шаванд. Таҳлилҳои гузаронидашуда ва ҳулосаҳои ба даст овардашуда имконият медиҳанд, ки самаранок будани имтиёзҳои андозиву гумрукии амалкунандаро дар соҳаҳои мухталифи иқтисодии кишвар, аз он ҷумла соҳаи сайёҳӣ муайн намоем.

Ҳукумати Љумњурии Тоҷикистон таъти сарварии Асосгузори сулҳу ваҳдати милли-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муътарам Эмомалӣ Раҳмон дар самти рушди сайёҳӣ аҳамияти махсус зоҳир менамоянд. Маъз бо пешниҳоди Пешвои миллат соли 2018 дар кишварамон Соли рушди сайёҳӣ ва ӯнарҳои мардумӣ, соҳаи 2019-2021-Соли рушди деҳот, сайёҳӣ ва ӯнарҳои мардумӣ эълон гардид. Бо назардошти дурнамои густариши соҳаи сайёҳӣ, ки яке аз соҳаҳои муҳими рушди иқтисодии мамлакат маъсуб меёбад, дар ҷумҳурии мақомоти саноиятдори танзимкунандаи бахши сайёҳӣ-Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Љумњурии Тоҷикистон таъсис ва заминаи меъёрию ҳукукии соҳаи сайёҳӣ мукамал гардонида шуд. Дар солҳои охир чандин санадҳои танзимкунандаи бахши сайёҳӣ, аз ҷумла, «Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии

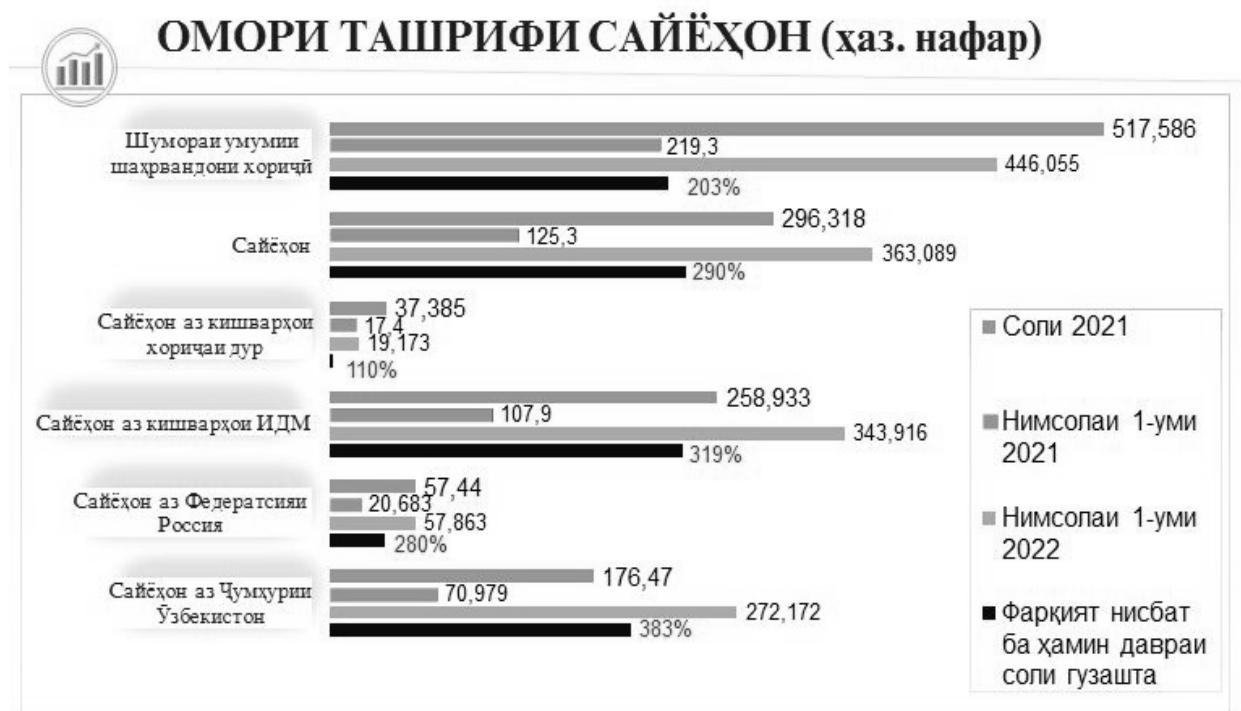
Тоҷикистон «Дар бораи рӯйхати иншооти сайёҳие, ки барои бунёди онҳо воридоти таҷҳизоту техника ва масолеҳи сохтмонӣ аз андоз ва арзиши иловашуда ва бочи гумрукӣ озод карда мешаванд», таҳия ва қабул шудааст.

Соҳаи сайёҳӣ дар замони муосир яке аз самтҳои сердаромадтарини иқтисодиёти ҷаҳон ба ҳисоб рафта, дар таъмини шуғл ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум нақши муҳим дорад. Аз ин рӯ, танзими шароити мусоид барои рушди соҳаи сайёҳӣ ва тақмили сиёсати давлатии идоракунии соҳа аз ҷумлаи афзалиятҳои муҳими сиёсати иқтисодӣ иҷтимоии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад [7, с.1].

Бо мақсади рушди соҳаи сайёҳӣ ва инфрасохтори он дар кишвар ва бо ин васила дастгирии ширкатҳои сайёҳии ватанӣ дар самти сабукнамоии пардохтҳои андозиву гумрукӣ дар солҳои охир дар қонунгузори кишвар тағйиротҳои зарурӣ ворид карда шуд, аз он ҷумла, тибқи он даромадҳо аз фаъолияти сайёҳӣ ба муҳлати 5 сол аз санаи бақайдгирии давлатӣ аз пардохти андоз аз ғайри савдо карда шудааст [5, с.1].

Инчунин воридоти таҷҳизоту техника ва маводҳои сохтмонӣ иншооти сайёҳӣ (аз ҷумла меҳмонхона, осоишгоҳ ва истироҳатгоҳҳои табобатӣ, маркази сайёҳӣ ва дигар иншооти сайёҳӣ), ки рӯйхати иншооти сайёҳӣ, номгӯй, миқдори таҷҳизоту техника ва маводи сохтмонӣ воридшаванда аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда мешаванд, аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда ва бочи гумрукӣ озод гардидааст [6, с.1].

Диаграммаи №1.

Сарчашма: Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Қиёти татбиқи имтиёзҳои гумрукӣ бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон №189 аз 12 апрели соли 2018, номгӯи иншооти сайёҳие, ки барои бунёди онҳо воридоти таҷҳизоту техника ва маводи сохтмонӣ аз андоз аз арзиши иловашуда ва бочи гумрукӣ озод карда мешавад, муайян карда шуд.

Имтиёзҳои ҷорикардшуда имконият доданд, ки дар кишвар шумораи ширкатҳои ба фаъолияти сайёҳӣ машғулбуда ва ҳаҷми хизматрасонии онҳо ба сайёҳони хориҷӣ зиёд гардад. Агар дар соли 2017 шумораи ширкатҳои сайёҳӣ 91 ададро ташкил намуда бошад, пас ин рақам дар соли 2022 ба 288 адад баробар гардидааст, ки 3,1 маротиба зиёд мебошад.

Мувофиқи маълумоти Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, шумораи шаҳрвандони хориҷие, ки ба қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид гардидаанд, давра ба

давра зиёд шуда, ва агар он дар соли 2021 ба 517,586 ҳаз. нафар, ки аз инҳо 296,318 ҳаз.нафаро сайёҳон ташкил дода бошад, танҳо дар нимсолаи 2-ми соли 2022 ин нишондиҳанда ба 446,065 ҳаз нафар, ки аз инҳо 363,089 ҳаз.нафар сайёҳон ташкил намуда ба ҳисоби миёна 3 маротиба афзоиши ёфтааст (ниг. ба диаг. №1).

Дар асоси маълумоти Кумитаи андоз дар соли 2017 шумораи коргарони кироия дар маҷмӯъ дар ширкатҳои сайёҳӣ 570 нафар ва фонди музди меҳнат 5,6 млн сомониро ташкил додааст, ки мутаносибан ин рақамҳо соли 2018 ба 654 нафар ва 7,2 млн сомонӣ, соли 2019 ба 801 нафар ва 8,8 млн сомонӣ ва соли 2020 ба 641 нафар ва 6,7 млн сомонӣ баробар гардида, дар давраи муқоисаванда афзоиши он мутаносибан 71 нафар коргар ва 1,1 млн сомонӣ фонди музди меҳнатро ташкил медиҳад [14, с.22].

Мувофиқи нишондиҳандаҳои Ҷад №1 дар соли 2017 музди миёнаи моҳона барои як коргар дар соҳаи мазкур 815 сомониро ташкил дода, ки он соли 2018 ба 920 сомонӣ, соли 2019 ба 919 сомонӣ ва соли 2020 ба 867 сомонӣ баробар гардида дар соли 2020 афзоиши он нисбат ба соли 2017 51 сомониро ташкил медиҳад.

Ҷадвали №1. Нишондиҳандаҳои иҷтимоии соҳаи сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2017-2020

№	Номгӯи нишондиҳандаҳо	Солҳо			
		2017	2018	2019	2020
1	Шумораи умумии кормандон (нафар)	570	654	801	641
2	Фонди музди меҳнат (млн сомонӣ)	5,6	7,2	8,8	6,7
3	Музди миёнаи меҳнат (сомонӣ)	815	920	919	867

Сарчашма: Дар асоси маълумоти Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисоб карда шудааст.

Аз таълилии дар асоси нишондиҳандаҳои омили мақомоти андозии кишвар бармеояд, ки ширкатҳои сайёҳӣ агар дар соли 2017 даромади умумии онҳо дар маҷмӯъ 8,6 млн сомониро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2018 ба 16,7 млн сомонӣ, дар соли 2019 ба 28,1 млн сомонӣ ва дар соли 2020 ба 24,7 млн сомонӣ баробар гардида, ки соли 2020 нисбат ба соли 2017 ба маблағи 16,1 млн сомонӣ ё 1,8 маротиба зиёд мебошад.

Дар соли 2017 ғоидаи ширкатҳои сайёҳӣ 2,4 млн сомониро ташкил дода, ин нишондиҳанда соли 2018 ба 4,9 млн сомонӣ, соли 2019 ба 8,0 млн сомонӣ ва соли 2020 ба 5,5 млн сомонӣ баробар гардидааст, ки дар соли 2020 нисбат ба соли 2017 2,3 маротиба зиёд мебошад. Аз рӯи ҳисоботҳои пешниҳодгардида дар соли 2020 даромаднокии соҳаи мазкур 22,4 ғоизро ташкил дода, ки он нисбат ба соли 2017 ба 28,5 ғоиз баробар буда 6,1 ғоиз кам шудааст [14, с.23].

Арзиши воситаҳои асосии ширкатҳои дар соҳаи сайёҳӣ фаъолияткунанда дар соли 2017 маблағи 8,0 млн сомониро ташкил намуда, нишондиҳандаи мазкур соли 2018 ба 12,8 млн сомонӣ, соли 2019 ба 29,6 млн сомонӣ ва соли 2020 ба 200,8 млн сомонӣ баробар гардидааст, ки соли 2020 нисбат ба соли 2017 ба маблағи 192,8 млн сомонӣ ё худ 24,1 маротиба афзоиши ёфтааст.

Маблағи ҳисобшудаи андозҳои соҳаи мазкур дар соли 2017 5,9 млн сомониро ташкил дода, он соли 2018 ба 6,8 млн сомонӣ, соли 2019 ба 8,0 млн сомонӣ ва соли 2020 ба 6,5 млн сомонӣ баробар гардидааст, ки дар соли 2020 нисбат ба соли 2017 афзоиши он дар маҷмӯъ 11,9 ғоизро ташкил медиҳад. Имтиёзҳо ва дигар сабукиҳои андозиву гумрукӣ ба соҳаи мазкур ба қисми даромади бучети давлатӣ таъсири ҳудро гузоштанд. Дар асоси маълумоти омории мақомоти андозии кишвар дар маҷмӯъ маблағи андоз аз ғоидаи (андози низоми соддакардашуда) ба бучети давлатӣ вориднагардида аз ҳисоби татбиқи имтиёзҳо ба соҳаи сайёҳӣ барои давраҳои таҳлилшаванда дар маҷмӯъ ба 2,4 млн сомонӣ баробар гардидааст, ки ин нишондиҳанда дар соли 2017-ум 0,3 млн сомонӣ, дар соли 2018-ум 0,6 млн сомонӣ, дар соли 2019-ум 1,0 млн сомонӣ ва дар соли 2020 бошад 0,5 млн сомониро ташкил медиҳад.

Ҷадвали №2. Маблағи пардохтҳои гумрукии ба бучети давлатӣ вориднагардида аз ҳисоби татбиқи имтиёзҳо дар соҳаи сайёҳӣ дар солҳои 2017-2020

№	Номгӯӣ	Солҳо
---	--------	-------

		2017	2018	2019	2020
1	Шумораи субъектҳои аз имтиёз бархурдоршуда, аз ҷумла (адад)	0	3	5	11
1.1	- соҳибкорони инфиродӣ	0	1	1	0
1.2	- шахсони ҳуқуқӣ	0	2	4	11
2	Арзиши гумрукӣ (бо млн доллари ИМА)	0	3,5	1,4	3,7
3	Пардохтҳои гумрукии озодшуда, аз ҷумла (бо млн сомонӣ)	0	8,2	3,5	9,2
3.1	- ААИ	0	6,3	2,4	7,3
3.2	- бочи гумрукӣ	0	1,9	1,1	1,9

Сарчашма: дар асоси маълумоти Хадамоти гумруки назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисоб карда шудааст.

Дар давраи солҳои 2017-2020 маблағи андоз аз ғойдаи (андози низоми соддакардашуда) ба буҷети давлатӣ вориднагардида аз ҳисоби татбиқи имтиёзҳо ба ширкатҳои сайёҳӣ мутаносибан 5,4 ғойз, 9,0 ғойз 12,8 ғойз ва 7,3 ғойзи маблағи андозҳои ҳисобшудаи ширкатҳои мазкурро дар давраҳои болозикр ташкил намуд.

Мувофиқи нишондиҳандаҳои ҷад.№2 маблағи пардохтҳои гумрукии ба буҷети давлатӣ вориднагардида аз ҳисоби татбиқи имтиёзҳои ба соҳаи сайёҳӣ дар маҷмӯъ ба 20,9 млн сомонӣ баробар гардидааст, ки ин мутаносибан дар соли 2018 маблағи 8,2 млн сомонӣ, дар соли 2019 маблағи 3,5 млн сомонӣ ва дар соли 2020 маблағи 9,2 млн сомони ро ташкил медиҳад.

Дар натиҷаи таҳлил ва баҳодиҳӣ маълум гардид, ки имтиёзҳои андозиву гумрукии ба соҳаи сайёҳӣ пешниҳодшуда дар маҷмӯъ самаранок мебошанд, зеро аз нишондиҳандаҳои ғайриқиссодӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва молиявӣ субъектҳои соҳаи мазкур маълум гардид, ки он дар солҳои охир тамоюли зиёдшавиро доро буда ба рушди он таъсири мусбӣ расонида истодааст.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Шукуров С.М.

АДАБИЁТ:

1. Джумабоев Х.К. [Текст] Вопросы теории и практики эффективности налоговых льгот / Х.К. Джумабоев // Современная налоговая система: состояние, проблемы и перспективы развития. Материалы XV Международной научной конференции. – Уфа, 8 июня 2022г. – С. 14-20
2. Джумабоев Х.К [Текст] Этапы становления и развития налоговой системы Республики Таджикистан и пути ее совершенствования в условиях рыночной экономики / Х.К. Джумабоев Ф.Т.Шодиев // Вестник Кыргызского экономического университета имени М.Р. Рыскулбекова №2(36). – Бишкек, 2016. -С.21-24-ISSN 1694-5778.
3. Ефремова Т.Ф. Толковый словарь русского языка. М.: Русский язык, 2000. – С.690.
4. Кодекси андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. – 324с.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Оид ба тағйиру иловаҳо ба Кодекси андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 майи соли 2017, таҳти №1423
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Оид ба тағйиру иловаҳо ба Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 майи соли 2017, таҳти №1422
7. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз «1» августи соли 2018, таҳти №372 “Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030.
8. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тартиби пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ ва гумрукӣ» аз 31.12.2020, таҳти №670 / – Душанбе, 2020. – 31с.
9. Малько А.В. [Текст] Льготы, привилегии и иммунитеты в праве / Матузов П.П., Малько А.В. Теория государства и права. М.: Юрист, 2006. – С. 484.
10. Налоги и налогообложение [Текст] / Под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской. СПб.: Питер, 2010. – С. 30.
11. Советский энциклопедический словарь.М.:Советская энциклопедия,1990. – С.741.
12. Соколовская А. [Текст] Материалы третьего Украина-Российского налогового симпозиума «Теоретические и практические аспекты предоставления налоговых льгот», – 2012 г. – С. 235.
13. Хадамоти матбуоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суханронии Пешвои миллат, Асосгузори Сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот

- бо кормандони соҳаҳои молия, андоз, гумрук ва бонкдорӣ кишвар 10.05.2019. ш. Душанбе.
[Манбаи электронӣ: <http://www.president.tj>]. (Санаи мурочиат: 20.01.2022).
14. Ҳисобот оид ба баҳодиҳии самаранокии имтиёзҳои андозии гумрукӣ. / [Текст] / –Душанбе, 2021. – 39с.
15. Луғати русӣ-тоҷикӣ. / [Текст] / М.: Русский язык. 1985. – С. 454.

МАСЪАЛАҲОИ САМАРАНОКИИ ИҚТИСОДИЮ МОЛИЯВИИ ИМТИЁЗҲОИ АНДОЗ ДАР СОҲАИ САЙЁҲИИ КИШВАР

Фишурда. Дар мақолаи мазкур оид ба шарҳи мафҳуми имтиёзи андоз, зарурӣ ва аҳамияти татбиқи он дар рушди нуҳмуи соҳаи сайёҳии кишвар мавриди омузиш қарор дода шудааст. Қайд гардидааст, ки шумора ва шаклҳои истифодаи амалии он дар давлатҳои хориҷӣ дуру наздик вобаста ба сиёсати иқтимоӣ иқтисодии пешгирифти онҳо ва бо назардошти самтҳои афзалиятноки бахшҳои иқтисодиёт аз ҷадидгар фарқ намуда, бо роҳҳои гуногун дар амал татбиқ мешаванд. Таҳлили ҳамаҷонибаи баҳогузори самаранокии имтиёзҳои андозии гумрукӣ имконият медиҳад, ки зарурияти муқаррар, барҳамдиҳӣ ё такмили минбаъдаи он дар соҳаҳои мухтасифи иқтисодиёти миллӣ ғаллу фасл шавад. Инчунин дар асоси маълумоти дастрашавандаи омории мақомоти андоз масъалаҳои амалии самаранокии имтиёзҳои андоз аз нуқтаи назари нишондиҳандаҳои молиявӣ иқтисодии субъектҳои иқтисодии дар соҳаи сайёҳии кишвар фаъолият дошта, мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Қайд гардидааст, ки аз руи таҳлилҳои ба анҷом расонидашуда ҳулоса баровардан мумкин аст, ки имтиёзҳои амалқунандаи қонунгузори андозу гумрук, дар маҷмӯъ ба рушди соҳаи сайёҳии кишвар мусоидат намуда истодааст.

Калидвожаҳо: иқтисодиёти миллӣ, қонунгузори андозу гумрук, ширкатҳои сайёҳӣ, вазифаи танзимӣ, булети давлатӣ, бахшҳои иқтисодиёт, имтиёзҳои андоз, шуғли аҳоли, меёрҳои андоз, сармоягузорӣ.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И ФИНАНСОВОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ НАЛОГОВЫХ ЛЬГОТ В ТУРИСТИЧЕСКОЙ СФЕРЕ СТРАНЫ

Аннотация. В данной статье исследованы понятие термина налоговые льготы, а также необходимость и важность применения в развитии туристической отрасли страны. Отмечено, что количество и формы их практического использования в странах дальнего и ближнего зарубежья различны между собой и реализуются по-разному в зависимости от проводимой ими социально-экономической политики с учетом приоритетных направлений отраслей экономики. Комплексный анализ оценки эффективности налоговых и таможенных льгот позволяет решить вопрос о необходимости их установления, отмены или дальнейшего совершенствования в различных сферах народного хозяйства. Также на основе имеющихся статистических налоговых данных проанализированы практические вопросы эффективности налоговых льгот с точки зрения финансово-экономических показателей хозяйствующих субъектов, осуществляющих деятельность в сфере туризма страны. По проведенным анализам можно сделать вывод о том, что в целом действующие льготы налогового и таможенного законодательства способствуют развитию туристической отрасли страны.

Ключевые слова: национальная экономика, налоговое и таможенное законодательство, туристические компании, регулирующая функция, доходы бюджета, отрасли экономики, налоговые льготы, занятость населения, налоговые ставки, инвесторы.

ISSUES OF ECONOMIC AND FINANCIAL EFFICIENCY OF TAX INCENTIVES IN THE TOURISM SECTOR OF THE COUNTRY

Annotation. This article explores the concept of the term tax incentives, as well as the need and importance of its application in the development of the country's tourism industry. It is noted that the number and forms of its practical use in the countries of far and near abroad are different and are implemented differently depending on their socio-economic policy, taking into account the priority areas of economic sectors. A comprehensive analysis of the assessment of the effectiveness of tax and customs benefits allows us to resolve the issue of the need for their establishment, cancellation or further improvement in various areas of the national economy. Also, based on the available statistical tax data, practical

issues of the effectiveness of tax incentives were analyzed from the point of view of financial and economic indicators of economic entities operating in the tourism sector of the country. It is noted that according to the analyzes carried out, it can be concluded that, in general, the existing tax and customs legislation benefits contribute to the development of the country's tourism industry.

Keywords: national economy, tax and customs legislation, travel companies, stimulating function, budget revenues, sectors of the economy, tax incentives, employment, tax rates, investors.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Чумъабоев Хуршед Кодирович – Директори ПИТ Молия, н.и.и., дотсенти кафедраи андоз ва андозбандии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. **Суроға:** 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14. **Тел:** (+992) 934348558. **Почтаи электронӣ:** andoz-73@mail.ru.

Информация об авторе:

Джумабоев Хуршед Кодирович – директор НИИ Финансы, к.э.н., доцент кафедры налоги и налогообложения Таджикского государственного финансово экономического университета. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. **Тел:** (+992) 934 34 85 58; **Электронная почта:** andoz-73@mail.ru.

Information about the author:

Jumaboev Khurshed Kodirovich – Director of Research Institute Finance, Associate Professor of the Taxes and Taxation Department, Tajik State Financial and Economic University. **Address:** 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. **Phone:** (+992) 934 34 85 58; **E-mail:** andoz-73@mail.ru.

УДК: 331.101

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ ТРУДА, РЫНКА ТРУДА И ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ КАК СОЦИАЛЬНО – ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ

Турсунов Р.Р.

Институт энергетики Таджикистана

Главную роль в существовании и жизни человека играет труд. Зависимость человека от объема и качества проделанного труда настолько закономерна, что такая закономерность давно считается природой законов труда. Понятие труд является базисом, определенной категорией в экономической теории. Ученые всех времен по-разному трактуют понятие труда. Труд считается основной категорией для существования человека и взаимоотношении обществе. На протяжении многих веков учёными различных наук эта категория являлась объектом исследования и дискуссий. Она всегда рассматривалась с точки зрения различных дисциплин, таких как философия, социология, экономика и др., однако и по сей день данная категория является актуальной, причиной которого считается постоянно меняющиеся события в обществе. Например, с точки зрения социологии, категория «труд» интерпретируется как работа, упражнение, т.е. то, что требует от человека определенных усилий, старания т.е. все, что утомляет. [1]. Под углом других наук труд рассматривается как целесообразная деятельность человека в процессе которой, используются орудия труда, человек воздействует на природу, создавая потребительскую стоимость товаров, необходимых для существования и удовлетворения собственных потребностей. С точки зрения естественных наук труд рассматривается как процесс преодоления сопротивления на конкретном пути.

С точки зрения экономических наук труд рассматривается как процесс, посредством которого человек добивается своей определенной выгоды, т.е. в данном случае человек чётко ставит перед собой цель, которая подразумевает выгоду, прибыль, удовлетворение личных потребностей

и посредством труда добиваются цели. Так же в экономической науке категорию «труд» принято считать неотъемлемым элементом производства.

Труд – важнейший фактор производства, он создает основу национального валового внутреннего продукта общества. В то же время он обеспечивает доходы граждан, образ и уровень жизни которых во многом определяются тем, имеется ли у них работа и какая именно работа. Сфера труда и отношения, составляющие общий вид данной сферы, являются основными, базовыми в экономических отношениях всего населения. Это обуславливается ролью труда, как в жизни отдельного человека, так и общества в целом. Труд – целесообразная, сознательная деятельность человека, направленная на удовлетворение потребностей индивида и общества [2].

Общепринятыми и не вызывающими дискуссии являются роль и значение труда, в отличие от чего вопрос о способах и методах привлечения индивида в данную сферу деятельности, то есть характер и содержание труда, были и остаются предметом исследований. Представители разных школ экономических наук рассматривают труд как основной источник материальных и моральных благ общества.

Карл Маркс высказывался об этой категории, так: «Труд есть прежде всего процесс, совершающийся между человеком и природой, процесс в котором, человек своей собственной деятельностью опосредствует, регулирует и контролирует обмен веществ между собой и природой» [13]. То есть, в марксистском учении труд представляет собой не только процесс обмена между человеком и природой при котором ресурсы превращаются в продукты, но и социальным взаимоотношением.

Таким образом Марксистское учение о труде акцентирует внимание больше на отношениях между участниками трудового процесса выделяет эту сторону в качестве объекта исследования. Также К.Маркс писал, что категория «труд» считается совершенно простой категорией и эта категория представляется древней, однако рассматриваемый с экономической точки зрения труд такая же современная категория, как и отношения, порождающие эту простую категорию. Тем самым отмечая, что труд, как категория, прогрессирует в ногу со временем.

Рабочая сила главный товар на рынке труда, интерпретируемая авторами как физические и интеллектуальные способности, используемые человеком в процессе трудовой деятельности. Однако, труд отличается от обычного товара своей специфичностью. По К.Марксу товар - вещь, благодаря которой человек удовлетворяет свои человеческие потребности. Товар является результатом человеческого труда. Обычно при покупке товара покупатель приобретает права на отчуждение, распоряжаясь с ним по своему усмотрению. В отличие от обычного товара труд неотделим от своего владельца. При покупке труда работодатель приобретает права на временное и частичное использование способностей к труду работника. Иначе говоря, при покупке рабочей силы как «товар» наниматель имеет дело с человеком, имеющим определенные индивидуальные навыки и общественные права, которые наниматель не имеет права нарушать.

Итак, если труд - товар, но товар, имеющий свою специфику неотделимостью от человека, по сравнению с другими товарами на рынке, то, что же это за феномен. Ведь основной механизм экономики — это рынок. Рынок в свою очередь, не может существовать без таких основных элементов, как продавец и покупатель. После покупки товара обладатель товара имеет полное право относиться к купленному товару по своему усмотрению. Здесь необходимо обратить большее внимание на слово «рынок». Вот что имеет особую значимость, поскольку все эти процессы происходят на рынке. Так как же все процессы, происходящие на рынке рассматривать с точки зрения рынка труда. Ведь труд или рабочая сила продаются и покупаются на рынке труда. Что такое труд, почему он имеет свою специфику. Что продается на рынке труда - труд или рабочая сила.

Как известно (по Сэю), стоимость товара формируется в зависимости от трёх производственных факторов – земля, капитал, труд. Труд в этом плане является собственностью трудового наемника. Маркс - писал, что не существует производства без потребления. Человек в процессе производства является потребителем энергии. А энергия человека зависит от образа его жизни, и эта самая энергия в процессе производства расходуется как рабочая сила.

В своей «Теории прибавочной стоимости» Маркс акцентировал своё внимание на особенностях рабочей силы. В условиях всякого рода политико-экономического строя рабочая сила выступает в качестве товара на рынке труда, но товаром особым. В процессе работы наемный работник или собственник рабочей силы продает нанимателю свою рабочую силу. Таким образом оплаченная стоимость рабочей силы превращается в стоимость произведенного продукта т.е. в процессе производства стоимость рабочей силы переносится на создаваемый, продукт, обуславливая возникновение новой стоимости товара.

В своей работе «Исследование о природе и причинах богатства человека» (1776) А. Смит подчеркивал, что труд стоит в центре экономики. По его мнению, рыночные силы стимулируют как продавцов, так и покупателей на экономически эффективные действия. Он утверждал, что свободная конкуренция, рынок являются главным инструментарием регулирования экономики.

Исторически рынок труда возник в результате отделения имеющего собственный капитал (в основном имеется ввиду земли) от производственных средств. Став лишенным своего капитала человек лишился своих средств существования, что привело к необходимости, неизбежности, вынужденной продаже своей рабочей силы. Таким образом, на рынке появился товар, особый товар, соответственно новый рынок - рынок труда или рынок рабочей силы.

Экономисты-классики А. Смит, Д. Рикардо, считали, что именно труд является товаром на рынке труда и что именно труд имеет естественную рыночную цену. Последователи неоклассической школы так же придерживались этого мнения. К. Маркс в своих научных исследованиях довольно убедительным образом доказал, что главным товаром на рынке труда является не труд, а рабочая сила. Труд, по мнению К. Маркса есть сам процесс производства какого-либо продукта. Так, разные школы по-своему трактовали исследуемый феномен труда.

По нашему мнению, убедительнее всех ученых - экономистов, в определении того, что продается на рынке труда, является К. Маркс. Мы согласны с тем, что на рынке труда продается не труд, а рабочая сила. Поскольку по К. Марксу труд есть сам процесс производства. Например, человек может трудиться без договорённости с работодателем. То есть чтобы бы трудиться работнику не обязательно иметь работодателя. У многих людей есть хобби - любимое дело, которое требует определенных усилий - труда и независимо физического или умственного. Существуют работники, исполняющие на рынке труда интеллектуальные качества в целях заработка, а во время отдыха не в рабочее время занимаются чем-либо, требующим физических нагрузок, при этом человек вполне себе отдыхает. Или же наоборот, рабочий, который зарабатывает благодаря своим физическим способностям при отдыхе может заняться каким-либо интеллектуальным трудом. Или вообще человек без какого-либо участия на рынке труда, не играя какую-либо роль на рынке труда может заниматься на досуге тем или иным видом деятельности- трудиться. Это не значит, что он обязательно выступает в этом случае в качестве собственника рабочей силы на рынке труда. Даже в процессе производства рабочий трудится лишь в то время, для которого отведено определенное время, а в процессе производства есть и время для разного рода перерыва.

Таким образом, труд есть сам процесс производства, а на рынке труда продается не труд, а рабочая сила.

Исторически, рынок труда так же, как и сам труд всегда был в центре внимания ученых экономистов. Рынок труда трактовался с разных точек зрения и всегда был объектом дискуссий. Например, ряд ученых рассматривали рынок труда как экономическую систему, другие как социально-экономическую, третьи как систему социально - общественных отношений, а иные углубляясь в исследование данного феномена вообще трактовали его как систему, несущую институциональный характер. Следует отметить, что трактовки «рынка труда» так же много, как и самого «труд».

Так, например, Маслова отождествляет рынок труда со сложной системой отношений относительно обмена человеческих способностей к труду на жизненные средства, которые необходимы для воспроизводства рабочей силы.

Шлендер П.Э. трактует рынок труда по-своему и рассматривает его как систему общественных отношений и согласованных интересов работодателя и наемного рабочего. [24]

Волков С.И. характеризует рынок труда как систему отношений между продавцами труда и его покупателями [6]

С точки зрения Грязновой А.Г. рынок труда — это система экономических отношений, которые возникают при процессе движения рабочей силы в ее товарной форме между субъектами рынка труда.

По Токарскому Б.Л., рынок труда — это система социально-экономических отношений между собственниками рабочей силы и юридическими и физическими лицами - собственниками производственных средств, которые предъявляют спрос на рабочую силу. [21]

По Исмаиловой Л.Э., рынок труда — это система экономических отношений, которые формируются на стоимостной основе между собственниками средств производства- работодателями и собственниками рабочей силы - работниками, которые заинтересованы в удовлетворении собственных нужд [8].

По мнению Колесникова Н.Е. рынок труда — это система экономических отношений по поводу купли-продажи рабочей силы где формируется спрос и предложение, а также цена на неё и осуществляются соответствующие подсистемы воспроизводства и трудоустройства собственника рабочей силы.

[10] По мнению Волгина Н.А. рынок труда — это совокупность социально - трудовых отношений по поводу использования рабочей силы. [5]

Плакса В.И. считает что рынок труда – социально-экономический механизм, посредством которого осуществляются экономические связи между производителем и потребителем, содержанием которого является реализация товара особого рода – рабочей силы [17].

Котляр А. трактовал рынок труда, как систему общественных отношений с согласованными интересами работодателя и наемной рабочей силы. [11]

А.В. Кашепов: рынок труда – система общественных отношений, в том числе правовых норм и институтов, обеспечивающих воспроизводство, обмен и использование труда [9].

Рынок труда — это система социально-экономических отношений между нуждающимися в работе по найму и владельцами средств производства, испытывающими потребность в наемной рабочей силе, по поводу вовлечения ее в производство, ее функционирования и воспроизводства, а также распределения и использования. [12]

Итак, рынок труда как один из самых важных и эффективных механизмов экономики и в общем понимании – это экономические отношения между спросом и предложением рабочей силы, между собственником рабочей силы, в данном случае предлагающим рабочую силу как «товар», целью которого является цена и оплата за выполненную работу, и покупателями данного «товара» - работодателем, целью которого является цена и эффективность производства либо услуги.

С другой стороны, он является взаимосвязанной системой трудовых, экономических, социальных и общественных отношений между покупателями рабочей силы - работодателями, собственниками рабочей силы - работниками и государством- наблюдателем, и регулятором, и с экономической точки зрения в центре всех этих отношений стоит общий интерес - выгода, для работника - это средства для существования, работодателя - производство и для государства налоговые поступления или для всех - субъектов это выгода.

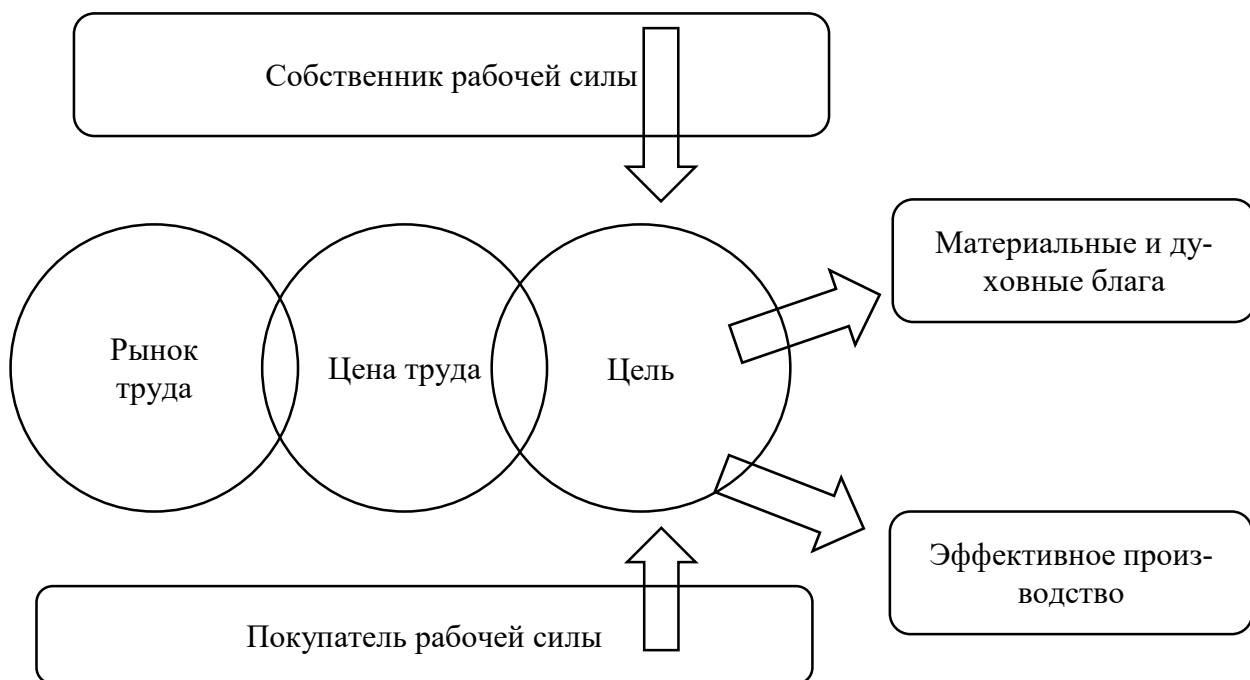

Рис. 1: Рынок труда

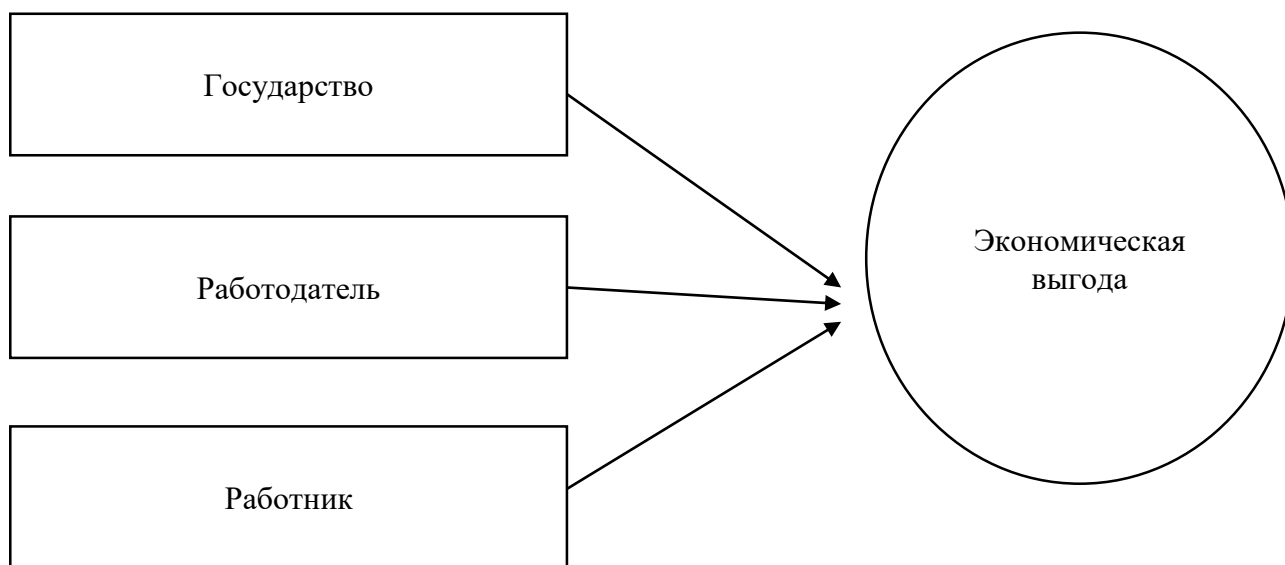

Рис.2: Интересы сторон на рынке труда

Система рынка труда имеет свою структуру. В зависимости от страны эта структура имеет общие черты, однако в разных странах существуют некоторые различия. Рассмотрим общую структуру рынка труда, присущую любой стране.

Одним из важных и многочисленных, неотъемлемых и главных субъектов рынка труда считаются трудовые ресурсы. Трудовые ресурсы — это те люди, которые способны работать и не имеют собственных производственных средств. Они существуют за счет обмена своей рабочей силы на определенную плату. Обеспеченность трудовых ресурсов зависит от того смогут ли они и насколько успешно смогут продать свою рабочую . Одним из приоритетов существования и прогресса общественной системы является то, насколько эффективно используются способности человека. Данный аргумент имеет широкий спектр и затрагивает все функционирующие системы во всех уровнях, где используется рабочая сила- на уровне государства, предприятия, коллектива и т.д.

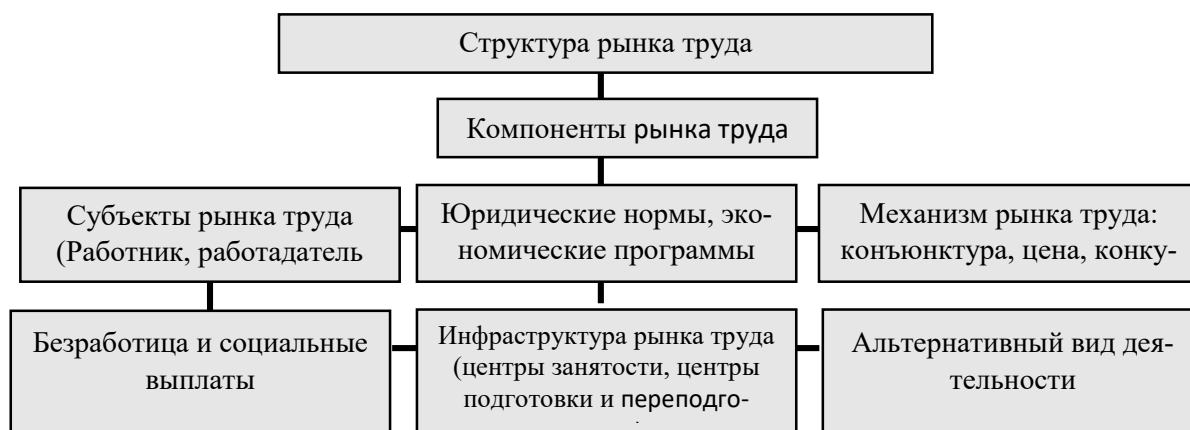

Рис.3: Основные компоненты рынка труда

Впервые понятие «Трудовые ресурсы» было сформулировано в одной из статей С. Г. Струмилина в 1922 году. Этот термин широко использовался в практике планирования и учета трудоспособного населения в условиях централизованного управления человеческими ресурсами. Далее по мнению Зайцева И.Л. «Трудовые ресурсы – трудоспособная часть населения государства в возрасте законодательно установленных границ, располагающая интеллектуальными и физическими качествами, а также специальными знаниями и опытом для осуществления процесса производства материальных благ и выполнения услуг» [7]. В отличие от Зайцева И.Л. в своем экономическом словаре Борисов А.Б. акцентирует свое внимание на активную часть населения: «Трудовые ресурсы - экономически активное, трудоспособное население, часть населения, обладающая физическими и духовными способностями к участию в трудовой деятельности» [4]. По мнению Россика Е.Я. и Ключева Ф.Н.: «трудовые ресурсы - все население страны в трудоспособном возрасте от 16 лет и старше» [18]. Данная трактовка не излагает всю сущность понятийного аппарата трудовых ресурсов, чего не скажешь о трактовке другого автора краткого экономического словаря под редакцией А.Н. Азрилияна, в котором трудовые ресурсы разделяются на «активные» и «потенциальные»: «Трудовые ресурсы – часть населения страны, располагающая совокупностью физических и духовных способностей, которая может принять участие в процессе труда. По нашему мнению, трудовые ресурсы не могут быть активными до тех пор, пока не будут занятыми, следовательно, трудовые ресурсы остаются неактивной частью населения, имея при этом трудовой потенциал, (интеллектуальный и физический), но никак не активной частью населения. При обретении возможности трудиться (работать) население тут же становится занятым, а до этого трудовым ресурсом. Трудовые ресурсы делятся на активные, включающие лиц, непосредственно занятых в общественном производстве, и потенциальные, включающие учащихся с отрывом от производства и занятых в домашнем хозяйстве». В данной трактовке можно добавить, что трудовые ресурсы делятся на трудоспособную и нетрудоспособную части. Подобную трактовку (разделение трудовых ресурсов на активные и потенциальные) дает Огарков А.А., определяя трудовые ресурсы следующим образом: «трудовые ресурсы - трудоспособная часть населения, которая в силу психофизиологических и интеллектуальных качеств способна производить материальные блага и услуги (включает в себя население в границах трудоспособного возраста, а также лиц старше и моложе трудоспособного возраста, фактически занятых в народном хозяйстве-работающих школьников, пенсионеров), при этом они делятся на: активные, т.е. лица, непосредственно занятые в общественном производстве; потенциальные, т.е. учащиеся с отрывом от производства и занятые в домашнем хозяйстве».

Ряд трактовок трудовых ресурсов сводится к возрастному показателю:

- «трудовые ресурсы - население страны в трудоспособном возрасте: занятые трудовой деятельностью или не занятые по разным причинам, но способные к работе граждане. В состав трудовых ресурсов включаются: граждане в трудоспособном возрасте (мужчины 16-59 лет и женщины 16-54), кроме неработающих инвалидов и лиц, получающих пенсию по возрасту или по выслуге лет на льготных условиях; фактически работающие подростки (младше 16 лет) и работающие лица пенсионного возраста».

- «трудовые ресурсы - население обоих полов в трудоспособном возрасте (для мужчин в возрасте от 16 до 59 лет; для женщин - от 16 до 54 лет включительно), за исключением неработающих инвалидов войны и труда I и II групп и лиц, получающих пенсию по возрасту на льготных условиях, а также лица в нетрудоспособном возрасте (подростки и население старше трудоспособного возраста), занятые в экономике».

В Таджикистане трудоспособная часть населения определяется на законодательном уровне и трудовыми ресурсами считаются:

таблица 1

Возрастные показатели трудоспособной части населения

Показатели	2003	С 2005
Мужчины	от 15 до 61	от 15 до 62
Женщины	от 15 до 56	от 15 до 57

Источник: Статистический сборник 2020, стр. 21

Рис.4 Разделение трудовых ресурсов

Известной также считается понятие трудовых ресурсов как способностей к труду - Федоровой Н.В. и Минченковой О.Ю., отраженная в Большой экономической энциклопедии:

-«трудовые ресурсы - живые носители физических и умственных способностей к трудовому процессу... Трудовые ресурсы как экономическая категория выражаются в экономических отношениях по поводу их осуществления, как в трудовом, так и других процессах различных сфер человеческой деятельности; [2]; - «трудовые ресурсы - это совокупные способности к труду всего общества, значительная часть которых (способности домашних хозяйств, студентов и т.д.) не используется в общественном производстве. В данной трактовке авторы акцентируют свое внимание не на населении трудоспособного возраста, а скорее на их способностях, отделяя человека от его способностей трудиться.

По нашему мнению, трудовые ресурсы — это часть населения, которая имеет возможность по состоянию здоровья, но не по возрастным ограничениям, имеющие физические и интеллектуальные навыки и желающие работать. Не по возрастным ограничениям именно потому, что моложе или старше установленной возрастной категории часть населения тоже при желании имеет возможность работать. Следовательно, по нашему мнению, возрастные ограничения при определении трудовых ресурсов не является корректными. Потому, что наряду с занятыми или не занятыми в каком-либо производстве рабочими силами существуют и те, которые в принципе готовы работать, однако по определенным причинам не заняты в народном хозяйстве.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аширов Д.А. Управление персоналом / Д.А. Аширов. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. -432с.
2. Большая экономическая энциклопедия. -М.: Эксмо, 2007. -816 с.

3. Большой словарь иностранных слов. - М.: ЮНВЕС, 1998. -784 с.
4. Борисов А.Б. Большой экономический словарь / А.Б Борисов. - Издание 2-е переработанное и дополненное. -М.: Книжный мир, 2007. -860 с.
5. Волгин, Н.А. Экономика труда: социально-трудовые отношения: Учебное пособие / под ред. Н.А. Волгина, Ю.Г. Одегова. – М.: Экзамен, 2003. – 736 с.
6. Волков, С.И. Экономический механизм достижения равновесия интересов на рынке труда: автореф. дис. ... канд. экон. наук / С.И. Волков. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2000. – 28 с.
7. Зайцев И.Л. Краткий словарь экономиста / И.Л. Зайцев. - 4-е изд., доп. - М.: ИНФРА- М, 2008. -224 с.
8. Исмаилова Л.Э. Факторы спроса и предложения на рынке труда, безработица и формы ее проявления / Л.Э. Исмаилова. – М.: Институт экономики РАН, 1993. – 256 с.
9. Кашепов А.В. Российский рынок труда: проблемы формирования и перспективы / А.В. Кашепов // Общество и экономика. – 1997. – №7. – С. 94–99.
10. Колесников Н.Е. Социально-трудовые отношения: современные проблемы теории и практики / под ред. В.К. Потемкина. – СПб. : Дюрваль, 1993. – 256 с.
11. Котляр А. О понятии рынка труда / А. Котляр // Вопросы экономики. – 1998. – №1. – С. 33–35.
12. Краткий экономический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. - 3-е изд. - М.: Институт новой экономики, 2005. -1088 с.
13. Маркс. К. Капитал// Маркс.К., Энгельс Ф. Соченения т. 23. с.188
14. Новый экономический словарь / Авт.-сост. В.Н. Копорулина, Д.В. Остапенко; под общ. ред. П.Я. Юрского. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. -432с.
15. Одегов Ю.Г. Управление персоналом в структурно-логических схемах и моделях / Ю.Г. Одегов.- М.: Актуальный проект, 2005.-1088 с.
16. Одегов Ю.Г., Руденко Г.Г., Лунева И.К. Рынок труда (практическая макроэкономика труда) / Ю.Г. Одегов, Г.Г. Руденко, И.К. Лунева. - М.: Альфа-Пресс, 2007. -900 с.
17. Плакся, В.И. Безработица: теория и современная российская практика (социально-экономический аспект) / В.И. Плакся. – М.: РАГС, 2005. – 384 с.
18. Россик Е.Я., Ключев Ф.Н. Толковый словарь экономических терминов и понятий /Е.Я. Россик, Ф.Н. Ключев. -Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. -157 с.
19. Современное состояние рынка труда и прогнозная динамика заработной платы в Республике Таджикистан // Экономика и управление: проблемы и решения. М.: Дом печати, №3 том. 2019.
20. Струмилин С.Г. Наши трудовые ресурсы и перспективы / С.Г. Струмилин // Проблемы экономики труда: В5 т.- Т. 3. -М.: Политиздат, 1964. – 345 с.
21. Токарский, Б.Л. Формирование рынка рабочей силы в крупных промышленных центрах: автореф. дис. ... канд. экон. наук / Б.Л. Токарский. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 1992. – 34 с.
22. Толковый словарь В.И. Даля. С. 797
23. Турсунов Р.Р. Роль промышленной инфраструктуры в урегулировании конъюнктуры рынка труда в Республике Таджикистан // Экономика и управление: проблемы и решения. Том 2. – М.: Дом печати, 2019.
24. Шлендер, П.Э. Аудит и контроллинг персонала организации. Учеб. пособие /. П.Э. Шлендер. – М.: Вузовский учебник, 2006. – 224 с.
25. Экономическая теория национальной экономики и мирового хозяйства (политическая экономия): Учебник для вузов / под ред. А.Г. Грязновой, Т.В. Чечелевой. – М.: Банки и биржи, Юнити, 1998. – 448 с.
26. Яковлева Т.А., Юхлин Р. «Утечка умов» в условиях глобализации: риски для России // Современные наукоемкие технологии. 2014. № 7-3. С. 120

МАҲҶУМҲОИ АСОСИИ МЕҲНАТ, БОЗОРИ МЕҲНАТ ВА ЗАХИРАҲОИ МЕҲНАТӢ ҲАМЧУН КАТЕГОРИЯИ ИҚТИМОИВУ ИҚТИСОДӢ

Фишурда. Албатта, дар замони муосир дар баробари дигар падидаҳои хеле муҳими иқтисодӣ падидаҳои чун «меҳнат», «бозори меҳнат» ва «захираҳои меҳнатӣ» хеле мубрам донаи мешаванд. Ин категорияҳо чунин олимони бузург ба монанди Маркс К., Маршал А.,

Смит А. Риккардо Д., инчунин олимони ва иқтисодчиёни руси мамлакатҳои ИДМ таҳқиқ кардаанд. Дар шароити доимо тағйирёбандаи бозор зарурати аниқ муайян кардани категорияҳои «меҳнат», «бозори меҳнат» ва «захираҳои меҳнатӣ» ба миён меояд.

Меҳнат муҳимтарин омили истеҳсолот буда, асоси маҷмӯи маҳсулоти дохилии ҷамъиятро ташкил медиҳад. Дар айни замон вай даромади аҳолиро таъмин мекунад, ки тарзи зиндагӣ ва дараҷаи зиндагонии онҳо асосан аз рӯй ҷои кор ва ҷӣ хел муайян карда мешавад. Соҳаи меҳнат ва муносибатҳои, ки назари умумии ин соҳаро ташкил медиҳанд, дар муносибатҳои иқтисодии тамоми аҳоли соҳаи асосӣ мебошанд. Ин аз нақши меҳнат ҷӣ дар ҳаёти шахси алоҳида ва ҷӣ дар тамоми ҷамъият вобаста аст.

Муаллиф дар мақолаи худ ҷанбаҳои назариявии ҷунин категорияҳоро, аз қабилӣ: «меҳнат», «бозори меҳнат» ва «захираҳои меҳнатӣ» ба таври муфасссал шарҳ додааст. Инчунин моҳияти ҳуди категорияҳоро мувофиқи талаботи ҳозира инъикос кардааст. Муаллиф дар қисми якуми ин мақола доир ба категорияи «меҳнат» шарҳи ҷунин асарҳои машҳур ва асосгузори назарияи иқтисодиро ба монанди Маркс К., Маршалл ва дигаронро мисол овардааст. Саҳми муайяни ӯ дар омӯзиши ин масъала ҳамчун намунаи тафсириҳои олимони рус аст, аммо бо вучуди ин, муаллиф муяссар шудааст, ки дар мавзӯи мавриди омӯзиш ислоҳот ва мурағбатҳои шахсии ҳудро ворид кунад. Муаллиф дар ин мақола муяссар шудааст, ки дастгоҳи концептуалиро дар категорияи «меҳнат», «бозори меҳнат», «захираҳои меҳнатӣ» васеъ намояд. Инчунин, муаллиф асосҳои концептуалии бозори меҳнатро таҳлил ва ифшо кардааст.

Калидвожаҳо: меҳнат; бозори меҳнат; захираҳои меҳнатӣ; иқтисод; сатҳи зиндагии аҳоли; истеҳсолот; қувваи корӣ; мол; аҳоли.

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ ТРУДА, РЫНКА ТРУДА И ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ КАК СОЦИАЛЬНО – ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ

Аннотация. Безусловно, в современности, на ряду с другими очень важными экономическими явлениями, такие явления как «труд», «рынок труда» и «трудовые ресурсы» считаются очень актуальными. Данные категории изучались такими великими учеными как К. Маркс., Маршал А., Смит А. Риккардо Д., а также и российскими учеными и учеными экономистами стран СНГ. В постоянно меняющихся условиях рынка существует необходимость четкого определения категорий «труд», «рынок труда» и «трудовые ресурсы».

Труд – важнейший фактор производства, он создает основу национального валового внутреннего продукта общества. В то же время он обеспечивает доходы граждан, образ и уровень жизни которых во многом определяются тем, имеется ли у них работа и какая именно. Сфера труда и отношения, составляющие общий вид данной сферы, являются основными, базовыми в экономических отношениях всего населения. Это обуславливается ролью труда, как в жизни отдельного человека, так и общества в целом.

В данной статье автором подробно описывается теоретические аспекты таких категорий как: «труд», «рынок труда» и «трудовые ресурсы». На сегодняшний день существует множество трактовок по данной тематике, однако по мнению автора, не все они являются полными, отражающими суть самих категорий по современным требованиям. В первой части данной статьи, касаясь категории «труд» автор приводит в качестве примера трактовки таких известных ученых и основоположников экономической теории как К. Маркс, Маршал А. и др., а также автором в качестве примера приводится ряд трактовок российских ученых - экономистов, которые также внесли свой определенный вклад в изучение данной проблематики, однако, несмотря на это, автору удается внести свои коррективы и свою формулировку касаясь исследуемой темы. В данной статье автору удалось расширить понятийный аппарат в категории «труд», «рынок труда», «трудовые ресурсы». Также автором анализируется и раскрыты концептуальные основы рынка труда.

Ключевые слова: труд; рынок труда; трудовые ресурсы; экономика; уровень жизни населения; производство; рабочая сила; товар; население.

BASIC CONCEPTS OF LABOR, LABOR MARKET AND LABOR RESOURCES AS A SOCIO-ECONOMIC CATEGORY

Annotation. Of course, in modern times, along with other very important economic phenomena, such phenomena as “labor”, “labor market” and “labor resources” are considered very relevant. These categories were studied by such great scientists as Marx K., Marshal A., Smith A. Riccardo D., as well as Russian scientists and economists of the CIS countries. In constantly changing market conditions, there is a need to clearly define the categories of “labor”, “labor market” and “labor resources”.

Labor is the most important factor of production, it forms the basis of the national gross domestic product of society. At the same time, it provides income for citizens whose lifestyle and standard of living are largely determined by whether they have a job and what kind. The sphere of labor and relations that make up the general view of this sphere are the main, basic ones in the economic relations of the entire population. This is due to the role of labor, both in the life of an individual and society as a whole.

In this article, the author describes in detail the theoretical aspects of such categories as: “labor”, “labor market” and “labor resources”. To date, there are many interpretations on this topic, however, according to the author, not all of them are complete, reflecting the essence of the categories themselves according to modern requirements. In the first part of this article, regarding the category “labor”, the author cites as an example the interpretation of such well-known and founders of economic theory as Marx K., Marshall, and others, and the author also cites a number of interpretations of Russian scientists as an example his definite contribution to the study of this issue, however, despite this, the author manages to make his own adjustments and his own formulation regarding the topic under study. In this article, the author managed to expand the conceptual apparatus in the category of “labor”, “labor market”, “labor resources”. Also, the author analyzed and disclosed the conceptual foundations of the labor market.

Keywords: labor; labor market; labor resources; economy; standards of living; production; work force; product; population.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Турсунов Расул Рустамович – номзоди илмҳои иқтисодӣ, кафедраи иқтисоди соҳавии Институти энергетикӣи Тоҷикистон. **E-mail:** rasultursunov1985@yandex.ru, **Тел:** (+992) 905 15 40 00

Сведения об авторе:

Турсунов Расул Рустамович - к.э.н. зав. кафедрой отраслевой экономики Института энергетики Таджикистана. **E-mail:** rasultursunov1985@yandex.ru
Тел: (+992) 905 15 40 00

Information about the author:

Tursunov Rasul Rustamovich – Candidate of Economic Sciences, Department of Sectorial Economy of Institute of Energy of Tajikistan. **E-mail:** rasultursunov1985@yandex.ru **Phone:** (+992) 905 15 40 00.

УДК:338.2 (575.3)
ББК:65.9(2)32(2Т)С-58

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И ЕГО ВКЛАД В ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Асроров З.У., Сохибназаров Г.Х.

**Бохтарский государственный университет им. Н. Хусрава,
Таджикский национальный университет**

Эффективное развитие предпринимательства в сельском хозяйстве является важнейшим фактором обеспечения продовольственной безопасности. Кроме того, оно оказывает существенное влияние на состояние всей национальной экономики, формирует дополнительные рабочие места и играет важную роль в повышении уровня жизни населения. Следовательно, в стратегических документах нашей страны, особенно в национальной стратегии развития Рес-

публики Таджикистан на период до 2030 года, «повышение эффективности производства сельскохозяйственных продуктов и увеличение его вклада в обеспечение продовольственной безопасности» является приоритетной задачей государства.

Сельское хозяйство создает более 22% ВВП страны и является источником доходов и жизнедеятельности сельских жителей, составляющих в Таджикистане 73,8% населения [7]. Достаточное обеспечение продовольствием в нашей страны особенно в условиях сельской местности, тесно взаимосвязано с состоянием аграрного предпринимательства и эффективного использования сельскохозяйственных земель. Однако производимые сельскохозяйственные продукции, не удовлетворяют полностью растущие внутренние потребности страны. Наличие такой ситуации свидетельствует о том, что в стране существует множество проблем, которые являются препятствием для эффективного развития аграрного сектора. Если одной стороной проблемы является малоземелье в Таджикистане (горы составляют 93% территории Таджикистана) и высокие темпы прироста населения, то другой стороной проблемы является неэффективное использование сельскохозяйственных угодий.

Основными проблемами при возделывании сельскохозяйственных земель на сельских территориях заключаются в несоблюдении способа обработки почвы, отсутствие современной сельхозтехники, недостаточности знаний и навыков у сельских предпринимателей, отсутствие доступа к качественным семенам и финансовым ресурсам, адаптированным к местным условиям и продуктивности, неэффективное использование земли эрозия почвы, увеличение количества вредителей и недостаточная борьба с ними, структурные повреждения земли и др [4]. Особенно в результате эрозии, засоления и заболачивания за последние двадцать лет десятки тысяч гектаров земель были выведены из сельскохозяйственного оборота, постоянно происходит деградация земель и снижение плодородия почв. По состоянию на 1 января 2019 г. в республике более 26,0 тыс. га, в том числе 14,8 тыс. га орошаемых земель, вышли из активного сельскохозяйственного оборота [3]. Процесс деградации земель сельскохозяйственного назначения наносит огромный ущерб продуктивному потенциалу земельного фонда, создает угрозу продовольственной безопасности республики.

Кроме того, по причине несоответствия системы регулирования сельскохозяйственного производства современным требованиям существенно ослаблено низовое звено управления, а интеграция между производителями сельскохозяйственной продукции с перерабатывающими предприятиями и торговыми сетями разрушены.

Таблица 1. Динамика производства продукции сельского хозяйства во всех категориях хозяйств в 2010-2019гг.

Продукция	Годы					тыс. тонн
	2011	2015	2017	2018	2019	2019 к 2011 в %
Зерно	1098,2	1392,7	1447,6	1296,2	1414,6	28,8
Картофель	863,1	887,4	782,9	964,6	994,4	15,2
Хлопок-сырец	416,5	270,0	386,5	300,3	403,0	-3,2
Овощи	1242,0	1667,8	1859,1	2119,4	2182,6	75
Бахчевые	423,3	529,4	631,4	641,7	701,2	65,6
Виноград	154,7	203,8	228,3	241,9	247,2	59,7
Фрукты	263,1	299,2	341,3	364,1	405,0	53,9
Мясо	75,4	108,8	124,4	131,0	136,3	80,7
Молоко	695,9	888,9	950,0	983,0	1000,6	43,7
Яйца, шт.	254,7	357,2	341,4	450,0	725,7	184,9

Источник: 2017 с 294- 296 Статистический ежегодник Республики Таджикистан// Статистический сборник. - Душанбе, АСПРТ, 2020. – с. 313.

Согласно данным таблицы 1 объем производства зерно с 2011 по 2019 года вырос с 1098,2 тыс. тонн до 1414.6 тыс. тонн, что на 28,8 процентов больше чем в 2011 году, а также за указанный

период наблюдается увеличение производства картофеля второго по значимости продукта питания. Однако сложная ситуация наблюдается в производстве хлопковой продукции. Объем производства этого важного продукта в последние 5 лет снизился на 3,2 процента. Анализ показывает, что причиной снижения производства хлопковой продукции является нехватка минеральных удобрений, монополизация цен на продукт и увеличение посевных площадей под зерновые, особенно пшеницу. Наибольший прогресс за этот период был достигнут в производстве, мяса и овощей, увеличение объема производства этих продуктов составляет 184,9%, 80,7% и 75% соответственно.

Однако несмотря на значительные увеличения объем производства пищевых продуктов в последние 8 лет, до сих пор уровень обеспеченности населения основными продуктами не удовлетворяет требованиям. Так как согласно исследованиям международных организаций до начала пандемии треть всего населения республики или 3,3 миллиона, были вне продовольственной безопасности, из них 1,6 миллиона человек испытывали острую нехватку продовольствия (см. таблица 2) [5].

Таблица 2. Уровень обеспеченности населения Республики Таджикистан основными продуктами питания, к рекомендуемой норме в 2019.

Наименование продуктов	Рекомендуемые нормы	На душу населения, кг	Уровень обеспеченности, в %
Мясо	69	29,0	42
Молоко	276	106,4	38,5
Зерно	130	150,4	115,7
Картофель	92	105,7	114,9
Бахчевые	148	74,5	50,3
Виноград	83	26,3	31,6
Фрукты	63	50,4	80
Яйца, шт.	165	77,1	46,7

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан//Статистический сборник. - Душанбе, АСПРТ, 2020. – с. 313.

Анализ показывает, что в обеспеченности населения основными продуктами существуют серьезные проблемы. Согласно рекомендуемым нормам только по производству зерна и картофеля достигнут соответствующий уровень. Потребление большинства видов продовольственной продукции, таких как мясо, молоко, яйца ниже нормативных показателей и уровень обеспеченности по этим продуктам составляет 42%, 38,5% и 46,7% соответственно. Эти тенденции свидетельствуют, о том, что в отрасли нерационально используются земельные и другие ресурсы.

Следует отметить что продовольственная безопасность обеспечивается путем организации эффективного сельскохозяйственного производства, целевого использования и управления природными ресурсами и обеспечения населения продовольствием за счет собственного производства. Объем производства продовольственной продукции зависит от климата, качества и доступности природных ресурсов, системы управления и организации производственного процесса и т.д.

С помощью имитационной модели (с учетом естественного прироста населения) мы прогнозировали за счет производства какого вида продуктов питания Республика Таджикистан сможет удовлетворить свои потребности до 2030 года (см. диаграмма 1).

Анализ прогнозных данных показывает, что производство всех видов пищевых продуктов увеличивается, но темпы их развития не удовлетворяют растущие потребности общества страны. Например, до 2030 году Республика Таджикистан за счет собственного производства сможет обеспечить свои потребности по производству молока 43%, бахчевых 63,7%, винограда 42,8% и яиц 74,1%. При таком уровне развития отрасли до 2030 г. страна сможет удовлетворить свои потребности полностью только за счет производства мяса (2029 г.) и фруктов (2026 г.).

Диаграмма 1. Динамика производства продовольственной продукции в Республике Таджикистан до 2030 г.

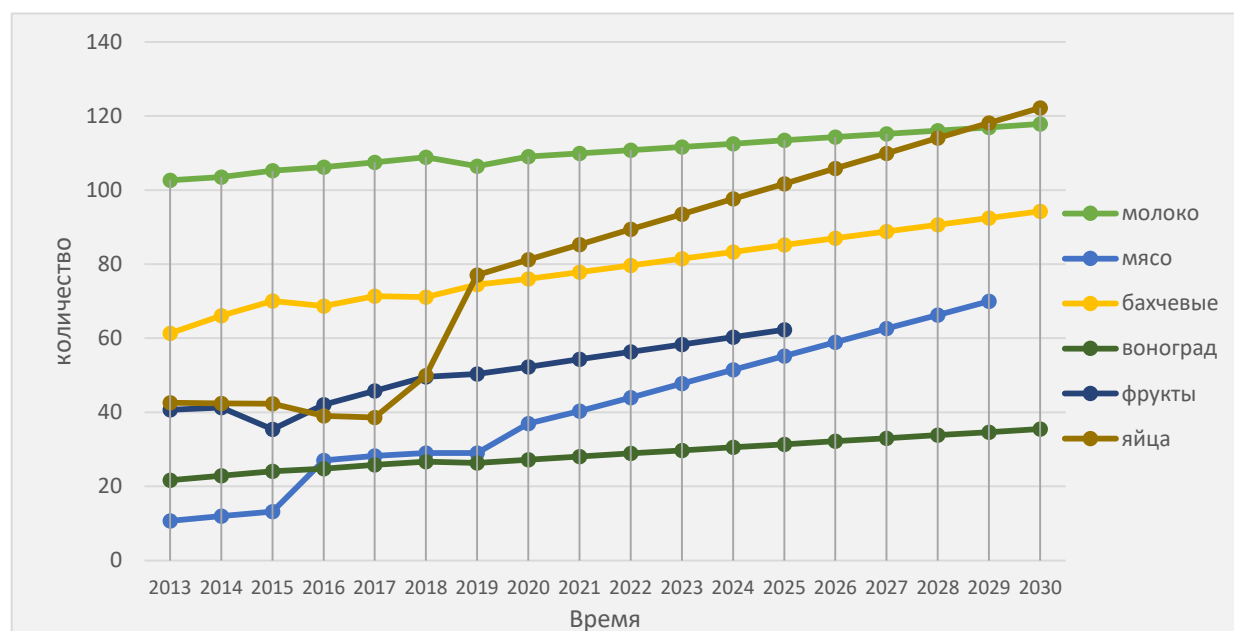

Таблица 3. Прогнозные величины производства продовольственной продукции относительно рекомендуемых норм Республики Таджикистан.

Наименование продуктов	Молоко	Мясо	Бахчевые	Виноград	Фрукты	Яйца
2013	102,6	10,7	61,3	21,7	40,7	42,6
2014	103,5	12	66,1	22,9	41,3	42,4
2015	105,2	13,2	70,1	24,1	35,4	42,3
2016	106,2	27	68,7	24,8	42,1	39
2017	107,5	28,2	71,4	25,8	45,8	38,6
2018	108,9	29	71,1	26,7	49,6	49,9
2019	106,4	29	74,5	26,3	50,4	77,1
2020	109	37	76	27,2	52,3	81,2
2021	109,88	40,36	77,8	28,07	54,3	85,3
2022	110,76	44	79,68	28,9	56,3	89,4
2023	111,63	47,77	81,5	29,7	58,3	93,5
2024	112,51	51,48	83,3	30,54	60,3	97,6
2025	113,4	55,18	85,14	31,37	62,3	101,7
2026	114,3	58,89	86,97	32,2	64,48	105,8
2027	115,14	62,6	88,79	33,01	-	109,9
2028	116,02	66,3	90,6	33,84	-	114
2029	116,9	70	92,4	34,66	-	118,1
2030	117,8	-	94,25	35,5	-	122,2
Рекомендуемые нормы	276	69	148	83	63	165
%	- 57	+1,4	-36,3	-57,2	+2,3	-25,9

При такой тенденции развития ситуации возникает необходимость активной поддержки развития отрасли со стороны органов государственной власти всех уровней. Механизмы государственной поддержки должны быть направлены на повышении уровня экологической культуры, обучением методов органического земледелия, развития предпринимательских способностей фермеров и дехкан и т.д. Кроме того, государству необходимо уделять особое внимание внедрению

инновационных методов производства сельскохозяйственной продукции, способствующих росту производительности и повышению эффективности производственных процессов.

Таблица 4. Состояние дехканских (фермерских) хозяйств и валовый продукт сельского хозяйства в 2013-2019 гг. (*млн.сомони)

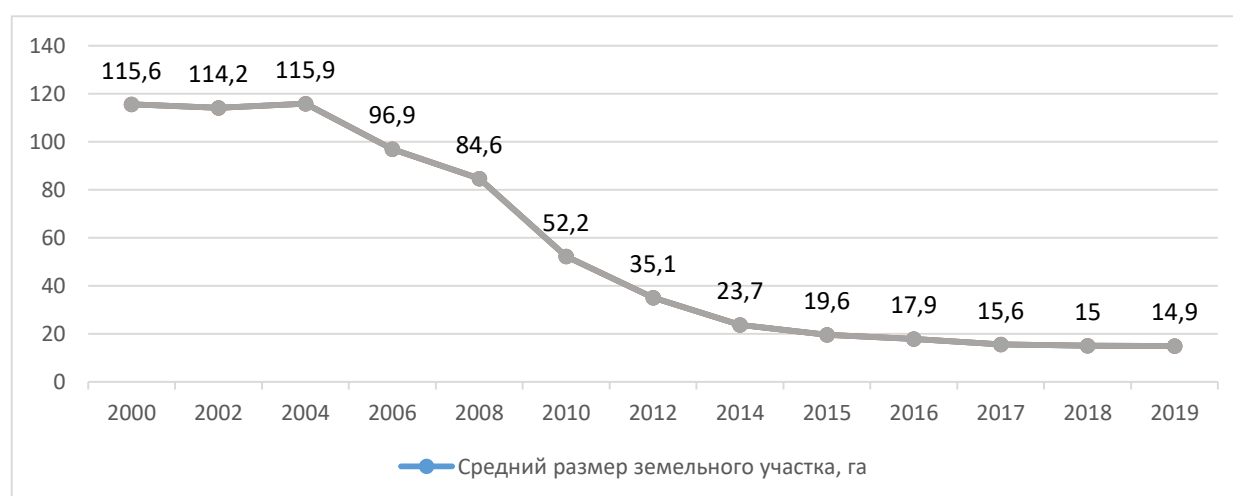
Показатели	2013	2015	2017	2018	2019	2013 к 2019 в %
Валовая продукция сельского хозяйства*	20358,5	21862,8	24576,0	26370,4	27750,4	36,3
Количество дехканских хозяйств	87594	130176	164631	172668	171975	96,3
Средний размер земельного участка, га	29,5	19,6	15,6	15	14,9	49,5

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан//Статистический сборник. - Душанбе, АСПРТ, 2020. – с. 313.

Судя по статистике, за последние годы в республике объем сельскохозяйственной продукции по сравнению с 2013 годом увеличился на 36,3%. Однако не следует забывать, что за этот период население страны также увеличилось на 15%. То есть население с 8161,1 тыс. человек в 2013 году достиг 9313,8 тыс. в 2019 году. В этот период рост числа дехканских хозяйств с 2013 года набирает темпы и в 2019 году их количество составило 171975 хозяйств, что в 2 раза больше по сравнению с 2013г. При этом увеличение производства некоторых сельскохозяйственных продуктов, особенно зерновые, было достигнута за счет сокращения сеяния хлопка и других посевов.

Следует подчеркнуть, что несмотря на рост количества дехканских хозяйств, ежегодно уменьшается размер земельных участков. Однако анализ ресурсного обеспечения предпринимательских структур в данной сфере показывает, что ситуация в этой области ухудшается и в настоящее время ресурсы для развития ограничены(см.рис.1).

Рисунок 1. Динамика среднего размера земельного участка, га. 2000-2019 гг.

На данный момент главной проблемой развития дехканских хозяйств является нехватка земельных участков, размер, которых с 2000 года сокращается быстрыми темпами. Если в 2000 году средний размер земельного участка на одно дехканское хозяйство составлял 115,6 га, то в 2019 году этот показатель составляет 14,9 га, что почти в 8 раз меньше по сравнению с 2000 годом. Исходя из этого, следует вывод, что главный ресурс, которым является земля для развития дехканских хозяйств в республике, очень ограничен и, возможно, в ближайшие годы замедлится рост числа дехканских хозяйств по всей республике.

В условиях Таджикистана для смягчения данной проблемы необходимо эффективно использовать природно-ресурсный потенциал определенных горных территорий. Так как согласно расчетам, в горных зонах республики имеется около 700 тыс. га земель, потенциально пригодных для использования в сельском хозяйстве. Исследователи заявляют о возможности двукратного увеличения площади земельных участков под посевы сельскохозяйственных культур в горных зонах

страны. Отмечается, что в настоящее время около 30% орошаемых земельных ресурсов, потенциально пригодных для сельского хозяйства, находятся в состоянии резерва [4].

Малоземелье, географическое расположение и высокий темп прироста населения требуют необходимости усиления и ускорения дальнейших земельных реформ, учитывающих факторы и характерный сельскохозяйственного производства в горных условиях. А также необходимо учесть огромного потенциал развития промышленности с использованием ресурсов горного ландшафта.

Мы считаем, что на данный момент, для увеличения объём сельскохозяйственного производства и обеспечения основными продуктами питания населения необходимо формирование экономической интеграции и создание новых дехканских (фермерских) хозяйств с использованием потенциально пригодных земель в приграничных зонах. Кроме того, необходимо повсеместное развитие малых и средних предприятий по хранению и переработке сельхозпродукции, формирование современной законодательной базы и обеспечение материальными ресурсами в достаточном количестве.

На наш взгляд для устойчивого и эффективного развития предпринимательства в сельском хозяйстве необходимо проводить экономические и земельные реформы. Земельная реформа и новые формы хозяйствования могут стать главным фактором обеспечения продовольственной безопасности в стране. Кроме того, одним из важнейших направлений в реализации новой экономической реформы должно быть обеспечение мер по коренному изменению способов предоставления права на использование земельных ресурсов. Землепользователями должны быть те, кто обладает знаниями и способностью производить сельскохозяйственную продукцию. Следовательно, экономическая политика государства в сфере малого и среднего предпринимательства в агропромышленном комплексе должна быть направлена на повышение эффективности институциональных преобразований и совершенствование механизмов устойчивого развития предпринимательской деятельности в сельском хозяйстве.

Рецензент: к.э.н., доцент Шодиев Б.С.

ЛИТЕРАТУРА

1. Социально –экономические аспекты формирования новой модели аграрного землепользования в Республике Таджикистан / [Текст] // Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. // Научный журнал. - №11 ч.6 2017 – С. 760-763-0,18 п.л.
2. Джурабаев Г.Д., Сохибназаров Г.Х. Предпринимательская деятельность в Республике Таджикистан: проблемы эффективного развития. / [Текст] // монография. – Душанбе. Ирфон. 2020. – 141 с.
3. Мирсаидов С.А. Закономерности развития земельных отношений и механизмы их регулирования в аграрном секторе экономики (на материалах Республики Таджикистан) / [Текст] // автореферат дисс. к.э.н., Худжанд. 2019. – 3 с.
4. Вазиров А.К. Развитие экологического сельского хозяйства в условиях горных регионов / [Текст] // автореферат дисс. к.э.н., Душанбе 2021. – 14 с.
5. Сельское хозяйство и продовольственная безопасность // USAID from the American people. [Электронный ресурс: <http://www.usaid.gov/ru/tajikistan/agriculture-and-food-security>]. (Дата обращения: 10.09.2022).
6. Программа продовольственной безопасности Республики Таджикистан на 2020-2024 годы от 25 июня 2020 года. Утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан №386 [Электронный ресурс: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=136711]. (Дата обращения: 10.09.2022).
7. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. / [Текст] // Статистический сборник. - Душанбе, АСПРТ, 2020. – С. 313.
8. Продовольственная безопасность и бедность. / [Текст] // Статистический сборник. - Душанбе, АСПРТ, № 2. 2020. – 38 с.

СОҶИБКОРИИ КИШОВАРЗӢ ВА САӢМИ ОН ДАР ТАӢМИНИ АМНИЯТИ ОЗУКАВОРӢ

Фишурда. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои рушди соҳибкорӣ дар соҳаи кишоварзии Љумњурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Муаллиф проблемањоеро возењ намудааст, ки садди роњи рушди соҳибкорӣ дар соҳаи мазкур мањсуб меёбад. Қайд гардидааст, ки дар шароити кам-замини Љумњурии Тоҷикистон, истифодаи самараноки заминҳои кишоварзӣ ва рушди соҳибкорӣ дар ин самт омилҳои муњими таъмини амнӣи озуќаворӣ мањсуб меёбад.

Калидвожањо: фаъолияти соҳибкорӣ, соҳибкории кишоварзӣ, амнӣи озуќаворӣ, мањсулоти озуќаворӣ, иқтидор, проблемањо, дурнамо.

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И ЕГО ВКЛАД В ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы развития предпринимательства в сельском хозяйстве Республики Таджикистан. Автором выявлены проблемы развития предпринимательства, которые способствует слабому развитию данного сектора экономики. Отмечается, что в условиях малоземелья Республики Таджикистан эффективное использование сельскохозяйственных земель и развития предпринимательства в этом секторе является важнейшим фактором обеспечения продовольственной безопасности.

Ключевые слова: Предпринимательская деятельность, сельскохозяйственное предпринимательство, продовольственная безопасность, продовольственные продукты, потенциал, проблемы, перспективы.

AGRICULTURAL ENTREPRENEURSHIP AND ITS CONTRIBUTION TO FOOD SECURITY

Annotation. The article discusses the issues of entrepreneurship in the agriculture of the Republic of Tajikistan. The author identified the problems of the development of entrepreneurship. Which contributes to the weak development of this sector of the economy. It is noted, that in the face of land shortage of the Republic of Tajikistan the effective use of agricultural land and the development of entrepreneurship in this sector is the most important factor in insuring food security.

Keywords: entrepreneurship activities, agricultural entrepreneurship, food security, food products, potential, problems, perspectives.

Маълумот дар бораи муаллифон:

Асроров З.У. – н.и.и., дотсент, мудири кафедраи андоз ва андозбандии Донишгоњи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав.

Тел: (+992) 919-15-12-38; **Почтаи электронӣ:** AZU.tj@mail.ru

Соҳибназаров Г.Х. – н.и.и., саромӯзгори кафедраи умумидонишгоҳии назарияи иқтисодии Донишгоњи миллии Тоҷикистон.

Тел: (+992) 918-34-20-34; **Почтаи электронӣ:** ghayur_s@mail.ru

Информация об авторах:

Асроров З.У. – к.э.н., доцент, заведующий кафедрой налогов и налогообложение Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава.

Тел: (+992) 919-15-12-38; **Электронная почта:** AZU.tj@mail.ru

Соҳибназаров Г.Х. – к.э.н., старший преподаватель общеуниверситетской кафедры экономической теории Таджикского национального университета. **Тел:** (+992) 918-34-20-34; **Электронная почта:** ghayur_s@mail.ru

Information about the authors:

Asrorov Z.U. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of taxes and taxation, Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. **Phone:** (+992) 919-15-12-38; **E-mail:** AZU.tj@mail.ru

Sohibnazarov G.Kh. – Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer at the University-wide Department of Economic Theory of the Tajik National University.
Phone: (+992) 918-34-20-34; **E-mail:** ghayur_s@mail.ru

ТДУ: 332.334.4 (575.34/35)

ИСТИФОДАИ ЗАХИРАҶОИ ЗАМИНҶОИ ОБЁРИШАВАНДА ДАР МИНТАҚАИ КҶЛОБИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Шералиев Э. Н., Тешаев М.С.

**Донишгоњи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон,
Донишгоњи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ**

Минтақаи Кӯлоб ҳамчун минтақаи муҳими кишоварзии вилояти Хатлон ба ҳисоб рафта, тибқи маълумотҳои оморӣ дар масоҳати 10 ҳазор км² ҷойгир буда, 40,6%-и масоҳати вилояти Хатлон ва 7%-и ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил мекунад. Шумораи аҳолии дар минтақа ба 1174,8 ҳазор нафар, ки он ба 13,2%-и шумораи умумии аҳолии ҷумҳуриро ташкил медиҳад [1, с.8-10]. Шугли асоси мардуми минтақаро кишоварзӣ ташкил дода, аз рӯи мавқеи ҷуғрофӣ-табиӣ тақсимути истифодаи самараноки заминҳои кишоварзӣ барои минтақа нақши созгор дорад.

Релефи қаламрави он хусусияти хоси худро дошта, минтақа ба водиё, минтақаҳои қўи ва наздиқўи, инчунин баландқўиҳо тақсим мешавад. Дар қисми поёнии минтақа водиё (даштҳо), дар қисми шарқӣ бошад, дараҳо ва водиё бартарӣ доранд. Ҳудуди вилоятро дар маълум қўиҳо ва доманақўиҳо иёти намуна, баландии миёнаи онҳо 800-2500 м баробар мебошад. Дар ҷадвали 1 тавсифи мухтасари минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Тавсифи захиравӣ-табиӣ минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон дар солҳои 2016-2020:

Нишондиҳандаҳо	2016	2017	2018	2019	2020	2020/ 2016
МУМ, млн. сомонӣ	4467,5	5009,0	5848,6	6419,8	6843,6	1,5 м.
МУМ ба сари аҳолии	4278	4227	5100	5482	5723	1,3 м.
Суръати афзоиш, %	2,27	2,1	1,8	1,6	1,6	70,4
МУМ/ММД, %	13,2	13,6	13,8	13,7	13,9	105,3
Шумораи корхонаҳои ҷаҳлияткунанда, адад	178	184	179	187	192	107,8
Шумораи коркунон, ҳазор нафар	17,4	19,7	17,7	19,3	20,9	120,1
Музди миёнаи моҳонаи коркунон, сомонӣ	482,7	511,5	589,2	718,3	780,8	1,7 м.
МУД СК, млн. сомонӣ	4352,4	4466,0	4595,7	4705,0	4821,5	110,7
Ҳосилнокии меҳнат, сомонӣ/одам	256,7	254,2	330,4	332,6	327,4	127,5

САРЧАШМА: Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон Маълумоти оморӣ. - Душанбе, АСПРТ, 2014. –С. 13; 2015. –С.13; 2016; ОМОР СОЛОНАИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН ДАР СОЛҶОИ 1992-2020 // САРАЁСАТИ АГЕНТИИ ОМОР НАЗДИ ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ВИЛОЯТИ ХАТЛОН, 2021. –С. 6-12.

Таълили ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки аҳолии минтақа дар давраи таълилі 1,3 маротиба, МУМ ба 2376, 1 млн. сомонӣ ё 1,5 маротиба, ҳосилнокии меҳнат ба 127,5 % ва ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии минтақа 19,5%-и маҳсулоти умумии ҷумҳури ва 37,5%-и маҳсулоти умумии кишоварзии вилоятро ташкил медиҳад. Сармояҳои барои ба кордарории фондҳои асосии минтақа дар соли таълили мувофиқан 8,2% ва 7,5% нишондиҳандаҳои дар миқёси ҷумҳури ва 42,5% ва 29,8%-ро дар миқёси вилоят ташкил медиҳад [2 , с.170-180].

Шароити табиӣ-иқлимии минтақа барои рушди соҳаи кишоварзӣ мусоидат намуда, иқлими мусоид, миқдори қифояи рӯзиҳои офтобӣ, захираи маълумати замин ва таърибаи бойи кишоварзон имкон медиҳанд, ки истеҳсоли кишоварзӣ дар минтақа рушду раванқ ёбад. Минтақа дар навбати

худ шумораи зиёди маъсулоти ғизоии ватаниро истеъсол намуда, дар таъмини бехатарии озуқаворӣ ва рушди босуботи кишвар саъми калон дорад. Дар истеъсоли маъсулоти кишоварзӣ нақши муҳимро заминҳои обӣ бозида, мувофиқи баъогузориҳои коршиносону олимони зиёда аз 70%-и Ҳалми маъсулоти растанипарварӣ дар минтақа, маъз дар заминҳои обёришаванда истеъсол карда мешавад. Аз ин хотир, таълили вазъи кунунии истифодаи захираҳои замини минтақа, Ҳолати молиявӣ иқтисодии корхонаҳои кишоварзӣ, дурнамо ва мушкилоти имрӯзаи соҳаи кишоварзӣ дар шароити кунунӣ хеле муҳим арзёбӣ мегардад.

Кайд кардан зарур аст, ки дар шароити камчинӣ ва маъдудияти заминҳои кишоварзӣ ва суръати баланди рушди аҳоли истифодаи самараноки захираҳои замин, хусусан, заминҳои обёришаванда мақоми махсус дорад. Ин Ҳолат бештар дар минтақаҳои кишвар, ки зиёда аз 74%-и аҳоли қор ва фаъолият менамоянд, хеле муҳим буда, масъалаи бехатарии озуқаворӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум дар мадди аввал гузошта мешавад. Таъи солҳои 2016-2020 майдони кишти кишоварзӣ дар минтақаҳои кишвар тамоюли пастравиро касб намудааст. Масалан, дар Ҷумҳури дар ин давра майдони кишт ба 50,8 Ҳазор гектар кам шуда, зиёда аз 50%-и майдонҳои кишти Ҷумҳури ба вилояти Ҳатлон рост омада, он ба 20,7 Ҳазор гектар кам шудааст.

Таълилно нишон медиҳанд, ки дар соли 2011-2020 майдони умумии заминҳои минтақа нисбати фонди умумии замини Ҷумҳури нисбатан ба 8,5% ва 8,4 %-ро ташкил дода, аз он 12,5-11,3 %-и онро заминҳои обёришаванда ташкил медиҳад. Мавриди зикр аст, ки фонди умумии заминҳои кишвар дар солҳои таълилі 14255,4 гектаро ташкил дода, аз он 748,7 гектар заминҳои обёришаванда ташкил медиҳад, ки дар солҳои таълилшаванда тафовутно камтар ба чашм мерасанд. Масалан, дар ноҳияи Восеъ таи солҳои 2011 масоҳати майдони заминҳои обёришаванда 19,3 Ҳазор гектарро ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳанда дар соли 2020 ба 19,4 Ҳазор гектар баробар шудааст, яъне 85 гектар ё ин, ки ба 0,4% зиёд гардидааст [3, с.18-20].

Ҷадвали 2. Майдонҳои кишти кишоварзӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон:

Минтақаҳо	2005		2010		2015		2020		2020 нисбати 2005, %
	Ҳазор. га	%	Ҳазор. га	%	Ҳазор. Га	%	Ҳазор. Га	%	
Ҳатлон	447,4	40,4	420	40,5	406,8	40,2	426,3	41,0	95,3
аз он Ҷумла, минтақаи Қўлоб	205,8	18,6	198,2	19,1	180,4	17,8	183,5	17,6	89,2
Суғд	282	25,5	263,9	25,4	268,4	26,5	278,6	26,8	98,8
НТБҶ	157,6	14,2	143,3	13,8	143,1	14,2	141,2	13,6	89,6
ВМБД	13,8	1,2	12,2	1,18	12,2	1,2	10,5	1,01	76,1
Ш. Душанбе	0,1	0,01	0,2	0,01	0,034	0,002	0,056	0,003	56,0
Ҳамагӣ дар Ҷумҳури	1106,7	100	1037,8	100	1010,93	100,0	1040,16	100,0	94,0

Сарчашма: Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон /Маълумоти оморӣ. Сарраёсати Агентии оморӣ назди ПЛТ. – С. 91; 2020. –С. 128-129.

Майдони умумии заминҳои минтақаи Қўлоб ба 120,2 Ҳазор гектар баробар буда, аз ин миқдор 86,3 Ҳазор. га ё 7,1%-и заминҳои обёришаванда ташкил медиҳад. Нишондиҳандаҳои маъмур гувоҳи онанд, ки ба Ҳар сари аҳолии минтақа - 1,33 ва 0,09 га заминҳои қорам рост меояд. Ҷамъи заминҳои қорам минтақа - 142,7 Ҳазор га буда, ба Ҳар як нафар аҳоли - 0,16 га ва заминҳои обёришаванда - 64,6 Ҳазор га мебошанд, ки ба Ҳар як нафар аҳолии минтақа - 0,06 га рост меояд [4, с.76-81].

Захираҳои замин дар навбати худ ба сифати воситаи асосии истеъсолот дар минтақа баромад мекунад. Мушкилоти хеле зиёд Ҳангоми обёрии заминҳои обёришаванда дар минтақа ба назар мерасад, ки сабаби асосии онро тақсими нобаробари релъаи оби дарёно ва ноҳамвориҳои қўнсору водино дар қаламрави минтақа ташкил медиҳанд, ки Ҳангоми истифодаи заминҳои обёришаванда душвории маъдудиятҳои зиёде эҷод менамоянд.

Дар минтақа бо тариқи истгоҳҳои обкашӣ қариб 25%-и заминҳои кишт обёрӣ карда мешавад, ки аз он дар шароити кунунӣ Ҳамагӣ 10-12% ба таври лозима обёрӣ карда мешаваду ҳалос. Сабаби асосии паст будани Ҳосилнокии заминҳои қорам обёришавандаи минтақа - ин танзими нодурусти релъаи обёрикунӣ ва истифодаи нодурусти захираҳои обӣ, инчунин риоя нагардидани низоми киштгардонӣ ва амсоли ин омилно ба Ҳисоб меравад. Барои Ҳалли ин масъалаҳо ба

фикри мо пеш аз ӯама, релъаи дурусти обёрикунӣ, идоракунии захираҳои обӣ, сохтмони обанборҳои нав ва лъорӣ намудани усулҳои пешқадами обёрикунӣ дар ӯудуди минтақаҳои кишоварзӣ зарур мебошад.

Новобаста ба пастшавии ӯалми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар аввали солҳои 1990-ум дар минтақаҳои лъумӯурӣ, ӯалми умумии истифодаи обҳо кам нагардида, дар сатҳи 14 км³, ки 26%-и ӯалми умумии миёнасолони истифодаи захираҳои обӣ баробар мебошад, боқӣ мондааст. Истифодаи бебозгашт ӯангоми обёрикунӣ 16-20%-и ӯалми умумиро ташкил дода, талафот ӯангоми харољотҳои ӯайриистеҳсолӣ дар низоми байниҳолағӣ то 3км³ ё 30 %-и ӯалми умумии обгириро ташкил дода, қисмати зиёди талафоти обҳо ба каналҳои обёрикунӣ рост меоянд. Дар як қисмати ноӯияҳои минтақа талафот зиёд буда, қариб 40 %-и ӯалми умумии истифодаи обҳо дар вилоят ташкил медиҳад [5, с.45-56].

Дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ нақши муӯимро истифодаи самараноки заминҳои обёришаванда мебозад, ки зиёда аз 90% маҳсулоти соҳаи кишоварзиро дар минтақаҳои кишвар ташкил медиҳад. Моӯияти экологӣ-иктисодии заминҳои обёришаванда дар он зуӯур меёбад, ки вай ба баландшавии арзиши заминҳои кишоварзӣ ӯамчун унсури асосии низоми экологии минтақа мусоидат менамояд ва аз дуруст истифодабарӣ, такрористеҳсолкунӣ ва ӯифзу барқарорсозии ӯосилхезии заминҳои обёришаванда дар минтақаҳои кишвар таъмини беҳатарии озӯаворӣ саҳт вобастағӣ дошта, ӯамчун омили муӯими рушди иқтисодӣ-илтимои минтақа баромад мекунад. Дар чадвали 3 сохтори заминҳои кишти кишоварзӣ дар минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон таӣи солҳои 2016-2020 оварда шудааст.

Мавриди зикр аст, ки барои парвариши зироатҳои кишоварзӣ заминҳои обёришаванда нақши муӯим дошта, барои таъмини амнӣи озӯаворӣ, истеҳсоли маҳсулотҳои асосии кишоварзӣ ба монанди: пахта, зироати ӯалла ва ӯалладонағӣ, шолӣ, лъуворимақкаи донӣ, сабзавот, мева, ангур ва ӯайра созгор мебошад. Дар ин маврид мақоми маҳсусро истифодаи иқтидори имконпазири заминҳои обёришаванда ишғол менамояд, ки аз номгӯӣи истеҳсоли маҳсулотҳои асосии кишоварзӣ ва ӯолати истифодаи заминҳои кишти мазкур дар минтақаҳои вилояти Хатлон гувоҳӣ медиҳад (ӯадвали 3).

ӯадвали 3. Сохтори заминҳои обёришаванда аз рӯи маҳсулотҳои асосии кишоварзӣ дар минтақаҳои вилояти Хатлон, солҳои 2016- 2020, ӯаз. га:

Номгӯи зироатҳои кишоварзӣ	Солҳо				2020/2016, бо %
	2016	2018	2019	2020	
МИНТАҚАИ КҶҶЛОБ					
Гандум	30,0	21,0	28,5	34,4	114,6
Пахта	26,9	26,9	20,5	30,4	113,0
Картошка	2,7	3,4	3,4	2,5	92,5
Полезинҳо	2,9	2,0	2,5	2,8	120,6
Мевагинҳо	2,1	2,9	3,5	3,5	166,6
Шолӣ	0,3	0,3	0,3	0,2	66,6
Ҷамағӣ дар минтақа	64,9	56,6	58,7	73,8	113,7
МИНТАҚАИ ВАХШ					
Гандум	38,7	40,0	33,0	27,0	69,7
Пахта	115,5	95,5	101,5	93,7	81,1
Картошка	2,7	7,7	7,8	5,4	200,0
Полезинҳо	7,2	10,4	10,8	10,7	148,6
Мевагинҳо	9,5	10,8	11,2	11,6	122,1
Шолӣ	3,1	1,9	1,9	2,1	67,7
Ҷамағӣ дар минтақа	176,7	166,3	166,2	150,5	85,1
ВИЛОЯТИ ХАТЛОН					
Гандум	68,7	61,0	61,5	61,4	89,3
Пахта	142,4	122,4	122,0	124,1	87,1
Картошка	5,4	11,2	11,2	7,9	146,2
Полезинҳо	10,1	12,4	13,3	13,5	133,6

Мевагињо	11,6	13,7	14,7	15,1	130,1
Шолї	3,4	2,2	2,2	2,3	67,6
Њамагї дар вилоят	241,6	222,8	224,9	224,3	92,8

Сарчашма: Ҳисоботи ҷамъбасти оиди ӯноси кишти зироати дар солҳои 2016-2021// Сарраёсати Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон. – С. 3-25, 42-89, 135-275.

Таълили ҷадвали 3 нишон медиҳад, ки дар соли 2020 ӯҳми заминҳои обёришаванда дар минтақаи Кӯлоби вилоят – 73,8 ӯзор гектарро ташкил медиҳад, ки он 25,5%-и заминҳои обёришавандаи вилоятро ташкил медиҳад, ки ӯисаи асосии заминҳои обёришавандаро зироати ғалладонагињо, бахусус, гандум, пахта ва меваи полезињо дар кишти кишоварзии минтақа ташкил медиҳанд. Таъкики истифодаи заминҳои обёришавандаи вилояти Хатлон нишон медиҳад, ки истифодаи захираҳои обӣ барои энтиљоти кишоварзӣ 2280,5 ӯаз.м³ ташкил дода, аз он 19,4%-и он ба хољагињои минтақаи Кӯлоб рост меояд.

Таълилно нишон медиҳанд, ки яке аз сабабҳои самаранокии пасти истифодаи заминҳои обёришаванда норасоии маблағгузори давлатӣ оиди ҷорабиниҳои экологӣ-мелиоративӣ ва азнавсозии шабакаиҳои обёрикунӣ, обшўйкунии заминҳои обёришаванда ба ӯисоб мееравад.

Аз рӯи маълумотиҳои агентии мелиоратсия ва ирригатсияи Љумњурии Тоҷикистон бо мақсади беътаркунии ӯолати мелиоративии заминҳои обёришаванда, баланд бардоштани ӯосилнокии баланди зироати кишоварзӣ дар давраи солҳои 1996-2019 дар майдони 151,4 ӯзор гектар корҳои экологӣ-мелиоративӣ ва беътаркунии ӯолати ғайриканоатбахши заминҳои обёришаванда гузаронида шудааст. Таълили ӯолати мелиоративии заминҳои обёришаванда ва иқтидори ирригатсионӣ дар минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон нишон медиҳад, ки ӯолати техникии онҳо ба талаботи имрузаи рушди соҳаи кишоварзӣ ҷавобгў нест. Лекин, новобаста ба арзиши баланди заминҳои қорами обӣ, ба ӯисаи онҳо 93%-и истифодаи обҳои кишоварзӣ рост омада, қариб 95%-и маъсулоти растанипарварӣ дар минтақаҳои ъумњурии маъз дар ӯамин категорияи заминҳо истењсол карда мешаванд [6, с.41].

Бо сабаби фарсудашавии иншоотиҳои обтаъминкунӣ қариб сеяки талъизоти насосињо ва қубурҳои обгузар, инчунин гарони нерӯи барқ ва норасоии он дар фаслҳои бањор ва тобистон қариби наздик 262 ӯаз. га обёрӣ карда мешавад. Аз 1823 ъонҳои дренажи амудии мављуда наздик ба 74% - ашон дар ӯолати ғайрикорӣ қарор дорад, ки ӯолати ғай-риканоатбахши роњҳои истифодашавандаи барқии идораи низоми обёрикунӣ душвор мегардонанд. Новобаста ба маблағгузорињои буљаи давлатӣ ва ташкилотҳои байналхалқӣ мушкилотҳои дар бахши заминҳои обии кишвар, аз ъумла минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон хеле зиёдаанд. Инчунин заминҳои обие, ки ӯолати мелиоративӣ-ирригатсиониашон ғайриканоатбахш мебошанд, афзуда, сатњи обҳои зеризаминӣ дар ҷуқурии 15% коњиш ёфта, инчунин заминҳои шўрзаниашон баланд дар минтақа то 25-30% боки мондаанд. Ин раванд бо сабаби шўразании дубораи заминҳои обёришаванда боз ӯам тезу тунд гашта, наздик ба 40%-и заминҳои обёришаванда ба таназулёбӣ гирифта мебошанд [6, с.57-65].

Чи тавре, ки аз паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон бармеояд: «...Моро зарур аст, ки маданияти баланди заминдориро риоя намуда, ҷиҳати истифодаи самараноку сарфакоронаи об барои обёрии заминҳо, ҷорӣ намудани технологияҳои каммасраф дар соҳаи кишоварзӣ ва ҳифзи захираҳои об тадбирҳои доимӣ андешем. То имрӯз дар самти азхудкунии заминҳои нави обёришаванда, барқарорсозии заминҳои аз гардиши кишоварзӣ берунмонда ва рушди соҳаи кишоварзӣ дар минтақаҳои гуногуни кишвар 12 лоиҳаи сармоягузори давлатӣ дар ҳаҷми қариб 2 миллиард сомонӣ татбиқ гардидааст ва ҳоло ҷунин лоиҳаҳо ба маблағи 665 миллион сомонӣ идома доранд. Вазорати кишоварзӣ, Агентии беҳдошти замин ва обёрӣ яқчо бо мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ вазифадоранд, ки дар самти пешгирӣ кардани аз гардиши кишоварзӣ баромадан ва шўршавии заминҳои обёришаванда тадбирҳои доимӣ андешанд...» [8].

Тавре аз ҷадвалҳои болозикр бармеояд, тайи солҳои охир аз ӯисоби заминҳои партов ва ҷароғињо ӯисаи заминҳои кишоварзи доштаи ноњияҳои минтақаи Кӯлоб афзоиш ёфта

истодааст. Таъқикотњо нишон медињад, ки дар соли 2020 дар сатњи вилоят 20,2 њазор гектари заминњои партов, ки аз он 18, 4 њазор гектарашро заминњои обёришаванда ташкил медињад ба гардиши кишоварзї оварда шуданд. Тибќи таълилно 5,8%-фисад заминњои партови минтаќаи Кўлоб аз он 7,8%-и заминњои обёришавандаи вилояти Хатлонро ташкил медињад, ки ба гардиши кишоварзї дароварда шудаанд.

Яке аз масъалањои асосї дар ин раванд шўразани заминњои обёришаванда дар минтаќа ба њисоб меравад ва пањншавии вазњи ин раванд дар интињо ба ғайри самаранок истифодабарии имконпазири захиравї-табиї, махсусан заминњои обёришаванда оварда мерасонад. Зарари иќтисодї аз њисоби нагирифтани њосили зироатњои асосии кишоварзї, пеш аз њама пахта хеле зиёд буда, зарари экологї дар навбати худ аз њисоби ифлосшавии заминњои обёришаванда якчанд маротиба зиёдтар мушоњида карда мешаванд. Масалан, агар њосилнокии пахта дар минтаќаи Кўлоб ба њисоби миёна дар солњои 1988-1992 аз як гектар 21,4-25,1 сентнер/гектарро ташкил мекард, ин раќам аллаќай солњои 2000 ба 14,1 ва солњои 2020 ба 19 сентнер/гектар баробар мебошад.

Натилъи тадќикоти маќолаи мазкур нишон медињад, ки барои соњаи кишоварзї масъалаи муњим ва рузмарра - ин ғайрисамаранок истифодабарии заминњои обёришаванда дар минтаќањо мебошад. Аз ин хотир, ба фикри мо дар стратегияи рушди соњаи кишоварзї дар солњои наздик масъалаи рушди устувори минтаќањои кишоварзї ба њисоб гирифта шавад. Барои ин ба мо зарур аст, ки бањои дурусти экологї-иќтисодї ба заминњои обёришавандаи кишоварзї дињем.

Њамин тариќ, њолати кунунї ва истифодаи заминњои обёришаванда дар минтаќаи Кўлоби вилояти Хатлон нишон медињад:

-сабаби асосии њолати пасти истифодаи самаранокии истифодаи заминњои обёришаванда дар минтаќаи Кўлоби вилояти Хатлон ин бад будани вазњи экологии заминњои мазкури кишоварзї ва низоми экологї-мелиоративии онњо мебошад, ки он ба таъмини бехатарии озуќаворї дар минтаќањои кишвар таъсири манфї мерасонад. Ин раванд, пеш аз њама, дар рушди ањолї ва зиёд гардидани талаботи мардум бо мањсулоти ниёзи аввалаи озуќаворї, таъназулёбии заминњои обёришаванда ва низоми мелиоративї-ирригатсионї ва рельаи нодурусти обёрикунї дар минтаќањои кишоварзї, дуруст риоя нагардидани чорабинињои дастаљамъонаи экологї-муњофизатии заминњои обёришаванда мебошад;

-њосилнокии зироатњои асосии кишоварзї дар минтаќањои кишвар, аз љумла минтаќаи Кўлоби вилояти Хатлон дар нисбати дигар нишондињандањои иќтисодии минтаќањои кишвар хеле паст мебошад, ки сабабњои асосии он дар риоя нагардидани низоми пешқадами парвариши зироатњои кишоварзї, камтар истифода бурдани нурињои минералї ва органикї, љорї намудани низоми киштгардони заминњои обёришавандаи минтаќа, паст будани сифати тухми зироатњои кишоварзї ва муњофизати биологии растанињо ва амсоли инњо дидан мумкин аст;

-таълилно нишон медињанд, ки заминњои обёришавандаи дар њолати мелиоративии ғайриќаноатбахш ќарор дошта, афзоиш меёбанд, баландшавии сатњи обњои зеризаминї низ дар минтаќа 10-12% афзоиш ёфтааст. Шўразамини заминњои обї дар минтаќа ба гурўњи дуњоми шомил буда, то 23% мушоњида карда мешавад. Зиёда а 40%-и заминњои обёришавандаи дар минтаќа ба воситаи истгоњњои насосї ва мошинњо обёри карда мешаванд, ки бо сабаби фарсудашавї ќариб сеяки тальњизоти насосию барќї, кубурњои обгузар, гаронии нерўи барќ ва норасогии он дар ваќти заместону бањор ба мушкили рў ба рў мегарданд;

-дар шароити камборишї дар минтаќањои љумњури истифодаи оќилонаи заминњои обёришавандаи кишоварзї бидуни љоринамоии технологияњои обсарфакунанда ва ландшафти табиї имконнопазир мебошад. Бинобар ин, азхудкунии заминњои нави обёришаванда дар оянда бо таќвият бахшидан ва љоринамоии технологияњои обу захирасарфакунанда бо имкониятњои обёрикунии заминњои кишти кишоварзї алоќаманд мебошад. Тоза кардани зањбуру зањкашњо ва гузаронидани чорабинињои дастаљамъонаи мелиоративї-ирригатсионї ва низоми пешқадами обёрикунии заминњои обёришавандаи кишоварзї ба ин мусоидат мекунанд;

-ташаққули механизми ташкилї-хољагидорї ва љорї намудани шаклњои хољагидорї ва моликиятдорї ба замин, гузаронидани чорабинињои азнавсозии низоми обёрикунї ва муњофи-

зати экологии заминҳои обёришаванда имкон медиҳад, ки ҷамғовариҳои умумии ғосили зироатҳои кишоварзӣ аз ғосили баландбардории ғосилнокӣ баъди азнавсозӣ ва реҷаи дурусти обёрикуни зиёд шуда, арзиши маъсулоти умумӣ аз ғосили ғаммаи намудҳои маблағљудокунӣ булети давлатӣ афзоиш дода шуда, он бунёди ҷойҳои нави корӣ, пардохти андозҳо, кушодани имкониятҳои нав барои таъвилгарони ғуноғун ва умуман, дар баландбардории некуаъволии мардум дар минтақа таъсири мусбӣ мерасонад.

Муқарриз: н.и.и. Сафаров А.А.

АДАБИЁТ

1. Омори солони вилояти Хатлон // [Матн] / Маълумоти оморӣ. Сарраёсати Агентии оморӣ назди Президенти Љумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон. // [Матн] / -Бохтар-2021. – С. 8-10.
2. Комилов Н.Б. Вазъи истифодаи захираҳои замин дар кишоварзии ЉТ ва минтақаҳои он. // [Матн] / Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон – Душанбе: « Сино», 2019.-№3. Қисми 2. -С.170-180
3. Кишоварзӣ дар Љумҳурии Тоҷикистон. // [Матн] / Маълумоти оморӣ. Агентии оморӣ назди Президенти Љумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе: 2020. – С. 18-20.
4. Комилов Н.Б. Захираҳои замини табиоти кишоварзии минтақаи Қўлоб :мушкилотҳо ва роҳҳои беҳтарсозии онҳо. // [Матн] / Паёми ДМТ (маълумоти илмӣ). Бахши илмҳои иқтисодӣ, №3 (2018). –Д.: «Сино»-2016. – С.76-81.
5. Омори солони вилояти Хатлон дар солҳои 1992-2020. // [Матн] / Сарраёсати Агентии оморӣ назди Президенти Љумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, 2021. – С. 45-56.
6. Амиров П.Қ. Автореферат диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои иқтисодӣ. // [Матн] / “Самаранокҳои истифодабарии захираҳои заминҳои қўҳӣ, байниқўҳӣ ва наздиқўҳӣ вилояти Хатлон (дар мисоли маводҳои минтақаи Қўлоб)”. –Душанбе: 2018. – С. 41.
7. Исайнов Њ.Р. Эффективность использования мелиоративно ирригационного потенциала аридного региона: эколого-экономические аспекты. Х. Р Исайнов // [Текст] / Вестник РТСУ. Серия экономических наук. –Душанбе: - 2016. - №3 (54). Қ.І. – С. 57-65.
8. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Љумҳурии Тоҷикистон муътарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маълумоти олии кишвар. Аз 22 декабри соли 2017. [Захираи электронӣ: <http://www.president.tj>]. (Санаи муқаррир: 1.02.2018).

ИСТИФОДАИ ЗАХИРАҲОИ ЗАМИНҲОИ ОБЁРИШАВАНДА ДАР МИНТАҚАИ ҚЎЛОБИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Фишурда. Мақолаи мазкур муҳимтарин масъалаҳои сарфакоронаи истифодаи захираҳои заминҳои обёришавандаро дар минтақаи Қўлоби вилояти Хатлон мавриди таҳқиқот қарор дода шудааст. Муаллифон бештар ба тавсифи захиравӣ-табиӣ минтақаи Қўлоби вилояти Хатлон, майдонҳои кишти кишоварзӣ дар минтақаҳои Љумҳурии Тоҷикистон, сохтори заминҳои обёришаванда аз рӯи маъсулотҳои асосии кишоварзӣ дар минтақаҳои вилояти Хатлон ағамият додаанд. Дар мақола муаллифон факту далелҳои илмӣ, нишондиҳандаҳои оморӣ, таъсири омилҳои экологӣ ба ғосилхезии заминҳои обёришавандаи минтақаро дарёфт карда таъли्लӣ гузаронидаанд.

Натиҷаи таҳқиқоти мақолаи мазкур нишон медиҳад, барои соҳаи кишоварзӣ масъалаи муҳим ва рузмарра - ин ғайрисамаранок истифодабарии заминҳои обёришаванда дар минтақаҳо мебошад. Аз ин хотир, ба фикри муаллифон дар стратегияи рушди соҳаи кишоварзӣ дар солҳои наздик масъалаи рушди устувори минтақаҳои кишоварзӣ ба ғосиб гирифта шавад. Барои ин ба мо зарур аст, ки баҳои дурусти экологӣ-иқтисодӣ ба заминҳои обёришавандаи кишоварзӣ диҳем.

Калидвожаҳо: истифодаи заминҳо, заминҳои кишоварзӣ, обёрикунии заминҳо, чорабиниҳои экологӣ-мелиоративӣ, заминҳои обӣ, заминҳои минтақавӣ.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОРОШАЕМЫХ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В КУЛЯБСКОМ РАЙОНЕ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются наиболее важные вопросы хозяйственного использования орошаемых земельных ресурсов Кулябского района Хатлонской области. Больше внимания авторы уделили описанию природных богатств Кулябского района Хатлонской области, сельскохозяйственных угодий в регионах Республики Таджикистан, структуре орошаемых земель по основным сельскохозяйственным продуктам в районах Хатлонской области. В статье авторы нашли и проанализировали научные факты, статистические показатели, влияние факторов окружающей среды на плодородие орошаемых земель региона.

Результат исследования данной статьи показывает, что неэффективное использование орошаемых земель в регионах является важной и повседневной проблемой для аграрного сектора. Поэтому, по мнению авторов, стратегия развития аграрного сектора на ближайшие годы должна учитывать вопрос устойчивого развития аграрных регионов. Для этого нам необходимо дать правильную эколого-экономическую оценку землям орошаемых сельскохозяйственных угодий.

Ключевые слова: землепользование, земли сельскохозяйственного назначения, орошение земель, эколого-мелиоративные мероприятия, водные угодья, земли региона.

LAND USE IRRIGATION IN KULOB DISTRICT OF KHATLON REGION

Annotation. This article discusses the most important issues of the economic use of irrigated land resources in the Kulyab district of the Khatlon region. The authors paid more attention to the description of the natural resources of the Kulyab district of the Khatlon region, agricultural land in the regions of the Republic of Tajikistan, the structure of irrigated lands by main agricultural products in the regions of the Khatlon region. In the article, the authors found and analyzed scientific facts, statistical indicators, the influence of environmental factors on the fertility of irrigated lands in the region.

The result of the study of this article shows that the inefficient use of irrigated land in the regions is an important and daily problem for the agricultural sector. Therefore, according to the authors, the strategy for the development of the agricultural sector for the coming years should take into account the issue of sustainable development of agricultural regions. To do this, we need to give a correct ecological and economic assessment of the lands of irrigated agricultural land.

Keywords: land use, agricultural land, land irrigation, environmental and reclamation measures, water areas, lands of the region.

Маълумот дар бораи муаллифон:

Шералиев Эмомали Нуралиевич – н.и.и., дотсенти кафедраи молияи Донишгоњи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. **Суроға:** 734055, Љумњурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, кўчаи Нахимов 64/14. **Тел:** (+992) 935198111.

Тешаев Мирзошариф Саидчафарович – унвонљўи кафедраи молия ва қарзи Донишгоњи давлатии Қўлоб ба номи Абуабдуллоњи Рўдакӣ. **Суроға:** 163 ш.Қўлоб мањаллаи Рањимзода. **Тел:** (+992) 918293830.

Информация об авторах:

Шералиев Эмомали Нуралиевич – к.э.н., доцент кафедры финансов Таджикской государственной финансово-экономического университета, **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан. г. Душанбе, улица Нахимова 64/14.

Тел: (+992) 935198111.

Тешаев Мирзошариф Саиджафарович – соискатель кафедры финансов и кредита Кулябского государственного университета имени Абуабдуллахи Рудаки. **Адрес:** ул. Рахимзодинский, г. Куляб, 163. **Тел:** (+992) 918293830.

Information about the authors:

Sheraliev Emomali Nuralievich – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance Tajik State University of Finance and Economics. **Address:** 734055, Republic of Tajikistan. Dushanbe, Nakhimov Street 64/14. **Phone:** (+992) 935198111.

Teshaev Mirzoshari Saidzhafarovich – researcher at the Department of Finance and Credit of the Kulob State University named after Abuabdullahi Rudaki **Address:** Rakhimzoda Street, Kulyab, 163. **Phone:** (+992) 918293830.

ТДУ: 631.115 (575.34)

ИНТЕНСИФИКАТСИЯИ ИСТЕЪСОЛОТИ ХОЪАГИЊО ВА КОРХОНАЊОИ МИНТАКАИ АГРОСАНОАТИИ КЎЛОБ

Саидов П.М.

Донишгоњи давлатии Кўлоб ба номи Абуабдуллоњи Рӯдакӣ

Дар шароити рақобати шадиди иқтисодӣ бозорӣ яке аз масъалаи муҳим дар назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон – таъмини амнияти озуқаворӣ аҳолии кишвар, аз ҷумла бо истифодаи захираҳо ва имконоти дохилии ҷумҳурӣ истодааст. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии ҳеш ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон санаи 26 декабри соли 2018 чунин иброз намуданд: «...Ҳадафи асосии сиёсати иқтисодии давлат ин таъмини рушди босуботи иқтисодиёт мебошад ва ҳамаи нақшаҳои он, асосан, дар доираи ҷаҳор ҳадафи стратегӣ, яъне таъмини истиқлолияти энергетикӣ, баровардани кишвар аз ночории коммуникатсионӣ ва таъмини амнияти озуқаворӣ ва паст кардани ҷараёни муҳоҷироти мебошад» [4]. Лозим ба ёдоварист, ки масоили дар боло қайд шуда имрӯзҳо аксари мамолики ҷаҳони муосирро пайгирӣ менамоянд. Арзёбии таърибаи ҷаҳонии рушди маҳалли деҳотро аз ҷаҳони тамоюлҳои афзоиши аҳолии ҷаҳон, аз ҷумла аҳолии деҳоти он оғоз намудан ба мақсад мувофиқ мебошад. Яке аз ташкилоти бонуфузи байналхалқӣ шумораи муҳоҷирони меҳнатӣ дар ҷаҳон зиёда аз 214 млн. нафарро ташкил медиҳанд. Ин нишондиҳанда дар соли 2000-ум 179 млн. нафарро ташкил дода буд. Мутахассисон бар он назаранд, ки ин нишондиҳанда бо ин суръати афзоиш дар соли 2050 405 млн. нафарро ташкил хоҳад дод. Қайд шудааст, ки 40,3% муҳоҷирати муҳоҷирон ба давлатҳои нимқураи шимолӣ рост меояд. Таносуби ҷойгиршавии аҳолии шаҳру деҳот паълӯи дигари ин масъала дар миқёси ҷаҳон мебошад. Аз рӯи маълумоти СММ таносуби байни аҳолии шаҳру деҳот дар ҷаҳон 51% бар 49% мебошад, яъне 3,672 млрд. аҳолии қураи замин шаҳрнشين мебошанд. Ҳамчунин, СММ бо иттилои расмӣ-омории худ хабар медиҳад, ки 35% аҳолии шаҳрншини ҷаҳон дар маҳалҳои нообод ва аз ҷумла 24 % дар маҳалҳои ноободи бидуни шароити яқумдараљаи санитарии беҳдоштӣ зиндагӣ мекунанд [6, с.71-74]. Дурнамо ин аст, ки бо назардошти таъсири омилҳои иқтисодӣ, технологияи инноватсионӣ дигар шаҳрҳо имконияти бо ҷойи қори доимӣ таъмин кардани чунин миқдори зиёди аҳолиро надоранд.

Мавриди зикри хос аст, ки дар кишоварзии ҷаҳон 6,0% МУД он истеъсол шуда, 9,2% тилорати ҷаҳон ба ин соња рост меояд ва 36,7% аҳолии машғули қори ҷаҳон дар ин соња ба қор фаро гирифта шудаанд. Захираҳои замини ҷаҳон - 13392 млрд. га, аз ҷумла 4055 млн. га замини аҳамияти кишоварзидошта ташкил медиҳад, ки аз он 1,5 млрд. га замини шудгор мебошад. Барои бо озуқа таъмин намудани ҷар як соқини Замин 0,3 га ва зиндагӣ қарданаш 0,07-0,09 га замин зарур аст. Ин дар ҳолат, ки аҳолии Замин ҷар сол 80 млн. нафар афзоиш меёбад.

Мувофиқи маълумоти Ташкилоти байналхалқии озуқаворӣ СММ имрӯзҳо дар қураи Замин зиёда аз 1 млрд одамон гуруснагӣ мекашанд. Қоршиносони ин ташкилоти бонуфуз пешбинӣ намуданд, ки қамчинии маводи озуқаворӣ то соли 2025 ҳаљман 130 млн тоннаро ташкил медиҳад [8, с.5-10].

Лозим ба ёдоварист, ки тамоюлҳои рушди иқтисодӣ ҷаҳони муосир ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ва иқтисодӣ он низ бетаъсир намондааст. Дар ҳудуди РСС Тоҷикистон дар соли 1960 мувофиқи омили расмӣ ҳамагӣ 2044,8 ҳаз. нафар аҳоли зиндагӣ мекард. Ҳоло ин нишондиҳанда 9,6 млн. нафарро ташкил медиҳад. Яъне дар 61соли охир аҳолии ҷумҳурии мо 7,6 ҳаз.

нафар ё 4,7 маротиба афзоиш ёфтааст. Аммо дар ӯамин фосилаи ваќт майдони замини шудгори кишоварзии ӯумӯӯӯ ӯамағӣ 15,4 % афзоиш ёфтааст [8 , с.230].

Истифодаи самараноки иќтидори кишоварзии мамлакат, бо мақсади таъмини амнияти озуқавории кишвар ва нигоҳ доштани устувории бозорҳои истеъмолӣ кишвар ӯињати кам кардани таъсири хавфҳои энtimerолӣ барои ноилшавӣ ба нишондињандаҳои мусбии соња дар соли 2020 мусоидат намуд. Мувофиќи маълумоти оморӣ дар соли 2020 ӯаљи умумии маъсулоти кишоварзӣ дар ӯамаи шаклиҳои хољагидорӣ 33607,1 млн. сомони ро ташкил дод, ки нисбат ба соли гузашта бо нархҳои муқоисавӣ ба андозаи 8,8 фоиз зиёд мебошад. Суръати рушд нисбат ба соли гузашта 1,7 фоиз афзоиш ёфт. Дар ӯаљи умумии маъсулоти кишоварзӣ ӯиссаи хољагииҳои ӯамоавӣ ва дењкони 16819 млн. сомони ё ба андозаи 50 фоиз ва ӯиссаи хољагииҳои аҳоли 16788,1 млн. сомони ё 50 фоизро ташкил медињад. ӯаљи умумии маъсулоти растанипарварӣ ба 23853,5 млн. сомони (70,9%) баробар гардид, ки нисбат ба соли гузашта ба андозаи 8,1 фоиз зиёд мебошад. ӯиссаи хољагииҳои ӯамоавӣ ва дењкони дар ӯаљи умумии маъсулоти растанипарварӣ 15389,2 млн сомони ё 64,5 фоиз ва ӯиссаи хољагииҳои аҳоли 8464,3 млн сомони ро ташкил дода, ба 35,5 фоиз баробар мебошад. ӯаљи умумии маъсулоти чорводорӣ ба 9753,6 млн. сомони (29,1%) баробар гардида, нисбат ба соли гузашта, ба андозаи 10,7 фоиз зиёд гардид. ӯиссаи хољагииҳои ӯамоавӣ ва дењкони дар ӯаљи умумии маъсулоти чорводорӣ 1429,8 млн. сомони 14,7 фоиз ва ӯиссаи хољагииҳои аҳоли 8323,8 млн. сомони ё 85,3 фоизро ташкил медињад [7, с.2-3].

Истилоњи «интенсификация» маънои фаъолияти шиддатнокро медињад. Дар заминдорӣ рушди интенсивӣ гуфта истифодаи самараноки воситаи асосии истеъсолоти кишоварзӣ, яъне замин дар назар дошта мешавад. Дар маънои иќтисоди зери мафъуми интенсификацияи истеъсолоти кишоварзӣ истифодаи воситаҳои истеъсолоти нисбатан такмилёфта ва мењнати коркунони дараљаи тахассусашон баланд дар ӯамон як масоњати муайяни майдони замини кишт ба мақсади ӯарчӣ зиёдтар истеъсол кардани маъсулот фаъмида мешавад, ки дар асоси он самаранокии кулли соњаҳои кишоварзиро баланд бардоштан мумкин аст. ӯамин тариќ, интенсификация ӯараёни иќтисодиест, ки зимни он аз ӯисоби афзоиши харољотњо ба ӯар як сар чорво ва воњиди майдони кишт зиёдшавии истеъсоли маъсулот ва баландшавии сифати он дар соњаҳои растанипарварӣ ва чорводорӣ имконпазир мегардад. Ин раванд мунтазам ба пастшавии харољотњо барои истеъсол ва фуруши маъсулоти кишоварзӣ мусоидат менамояд.

Љадвали 1. Динамикаи ӯосилхезии зироати гандум бо назардошти истифодаи оқилонаи нуриҳои минералӣ дар хољагииҳои хурди дењкони минтакаи Кӯлоб дар солиҳои 2018-2021(сентнер/га)

Хољагииҳо	Масоњати кишт,га		ӯосилноки, сентнер/га		ӯаљи истеъсол, тонна		Фарқияти ӯИ с. 2021 нисбати 2018 тонна
	2018	2021	2018	2021	2018	2021	
ХД «Мақсуд» н.Восеъ	10,59	14	12,3	30	13	42	+29,0
ХД «Назарали Х» н.Фархор	1	1,5	18	40,7	1,8	6,1	+4,3
ХД «Чорбоғ» н.Кӯлоб	4	0,5	30	18	12	1,8	-10,2
ХД «Шарифов З» н. Муъминобод	2,05	1,12	23,4	18,8	4,8	2,1	-2,7
ХД «Қарахонова Ш» н.Ш. Шоиин	2,6	2,6	25	26,9	6,5	7	+0,5
ХД «Исмонова Ч.» н.М.Њамадонӣ	0,5	1	48	49	2,4	4,9	+0,1
ХД «Хуршед 11» н.Ховалинг	3,5	3,5	23,1	20,9	8,1	7,3	-0,8
ХД «Гулов О» н. Данғара	9,6	5	32	32,2	30,7	16,1	-14,6

ХД «Дилшод» н. Балъувон	27	11,4	19,3	23,7	52,1	27	-25,1
----------------------------	----	------	------	------	------	----	-------

Сарчашма: Ёадвал дар асоси маълумоти раёсати омери минтақаи Кўлоб баъисобгирӣ шудааст.

Интенсификатсияи кишоварзӣ ба пешрафти илмӣ-техникӣ, афзоиши техника ва технологияи иқтисодии истеъсолиашон баланд, нуриҳои минералӣ, мелиоратсияи заминҳои киштшуда, кишти тухмии сифаташ баланд ва парвариши зотҳои чорвои сермаъсул асос меёбад. Бо иборати дигар, интенсификатсия ин ҷараёни объективӣ-қонунии тараққиёти кишоварзӣ дар асоси тақдироти истеъсоли васеъ мебошад. Яъне, интенсификатсия рушди оддии воситаҳои истеъсолоти набува, балки тараққиёти мунтазами сифатии қувваи истеъсолкунандаи кишоварзӣ аст. Бо ин мақсад, мо дар қори таъқиқоти худ истифодаи роҳи интенсивии парвариши зироати кишоварзӣ, аз ҷумла кишти зироати гандумро дар ҳолагии деҳқонии минтақаи Кўлоб мавриди баррасӣ қарор додем. Ёдовар мешавем, ки кишти зироати гандуми ӯсилаи якуми заминҳои шудгори обии ҳолагии номбурда ба ӯсилаи меравад. Қобили қайд аст, дар маълуми шароити кишти гандум дар ӯама ҳолагии таълилушуда яхела аст.

Таълилу маводи ёадвал ва пурсиҳои нишон додаанд, ки дар миёни ин ҳолагии дар 3 ҳолаи тухмӣ, истифодаи нуриҳои минералӣ ва воситаҳои химиявии муҳофизати растаниҳои мувофиқи талаботи ӯйдоста ба роҳ монда шудааст, ки ин ба натиҷаи нисбии истеъсолоти ин ҳолагии таъсири мусбӣ расонидааст. Аз таълилу ёадвали номбурда бармеояд, ки дар натиҷаи истифодаи дурусти нуриҳои минералӣ ва воситаҳои химиявии муҳофизати растаниҳои дар ҳолагии деҳқонии «Мақсуд» -и нисбии Восеъ дар соли 2021 нисбати соли 2018 нисбии истеъсоли гандум мувофиқан 29 тонна ё 2, 3 маротиба афзоиш ёфтааст.

Нисбии истеъсоли гандум дар ҳолагии деҳқонии «Дилшод» -и нисбии Балъувон соли 2021 нисбат ба соли 2018 -25,1 тона ё 48,1 % тамоҷули камшавиро доро мебошад. Ёамчунин, аз таълилу маълум аст, ки дар маълуми аз ӯсилаи афзоиши ӯсилнокии зироати номбурда дар ин ҳолагии нисбии истеъсоли гандум нисбати дигар ҳолагии минтақа зиёд аст.

Мақсади асосии интенсификатсияи кишоварзӣ ин ӯарҷи зиёдтар истеъсол қардани маъсулоти сифаташ баланд барои талаботи рӯзафуни аҳоли мебошад. Интенсификатсия дар наздикшавии шароитҳои моддӣ-маънавии зиндагии аҳолии шаҳру деҳот нақши муҳимро мебошад ва ӯамчунон, ба беътаршавии дарлаи мусаллаи меънат ва ташкили истеъсолоти кишоварзӣ мусоидат менамояд. Тезонидани раванди илмӣ-техникӣ дар кишоварзӣ таносуби миёни меънати зинда ва меънати таассумэфтаро, ки барои истеъсоли воҳиди маъсулот сарф мешаванд, тағйир медиҳад. Дар ин ҳолат ниссаи меънати гузашта афзуда, меънати зинда ихтисор мегардад ва дар нисбати қор ҳаролатҳои умумии меънат барои истеъсоли 1 сент. маъсулот кам мешаванд. Моҳияти иқтисодии интенсификатсия ӯамчун самти муҳими тараққиёти кишоварзӣ низ дар ӯамин ҳолат зуъур мекунад.

Интенсификатсияи кишоварзӣ ҷараёни мураккаби иқтисодист, ки ӯама ӯабнаҳои муҳими истеъсолоти кишоварзиро фаро мегирад. Интенсификатсияро дар кишоварзӣ низомии нишондиҳандаҳои арзишию нагурали ва умумию ӯузи таъсиф мекунад. Қобили қайд аст, ки дарлаи интенсивии (шиддатнокии) истеъсолоти кишоварзӣ ва самаранокии иқтисодии интенсификатсия мафҳумҳои мухталифанд. Ёар кадоми онҳо мавриди истифода ва нишондиҳандаҳои ба худ ҳосро доро мебошанд. Аз ин рӯ, фарқияти онҳо шартӣ муҳим дар омӯзиши интенсификатсия ба шумор меравад. Дарлаи интенсивии истеъсолоти кишоварзӣ дар айнаи замон таъмин будани истеъсолотро бо воситаҳои меънат, предмети меънат ва меънати зинда инъикос мекунад, ки дорои чунин нишондиҳандаҳоаст:

1. Нишондиҳандаи умуми (асоси)-и дарлаи интенсивии истеъсолоти кишоварзӣ ин суммаи арзишҳои фондҳои асосии истеъсоли ва ҳаролатҳои ӯории истеъсолот (бидуни истеълоқ) мебошад, ки ба майдони замини кишоварзӣ (замини аҳамияти кишоварзидошта, замини кишт) тақсим қарда шудааст [8, с.248]. Ин нишондиҳанда ба тариқи зерин нисоб қарда мешавад:

$$D_u = \frac{\Phi_a + X_q}{S},$$

дар ин ӯо: D_u – дарлаи интенсивии истеъсолоти кишоварзӣ.

Φ_a – арзиши фондҳои истеҳсоли, сом.;
 $X_{\text{л}}$ – харољотҳои љории истеҳсоли, сом.;
 S – майдони замини кишоварзӣ, га.

Ин нишондиҳандаи мустақил ва асосии дарљаи интенсивии истеҳсолоти кишоварзӣ мебошад. Нишондиҳандаи номбурда моњияти интенсификатсия, яъне контсентратсияи мењнати таљассумѐфта (гузашта) ва зиндаро дар воњиди майдони замин инњикос менамояд. Агар ба сифати тақсимкунанда майдони замини кишоварзӣ (замини ањамияти кишоварзидошта) гирифта шавад, он гоњ нишондиҳанда дарљаи интенсивии истеҳсолоти кишоварзиро инњикос мекунад. Ва агар ба сифати тақсимкунанда майдони замини кишт гирифта шавад, он гоњ нишондиҳандаи мазкур барои тавсифи истифодаи интенсивии (шиддатноки) заминдорӣ истифода бурда мешавад. Барои тањлили њамалњониба ва амиќи дарљаи интенсивии истеҳсолоти кишоварзӣ нишондиҳандаи асосиро ба ду нишондиҳандаи иловагӣ људо намудан мумкин аст.

2. Арзиши воситаҳои асосии истеҳсолот (фондҳои асосии истеҳсолот) ба њар як гектар замини ањамияти кишоварзидошта. Нишондиҳандаи мазкур чунин њисоб карда мешавад:

$$D_u = \frac{\Phi_a}{S}.$$

Ин нишондиҳандаи нишондиҳандаи мустақил буда, барои бањо додан ба дарљаи интенсивии истеҳсолоти кишоварзӣ ањамияти муњим дорад. Чунки тањмин будани кишоварзӣ бо воситаҳои асосии сифаташ баланд ин мањнои баландшавии дарљаи истифодаи интенсивии заминҳои ањамияти кишоварзидоштаро дорад. Воситаҳои асосӣ на танњо як қисми арзиши худро ба мањсулоти растанипарварӣ ва чорводорӣ мегузаронад, балки истифодаи оқилонаи воситаҳои гардонро низ тањмин мекунад, ки дар алоќамандӣ ба онњо дар љараёни истеҳсолот иштирок менамоянд. Нишондиҳандаҳои арзиши воситаҳои асосии истеҳсолот ба њар 1 га майдони замини кишт (замини ањамияти кишоварзидошта) дар тадќикоту тањлилҳои иќтисодӣ ба таври васеъ истифода бурда мешаванд. Ин нишондиҳандаро дар кишоварзӣ фондтањминӣ низ меноманд. Ва он дар таљрибаи кишоварзӣ бештари ваќт ба њар 1 га замини кишт ё замини ањамияти кишоварзидошта муайян карда мешавад.

3. Суммаи харољотҳои истеҳсолии љорӣ (дар шакли пулӣ) ба њар 1 га замини кишт. Ин нишондиҳанда бо формулаи зерин муайян карда мешавад: $D''_u = \frac{X_u}{S}$. Барои муайян кардани сум-

маи харољотҳои истеҳсолии љорӣ арзиши истењлокии фондҳои асосӣ ба суммаи фондҳои гардони дар љараёни истеҳсолот дар растанипарварӣ ва чорводорӣ сарфшуда љамъ карда мешавад. Масалан, мутахассисон дарљаи интенсивии баъзе зироатҳои кишоварзиро аз рӯи харољотҳои истеҳсолии онњо ба њисоби њар 1 га замини кишт муайян ва муқоиса намуданд. Дар натиља маълум гардид, ки харољотҳои истеҳсолии љорӣ ба њар як гектар сабзавот, картошка, лаблабуи қанд назар ба харољотҳои истеҳсоли љории 1 га зироатҳои ғалладонагӣ мувофиқан 16, 11 ва 7 маротиба зиёд аст.

4. Харљи мењнати зинда ба воњиди майдони замин ба дарљаи интенсивии зироатҳои алоњида (соња ё хољагӣ) бањо дода метавонад: $D_u = \frac{t_m}{S}$, дар ин ҷо t_m – харљи мењнати зинда, одам/соат. бошад

Харљи мењнати зинда дар воњиди майдони замини кишт вобаста аз як зумра шароитњо – дарљаи механизатсия, махсусгардонӣ, омилҳои табиӣ ва ғ. таѓйир меѐбад. Дар миёни онњо нақши муњимро дарљаи механизатсия ва автоматикунонии истеҳсолот мебозанд. Аз ин лињоз, дарљаи интенсивии ин ва ё он зироат (хољагӣ, соња)-ро бе назардошти дарљаи механизатсия, яъне танњо аз рӯи харљи мењнати зиндаи барои парваришу нигоњубини он сарфшуда муайян кардан қобили қабул нест. Зеро ин амал танњо дар њолати ба њисоб гирифтани дарљаи механизатсияи љараёнои истеҳсоли натиљаи дилхоњ дода метавонад.

Камшавии харљи мењнати зинда дар воњиди майдони замини кишт аломати пастшавии дарљаи интенсивии истеҳсолот намебошад. Чунки камшавии харљи мењнати зинда қонунияти тарақќиѐи истеҳсолоти љамњиятӣ ба шумор меравад ва њамзамон баландшавии дарљаи мусаллањии техникии заминдорӣ ва чорводориро инњикос менамояд. Аз ин рӯ дар њама њолатњое, ки

механизатсияи комплексї ба такмили технологии истеъсолоти кишоварзї мувофиқат мекунад, харљи меънати зинда ба ӯар як гектар замини кишт ва ё ба ӯар 1 сент. маъсулот кам мешавад.

Њангоми муайян намудани дарљаи интенсивии истеъсолоти кишоварзї нишондиъандаҳои натуралї низ наќши муъимро иљро мекунанд. Дар миёни онҳо нишондиъандаи энергиятаъминии истеъсолоти кишоварзї маќоми махсус дорад. Ин нишондиъанда миќдори нерӯи энергетикии хољаги (соња)-ро ба ӯар як воњиди майдони замини ањамияти кишоварзидошта (кишт, шудгор) инъикос менамояд. Барои муайян кардани он тамоми нерӯи энергетикии хољагї (тракторњо, комбайнњо, автомобилњо, муъаррикњои барќї ва дигар механизмњои нерӯи энергетика дошта) ба як воњиди ӯисобї (ќуввати асп) гардонида шуда ва баъдан ба майдони замини ањамияти кишоварзидошта (шудгор, кишт)-и хољагї таќсим карда мешавад.

Њисобкунињо нишон медињанд, ки зимни љорї намудани механизатсияи комплексї барои дар корхонањои кишоварзї дар мўњлати додашуда иљро кардани корњои сањрої ба ӯар 100 гектар замини шудгор ба миќдори на камтар аз 420-440 ќуввати асп захирањои (нерӯи) энергетикї лозим мешавад. Оид ба дарљаи интенсивии захирањои замин дар корхонањои кишоварзї аз рӯи эталон/гектар њаљми корњои иљрокардаи тракторњо бар ӯар 100 га замини шудгор бањо додан мумкин аст [5, с.238-251].

Дар истеъсолоти кишоварзї истифодаи нурињои органикї ва минералї наќши калонро мебозанд. Истифодаи васеи воситањои химиявї дар заминдорї ба истифодаи интенсивии захирањои замин ва баланд бардоштани ӯосилхезии иќтисодии онњо мусоидат менамояд. Бинобар ин, миќдори истифодаи нурињои минералї ва органикї ба ӯисоби ӯар 1га замини кишт низ дарљаи интенсивии заминдориро нишон дода метавонад. Бо ин маќсад дарљаи интенсификатсияи истеъсолоти кишоварзиро дар дар хољагињои кишоварзии минтаќаи Кўлоб дар солњои 2017-2021 пешнињод ва мавриди тањлилу арзёбї ќарор медињем (љадвали 2.)

Љадвали 2. Дарљаи интенсификатсияи истеъсолоти гандум дар хољагињои кишоварзии минтаќаи Кўлоб дар солњои 2018-2021(сентнер/га)

Хољагињо	Харољоти ист-лї, смн/га		Харљи м/зинда одам/соат /га		Нурињои минералї, кг/га		Нурињои органикї, т/га	
	2018	2021	2018	2021	2018	2021	2018	2021
ХД «Маќсуд», н.Восеъ	7521	8941	600	600	100	100	3	3
ХД «Назаралї Х.», н.Фархор	9265	11342	600	600	150	200	2.7	2.7
ХД «Чорбоғ», н.Кўлоб	6560	10440	600	600	100	400	1.5	1.5
ХД «Шарифов З.», н. Муъминобод	7040	9540	550	550	200	300	2	2
ХД «Қарахонова Ш.», н.Ш.Шоњин	6780	8645	550	550	150	200	2	2
ХД «Исмонова Ч.», н.М.Њамадонї	7640	9240	600	600	200	200	3	3
ХД «Хуршед 11.», н.Ховалинг	6380	8790	600	600	230	230	3	3
ХД «Ѓулов О.», н. Данѓара	7401	9248	600	600	200	200	2	2
ХД «Дилшод», н. Балљувон	8150	10890	600	600	200	200	3	3

Сарчашма: Љадвал дар асоси маълумоти раёсати омори минтаќаи Кўлоб бањисобгирї шудааст.

Аз тањлили маводи **љадвали 2** бармеояд, ки дар миёни хољагињои кишоварзии ќиёсшуда дарљаи интенсификатсия дар хољагињои хољагии дењќонии «Маќсуд» -и ноњияи Восеъ, хољагии дењќонии «Назаралї Х» -и ноњияи Фархор, хољагињои дењќонии «Исмонова Ч»-и ноњияи Мир Саид Алии Њамадонї ва хољагии дењќонии «Хуршед 11»-и ноњияи Ховалинг бартарї

доранд. Зеро дар солҳои таълилушуда дар онҳо нишондиҳандаҳои ифодагари дараҷаи интенсификатсия тамоюл ба афзоиш дорад. Масалан, ҳолагии деҳқонии «Хуршед 11»-и ноҳияи Ховалинг аз рӯи ҷаҳор нишондиҳандаи қиёснамудаамон нисбати дигар ҳолагии бартарӣ дорад.

Нишондиҳандаҳои овардашудаи дараҷаи интенсивии истеҳсолоти кишоварзӣ дар шақли натуралӣ ва арзишӣ ба ҷисб гирифта мешаванд. Онҳо барои муайян намудани самаранокии иқтисодии интенсификатсия ҷамчун заминаҳои асосӣ хизмат мекунанд. Дар ҷадвали зерин мо дараҷаи интенсивии истеҳсолоти ҷорводориро дар якҷанд фермаҳои ҷорводорӣ минтақаи Қўлоб аз рӯи нишондиҳандаҳои дар боло овардашуда мавриди таълил қарор додем (ҷадвали 3).

Ҷадвали 3 Дараҷаи интенсификатсияи истеҳсолот дар ҳолагии ҷорводорӣ минтақаи Қўлоб дар солҳои 2018-2021(сентнер/га)

Ҳолагии	Ҳарҷоти молиқ пулӣ ба ҷар як сар ҷорво, смн/сол		Ҳарҷи ҳўроқа ба ҷар як сар ҷорво, кг(в.х.) /сол		Ҳарҷи м/зинда ба ҷар як сар ҷорво, одам/соат		Дараҷаи мех-сияи, ҷорводорӣ, %	
	2018	2021	2018	2021	2018	2021	2018	2021
ХД «Орзучон», н.Восеъ	146	240,9	32	52,8	2,7	3,9	20%	20%
ХД «Салихов», н.Фарҳор	144	237,6	32	48	2,6	3,8	20%	20%
ХД «Муродов», н.Қўлоб	148	228	35	52	2,7	3,9	20%	20%
ХД «Рахимов С.», н. Муъминобод	156	257,4	38	64	2,7	3,9	20%	20%
ХД «Гулов О.», н.Данғара	180	261	32	54	2,7	3,9	20%	20%
ХД «Дилшод», н.Балғувон	144	180	34	51	2,6	3,8	20%	20%

Сарчашма: Ҷадвал дар асоси маълумоти раёсати омори минтақаи Қўлоб баъисбигирӣ шудааст.

Таълилу баъодиҳои нишондиҳандаҳои ҷадвали 3 аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дараҷаи интенсивии истеҳсолоти ҷорводориро дар фермаҳои ҷорводорӣ минтақаи Қўлоб дар сатҳи гуногун қарор доранд. Масалан, аз рӯи нишондиҳандаи дараҷаи механизатсияи комплекси ҷамаи ҳолагии таъқиқшуда соли 2021 нисбат ба соли 2018 20%-ро ташиқ медиҳад, яъне дар ин нишондиҳанда тамоюли баробарӣ дида мешавад.

Ҷамин тариқ, самаранокии иқтисодии интенсификатсия афзоиши истеҳсоли маъсулотро аз ҷар як воҳиди майдони замин зимни камшавии ҳарҷотҳои меънати гузашта ва зинда барои истеҳсоли як воҳиди маъсулот инъикос менамояд. Нишондиҳандаҳои номбурдаро истифода намуда, мо самаранокии иқтисодии интенсификатсияро дар якҷанд ҳолагии кишоварзӣ минтақаи Қўлоб баъогузори намудем (ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. Самаранокии иқтисодии интенсификатсияи истеҳсолот дар ҳолагии кишоварзӣ минтақаи Қўлоб дар солҳои 2018-2021

Ҳолагии	МУ (Арзиши махсулоти умумӣ) ҳолағӣ ба воҳиди МЗ (майдони замин), смн/га		Даромади Умумӣ ҳолағӣ ба воҳиди МЗ, смн/га		Ҷоидаи ҳолағӣ ба воҳиди МЗ, смн/га		МУ ҳолағӣ ба ҳарҷи мех./зинда, смн/одам/соат.	
	2018	2021	2018	2021	2018	2021	2018	2021
ХД «Мақсуд»,	6876	11194	2750,4	4589,54	1375	2294,5	11,46	18,6

н.Восеъ								
ХД «Назаралӣ Х.», н.Фархор	8847,5	25016,7	3539	10257	1769.5	5128.5	14.74	41.69
ХД «Чорбоғ», н.Кўлоб	21954	6040	8781.6	2476.4	4390.8	1238.2	36.59	10.06
ХД «Шарифов З.», н. Муъминобод	7961	9750	3184.4	3997.5	1592.2	1998.75	14.47	17.72
ХД «Карахонова Ш.», н.Ш.Шоён	8500	9750	3400	3997.5	1700	1998.75	15.45	17.72
ХД «Исмонова Ч.», н.М.Ҳамадонӣ	15000	23030	6000	9442.3	3000	4721.15	25,0	38.38

Сарчашма: Ўладвал дар асоси маълумоти раёсати оморӣ минтақаи Кўлоб баъисобгирӣ шудааст.

Аз таълили ўладвали 4 бармеояд, ки ҳолагии деҳқонии «Мақсуд» -и ноҳияи Восеъ аз рӯи ҳамаи нишондодҳои ўладвал соли 2021 нисбат ба соли 2018 тамоюли афзоиширо доро мебошад. Ҳолагии деҳқонии «Чорбоғ»-и ноҳияи Кўлоб бошад аз рӯи баъзе нишондодҳои ўладвал тамоюли пастравиро дорад. Дар байни ҳолагии таъкиқшуда ҳолагии деҳқонии «Назаралӣ Х»-и ноҳияи Фархор аз рӯи нишондодҳои ўладвал рушд карда мебошад.

Ҳамин тариқ, интенсификатсияи кишоварзӣ дар шароити имрӯза иқтисодиёти аграрии ҷумҳурии мо яке аз самтҳои асосии рушди самаранокии иқтисодии истеҳсолоти корхонаҳо ва ҳолагии кишоварзӣ маъсуб меёбад ва он аз як зумра омилҳои вобаста мебошад, ки онҳо ба суръат, самт ва самаранокии он таъсир мерасонанд (нақшаи 2).

Самаранокии интенсификатсияро дар кишоварзӣ тавассути ҳамаҷониба баландбардорӣ нақши қомебинҳои илмӣ ва ғорӣ намудани онҳо дар истеҳсолот ба даст овардан мумкин аст. Яъне, дастовардҳои илмӣ олимони ватаниро хориҷро оид ба масъалаҳои зерин ҳамаҷониба омӯхта, дар участкаҳои озмоишӣ онҳоро таҷриба намуда, агар лозим ояд, тақмил дода, баъдан дар истеҳсолоти кишоварзӣ ғорӣ намудан лозим аст. Муҳимтарин паҳлӯҳои ин масъала инҳоянд:

- ба вуҷуд овардани навъҳои ғосилхези зироатҳои кишоварзӣ;
- ба вуҷуд овардани зотҳои сермаъсули чорво ва паррандаҳо;
- воситаҳои химиявӣ барои муҳофизати растаниҳо аз касалиҳо ва ғашароти зараррасон;
- дарёфти роҳои баландбардорӣ дарлаҳи таъминоти техникаи истеҳсолоти кишоварзӣ;
- баландбардорӣ самаранокии истифодаи техникаи кишоварзӣ аз ғисоби мукамалгардонӣ ва ба шароити кунунӣ мувофиқгардонӣ онҳо;
- тақмилдиҳии шаклҳои ташкили истеҳсолот ва меънат дар кишоварзӣ.

Ҳулоса, интенсификатсияи кишоварзӣ ин истифодаи оқилона ва самараноки ғар як воҳиди пулии дар истеҳсолот ғузошташуда мебошад. Мунтазам баланд бардорӣ интенсификатсия омили асосии тағйиротҳои миқдорию сифатии истеҳсолоти кишоварзӣ ва шартӣ муҳими баландбардорӣ самаранокии иқтисодии истеҳсолоти он ба ғисоб меравад.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Қачқулоев А.Ф.

АДАБИЁТ

1. Коваленко Н.Я. Экономика сельского хозяйства. // [Текст] –М.: «ТАНДЕМ»,1999. –С. 237-248 (448с).
2. Ғисобот оид ба ғамбасти натиҷаҳои фаъолияти Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2020. // [Матн] –Душанбе: 2021. – С.2-3 (21 саҳ).
3. Паёми Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба МО ЎТ, аз 26.01.2021. // [Матн] –Душанбе: 2021. – С. 6-7 (31с).
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон. // [Матн] –Душанбе, 26.12.2018.
5. Пириев Љ. Ва диг. Иқтисоди кишоварзӣ. // [Матн] –Душанбе: Ирфон, 2006. – С. 238-251 (273с).
6. Тағоев Дж.Х. Инвестиции в человеческий капитал: тенденции воспроизводства и проблемы эффективного использования // Кишоварз. // [Текст] – Душанбе, 2015.- 1(65). – С.71-74.

7. Тољикистон: 25 - соли истиқлолияти давлатӣ // [Матн] Маълумоти оморӣ. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: 2016. – 520 с.
8. Ушачев И.Г. Обеспечение продовольственной безопасности — первоочередная задача российской экономики // [Текст] Вестник Орел ГАУ. – 2016, № 5. – С. 5-10.

ИНТЕНСИФИКАЦИЯ ИСТЕЪСОЛОТИ ХОЪАГИҶО ВА ҚОРХОНАҶОИ МИНТАҚАИ АГРОСАНОАТИИ ҚҶЛОБ

Ғишурда. Дар мақолаи таҳқиқшаванда масъалаи интенсификация истеъсолоти хоъагиҷо ва қорхонаҳои минтақаи агросаноати Қўлоб мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Диккати асосӣ ба ӯсилхезии зироати гандум бо назардошти истифодаи оқилонаи нуриҳои минералӣ дар хоъагиҷои хурди деҳқонии минтақаи Қўлоб, дараҷаи интенсификацияи истеъсолоти гандум дар хоъагиҷои кишоварзии минтақаи Қўлоб, дараҷаи интенсификацияи истеъсолот дар хоъагиҷои қорводори минтақаи Қўлоб дода шудааст. Муаллиф дар асоси таҳқиқоти ӯзаронидашуда дар интиҳои мақола ҳулосабарорӣ қарда, интенсификацияи кишоварзиро муҳим арзёбӣ қардааст.

Қалидвожаъо: интенсификация, маъсулотҳои кишоварзӣ, қорхонаҳои агросаноатӣ, дараҷаи ғоиданокӣ, истеъсолоти маъсулотҳо, хоъагиҷои кишоварзӣ, минтақаи агросаноати Қўлоб.

ИНТЕНСИФИКАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВА ХОЗЯЙСТВ И ПРЕДПРИЯТИЙ В АГРОПРОМЫШЛЕННОЙ ЗОНЕ КУЛЯБА

Аннотация. В исследуемой статье рассматривается вопрос интенсификации производства фермерских хозяйств и предприятий Кулябского агропромышленного региона. Основное внимание уделялось урожайности пшеницы с учетом рационального использования минеральных удобрений в мелких сельхозпредприятиях Кулябского региона, уровня интенсификации производства пшеницы в сельхозпредприятиях, а также уровня интенсификация производства в животноводческих хозяйствах Кулябского региона. В конце статьи автор сделал вывод на основе проведенного исследования и оценили важность интенсификации сельского хозяйства.

Ключевые слова: интенсификация, сельскохозяйственная продукция, агропромышленные предприятия, уровень рентабельности, производство продукции, сельскохозяйственные предприятия, Кулябская агропромышленная зона.

INTENSIFICATION OF PRODUCTION FARMS AND ENTERPRISES IN THE AGRICULTURAL ZONE OF KULYAB

Annotation. The article under study deals with the issue of intensifying the production of farms and enterprises of the Kulyab agro-industrial region. The main attention was paid to the yield of wheat, taking into account the rational use of mineral fertilizers in small agricultural enterprises of the Kulyab region, the level of intensification of wheat production in agricultural enterprises, as well as the level of intensification of production in livestock farms of the Kulyab region. At the end of the article, the author made a conclusion based on the study and assessed the importance of agricultural intensification.

Keywords: intensification, agricultural products, agro-industrial enterprises, profitability level, production, agricultural enterprises, Kulyab agro-industrial zone.

Маълумот дар бораи муаллифон:

Саидов Пайрав Мизробхонович – ассистенти кафедраи молия ва қарзи Донишгоњи давлатии Қўлоб ба номи Абуабдуллоњи Рӯдакӣ.

Тел: (+992) 995804480; **Почтаи электронӣ:** spairav@gmail.com

Информация об авторах:

Саидов Пайрав Мизробхонович – ассистент кафедры финансов и кредита Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки, **Тел:** (+992) 995804480; **E-mail:** spairav@gmail.com

Information about the authors:

Saidov Pairav Mizrobkhonovich – Assistant of the Department of Finance and Credit, Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki.

Phone: (+992) 985804480; **E-mail:** spairav@gmail.com

УДК: 657.631

ДИСТАНЦИОННАЯ РАБОТА АУДИТОРА В УСЛОВИЯХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ: ПЕРСПЕКТИВЫ ТРАНСФОРМАЦИИ

Юсупов У.С.

Дангаринский государственный университет

Мы живем в глобальном и все более цифровом мире, и в этих условиях удаленный аудит совершенно подходит для обеспечения гарантий в этой среде. При правильной и обоснованной стратегии этот аудит может быть эффективной альтернативой или дополнить новые подходы к традиционному аудиту. Следовательно, удаленный аудит предоставляет всем международным и региональным корпорациям возможность гибко реагировать на нарушения и другие методологические, технологические проблемы в современной бизнес-среде.

Поэтому, использование новейших информационных технологий для удаленной связи и выполнения бизнес-процессов не новое. С момента появления сетевых вычислений исследователи определили характеристики виртуальных организаций, наблюдали за использованием веб-конференций, блокчейн и других информационных и коммуникационных технологий (ИКТ), а также стремились лучше понять, как компании могут воспользоваться преимуществами оптимизированных систем удаленного мониторинга и управления. Что касается финансового аудита, исследователи и компании разработали передовую аналитику и методы компьютерного аудита, т.е., (СААТ). Эти методы позволяют аудиторам оценивать данные, находящиеся в сложных информационных системах, и обеспечивать уверенность в том, что числа, получаемые этими системами, точно отражают бизнес [6, с. 233]. В этой статье мы обсуждаем некоторые существующие удаленные технологии и методы аудита и применяем их для расширенного внутреннего аудита с дистанционным управлением.

Мы определяем удаленный аудит как процесс, с помощью которого аудиторы объединяют информационные и коммуникационные технологии с аналитикой данных для оценки точности финансовых данных и внутреннего контроля, сбора электронных доказательств и взаимодействия с клиентами без необходимости физического присутствия. Удаленный аудит можно использовать для помощи в проведении традиционного периодического аудита, и многие из этих компонентов могут выполняться независимо друг от друга. Мы видим будущее внутреннего аудита как непрерывный процесс, принадлежащий руководству и реализованный с тремя компонентами: традиционный, удаленный по запросу и непрерывный на основе агентов.

Хотя ИКТ, безусловно, могут улучшить традиционный локальный аудит, удаленный аудит имеет преимущество в оценке риска и надежности в режиме реального времени или по запросу. При традиционном аудите бизнес-процессы подвергаются интенсивному наращиванию аудита, когда документация и доказательства спешно собираются, а системы «очищаются» непосредственно перед началом аудита. Однажды аудитор уходит, системы, процессы и средства сдерживания атрофируются до следующего планового аудита. При удаленном аудите аудитор становится постоянным наблюдателем, контролирующим, чтобы системы и процедуры находились в хорошем состоянии и поддерживались в рабочем состоянии.

При удаленном аудите меняется и характер аудиторских доказательств. В экономике реального времени аудиторы получают информацию о бесперебойной работе, проблемах с данными, необычных событиях, изменениях в профиле рисков или сбоях в системе контроля с помощью ряда компьютерных технологий. В системе с постоянным аудитом отдельные транзакции, которые не прошли набор статистических тестов, отправляют аудиторам предупреждения для немедленных последующих действий. Изменения в документации проходят рабочий процесс в системе

электронного документооборота. Параметры внутреннего контроля в системах планирования ресурсов предприятия устанавливаются в качестве базового уровня и отслеживаются на предмет отклонений посредством непрерывного мониторинга средств контроля [4, с. 16].

Целью данной статьи является изучение ИКТ, обеспечивающих модернизацию процесса аудита путем дистанционного взаимодействия аудиторов и экономических субъектов и проведения удаленных аудитов на предприятиях. Следовательно, в данном исследовании мы фокусируемся на областях трансформации, межличностном общении и анализе данных. Получаемый результат - независимый от местоположения аудит, где задачи могут выполняться любым аудитором с сетевым подключением, независимо от того, работают ли они на месте или удаленно.

Материалы и методы исследования

Методология исследования основана на фундаментальных исследованиях, включающих в себя основные выводы из литературы, отечественных и зарубежных методов наблюдения. Кроме того, были определены основные возможности для анализа рисков в области удаленного аудита.

Результаты исследования и их обсуждение

Роль аудита изменилась за последнее десятилетие. Поэтому, интегрированный аудит удовлетворяет потребности руководства и внешних аудиторов, сокращая при этом время ожидания, балансируя локальную и удаленную связь, а также используя инструменты, подходящие для сбора физических и электронных аудиторских доказательств. Традиционный аудит не соответствует динамике изменений экономики в реальном времени. В то время как большая часть текущей бизнес-работы теперь командная и удаленная, большая часть текущего интерфейса аудитора находится на локальном уровне и лицом к лицу. Стоимость, а также методы аудита требуют изменения путем организации аудита, который использует как физическое, так и виртуальное присутствие при выполнении действий по обеспечению уверенности получаемых информации при аудите. В таблице 1 мы описываем набор действий и их методы выполнения, разделенные на локальный и удаленный аудит. Однако существует множество форм виртуального присутствия, которым способствуют технологии, которые будут обсуждаться далее в этой статье.

Таблица 1. Операции локального и удаленного аудита*

Деятельность	На месте	Удаленный аудит	Наблюдения
Клиентский интерфейс			
Начальное совещание	Встреча аудиторов с менеджерами процессов	Встреча по видео, конференц-связь	Аудиторы встречаются с менеджерами процессов, чтобы лично «почувствовать» и понять аудит.
Интервью	Аудитор встречается с конкретными сторонами лично	Встреча по телефону или видеоконференц-связи	Отсутствие визуальной коммуникации устраняет предвзятость, невербальную обратную связь
Отображение процесса	Аудитор проверяет документацию и проводит экскурсии по объекту	Аудитор оценивает блок-схемы, проверяет поток данных в системе ERP	В зависимости от применения важны оба
Инженерия знаний	Офлайн-документация проверена и обновлена	Онлайн-документация проверена и обновлена	Офлайн-документация будет оцифрована и храниться в СЭД
Сбор доказательств			

Панель приборов	н / д	Аудитор получает уведомление через веб-интерфейс или по электронной почте, когда аналитика обнаруживает положительное совпадение	Аудиты могут проводиться вокруг исключений
Управление аудитом	Менеджер по аудиту оценивает риски на основе взаимодействия с менеджерами процессов, предварительного анализа	Непрерывный мониторинг рисков обеспечивает автоматические профили рисков для определенных областей	Автоматическая оценка помогает планировать аудит
Рабочие документы	Доказательства собираются или хранятся в автономном режиме	Доказательства, собранные или хранящиеся в онлайн-системах	Онлайн-системы централизованы и доступны любому члену команды.
Снижение задержки			
Непрерывный мониторинг	н/д	ERP-системы проходят аналитические испытания	Аудиторы предупреждаются, когда происходит сбой средств контроля
Непрерывное обеспечение данных	н/д	Базы данных проверяются на соответствие действительности	Аудиторы получают предупреждение, когда проверки согласованности не проходят
Управление документов	Бумажные документы обновляются, а старые версии удаляются в соответствии с политикой хранения	Цифровые документы обновляются и удаляются в онлайн-системах в соответствии с политикой хранения.	-

***Источник:** составлено автором на основе: Journal, BIG DATA & Digital Audit, Remote Audit: A Review of Audit-Enhancing Information and Communication Technology Literature, By Professor Dino Pedreschi, Fosca Giannotti, Valerio Grossi, and Roberto Trasarti - University of Pisa (Department of Computer Science), and Institute of Science and Technology of Informatics 'A. Faedo' - Brussels: № 1, 2020. - P. 64.

По этому поводу Рахимов Г.М., и Бадалов Х.Х. отмечают, что “в условиях развития цифровой экономики именно дистанционный аудит выступает в качестве прогрессивного инструмента предоставления качественных профессиональных услуг, когда финансовые и временные аспекты осуществления аудиторских процедур значительно сокращаются. Тем самым дистанционный аудит становится важной альтернативой и эффективным средством конкуренции с традиционным аудитом. В этом аспекте, дистанционный аудит позволяет оперативно реагировать на обнаруженные искажения, достаточно быстро устранять возникшие учетно-аналитические проблемы бизнес-среды” [7, с. 163].

Чтобы перейти к удаленному аудиту, существующие ИКТ необходимо будет усовершенствовать с помощью дополнительных технологий, которые облегчат удаленную связь, централизованный сбор доказательств и координацию внутри группы аудита. Здесь мы рассмотрим некоторые из этих технологий удаленного взаимодействия, включая веб-конференции и удаленную работу, а также системы электронного управления документами. В настоящее время наблюдается тенденция к облачным вычислениям, при которых инструменты для совместной работы и коммуникации запускаются удаленно в распределенных системах через Интернет.

Концепции веб-конференций и удаленной работы существуют с момента создания первых сетей. Эти технологии предназначены для «помощи группам в общении, сотрудничестве и координации их деятельности». Начиная с систем сообщений, они расширяются, чтобы обсудить компьютерные конференции, интеллектуальных агентов и системы координации, которые были предшественниками нашего современного взгляда на электронную почту, видеоконференции, искусственный интеллект и приложения для планирования.

ИТ-отделы многих компаний внедрили ту или иную форму веб-конференций или инструментов удаленной работы, чтобы помочь менеджерам и владельцам процессов общаться с поставщиками и клиентами. В зависимости от политики безопасности организации, многие из этих служб теперь доступны непосредственно из веб-браузера. Эти сервисы обеспечивают компьютерную связь, улучшая голос с помощью визуальных подсказок (через прямые разнонаправленные видеопотоки) и совместного просмотра информации (через экран и совместное использование приложений). Некоторые дополнительные веб-службы поддерживают совместную работу над документами и таблицами в реальном времени (например, Google Docs), что позволяет нескольким сторонам вносить свой вклад в динамический документ.

Бадалов Х.Х., и Рахимов Г.М. отмечают, что использование удаленной работы в бухгалтерской профессии резко возрастает. Они выходят за рамки технических требований удаленной работы и предоставляют теоретическую модель, называемую моделью поведения при удаленной работе, которая рассматривает психологию, последствия и результаты принятия данного типа технологии. Многие из этих проблем относятся к удаленному взаимодействию с аудитором и менеджерами различных бизнес-процессов [4, с. 165].

Действительно, автор монографии Мирзоалиев А.А. подчеркивает, «постоянно развивающаяся и меняющаяся “информационная технология” и концепция “оцифровки”, которая является результатом использования информационных технологий, привели концепцию “цифрового учета” в сферу бухгалтерского учета и аудита» [3, с. 72].

Системы электронного документооборота (СЭД) предназначены для владельцев бизнес-процессов для хранения и ведения процедурной документации. Основываясь на аналогичном принципе, электронные рабочие документы (EWP) разрабатываются вокруг аудита. В непрерывном режиме EWP включают доказательства, собранные по запросу аудитора, а также данные, относящиеся к транзакции, извлеченные и отправленные автоматизированной системой.

Системы EWP были разработаны, чтобы следовать модели Интернета, создавая связи между информацией из различных доменов. Но текущее состояние систем призвано имитировать аудит, ориентированный на историю, а не создавать моментальный снимок работы внутреннего контроля в реальном времени. Там, где информация все больше увязывается для создания контекста, внедрение таких технологий, как интеллектуальный анализ процессов, не только предоставит контекст для данных, содержащихся в EWP, но также поможет аудиторам глубже проникнуть в сами системы и лучше понять сбои.

В нашей концептуальной концепции удаленного аудита мы наблюдаем многочисленные характеристики аудиторской группы, которые проявляются в более широких виртуальных организациях. Следовательно, А.А. Мирзоалиев, Х.Х. Бадалов определяют виртуальную организацию как «совокупность географически распределенных, функционально или культурно разнообразных объектов, которые связаны электронными формами коммуникации и для координации полагаются на горизонтальные динамические отношения». Во многих отношениях отделы внутреннего аудита уже работают как виртуальные организации. Аудиторы сотрудничают и координируют свои действия с другими аудиторами, ассистентами аудиторов на большом расстоянии для достижения общей цели: получение достоверной информации. В тех случаях, когда функция внутреннего аудита передана на аутсорсинг, этот вид динамической коммуникации является скорее нормой для снижения операционных издержек и повышения эффективности деятельности экономического субъекта.

Необходимо отметить, что аудиторские фирмы, как и виртуальные компании, полагаются на электронную связь для координации деятельности и получения обратной связи из удаленных про-

цессов. Поскольку виртуальные компании используют различные методы общения, от электронной почты и телефонных звонков до полноценных веб-конференций, это влияет на содержание и объем общения между членами виртуальной команды.

По этому поводу в своей монографии Калемуллоев М.В., Рахимов Г.М. и Бадалов Х.Х. отмечают, что “эти методы позволяют аудиторам оценивать данные находящиеся в сложных информационных системах, и обеспечивать уверенность в том, что числа, получаемые этими системами, точно отражают их бизнес-процессы” [3, с. 276].

Следует отметить, что эффективная коммуникация необходимо для аудитора, чтобы он мог составить свою независимую мнение о деятельности аудируемого лица. По некоторым аспектам аудита отсутствие визуальной предвзятости может заставить аудитора быть более скептическим и, следовательно, более тщательным.

Поскольку удаленный аудит поощряет создание виртуальных команд, оценка и переформулирование процедур аудита помогут руководителям аудиторской компании делегировать обязанности местным и удаленным членам команды и определить методологию технологий аудита, необходимую для координации их усилий. Многие процедуры обязательно будут реинжинированы, чтобы удаленные аудиторы могли взять на себя роль постоянного проктора, уведомив аудитора о том, что сбои происходят внутри или вне сферы действия периодического аудита. Важнейшую роль при проведении удаленного аудита в условиях цифровой экономики играет информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) [3, с. 278].

ИКТ уже существенно повлияли на работу предприятий и аудиторов и позволили децентрализовать их деятельность. Большинство, фирм используют электронную почту, веб-конференцию, онлайн-хранение документов, инструменты для совместной работы в режиме реального времени и теле - присутствие для разработки новых продуктов и взаимодействия с партнерами в других местах. Надо подчеркнуть, что в большой степени аудиторы используют некоторые из этих инструментов для координации друг с другом.

Удаленный аудит включает ИКТ для создания богатого опыта обоснованного проведения аудита. На наш взгляд ИКТ позволяют улучшать межличностные коммуникации, обмен знаниями и управление проектами, особенно в группах виртуального аудита.

Авторы монографии Мирзоалиев А.А. и Рахимов Г.М. отмечают, что “на протяжении всего процесса сбора доказательств межличностное взаимодействие влияет на эффективность и результаты аудита. Как и в случае с виртуальными командами, удаленный аудит имеет дополнительную проблему ограниченного сенсорного восприятия, когда аудитор физически не присутствует для проведения тестов, интервью и т.д. Влияние доверия и сотрудничества на виртуальные команды хорошо и документированно и обеспечивает основу для использования ИКТ, для обеспечения электронной связи между аудиторами и потенциальными клиентами” [9, с. 65].

С точки зрения поведения, удаленная проверка может быть понята путем изучения пространственности телеработы, когда сотрудники могут выбирать из нескольких физических мест работы и использовать электронную связь для выполнения своих задач. Многие из тех же проблем мотивации и производительности, которые выявляются в телеработе, относятся к удаленному взаимодействию между внутренними аудиторами и менеджерами бизнес-процессов. Мы идентифицируем некоторые из этих проблем поведенческих исследований в следующей таблице.

Таблица 1. Выбранные поведенческие проблемы удаленного аудита*

Аудитор	Аудируемое лицо
• Мотивация для выполнения задач аудита; • Эффективность сбора и обработки данных; • Информационная перегрузка; • Технические навыки и умения; • Доверительный и профессиональный скептицизм.	• Постоянное присутствие аудитора; • Возможность скрывать мошенничество; • Длительный контакт; • Сопротивление изменениям; • Доверие.

*Источник: составлено автором на основе - [Электронный ресурс]// URL:https://gaap.ru/articles/Est_li_budushchee_u_distantsionnogo_audita/ (дата обращения 02.07.2022 г.).

Мы определили, что поведенческие проблемы, если оставить их без внимания, облачить потенциальные преимущества дистанционного аудита. Например, ИКТ полезны, только в том случае, если аудитор обучен, чувствует себя компетентным и эффективно работает над выполнением своих задач. Неадекватное использование может также предоставить проверяемому мотивацию скрывать мошенничество, отклонять угрозу мониторинга или недоверия к аудитору.

Электронные рабочие документы (ЭРД) разработаны специально с учетом требований удаленного аудита. Справедливо надо отметить, что системы ЭРД основаны на системах электронного документооборота (ЭДО) и содержат инструменты и рабочие процессы, которые помогают в сборе и анализе данных аудита. В режиме удаленного аудита ЭРД содержат доказательства, собранные по требованию аудитора, а также данные, относящиеся к транзакциям, которые были извлечены и разработаны автоматизированной системой [8, с. 17].

Мы считаем, что интернет ЭРД облегчает централизованный сбор данных во время проведения аудита. Конкретные события мониторинга могут инициировать автоматический сбор данных из систем ЭРД или ЭДО, поэтому аудиторы могут сосредоточить свои усилия на устранении проблемы, а не на сборе данных вручную. В тех случаях, когда онлайн-ЭРД централизованы и синхронизированы, любой из аудиторской группы может получить доступ и проанализировать работу аудиторской группы, тем самым уменьшая дублирование данных и усилий.

Принятие ЭРД для групп виртуального аудита требует как инвестиций в программную платформу или услугу, так и обновления протоколов сбора и хранения доказательств. Аудиторам потребуется более ориентированное на коллективное мышление, чтобы система могла занять верх и эффективно использоваться. Исследования по разработке системы ЭОД, ориентированной на удаленный аудит, обеспечили бы понимание базовой структуры сотрудничества аудиторов. В процессе удаленного аудита главную роль играет анализ полученных достоверных данных и их непрерывное доказательство [4, с. 27].

Ниже нами представлены примеры методологий на месте и дистанционного аудита, которые могут использоваться для получения данных для определенных процедур аудита.

Таблица 2. Процедуры получения доказательств аудита

Процедура	Методология аудита на месте	Методология дистанционного аудита
Проверка записей или документов (например, авторизация)	Вытяните образец заказов на поставку и подтвердите наличие авторизованной подписи и сопоставьте список полномочий	Оценка всей совокупности заказов на покупку в ERP и проверка IT-адресов, переданных через рабочий процесс утверждения, и авторизованная печать пользователя
Инспекция материальных активов (например, подсчет инвентаризации активов)	Распечатайте список инвентаря, пройдите через склад, открытые ящики и т.д.	Использование видеонаблюдения, масштабирования и других показателей
Наблюдение (например, просмотр того, кто завершает процесс аудита)	Соблюдение процедуры аудита в соответствии с МСА и КК	Использование интеллектуальной обработки процесса для определения транзакций, которые не соответствуют стандартным рабочим процедурам
Запрос (например, письменные или устные интервью)	Общаться в электронном виде или лично в рамках традиционного аудита	Мониторинг процессов и элементов управления. Автоматически определять менеджера бизнес-процесса, когда происходят исключения
Подтверждение (например, проверка остатков на счете)	Отправлять письма или электронную почту банкам, поставщикам и т. д.	Оценить связанные потоки данных от финансовых учреждений, других предприятий через IDE.
Пересчет (например, использование программного обеспечения СААТ для пересчета цифр)	Вручную извлекайте данные, запустите ПО СААТ	Мониторинг транзакций, автоматическое выполнение расчетов с помощью стандартных интервалов, проверка целостности процессов, мониторинг изменений процессов
Реформирование (например, непогашение дебиторской задолженности)	Вручную извлекайте данные, запустите ПО СААТ	Мониторинг учетных записей, автоматическое выполнение расчетов, копирование транзакций
Аналитические процедуры	Извлечение бухгалтерских данных, проверка существенности данных на	Отфильтровать бухгалтерские данные в реальном времени по уравнениям

(например, сканирование и статистика)	основе профессионального суждения аудитора	непрерывности деятельности аудируемого лица
---------------------------------------	--	---

***Источник:** составлено автором на основе - Миронова О.А. Аудит: теория и методология. - М.: Омега-Л, 2005. - С. 208-212.

Документация играет центральную роль как в регулировании бизнес-процессов, так и в оценке целостности аудита. Для аудитора документация может включать в себя набор аудиторских процедур, электронную таблицу с извлеченной информацией, стенограмму из интервью или комбинацию различных медиа-элементов. Для менеджера бизнес - процесса в документации подробно описывается стандартная рабочая процедура, которой должны следовать работники для завершения своей цели процесса. Документация от линейного работника к аудитору гарантирует, что все стороны понимают свои конкретные задачи и предоставляют ссылку на обучение новых сотрудников. Правильно сконфигурированные системы также создают журналы, которые функционируют как «бумажные» маршруты экономических транзакций и активности пользователей в системе.

По нашему убеждению СЭД - это гораздо больше, чем простые файловые шкафы для статических документов. Это совместные платформы, на которых пользователи могут вносить свой вклад в существующие коллективные знания организации. Наименьшие затраты на хранение и онлайн-доступ позволяют организациям создавать массивные хранилища информации, обеспечивая при этом право собственности, документирование версий и политику хранения этих документов.

Исходя из этого, мы обосновали, что документация в настоящее время обеспечивает значительное препятствие для удаленного аудита. Многие компании продолжают получать значительный объем данных, создаваемых бумажными документами; преобразование этих документов в цифровую форму, т.е. подвержено ошибкам ввода вручную и потенциальной фальсификации. Где СЭД не являются исчерпывающими или существующими, аудиторы продолжают выполнять существенную проверку ручного документооборота, сравнивая подписи с органами, принимающими решения, и ищут доказательства фальсификации. Аудиторы могут выполнять свою роль консультантов, работая с менеджерами бизнес - процессов для реорганизации процедур создания и сбора документов. Чтобы помочь процессу оцифровки, аудиторы должны обладать достаточными знаниями об этих системах и создавать элементы управления вокруг них. [5, с. 9].

В условиях цифровой экономики большинство ведущих аудиторских компаний мира при аудиторской проверке деятельности аудируемых лиц используют компьютерные методы аудита.

Следовательно, компьютерные методы аудита используются для опроса баз данных и других источников данных и выполнения аналитических процедур, проверок транзакций и других аудиторских проверок в системах реального времени с аудитором на месте или без него [11].

Уровень существенности, в которой аудиторы используют компьютерные методы, варьируется в зависимости от сложности инструмента и аудиторской экспертизы. В некоторых случаях аудиторы воспринимают эти инструменты аудита как необходимые для расследования мошенничества или специальных экземпляров, но не для основных процедур тестирования системы внутреннего контроля аудируемых лиц. Надо отметить, что большинство компьютерных методов уже разработаны для работы и доступа к сетевым данным. Перенос этих инструментов в удаленную среду - примитивная задача, предположить что аудиторы имеют безопасное онлайн - подключение к данным, к которым они обращаются. Оценивая, какие инструменты использовать и разрабатывать для дистанционного аудита, аудиторы могут использовать существующие методы в качестве основы, расширяя их для обеспечения возможности оценки данных в реальном времени и автоматического сбора доказательств.

Одним из ключевых событий современной аналитики в области аудита является концепция непрерывного аудита. На наш взгляд система непрерывного аудита основывается на формализации процедур аудита и автоматизации МКА и других задач из плана аудита. Удаленный аудит будет в значительной степени зависеть от наличия автоматических средств мониторинга, которые направляют внимание аудитора на транзакции с высоким уровнем риска и сбои управления в режиме реального времени. Внутренние аудиторы уже получают рекомендации по использованию

систем непрерывного аудита и мониторинга. Было предложено несколько моделей для непрерывного аудита, каждая из которых определяет требования к доступности данных и взаимодействия с аудиторами. Двумя основными компонентами непрерывного аудита являются мониторинг непрерывного контроля (МНК) и непрерывная проверка данных (НПД).

Следовательно, непрерывный аудит устраняет значительную часть ручного аудита, предоставляя удаленным аудиторам всесторонний мониторинг и анализ данных компании в режиме реального времени. Из-за сдвига во времени в рамках непрерывного аудита, аудиторы могут работать удаленно, чтобы решать проблемы в рамках бизнес-процесса по мере их возникновения, а не ждать периодического аудита. Это облегчает длительное интенсивное сдерживание аудиторами, одновременно изменяя функцию группы удаленного аудита в отношении бессрочного проктора, способствуя более своевременному и непрерывному взаимодействию с проверяемой аудиторией [9, с. 68].

Заключение

В результате, в этом исследовании мы разработали концепцию удаленного аудита и создали основу для понимания реинжиниринга, необходимого в процессе аудита, чтобы обеспечить такое видение. Для будущих исследований остается несколько важных вопросов, которые необходимо решить, если это видение станет реальностью, в том числе концептуальной, технической и поведенческой.

С технической точки зрения исследования ИТ-технологий выявили несколько применений баз данных, облаков и других механизмов для хранения и доступа к данным. Разработка и имитация систем аудита, уменьшающие латентность, улучшающие безопасность и надежность, а также защищающие конфиденциальность, необходимы для дистанционного аудита.

Следует отметить, что удаленный аудит предоставляет возможность аудиторам использовать технологии и адаптироваться к изменяющейся информационной среде. В то время как непрерывный аудит удаляет ограничение по времени аудита, удаленный аудит устраняет ограничение местоположения. Внедрение удаленного аудита может привести к тому, что аудиторы принципиально пересмотрят способ и методику проведения аудита, а также управления аудиторской группой во время аудиторской проверки деятельности экономического субъекта. Для будущих исследований остается несколько важных вопросов, которые необходимо решить, если это видение станет реальностью, в том числе концептуальной, технической и поведенческой.

Рецензент: к.э.н. Сабриддини С.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аудит Монтгомери [Текст]: пер. с англ. под ред. Я.В. Соколова / Ф.Л. Дефлиз, Г.Р. Дженик, В.М. О. Рейли, М.Б. Хирш. - М.: Аудит, ЮНИТИ, 1997. - 542 с.
2. Бадалов Х.Х. Некоторые аспекты развития дистанционного аудита в условиях цифровой экономики [Текст] / Бадалов Х.Х. Известия Иссык-кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. - Бишкек, 2019. №1 (24). - С.232-238.
3. Диалектика развития учетно-аналитических и контрольных инструментов: тренды цифровой экономики: монография [Текст] / кол. авторов; под ред. И.В. Сафоновой, Х.Ш. Нурмухамедовой, А.А. Мирзоалиева. - Душанбе: ООО «График - Принт», 2020. - 310 с.
4. Зверев Е. Атрибутивная малая выборка: применение в аудиторских процедурах [Текст] // Внутренний контроль в кредитной организации, 2017. № 4. - С.16-19.
5. Крикунов А.В. Поиск оптимальных путей развития аудиторской профессии [Текст] / А.В. Крикунов // Аудиторские ведомости, 2007, №2. - С. 9-19.
6. Миронова О.А. Аудит: теория и методология [Текст]. - М.: Омега-Л, 2005. - 304 с.
7. Расширение границ учетно-аналитической информации и контрольных процедур в условиях цифровизации экономики: монография [Текст] / кол. авторов; под ред. И.В. Сафоновой, Х.Ш. Нурмухамедовой, А.А. Мирзоалиева. - Душанбе: ООО «График Принт», 2019. - 212 с.
8. Сиротенко Э.А. Перспективы развития теоретико-методологического аппарата аудита [Текст] / Э.А. Сиротенко // Аудиторские ведомости, 2006, №1. - С. 17-24.

9. Учет, анализ и аудит в эпоху цифровой экономики в постсоветском пространстве: инновационные перспективы развития: монография [Текст]/ кол. авторов; под ред. И.В. Сафоновой, Х.Ш. Нурмухамедовой, А.А. Мирзоалиева - Душанбе: ООО «Графика Принт», 2018. - 265 с.
10. [Электронный ресурс]// Режим доступа: URL: https://gaap.ru/articles/Est_li_budushchee_u_distantionnogo_audita/ (дата обращения 02.07.2022 г.).
11. [Электронный ресурс]// URL: http://www.iaa-ru.ru/inner_auditor/publications/articles/foreign_mass_media_articles/audit-na-rasstoyanii/ (дата обращения 02.07.2022 г.).

АУДИТИ ФОСИЛАВӢ ДАР ШАРОИТИ ИСТИФОДАБАРИИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ РАҚАМӢ: МАСОИЛИ ГУЗАРИШ

Фишурда. Роҳбарияти субъекти хоҷагидор кӯшиш менамояд, ки хароҷотро назорат намояд, сифати маҳсулотро беҳтар созад ва дар раванди истеҳсолоти онҳо технологияҳои навро татбиқ кунад, вобаста ба ин, аудити фосилавӣ масъалаи рӯзафзун ва муҳим мегардад. Бояд кайд намуд, ки аудити ҳамгирошудаи оянда, бо далелҳои воқеии вақт, аз қори аудити дохилӣ хеле фарқ мекунад ва аз ҷониби аудиторҳои беруна низ қабул карда мешавад. Хангоми гузаронидани аудити фосилавӣ, аудиторон бо аудиторони дохилии субъекти хоҷагидор ва шахсони сеюм ҳамкорӣ намуда, технологияҳои иттилоотии рақамиро ба монанди blockchain, веб-конференсия истифода мебаранд. Мавриди зикр аст, ки тадқиқоти гузаронидашудаи мо пеш аз ҳама ба технологияҳои рақамие нигаронида шудааст, ки ба аудиторҳо имкон медиҳанд, ки аз макони дурдаст самаранок истифода баранд.

Муаллиф дар тадқиқот масъалаҳои назариявӣ ва амалии татбиқи аудити фосилавӣ дар фаъолияти ширкатҳои аудиторӣ ва консалтингиро баррасӣ намудааст. Инчунин муаллиф, ба омӯзиши механизми институтсионалии ҷорӣ намудани аудити фосилавӣ дар шароити рақамсозии иқтисодӣ мамлакат таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудааст. Бояд кайд намуд, ки дар ин мақола афзалиятҳои гузаронидани аудити фосилавӣ, бартариҳои он нисбат ба аудити анъанавӣ, камбудииҳо ва мушкилоте, ки дар қорхона хангоми ташкил ва гузаронидани аудит ба вучуд меоянд, таҳлил карда шудаанд.

Дар тадқиқот, афзалиятҳо ва мушкилоти аудити фосилавӣ ва татбиқи он дар фаъолияти ширкатҳои аудиторӣ ва консалтингӣ ба таври пурра таҳлил карда шудааст.

Калидвожаҳо: Аудит, технологияҳои иттилоотӣ-коммуникасионӣ (ТИК), аудити фосилавӣ, фаъолияти аудиторӣ, стандартҳои байналмилалӣ аудит, аудити маҳаллӣ, ҷамоварии далелҳои аудиторӣ.

ДИСТАНЦИОННАЯ РАБОТА АУДИТОРА В УСЛОВИЯХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ: ПЕРСПЕКТИВЫ ТРАНСФОРМАЦИИ

Аннотация. Руководство хозяйствующего субъекта стремится контролировать расходы, повысить качество производимой продукции и в полной мере применять новые бизнес-технологии в своей организации, следовательно, удаленный аудит становится все более актуальным и целесообразным вопросом. Интегрированный аудит будущего, с подачей доказательств в реальном времени, будет сильно отличаться от текущей работы внутреннего аудита и, в конечном итоге, также будет воспринят внешними аудиторами. Следовательно, во время удаленного аудита внутренние аудиторы будут взаимодействовать с различными отделами и функциями экономического субъекта и третьими сторонами, т.е., используя технологии удаленной связи, такие как, блокчейн, веб-конференции и удаленный доступ к облакам информационных систем. Наше исследование в первую очередь направлено на технологии, которые позволяют аудиторам работать эффективно и результативно из удаленного места.

Автором в исследовании рассмотрены теоретические и практические проблемы распространения удаленного аудита в деятельности аудиторско-консалтинговых компаний. Особое внимание уделено исследованию институционального механизма внедрения удаленного аудита в условиях цифровизации экономики страны. Также в данной работе проанализированы достоинства проведения удаленного аудита, его преимущества перед традиционным, его недостатки и сложности, которые могут возникнуть на предприятии при организации и осуществлении. Анализированы

преимущества, недостатки удаленного аудита и их распространения в деятельности аудиторско-консалтинговых компаний.

Ключевые слова: аудит, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), удаленный аудит, аудиторская деятельность, международные стандарты аудита, традиционный аудит, локальный аудит, сбор аудиторских доказательств.

AUDITOR'S REMOTE WORK UNDER DIGITAL TECHNOLOGIES: TRANSFORMATION PROSPECTS

Annotation. The management of an economic entity seeks to control costs, improve the quality of products and fully apply new business technologies in their organization, therefore, remote audit is becoming an increasingly relevant and appropriate issue. The integrated audit of the future, with real-time evidence, will be very different from current internal audit work and will eventually be adopted by external auditors as well. Consequently, during a remote audit, internal auditors will interact with various departments and functions of the economic entity and third parties, i.e., using remote communication technologies such as blockchain, web conferencing and remote access to information systems clouds. Our research is primarily focused on technologies that allow auditors to work effectively and efficiently from a remote location.

The author of the study examined the theoretical and practical problems of the spread of remote auditing in the activities of audit and consulting companies. Particular attention is paid to the study of the institutional mechanism for the introduction of remote audit in the context of digitalization of the country's economy. Also, this paper analyzes the advantages of conducting a remote audit, its advantages over the traditional one, and its disadvantages and difficulties that may arise in the enterprise during organization and implementation. The advantages and disadvantages of remote audit and their distribution in the activities of audit and consulting companies are analyzed.

Keywords: audit, information and communication technologies, remote audit, audit activity, international auditing standards, traditional audit, local audit, collection of audit evidence.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Юсупов Умеджон Сангихмадович – унвонҷӯи кафедраи баҳисобирии муҳосиб ва андозбандии Донишгоҳи давлатии Данғара. Тел: (+992) 985 798068; Почтаи электронӣ: Yusupov-umed@bk.ru

Сведение об авторе:

Юсупов Умеджон Сангихмадович – соискатель кафедры бухгалтерского учёта и налогообложения Дангаринского государственного университета.

Тел: (+992) 985 798068; Электронная почта: Yusupov-umed@bk.ru

Information about the author:

Yusupov Umedjon Sangihmadovich – the researcher of the Department of Accounting and Taxation Dangara State University. Phone: (+992) 985 798068; E-mail: Yusupov-umed@bk.ru

ТДУ: 2-23 + 1(091)

ХУСУСИЯТҲОИ КАЛОМИ ИМОМИ АЪЗАМ АБУҲАНИФА

Зиёева Қ.Д.

Донишгоҳи давлатии Данғара

Каломии Абуҳанифа бо фикҳи ӯ зич пайваст аст. Аз ин ҷиҳат, ӯ масъалаҳои каломиро зерини “Фикҳи Акбар” гирд овардааст. Ин китоб ҳаҷман хурд бошад ҳам, қариб ҳамаи масъалаҳои каломии замони Абуҳанифаро фаро мегирад, аз ҷумла, масъалаҳои тақдир, ҳуқиқ “Қуръон” ё азали будани он асмои Аллоҳ, яъне асмои ҳусн, табиати онҳо, сифоти Худованд, тавҳид, маод ва ғайраро.

Абуҳанифа дар соли 699 - уми мелодӣ таваллуд шудааст ва аз рӯи суннати динӣ аз ҷумлаи тобеин мебошад ва ҳамзамони муассисони мактаби фикҳии Амр ибни Убайд ва Ҷаҳм ибни Сафвон

аст. Ибни Сафвон дар замони худ аз барчастантарин уламои илми калом буд. Дар Куфа ва Басра бо пайдоиши мактабҳои каломии Амр ибни Убайд ва Ҷаҳм ибни Сафвон Абуҳанифа ба ҳимояи мактаби аҳли суннат бархостааст. Дар ин бора муҳаққиқи калом Абуҷаъфари Таҳовӣ (844 - 933) навиштааст. Китоби ӯ “Ал - ақида - т - таҳовия” шарҳи байни ақидаҳои ғуҷаҳои миллат Абуҳанифа Нӯъмон бинни Собити Қуфӣ, Яъқуб бинни Иброҳими Ансарӣ ва Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Ҳасани Шайбонӣ (шогирдони Абуҳанифа) мебошад. Муҳаққиқон дар баробари “Фикҳи Акбар” дигар асарҳои каломии Абуҳанифа “Рисола ба Усмон ибни муслим Баттӣ”, “Ал олим вал - мутакаллим” - ро номбар кардаанд.

Албатта, шухрати Абуҳанифа дар илми калом бештар бо китоби ӯ “Фикҳи Акбар” алоқаманд аст. Бисёре аз олимони калому фикҳ мисли Абумансур Мотуридӣ, Абулайси Самарқандӣ, Имом Базҳавӣ, Мавлавӣ Илёс ибни Иброҳим, Ҳаким Исҳоқ, Шайх Акнауддин, Мулло Амин Қорӣ, Мавлоно Саидшоҳи Ҳасан ин китобро дар илми калом бебаҳо донистаанд. Абуҳанифа ғаёқ аст, ки чи дар фикҳ , чи дар калом хирадгарию пешаи худ кардааст, агар дар фикҳ раёю иҷтиҳод ва истехсон намунаи он бошанд, дар калом истифодаи қиёс равиши Абуҳанифаро ифода мекунад. Абуҳанифа масъалаҳои диниро то андозае, ки он имкон дорад, дар партави ақл баён кардааст. Дин, ки асосанро эътиқод ташкил мекунад, дар он муҳокимаҳои ақлгароёна ва илмӣ ҷои хос надорад ва мақоми далеловарӣ ва муҳокимаи илмӣ дар дин маҳдуд аст, ки дар баробари иҷтиҳод ба ақл таъа мекунад ва аз тасаввуроти мутакаллимони суннимазҳаби ҳанафӣ ҳар он чӣ, ки ба ақл мувофиқ бошад, ба шарият ҳам мувофиқ меояд.

Аз ин нигоҳ, равиши баёни масоиле, ки дар “Фикҳи Акбар” баён шудааст, бевосита бо далелу бурҳони мантиқӣ ифода гардидааст. Пас, калом на фақат дорои равиши динӣ, балки дорои равиши илмӣ низ ҳаст. Калом илми диниест, ки аз боби усули дин (тавҳиди ақида) бо овардани далелҳои ақлӣ баҳс мекунад. Чунин ном гирифтани ин илм аз он ҷиҳат аст, ки аввалан, дар асоси далелҳои мантиқии арқони дин: тавҳид, нубувват ва миод исбот карда мешаванд, аз сӯи дигар, барои он ки баҳсҳои аввалаи каломӣ доир ба калом - ул - лоҳ (суҳани Худо) сурат мегирифт ва номи “калом” ишора ба каломи Худо аст. Мазмуни ин баҳсҳо аз он иборат буд, ки оё каломи Худо - Қуръон - ҳодис (офаридашуда) ва ё қадим (азалӣ) аст.

Мавзуи илми каломро ба таври гуногун шарҳ додаанд, баъзан мутакаллимон мавзуи илми каломро “илм ба мавҷуди бимо ҳува мавҷуд” (илм дар чизе, ки худ ба худ мавҷуд аст), илм ба зоту сифоти Худованд, баъзеи дигар онро илм дар бораи ақоиди динӣ донистаанд. Дар маҷмӯъ ҳамаи ин масъалаҳо мавзуи илми каломро ташкил додаанд. Баҳси каломӣ ба хоҳири ҳимоят аз дин танҳо ба ислом хос нест. Аз ин ҷо каломи массеҳӣ, яҳудӣ низ ба ҳамин мақсад бо номи “илоҳиёт”, “илми илоҳиёт, яъне теология” ба вучуд омадаанд. Ба қавли муҳаққиқон нахустин масъалаи каломӣ, ки дар байни мусулмонон матраҳ гардид, ҳукм дар бораи қасоне буд, ки гуноҳи қабира содир кардаанд, хориҷиён ононро қофир, Ҳасан Басрӣ ононро мунофиқ, муътазилиён ононро дорои манзиле байни қуфру имон ва дигар фирқаҳои исломӣ, аз ҷумла, ҳанафиён ононро муъмини қосиқ донистаанд. Ибтидо калом, яъне баҳс дар бораи ақида ҷузъе аз фикҳ ба шумор мерафт.

Каломро ба се давра тақсим мекунам: давраи аввал ба пайдоиши калом дар доираи фикҳ, ки каломи Абуҳанифа ва ҷанде аз ғаёқон ба он дохил мешаванд, каломи ҷабрия, қадария, наҷзория ва муътазила, низ дохиланд, давраи дуюм давраи каломи Ашъарӣ ва Мотуридӣ ва давраи сеюм аз каломи М. Ғаззолӣ оғоз шуда, то давраи ислоҳгароёни исломии охири асри XIX идома меёбад ва ниҳоят метавон давраи ҷаҳорумро ҳам ҷудо кард, ки онро “калони қадид” гӯянд. Вале ҷун ин даврано бештар бо “фалсафаи исломӣ” ном мебаранд, онро ба давраи охири калом дохил накардаанд. Чунонки маълум аст, Ғаззолӣ фалсафаро омӯхт ва каломро ба равиши он баён карда, фалсафаро бо ин равиш рад намуд [1, с.478].

Аз масъалаи мутакаллимони давраи аввал масъалаи озодии ихтиёрро метавон номбар кард, ки равиҳои ҷабрия, қадария, муътазиларо ба вучуд овардааст.

Ҷабрия гурӯҳе аст, ки тамоми амалҳои инсонро ба Худо нисбат медиҳад ва барои инсон ҳеҷ гуна озодию ихтиёрро қоилад нест. Ҷабрия тарафдорони Ҷаҳм ибни Сафвон буданд ва ҳеҷ гуна озодии иродаро ба инсон муносиб намендонистанд, ин гурӯҳро, “ҷаҳмия” низ гӯянд.

Ба гурӯҳи ҷабрия ҷаҳмия, наҷзория, қулобия, зарария ва букрия дохил мешаванд. Ҷаҳм Сафвон, ки аз маволии араб буд, таълим меод, ки банди қудрате надорад ва ҳеҷ қасро ба ҷуз

Худо кудрат ва тавоноӣ набувад. Илми Худо ҳодис аст ва Худоро ба ашё ташбеҳ натавон кард. Ў чунин ҳисоб мекард, ки сифатҳо фақат хоси Худо аст, аз ҷумла қодир, мавҷуд, олим ва ғайра. Ҷаҳм каломи Худоро ба мисли муътазила ҳодис медонист ва Худоро ба он калом мутақаллим намешуморид. Ҷаҳм дар ҷанги зидди уммавия дар Марв дар соли 745- уми мелодӣ кушта шуд. Ҷаҳм шогирди Ҷаъд бинни Дирҳам, ҷаббории аввал буд. Ҷаъдро ба қуфр муттаҳам карда, ба қатл расониданд.

Ҷабрия тарафдори ҷабр буда, озодию ихтиёрро барои бандагон қоиладонест. Ба қавли Бакр бинни Зиёд ва пайравонаш, ки аз ҷумлаи ҷабриҳо мебошанд, Худо дар рӯзи қиёмат барои худ қолбаде месозад, то дар он ба назари бандагон худ дида шавад ва бо онҳо сухан гӯяд. Муртақибони гуноҳи қабира ва мунофиқонро парастандагонӣ шайтон мешуморид. Ба қавли ӯ Алӣ Талҳаю Зубайр аҳли қуфранд, вале чун онҳо дар ҷанги Бадр ширкат доштанд, дуззах намераванд.

Равияи дигари ҷабрия, пайравони Хусайн бинни Начорро гӯянд. Инҳо бо начқорияи содоти Ҳинд иртибот надоранд. Ин начқория аз аҳли ҷабрия мебошад. Бештари муътазилиёни аҳли райъ аз ҷабрияи пайравони Хусайн буданд. Ашъарӣ дар “Мақолат – ул - исломийин” ин гурӯхро хусайния номидааст. Начқория дар баъзе маврид бо аҳли ҷабр мувофиқ буданд, аз ҷумла, Худоро офарандаи ин ё он қорҳои бандагон дониста бошанд ҳам ба таври қуллӣ, инсонро иҷрокунандаи фармудаҳои Худованд медонанд, на офаринандаи аъмоли хеш ва ба фикри онҳо он чиро Худованд нахоҳад ба вуҷуд наояд. Начқория каломи Худоро махлуқ донистаанд. Вале онҳо гӯянд, ки каломи Худо ҳар гоҳ навишта шавад, он хунпораҳо каломи худо гарданд. Аз начқория бо сабаби ихтилоф дар ҳалқи “Қуръон” фирқаҳои дигар ба вуҷуд омадаанд, аз ҷумла заъфарония, мустадрака ва ғайра. Заъфарония пайравони заъфарониро, ки дар Рай мезистанд, гӯянд, ки аз пайравони начқория буданд. Онҳо гуфтаанд, ки “Қуръон” дорои ҳарф ва ҳиҷо буда, махлуқ аст, зеро пайғамбар чунин мешуморад, ё чунин гуфтааст, ё эътиқод доштааст. Фаҳриддини Рӯзӣ ин гурӯхро аз ҷабрия дониста гӯянд, ки онҳо қодир бар феъли худ нестанд [2, с.112].

Фирқае аст, ки гӯянд сарриштаи ихтиёр дар дасти инсон аст. Тоату маъсият, хайру шар аз феъли бандагонанд, ки Худо бо қазою қадар ва хости дигар инсон дар амалҳои худ додааст, ки дар ин бора ояти 37 сураи Ал - Мудассир шаҳодат медиҳад: “ҳар кас масъули қирдори хеш аст” [3, с.74-37]. Дар замони ҳилофати уммавийён қадария бо муътазила як шуданд. Қадарияро муҳолифонаш маҷусӣ хондаанд. Қадария бар зидди ҷабрия сухан мегуфтанд ва нахустин қасе, ки ба ҷабрия эътироз кард Муъбад бинни Абдуллоҳ Ҷаҳмӣ Басрӣ буд. Ў мегуфт, ки ҳар кас масъули рафтору қирдори хеш аст. Худованд афъоли бандагонро ба худашон вогузор кардааст. Муъбад ба гуноҳи бадбинӣ дар соли 87 –уми ҳиҷрӣ кушта шуд. Мак Доналд ва баъзе муҳаққиқони дигар ақидадоранд, ки қадария пеш аз муътазила будааст ва муътазила вориси қадария ҳаст. Ақидаи Муъбадро Ғейлонӣ Димишқӣ ва Юнуси Асворӣ ва Ҷаъд бинни Дирҳам пайравӣ кардаанд.

Дар давраи халифа Абдулмалик Марван (65 – 86 –уми ҳиҷрӣ) муътазила ҳузур кард. Муътазилиён ихтилофи ҷиддӣ бо ҷабрия ва сифотиён доштанд. Муътазила чун қадария тарафдори қудрат ва ҳуррияти инсон буд. Ҳасани Басрӣ маҳфиле дошт, ки дар он ӯ ба шогирдон дарс медод.

Дар ин ҳалқа Восил ибни Ато низ дарс меҳонд. Восил (80 - 131 ҳиҷрӣ) аз мавоилиёни эронӣ буд. Ў ба пайравӣ аз ақидаи Муъбад ва Ғейлон фирқаи фалсафии муътазиларо асос гузошт. Ба гуфтаи Шаҳристонӣ азракӣ (гурӯҳе аз хаворич) гуфтанд, ки муртақибони гуноҳи қабира мушриканд ва қатли онҳо аз рӯи гуфтаҳои “Қуръон” воҷиб аст. Рӯзе яке аз шогирдони Ҳасани Басрӣ ақидаи азракӣро аз устодаш пурсид. Ҳасани Басрӣ ҳанӯз ҷавоб нагуфта буд, ки яке аз шогирдони ӯ Восил ибни Ато ҷавоб дод, ки муртақибони гуноҳи қабира на қофири мутлақанду на мусулмони қомил. Онҳо дар байни қуфру имон ҷой доранд, яъне дар манзиле байни ду манзил ҳастанд ва аз устодаш дур шуда, дар назди яке аз сутунҳои масҷид ҷой гирифт. Устод эълон кард, ки Восил аз мо қанора гирифт, яъне “эътазала миннӣ Восил”. Аз он рӯз Восил ва пайравонашро муътазилий хонданд. Восил дар соли 80 - уми ҳиҷрӣ дар Мадина таваллуд шудааст ва дар Бадр соли 131 - уми ҳиҷрӣ қамарӣ даргузаштааст. Бисёре аз муҳаққиқон ин фирқаро “қудария” (бо замми “қоф”) хондаанд, яъне ба қудрати инсон боварӣ доранд. Муътазила Худовандро қидам медонад, вале сифотҳои Худовандро қидам намешуморад. (қидам, яъне аз пеш вуҷуд дошта, азали). Аммо баъзе сифатҳои Худоро мисли олим, қодир, зинда ва ғайраро айни

зоти Худо доништааст. Дар ин бора онҳо гуфтаанд, ки агар ин сифатҳоро айна зоти Худо надонем, пас мо таадуди Худоро қоил мешавем, яъне чанд худоиро қабул мекунем, ки ин зидди тавҳид аст. Онҳо худро аҳли “адл” медонистанд, зеро чунин мешумориданд, ки Худованд бар ҳилофи назму қоида кор намекунад, балки амали ӯ бар тибқи мизони адлу дод аст. Ақоиди муътазила бар панҷ асл барқарор буд:

1.Тавҳид - яктопарастӣ. Онҳо мегуфтанд, ки Худованд на ҷисм аст ва на араз. ӯ холики аразҳо ва ҷавҳарҳо мебошад ва бар ҳеҷ як эҳсосоти панҷгона дастрас нест, дар дунёву охираат дида нашоада. Худованд бар зоти худ вучуд дорад ва ҷизе ӯро ба вучуд наёварда ва сабаби вечудааш нашоудааст. ӯ воҷиб - ул - вучуд аст ва ҷизҳо аз ӯ ба вучуд омада, яъне ғайри Худо дигар ҳама ҷиз мумкин - ул - вучуд мебошад. Худо қадим ва дигар мавҷудот, мумкин - ул - вучуд ва ҳодисанд.

2.Адл. Худованд афъоли бандагонро таъйин намекунад, балки онҳо худ афъоли худро ба вучуд меоваранд. Аз ин ҷиҳат масъули рафтору кирдори худ мебошанд. Амри Худовандӣ он аст, ки бандагон аз корҳои бад бипарҳезанд ва аз корҳои нописанд, фасод канорагирӣ кунанд. Худованд ҳеҷ гоҳ аз мизони адлу дод хориҷ намешавад ва ба коре амр накунад, ки бандагон тоқати онро надошта бошанд.

3.Ваъду ваъид, яъне “ваъд” мужда додан ба бихишт ва “ваъид”, яъне тарсонидан аз азоби дӯзах. “Ваъду ваъид” - и Худованд қатъӣ аст ва иҷро хоҳад шуд, магар ин ки бандаҳо дар ин дунё аз Худованд омӯриши гуноҳҳои худро хоста бошанд ва Худо тавбаи ононро қабул карда бошад.

4.Манзиле дар байни ду манзил (Ал - манзилу байн - ул - манзилатайн), яъне гунаҳкорони гуноҳи кабира дар байни имону қуфр қарор доранд. Ва дар охираат на дар бихиштану на дар дӯзах, дар ҷое дар байни онҳо, яъне на дар азобанд ва на дар роҳат мисли бихиштён.

5.Амр ба маъруф ва наҳӣи мункар. (амр кардани мардум ба кори нек ва боздоштани онҳо аз кори зишт). Ба ҳар мусулмон воҷиб аст ба маъруф ва наҳӣ аз мункаро дар нисбати кофиру фосиқ иҷро намояд.

Муътазила ба равияву фирқаҳои ҷудогона тақсим шудааст. Муҳаққиқон гуруҳҳои зеринро ба муътазила нисбат додаанд:

1. Восилия, яъне тарафдорони Восил ибни Ато - ал - Ғаззолий;
2. Ҳузайлия, пайравони Абдулҳузайл Аллоф;
3. Низомия, пайравони Иброҳим бинни Сомёр Низом;
4. Баширия, пайравони Башир бинни Муътамар;
5. Муаммария, пайравони Муаммар Саломӣ;
6. Муродия, пайравони Исо бинни Сабеҳ Мурод;
7. Мамония, пайравони Самона бинни Ашрас;
8. Ҷоҳизия, пайравони Умар бинни Ҷоҳиз;
9. Ҳашшабия, пайравони Абулҳусайн Ҳашшаб;
10. Ҷибаия, пайравонӣ Абуалӣ Ҷибаӣ ва ғайра [4, с.579].

Аз ин номҳо бармеояд, ки фирқаҳои муътазила бо номи роҳбаронашон гузошта шудаанд. Ҳамаи ин фирқаҳо гарчӣ бо баъзе ҷузъиёт аз ҳам фарқ кунанд ҳам, аммо дар аслҳои асосӣ ҳамақидаанд.

Дар марҳилаи дуҷум каломӣ ашъарӣ ва мотуридӣ дар равияи аҳли суннат ва ҷамоат ба вучуд омад, ки ба он Алӣ Исмоили Ашъарӣ (870 - 935) ва Абумансур Муҳаммад ибни Маҳмуди Мотуридӣ (вафоташ 944) асос гузоштаанд.

Дар марҳилаи сеҷум бо фалсафа (фалсафаи машшоъ) омехта гардид ва дар ҳалли масъалаҳои ҳастию маърифат рақиби фалсафа шуд. Ба ин хотир, ин тамоюл бо номи каломӣ фалсафӣ машхур шуд. Пайравони ин тамоюл Муҳаммад Ғаззолий, Фаҳриддини Розӣ, Муҳамади Шаҳристонӣ ва дигарон буданд [5, с.542].

Калом бо василаи пайравони сарсаҳти хеш ба монанди Абубакри Бакилонӣ, Абумалики Ҷувайнӣ, Қушайри Восил ибни Ато, Амир Убайд, Абдулҳузайли Аллоф, Маъмун, Муътасам, Восик, Шайх Муфид Абуисҳоқи Исфароинӣ, Саид Муртазо, Муҳаммад Ғаззолий, Ибни Халдун ва ғайраҳо бо роҳу равиши ақлгароёна аз Ислому пуштибонӣ кардааст. Ин буд, ки фалсафаи калом минбаъд ҳамчун фалсафаи Ислому шинохта шуд. Масъалаҳои, ки калом дар доираи онҳо ба баҳсҳои оғоз кард, дар замони муосир, низ диққати донишмандонро ба худ ҷалб сохтаанд. Ба ин хотир

асарҳои зиёд дар таҳқиқи масъалаҳои илми калом ба нашр расидаанд ва ба ин васила онҳоро мавриди омӯзиш қарор додаанд.

Масъалаи “Каломи ҷадид” - и Шиблӣ Нӯъмонӣ, “Ошноӣ бо улуми ислом” - и Аҳмади Ором, “Таърихи фалсафа дар Эрон ва мамӯлики исломӣ” ва “Шариати иҷлосия ва тараққиёти маданияти форсӣ” - и Саид Аҳмади Васлӣ, “Илм ва тамаддун дар ислом” - и Саид Ҳусайн Наср, “Бунёди фарҳанги Эрони” - и Садриддин Аҳмади Урмавӣ, “Ақидаҳои ҷамъиятӣ - сиёсии калом” ва ғайраҳо тасдиқи гуфтаҳои болоянд, ки мавзӯяи гуногуни каломӣ дар онҳо матраҳ гардидаанд, маърифат дар фалсафаи калом ва дигар равишҳои ақлгароёнаи исломӣ мебошад.

Дар натиҷаи ихтилофҳои назариявии фалсафаи машшоъ ба калом, ба василаи Муҳаммад Ғаззолӣ калом бо фалсафа омехта мешавад ва ба масъалаҳои ҳастӣ ва маърифат аз дидгоҳи фалсафаи калом тавачҷӯх зоҳир мегардад.

Баҳси муносибати калому машшоъ баҳси ҷудогона аст. Аммо Абуҳанифа, ки дар замони худ шӯҳрати зиёде дар ин илм касб кард, дар фаъолияти илмӣ, дар таълими фикҳу илм ба мардумоне, ки аз ҳар гӯшаву канор меомаданд, муҳлису пайравони ӯ буданд, машғул буд. Толибони Қуфа аз ҳар гӯшаву каноре, ки шӯҳрати Абуҳанифа он ҷо ба назар мерасид, ворид мегаштанд ва аз илми ӯ баҳраманд шуда, сипас ба ватани худ баргашта, мардумро таълими фикҳу калом медоданд. Ба ҳамин иллат маслаку мазҳаби ӯ аз Қуфа то ба Ироқу Форс, Авғонистону Туркистон, Ҳинду Чин, Чопону Покистон, Шому Миср, Мағрибу Андалус ва тамоми Аврупо, аз шимол то ҷанубаш, Туркия, Юнон, Югославияи собиқ ва Албания интишор ёфт.

Дар таърифи илми каломи Абуҳанифа бошад, кофист бигӯем, ки он илмест, дар бораи усули дини Ислом. Илме, ки ваҳдати масоили он эътибори ақлӣ дорад [6, с.140].

Бархе аз олимони дар садаи он баромаданд, ки барои илми калом таъриф ва ё мавзӯе биёбанд, нозирӣ таъриф ва мавзӯе, ки барои илми фалсафа ҳаст ва назариёти мухталифе дар ин замина иброз кардаанд. Аммо, мавзӯи мушаххас доштан марбут ба илме аст, ки ваҳдати масоилаш, ваҳдати эътиборист, наметавонад мавзӯи воҳиде дошта бошад.

Дар осори Абуҳанифа “Фикҳи Акбар”, ки осори каломӣ шинохта шудааст, қисме гуфтаанд, ба ин сабаб минбаъд он калом номида шуд, ки қудрати дорандаи худро дар сухан ва истидлол нишон медиҳад.

Бо вучуди он ки калом илми динӣ аст, аммо илме аст, ки ба усули ақлгарой така мекунад бо ҳамин сабаби ақлгарой он қисме аз фақеҳони исломӣ бо калом, яъне ба баҳси ақлӣ дар масоили усули исломӣ, муҳолиф шуданд ва онро бидъат ва ҳаром донистанд. Аҳмад бинни Ҳанбал, ки яке аз олими фикҳии аҳли тасаннун аст, ба таври кулӣ ба калом, ба каломи муътазилӣ ё ашъарӣ, чи расад ба каломи шиа муҳолиф аст. Ибни Таймийя Ҳанбалӣ, ки аз шахсиятҳои шинохтаи ин ҷамоат аст, фатво ба таҳқиқи калом ва мантиқ додааст. Молик бинни Анас бо номи “Савн - ул - мантиқ - ва - л - мантиқ - ва - л - калом”, китобе таълиф карда, ба ҳар гуна баҳс ва қавише пардохтанро дар масоили эътиқодӣ ғайри ҷоиз мешуморад [7, с.38].

Калом баъди рушди пуртаҷаллӣ ва содир шудани ақидаҳои фалсафӣ, яъне марҳилаи сеюми инкишофи худ бо фалсафа омехта шуд, ғайри муҳокимаи масъалаҳои ихтисосӣ ба ҳалли проблемаҳои онтологияи гносеологӣ машғул гашт ва рақиби фалсафа гардид. Ин қорро Муҳаммади Ғаззолӣ сар кард ва минбаъд Шаҳристонӣ, Фаридаддини Балхӣ, Фаҳриддини Розӣ, Изуддини Изӣ, Тафтазонӣ давом доданд.

Дар маркази онтологияи калом масъалаи офариниши олам ва эътирофи маоди ҷисмонӣ қарор дорад. Дар ин таълимоти динӣ мутакаллимони қонунҳои олами физикиро инқор мекарданд. Онҳо мегуфтанд, ки ҳодисаҳои олам тобеияти сабабият ва қонунияти табиӣ нестанд. Қудрат ва ихтиёри офаридгор рафти ҳодисаҳоро ҳамеша бевосита таъйир дода метавонад.

Чун муҳаддисону фуқоҳо ба ҳар навъ гароишу алоқа бо фалсафаву калом ба шиддат муҳолиф буданд (ҳарчанд дар муҷодилоту муназзароти каломӣ ва мубоҳисоти истидлолӣ нақше ифода карда бошанд ҳам) бар ин асос рӯи хуше ба калом нишон наметоданд, ки бо омӯхтану омӯзонидани фалсафаву калом ба зарурати он сахм бигзоранд. Бо вучуди ин каломе, ки бунёдашро Абӯҳанифа гузошта буд, ҷунонки зикр гардид, бо он Абулҳасани Ашъарӣ (260 - 330 ҳиҷрӣ/ 871 - 941 мелодӣ) дар Басра ҳавзаи марказии ҳилофат ва Абумансур Мотуридӣ (333- юми ҳиҷрӣ, 944 - уми мелодӣ) дар Самарқанд, дар Мовароуннаҳр ва Абуҷаъфари Таҳавӣ (229 - уми ҳиҷрӣ, 844 - уми мелодӣ) дар Миср қасоне буданд, ки ба ин калом рӯй оварданд ва бар асоси шинохте, ки аз мизони

масъалаофарини мактабҳои “каломи таақули” доштанд ва зарурати қатъӣ, ки чиҳати муборизаву набарди идеологӣ бо онҳо эҳсос мешуданд, саранҷом даст ба таъсиси макотиб ва ҳавзаҳои расмӣ каломӣ заданд ва дар муқобили мактабҳои насрғарой асҳоби ҳодису фикҳ нест, балки мақсуд аз насрғарой дар ин ҷо иборат аст аз гароишҳое, ки байни ақлу наср роҳи миёнаро бармегузинад ва на ақло ба қулӣ тарҳ менамояд ва ақаллият зарураташро надида мегирад ва насрро фидои ақл мекунад бунёд ниҳоданд, ки баъдан дар дунёи Ислом бо номи мактабҳои “Мотуридия” ва “Ашъария” шинохта шуданд. Имом Таҳавӣ, ки бо Абумансури Мотуридӣ бо вучуди пайрави як мактаби фикҳӣ (ҳанафӣ) будан низоми мактабҳояшон каме аз якдигар фарқ дошт, низоми тафаккури каломӣ Таҳавӣ - ҷазмӣ аст дар ҳоле, ки низоми тафаккури каломӣ Мотуридӣ - интиқодист, бо вучуди ин дар маҷмуъ пайравони Мотуридиву Таҳавиро дар дунёи калом зиёдтар бо номи “мотуридиён” мешиносанд.

Баҳси муҳими каломӣ Абӯҳанифа ва дигар мактабҳои каломӣ баҳс дар бораи “Қуръон” аст. Мутобиқи эътиқод “Қуръон” пеш аз ваҳйи он ва ҳастӣ пеш аз офариниши олам вучуд доштааст ва он бар пояи оёти “Қуръон” будааст: “Қуръоне ғиромӣ дар китобе нухуфта” [3, с.76-77], яъне пеш аз ваҳйи дар “Лавҳи маҳфуз” ё “уллул - китоб” ном будааст. Моҳияти нузули “Таврот” тавсиф шудааст. Иртибот миёни Қуръони аз пеш мавҷуд ва маҳфӣ, ба ибрий (мусноъ бо Худо).

“Таврот”- и аз пеш мавҷуд аз истеъмоли таъбироти “китоби макнун”, “лавҳи маҳфуз” (бо ибрий ин ҷузъе маҳфӣ) ба даст меояд. Дар яҳудӣ бо вучуди “Таврот” - и аз пеш мавҷуд Таврот махлуқ аст.

Ба қавли Абӯҳанифа, ки “Каломӣ Худои мутаъол махлуқ нест”, иборат аз каломӣ “нафсӣ” аст” [8, с.16]. Аммо дар нисбати нафс, Абӯҳанифа ғӯяд, ки лафз далолат бар вучуди айний мекунад на ин ки ҳуди он бошад. Пас навиштан далолат бар лафз мекунад ва лафз далолат бар он чи, ки да зехн аст далолат мекунад ва ончи, ки дар зехн аст далолат дорад бар он чӣ, ки дар воқеият ва ҳақиқат аст. Ва ҳамин тавр, каломӣ Илоҳӣ вучуди айний дорад ва ин вучуди азалий ва қоим ба зоти Ҳақ Таоло аст ва вучуди зехнӣ дорад, ки ҳамон аст дар зехну ҳаёл ҳифз мешавад. Ва вучуди лафзӣ дорад ва ҳамон аст, ки қорӣ ҳаногоми қироат онро баён мекунад. Ва вучуди хаттӣ дорад, ки ҳамон аст ба сурати олам ва ҳуруф бар авроқ ва китобҳо навишта ва нақш мебандад. Ва мо меғӯем вучуди айнии калом ҳамон сифоти азалии Ҳақ Таоло аст, ки махлуқ нест, аммо се вучуди дигари каломӣ (зехнӣ, лафзӣ ва хаттӣ) махлуқ ва ҳодисанд.

Баръакси ин гуфтаҳои Абӯҳанифа муътазилиён мункири вучуди айнии калом (каломи нафсӣ) шуданд ва фақат се вучуди дигарро пазируфтанд ва ночор муътақид ба ҳалқи “Қуръон” (ва унвони Каломуллоҳ) ва ҳудуси он шуданд ва чунин далел оварданд, ки “Қуръон” муттавассиф ба сифати махлуқ ва нишонаҳои ҳудус аст, монанди таълиф, танзим, танзил, нозил шудан ба забони арабӣ, шунида шудан, фасеҳ ва муъҷиза будан ва ғайра пас, вақте ки муттавассиф ба сифоти махлуқот бошад, монанди онҳо махлуқ аст. Аммо далели Абӯҳанифа ин масъаларо ба навъи дигар равшан мекунад. Абӯҳанифа ғӯяд, ки инҳо авсофи лафзанд, ки далолат бар каломӣ худо мекунад ва лафз ҳодис аст. Дар ҳоле ки сухани Абӯҳанифа роҷеъ ба каломӣ нафсӣ (зотӣ) аст, ки азалий аст. Пас агар гуфтем, ки “Қуръон” каломуллоҳ ва қадим аст, мурод аз он ҳамон каломӣ нафсӣ (зотӣ) аст ва агар гуфтем ки, “Қуръон” махлуқ аст мурод аз он каломӣ лафзӣ аст ин баҳсро, ки Абӯҳанифа дар “Фикҳи Акбар” оварда буд дар китоби “Васият” ҷамъбааст карда овардааст, ки “Иқрор мекунем, ки “Қуръон” каломӣ Худои мутаъол аст махлуқ нест. Ваҳйи ӯ ва нозилкардаи ӯ ва сифати ӯст. “Қуръон” (каломи Худо) на айни Худо ва на ғайри Худо аст, балки ҳақиқатан сифати ӯст” [9, с.342].

Мутакаллимони мутааххир аз қабилӣ Аллома Тафтазонӣ, ин ду равишро бар ҷаҳор навъ тақсим кардааст:

1. Вучуди айний: “каломуллоҳ” - и нафсиву маънавӣ, ки қадиму азалий ва сифати Худост.
2. Вучуди лафзӣ: “каломуллоҳ” - и тиловатшуда ва шунидашуда.
3. Вучуди зехнӣ: “каломуллоҳ” - и ҳифзшуда дар синаҳо.
4. Вучуди хаттӣ: “каломуллоҳ” - и навишта шуда дар мусфаҳо.

Пас, вучуди хаттӣ бар вучуди лафзӣ ва лафзӣ бар вучуди зехнӣ ва вучуди зехнӣ бар вучуди айний далолат мекунад. Ва ҳар гоҳ “Қуръон” ба васфе муттавассиф гардид, ки он васф лозимаи қадим будан ва азалий будани “Қуръон” буд, мақсуд аз “Қуръон” вучуди айний “Қуръон” аст, яъне каломуллоҳи нафсиву маънавӣ монанди “Қуръон” ғайри махлуқ аст, “Қуръон” қадим аст. Ва ҳар гоҳ “Қуръон” ба авсофе муттавассиф гардид, ки лозимаи махлуқ будан ва ҳодис будан, буданд,

максуд аз “Қуръон” вучуди лафзӣ ё вучуди хатгӣ ё вучуди зеҳнии “Қуръон” аст. Ламси “Қуръон” барои афроди бе вузуъ ва бе ғусл ҷоиз нест. Як даҳуми “Қуръон” - ро ҳифз кардам ва ғайра, ки дар мисоли аввал максуд алфози “Қуръон” ва дар мисоли дуввум ишқол дар хутути навишта шуда ва дар мисоли саввум суратҳои алаӣ ва зеҳнии оятҳо аст [10, с.54]. Барои равшантар шудани матлаб мисоли дигареро, низ меорем. Масалан, дар мавриди калимаи оташ:

1. Вучуди айни он ҳамон ҳақиқат ва ҷавҳари сӯзонандаи он аст, ки дар хориҷ мавҷуд аст.
2. Вучуди зеҳнӣ ин он ҳамон нақшу сурати оташ дар зеҳн аст.
3. Вучуди лафзӣ он ҳамон талаффуз ва баёни калимаи оташ аст.
4. Вучуди хаттӣ он ҳамон ҳуруфи навишташуда аст.

Пас, ҳақиқати оташ ҳамон вучуди айни ва соири вучудҳои далолат бар он ҳақиқатанд на худӣ он, зеро онҳо ҳам айни ҳақиқати оташ бошанд лозимааш ин аст, ки мавқеи гуфтани калимаи оташ забон бисӯзад ва ё ҳангоми навиштан қоғаз оташ бигирад. Бинобар ин вучуди зеҳнӣ ва лафзӣ, хатгӣ далолат бар вучуди айни мекунад на ин ки худӣ он бошанд. Пас, навиштан далолат бар лафз мекунад ва лафз далолат бар он чи, ки дар зеҳн аст, далолат дорад бар он чи, ки воқеият ва ҳақиқат аст. Ва ҳамин тавр, каломии Илоҳӣ вучуди айни дорад ва ин вучуди азали қоим ба вучуди Ҳақ Таоло аст ва вучуди лафзӣ дорад ва ҳамон аст, ки қорӣ ҳангоми қироат онро баён мекунад ва вучуди хатгӣ дорад, ки ҳамаи ҳамон аст ба сурати алоӣ ва ҳуруф бар афрок ва китобҳо навишта ва нақш мебандад. Ва мо мегӯем вучуди аслии калом ҳамон сифати азалии Ҳақ Таоло аст, ки махлуқ нест, аммо се вучуди дигари каломӣ (зеҳнӣ, лафзӣ ва хатгӣ) махлуқ ва ҳодисанд [11, с.248]. Муътазилиён мункири вучуди айнии калом (каломи нафсӣ) шуданд ва фақат се вучуди дигарро пазируфтанд ва ночор муътақид ба халқи “Қуръон” (ва унвони каломуллоҳ) ва худуси он шуданд ва чунин далел оварданд, ки “Қуръон” муттавассиф ба сифати махлуқ ва нишонаҳои худус аст, монанди таълиф, танзим, нозил шудан ба забони арабӣ, шунида шудан, фасеҳ ва муъҷиза будан ва ғайра.

Пас, вақте ки муттавассиф ба сифати махлуқот бошад, монанди онҳо махлуқ аст. Аммо далели Абуҳанифа ин масъаларо ба навъи дигар равшан мекунад. Абуҳанифа мегӯяд, ки инҳо авсофи лафзанд, далолат бар каломии Худо мекунад ва лафз ҳам ҳодис аст. Каломии илоҳӣ ҳарфу савт аст, аммо азали аст. Пас, агар гуфтем: “Қуръон” каломуллоҳ ва қадим аст, мурод аз он ҳамон каломии нафсӣ (зотӣ) аст ва агар гуфтем, ки Қуръон махлуқ аст, мурод аз он каломии лафзӣ аст, ибтидои баҳсро ба қавли Абуҳанифа, ки дар “Фикҳи Акбар” буд, дар китоби “Васият” – ҷамъбасти номҳо овардааст, ки “Иқро мекунем, ки “Қуръон” каломии Худои мутаъол аст, махлуқ нест. Ваҳӣ ӯ ва нозил кардаи ӯ ва сифати ӯст. “Қуръон” (каломи Худо) на айни Худо ва на ғайри Худо аст, балки ҳақиқатан сифати ӯст. Дар мусфаҳо (саҳифаҳо ва муқоваҳо) навишта шуда ва бо забонҳо хондашуда ва дар дилҳо ҳифз шудааст ва дар он ҷо (саҳифаҳо, забонҳо, дилҳо) ҳумулкунанда (гузаранда) нест. Ранг, ҳарфҳо, қоғаз ва навиштан ҳамааш махлуқ аст, зеро, ки онҳо феъли (амал) – и банда аст. Ва каломии Худои мутаъол махлуқ нест. Зеро ки китобат, ҳарфҳо, калимаҳо ва оятҳо ҳамааш асбоби “Қуръон” аст барои эҳтиёҷ доштани банда ба онҳо. Ва каломии Худои Мутаъол қоим ба зоти ӯст (сифати ӯст) ва маънои каломаш ба ин ашё фаҳмида мешавад. Пас, ҳар ки бигӯяд: каломии Худои мутаъол махлуқ аст, ӯ кофир ба Худои бузург шудааст. Худои мутаъол маъбуд аст, ҳамчуноне ки буд. Каломии ӯ таоло хондашуда, навишташуда ва ҳифз шудааст, бе дур шудани калом аз Худои мутаъол” [12, с.6].

Донишманди шарқшинос, муаллифи китоби “Фалсафаи илми калом” Волфсон зери мабҳаси “Қуръон” аз китоби “Васият” - и Абуҳанифа ақволи дар боло (аз масъалаи халқи “Қуръон”) зикркардари меорад ва ин китобро ҳамчун сарчашмаи қадима муаррифӣ кардааст [13, с.911]. Дар ҳулоса, ин қавл ва санади Волфсон аз назари таърихи калом бо муқоиса аз ҷадалҳои каломии ҳанафиён гирифта шуда, дар масоили сифат, низ чунин масъалагузорӣ кардааст. ӯ аҳли суннатро дар масоили сифат ва “Қуръон” дар ин китоб зери шубҳа қарор дода, санади аҳли суннатро, ки маъхаз ва сарчашмаи он аз тобеин ба асҳоб ва аз он ба пайғамбар мерасад ва қавоиди ҳоси аҳзи ин масоилро дорад, нодида гирифтааст.

Ҳамин тавр, ақидаи Абуҳанифа доир ба ҳамаи масоили каломӣ, мавқеи созишқоронаи байни гурӯҳу равияҳоро ишғол карда, аз мавқеи динӣ бошад ҳам аз ифртроту шарҳи яктарафа дур аст. Ин имонгаравӣ ва созиш буд, ки ҳам фикҳу ҳам каломии ӯ пайравони зиёде пайдо кард. Ҳарчанд ҳоло бисёр масъалаҳои каломӣ дар “Фикҳи Акбар” шарҳи васеи худро наёфта бошанд ҳам Имоми

Аъзам Абуҳанифа доир ба масъалаҳои каломӣ баён кардааст, барои талаботи динии омма кард [14, с.1596-1608].

Адабиёт

1. Ғаззоли Абуҳомид. Таъофут-ул-фалосифа. Бейрут. 1341. – 478 с.
2. Аҳмадиён Абдуллоҳ. Сайри таҳлили каломӣ аҳли суннат. –Техрон, 2001. – 112 с.
3. Куръон.74:37
4. Муҳаммад Ҷовид Машкур. Фарҳанги ғирақи исломӣ. –Машҳад, 1387 (2008). – 579 с.
5. Ғаззоли Абуҳомид. Кимӣи соадат. – Душанбе, 2011. – 542 с.
6. Аҳмадов С. Хусусиятҳои фикҳи каломӣ Абуҳанифа Имоми Аъзам. –Душанбе, 2009. – 140 с.
7. Абуҳанифа. Фикҳи Акбар. –Уротеппа, 2000. –38 с.
8. Абуҳанифа. Васиятнома. Душанбе, 2008. –16 с.
9. Сайид Хусайни Наср. Илм ва тамаддун дар ислом. –Техрон, 1360. –342 с.
10. Садриддин Аҳмади Урмавӣ. Бунёди фарҳанги Эрон. Ас-Сағарҷӣ С.М. Ал-Фикҳ ал - Ҳанафӣ Ҷ.1 2008. – 54 с.
11. Абуҳанифа. Насихатнома . – Душанбе, 2009. – 248 с.
12. Абуҳанифа. Васоёт. –Техрон, 1987. –6 с.
13. Волфсон А.Г. Фалсафаи илми калом. 1972. – 911 с.
14. Аҳмадов Саид. Назарат ила мавкиф Абӣ Ҳонифа ан-Нӯмон. Ал-Азҳар. №10, 2009. С – 1596-1605.

ХУСУСИЯТҲОИ КАЛОМИ ИМОМИ АЪЗАМ АБУҲАНИФА

Фишурда. Абуҳанифа дар баёни раъй, иҷмоъ ва калом ба таври ошкоро истидлоҳи мано-тиқиро истифода кардааст. Бисёри аз қисматҳои фикҳу каломӣ ӯ ба истидлоли мантиқӣ ва далоили илмӣ таъя мекунад. Абуҳанифа исботҳои гуногунро дар фикҳу каломаш, аз ҷумла, қиёсу тамсил ва дар баъзе маврид мӯҷодаларо истифода кардааст. Қиёси ӯ аз он қиёс, ки дар фикҳи исломӣ истифода мешавад, ки фақат ба маънои тамсила аст, фарқ мекунад.

Алалхусус, аз он ҷиҳат, ки ба далелҳои мантиқӣ овардааш, яъне овардани гуфторҳо ва натиҷагирӣ аз онҳо, яъне далелҳои Абуҳанифа дар асоси монандӣ ва нишонаҳои зикршуда, дар матнҳои динӣ бунёд нашудаанд, ҳарчанд ки мисолҳо аз “Куръон” оварда шуда бошанд ҳам, натиҷагирӣ аз онҳо дар асоси талаботи мантиқӣ сураат гирифтааст. Мо инро дар мисоли исботи қадиму ҳодис будани сифатҳои Худо, каломӣ илоҳӣ, миоду тақдир ва ихтиёри инсон мушоҳида мекунем.

Дар мақола фикри Абуҳанифа доир ба масъалаҳои этиқодӣ бо фикри дигар ғаёҳони ислом, хусусан, аҳли ҳадис, ки ба тавре ба ин масъалаҳо дахл карда бошанд, муқоиса шудааст ва фарқияи истидлоҳи Абуҳанифа аз дигарон на танҳо аз ҷиҳати мазмун, балки аз рӯи усули баён ва хусусиятҳои далеловарӣ нишон дода шудааст. Инчунин дар мақола нишон дода мешавад, ки мавқеи Абуҳанифа, мавқеи созишкорона дошта, заминаи ғоявӣ барои гуфтугӯ ва муҳокима бо дигарон гузошта шудааст. Абуҳанифа талош кардааст, ки ҷӣ дар масъалаи ихтиёри гуноҳи савоби аъмоли муъминон аз ҳар гуна ифроту таассуби зиёдати дурӣ ҷӯяд.

Истидлоҳи Абуҳанифа нишон медиҳанд, ки ӯ ба далелҳои ақлӣ рӯ оварда, дар баъзе маврид исботҳои ӯ ба силлогизми арастуи шабоҳат пайдо мекунад, вале ин аз он шаҳодат на-медиҳад, ки ӯ усули арастуии исботи фикрро, ки дар силлогистикаи Арасту ифода шудааст истифода кардааст. Мантиқи Арасту хеле баъдтар дар байни мусулмонон, дар давраи ҳукмро-нии халифа Маъмун паҳн гаштааст ва гумон меравад, ки Абуҳанифа бо мантиқи Арасту ва қиёси ӯ ошноӣ пайдо карда бошад. Ба назар мерасад, ки монандии истидлоҳи Абуҳанифа бо қиёси Арасту бештар аз монандӣ ва ягонагии хиради инсонӣ гувоҳӣ медиҳад. Бо хирадгароии каломӣ Абуҳанифа, ки ҷои ҳосеро дар осори Абуҳанифа ишғол мекунад, алоқаманд аст.

Калидвожаҳо: далеловарӣ, калом, фикҳ, далел, ақлгарой, тамсил, тезис, силлогизм, ху-лоса, Абуҳанифа.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАЛАМА АБУХАНИФЫ

Аннотация. Особенности калама Абуханифы, прежде всего заключается в том, что он опирается на правоведческие принципы: рай (мнение), иджма (совещательное решение) его фикха. Эти части его учения основываются не только на логических принципах, прежде всего на силлогистике, в отличие от других мусульманских правоведческих школ, которые основывали свои рассуждения по аналогии. Именно аналогия составляла суть их метода, однако, нельзя сказать, что силлогистика Абуханифы взята из аристотельской, которая примерно полвека спустя стало доступна мусульманам в период правления халифа Мамуна осуществили перевод «Органона» Аристотеля наряду со многими, другими работами греческого философа на арабский язык. Однако это не исключает некоторой схожести аргументов Абуханифы с аргументами (посылками) силлогизмов Аристотеля. Абуханифа не заимствовал силлогистического метода обоснования, у Аристотеля это скорее единство человеческого мышления.

В статье указано, что Абуханифа использовал в каламе (теология, схоластика) различные формы доказательства основанных на логические формы суждения. Это говорить о том, что рационалистический метод Абуханифы связан с его методом обоснования исламских правовых норм, но этот метод отчётливо проявляет себя в его рациональной теологии.

Метод Абуханифы по форме близка с аргументациями, которые предприняли на западе, в частности у Фомы Аквинского. В статье для обоснования данного тезиса проводятся многочисленные примеры из работ Абуханифы в «Фикхи Акбар» и «Васоё». «Фикхи Акбар» Абуханифы первая работа в исламском суннизме по вопросам рациональной теологии и строя. Затем получила своё развитие в работах ал – Газзали и Фахриддина Рази. В статье приведено достаточно примеров опирающийся на логические рассуждения. В целом это связан с рационализмом в творчестве Абуханифы, который занимает определенное место в его творчестве.

Ключевые слова: фикх (юриспруденция), калом (теология), аргументация, рационализм, аналогия, силлогизм, аргумент, тезис, вывод, Ауханифа.

FEATURES OF THE SPEECH OF IMAM AZAM ABU HANIFA

Annotation. Abu Hanifa openly used regional metaphors in expressing his opinion, opinion and speech. Many parts of his fiqh are based on logical reasoning and scientific evidence. Abu Hanifa used various proofs in his jurisprudence, including similes and similes, and in some cases mujadalah. Especially from the point of view of his logical arguments, i.e. bringing statements and drawing conclusions from them, i.e. Abu Hanifa's arguments based on similarities and signs are not established in religious texts, even though examples are given from the Qur'an, the conclusions from them in based on logical requirements. We observe this in the example of the proof of the antiquity of the attributes of God, the divine word, destiny and human free will.

The article compares Abu Hanifa's opinion on ethical issues with the opinion of other Islamic jurists, especially the Hadith scholars, who have dealt with these issues in a way, and shows the difference between Abu Hanifa's arguments and others not only in terms of content, but also in terms of the method of expression and the characteristics of evidence. The article also shows that Abu Hanifa's position is a compromise position, and the ideological basis for conversation and discussion with others is laid. Abu Hanifa tried to avoid any extremes and prejudices in the matter of free will and reward for the deeds of believers.

Abu Hanifa's arguments show that he turns to intellectual arguments, and in some cases, his proofs are similar to Aristotelian syllogism, but this does not mean that he used the Aristotelian method of proof of thought, which is expressed in Aristotle's syllogism. Aristotle's logic spread much later among the Muslims, during the reign of Caliph Ma'mun, and it is believed that Abu Hanifa was familiar with Aristotle's logic and his analogy. It seems that the similarity of Abu Hanifa's arguments with Aristotle's analogy indicates the similarity and unity of human wisdom. It is related to the wisdom of Abu Hanifa's words, which occupies a special place in Abu Hanifa's works.

Keywords: proof, word, jurisprudence, evidence, logic, analogy, thesis, syllogism, conclusion, Abu Hanifa.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Зиёева Кумринисо Давроновна – саромӯзгори кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии Данғара. **Суроға:** н. Данғара, деҳаи Маликова. **Тел:** (+992) 900 04-60-32; **E-mail:** zieevakumriniso@gmail.com

Сведения об авторе:

Зиёева Кумринисо Давроновна – старший преподаватель кафедры гуманитарных дисциплин Дангаринского государственного университета. **Адресс:** Дангаринский р/н, с. Маликова. **Тел:** (+992) 900 04-60-32; **E-mail:** zieevakumriniso@gmail.com

Information about the author:

Ziyoeva Qumriniso Davronovna - Senior Lecturer at the Department of Humanities of Dangara State University. **Address:** Dangara dist., v. Malikova. **Phone:** (+992) 900 04-60-32; **E-mail:** zieevakumriniso@gmail.com

ТДУ: 165.63 (167.7)

ЗАМИНАҲОИ АСОСИИ ТАШАККУЛҲОИ РАТСИОНАЛИЗМИ ИНТИҚОДИИ КАРЛ ПОППЕР

Шодиев К.О.

Донишгоҳи давлатии Данғара

Ратсионализми интиқодӣ яке аз ҷадидтарин мактабҳои фалсафӣ ба шумор рафта, дар саддаи 30-юми қарни XX аз ҷониби Карл Поппер тарҳезӣ шуда, пешниҳод шудааст. Дар инкишофи диғӯҳи Поппер дар хусуси ратсионализми интиқодӣ файласуфони зерин, аз қабили Ҷозеф Аггаси (Joseph Agassi), Ханс Алберт (Hans Albert), Уилям Бартли (William Bartley), Дэвид Миллер (David Miller) ва Алан Масгрейв (Alan Musgrave) саҳми зиёд гузоштаанд. Масалан Дэвид Миллер дар яке аз китобҳои машҳуртарини Карл Поппер “Ҳадсҳо ва ибтоҳҳо: афзоиши донишҳои илмӣ” (Англисӣ. “Conjectures and refutations: the growth of scientific knowledge”) [16, с. 410] ҳаҷоҳои зиёде пайдо намуда, онро ислоҳ намудааст [5, с. 33].

Пеш аз ҳама, барои возеҳтар дарк намудани ратсионализми интиқодии Карл Поппер бояд заминаҳои асосии инкишофи он ва ратсионализми аънанавиро мавриди баррасӣ қарор дод. Барои ин матлаб мо дар аввал ратсионализми аънанавиро бо ратсионализм интиқодии Карл Поппер муқоиса намуда, бартариятҳо ва камбудии онро дар миён меғузorem. Дар забони юнонӣ, ақл бо мафҳумҳои логос (**logos**) ва нус (**nous**) [1] ифода карда мешавад. Логос маънои сухан, тавзеҳ, ҳисоб, сабаб, таъриф, ақлро дорад. Эквиваленти ин калима дар забони англисӣ нутқ, ҳисоб, сабаб, таъриф, нутқи оқилона аст. Нус, аз тарафи дигар, маънои рӯҳ ва ақлро дорад. Дар забони англисӣ, муодили ин калима интеллект (хирад) аст.

Калимаи ақл дар забони фаронсавӣ “**raison**” аст. Калимаи “**raison**” аз калимаи латинии “**ratio**” гирифта шуда, “система” тарҷума шудааст. Дар инҷо система маънои системаи фикр, ҳисоб, тарҳро дорад. Мафҳуми “**ratio**” синонимҳоро ба мисли қобилият, ақл ва фикрро ба худ соҳиб аст. Ин истилоҳ инчунин ба тафаккур ва эътиқоди табиӣ низ дахл дорад. Вақте ки мо мафҳуми “**raison**” ё “**система**” – ро бо имон муқоиса мекунем, он маънои дониш ё инстинкт, фаъолияти тафаккур, рӯҳ, ташкили даркҳо, қобилияти фарқ кардани зебоии некиву бадӣ, нодурустӣ, дурустӣ, зиштӣ, тартиби ҳақиқат ва ғайра ифода меёбад. Ин мафҳуме, ки мо онро дар забони тоҷикӣ истифода мебарем, яъне “ақл”, маънои хирад, дарёфти идрок, қобилияти фикр, зеҳн, яке аз қувваҳои нафси инсонӣ, ки феълаш тафаккуру андеша аст, бо худ дорост. Яъне чизест, ки сабабҳои мавҷудотро дарк карда, хайрро аз шарр лӯдо мекунад [8, с. 70].

Агар андешаҳои ратсионализми аънанавиро (аз Афлотун то ба Декарт) дар заминаи касби маърифат баррасӣ кунем, мутаваҷҷеҳи мавриди зайл хоҳем шуд: пайравони ратсионализми аънанавӣ дар таҳсили (ҷамъоварии) маърифат истидлолро бартар аз таҷриба мепиндоштанд ва бар ин ақида буданд, ки бо истидлол метавон боварҳо, иддаҳо ва назарияҳоро дифоъ (асоснок) кард [9, с. 14-16]. Аз назари онҳо, дастбӣ ба шинохти қатъӣ ва шаклопазирӣ аз тариқи истидлол мумкин

аст. Истидлолхое, ки ратсионализми анъанавӣ барои исботи дурустии назарияҳо фароҳам меоварданд, бар асоси боварҳои бунёдӣ ё асосӣ ва ё иддаохое танзим мешаванд, ки ба ақидаи Афлотун аз шухуди зеҳнӣ маншаъ мегиранд ва ба назари Декарт бошад, аз возеҳӣ ва муайянӣ (Clear and Distinct) оғоз меёбад [13, с. 58]. Ба таври комил таъба тавоноии ақл ва пазируфтани ин, ки ақл дорои иддаохо, ғояҳо ва принципҳои бунёдӣ аст, ки бо ба кор бурдани онҳо, метавон ба шиносии ҳақиқати чизҳо расид, аз вижагиҳои возеҳи ратсионализми анъанавӣ ба шумор мерафт.

Баъдтар дар таърихи тафаккур тасвиреро, ки ратсионалистони анъанавӣ аз нақши ақл дар маърифат ба даст оварда буданд, ба дасти таҷрибагароён, ба хусус аз назароти Дэвид Юм хисорот дид. Д. Юм кори худро бо таъкид бар таҷрибагароӣ оғоз намуда, бунёди ҳар гуна шинохтро таҷрибаи ҳиссӣ хонд [3, с. 106]. Ба ақидаи Д. Юм ҳамаи далелҳои эмпирикии (таҷрибавии) мо бар асоси фарзияи ҳаммонанд будани оянда бо гузаштааст ва миёни пешомадҳо ва чизҳо ҳеҷ пайвандии лозима ва мантиқӣ наметавон ёфт, на пайванде, ки аз истидлол ба вучуд омад ва на пайванде, ки аз таҷрибаи ҳиссӣ ошкор мегардад [3, с. 115]. Бинобар ин, дар бораи мавҷудияти ашё ҳулосаи дақиқ баровардан ва ба итминон расидан, инчунин пайдо кардани ягон робитаи зарурии байни ҳодисаҳо, яъне расидан ба қонунҳои умумӣ ғайриимкон хоҳад буд.

Назарияи эмпирикии Д. Юм дар баробари он, ки тавонист дар ростои нуфузи назарияи Декарт истодагарӣ кунад, бо скептитсизм (шаккоқӣ, шакгароӣ) ба натиҷаҳои ҳалокатовар оварда расонд, ки бо ин тартиб ӯ, асосҳои назариявии илмро вайрон намуд. Бо ин ҳама, илм, ба вижа илми эмпирикӣ, ки аз маҳдудиятҳои фалсафаи асрҳои миёна раҳо шуда буд, бо кӯшиши донишмандони бузург, ба мисли И. Нютон қадамҳои устувор бармедошт [3, с. 119]. Назария ва илми Нютон чунон мукамал ба назар мерасид, ки дар охири асри XVIII математики машҳури фаронсавӣ Пер-Симон Лаплас ин сухани машҳураш дар бораи Нютон-ро гуфта буд: “Агар мавҷуде дар ҳисоббарорӣ қудрати бепоя дошта бошад ва вазъияти ҳамаи зарраҳоро дар як лаҳзаи муайян комилан бишносад, метавонад бо истифода аз қонунҳои Нютон оянда ва гузаштаи ҳамаи кайҳонро пешбинӣ кунад” [19, с. 3]. Аммо, вазъият ба чунин тартиб боқӣ намонд, кашфи назарияи квантӣ дар аввали асри XX боиси таҷдиди назарияе шуд, ки аз замони Нютон то ба имрӯз дар пайроҳаи тафаккури мо дар бораи ҷаҳони физикӣ таъсири зиёд расонид. Ин кашфиёт нишон дод, чизе, ки то ин замон фарояндаи равандҳои равшан ва объективӣ ҳисобида мешуд, дар решаҳои субъективӣ худ рафтори норавшан ва аҷибро дорост [19, с.1]. Пешравиҳое, ки дар механикаи классикии Нютон ба вучуд омада буданд, бе шакк бо инқилоби методологии Эйнштейн ба ҷолишҳои бузург рӯ ба рӯ шуданд.

Аз як ҷониб таъсири скептитсизми (шаккгароӣ) – и Д.Юм ба мактабҳои фалсафию назариявӣ ва аз ҷониби дигар, вуқӯъ пайвастании инқилоби эйнштейнӣ дар ҳавзаҳои илмӣ, заминаро барои шаклгирии як дидгоҳ ё мактаби интиқодӣ фароҳам овард. Дидгоҳи интиқодӣ бо равиши ратсионалӣ ва пайравоне, ки даъвои ҳифзи шаъну шарафи илмро доштанд, мактаби худро ратсионализми интиқодӣ номиданд. Ратсионализми интиқодӣ аз ратсионализми анъанавии файласуфоне чун Афлотун ва Декарт бо баъзе ҷиҳатҳои бунёдии худ фарқ мекард. Ратсионалистони интиқодӣ дар масири касби маърифат, на истидлолро бартар аз таҷриба медонанд ва на таҷрибаро бартар аз истидлол мешуморанд. Илова бар ин, онҳо ҳеҷ гуна исрор надоранд, ки ҳадди ақал байни таҷриба ва истидлол баробарӣ эҷод кунанд. Ратсионализми интиқодӣ аз таҷриба ва истидлол танҳо барои ислоҳи иштибоҳот истифода мебаранд [13, с. 58-59].

Истидлол дар ин мактаби фалсафӣ, марбут ба шухуди зеҳнӣ, ки ҳар шахс метавонад аз он бархурдор бошад, нест, балки нозир ба тафаккури интиқодӣ ва асосан иҷтимоӣ аст, ки дар тамоили афрод бо якдигар рушд хоҳанд кард. Ратсионализми интиқодӣ бар асоси равиш ва усуле, ки Суқрот дар пурсишҳои интиқодӣ ба кор мебард, моделсозӣ (қолабсозӣ) шудааст. Дар ин модел (тарҳ ё система) танҳо амалкарди истидлол ва таҷриба, баррасии нодурусти эътиқодҳо ва назарияҳост ва дар беҳтарин ҳолат ончи аз ин баррасӣ насибамон мешавад, исботи нодурусти назария ва ҳифзи ҳаҷҳои мавҷуда дар он аст [13, с. 59]. Ба ҳамин хотир ратсионализми интиқодӣ равиши радикалист, ки аз анъанаи эпистемологияи (гносеологияи) ратсионалӣ фосилаи зиёде дорад. Ҳамин тавр, пас аз назар андохтан ба заминаҳои асосии зуҳури ратсионализми интиқодӣ, яъне ратсионализми ғайрианъанавӣ ва ошноӣ бо қисме аз омӯзишҳои он, моро лозим аст, ки дақиқтар ба пайдоиш ва хусусиятҳои хоси ин мактаби фалсафӣ диққат бидиҳем.

Ратсионализми интиқодӣ асоси сарчашмаи худро аз пажӯҳишҳои равоншиносии мактаби Вуртсбургӣ Олмон [2] гирифтааст. Поппер ҳамроҳи муҳаққиқони ин мактаб дар тақоёи гу-стариши як навъи фалсафаи илмӣ дедуктивӣ ва киёсгаро, бо ибрази тақмили равиши киёсӣ бо равоншиносӣ буд, ки ба назарияи ғайри тавҷеҳгароёнаи илм даст ёфт. Илова бар таҳқиқоти равоншиносӣ, муҳолифати Поппер бо бархе аз ақоиди позитивизм (позитивистҳо) ба ӯ ангезаи бештаре барои асос ёфтани чунин дидгоҳе бахшид. Позитивистҳо ба мавҷудияти ду намуди дониш (маърифат) боварӣ доштанд: 1. Маърифати таҳлилӣ, ки бо далелҳои сурӣ асоснок мешавад; 2. Маърифати илмӣ, ки бо таҳқиқпазирии (verification) таҷрибавӣ асоснок мегардад. Онҳо бо интиқоди пешниҳодҳои илмӣ муҳолифат надоштанд, вале исботи ин пешниҳодҳоро низ имконпазир мешумориданд. Поппер аз бархе ҷиҳатҳои асосии зерин бо онҳо ихтилофи назар дошт:

1. Яке ангоштани (баробар намудани) умури таҳқиқшаванда бо умури таҷрибавӣ;
2. Рад намудани метафизика ба унвони умури ҳолӣ аз маъно;
3. Исботпазирии пешниҳодҳои илмӣ [12, с. 3].

Поппер методологияи алтернативӣ бар зидди методологияи позитивистҳоро пешниҳод кард, ки он таҳаввулотӣ ҷиддиро дар муносибати донишмандону файласуфон нисбат ба илм ба вучуд овард. Барои Поппер асосан ду масъала: масъалаи индуксия ва масъалаи демаркатсияи илми таҷрибавӣ аз соири ҳавзаҳои маърифатшиносӣ дар маркази таваҷҷуҳ қарор дошт. Қабл аз муаррифии мушаххасоти методологияи илмӣ Поппер дар ҷаҳорҷӯби ратсионализми интиқодӣ, бехтар аст мазмуни асосии бархурдаш бо ин ду масъаларо мавриди баррасӣ қарор бидиҳем.

Поппер бо баррасии осори Д.Юм ба масъалаи индуксия шинос шуд. Ба ақидаи ӯ, масъалаи индуксия аз 3 асли зерин иборат аст:

1. Кашфи Юм, мабни бар асосноккунии як қонун аз тариқи мушоҳидот ё таҷриба маҳдуд намудан ғайри мумкин аст, чаро ки қонун фаротар аз таҷриба мебошад;
2. Илм қонунро дар қалби “ҳар замон ва ҳар макон” пешниҳод мекунад ва ба қор мебарад;
3. Асли таҷрибагарой, ки мутобиқи он дар илм танҳо мушоҳида ва таҷриба аст, ки метавонад барои рад ё пазириши пешниҳодҳои илмӣ, аммо аз қонун ва назария тасмим бигирад [18, с. 6-7].

Зиддияте, ки аз ҷойгиршавии ин се принсипи дар боло зикр шуда бармеояд, масъалаи мантиқии индуксия мебошад. Аммо Поппер чунин мешуморад, ки принсипҳои “1” то “3” ба ҳамдигар муҳолиф нестанд. Қонунҳо ва назарияҳо гипотезаҳои таҳминӣ мебошанд, ки санҷида мешаванд ва метавонанд бо баъзе далелҳои таҷрибавӣ рад карда шаванд (ва ё таҳрифсозӣ ё ибтолсозӣ карда шаванд [5, с. 11]). Тибқи принсипи “1”-ум, Д. Юм иддао мекард, ки як назария наметавонад ба таври мантиқӣ аз изҳороти мушоҳидатӣ натиҷагирӣ кунад, аммо ин иддао ба имкони таҳрифсозӣ ё ибтолпазирии назарияҳо бо изҳороти мушоҳидатӣ таъсире намерасонад [18, с. 8].

Қобили зикр аст, ки Д.Юм масъалаи индуксияро дар ҷаҳорҷӯбаи ду пурсиши мантиқӣ ва равоншиносӣ чунин баррасӣ намудааст:

1. Пурсиши мантиқӣ: оё истидлол аз намунаҳои тақрор таҷрибашуда, ба намунае, ки то кунун таҷриба нашудааст, бо лиҳози мантиқӣ муътабар ва мувоҷеҳ аст?
2. Пурсиш аз диди равоншиносӣ: чи гуна аст, ки ҳамаи инсонҳои маъқул, бар асоси таҷрибаҳои гузашташон, интизори намунаҳои таҷрибанабудай ояндаро мекашанд ва ба онҳо боварӣ доранд?

Ҷавоби Д. Юм. ба масъалаи мантиқи индуксия ингуна буд: “Ҳар гуна истидлол аз намунаҳои таҷрибашуда, ба намунаҳои таҷрибанабудай, асоснокии мантиқӣ доранд”. Ӯ муътақид аст, ки бо истинод ба таҷрибаҳое, ки дар боло аз бархе намунаҳои он баҳс намуда будем, ҳатто мучоз ба қазоват дар мавриди эҳтимоли намунаҳои таҷрибанабудай нестем, чи расад ба он, ки иддаои дар мавриди итминонии (дурустии) онҳо дошта бошем. Д. Юм, бо таъкид бар ғайри мантиқӣ будани индуксия, аз пурсиши мантиқӣ меғузарад ва ба пурсиш аз диди равоншиносӣ чунин посух медиҳад: “Эътиқод (бовар) ва интизорӣ барои намунаҳои таҷрибанабудай натиҷаи одате аст, ки намунаҳои таҷрибашуда бароямон ба вучуд овардаанд”. Воқеан мо ба воситаи тақрорҳои гузашта хусусияти “шарт” гузоштанро ба худ касб мекунем ва ин механизми “шарт” гузоштан аст, ки интизорӣ аз ояндаро дар мо ба вучуд меоварад [18, с. 7-16].

Агар посухҳои Д.Юм ба ин ду пурсишро канори якдигар қарор диҳем, ба натиҷаи ирратсионалӣ (ғайриақлонӣ) мерасем: яъне метавон гуфт, инсоне, ки рафтори ратсионалӣ (ақлгароёна) дорад, ба рафтори ирратсионалӣ (ғайриақлгароёна) одат мекунад. Мутобиқи ақидаи ӯ, тамоми маърифат, ба хусус маърифати илмӣ, одати ғайримантикианд. Ин натиҷа, скептисизмро (шакгроиро) дар назарияи Д.Юм тақвият мекард, вале ратсионализми интиқодии К. Поппер ӯро водор месохт, то аз ин ақидаи худ худдорӣ намояд.

Поппер барои пешгирии кардан аз оқибатҳои ғайри илмии ирратсионализм, зимни тартиб додани методологияи ҷадид аз масъалаи мантиқи индуксия, ба пурсиши равоншиносонаи он низ ҷавоби мутафовит медиҳад. Таҷдиди ӯ аз масъалаи мантиқи индуксия чунин аст: “Оё истидлол аз намунаҳо ё мисолҳои аз доираи илм берун будаи таҷрибавӣ, ба ростӣ (саҳеҳ) ё дуруғ (ботил) будани қавонини марбут ба ин намунаҳо асоснокии ратсионалӣ дорад?” [18, с. 8].

Мо метавонем дарк кунем, ки масъалаи ҷадиде, ки Поппер матраҳ намудааст, ҷузъе аз тавзеҳоти кӯчаки масъалаи мантиқи Д.Юм ба шумор меравад, вале посухи Поппер хеле мутафовит аз посухи Д.Юм аст. Дар баёни ростии (саҳеҳияти) назарияҳо бо истифода аз намуна ва мисолҳо, ҳеҷ асоси мантиқие вучуд надорад, вале таҳрифсозӣ (**falsification**) ё ибтолсозии назарияҳо тавассути мисолҳои инкорпазир, бо лаҳни мантиқӣ асоснок ва қобили эътибор аст. Мувофиқи ақидаи Поппер, натиҷаи манфии Д. Юм ҳамаи қонунҳои умумӣ ё назарияҳоро дар як сатҳ, он ҳам бошад дар сатҳи ҳадсҳои пешниҳодӣ ва фарзияҳо боқӣ мегузорад. Аммо посухи ниҳой бо бақоргирии мисолҳои нақзӣ метавонад назарияҳоро дар тарзҳои мухталиф гурӯҳбандӣ кунад. Табиист, он гурӯҳи назарияҳое, ки барояшон мисолҳои нақзӣ пайдо нашудааст, ба он гурӯҳҳое, ки саҳеҳияташон бо мисолҳои нақзӣ зери шубҳа қарор доранд, афзалият доранд ва дар индуксия монеъа барои бартарии як назария ба назарияи дигар нахоҳад дошт. Пас беҳтар нест, ки ба ҷои умед бастан ба индуксия, мунтазири назарияи самаранок аз муқоиса ва тарҷеҳи назарияҳои илмӣ бошем? [18, с. 9-10]. Поппер бо Д. Юм дар посух ба масъалаи бо равиши равоншиносӣ афзалият бахшидан ба равиши индуктивиро ҷонибдорӣ намекунад. Ба ақидаи ӯ, ин ақидае, ки бар асоси индуксия амал мекунем, иштибоҳ аст. Ончи мо анҷом медиҳем, аз тариқи санҷиш ва ҳаҷое сураи мегирад [5, с. 11]. Равиш ё усуле, ки мушкilotи индуктивиро надорад, вале мумкин аст бо индуксия бар асоси такрори мисолҳо ошӯфта шавад [18, с. 2]. Бо ин тартиб, посухҳои Поппер ба масъалаи мантиқ ва масъалаи бо равиши равоншиносӣ афзалият бахшидан ба равиши индуктивиро метавон канори якдигар қарор дод, бе он ки натиҷаи ирратсионалӣ (ғайриақлгароӣ) ба бор оваранд.

Яке аз асоситарин кашфиёти К. Поппер дар методологияи илм, ин тартиб додани меъёр ё ҷаҳорҷӯбае барои санҷиши назарияҳо, ки кадомаш илмӣ ва кадомаш ғайриилмӣ мебошад, ба шумор меравад. Дар ин росто ратсионализми итиқодии Карл Поппер қисми ҷудонашавандаи ин меъёр ё ҷаҳорҷӯба мебошад.

Поппер исрор мекард, ки ҳама гуна унсури дониши таҳминӣ бояд шартан, барои танқиди эҳтимолӣ кушода нигоҳ дошта шавад. Аз ин лиҳоз ратсионализми интиқодии ӯ таъкид мекунад, ки ҳамаи шаклҳои таҷрибавии дониш бояд ба санҷиши танқид гузошта шаванд ва танҳо онҳое, ки ба озмоиши танқид гузошта шудаанд, ба таври бояду шояд «илмӣ» номидан мумкин аст [15, с. 36]. Ба ибораи дигар Поппер қоида бар он буд, ҳар чизе, ки илмӣ шуморида мешавад, бояд аз “ғалбери таҳрифсозӣ” [5, с. 11] гузаронида шавад. Инчунин Поппер бо таъкид ба мавқеи Д.Юм иброз медорад, ки “Мо наметавонем, дар мавриди ҳаққонӣ будани назарияҳоямон итминони комил дошта бошем ва ҳарчанд аз рӯйи натиҷаҳои мушоҳидавӣ наметавон назарияро исбот кард, онро бояд дар маърази ибтолпазирӣ (ботилсозӣ) қарор дод” [5, с. 11].

Поппер фалсафаи худро дар атрофи вижагии ҳаҷопазирии ҳоси маърифати инсонӣ мутамарказ намудааст ва тамоми шинохти илмро фарзия ё ҳадсӣ (таҳминӣ) медонад. Ба ақидаи ӯ, назарияҳои илмӣ чизе ҷуз фарзияҳо, афсонаҳо ё асотирҳои барсохтаи ҳуди мо нестанд. Ӯ барои он, ки назарияҳои илмиро аз соири афсонаҳо ҷудо кунад, меъёре барои ҷудосозии пешниҳодоти илмӣ аз пешниҳодоти ғайриилмӣ дар миён гузоштааст. Талошҳои Поппер барои фарқ кардани пешниҳодҳои илмҳои таҷрибавӣ дар ду бахш сураи мегирад:

1. Фарқи пешниҳодҳои илмҳои таҷрибавӣ аз ҳукумҳои риёзӣ ва мантиқ;
2. Фарқи пешниҳодҳои илмӣ аз илми сохтаю қалбакӣ ва метафизика.

Баҳши аввали талошҳои Поппер барои ин чудосозии улуми таҷрубай аз риёзиёт ва мантик баҳшида шудааст ва ба назар чунин менамояд, ки он як масъалаи оддӣ аст. Хусусияти асосии пешниҳодҳои мантиқӣ ва риёзӣ дар он аст, ки ин навъи пешниҳодҳо метавон аз рӯи сохти сурияшон собит кард, дар ҳоле ки пешниҳодҳои илмҳои таҷрибавӣ бояд тавассути таҷриба санҷида шаванд. Бе шакк риёзиёт ва мантик низ илм аст, вале на илмӣ таҷрубай, балкӣ илми сурӣ. Баръло метавон мушоҳида намуд, ки меъёрҳои тавсия (пешниҳод) намудаи Поппер барои ин чудосозӣ бар асоси мулоҳизоти мантиқӣ сурат гирифтааст. Ифодаҳои умумии таҷрибӣ, бар ҳилофи ҳукмҳои риёзӣ ва масъалаҳои мантик, қобили исбот нестанд. Барои мисол, ҳеҷ теъдоди ниҳони мушоҳидаҳои мурғобиёни сафед ҳаққонияти ҷумлаи «**ҳама мурғобиҳо сафеданд**»-ро қафолат на медиҳанд. Магар ин ки мушоҳидаҳои мо ҳамаи мурғобиёнро фаро гирад ва ин дар суратест, ки «**ҳама мурғобиҳо сафеданд**» аз ҷиҳати фазо ва вақт маҳдуд гардад [14, с. 31].

Баҳши дуюми ин тарҳрезӣ, ба чудосозии илми таҷрибавӣ аз метафизика ва илми сохта ё қалбақӣ марбут мебошад. Қайд кардан ба маврид аст, ки пеш аз Поппер дар миёни намояндагони доираи Вена (Доираи Вена- Vienna Circle - иттиҳодияи ғайрирасмӣи файласуфон ва олимон (математикҳо ва физикҳо), ки дар солҳои 30-юми қарни XX таъсис ёфтааст. Дар маркази таваҷҷуҳи идеявии Доираи Вена позитивизми мантиқӣ қарор дорад [4, с. 379]) таҳқиқот барои дарёфти меъёри таҷрибавии маънодоре оғоз шуда буд. Пешниҳоди ибтидоии онҳо ин буд, ки ҳукм ба таври таҷрибавӣ (эмпирикӣ) маъно дорад, агар ва танҳо дар сурати имконпазир будани муайян кардани шароите, ки ҳукми зикршударо тасдиқ созад. Табиатан аҳкоми метафизикӣ наметавонишанд ин шартро бароварда созанд. Ба далели маҳдудияте, ки ин навъи чудосозӣ бар худ дошт ва он ҳам марбут ба фароҳам сохтани шароити амалӣ барои баррасии таҷрибае, ки тасдиқ шавандааст. Аммо баъди муддате Доираи Вена ба натиҷаи дигаре расидаанд, ки чунин аст: “Як воқеа танҳо ба шарте аз назари таҷрибавӣ маънодор аст, ки таҳқиқи таҷрибаи он мантиқан имконазир бошад” [20, с. 31]. Меъёри дар боло зикршудаи Поппер боиси он мегардад, ки масъалаҳои умумии назарияҳо аз қабилҳои «ҳамаи ҷисмҳои шоржи (заряди) мусбат дошта, ҷисмҳои шоржи (заряди) манфӣ доштаро ба худ ҷалб мекунад» аз доираи илм берун карда шаванд, чунки ҳеҷ як маҷмӯаи ниҳони гузоришҳои марбут ба мушоҳидаҳои таҷрибавӣ ҳаққонияти ин ҳукмро исбот карда наметавонад [10, с. 41-63].

Гузоришҳои марбут ба мушоҳидаҳои таҷрибавӣ наметавонанд ҳаққонияти ин ҳукмро исбот кунанд. Азбаски бисёре аз қонунҳои илмӣ дар шакли ҳолатҳои умумӣ ҳастанд, меъёри пешниҳодшуда нокифоя ба назар мерасад. Поппер аз ҷумлаи олимони файласуфоне буд, ки ба ин меъёр муҳолифат мекард ва кӯшиш мекард, ки алтернативаи мувофиқ барои фарқ кардани пешниҳодҳои илмӣ пайдо намуд, [11, с. 112]. Чаҳорчӯба ва меъёри Поппер барои чудосозии назарияҳои илмӣ аз ғайриилмӣ ин ибтолпазирӣ ва таҳрифсозӣ (фалсификатсия) ба шумор меравад. Поппер танҳо он қисмат ифодаҳои таркибиро дар замири ифодаҳои илмӣ таҷрибавӣ дар назар мегирад, ки таҳрифсозӣ ё ибтолсозии таҷрибавӣ бошанд. Мафҳуми кулӣ дар сурате ибтолпазир хоҳанд буд, ки барои он дурустии ифодаҳои асосии ибтолкунандаеро пешбинӣ кунанд (яъне ифодаҳои мушоҳидавие, ки бо ифодаҳои кулӣ дар низоъ бошанд) [14, с. 32].

Ҳамин тавр, заминаҳои асосии инкишоф ва пайдоиши ратсионализми интиқодӣ ба равиш ва методологияи илмӣ ратсионализми анъанавӣ ва равиши индуктивии Д.Юм вобастааст. Аз ин лиҳоз, Карл Поппер назарияҳои ибтолнопазирро аз доираи илм берун бароварда, ба илми метафизика раҳсипор мекунад. Бар ҳилофи позитивистҳо Поппер, шаъну эътибори метафизикаро то ҷое паҳн намекунад, ки он ҳолӣ аз маъно ва муҳтаво бошад ва чунин қайд мекунад: «Ин дуруст нест, ки ҳагги марзӣ миёни илм ва метафизика ба тавре бошад, ки метафизикаро ба баҳонаи ҳолӣ аз маъно будан аз забони маънодор берун андохт» [16, с. 32]. Ҳодии Самадӣ дар китоби “Сохтори назарияҳои илмӣ дар улуми табиӣ ва иҷтимоӣ”-и худ дар бораи унсурҳои ратсионализми интиқодӣ чунин ибрози андеша намудааст: “Муҳим нест, ки метафизика аз ҷиҳати таҷрибай (эмпирикӣ) санҷида намешавад; Ҳар назарияро то он ҷое, ки тавонем ба сурати ақлонӣ, яъне ратсионалӣ интиқод кунем, бояд онро ба инобат гирифт. Ба ибораи дигар, бояд ба самаранок будани он ва тавоноии он дар ҳалли масъалаҳо таваҷҷуҳ кард” [7, с. 84]. Карл Поппер дар китоби “Мантиқи таҳқиқоти илмӣ”-и [17, с. 516] худ дар хусуси баёни имкони самарабахши метафизика, ба назарияҳои илмӣ бузурге ишора мекунад, ки аз асотирҳо сарчашма мегиранд. Ба ҳамин хотир ӯ,

накши метафизикаро дар шаклгирии назарияҳои илмӣ ва посухҳои ҳадсӣ ба масъала, бисёр муҳим ва бузург мебинад.

Муқаррир: н.и.ф. Азизов К.Қ.

АДАБИЁТ

1. Академик. [Манбаҳои электронӣ: Большой англо-русский и русско-английский словарь https://dic.academic.udic.nsf/eng_rus/638804/nous]. (Санаи мурочиат: 23.09.2021).
2. Большая российская энциклопедия. Вюрцбургская школа. [Электронная ресурс] <https://bigenc.ru/psychology/text/2380707> (Дата обращения: 10.05.2022).
3. Накибзода М. Фалсафаи Кант. [Матн] // Нашрияти “Огоҳ”, Техрон, 2014. – С. 106-115.
4. Новая философская энциклопедия: В 4 томах. Том первый. [Текст] // Ред. совет: Степин В.С., Гусейнов А.А., Семигин Г.Ю., Огурцов А.П. и др. М.: Мысль, 2010. – С. 379.
5. Поппер К.Р. Қомеаи қушода ва рақибони он. Қ. 1: Афсунҳои Афлотун. [Матн] // Тарҷумаи Р.З. Назариев аз забони русӣ. – Душанбе: Эр-Граф, 2020. – 376 с.
6. Поппер К.Р. Қомеаи қушода ва рақибони он. Қ. 2: Замони пайғомбарони дуруғин: Гегел, Маркс ва ғайбдонони дигар. [Матн] // Тарҷумаи Р.З. Назариев аз забони русӣ. – Душанбе: Эр-Граф, 2020. – 436 с.
7. Ҳодии Самадӣ. “Соҳтори назарияҳои илмӣ дар улуми табиӣ ва иҷтимоӣ”. [Матн] // Нашрияти “Gisoom”, Техрон, 2011. – С. 84.
8. Шерназаров Д.Т. Нигоҳе ба таърихи пайдоиш ва инкишофи ақлгароӣ ва таъсири он ба фалсафа. [Матн] // Пайёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. № 2. 2022. – С. 70.

АДАБИЁТ БО ЗАБОНИ ХОРИҶИ

9. Bhaskar R.A. Realist Theory of Science. [Text] // 2nd Edition, London, Routledge, 2010, p. 14-16.
10. Carl G.H. Problems and Changes in the Empiricist Criterion of Meaning. [Text] // Revue Internationale de Philosophie, Janvier 1950, Vol. 4, No. 11 (Janvier 1950), [Electronic resource: URL: <https://www.jstor.org/stable/23932368>]. pp. 41-63.
11. Carl G.H. The Empiricist Criterion of Meaning. [Text] // Chicago: University of Chicago Press. 1952. P.112.
12. David M. “Overcoming the Justificationist Addiction”. [Text] // Bri. J. Phil. No.3. 2008. P.3.
13. Gurol I. “Critical Rationalism”. In The Routledge Companion to Philosophy of Science by Stathis Psillos [Text] // London: Taylor & Francis e-Library, 1965. P. 58-67.
14. Herbert K. The Philosophy of Karl Popper. [Text] // Cambridge University Press, 2005, p.31-32.
15. Oseni T.A. Karl Popper’s critical rationalism and the politics of liberal-communitarianism. [Text] // A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in Philosophy in the University of Canterbury, By Oseni Taiwo Afisi. Department of Philosophy and Political Science University of Canterbury, 2015. p.36.
16. Popper K.R. Conjectures and refutations: the growth of scientific knowledge. [Text] Karl R. Popper 1962 Manufactured in the United States of America. New York London, 1962. 410 p.
17. Popper K.R. The Logic of Scientific Discovery. [Text] // London-New York, Routledge, 2002. pp. 516.
18. Popper K.R. “The Problem of Induction”, Popper Selections, Ed. David Miller, [Text] // Princeton-New Jersey, Princeton University Press, 1985, p. 6-16.
19. Polkinghorne J. The Quantum World // Physics, Philosophy and Theology [Text] // Ed. by R. J. Russell, W. R. Stoeger, G. V. Coyne. Vatican: Vatican Observatory, 2005. P. 1-3.
20. Reichenbach H. “The Verifiability Theory of Meaning”. In Readings in the Philosophy of Science, by H. Feigl and M. Brodbeck. [Text] // New York, Applton-Century-Crofts, 1953. p.31.

ЗАМИНАҲОИ АСОСИИ ТАШАККУЛҲОИ РАТСИОНАЛИЗМИ ИНТИҚОДИИ КАРЛ ПОППЕР

Фишурда. Дар ин мақола вобаста ба масъалаи заминаҳо, сарчашмаҳои асосии инкишоф ва пайдоиши ратсионализми интиқодӣ диққати махсус дода шудааст. Муаллиф кӯшиш намудааст, то

мушкилотҳои равишшиносии фалсафиро, ки сабабгори ба вучуд овардани ратсионализми интиқодӣ дар зехни Карл Поппер гардидааст, дар миён гузорад. Муаллифи мақола муътақид аст, ки ратсионализми интиқодӣ асоси сарчашмаи худро аз пажӯҳишҳои равишшиносии мактаби Вуртсбургӣ Олмон гирифтааст. Поппер ҳамроҳи муҳаққиқони ин мактаб дар тақоёти густариши як навъи фалсафаи илмӣ дедуктивӣ ва қиёсгаро, бо ибрази такмили равиши қиёсӣ бо равишшиносӣ буд, ки ба назарияи ғайри тавҷеҳгароёнаи илм даст ёфт. Илова бар таҳқиқоти равишшиносӣ, муҳолифати Поппер бо бархе аз ақидаи позитивизм ба ӯ ангезаи бештаре барои асос ёфтани чунин дидгоҳе бахшид.

Калидвожаҳо: Карл Поппер, назария, метод, методҳои фалсафӣ, методология, назарияҳои фалсафӣ, озмоиш, ибтоллазирӣ, индуксия, дедуксия.

ГЛАВНЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КРИТИЧЕСКОГО РАЦИОНАЛИЗМА КАРЛА ПОППЕРА

Аннотация. В данной статье особое внимание уделяется вопросу об основаниях, основных источниках развития и возникновения критического рационализма. Автор попытался поднять проблемы философской методологии, вызвавшие критический рационализм в сознании Карла Поппера. Автор статьи считает, что критический рационализм берет свое начало в психологических исследованиях вюрцбургской школы в Германии. Вместе с исследователями этой школы Поппер находился в поиске развития типа дедуктивной и сравнительной научной философии, выражающей совершенствование сравнительного подхода с психологией, что привело к необъяснимой теории науки. Помимо психологических исследований, оппозиция Поппера некоторым принципам позитивизма дала ему больше мотивации для обоснования такой точки зрения.

Ключевые слова: Карл Поппер, теория, метод, философские методы, методология, философские теории, эксперимент, фальсифицируемость, индукция, дедукция.

THE MAIN FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF KARL POPPER'S CRITICAL RATIONALISM

Annotation. In this article, special attention is paid to the issue of the foundations, main sources of development and emergence of critical rationalism. The author tried to raise the problems of philosophical methodology that caused critical rationalism in the mind of Karl Popper. The author of the article believes that critical rationalism has its source from the psychological researches of the Würzburg school in Germany. Together with the researchers of this school, Popper was in the search for the development of a type of deductive and comparative scientific philosophy, expressing the improvement of the comparative approach with psychology, which led to a non-explanatory theory of science. In addition to psychological research, Popper's opposition to some of the principles of positivism gave him more motivation to base such a view.

Keywords: Karl Popper, theory, method, philosophical methods, methodology, philosophical theories, experiment, falsifiability, induction, deduction.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Шодиев Комрон Олимҷонович – ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии Данғара. **Суроға:** ш-ки. Данғара, кӯчаи марказӣ, 25. **Тел:** (+992) 004666765; **Почтаи электронӣ:** komronshodiev92@gmail.com

Сведения об авторе:

Шодиев Комрон Олимджонович – ассистент кафедры гуманитарных дисциплин Дангаринского государственного университета. **Адрес:** ул. Маркази /25, Дангаринский р/н. **Тел:** (+992) 004666765; **Электронная почта:** komronshodiev92@gmail.com

Information about the author:

Shodiev Komron Olimjonovich – an assistant at the humanities department of Dangara State University. **Ad:** St. Central/25, Dangara. **Phone:** (+992) 004666765; **E-mail:** komron-shodiev92@gmail.com

ТДУ: 93+94 (575.3/55)

ТАБЪУ НАШРИ КИТОБҲОИ АДИБОН ВА ДОНИШМАНДОНИ МУОСИРИ ТОҶИК ДАР ЭРОН

Муродов А.Ш.
Донишгоҳи давлатии Данғара

То соҳибистиклол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон намунаҳои осори аҳли илму адаби муосири тоҷик аз тариқи рӯзнамаҳо ва маҷаллаҳои гуногун дар Эрон таъбу нашр гардида буданд. Аммо ғайр аз китоби “Ёддоштҳо”-и устод Садриддин Айний ҳеҷ китоби дигаре дар ин кишвар ба таъб нарасида буд. Бо шарофати ба истиклолияти давлатӣ ноил гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ба расмӣ шинохта шудани он раво ба фарҳангии Тоҷикистону Эрон рӯ ба густариш ниҳод ва дар заминаи он китобҳои зиёде аз аҳли илму адаби тоҷик дар Эрон таъбу нашр шуданд.

Аз тариқи интишороти гуногуни Эрон китобҳои шоироне чун Муъмин Қаноат, Лоик Шералӣ, Бозор Собир, Гулрухсор Сафиева, Фарзонаи Хучандӣ, Ашӯр Сафар, Аскар Ҳаким, Гулназар Келдӣ, Раҳмат Назрӣ, Камол Насрулло, Доро Начот, Муҳаммадали Аҷамӣ ва чанд тани дигар ба таъб расиданд.

Дар соли 1993 маҷмӯаи ашъори устод Лоик Шералӣ бо номи “Гулчине аз ашъори устод Лоик Шералӣ” аз тариқи интишороти байналмилалӣ Алхудо бо теъдоди 3000 нусха ва дар 267 саҳифа дар шаҳри Техрон таъбу нашр шуд. Китоб бо муқаддимаи ношир – Алиасғари Шеърдӯст оғоз ёфта, дорои панҷ фасл бо номҳои “Умри булбул”, “Илҳом аз “Шоҳнома”, “Ману дарё” (ғазалиёт), “Ҷоми Хайём” (рубаиёт) ва “Резабарон” (дубайтиҳо) мебошад.

Соли 1994 бо кӯшиши муҳаққиқи тоҷик Сафар Сулаймонӣ ва донишманди эронӣ Маҳдӣ Ҷаъфарзода силсилаи шеърҳои устод Лоик Шералӣ бо номи “Дасти дуои модар” бо ҳуруфи форсӣ ва кирилӣ дар шаҳри Исфҳони Эрон ба таъб расид. Бояд гуфт, ки “Дасти дуои модар” бори аввал дар шаҳри Душанбе соли 1990 аз тариқи нашриёти “Адиб” таъбу нашр шуда буд.

Нахустин гузидаи ашъори Фарзонаи Хучандӣ дар Эрон бо номи “Паёми ниёгон” ба таъб расид, ки беҳтарин сурудаҳои ин суҳанвари рангинхаёло дар бар мегирифт. Алиасғари Шеърдӯст дар муқаддимаи худ ба ин китоб навишта буд: “Муҳимтарин шохисае, ки ба мадади он метавон хувияти худро исбот ва таъйин ва тавсиф кард, мадад гирифтани фарҳанг аст. Аз ин рӯст, ки дар растохези ҷадид қабл аз ҳар чизе фарҳанг ва намуни навиштори он таҷаллӣ пайдо кардааст, аз паси ҳазор сол дубора бузургони адабиёт ва фарҳанг ба саҳна омаданд ва ниёзҳои фарзандони худро посух медиҳанд. Он гуна, ки Фарзона дар пешгоҳи Рӯдакӣ месарояд ва ё аз забони Дақиқӣ меғӯяд:

...Меҳостам ба мардуми ҳамдаврон,
Гӯям зи рафтаҳои ҷаҳонсозаш.
Пеш оварам ҳадиси дифоъи нанг,
Аз меҳану сарони сарафрозашон...[10, с. 217]

Китоби дигари Фарзона “Сурӯш” дар байни дӯстдорони каломӣ бадеъ дар Эрон ҷойгоҳи хосро пайдо намуд. Донишманди эронӣ Муҳаммадризои Мавҳадӣ дар шумораи 15-уми моҳномаи “Кайҳони фарҳангӣ” андешаҳои худро дар бораи ин китоб ба таври самимӣ изҳор кардааст. Муҳаммадризои Мавҳадӣ менависад: Агар гузари шумо то кунун ба шаҳрҳои Самарқанд, Фарғона, Душанбе ва ё Хучанд афтода бошад ва ё ба мусофире аз он диёр ёр ва ҳамқа-тор шуда бошад, эҳсоси ғариберо, ки ман ҳангоми гуфтугӯ бо ин ошноӣ дерина доштаам, дарк мекунад. Бо нахустин гуфтор худро дар баробари касоне меёбед, ки гӯё мутунӣ кӯхнаи форсиро дар муҳовараи худ бозхонӣ мекунанд ва ҷӣ ширин ва ба ҷо аз он мероси гаронбаҳое

баҳра мегиранд ва баҳра медиҳанд... Шеърӣ шоирони тоҷик аз завоёи гуногун метавонад барои адабдӯстони эронӣ дархӯри тавачҷуҳ ва канду ков бошад. Ёфтани вижагиҳои сабкӣ, сохтори феълҳои содда ва мураккаб, муодилаҳои зебо ва асили дари ба ҷои вожагони бегона ва наму-дори сайри таҳаввули вожагон аз ҷумлаи масоиле аст, ки дар шеърӣ ин шоирон метавон бадон пардохт.

То кунун чандин дафтар аз ашъори шоирони тоҷик ба кӯшиши интишороти байналмила-лии “Алхудо” ба ҷомеи адабии мо роҳ ёфтааст. Аммо бешак ҳанӯз гавҳарҳои ношинохтани бисёре дар адабиёти тоҷик ёфт мешавад, ки бешинохти онон изҳори назар дар бораи ҷойгоҳ ва мақоми шоирон ва нависандагони тоҷик дар адабиёти муосири форсӣ ҳолӣ аз тасомӯ нест.

Фарзонаи Хучандӣ аз зумраи ҳамин шоирони шинохтани рӯзгори мо, ки то кунун ашъораш, ба вижа барои мо эронӣён, дар ҳисори хатти сирилик маҳбус буда ва худ низ маҷоли чандон барои боз намудани эҳсос ва таҳайюли шоиронаи хеш надошта аст, бо ин ҳол то кунун панҷ дафтари шеър бо забони форсӣ ва хати сирилик ва як китоб, чандин мақола ба забони русӣ аз ӯ ба ҷоп расидааст ва яке аз ин китобҳои ӯро низ Тураҷи Атобакӣ дар Амрико ба хати форсӣ даровардааст...

Кунгураи бузургдошти Камоли Хучандӣ фурсате фароҳам овард то гузидае аз ашъори вай аз сӯи интишороти “Сурӯш” ба ҷоп бирасад ва ҳуди ӯ низ бо ҳузур дар кунгура дар кироати шеър бипардозад. Ё, инак бо иштиёки фаровон мекӯшад то шеърӣ худро бо хати форсӣ бина-висад. Вай дар заминаи ҳаводиси перомуни худ, ба вижа дарди ватан бисёр ҳассос аст. Дарди ватан дар аъзову пайкараи шеърӣ Фарзона реша давондааст.

Дар тасвирсозӣ ва ироаи тарҳ ва радҳои бархе шоирони муосири Эрон ҳамчун Сухробӣ Сипехрӣ, Фуруғӣ Фаррухзод ва Ҳушанг Ибтиҳочӣ Соя ва дар кӯчаю пасткӯчаи шеърӣ Хучандӣ қомилан намоён аст ва ин ҳокӣ аз пайванди ногуфтаи миёни зеҳн ва забони ин шоир бо шоирони эронӣ аст.

Ҳамчунин дар забони ӯ вожагоне метавон ёфт, ки дар забони мо умри он сипарӣ шуда ва бояд танҳо дар луғатномаҳо онҳоро биёбем. Аз ҷумла ғанаб-хоб; арғушт-рақс; пошхӯрдагон-парешоншудагон; гулобӣ-рангоранг; пазмон-муштоқи дидор; меғундошт-чамъ мекард; ғӯта-дастор ва ғайра.[9:12]

Дар нашриёти “Сурӯш”-и Ҷумҳурии Ислонии Эрон соли 1999 маҷмӯаи нави шоири маъруфи тоҷик Гулназар Келдӣ бо номи “Забони ошиқӣ” аз ҷоп баромад. Маҷмӯа шеърҳои солҳои охир эҷод кардаи шоирро дар бар мегирад. Адабиётшиноси эронӣ Алиасғари Шейрдӯст дар сарсухани китоб ба эҷодиёти шоир баҳои баланд додааст.

Гулназар Келдӣ муаллифи Суруди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва барандаи ҷоизаи ба номи Абуабдулло Рӯдакӣ мебошад. Вай дар робита бо ҷопи маҷмӯаи нави ашъораш дар Эрон ба муҳбири МИТ Ховар гуфт, ки шеърҳояш нуктаи назари ӯро дар бораи рӯйдодҳои ҷаҳон инъикос менамояд. Шоир аз ватани хеш-Тоҷикистон ифтихор дорад ва хоҳони таҳкими сулҳ ва ободии мамлакат мебошад. Нашриёти “Сурӯш”-и Эрон соли 1998 “Баёзи назми тоҷик дар давоми сад сол”-ро ҷоп карда буд, ки ба он бисёр шеърҳои Гулназар низ дохил карда шудаанд.

Интишороти Шуроӣ густариши забон ва адабиёти форсии ҚИЭ соли 1999 маҷмӯаи ашъори хонум Гулрухсорро бо исми “Ашки тӯфон” дар 471 саҳифа ҷоп кард, ки он шеърҳои тайи чанд соли охир сурудаи шоираро дар бар дорад. Ба ин китоб ҳам доктор Сайдамоли Ҳоҷ Сайидҷаводӣ муаррифнома ва Мирзо Шакурзода бо номи “Шоири ишқи тӯфону меҳр” сарсу-хан навиштаанд.

Бояд гуфт, ки намунаи осори Гулрухсор Сафиева қаблан низ дар Эрон ҷоп шудаанд.

Соли 2000 бо кӯшиши Мирзо Шукурзода дар шаҳри Техрон гулчини ашъори Лоик Шералӣ “Рӯҳи Рахш” дар ҳаҷми 672 саҳифа ҷоп шуд. Китоб дарбаргирандаи баргузидае аз ашъори устод Лоик Шералӣ аст, ки ба ҳиммати интишороти дабирихонаи Шуроӣ густариши забон ва адабиёти форсӣ ба ҷоп расидааст. Ба китоб ношири он пешгуфторе навиштааст, ки аз ҷумла дар он омадааст: “Нашри гулчини ашъори устод Лоик дар Эрон танҳо гузориши офаринишҳои адабии яке аз чехраҳои фарҳангии муосири Тоҷикистон нест, ки дар маърази тундбодҳои маҳибу захмноке қарор гирифта ва шеър устувортарин ҳизну паногоҳе будааст, ки ҳаёти иҷти-мой ва фарҳангии ин миллати заҳрашидаро аз ин ҳодисаҳои рӯзгор масун доштааст”.

Китоби “Рӯҳи Рахш” шаш фасл дошта, фасли якуми он бо унвони “Зангулаи бедорӣ” номгузорӣ шуда, 58 шеърӣ устодро дарбар мегирад. Фасли дуюм “Модарнома” буда, 17 шеърҳои дар васфи модар бахшидаи Лоик Шералӣ гирд оварда шудааст. Фасли сеюм 10 шеърӣ Лоикро, ки аз “Шоҳнома”-и безаволи Фирдавсӣ илҳом гирифтааст, ҷой дода шуда, он писанди хонандагони мардуми шеърдӯсти Эрон шудааст. Алалхусус “Рӯҳи Рахш” (номи маҷмӯа низ аз ҳамин шеър гирифта шудааст), “Ғурури Рустам”, “Пуштибонӣ”, Навҳаи Таҳмина бар Сӯҳроб” “Охири ҷанги Рустам”, “Фирдавсӣ ва Темур”, “Васияти Фирдавсӣ”-ро бо як самимият ҳар як хонандаи форсизабонон қабул карданд.

Фасли чоруми китоб “Дастагули ғазал” ном дорад ва шомили 118 ғазал аст. 192 рубоъ дар фасли панҷуми китоб бо номи “Ҷоми Хайём” омадааст. Ва охири фасли китоб дубайтиҳои Лоик Шералиро дарбар мегирад ва он боб “Резабарон” ном гирифтааст.

Ба китоб мураттиби он Мирзо Шукурзода муқаддимае таҳти унвони “Заҳмҳои синаи ман қиссаҳои ногуфта аст” навишта, рӯзгор, ғайбати доманадор ва соҳибқаламу соҳибмактаб будани шоири мардумии тоҷикро муаррифӣ намуда аст.[4:380]

Алиасғари Шеърдӯст дар муқаддимаи “Гулчини ашъори Аскар Ҳаким менависад: “Маркази сикли (ҷаззоби) шеърӣ Аскар Ҳаким инсон аст, бо ҳамаи ҷавонию вижагиҳояш. Аз ин рӯ дар шеърӣ ӯ ашъори ошиқонаву сиёсӣву милливу меҳаниву иҷтимоӣ ва васфу мадҳ ва ... даромехтаанд ва занҷираи иртиботи ин ҳама инсон аст. Инсоне, ки ҷавҳараи инсонии ҳешро дар қори халлоқияту ишқ ба зиндагӣ боз меҷӯяд”. [10:213] Алиасғари Шеърдӯст чанд намуна аз ашъори Аскар Ҳакимро мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор медиҳад ва манзумаи “Имони саг”-ро аз ҷумлаи шеърҳои “бо ниҳояти зебӣ ва устодӣ суруда шуда”-и шоири тоҷик мешуморад.

Маҷмӯаи ашъори Доро Наҷот бо номи “Сарлашқари ишқ” соли 2005 аз тариқи интишороти “Нашри Мино” дар Техрон ба ҷоп расид. Ба китоб адиб ва пажӯҳандаи шинохтаи эронӣ Хотираи Ҳичозӣ муқаддимаи самимӣ ва хонданӣ навиштааст. “Меҳостам ба ҷашму гӯши худам бубинам ва бишнавам вазъияти шеърӣ сапед дар Тоҷикистон ҷӣ гуна аст-менависад ӯ. Дар аввалин рӯзи иқоматам (дар Тоҷикистон) бо Гулрухсор, Аҷамӣ, Исфандиёр ва Доро Наҷот ошно шудам... Бароям шеърӣ сапед хонданд. Ба Ҳучанд рафтам, ашъори Сурӯш ва Фарзонаро ҳам шунидам...Фикр кардам барои ошноии беҳтар барои шеърӣ сапеди Тоҷикистон хуб аст ба муаррифии ин шоирон дар Эрон бипардозам ва Доро Наҷот аввалини онҳо шуд. Шеърҳояш ба дилам нишаст ва иқоматамро ширинтар кард. Мутаассифам, ки ин қадар дер ўро пайдо кардам”. [3:15]

Муаррифгари насри муосири тоҷик дар Эрон китобҳои устод Садриддин Айний, Мирзо Сирочи Ҳаким, Садри Зиё, Сотим Улуғзода, Ҷалол Иқромӣ, Гулрухсор, Қароматулло Мирзоев, Абдулҳамид Самад, Меҳмон Бахтӣ, Муҳаммадзамони Солеҳ, Муҳаммадали Аҷамӣ, Юнус Юсуфӣ ва дигарон мебошанд.

Соли 1990 аз тариқи интишороти “Буалӣ” китоби “Туҳафи аҳли Бухоро”-и Мирзо Сирочи Ҳаким (Мирзо Сирочиддин Ҳочимирзо Абдулрауф) бо муқаддимаи мудирӣ интишороти “Буалӣ” Манучехри Ҳақгӯ ва сарсухани доктор Муҳаммади Асадиён бо теъдоди 5000 нусха ва дар 384 саҳифа дар Техрон таъбу нашр шуд. Муқаддимаи таълифнамудаи Муҳаммади Асадиён “Дар бораи сафарномаи “Туҳафи аҳли Бухоро” номгузорӣ шуда, дорои сарфаслҳои “Қўдакии Мирзо Сироч”, “Сафарҳои Мирзо Сироч”, “Хотироти сафар”, “Авзоъи машрутият”, “Арзиши адабии” Туҳафи аҳли Бухоро” ё “Сафарномаи Мирзо Сироч” мебошад.

Аз тариқи интишороти “Сарво”-и Ҷумҳурии Ислонии Эрон соли 1999 романи “Фирдавсӣ”-и устод Сотим Улуғзода бо номи “Басе ранҷ бурдам...” дастраси хонандагони ин кишвар гардид. Китобро Абдулмуҳаммади Оятӣ аз хати кириллӣ ба алифбои ниёгон баргардонид ва ба он муқаддимаи хубе навиштааст.

Бояд гуфт, ки романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода қаблан ба унвони беҳтарин китоби соли Эрон дар бахши адабиёти бадеӣ ба дарёфти 40 сиккаи тилоии “Баҳори озодӣ”, ки муроди 4 ҳазор доллари амрикоӣ мебошад, мушарраф гардида буд.

Интишороти “Сурӯш”-и Ҷумҳурии Ислонии Эрон соли 1999 мунтахаби Нависандаи Халқии Тоҷикистон, барандаи Ҷоизаи давлатии ба номи Рӯдакӣ Абдулҳамиди Самадро зерин унвони “Баъд аз сари падар” дар дастраси дӯстдорони каломи бадеъ қарор дод. Китоб қиссаҳои

“Аспи бобом”, “Шаҳдрезӣ садо”, “Ҳавои тирамоҳ”, “Рӯдапо”, “Баъд аз сари падар”, “Маҳбус” ва ҳикояи “Цигарсӯхта”-ро дар бар гирифта, бо теъдоди 3 ҳазор нусха чоп шудааст.

Маҷмӯаи ҳикояҳои Юнус Юсуфӣ бо номи “Гунчишкҳои гурусна” соли 2016 дар Техрон ба таъб расид. Дар китоб ҳикояҳои “Саъва”, “Пазмонӣ”, “Қавми саргардон”, “Баччаҳои шайтон”, “Девори аттор” ва ғайра гирдоварӣ шудаанд.

Дар солҳои мавриди назари мо китобҳои илмӣ-таҳқиқотии донишмандони тоҷик Садриддин Айнӣ, Шарифҷон – маҳдуми Садри Зиё, Муҳаммадҷон Шакурӣ, Раҷаб Амонов, Валӣ Самад, Саҳобиддин Сиддиқ, Раҳим Мусулмониёни Кубодиёнӣ, Абдулманнон Насриддинов, Рӯзӣ Аҳмад, Салоҳиддин Фатҳулло, Олимҷон Ҳочамуродов, Мирзо Муллоаҳмадов, Лукмон Бойматов, Умеда Ғаффорова, Муқаддима Ашрафӣ, Саломатшо Нилобеков, Камол Айнӣ, Нусратулло Раҷабов, Муҳаммадали Балҷувонӣ, Саъдулло Абдуллоев, Юсуф Нуралӣ, Саидҷон Нодирӣ, Мирбобо Мирраҳим, Низомиддин Зоҳидов, Расул Ҳодизода, Раҳмон Раҷаб, Равшан Раҳмонӣ, Аҳрор Мухторов, Мирзо Шукурзода, Алӣ Муҳаммадали Хуросонӣ, Ҷӯрабек Назрӣ, Камол Айнӣ, Аълоҳон Афсаҳзод, Нормурод Саидзода, китобҳои дастаҷамъӣ ва таҳияшудаи “Тоҷикон дар масири таърих”, “Тоҷикон, ориёӣҳо ва фалоти Эрон”, “Хубони порсигӯ”, “Ёди ёри меҳрубон”, “Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ”, “Раҳовард”, “Феҳристи нусхаҳои хаттии форсии Институти шарқшиносӣ ва осори хаттии Тоҷикистон” (2.ҷ), “Номаи Оли Сомон”, “Фолклори водии Зарафшон”, “Ҷусторҳо дар бораи забон, адаб ва фарҳанги Тоҷикистон”, “Фарҳанги забони тоҷикӣ” (2.ҷ), “Себи самарқандӣ” ва ғайра аз тариқи интишороти гуногун дар Эрон таъбу нашр шудаанд.

Аз 5 то 9 сентябри соли 1994 дар шаҳри Душанбе бахшида ба ҳазорумин соли сароиши “Шоҳнома”-и Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ симпозиуми байналмилалӣ таҳти унвони “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ падидаи бузурги фарҳангӣ дар тамаддуни ҷаҳонӣ” баргузор шуд. Чакидаҳои суҳанронӣҳои донишмандони кишварҳои гуногун аз тариқи Маркази мутолиоти эронӣ бо теъдоди 2000 нусха ва дар ҳаҷми 316 саҳифаи қатъӣ бузург бо забонҳои форсӣ, англисӣ ва русӣ ба таъб расид. Дар китоби “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ падидаи бузурги фарҳангӣ дар тамаддуни ҷаҳонӣ” чакидаи суҳанронӣҳои 96 тан аз донишмандони Тоҷикистон, Эрон, ИМА, Россия, ҚХХ, Олмон, Британияи Кабир, Қазоқистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Озарбойҷон гирдоварӣ шудаанд. Аз Тоҷикистон 57-нафар муҳаққиқон гирдоварӣ шудаанд.

Дар соли 1994 аз тариқи интишороти байналмилалӣ Алҳудо китобе ба номи “Тоҷикон дар масири таърих” бо теъдоди 3000 нусха ва дар 440 саҳифа дар шаҳри Техрон ба таъб расид. Китоб бо кӯшиши адиб ва пажӯҳандаи тоҷик Мирзо Шукурзода омода гардида, дорои муқаддимаи ношир-Алиасғари Шеърдӯст, пешгуфтори Мирзо Шукурзода зери унвони “Сухане чанд аз сарнавишти ватани тоҷик ва қавми тоҷик”, ду фасл бо номҳои “Сарнавишти калимаи тоҷик ва миллати тоҷик”, “Болшевикҳо ва табартақсими сарзамини тоҷикон”, маълумоти мухтасар дар бораи муаллифони мақолот ва мураттиби китоб ва маъхазҳое, ки дар нигориши китоб мавриди истифода қарор гирифтааст, мебошад.

Дар соли 1996 чилди аввали китоби “Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ “дар шаҳри Техрон таъбу нашр шуд, ки дар он мақолаҳои 26 нафар муҳаққиқони тоҷик низ ҷой доштанд.

“Фарҳанги масодири забонҳо ва ғӯйишҳои эронии Тоҷикистон”, ки дар Пажӯҳишгоҳи фарҳанги тоҷикӣ-форсии назди сафорати Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар Тоҷикистон бо ҳамкориҳои олимони Эрон ва Тоҷикистон таълиф шудааст, дар арафаи 10-солагии тасвиби қонуни забон ба дарёфти ҷоизаи Мавлавии Бунёди забони тоҷикӣ мушарраф шуд. Дар озмун муаллифони 7 китоби муҳталиф ширкат намураданд. Фарҳанги мазкур соли 1997 аз тариқи нашриёти “Пайванд” дар ду чилд чоп шуда, чилди аввал ба масдарҳои ғӯйишҳои забони тоҷикӣ ва чилди дуюм ба масдарҳои забонҳои шарқии эронӣ бахшида шудаанд. Муаллифони ин таҳқиқоти муштарак М.Қосимӣ, А.Мирбобоев, М.Маҳмудов, Ғ.Ҷӯраев, С.Мирзозода ва Д.Карамшоев мебошанд.

Дар маҷмӯаи “Раҳовард” гузориши нахустин маҷмааи байналмилалӣ устодони забони форсӣ”, ки бо кӯшиши Қаҳрамон Сулаймонӣ ва Алиасғари Шеърдӯст дар шаҳри Техрон соли 1997 бо теъдоди 3000 нусха ва дар 529 саҳифа таъбу нашр шудааст, суҳанронӣҳои намоёндагони Тоҷикистон дар ин ҳамоиш Муҳаммад Осимӣ “Дирӯз, имрӯз ва фардои забони форсӣ”,

Шарофиддин Рустамов “Тадқиқ ва тадриси феълҳои таркибии номӣ”, Турдихон Бердиева “Таърихи шаклгирии забони форсӣ дар Тоҷикистон”, Азим Байзоев “Андешаҳои дар хусуси муносибати байниҳамии забонҳои форсӣ, тоҷикӣ ва дарӣ”, Умархоҷа Сафаров “Вижагиҳои оҳанг дар шеърӣ нави форсӣ” ба таъб расидаанд.

Интишороти “Сурӯш”-и Ҷумҳурии Исломии Эрон соли 1998 намунаҳои осори яке аз маорифпарварони маъруфи ибтидои қарни XX-и тоҷик Шарифҷон - маҳдуми Садри Зиёро бо унвони “Наводири Зиёя” бо кӯшиши Мирзо Шукурзода ҷоп кард. Китоб се ҷасдро дар бар гирифта дар ҷасли аввал муқаддимаи раиси кулли интишороти “Сурӯш” Алиасғари Шеърдӯст, мақолаҳои Муҳаммадҷон Шукурӣ-писари Садри Зиё “Ҷодаи ҳақ паймудам...”, Мирзо Шукурзода “Нуре дар зулмот. Сухане ҷанд дар бораи Садри Зиё ва зодгоҳи ӯ”, Саҳобиддини Сиддиқ “Рӯзгор ва осори Садри Зиё”, дар ҷасли дувум асарҳои “Наводири Зиёя” ва “Тазкиратулҳумақо” ва дар ҷасли сеюм асари дигари Садри Зиё “Сабаби инқилоби Бухоро” ҷой доранд.

Аз тариқи Бунёди байналмилалӣ фарҳанг дар Эрон соли 1999 “Номвораи доктор Маҳмуди Афшор” ба таъб расид. Дар он бисёр мақола ва шеърҳои пурмазмунӣ адибон ва донишмандони қаламрави форсизабонҳо ба ҷоп расидаанд. Аз ҷумла, навиштаи шоири шинохтаи тоҷик Гулназар бо номи “Шеърӣ муҳочир”, хотираҳои шодравон Муҳиддин Олимпур “Сарнавишти охиринами амираи Бухоро”, шеърҳои М.Қаноат, Л.Шералӣ, А.Ҳаким, С.Маъмур, Р.Назрӣ, А.Қодирӣ ҷой дода шудааст.

Ҷилди дуюми китоби “Феҳристи нусхаҳои хаттии форсии Институти шарқшиносӣ ва осори хаттии Тоҷикистон” зери назари донишмандони тоҷику эронӣ Ҷӯрабек Назриев, Амрияздон Алимардон, Саид Алиӣ Мавҷонӣ ва Алиӣ Баҳромиён аз тарафи Китобхонаи бузурги ҳазрати Оятуллоҳ Маръашӣи Начафӣ бо ҳамкорӣи Дафтари мутолиоти сиёсӣ ва байналмилалӣи Эрон соли 1999 дар шаҳри Техрон ба ҷоп расид. Дар ин китоб феҳристи осори мансур, манзум, тасаввуф, ирфон, ахлоқ, илоҳиёт, фикҳ, фалсафа, мантиқ, таърих, ҷуғрофия, мактубот, шарҳи аҳвол, ривоят, тафсир, улуми қуръонӣ, сиёсат, тиб, дорушиносӣ, фолнома, дастури забон, муаммо, рамл, хобнома, фарҳанг, луғат, ҳунари мусиқӣ, хаттотӣ ва ғайра бо тартиб ҷой доранд.

Бояд гуфт, ки ҷилди аввали он бо номи “Феҳристи нусухи хаттии форсии Институти осори хаттии Тоҷикистон” соли 1997 аз тариқи Маркази мутолиоти Осиёи Марказӣ ва Қафқози Вазорати умури хориҷаи Ҷумҳурии Исломии Эрон ҷоп шуда буд.

Дар робита ба ҷашни 1100 солагии давлати Сомониён соли 1999 дар шаҳри Техрон китоби профессор Саъдулло Абдуллоев “Амир Исмоили Сомонӣ” бо теъдоди 3000 нусха ва дар ҳаҷми 234 саҳифа ба таъб расид. Китоби “Амир Исмоили Сомонӣ ҳовии пешгуфтор, бобҳои “Аслу насаби Сомониён”, “Таборномаи силсилаи Сомониён”, “Зиндагӣ ва корномаи амир Исмоили Сомонӣ”, “Низоми давлатдорӣи Сомониён”, Наҳзати фарҳангӣ”, ҳамчунин тавзеҳот ва феҳрасти маъхазҳои истифодашуда мебошад.

Соли 1999 маҷмӯи мақолоти “Маҷмаъи илмӣи тамаддун, таърих ва фарҳанги Сомониён” бо номи “Номаи Оли Сомон” бо кӯшиши Алиасғари Шеърдӯст ва Қаҳрамон Сулаймонӣ дар 958 саҳифа дар шаҳри Техрон ба таъб расид. Маҷмӯа дорои бахшҳои “Таърих, таърихи илм, муносибати таърихӣи ақвом”, “Бозтоби андеша”, “Ҳунар”, “Адабиёт”, “Дин ва тасаввуф” буда, дар онҳо 66 мақолаи донишмандони тоҷику эронӣ гирдоварӣ шуда, ки аз ин миқдор 23-тоаш таълифоти аҳли илму адаби Тоҷикистонанд.

Осори Ҷомишиносӣи Аълоҳон Афсаҳзод соли 1999 дар шаҳри Техрон аз ҷониби Маркази мутолиоти эронӣ дар ҳамкорӣ бо Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон зери назари “Дафтари мероси мактуб” дар шаш ҷилд ба таъб расид. Бояд афзуд, ки ин таҳқиқот соли 2000 дар Ҷашнвораи байналмилалӣи китоби Техрон сазовори ҷои “Китоби сол” ва нишони ёдгории тиллоӣи “Баҳори озодӣ” гардид.[2:27]

Ба муносибати ҳазораи таваллуди Ҳаким Носири Хусрави Қубодиёнӣ соли 1999 аз тариқи интишороти Дафтари нашри фарҳангӣ дар шаҳри Техрон китоби Раҳим Мусулмониёнӣ Қубодиёнӣ бо номи “Пораи Самарқанд” бо теъдоди 2000 нусха ва дар 189 саҳифа таъбу нашр шуд. Китоб ҳовии пешгуфтор, ҷаслҳое бо номҳои “Зиндагинома”, “Дарунмоя”, “Шеър”, “Фаҳрияи шоир” ва пасгуфтор мебошад.

Дар соли 2000-ум китоби таҳқиқоти донишманди тоҷик Валӣ Самад бо номи “Фирдавсӣ ва “Шоҳнома” дар Қафқоз” аз тариқи интишороти “Кавсар” дар шаҳри Техрон бо виросторӣ ва сарсухани Раҳим Мусулмониёни Кубодиёнӣ ва ҳиммати нависанда ва пажӯҳишгари эронӣ Носири Пурперор дар дастраси дӯстдорони сухани Фирдавсӣ қарор гирифт. Устод Валӣ Самад, ки чандин соли умри хешро дар омӯзишу пажӯҳиши нақши Фирдавсӣ дар сарнавишти адабиёт ва тамаддуни халқҳои Қафқоз ва Руссия бахшидааст, дар ин асари тозаӣ хеш гоми аввалро дар роҳи равшанӣ андохтан ва ҷойгоҳи сазовори Фирдавсӣ ва арзишҳои аслии “Шоҳнома” аз тоза намудани хасу хошк аз сари роҳ оғоз намуд. Ба вижа боби “Фирдавсӣ дар кашокаши замон”-ро бе ҳаяҷон хондан номумкин аст. Дар ин бора муаллифи сарсухан чунин навиштааст: “Ин бетаваҷҷуҳӣ (нисбат ба Фирдавсӣ ва “Шоҳнома”) шояд то ҳадде табиӣ низ бошад, чаро ки ворисони Фирдавсӣ ҳоксорӣ мекунанд ва камбинҳо низ забондарозӣ. Ва бояд гуфт, ки имрӯз кори ҷаҳон бо камбинӣ ва камтаваҷҷуҳӣ пеш намеравад, балки кашфи ростӣҳо ва ироаи чизҳои арзишманд корсоз ва дармонбахш аст. Бар ҳамин асос зарур аст, ки ҷойгоҳи сазовор ва дархӯри Фирдавсӣ ва арзишҳои аслии “Шоҳнома” бе ҳеҷ каму кистӣ шинохта шавад ва ин кор ҷуз бо дасту хомаи рангини ворисонаш муяссар нахоҳад шуд. Талошҳои Фирдавсишиносии тоҷик доктор Валии Самад аз ҷумлаи ин корҳои боарзиш ва дархӯри тақдир ва сипос аст”.

Дар соли 2001 аз тариқи интишороти “Сурӯш” китобе зери унвони “Тоҷикон, ориёӣҳо ва фалоти Эрон” дар шаҳри Техрони ҶИЭ дар таҳияи донишманди тоҷик Мирзо Шукурзода таъбу нашр гардид. Ин маҷмӯа бо пешгуфтори М.Шукурзода бо номи “Чанд нуқта аз гирдоваранда ва муҳаққиқи китоб” “оғоз ёфта, фарогири ду фасл: “Тоҷикон дар Хуросони бузург” ва “Сугномаи Балху Бухоро” буда, дар маҷмӯъ 15 мақолаи илмӣ пажӯҳишгарони тоҷик, эронӣ ва шӯравӣ собикро фаро мегирад.

Китоби “Тазкори ашъор”-и Шарифҷон - маҳдуми Садри Зиё соли 2001 бо кӯшиши Муҳаммадҷон Шакурии Бухороӣ дар тасҳеҳи Саҳобиддин Сиддиқ аз тариқи интишороти “Сурӯш” бо теъдоди 2000 нусха ва дар 428 саҳифа дар шаҳри Техрон ба таъбу расид. Китоб дорои пешгуфтори Муҳаммадҷон Шакурии Бухороӣ бо номи “Чанд сухан дар бораи Садри Зиё ва тазкираи ӯ”, пажӯҳишӣ Саҳобиддин Сиддиқ зери унвони “Нусхаҳои “Тазкорӣ ашъор” ва тадвинии ин нусха”, матни “Тазкори ашъор”, замимаи аввал зери унвони “Ило-ваҳои Садри Зиё дар “Тазкирот-уш-шуаро”-и Муҳтарам, замимае бо номи “Маълумоте, ки аз дигар асарҳои Садри Зиё гирдовари шудааст”, тавзеҳот, феҳрасти номи ашхос, феҳрасти номҳои ҷуғрофӣ ва феҳрасти номи қавмҳо, истилоҳот ва вожаҳои вижа мебошад.

Китоби “Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро”-и устод Садриддин Айнӣ соли 2002 аз тариқи интишороти “Сурӯш” бо теъдоди 2000 нусха ва дар 208 саҳифа ба ҷоп расид. Ба китоб, ки ҳавии 22 фасл мебошад, Камол Айнӣ зери унвони “Китобе, ки ҳафтад сол дар зиндон буд”, муқаддимаи муфасссал навишта, ҳамчунин вожанома ва намоя тартиб додааст. Фасли бисту сеюми китобро мақолаи донишмандони тоҷик Раҷаб Амонов, Раҳим Масов, Мӯсо Диноршоев, Муҳаммадҷон Шакурӣ бо номи “Панҷоҳ соли хидмати шоиста дар ховаршиносӣ ва фарҳанги милли” дар бар дошта, ба ҳаёт ва фаъолияти эҷодии устод Камолиддин Айнӣ ихтисос дода шудааст.

Соли 2002 китоби Раҷаб Амонов бо номи “Рубоёти мардумӣ ва рамзҳои бадеӣ” тавассути интишороти “Сурӯш”-и Техрон бо теъдоди 2000 нусха ва дар 376 саҳифа ба ҷоп расид. Китоб дорои ёддошти ношир, пешгуфтори муаллиф, даҳ боб бо номҳои “Мухтасаре дар боби моҳият ва рамзи бадеӣ”, “Роҳату осоиш ва муроди дил”, “Ҷоҳиҳои дил”, “Ҷироқ, ғарибӣ, ғурбат”, “Дидорҳои”, “Изҳори ишқ”, “Оила”, “Ошиқ, маъшук, ҳусн”, “Ҷангом ва тадовуми шиддати ишқ, маъвои муҳаббат”, “Рамз ва зиндагӣ”, ҳулоса, чанд сухан аз вероӣш дар бораи ҷопи соли 1989, маъҳази асарҳои интиқодшуда ва вожанома, нақшаи Тоҷикистон, нақшаи Ёзбекистон, маъҳази истинод ё истифодашуда мебошад.

Китоби “Садри Бухоро”-и Муҳаммадҷон Шакурӣ соли 2002 бо эҳтимоми Саид Али Мавҷонӣ (Сафои Аҳавон) аз тариқи Пажӯҳишгоҳи маркази аснод ва таърихи дипломатии Вазорати умури хориҷии ҶИЭ ҷун ҷузъи дувуми силсилаи “Маҷмӯаи Эрон ва Мовароунаҳр” таъбу нашр гардид.

Бо кӯшиши доктор Масъуди Миршоҳӣ соли 2003 китоби устод Муҳаммадҷон Шакурии Бухорой бо номи “Ҷусторҳо” (дар бораи забон, адаб ва фарҳанги Тоҷикистон) аз тариқи интишороти “Асотир” бо теъдоди 2200 нусха ва 199 саҳифа ба таъб расид. Дар китоби “Ҷусторҳо” асарҳои “Нигоҳи умумӣ ба адабиёти тоҷики саддаи бистум”, “Сарнавишти форсии тоҷикии Мовароунаҳр дар садаи бистум”, “Аз маорифпарварӣ то ба Чингизпарасти”, “Навиштаҳои Садри Зиё ва аҳамияти таърихӣ онҳо” ва “Садриддин Айний равшангари бузурги тоҷик” гирдоварӣ шудаанд.

Ба китоб Масъуди Миршоҳӣ пешгуфтор навишта, ки ҳовии сарфаслҳои “Сарзамин ва мардуми тоҷик”, “Тоҷикистон кишвари маздоиҳо” ва “Гузаре бар таърихи Тоҷикистон” мебошад. Пешгуфтори доктор Масъуди Миршоҳӣ самимӣ, аммо дорои иштибоҳот аст. Чунончи, дар саҳифаи 6-уми китоб чунин омадааст: “Ончи имрӯза Тоҷикистон номида мешавад, кишваре аст, ки баъд аз инқилоби Руссия дар соли 1925? дар Осиёи Миёна эҷод шудааст, ки ҳудуди 147 ҳазор километри мураббаъ? масоҳат... дорад. Муаллифи пешгуфтор дар саҳифаи 10-уми китоб чунин менависад: “Пас аз “инқилоби коммунистӣ дар шӯравӣ? ва шикасти Руссияи тазорӣ дар тобистони 1924? Кумитаи ҳизби коммунисти Душанбе? ҳокимияти Бухорои Шарқӣ (Тоҷикистони кунунӣ)-ро ба даст мегирад. Зимистони ҳамон сол? Ба ин минтақа номи Тоҷикистон дода мешавад...” Масъуди Миршоҳӣ соли вафоти устод Садриддин Айниро 1959 навиштааст. (с.16). Вай соли таъсиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистонро 1932 мегӯяд. (с.16) ва ғ.

Китоби “Хубони порсигӯӣ” соли 2003 аз тариқи интишороти “Рӯзгор”-и Техрон дар таҳияи Мирзо Муллоаҳмадов ба таъб расид. Китоб дар бораи 21 шоираи муосири тоҷик маълумот медиҳад ва намунаи ашъори онҳо низ оварда шудааст. Дар пешгуфтор ягонагии халқҳои Эронӣ Тоҷикистон, адабиёти гаронмояи ягона ва сарҳад надоштани муҳаббати форсизабонон нисбати ҳамдигар таъкид мешавад. Дар таскираи мазкур ашъори ноби шоираҳои номвари тоҷик аз қабилӣ Гулҷеҳра Сулаймонова, Гулрухсор Сафиева, Озод Аминзода, Фарзонаи Хучандӣ, Зулфия Атоӣ, Шаҳрияи Адҳамзод, Ҳадиса Қурбонова, Меҳринисо, Адиба, Шаҳноз ва дигарон фароҳам омадааст, ки хонандаро ба дунёи атласӣ ва нозуку нафиси бонувони тоҷик, хунари баланди суҳанварии онҳо ҳидоят мекунад.[10:218]

“Рӯзнома”-и Садри Зиё соли 2003 аз тариқи Пажӯҳишгоҳи маркази аснод ва хадамоти пажӯҳиши Вазорати умури хориҷии ҶИЭ бо вероии Маҳдии Каримӣ ва мададгории Фарҳангистони забону адаби форсӣ, донишмандоне чун Ҳаддоди Одил, Али Равоқӣ, Назарохорӣ, Шучоӣ, Озодаи Эҳсонӣ ба дасти чоп расид.

Андешаҳои адабӣ ва фалсафии муаррихи тоҷик Лукмон Бойматов бо номи “Фиребхӯрдгонем” соли 2004 аз тариқи интишороти “Оҳанги қалам”-и шаҳри Маҳмади ҶИЭ бо теъдоди 1000 нусха ва дар 151 саҳифа ба таъб расид. Ин маҷмӯа ҳовии ду бахши “Фурӯғи ишқ” ва “Озодии гумшуда” мебошад.

Интишороти “Насими Бухоро”-и шаҳри Техрон соли 2004 китоби Раҳим Мусулмониёни Қубодиёнӣ “Тоҷикон дар таърих”-ро бо теъдоди 5000 нусха дар 104 саҳифа таъбу нашр намуд. Китоб иборат аст аз “Пешгуфтор”, сарфаслҳои “Тоҷикон”, “Пайдоиш”, “Ном”, “Ташаккули тоҷикон”, “Сорт, ғарча”, “Забон ва адаб”, “Дин ва фарҳанг”, “Ғурури тоҷикон”, “Тоҷикон... луқмаи пантуркистон”, “Пасгуфтор” ва “Сарчашмаҳо”.

Дар соли 2004 дар шаҳри Техрон “Кулӣёти ашъори Лоик Шералӣ” бо теъдоди 2000 нусха ва дар 652 саҳифаи қатъӣ бузург бо ибтикори Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ таҳти назари Масъуд Қосимӣ, Баҳридин Алиев ва Ромиш Шералӣ таъбу нашр шуд. Китоб бо пешгуфтори сафири Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар Тоҷикистон Носир Сармади Порсо, зиндагиномаи кӯтоҳи устод Лоик Шералӣ ва мақолаи устод Абдунабӣ Сатторзода “Мероси дили шоири дилдода ва озода” оғоз ёфта, дорои фаслҳои “Ҳоки ватан”, “Шеърӣ таърих”, “Модарнома”, “Ман намемирам...”, “Рӯзҳо мегузаранд...”, “Чорсуи зиндагӣ”, “Шеърӣ рӯз”, “Користони Норақ”, “Сипоснома”, “Илҳом аз “Шоҳнома”, “Ишқнома”, “Дастигули тарона”, “Ғазалиёт”, “Ҷоми Хайём” (рубоиёт), “Резаборон” (дубайтиҳо), “Катибаҳо”, “Суҳанреза”, “Такбайтҳо” мебошанд.

Соли 2005 тавассути “Маркази аснод ва хадамоти пажӯҳиши Вазорати умури хориҷаи ҶИЭ китоби “Таскираи шуарои Хучанд”-и Абдулманнон Насриддини Хучандӣ бо теъдоди 500

чилд ва дар 378 саҳифа дар дастраси ҳаводорони каломи мавзун қарор гирифт. Китоб ҳовии пешгуфтори Абдулманнон Насриддин ва муарифии шарҳи ҳол ва намунаи ашъори 76 тан аз суҳанварони ҳучандиуласл, ки дар тӯли 1000 соли охир, то охири асри 19 умр ба сар бурдаанд, мебошад. Дар китоб ҳашт тан аз шуарое, ки пеш аз Камоли Хучандӣ зиндагию эҷод кардаанд: Садриддини Хучандӣ, Ҷалолиддини Хучандӣ, Камолулисломии Хучандӣ, шайх Муслиҳиддини Хучандӣ, Аҷибии Хучандӣ, Шаҳобии Ғаззоли Хучандӣ, Зиёуддин Форсии Хучандӣ, Баҳоуддини Хучандӣ, Қамархони Хучандӣ, Ғазилати Хучандӣ, Шариғабибии Оҷизии Хучандӣ низ муаррифӣ шудаанд.

Соли 2005 китоби Рӯзӣ Аҳмад ва Салоҳиддин Ғатхулло “Таронаҳои мардуми тоҷик” аз тариқи интишороти “Нашри Балх” бо теъдоди 2000 нусха ва дар 235 саҳифа дар шаҳри Техрон ба таъб расид. Китоб фарогири сарсухани раиси Бунёди Нишопур Фаридуни Ҷунайди, пешгуфтори муаллифон, ғаслҳои “Сурудҳои баҳорӣ”, “Марсия ва сугвориҳо”, “Сурудҳои ишқӣ ва ошиқона”, “Сурудҳои ҷашни арӯсӣ”, “Сурудҳои таърихӣ ва иҷтимоӣ”, “Сурудҳои ҳазлу шӯҳӣ ва мутоибот”, “Қитъаот”, “Охири суҳан” ва “Ғеҳрасти вожаҳои вижа” мебошад.

Китоби “Намунаи адабиёти тоҷик”-и Садриддин Айний соли 2006 бо кӯшиши Али Равоқӣ ва зерин назари Алӣ Асғари Шеърдӯст аз тариқи интишороти Созмони мероси фарҳангӣ, гардишгарӣ ва сононеъи дастӣ дар 372 саҳифа ва бо теъдоди 3000 нусха дар шаҳри Техрони Ҷумҳурии Ислонии Эрон таъбу нашр гардид. Ин китоб бо пешгуфторҳои Алӣ Асғари Шеърдӯст “Санади хуввияти фарҳангӣ”, Муҳаммадҷон Шакурии Бухорӣ “Намунаи адабиёти тоҷик” ва аҳамияти таърихии он”, Камолиддин Айний “Намунаи адабиёти тоҷик” китоби мамнӯъ, китоби сӯхта, шиносномаи миллати тоҷик”, Али Равоқӣ “Пешгуфтор” ва “Бархе аз маохиз дар бораи Садриддин Айний ва забони форсии Фарорӯд (тоҷикӣ)” оғоз меёбад. Баъдан матни пурраи “Намунаи адабиёти тоҷик” оварда шуда, ки пешгуфтори устод Абулқосим Лоҳути зерин унвони “Садриддин Айний” оғозгари он мебошад. Пас аз пешгуфтори устод Лоҳутӣ “Сарсухан”-и ҳуди устод Садриддин Айний оварда шудааст. Баъдан мундариҷаи китоб шуруъ мешавад, ки он ҳовии се қисм аст. Дар қисми аввал намунаи осори 80 тан аз суҳанвароне, ки дар ҳудуди Осиёи Миёна ва дар байни солҳои 912-1785 зиндагиву эҷод намудаанд, оварда шудааст. Он бо муаррифии намунаи осори поягузори адабиёти классикии форс-тоҷик устод Абуабдулоҳи Рӯдакӣ, ба қавли устод Айний “Устод Абулҳасан Рӯдакии Бухорӣ” оғоз ёфтааст. Қисми дувум ба намунаи осори 90 нафар аз шоироне, ки дар ҳудуди солҳои 1785-1905 ғайолият намудаанд, ихтисос дорад. Қисми сеуми “Намунаи адабиёти тоҷик” ба ду ҳисса ҷудо шуда, дар ҳиссаи аввал намунаи осори дар байни солҳои 1907-1917 эҷоднамудаи 8 нафар ва дар ҳиссаи дувум намунаи осори дар тӯли солҳои 1917-1925 офаридаи 16 тан аз суҳанварони тоҷик аз қабилҳои ҳуди Садриддин Айний, Саидризо Ализодаи Самарқандӣ, Раҳой, Аҳмади Бухорӣ, Мунзими Бухорӣ, Фитрати Бухорӣ, Ҳамдии Бухорӣ, Аккоси Бухорӣ, Абулқосим Лоҳутӣ, Авҳадии Бухорӣ, Қурбии Самарқандӣ, Ҷавҳарии Истаравшанӣ, Зеҳнии Самарқандӣ, Асадуллои Кошонӣ, Тамҳиди Самарқандӣ оварда шудаанд. Дар охири таълифоташ устод Айний номгӯи беш аз 40 маъҳази истифода намудаашро нишон дода аст. Анҷомбахши китоби “Намунаи адабиёти тоҷик” “Намунаи бархе аз вожагон” ва дастхати мақолаи “Маънои калимаи тоҷик”-и устод Садриддин Айний мебошанд.

Дар соли 2016 ду китоби эроншиноси тоҷик Олимҷон Ҳочамуродов бо номҳои “Насри зеҳнгарои форсӣ” ва “Адабиёти аҳди машрутияи Эрон” аз тариқи интишороти “Рӯзгор” дар шаҳри Техрон бо кӯшиши Аҳдия Ғозилӣ ва Акрами Борутӣ таъбу нашр шудаанд. Китоби аввал дар мавриди рушду такомули дostonҳо кӯтоҳ (ҳикоят) дар адаби форсӣ, дostonҳои кӯтоҳи Содик Ҳидоят ва Бузург Алавӣ ва таҳлили илмии якҷанд ҳикоят баҳс мекунад. Китоби дувум маводи тадрисии донишҷӯёни шарқшиноси Тоҷикистон аст, ки масъалаҳои заминаҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва фикрии Инқилоби машрутаи солҳои 1905-1911 Эрон, вазъи адабиёт дар аҳди машрутият ва матбуоти он даврано арзёбӣ менамояд.

Ҳамин тавр, дар ҷаҳорак асри давран соҳибистиклолии Тоҷикистон бо кӯшиши аҳли илму адаби ду ҷониб китобҳои зиёди адибон ва муҳаққиқони тоҷик дар Эрон таъбу нашр шуда ва ҳонандаи эронӣ бо ҳаёти илмию адабии тоҷикон аз наздик ошнои пайдо намуданд.

Муқарриз: д.и.т., профессор Расулиён Қ.

АДАБИЁТ

1. Айнӣ С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро, Техрон 2002.
2. Афсаҳзод А. Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ-адиб ва мутафаккири номӣ.-Душанбе, 2004.
3. Гулвожаҳои меҳрубонӣ.-Душанбе, 2006.
4. Ғафуров У. Лоик Шералӣ.-Хучанд, 2012
5. Расулиён Қ. “Забони ошиқӣ”//Адабиёт ва санъат. 1998, 8 июл.
6. Расулиён Қ.”Ашқи тӯфон” // Омӯзгор. 2005, 5 сентябр.
7. Расулиён Қ. Бо хатти ниёгон // Чархи гардун. 2000, 28 январ.
8. Расулиён Қ. Китоби адиби тоҷик дар Техрон // Садои мардум. 1999, 30 сентябр.
9. Сабзинаи баҳор буду... // Адабиёт ва санъат. 1998, №5-6, март.
10. Сайфуллоев А. Ҳалқаҳои пайванди адабӣ.-Хучанд, 2003.
11. Сирочиддин М. Тухфаи аҳли Бухоро.- Техрон, 1990.
12. “Тоҷикон дар масири таърих.”-Техрон, 1994.
13. Шералӣ Л. Дасти дуои модар.-Исфохон, 1994.
14. “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ падидаи бузурги фарҳангӣ дар тамаддуни ҷаҳонӣ.-Техрон 1994.

ТАБЪУ НАШРИ КИТОБҲОИ АДИБОН ВА ДОНИШМАНДОНИ МУОСИРИ ТОҶИК ДАР ЭРОН

Фишурда. Дар мақола гуфта мешавад, ки то соҳибистиклол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон намунаҳои осори аҳли илму адаби тоҷик аз тариқи рӯзномаҳо ва маҷаллаҳои гуногун дар Эрон таъбу нашр гардида буданд. Аммо ғайр аз китоби “Ёддоштҳо”-и устод Садриддин Айнӣ ҳеҷ китоби дигаре дар ин кишвар ба таъб нарасида буд. Бо шарофати ба истиклоли давлатӣ ноил гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ба расмӣ таъин шудани он раво ба фарҳангии Тоҷикистону Эрон рӯ ба густариш ниҳод ва дар заминаи он китобҳои зиёде аз аҳли илму адаби тоҷик дар Эрон таъбу нашр шуданд. Дар миёни китобҳои нашршуда осори назмию насрию адибони муосири тоҷик, ҳамчунин китобҳои таҳқиқоти олимони риштаҳои гуногуни илм, бахусус муҳақиқони улуми инсонӣ тавонистанд бехтару бештар хонандагони ҳамзабони худро ба ҳаёти илмӣ адабии муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон ошно созанд.

Калидвожаҳо: Китоб, шеър, наср, таҳқиқ, таъбу нашр, адабиёт, илм, фарҳанг, забон, Тоҷикистон, Эрон.

ИЗДАНИЕ КНИГ СОВРЕМЕННЫХ ТАДЖИКСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ И УЧЕНЫХ В ИРАНЕ

Аннотация. В статье говорится, что до обретения независимости Республики Таджикистан образцы произведений таджикских ученых и писателей публиковались в Иране через различные газеты и журналы. Однако, кроме книги «Воспоминания» Садриддина Аини, в этой стране не было издано ни одной другой книги. Благодаря обретению Республикой Таджикистан независимости и ее официальному признанию, культурные связи между Таджикистаном и Ираном стали расширяться, и на основе этого в Иране были изданы многие книги таджикских ученых и писателей. Среди изданных книг поэтические и прозаические произведения современных таджикских писателей, а также исследовательские книги ученых различных отраслей науки, особенно исследователей наук о человеке, смогли приобщить все больше и больше читателей своего языка к современной научной и литературной жизни Республики Таджикистан.

Ключевые слова: книга, поэзия, проза, исследование, издательство, литература, наука, культура, язык, Таджикистан, Иран.

PUBLISHING BOOKS BY CONTEMPORARY TAJIK WRITERS AND SCIENTISTS IN IRAN.

Annotation. The article says that with regard to the reputation of the Republic of Tajikistan, the images obtained as a result of research and writers were published in Iran with various newspapers and magazines. Odnaco, Crome kni"Octomania" by Sadriddin Aini, no other book has been made in this line. Thanks to the image of the Republic of Tajikistan, non-research and its office equipment, the cultural connection between Tajikistan and Iran began to expand, and on the basis of this, numerous studies and

letters were issued in Iran. Among the published books, such as poetic and prose developments of compatible names, as well as also issledowatelski knigi uchen differentiation of Grass, obviously issledovatel' of the sciences of the century, were able to join a large number of coincidences of the scientific and literary life of the Republic of Tajikistan.

Keywords: note, search, prose, deletion, issuance, literature, science, culture, language, Tajikistan, Iran.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Муродов Алихон Шодихонович - асистенти кафедраи таърихи умумии Донишгоҳи давлатии Данғара. Тел: (+992) 988689895.

Сведение об авторе:

Муродов Алихон Шодихонович - доцент кафедры всеобщей истории Дангаринского государственного университета. Тел: (+992) 988689895.

Information about the author:

Murodov Alikhon Shodikhonovich - Assistant of the Department of General History of Dangara State University. Phone: (+992) 988689895.

ТДУ: 9+ 330.341.424 (575.3)

**РУШДИ ТАЪЛИМИ КАСБӢ ВА САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТИ КИШВАР:
ҲАДАФ, МУШКИЛОТ ВА ДУРНАМО**

Давлатов Л.Қ.
Донишгоҳи давлатии Данғара

Масоили таълим ва соҳибкасб намудани наврасону ҷавонон дар ҳама давру замон яке аз проблемаҳои муҳими ҷомеа ба шумор рафта, диққати доираҳои илмҳои ҷомеашиносӣ ва иқтисодиёт ва умуман тамоми сиёсатмадорону олимону ба худ ҷалб намудааст. Зеро, ки яке аз проблемаҳои муосир ин бекорӣ дар байни ҷавонон ба шумор меравад. Ба андешаи мо яке аз омилҳои бекорӣ ин пеш аз ҳама надоштани касбу ҳунар ё проблемаи ҳунармандии ҷавонон ба шумор меравад.

Бояд гуфт, ки аксари ҷавонони имрӯз бе гирифтани касбу ҳунари муайян меҳонадорони воридаи бозори меҳнат шаванд, ки ин раванд проблемаҳои гуногунро ҷиҳати таъмини онҳо бо ҷойи кор ба вучуд оварда истодааст.

Дар солҳои 80 – уми асри гузашта раванди бо ҷойи кор таъмин намудан ва муҳоҷирати аҳолии барои кор оғоз гардида, ин раванд аз солҳои 90 – уми асри гузашта ба тадриҷ зиёд гардидааст. Раванди муҳоҷират ё бо ҷойи кор таъмин намудани ҷавононро як қатор проблемаҳо ба вучуд меоранд, ки дар таъмини аҳолии бо ҷойи кор монетаҳо эҷод мегарданд:

- набудани ҷойи кор;
- ҷанги таҳмили шаҳрвандӣ;
- аз ҷаҳолият боз мондани корхонаҳои саноатӣ;
- инкишофи бо суръати аҳолии;
- паست будани сифати таълим дар муассисаҳои таълимии касбӣ;
- ба бозори меҳнат омода нагардидани мутахассисон;
- надоштани касбу ҳунари муайян.

Ин ҳама аз омилҳои онд, ки протсеси бо ҷойи кор таъмин намудани аҳолии аниқтараш ҷавононро мураккаб гардонид, монети рушди ҷомеа ва иқтисодиёти давлат гардида истодааст.

Дар ҳунарманд намудани наврасону ҷавонон дар шароити имрӯза пеш аз ҳама нақши муассисаҳои таҳсилоти миёнаи махсус ё муассисаҳои касбӣ-техникӣ мебошад.

Таҳсилоти касбӣ-техникӣ дар шароити имрӯза махсусан зарур ҳисобида мешавад, чунки на ҳамаи наврасону ҷавононро метавон бо таълим дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ фаро гирифт. Аз тарафи дигар на ҳамаи ҷавонону наврасонро сатҳи донишашон мувофиқ мебошад, ки онҳо бояд таҳсилоти олии гиранд. Аз ин рӯ бояд як гурӯҳи муайяни наврасону ҷавонон аз синни хурдӣ, ки онҳо ба илмӯзӣ кам шавқ доранд, ба касбомӯзӣ ҷалб карда шаванд. Яъне проблемаи

соҳибкасб намудани ҷавонро пеш аз ҳама бояд дар доираи муассисаҳои таълими касбӣ ба сатҳу сифати баландтар баровардан зарур аст.

Боиси зикри хос аст, ки дар шароити имрӯза аз муаммоҳои муҳим, ки ба рушди иқтисодии мамлакат таъсир мерасонад, омодагии мутахассисони соҳибкасби ҷавобгӯ ба талаботи бозори меҳнат боқӣ мемонад. Таҳсилоти касбӣ ва таълимӣ дар рушди илтимоию иқтисодии бозори меҳнат саъми назаррасро доро буда, сатҳи стандартӣ сифати маъсулот ва хизматрасонӣ бево-сита ба сатҳи салоҳияти кормандон ва талаботи бозори меҳнат вобаста мебошад.

Зери низоми таҳсилоти касбӣ-техникӣ ва маорифи кишвар масъалаи муҳим қарор дорад:

- он бояд худро мувофиқи талаботи бозори меҳнат дигаргун созад ва ба онҳо мунтазам мутобиқ шуда тавонад;
- шароити моддиву техникӣ муассисаҳои таҳсилоти касбӣ аниқтараш муассисаҳои миё-наи махсусро беҳтар гардонидан зарур аст;
- маводҳои таълимиву методӣ ин навъи муассисаҳо такмил дода дастраси хонанда ва ё касбомӯзону толибилмон гардонидан шавад;
- мутахассисони соҳибкасби дорои дараҷаҳои илмидошта ва ҳунарманд ба тадрис дар ин муассисаҳо ҷавлб кардан лозим аст;
- равобит ё ҳамкорӣ бо кишварҳои хориҷӣ пешрафта дар ин самт ба роҳ монда шавад ва курсҳои кӯтоҳмудати омӯзиши таҷрибаи кишварҳои муваффақ ба роҳ монда шавад.

Чунонки дар Консепсияи давлатии ислоҳоти низоми таҳсилоти касбӣ ва таълимӣ муқаррар гардидааст, ҳадафи асосии ислоҳоти ин низом таъсис ва таъмини устуворию механизми беҳтарин ва оқилонаи омода кардани коргарони соҳибхисос ва таълими касбии калонсолон дар мутобиқат ба сохтор ва мазмуни талаботи бозори меҳнат махсуб меёбад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми хеш ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26-уми апрели соли 2013-ум таъкид намудаанд, ки «Яке аз масъалаҳои муҳим ин тарбияи коргаронест, ки ба талаботи низоми дохилӣ ва берунӣ бозори меҳнат ҷавобгӯ бошанд» [12, с.21].

Барои ноил шудан ба ин мақсад бо дарназардошти вазъи кунунии унсурҳои асосии низоми таъсилоти касбӣ-техникӣ ва таълими Љумъурии Тоҷикистон самтҳои афзалиятноки зерин муа-йян мегардад:

- муҳтавои таҳсилот ва ташкили раванди таълим;
- сохтори таҳассусии касбии омода кардани кадрҳо;
- асоси рушди низоми таълимӣ-методӣ ва илмӣ;
- базаи рушди низоми моддӣ-техникӣ ва таълимиву истехсолӣ;
- рушди низоми таъминоти кадрӣ;
- таҳсилоти касбии калонсолон;
- рушди муносибатҳои ташкилӣ-иқтисодӣ ва ҳамкорию иҷтимоӣ;
- низоми самарабахши идоракунии, таъмин ва назорати сифати таълим;
- дастгирии иҷтимоӣ ва иқтисодии хонандагон ва низоми кормандон;
- ҳамкорию байналхалқӣ ва минтақавӣ;
- рушди низоми базаи қонунгузорӣ ва ҳуқуқӣ-меъёрӣ.

Дар баробари рушди ҷомеаи иттилоотӣ, ки аз дониш асос ёфтааст, омӯзиши яқумрӣ яке аз омилҳои асосии маҳаллӣ барои муҳассилини алоҳида ва тамоми ҷомеа мегардад. Аз сабаби он ки дониш тезтар кӯҳна мешавад, барои муҳассилин ба як бор ва ҳама вақт омӯхтан кофӣ нест: бо назардошти талаботи тағйирёбандаи рушди технологӣ ва иҷтимоӣ, зарурати такмили ихтисос ба-рои мубориза бо мушкilotи нав дар кор, ҷомеа ва сиёсат ба миён меояд. Ва азбаски саводу дониш инсонро тамоми умр ҳамроҳӣ хоҳад кард, бояд дар марҳалаи ибтидоии таълиму тарбия асоси ҷу-нин маҳорат гузошта шуда, қобилияти устувори омӯзиш, қобилияти «омӯхтан, омӯзонидан»-ро ба вучуд оварад [8.32-35].

Барои давом додани таҳсил ва инкишофи маҳорати касбии он заминаи зарурӣ ба вучуд оварда, дар айни замон инкишофи ҳаматарафаи шахсият мувофиқи шавқу ҳавас ва қобилияташ таъмин карда шавад. Дар баробари ин бояд зикр кард, ки истехсолоти имрӯза аз ҳама маълумоти миёнаи умумиро талаб намекунад.

Концепсияи таҳсилоти касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 1993) дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон амал намудани на камтар аз се намуди таҳсилоти касбӣ-техникӣ пешбинӣ кардааст.

Ба онҳо намудҳои зеринро дохил кардан мумкин аст:

- омӯзишгоҳи касбӣ-меҳнатӣ ва курсҳои касбӣ-техникӣ;
- омӯзишгоҳи миёнаи касбӣ-техникӣ;
- омӯзишгоҳҳои техникӣ, ки аз рӯи касбҳои мураккаби дорои маълумоти умумии миёна коргарон тайёр мекунад [8,с.9-10].

Собиқ омӯзишгоҳҳои техникӣ (литсейи техникӣ, коллеҷ) на танҳо коргаронро аз рӯи касбҳои махсусан мураккаб барои кори ба техникаи нодир ва илми техникӣ ва соҳаҳои принципани нави саноат, балки мутахассисони типии нави муҳандисони хурду миёна низ тайёр карда мешаванд.

Дарачаи ибтидоии маълумотро омӯзишгоҳи касбӣ-техникӣ (мӯҳлати таҳсил 2 сол) дар заминаи маълумоти 9-сола ва курси касбӣ-техникӣ (мӯҳлати таҳсил 3-6 моҳ) медиҳад. Дар мактаби касбӣ-меҳнатӣ наврасоне, ки заминаи мактаби маълумоти умумиро дорои мебошанд, ба таҳсил фаро гирифта мешаванд.

Наврасонро бояд зудтар ба кори мустақилона ҷалб намуд, зеро бо ягон сабаб майлу хоҳиши давом додани таҳсил аз байн меравад.

Мактаби касбӣ-техникӣ метавон ҳамчун муассисаи таълимии ҳисоби хоҷагӣ ба роҳ монд. Ғайр аз ин, онҳо дар асоси комбинати истехсолӣ, ҳамчунин дар назди заводҳо омода намудани кадрҳо барои корхонаи худ амалӣ мегардад.

Дарачаи олии таҳсилот таълими хонандагонро дар мактабҳои олии техникӣ (ВПУ, литсейи касбӣ-техникӣ ва коллеҷ) ба назар мегирад. Ин гуна муассисаҳои таълимиро метавон мустақилона ташкил ва мавриди фаъолият қарор дод. Ғайр аз ин онҳоро дар асоси базаи омӯзишгоҳҳои касбӣ-техникӣ ва омӯзишгоҳҳо ташкил кардан мумкин аст.

Қабул ба омӯзишгоҳҳои олии техникӣ аз рӯи касбҳои асосӣ дар заминаи конкурс ташкил мегардад.

Дар муассисаҳои таълимии номбурда таълими касбӣ-техникӣ ба сифати ҳатмкунандагони омӯзишгоҳҳои касбӣ-техникӣ, ки аз рӯи ихтисосашон маълумоти миёна ва ихтисоси касбӣ гирифтаанд, инчунин коргароне, ки маълумоти миёна ва тахассуси на камтар аз синфи 4 доранд, давом дода мешавад.

Ҳатмкунандагони мактабҳои маълумоти миёнаи умумӣ (синфи 11-ум) ба омӯзишгоҳи олии касбӣ-техникӣ, инчунин ба касби техникӣ дохил шудан ҳуқуқ доранд. Асоси таълим дар донишқадаи олии техникӣ бояд низомии давра ба давраи аттестатсияи марҳилавӣ бошад. Амаликунӣ во-баста ба дараҷаи омодагии донишҷӯён ба касби дилхоҳ сурат мегирад.

Онҳо аз рӯи касбҳои махсусан мураккаб коргарони баландихтисос омода менамоянд. Ҳатмкунандагони муассисаҳои таълимии мазкур мақоми нави, ки пештар надоштанд, яъне мақоми диплом, корманди кории соҳибихтисос мегиранд. Дипломи онҳо бо дипломи техникӣ ё ҳайати хурди муҳандисӣ баробар мегардад.

Албатта, бо намудҳои асосӣ тақсим кардани муассисаҳои таълимии маълумоти касбӣ-техникӣ доғма нест.

Ҳангоми вазъияти алоҳида ва дар минтақаҳои алоҳидаи кишвар маҷмуи таълимию касбӣ созмон додан мумкин аст, ки муассисаҳои гуногуни касбӣ-техникӣ, омӯзишгоҳҳо ва муассисаҳои олиро муттаҳид менамоянд. Низомии МОИК дар Тоҷикистон дар 10 соли охири асри гузашта асосан дар вазъияти худмуҳофизаткунӣ қарор дошт.

Гирифтани маълумот, аз ҷумла таъсилоти касбии техникӣ (ТКТ) кафолати конститусионии давлат маҳсуб меёбад.

Мутобиқи моддаи 41-уми Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳар як шаҳрванд метавонад дар доираи муқаррарнамудаи қонун дар муассисаҳои таълимии давлатӣ ройгон таҳсилоти миёна, ибтидоии касбӣ, миёнаи касбӣ ва олии касбӣ таълим гирад. Лаъзаҳои асосии таъсилот, аз ҷумла ТКТ дар Қонуни Ёумъурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», ки аз ҷониби Парлумони Ёумъурии Тоҷикистон 14-уми апрели соли 2004 қабул шудааст, низ муқаррар гардидааст [8, с.12].

Мутобиқи моддаи 18-уми қонуни мазкур таҳсилоти ибтидоии касбӣ ба шаҳрвандон мувофиқи манфиат, хоҳиш ва қобилиятшон дар заминаи таҳсилоти умумии асосӣ ва миёнаи умумӣ тавассути литсейҳои касбӣ, «омӯзишгоҳҳои касбӣ, омӯзишгоҳҳои касбии махсус, комбинатҳои таълимӣ, марказҳо ва дигар муассисаҳои таълимии ба онҳо баробар дода мешавад.

Аз рӯи касбҳои алоҳида таъсилоти ибтидоии касбӣ метавонад дар заминаи таъсилоти миёнаи умумӣ дар мактабҳои таълимии вобаста ба ширкатҳои хољагидорӣ ва ширкатҳо, кооперативҳои истеҳсолӣ, корхонаҳои ягона, ташкилотҳои ғайритилъоратии давлатӣ, аз ҷумла ташкилотҳои хусусӣ ташкил гардад.

Санади асосии қонунгузорӣ, ки асосҳои ӯзукӣ, ташкилӣ ва иқтисодии соҳаҳои ТКТ ва МОИК-ро дар Тоҷикистон танзим мекунад, Қонун «Дар бораи таъсилоти ибтидоии касбӣ» мебошад, ки 22 апрели соли 2003 қабул шудааст.

Мутобиқи моддаи 9-уми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти ибтидоии касбӣ» барномаи зинаи зерини касбии таҳсилоти ибтидоии касбӣ амалӣ карда мешавад. Барномаи ягонаи муттаҳидшудаи таҳсилоти умумӣ ва касбӣ дар асоси таҳсилоти умумии асосӣ (синфҳои 9-ум) бо муҳлати таҳсил на камтар аз 3 сол сурат мегирад:

- таъсилоти ибтидоии касбӣ дар заминаи таъсилоти асосии умумии (синфҳои 9-ум) бидуни гирифтани таъсилоти миёна (пурра)-и умумӣ бо муҳлати таъсили 1-2-сола;
- таъсилоти ибтидоии касбӣ дар заминаи таъсилоти миёнаи пурра (синфи 11-ум) бо муҳлати таъсили 1-сола;
- омодагии касбӣ, таълими иловагии касбӣ, аз ҷумла бозомӯзӣ ва такмили ихтисос бо муҳлати таҳсил то 1 сол.

Дар муассисаҳои таъсилоти ибтидоии касбӣ ӯнамгироии таъсилот, аз ҷумла азнавтайёркунӣ ва такмили ихтисос бо муҳлати таъсил то 1 сол низ метавонад татбиқ карда шавад.

Дар муассисаҳои таъсилоти ибтидоии касбӣ ӯнамгироии таъсилотро бо муҳлати таъсили 3-4-сола аз рӯи ихтисосҳои алоҳида низ амалӣ кардан мумкин аст.

Зарурати татбиқи барномаҳои ҳамгирошудаи таълимии таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбиро мақоми идоракунии давлатӣ доир ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ мутобиқи талаботи бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян мекунад.

Мутобиқи Қонун «Дар бораи таҳсилоти ибтидоии касбӣ» ба муассисаҳои таҳсилоти умумии таҳсилоти ибтидоии касбӣ омӯзишгоҳи касбӣ-техникӣ, литсейҳои касбӣ, марказҳои таълимии шуғли аҳоли, марказҳои иҷтимоӣ ва соҳибкорӣ, маҷмуи таълимию истеҳсолӣ дохил мешаванд [3, с.24].

Муассисаи маълумоти умумии таҳсилоти ибтидоии касбӣ метавонад ба тариқи ройгон ва шартномавӣ (пулакӣ) сурат гирад. Омӯзишгоҳи касбӣ-техникӣ ва литсейҳои касбӣ омодагии касбии хатмкунандагони муассисаҳои маълумоти умумӣ, миёна ва таълимиро ба амал татбиқ менамоянд.

Тибқи қонун “Дар бораи таҳсилоти ибтидоии касбӣ” таҳсил дар муассисаҳои таҳсилоти ибтидоии касбӣ ройгон, аз ҳисоби буҷаи давлатӣ, инчунин таҳсилоти пулакӣ дар асоси шартнома сурат мегирад.

Муҳассилин бо ҳуроки яқвақтаи ройгон, муҳассилини муассисаҳои махсуси таълими ибтидоии касбӣ ва кӯдакони ятим дар як рӯз се вақт бо ҳуроқ ва сару либос таъмин карда мешаванд. Дар муассисаҳои таҳсилоти ибтидоии касбӣ таълим аз рӯи ихтисосҳои Стандарти давлатии таълимии таҳсилоти ибтидоии касбӣ бо назардошти талаботи бозори меҳнат ҳамон ҷо бозомӯзӣ аз рӯи дигар касбу ихтисосҳо гузаронида мешавад.

Таҷрибаи бештари кишварҳо нишон медиҳад, ки низомии мукаммали таълими касбӣ-техникӣ яке аз унсурҳои муҳими рушди иқтисодии устувории иҷтимоӣ ва сиёсӣ ба шумор меравад.

Ба ибораи дигар, дар вазъияти имрӯзаи қори иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва муҳтавои зудтағйирёбандаи технологияи истеҳсолот тезиси «Иқтисодии маҳорати касбии шаҳрвандон сарвати бебаҳои мамлакат аст» равшантар зоҳир мегардад.

Дар робита ба ин, стандарти касбӣ ҳуҷҷати меъёрии серсоҳа ба ҳисоб рафта, дар доираи як намуи мушаххаси фаъолияти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ (соҳаи фаъолияти касбӣ) талаботро ба

мухтаво ва шароити меҳнат, таҳассус ва салоҳияти кормандон бо назардошти дараҷаҳои таҳассусии соҳаҳои гуногун муайян мекунад. Соҳаҳои фаъолияти касбӣ – маҷмуи намудҳои фаъолияти меҳнатӣ, ки асоси умумии ҳамгирӣ доранд ва маҷмуи якхелаи салоҳиятҳоро барои татбиқи онҳо дар бар мегиранд. Фаъолияти меҳнатӣ қисми таркибии соҳаи фаъолияти касбӣ ба ҳисоб рафта, бо маҷмуи вазифаҳои меҳнатӣ ва салоҳиятҳои барои илҳои онҳо зарурӣ ташаккул меёбад.

Рушди низомии таъсилоти ибтидоии касбӣ ба яке аз омилҳои бартаридоштаи қонеӣ додани ӯҳраҳои ӯдудӣ ва дастрасӣ ба таъсилоти олии касбӣ барои табақаҳои камбизоати аҳоли табдил меёбад. Дар Љумњурии Тоҷикистон муҳимияти илтимосии таъсилот ва таълими ибтидоии касбӣ дар самти ислоҳоти таъсилоти ибтидоии касбӣ бо назардошти талаботи имрӯза ва ояндаи бозори меҳнат афзуда истодааст.

Концепсия аз муқаддима ва қисматҳои зерин иборат аст:

1. Таъсилоти ибтидоии касбӣ ва маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Хусусиятҳои умумӣ (таълим дар муассасаҳои таълимии таъсилоти ибтидоии касбӣ мумкин аст дар шаклҳои рӯзона, ғоибона, шабона, инчунин дар шакли худмӯзӣ ва мустақилона омодагӣ дида имтиҳон супоридан (экстернат) амалӣ карда шавад).

2. Вазъи кунунии низомии таъсилоти ибтидоии касбӣ ва таълимӣ (дорои доштани таҳассуси эътирофшуда барои нигоҳ доштани сатҳи муътадили зиндагонии шахс ва аъзои оилаи ӯ, инчунин барои ояндаи иқтисодиву илтимосии кишвар дар маҷмуи ҳама муҳим аст).

3. Муҳтавои асосии ислоҳот (барномаи мазкур бояд барномаи амал барои давраи қўноҳ, миёна ва дарозмуддат бошад ва стратегияи татбиқи ислоҳот дар самтҳои гуногун он муқаррар карда шавад).

4. Самтҳои асосии ислоҳот барои давраҳои қўноҳмӯҳлат, миёнамӯҳлат ва дарозмӯҳлат (раванди ислоҳот мунтазам амалӣ шуда, қўноҳмӯҳлат – то соли 2010-ум, миёнамӯҳлат – то соли 2015-ум ва дарозмӯҳлат – то соли 2020-юм – давраҳои дар бар мегирад) [11, с.48].

Зарурати қабули ҳуҷҷати барномавии миёнамӯҳлати ҳамаҷониба ва мақсадноки мавриди зикр дар марҳалаи кунунӣ аз рушди иқтимоию иқтисодии қомеа бо назардошти омӯзиши МОИК сарчашма гирифтааст. Ђукумати Љумњурии Тоҷикистон ҳа аз 1 октябри соли 2004 № 387 Концепсияи давлатии ислоҳоти системаи таъсилоти касбӣ ва таълимиро қабул кард, ки самтҳои афзалиятноки ислоҳоти низом ва стратегияи давлатии тараққиёти онро муайян кардаанд.

Концепсия бо дарназардошти вазъият ва дурнамои талаботи бозори меҳнат ба кадрҳои баландихтисос таҳия гардидааст. Дар концепсия тавсифи умумии вазъи кунунии низом, муҳтавои асосии ислоҳоти таъсилоти ибтидоии касбӣ барои давраи қўноҳ, миёна ва дарозмӯҳлат пешбинӣ гардидааст. Дар концепсия муҳтавои нави таълим, сохтори омода намудани кадрҳои коргарон, ташкили раванди таълим, асоси таълимӣ, методӣ ва илмӣ МОИК, таҳкими заминаи моддию техникаӣ ва таълимию истеҳсолӣ, таълими касбии калонсолон, тақмили маблағгузорӣ, идоракунии низомии МОИК, ислоҳоти заминаи қонунгузорӣ ва ҳуқуқӣ, инчунин ҳамкориҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ дар низомии таъсилоти ибтидоии касбӣ собит гардидааст.

Мутобиқи концепсияи давлатии ислоҳоти низомии таъсилоти ибтидоии касбӣ Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.06. 2007, № 369 Нақшаи миллии чорабиниҳо (НМЧ) оид ба ислоҳоти низомии таъсилоти ибтидоии касбӣ ва таълими Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2006-2015 тасдиқ карда шуд.

Дар НМЧ самтҳои афзалиятноки ислоҳот барои давраҳои қўноҳмӯҳлат (2006-2010-ум), миёнамӯҳлат (2011-2015-ум) муайян карда шудаанд. Самтҳои асосии ислоҳоти низомҳои ТКТ бо концепсияи ислоҳоти система алоқаманд мебошанд [3, с.48].

Дар Қонуни Љумњурии Тоҷикистон «Дар бораи мусоидат ба шуғли аҳоли», ки Президенти Љумњурии Тоҷикистон аз 1 августи соли 2003 № 44 ба имзо расонидаанд, яке аз мақсадҳои асосии сиёсати давлатӣ дар соҳа мусоидат ба шуғли аҳоли ба талаботи бозори меҳнат дар самти маориф мебошад [5, с.52].

Мутобиқи моддаи 7-уми қонуни мазкур давлат ба шахрвандони бекор бо роҳнамоии ташкилоти хадамоти давлатии шуғли аҳоли омодагии касбӣ, азнавтайёркунии ва тақмили ихтисоси роҳнамои кафолат медиҳад.

Шаҳрвандони бекор дар курсҳои омодагии касбӣ, бозомӯзӣ дар раванди таълим ҳукуки гирифтани идрорро доранд. Маъҷубон ва шаҳрвандони бекор пас аз шаш моҳи бекорӣ, шаҳрвандоне, ки аз хизмати ҳарбӣ озод шудаанд, ҳамсарони хизматчиёни ҳарбӣ, ки аз хизмати ҳарбӣ озод шудаанд, хатмкунандагони муассисаҳои таълимии таҳсилоти умумӣ, ки касбу ҳунаро надоранд ва инчунин шаҳрвандоне, ки бори аввал кор ҷустуҷӯ доранд, ба гирифтани таълими навбатӣ, тақмили ихтисос ва бозомӯзӣ ҳуқуқ доранд.

Қонуни Љумњурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷавонон ва сиёсати давлатии ҷавонон» аз 15 июли соли 2004 таҳти № 52 ҷавонон ҳамчун ғуруҳи илтимоию демографӣ аҳолии аз 14 то 30-соларо дар бар мегиранд. Дар қонун муқаррар гардидааст, ки яке аз самтҳои асосии татбиқи сиёсати давлатии ҷавонон қанолати таҳсили роғбонии ҷавонон дар муассисаҳои давлатии таҳсилоти умумии асосӣ ва махсус ба ҳисоб меравад.

Мутобиқи моддаи 18-уми қонуни мазкур ҷавонон ҳуқуқи гирифтани таҳсилотро доранд, ки қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар кардааст. Муносибати байни шаҳрвандони ҷавон ва муассисаҳои таълимӣ ба баробарии ҳуқуқҳои ҳама субъектҳои раванди таълиму тарбия асос меёбад [5, с.52].

Дар қонун “Дар бораи ҷавонон ва сиёсати давлатии ҷавонон” омадааст, ки шаҳрвандони ҷавоне, ки дар муассисаҳои таҳсилоти ибтидоии касбӣ дар асоси шартномаи пулакӣ таҳсил мекунамд, ҳақ доранд барои идомаи таҳсил қарз гиранд. Шаҳрвандони ҷавон аз оилаҳои камбизоат ва серфарзанд метавонанд ин қарзҳоро бо шартҳои имтиёзнок гиранд.

Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5-уми марти соли 2008-ум таҳти №115 муассисаи давлатии «Маркази таълими калонсолони Тоҷикистон» таъсис дода шуд. Дар қарор, аз ҷумла зикр гардидааст, ки ҳадафи асосии маркази мазкур таҳкими заминаи моддию техникӣ ва таъмини рушди минбаъдаи низомии таълими касбии калонсолон, аз ҷумла бекорон ва муҳоҷирони корӣ ба шумор меравад.

Мутобиқи қарори мазкур Муассисаи давлатии «Маркази таълими калонсолони Тоҷикистон» ва филиалҳои он дар шаҳрҳои Қўрғонтеппа, Қўлоб, Қонибодом ва ноҳияи Тоҷикобод ба низомии Ҳадамоти давлатии ҳифзи иҷтимоӣ, шуғли аҳоли ва муҳоҷират, Вазорати меҳнат ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли мутааллиқанд.

Бо дарназардошти таъсири буҳрони ҷаҳонии молиявӣ ба ҳаёти иҷтимоию иқтисодии қомеа, қам гардидани миқдори муҳоҷирони меҳнатӣ аз ҷумҳурий берун рафта, бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31-уми декабри соли 2008-ум Нақшаи генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таъсис ва нигоҳдории ҷойҳои корӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2008-2015-ум тасдиқ карда шуд. Тибқи ин қарори Вазорати меҳнат ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли, Вазорати маориф ва дигар вазорату идораҳо вазифадор карда шуданд, ки ҷиҳати дастгирии муассисаҳои мазкуре, ки омодагии касбиро барои ҷойҳои қорӣ таъсисдода мутобиқи афзалиятҳои давлатӣ ва минтақавӣ таъмин ва маҷмуи тадбирҳоро таҳия ва амалӣ менамоянд.

Бо ҳамин қарор дар солҳои 2010-2011-ум ба Вазорати меҳнат ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва Вазорати маориф супориш дода шуд, ки усулҳои муайян намудани эҳтиёҷоти омодагии касбии кадрҳоро барои ҷойҳои нави қорӣ бо назардошти давраи таълим барои мутахассисони дорои ихтисосҳои ғуноғун таҳия ва татбиқ намоёнд.

Мақсади асосии ислоҳоти низомии МОИҚ дар Ислоҳоти давлатии миллии низомии таъсилоти касбии Љумњурии Тоҷикистон зикр гардидааст, таъсис ва устувории механизми воқеӣ ва оқилонаи омода кардани қоргарони тахассусӣ ва омодагии касбии калонсолон ба шумор меравад [9, с.63].

Мутобиқи сохтор ва муҳтавои талаботи қорӣ ва ояндаи бозори меҳнат барои ноил шудан ба ин ҳадаф тадриҷан ва мунтазам ҳал намудани вазифаҳои зерин дар давраи қўтоҳ, миёна ва дарозмуҳлат пешбинӣ гардидааст:

- таъмин намудани ислоҳоти қонун ва асосҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ;
- аз нав дида баромадани муҳтаво ва сохтори МОИҚ;
- қорқард ва қорӣ намудани стандартҳои давлатии тахассусӣ ва омодагии ихтисосҳои ва қасбҳои МОИҚ аз қониби сохтори маориф;
- ба муҳтаво ва сохтори нави таълим мувофиқ қундани базаи таълимию методӣ;

- баланд бардоштани сифати базаи таълимию истеҳсолии низом бо мақсади таъмин намудани маҳорати касбии хатмкунандагон, ба мазмуни нав ва стандарти давлатии таҳассус мутобик намудани базаи таълимию методӣ;
- такмили низоми таъминоти кадрҳо;
- таъмини самаранокии иқтисодии низомҳои фаъолият;
- таъмини бисёрканалӣ ва баланд бардоштани сифати низоми маблағгузорӣ;
- барқарор намудан ва минбаъд мустаҳкам намудани заминаи моддию техникии низоми МОИК;
- рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ.

Муассисаҳои низомҳои таҳсилоти касбӣ-техникӣ аз чор намуди муассисаҳо иборатанд (МСО, НПО, СПО, ПТЛ) [1, с.40-41].

Яке аз чунин муассисаҳо литсейи касбӣ маҳсуб меёбад, ки барномаҳои таълимии таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбиро амалӣ намуда, аз худ намудани касби дараҷаи баланди таҳассусӣ ва дар асоси озмун гирифтани маълумоти миёнаи касбиро таъмин менамояд.

Намуди дуҷуми чунин муассисаҳо омӯзишгоҳҳои касбӣ-техникӣ мебошанд, ки барномаҳои таълимии касбии таъсилоти ибтидоии касбиро амалӣ менамоянд, ки соҳиби касб ва таҳассуси барои кори мустақилона кифояткунандаро таъмин менамоянд; марказҳои таълимии хизмати давлатии шуғли аҳоли, марказҳои таълимию истеҳсолӣ ва дигар муассисаҳои таълимии ин зина, ки дар онҳо таълими касбӣ, азнавтайёркунӣ ва такмили ихтисоси коргарон ба амал бароварда мешавад. Азхудкунии босуръати касб, малакаи меҳнатӣ барои иҷрои кори муайян ё гурӯҳи корҳо, ки баланд бардоштани сатҳи маълумотро таъмин менамояд, ба намуди сеюми муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, аз ҷумла:

- маркази илтимоию соҳибкорӣ, ки барномаҳои мутобикшавии аҳоли ба бозори меҳнатро ташкил ва омода менамояд;
- мусоидат ба шуғли аҳоли тавассути таълими касбӣ ва бозомӯзии аҳоли.

Муассисаҳое, ки дар асоси тичоратӣ чун субъекти мустақили хоҷагидорӣ фаъолият мекунад, ҳамчун нави чоруми муассисаҳои таълимии касбӣ муайян карда шудаанд.

Барои шахсоне, ки ба шароити маҳсуси таълиму тарбия эҳтиёҷ доранд, муассисаҳои маҳсуси таълими касбӣ-омӯзишгоҳҳои касбӣ таъсис дода мешаванд [9.69].

Мувофиқи Қонун «Дар бораи маориф», «Дар бораи таъсилоти ибтидоии касбӣ ва таълимӣ» МОИК дар Љумњурии Тоҷикистон зинаи аввали таъсилоти касбӣ маҳсуб меёбад. Дар муассисаҳои таҳсилоти ибтидоии касбӣ барномаҳои зерини таълимӣ пешбинӣ гардидаанд [3, с.23]:

– профессиональная подготовка (срок обучения до одного года) омодагии касбӣ (муҳлати таҳсил то як сол);

– таҳсилоти иловагии касбӣ, аз ҷумла азнавтайёркунӣ, такмили ихтисоси шахрвандони бекор, аҳоли бемашғулият, хизматчиёни ҳарбӣ (муҳлати таҳсил то як сол) - шаҳодатнома дода мешавад;

- таъсилоти ибтидоии касбӣ дар заминаи таъсилоти асосии умумӣ (синфи 9-ум) бидуни гирифтани таъсилоти миёна (муҳлати таъсил 1-2 сол) - шаҳодатнома дода мешавад;
- таҳсилоти ибтидоии касбӣ дар заминаи таҳсилоти умумии асосӣ (синфи 9-ум) бо гирифтани таҳсилоти миёнаи умумӣ (муҳлати таҳсил 3-4 сол) - диплом дода мешавад;
- таҳсилоти ибтидоии касбӣ дар заминаи таҳсилоти миёнаи умумӣ (синфи 11-ум) муҳлати таҳсил (1-2 сол) - диплом дода мешавад.

Дар литсейҳои касбӣ барномаҳои ҳамгирошудаи таълимии таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ метавонанд амалӣ карда шаванд (муҳлати таҳсил 4 сол) – диплом дода мешавад.

Таҳлили шумораи зиёди маводи фактологӣ муаллифро ба хулосае овард, ки дар омӯзишгоҳҳои касбӣ-техникӣ ва литсейҳои касбӣ дар баробари татбиқи барномаҳои таълимӣ тарбияи хонандагон дар рӯҳияи арзишҳои умумибашарӣ ҳам дар давраи соатҳои дарсӣ ва баъд аз дарс таъмин мегардад. Таълим дар муассисаҳои таълимии таҳсилоти ибтидоии касбӣ метавонад дар шаклҳои рӯзона, ғоибона ва шабона, инчунин дар шакли худомӯзӣ ва интернет амалӣ карда шавад.

Зикр қардан бамаврид аст, ки барномаи давлатии ислоҳот ва рушди соҳаи таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020-ум бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии

Тоҷикистон аз 30-юми апрели соли 2012-ум таҳти №200 тасдиқ гардидааст. Барномаи давлатии мавриди назар аз муқаддима ва бобҳои зерин иборат аст:

- тартиби татбиқ намудани барнома;
- таҳлили вазъияти имрӯзаи низомҳои таҳсилоти ибтидоии касбӣ;
- таҳлили вазъи кунунии низомии таҳсилоти миёнаи касбӣ;
- мақсад ва вазифаҳои асосии барнома;
- марҳилаҳои татбиқи барнома;
- идоракунии барнома;
- сарчашмаи маблағгузори барномаҳо;
- натиҷаҳои ниҳии барнома ва пешиходҳои мавриди назар.

Соҳаи таҳсилоти миёнаи касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз солҳои аввали соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2000-ум асосан дар ҳолати худнигоҳдорӣ қарор дошт, аммо бо қабули Стандарти таълимии таҳсилоти ибтидоии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 ноябри соли 2002, таҳти № 419 тасдиқ шудааст), Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти ибтидоии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 22 апрели соли 2003, таҳти №21 ва Консепсияи давлатии ислоҳоти низомии таҳсилоти олии касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 октябри соли 2004 таҳти № 387 тасдиқ шудааст, амалан давраи нави эҳёи низом ва эътирофи аҳамияти иҷтимоию иқтисодии онро оғоз кард [3, с.22].

Дар натиҷаи ислоҳоти Барномаи таҳсилоти миёнаи касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор муваффақиятҳо ба даст омадааст. Ин муваффақиятҳо пеш аз ҳама дар рушду инкишофи соҳаи таҳсилоти касбӣ нақши бориз гузошта истодааст.

Рушди таълими касбӣ дар соҳибкасб намудани ҷавонону наврасон, калонсолон ва умуман тамоми кишрҳои ҷомеаи тоҷик мусоидат менамояд. Аз ин рӯ зарурати ташаккули таълими касбӣ дар шароити имрӯза ба миён омада, чиҳати мусоидат намудан дар рушди саноатикунони кишвар ва ҳамзамон дар коҳиш додани раванди бекорӣ мусоидат менамояд. Зеро, ки давлату ҳукумат ҳадаф гузоштааст, дар шаҳру навоҳии мамлакат корхонаҳои саноатӣ бунёд намуда, давра ба давра дар рушду инкишофи бунёди корхонаҳои саноатӣ ва саноатикунони босуръати кишвар сахмгузошад.

Эҳтимол меравад, ки аксари корхонаҳое, ки дар раванди саноатикунонӣ сохта мешаванд, бояд корхонаҳои саноати сабук, аз қабili корхонаҳои бофандагӣ, ресандагӣ, коркарди ашёи хоми хочагии кишлоқ бошанд. Аз ин рӯ масъалаи бозомӯзии кадрҳои коргарӣ ба миён меояд. Барои ин курсҳои кӯтоҳмудати бозомӯзи ташкил бояд кард.

Ҳамин тариқ, рушди таҳсилоти касбӣ чиҳати ноил шудан ба ҳадафи чоруми стратегии кишвар саноатикунони босуръати мамлакат мусоидат намуда, наврасону ҷавонон ва масъулини муассисаҳои таълими касбӣ бояд мувофиқ ба талаб ва ниёзҳои ҷомеаи муосир равияву ихтисосҳои навро ташкил ва наврасону ҷавононро ба таълим фаро гирифта, ниёзҳои бозори муосири меҳнатро қонеъ намоянд. Ҳамзамон дар рушд ва инкишофи саноатикунони босуръати мамлакат, ки ба хотири саодати миллат ва баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагонии мардум мебошад, сахм гузоранд. Зеро барои аҳамияти соҳаи саноат дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва таъсиси ҷойҳои корӣ саноатикунони босуръати мамлакат ҳадафи чоруми миллий эълон карда шудааст. Таҷрибаи ҷаҳонии саноатикунонӣ дар давлатҳои пешрафтаи олам далели воситаи асосии ҳалли проблемаҳои иҷтимоӣ будани он аст.

Ин ҳамаи ҳадафҳои гузошташудаи давлату ҳукумати кишвар яъне саноатикунонӣ ё рушди босуръати саноат дар ватани азизамон аз ҳадафҳои олии давлату ҳукумат ба шумор рафта, дар ин раванд таълими касбӣ ё муассисаҳои таҳсилоти миёнаи махсус ё миёнаи касбӣ нақши ҳалкунанда мегузоранд.

Муқарриз: д.и.т., профессор Расулиён Қ.

АДАБИЁТ

1. Государственная Концепция реформирования система начального профессионального образования и обучения в Республике Таджикистан Душанбе, 2004. С.40-41.
2. Закон Республики Таджикистан «Об образовании». Душанбе. Шарки озода. – 2004

3. Закон Республики Таджикистан «О начальном профессиональном образовании». Душанбе. 2003. стр- 24
4. Закон Республики Таджикистан «О содействии занятости населения» -1 августа. Л'»44. г. Душанбе- 2004 г.
5. Закон Республики Таджикистан «О молодёжи и государственной политике» от 15 июля 2004 года та №52.
6. Концепция профессионально-технического образования Республики Таджикистан. Душанбе. 1993. стр.32-35
7. Кудусов Дж., Ашуров С. Обзор законодательной и институциональной основы функционирования и развития профессионально-технического образования в Таджикистане. Душанбе. 2009 г. -63с.
8. Национальный план действий по реформированию системы начального профессионального образования и обучения в Республики Таджикистан на 2006-2015 годы. Душанбе 2006. стр-44.
9. Национальный план действий по реформированию системы начального профессионального образования и обучения в Республике Таджикистан на 2006-2015 годы. Душанбе. - 2006 г.стр- 48.
10. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 26 - апрели соли 2013.

РУШДИ ТАЪЛИМИ КАСБӢ ВА САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТИ КИШВАР: ҲАДАФ, МУШКИЛОТ ВА ДУРНАМО

Фишурда. Таълими касбӣ яке аз шаклҳои асосии таълим ба шумор рафта, дар рушд ва ташаккули ҳоҷагии халқ ва тамоми соҳаҳои иҷтимоӣ нақши муҳим дорад. Зеро, ки ба тавассути таълими касбӣ дар муассисаҳои хусусияти таълимашон касбӣ-хунармандибуда: колечҳо, омӯзишгоҳҳои касбӣ-техникӣ, литсейҳои касбӣ-техникӣ, муассисаҳои таълимашон кӯтоҳмудати сертификатсионӣ ва амсоли инҳо хунармандони касбу кори гуногун омода карда мешавад.

Муаллиф таълими касбиро ҳамачиҳата мавриди таҳқиқ қарор дода, онро омили рушду пешрафти ҷомеа, соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, соҳибхунар кардани наврастону ҷавонон ва омили таъмини бозори меҳнат бо хунармандон ва мутахассисони хирфай донистааст. Илова бар ин муаллиф қайд менамояд, ки рушду инкишоф ва баланд бардоштани сифати таълими касбӣ метавонад омили бо қор таъмин намудани ҷавонон ва мубориза бо бекорӣ гардад.

Дар ҳуҷҷаи муаллиф таълими касбӣ ва рушду инкишофи онро дар саноатикунони босуръати кишвар махсус таъкид намуда, дар гузариши ҷомеаи Тоҷикистон ба раванди саноатӣ-аграрӣ омили муҳим ҳисобидааст.

Калидвожаҳо. Таълим, тарбия, касб, касбӣ, ихтисос, хунармандӣ, саноатикунонӣ, омӯзишгоҳ, бекорӣ, муҳочират, фаъолияти меҳнатӣ, ислоҳот, ҳоҷагии халқ, иҷтимоӣ.

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И УСКОРЕННАЯ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ СТРАНЫ: ЗАДАЧИ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация. Профессиональное образование является одной из основных форм образования и играет важную роль в развитии и становлении народного хозяйства и всех социальных сфер. Потому что посредством профессионального обучения в профессионально-технических учреждениях: колледжах, ПТУ, ПТУ, ПТУ, учреждениях краткосрочного аттестата и т.п. готовятся художники различных профессий.

Автор всесторонне исследовал профессиональное образование и рассматривал его как фактор развития и прогресса общества, сфер общественной жизни, самозанятости подростков и молодежи, фактор обеспечения рынка труда ремесленниками и профессиональными специалистами. Кроме того, автор отмечает, что развитие и повышение качества профессионального образования может стать фактором обеспечения занятости молодежи и борьбы с безработицей.

В заключении автор особо подчеркивает профессиональное образование и его развитие в условиях стремительной индустриализации страны, и считает его важным фактором перехода таджикского общества к индустриально-аграрному процессу.

Ключевые слова: образование, обучение, профессия, специализация, ремесло, индустриализация, безработица, миграция, трудовая деятельность, реформы, народное хозяйство.

DEVELOPMENT OF VOCATIONAL EDUCATION AND ACCELERATED INDUSTRIALIZATION OF THE COUNTRY: OBJECTIVES, PROBLEMS AND PROSPECTS

Annotation. Vocational education is one of the main forms of education and plays an important role in the development and development of the national economy and all social spheres. Because through vocational training in vocational institutions: colleges, vocational schools, vocational schools, vocational schools, short-term certificate institutions, etc. trained artists of various professions.

The author comprehensively studied vocational education and considered it as a factor in the development and progress of society, spheres of public life, self-employment of adolescents and youth, a factor in providing the labor market with artisans and professional specialists. In addition, the author notes that the development and improvement of the quality of vocational education can become a factor in ensuring youth employment and combating unemployment.

In conclusion, the author emphasizes professional education and its development in the context of the country's rapid industrialization, and considers it an important factor in the transition of Tajik society to the industrial-agrarian process.

Keywords. Education, training, profession, profession, specialization, craft, industrialization, training, unemployment, migration, labor activity, reforms, national economy, social.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Давлатов Лутфулло Кушқозиёвич – унвонҷӯи кафедраи таърихи умумии Донишгоҳи давлатии Данғара. Тел: (+992) 988841112.

Сведение об авторе:

Давлатов Лутфулло Кушқозиёвич - соискатель кафедры всеобщей истории Дангаринского государственного университета. Тел.: (+992) 988841112.

Information about the author:

Davlatov Lutfullo Kushkozievich – a researcher at the Department of General History, Dangara State University. Phone: (+992) 988841112.

УДК: 81-139

ИЗУЧЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА - ВЕЛЕНИЕ ВРЕМЕНИ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ЕЁ РЕШЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ОТСУТСТВИЯ ЯЗЫКОВОЙ СРЕДЫ

Джаборов А.Н.

Дангаринский государственный университет

Активизация учебного процесса в школах показывает, что позиция ученика, занимаемая в учебном процессе, не в полной мере способствует прочному усвоению знаний, умений и навыков. Для того чтобы знания были прочными, необходимо активное отношение к учебной деятельности самого обучаемого. Многие ученики во время урока пассивны, не вникают в содержание урока, вследствие чего они переходят в среднее звено обучающихся, не овладев требуемыми нормами как устной, так и письменной русской речи. Значит, необходимы приемы и средства более эффективные, активизирующие познавательную деятельность младших школьников в обучении русскому языку.

В настоящее время в разработке проблемы развития речи младших школьников на уроках русского языка существует противоречие между возросшими требованиями к обучению языку и не разработанностью теории и практики активизации речевой деятельности, учитывая и то, что во

многих городах и районах отсутствует среда общения на этом языке. Следовательно, нужно найти наиболее эффективные методы и средства для разрешения возникшего противоречия. Процесс активизации русской речевой деятельности учащихся в начальных классах с таджикским языком обучения будет эффективным, **если:**

- учитывать психологию детей младшего школьного возраста, их интерес к играм и игровым действиям во время учебного процесса, то есть отсутствия (**или нежелания**) у большинства учителей собственной базы проведения различных обучающих технологий;
- не должным образом развиваются знания, умения и навыки самого учителя. Неумело подбираются и в определенной системе используются различные игры и игровые технологии в той среде, на которой сам язык не имеет поддержки, отсутствуют элементарные речевые общения;
- рассматривать игровые и занимательные упражнения не просто как развлекательное средство на уроке, но и как проблемные задания, выполнение которых требует от учителя больших усилий;
- выполнение игровых упражнений и заданий тесно связывается и с теорией языка, и с активной речевой деятельностью школьников.

В соответствии с намеченной целью и рабочей гипотезой нами были выдвинуты следующие задачи исследования:

- ✓ - изучить состояние обучения русскому языку в младших классах; выявить приемы активизации русской речевой деятельности, используемые учителями начальных классов;
- ✓ проанализировать научную литературу по психологии, педагогике, методике преподавания языка, программы, учебники и методические пособия в аспекте исследуемой темы;
- ✓ сформулировать принципы отбора игр и игровых упражнений для использования на уроках русского языка в младших классах (**сельской местности**);
- ✓ определить и экспериментально проверить эффективность применения игр и игровых упражнений с целью активизации русской речевой деятельности учащихся младших классов, подготовить практические рекомендации.

Для большинства представленных выше позиций характерно следующее: активность есть источник и механизм развития деятельности, ее количественная и качественная мера, то есть понятие “деятельность” в этом случае шире понятия “активность”.

Эта позиция, на наш взгляд, наиболее перспективна для исследования активности, связанной с конкретной деятельностью. Синтез этих вопросов позволяет представить довольно-таки целостную и последовательную их систему. Круг этих вопросов касается общих сведений о языке (**знание для общества и человека, развитие языка**) и отражает взгляды просветителей на речь детей как объект изучения и воспитания. Здесь рассматриваются вопросы: роль речи в развитии ребенка; последовательность формирования детской речи; необходимые предпосылки образования устной речи (**слуховое внимание, произносительные возможности**); составные компоненты устной речи (**звук, слово, фраза, выразительные средства**); письменная речь; правильная речь детей и возможные ее недостатки; роль упражнений в воспитании правильной речи у детей.

Поэтому основные задачи воспитания ребенка сводятся:

- 1) к знанию им природы и общественных отношений;
- 2) к умению действовать;
- 3) к умению говорить. Среди элементов знаний, которыми ребенок должен овладеть в раннем детстве, знания родного языка играет существенную роль.

Как составная часть общего воспитания ребенка, развитие его речи тесно связано с развитием его познавательных и умственных способностей. Развитие речи и умственных способностей ребенка неотделимы. Причем речь значительно способствует развитию умственных способностей ребенка.

В процессе урока или занятия с детьми младшего школьного возраста учителю словесности необходимо соблюдать технику речи. Прежде всего речь учителя должна быть достаточно слышимой, а это зависит от хорошо поставленного голоса и умения пользоваться им в различных условиях.

В профессиональной деятельности учителя русского языка говорение и чтение занимают основное место. Анализы, проведенные нами во многих общеобразовательных учреждениях и даже во время преподавания русского языка в академических группах (в отдельно взятом регионе) свидетельствуют, что основная трудность состоит в преодолении объективных и субъективных преград, которые возникают из-за различия в фонетическом аспекте родного и русского языков.

Во-вторых, выпускники ВУЗов по специальности русский язык и литература в национальной школе порой сами плохо владеют и не должным образом соблюдают правил, произношения мягких согласных, которые на родном языке отсутствуют.

В-третьих, овладеть техникой речи, соблюдая все требования произношения, расстановки ударения, соблюдения интонации, управления голосом, умения хорошо поставить дикцию и орфоэпическое произношение слов, словосочетаний или соблюдение простых конструкций предложений должны соблюдаться в первую очередь самим учителем, что маловероятно для сельских общеобразовательных учреждений.

Особо тесную связь учитель должен усматривать в развитии речи ребенка с развитием его мышления и памяти. По мнению Одоевского, **«Умственное развитие ребенка начинается, когда он входит в соприкосновение с окружающим миром, знакомится с ним в процессе личного опыта»** [2, с.163]. Но проведенные исследования свидетельствуют, что в этом направлении придется работать и тратить ещё больше сил и времени.

В большинстве случаев мы сталкивались с проблемами свободного общения учителя с ребёнком.

«Речь предназначена для того, чтобы учиться», -- писал Коменский. Считая язык важнейшим средством познания, Песталоцци относил его к **«вспомогательной силе человеческой природы»**, предназначенной помочь ребенку плодотворно усвоить знания, приобретенные путем чувственного восприятия. Поэтому главную цель и значение языка он видел в том, чтобы вести ребенка от смутных чувственных восприятий к четким понятиям. При этом Песталоцци отмечал, что **«язык дает ребенку в короткое мгновение то, что человек получил от природы за тысячелетия»**. [3, с.10]. Эту мысль прекрасно развил впоследствии Ушинский. Усматривая тесную связь между языком и народом, который им владеет, Ушинский находил, что каждое новое поколение, овладевая без особого труда родным языком, **«усваивает в то же время плоды мысли и чувства тысячи предшествующих поколений»**. [4, с.87]

Поэтому ребенок, овладевая родным языком, учится не только условным звукам, но **«пьет духовную жизнь и силу из родимой груди родного слова»**. [4, с.87]. При этом ребенок усваивает не только слова, их сложения и видоизменения, но бесконечное множество мыслей, чувств, художественных образов, логику и философию языка.

Изучение и овладение ребенком родного языка начинается, по мнению Песталоцци, с впечатлений от объектов, «чувственно познаваемых им при наблюдении, и названия которых сделались притом знакомыми его слуху и привычными его устам». Научившись узнавать объекты и произносить их названия, ребенок постепенно учится узнавать и выражать словами их свойства и действия, то есть относящиеся к ним имена прилагательные и глаголы. При этом переход в усвоении речи от объектов к прилагательным, а от них к глаголам, отмечал Песталоцци, отнюдь не является последовательным во времени.

Исходя из сказанного выше, Песталоцци в своей системе обучения речи детей выделяет 3 ступени:

- «1). Обучение звуку, или средства развития органов речи;
- 2). Обучение словам, или средства ознакомления с отдельными предметами;
- 3). Обучение речи, или средства научиться ясно выражаться о предметах, ставших нам известными и обо всем, что мы в состоянии о них узнать».

К.Д. Ушинский обращал внимание на то, что в процессе развития детской речи ребенок в силу особой подражательности овладевает языком взрослых, но сам еще не дорастает до этого языка. Поэтому множество слов, употребляемых ребенком, еще не являются его духовным достоянием [4, с.34].

«Ребенок, -- писал Ж.-Ж.Руссо, -- должен уметь говорить связно, ясно, хорошо выговаривать, произносить точно и без аффектации, знать и соблюдать просодическое ударение, говорить всегда достаточно громко, но никогда громче, чем нужно. Голос должен быть и в речи, и в пении верным, ровным, гибким и звучным» [6, с.52].

Развитие речи (устной и письменной) Ушинский рассматривал как формирование навыка. **«В каждом слове, которое мы произносим, в каждом движении руки при письме... есть непременно своя доля навыка, доля - рефлекса более или менее укоренившегося» [4, с.113].** Но проведенные исследования показали, что учитель словесности в обстановке, где отсутствует среда общения и в преодолении языковых преград (простое сопоставление родного и русского языка) не в силах должным образом выполнять поставленные перед ним задачи по обучению не родного для школьников языка.

Как известно обучение языка имеет неразрывную связь с проблемами воспитательного характера. Он должен уметь сопоставлять на примере школьной программы по предмету русского языка и приводить аналогические примеры, где родной язык играет немаловажную роль в приобретении навыков развития устной речи, пропуская **(на начальном этапе)** элементы грамматики

Перечитывая К.Д. Ушинского, мы находим подтверждение правильности этого пути: ... **«Методы, предлагаемые мною, в сущности, очень просты... 1) приучить слух детей к отысканию отдельного звука в слове; 2) приучить язык детей к отчетливому произношению звуков; 3) приучить внимание детей останавливаться на словах и звуках, их составляющих, и 4) приучить и глаз, и руку, и слух, и язык, и внимание детей разлагать и складывать слова, представляемые в уме, произносимые, писанные и печатные» [4, с.289].**

Другая задача учителя словесности в национальных школах с таджикским языком обучения - это словарная работа.

Проведенные анализы показывают, что этот вопрос желает более углубленного изучения. Ведь каждый населенный пункт, где проводились исследования о состоянии обучения и преподавания русского языка имеет свои специфические особенности. И учителю обязательно надо учитывать это и построить свою речь, исходя из простого логического мышления учеников, уровня их сообразительности, восприятия, произношения и многих других сопутствующих факторов.

Совершенствование речевого общения и коммуникативная адаптация возможны через:

- * развитие внимания к звуковой стороне слышимой речи (повторение вопроса, хоровое повторение вывода, послоговое похлопывание, чередование индивидуальных ответов с хоровыми);

- * пониманию речи окружающих и своей собственной способствуют учебное общение в паре, задания вида: какое слово короче -- **хвост или хвостик?** Кто длиннее -- **удав или червячок?** Установление связей между понятиями: **ложка -- каша, картофель -- огород;**

- * развитие слуховой памяти (так как многословие рассеивает внимание и утомляет слушающего, необходимо продумывание хода изложения материала, подбор точных формулировок; выделение голосом главного, проговаривание хором запоминаемого, построение ответа на основе слов вопроса.

Во-первых, планируя урок, учитель должен четко представлять себе, с чем на данном уроке должны познакомиться учащиеся, что должно быть ими усвоено, чем они должны овладеть на уровне практического применения. Эта целенаправленность и определяет композиционную структуру урока, этапы и связи между ними, отбор материала, форму подачи, выбор приемов и видов работы, форму обратной связи. Применение всех компонентов учебной деятельности направляются на конечный результат.

Цель планируется как для учителя, так и для ученика (узнать, запомнить, научиться...).

Во-вторых, с целью обогащения словарного запаса и уменьшения времени на оргмомент важно планировать нестандартное начало урока:

- * назови слова, близкие (противоположные) по значению;

- * найди третье (четвертое) лишнее (выделяют сходства и различия, что обосновывают связным высказыванием);

- * назови новое слово, поменяв порядок букв;

- * объясни значение (заменяв одну букву: бочка -- точка);
- * в каких значениях употребляются одинаково звучащие слова (ключ, коса);
- * измени ударение (стрелки, замки), изменилось ли значение;
- * отгадай (составь) загадку (здесь важна совокупность признаков), дай развернутое объяснение;
- * разгадывание кроссворда.

В-третьих, продуманность отбора материала:

а) содержание всех упражнений на уроке подчинены одной теме, что позволяет обогащать словарный запас детей, группировать слова по темам. К.Д. Ушинский предлагает уроки первоначального чтения по темам: мебель и посуда, части суток, деньги, имена и др. [4, с.41].

б) обязательное введение новых слов (минимум -- одно, максимум -- семь), так как ученику прежде всего не хватает речевого арсенала для выражения понятий, мыслей, чувств.

Итак, подводя итоги можно сказать, что содержание и форма ведения урока в классах или аудиториях, где большинство составляют ученики (студенты, а порой и окружающая их среда), не владеющие простыми знаниями, навыками и умениями чужой для них речи, звуки и слова могут быть индивидуальными и только от учителя зависит, насколько он может достичь поставленной цели и ожидать хороший результат. Да и обществу нужно во всем помочь и внести свои предложения по качественному обучению русского языка в общеобразовательных учреждениях с таджикским языком обучения. Индивидуальность же каждого учителя и учащегося, а также работа над материалом, помогающим объединить их усилий по владению чужой для них устной и письменной речи увеличит арсенал в преодолении проблемы обучения русского языка, где отсутствует языковая среда общения.

Рецензент: к.ф.н., доцент Кодиров Д.С.

ЛИТЕРАТУРА

1. Власенков А.И. Общие вопросы методики преподавания русского языка в средней школе. Пособие для учителя. М., «Просвещение», 1973. С-384.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. 5-е изд. М.: Лабиринт, 2009
3. Выготский Л.С. Избранные психологические труды. - М., 2006.
4. Гальперин П.Я., Запорожец А.В., Эльконин Д.Б. Проблемы формирования знаний и умений у школьников и новые методы обучения в школе// Вопросы психологии. -2000.-№5
5. Львов М.Р., Горецкий В.Г., Сосновская О.В. Методика преподавания русского языка в начальных классах. М., 2004.
6. Львов М.Р., Рамзаева Т.Г., Светловская Н.Н. Методика обучения русскому языку в начальных классах. - М., Просвещение, 2007
7. Никольская С.Т., Майорова А.В., Осокин В.В, Выразительное чтение. Учебное пособие для педагогических ВУЗов. Л., «Просвещение». Ленинградское отделение, 1990- 208 С.

ОМУЗИШИ ЗАБОНИ РУСӢ-ЗАРУРИЯТИ ВАҚТ, МУШКИЛОТ ВА РОҲИ ҲАЛЛИ ОН ДАР ШАРОИТИ НАБУДАНИ МУҲИТИ ЗАБОНӢ

Фишурда. Мақола ба мушкилоти таълими забони русӣ дар шароити набудани муҳити забон ва муошират бахшида шудааст. Ҳалли ин масъала борҳо аз ҷониби асосгузори Сулҳу ваҳдатӣ Миллӣ, Пешвои миллат, Президенти мамлакат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз минбар гуногун, инчунин дар мулоқот бо омӯзгорон ва донишҷӯён дар дарсҳои Сулҳ, ки анъанаи солони 1-уми сентябр гардид, садо дода шуд, барои дарёфти роҳи қобили қабул барои беҳтар намудани таълими забони русӣ дар мактабҳои миллӣ бо забони муоширати тоҷикӣ талоши бештар лозим аст. Фарди-яи ҳар як муаллим ва донишҷӯ, инчунин кор оид ба маводе, ки барои муттаҳид кардани талошҳои онҳо барои азхудкунии забони шифоҳӣ ва хаттӣ онҳо кӯмак мекунад, арсеналро дар бартараф кардани мушкилоти омӯзиши забони русӣ, ки дар он ҷо муҳити забонии муошират вучуд надорад, зиёд мекунад.

Калидвожаҳо: арсенал, фардиат, муошират, моликият, таълим, сухан, лугат.

ИЗУЧЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА - ВЕЛЕНИЕ ВРЕМЕНИ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ЕЁ РЕШЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ОТСУТСТВИЯ ЯЗЫКОВОЙ СРЕДЫ

Аннотация. Статья посвящена проблемам обучения русскому языку в условиях отсутствия языковой среды и среды общения. Решения данной проблемы неоднократно были озвучены основателем Мира и Национального согласия, Лидером нации, Президентом страны, уважаемым Эмомали Рахмоном с различных трибун, а также на встрече с преподавателями и студентами на уроках Мира, ставшими ежегодной традицией 1-сентября требует еще больше усилий найти приемлемый путь для улучшения преподавания русского языка в национальных школах с таджикским языком обучения. Индивидуальность же каждого учителя и учащегося, а также работа над материалом, помогающим объединить их усилия по владению чужой для них устной и письменной речи, увеличит арсенал в преодолении проблемы обучения русского языка, где отсутствует языковая среда общения.

Ключевые слова: арсенал, индивидуальность, общение, владение, преподавание, речь, словарь.

LEARNING THE RUSSIAN LANGUAGE IS THE DICTATE OF THE TIME OF THE PROBLEM AND THE WAYS TO SOLVE IT DUE TO THE ABSENCE OF A LANGUAGE ENVIRONMENT

Annotation. The article is devoted to the problems of teaching the Russian language in the absence of a language environment and a communication environment. Solutions to this problem have been repeatedly voiced by the founder of Peace and National Accord, the Leader of the Nation, the President of the country, the respected Emomali Rahmon from various stands, as well as at a meeting with teachers and students at Peace lessons, which have become an annual tradition on September 1, it requires even more efforts to find an acceptable way to improve the teaching of Russian in national schools with Tajik the language of communication. The individuality of each teacher and student, as well as work on material that helps to combine their efforts to master someone else's oral and written speech, will increase the arsenal in overcoming the problem of teaching Russian, where there is no language communication environment.

Keywords: arsenal, personality, communication, possession, teaching, speech, vocabulary.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Чаборов Абдулло Нуруллоевич - саромӯзгори кафедраи забон ва адабиёти рус дар Донишгоҳи давлатии Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Данғара, кӯчаи Марказӣ-25. **Тел:** (+992) 987-10-45-05; **E-mail:** abdullo.jaborov@list.ru

Информация об авторе:

Джабаров Абдулло Нуруллоевич - старший преподаватель кафедры русского языка и литературы Дангаринского государственного университета Республика Таджикистан, пгт. Дангара, ул. Маркази -25. **Тел:** (+992) 987-10-45-05; **E-mail:** abdullo.jaborov@list.ru

Information about the author:

Jaborov Abdullo Nurulloevich - Senior Lecturer of the Department of Russian Language and Literature of Dangara State University Republic of Tajikistan, Dangara, Tsentralnaya str.-25. **Phone:** (+992) 987-10-45-05; **E-mail:** abdullo.jaborov@list.ru

УДК: 8.811

ДИСКУРС – НОВАЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Абдуалиев Б.С.

Институт энергетики Тоҷикистана

Сегодня, начиная какие-либо рассуждения, в которых есть слово “текст”, мы должны исходить из той сложившейся исследовательской ситуации, когда традиционная лингвистическая категория – текст, противопоставляется другой категории – дискурсу, а любой лингвистический под-

ход, сам факт оперирования с текстом связывается с оппозицией “производство - восприятие текста”. Это находит свое выражение в смещении исследовательских акцентов на процессуальность дискурса, якобы противоположной результативности текста.

Дискурс - это та новая лингвистическая категория, которая выводит традиционную лингвистику текста в иную систему координат. И она же показывает исследователю новый текстовый признак, а именно, *дискурсивность*, по-новому фокусирующая традиционно описываемые текстовые признаки.

Дискурс – это принципиально открытая система. Постулируя это, мы должны исходить из понимания дискурса как типа дискурса, дискурсивной формации, т.е. совокупности тематически соотнесенных текстов: тексты, объединяемые в дискурс, обращены так или иначе к одной общей теме. Содержание (тема) дискурса раскрывается не одним отдельным текстом, но в комплексном взаимодействии многих текстов. В таком понимании дискурс обозначает то коммуникативное пространство, в котором возможно взаимодействие определенных типов текста, следовательно, в сферу притяжения дискурса включается не одно коммуникативное событие, но целый их комплекс. Только в дискурсе ясно, что такое завершенность отдельного, существующего внутри дискурса текста.

Определение понятия «дискурс» вызывает значительные сложности в силу того, что оно оказалось востребованным в пределах целого ряда научных дисциплин, таких, как лингвистика, антропология, литературоведение, этнография, социология, социолингвистика, философия, психолингвистика, когнитивная психология и некоторые другие. И вполне естественно, что многозначность термина «дискурс» и его использование в различных областях гуманитарного знания порождают разные подходы к трактовке значения и сущности данного понятия. [1, с.19]. Тем не менее можно говорить о том, что благодаря усилиям ученых различных областей теория дискурса оформляется в настоящее время как самостоятельная междисциплинарная область, отражающая общую тенденцию к интеграции в развитии современной науки. [2, с.117].

Сам термин «дискурс» обрел популярность благодаря французским философам–деконструктивистам, таким как Фуко и Деррида. Мишель Фуко (1926-1984) – философ, в своих работах рассматривавший темы разнообразные и нетипичные, включая такие как область дискурсивных практик, после ранних работ прослыл структуралистом. Сам он отрицал свое отношение к структурализму, считая себя постструктуралистом. Говоря о взаимоотношениях структурализма и постструктурализма в его работах, можно отметить, что «Археология знания» отличается от «Слов и вещей» именно тем, что в ней М. Фуко предпринял попытку отойти от структурализма, но, одновременно с этим, объявил предметом своего исследования «чистый» дискурс, опуская его субъекты. Интересом философа становится выявление структур, свойственных самому дискурсу, а поиск неких универсальных истин, независимых от субъектов, является все же прерогативой структурализма.

В своих работах М. Фуко предложил ввести дискурс в качестве автономной сферы, сферы «независимой, самодостаточной и саморегулируемой инстанции, первичной по отношению ко всем прочим практикам и в определенном смысле ими управляющей» [12, с.164-165].

В работе «Археология знания» М. Фуко определяет дискурс как «совокупность высказываний, принадлежащих к одной системе формаций», где формация – это правила применения (а вместе с тем и существования, удержания, изменения и исчезновения) в перераспределении дискурсивных практик.

Он называет дискурс «динамическими единицами мира культуры» и практикой в противоположность простой совокупности знаков. Однако подобное понимание термина никогда не было единственным. В языкознании существует большое количество определений дискурса. Причиной подобного множества является многогранная природа понятия и разнообразие к подходам его описания. Отличительной чертой данного понятия для русскоязычных лингвистов, как отмечает О. Л. Михалёва, является невозможность «раскрыть его значение через анализ его логико-понятийной структуры и его расширенное применение» [3, с.17].

Можно считать, что начало абсолютно противоположным трактовкам единого понятия было положено в 1950-е гг., когда два исследователя, Эмиль Бенвенист и Зеллиг Харрис практически одновременно выбрали термин «дискурс» для обозначения разных объектов исследования. Зеллиг

Харрис, американский исследователь, в 1952 г. публикует статью «Discourse analysis», в которой приводит свое определение дискурса. З. Харрис понимает дискурс исключительно как «последовательность высказываний, отрезок больший, чем предложение». В современной лингвистике подобное определение можно было бы подвергнуть критике на основании его чрезвычайной узости. Так, исходя из данного определения, исследователь может задаться закономерными вопросами: будет ли считаться дискурсом единственное высказывание? А последовательность высказываний, равная предложению? Кроме того, данное определение, как и определение дискурса по М. Фуко, можно также критиковать за его одномерность: рассматривая объект с формальной точки зрения, ученый полностью опускает фактор «человека говорящего», который, однако, является ключевым звеном в современном понимании природы существования и функционирования языка. Но, кроме Харриса, в 50-е годы XX в. еще один известный исследователь-языковед занимался проблемой дискурса.

Эмиль Бенвенист разрабатывал теорию высказывания, в которой применил термин *discours*, традиционный для французской лингвистики. В новом значении под дискурсом он понимал некую характеристику «речи, присваиваемой говорящим» (Дискурс – это такой эмпирический объект, с которым сталкивается лингвист, когда он открывает следы субъекта акта высказывания, формальные элементы, указывающие на присвоение языка говорящим) [4, с.56].

Данное определение также оперирует достаточно формальными категориями; так, в отождествлении дискурса с эмпирическим объектом легко просматривается метафора механистической онтологии, оперирующей инструментарием популярной и «самой научной» из наук на тот момент времени, т.е. физики. Это делает данное определение весьма противоречивым с точки зрения современных исследователей, однако оно впервые вводит понятие человека, присваивающего язык и оставляющего свои индивидуальные следы в высказывании, чем открывает новое поле для лингвистических исследований. Так, дискурс как «последовательность высказываний» и дискурс как «экспликация говорящего в высказывании» закрепляются в лингвистике, создавая одну из ключевых проблем в понимании и интерпретации термина.

Дискурс – это сложное понятие, изучению которого на протяжении второй половины XX в. посвятили себя многие ученые, работавшие в сферах философии, социологии, психологии, лингвистики и т.д. Бурное развитие научных областей, так или иначе связанных с вопросами дискурса, привело к значительному расхождению мнений внутри научного сообщества.

Иногда «дискурс» понимается как включающий одновременно два компонента: и динамический процесс языковой деятельности, вписанной в ее социальный контекст, и ее результат (т.е. текст); именно такое понимание является предпочтительным. Иногда встречающиеся попытки заменить понятие дискурса словосочетанием «связный текст» не слишком удачны, так как любой нормальный текст является связным [5, с.231].

Чрезвычайно близко к понятию дискурса и понятие «диалог». Дискурс, как и любой коммуникативный акт, предполагает наличие двух фундаментальных ролей – говорящего (автора) и адресата. При этом роли говорящего и адресата могут поочередно перераспределяться между лицами – участниками дискурса; в этом случае говорят о диалоге. Если же на протяжении дискурса (или значительной части дискурса) роль говорящего закреплена за одним и тем же лицом, такой дискурс называют монологом. Неверно считать, что монолог – это дискурс с единственным участником: при монологе адресат также необходим. В сущности, монолог – это просто частный случай диалога, хотя традиционно диалог и монолог резко противопоставлялись [6, с. 213].

Вообще говоря, термины «текст» и «диалог» как более традиционные, обросли большим количеством коннотаций, которые мешают их свободному употреблению. Поэтому термин «дискурс» удобен как родовой термин, объединяющий все виды использования языка. Некоторые направления исследовательской мысли и некоторые результаты, связанные с более традиционными понятиями «текст» и «диалог», рассматриваются в соответствующих статьях. Большинство общих и наиболее актуальных вопросов рассматривается в рамках данной статьи.

Поскольку структура дискурса предполагает наличие двух коренным образом противопоставленных ролей – говорящего и адресата, постольку сам процесс языкового общения может рас-

смагиваться в этих двух перспективах. Моделирование процессов построения (порождения, синтеза) дискурса – не то же самое, что моделирование процессов понимания (анализа) дискурса. В науке о дискурсе выделяются две различные группы работ – те, которые исследуют построение дискурса (например, выбор лексического средства при назывании некоторого объекта), и те, которые исследуют понимание дискурса адресатом (например, вопрос о том, как слушающий понимает редуцированные лексические средства типа местоимения *он* и соотносит их с теми или иными объектами). Кроме того, есть еще третья перспектива – рассмотрение процесса языкового общения с позиций самого текста, возникающего в процессе дискурса (например, местоимения в тексте можно рассматривать безотносительно к процессам их порождения говорящим и понимания адресатом, просто как структурные сущности, находящиеся в некоторых отношениях с другими частями текста).

В лингвистике последних десятилетий язык предстает не как замкнутая, самодостаточная и саморегулирующаяся система, существующая «в себе и для себя», а как способ вербализации человеческого опыта, организации общения, выражения внутреннего мира личности, что стимулировало большое количество исследований специфических ситуативных форм речи, объединенных термином *дискурс*. Современная наука рассматривает дискурс как сложное коммуникативное явление, куда текст входит как основной атрибут [7, с.22].

Несмотря на общие свойства, данные понятия обладают отличительными особенностями. В лингвистике разграничение терминов *текст* и *дискурс* ведется по разным основаниям. Текст рассматривают как единицу дискурса, сопоставляют эти понятия как статическое и динамическое, как письменную и устную формы речи. Дискурс предстает как явление действительностное, процессуальное, связанное с реальным речепроизводством, он ассоциируется, как правило, со звучащей, устной речью, которая спонтанна, ненормативна, эллиптическая, диалогична.

Междисциплинарное направление, изучающее дискурс, а также соответствующий раздел лингвистики называются одинаково – дискурсивным анализом (*discourse analysis*) или дискурсивными исследованиями (*discourse studies*). Хотя языковое взаимодействие на протяжении веков было предметом таких дисциплин, как риторика и ораторское искусство, а затем – стилистики и литературоведения, как собственно научное направление дискурсивный анализ сформировался лишь в последние десятилетия [8, с. 83-85].

Произошло это на фоне господствовавшей в лингвистике на протяжении большей части XX в. противоположно направленной тенденции – борьбы за «очищение» науки о языке от изучения речи. Ф. де Соссюр считал, что истинный объект лингвистики – языковая система (в противоположность речи), Н. Хомский призвал лингвистов изучать языковую компетенцию и абстрагироваться от вопросов употребления языка. В последнее время, однако, познавательные установки в науке о языке начинают меняться, и набирает силу мнение, в соответствии с которым никакие языковые явления не могут быть адекватно поняты и описаны вне их употребления, без учета их дискурсивных аспектов. Поэтому дискурсивный анализ становится одним из центральных разделов лингвистики.

Четкого и общепризнанного определения «дискурса», охватывающего все случаи его употребления, не существует, и не исключено, что именно это способствовало широкой популярности, приобретенной этим термином за последние десятилетия: связанные нетривиальными отношениями различные понимания удачно удовлетворяют различные понятийные потребности, модифицируя более традиционные представления о речи, тексте, стиле и даже языке. Во вступительной статье к вышедшему на русском языке в 1999г. сборнику работ, посвященных французской школе анализа дискурса, П. Серио приводит заведомо не исчерпывающий список из восьми различных пониманий, и это только в рамках французской традиции:

1. Эквивалент понятия «речь», то есть любое конкретное высказывание.
2. Единица, по размеру превосходящая фразу; последовательность определенных высказываний («грамматика текста»).
3. В прагматике и теории высказывания – то, что воздействует на адресата; коммуникативная рамка: субъект высказывания – адресат – момент и определенное место высказывания.
4. Беседа (диалог) как основной тип высказывания.

5. Речь, присваиваемая говорящим (Бенвенист) в противоположность повествованию с не эксплицированным субъектом высказывания.

6. Противопоставление языка как малодифференцированных виртуальных значимостей и речи как разнообразия употребления языковых единиц.

7. Определенный тип высказывания со своей системой предпочтений и ограничений.

8. Лингвистическое исследование условий производства текста.

Собственно, лингвистические употребления термина «дискурс» сами по себе весьма разнообразны, но в целом за ними просматриваются попытки уточнения и развития традиционных понятий речи, текста и диалога. С одной стороны, дискурс мыслится как речь, вписанная в коммуникативную ситуацию и в силу этого как категория с более отчетливо выраженным социальным содержанием по сравнению с речевой деятельностью индивида; по афористичному выражению Н.Д. Арутюновой, «дискурс» - это речь, погруженная в жизнь» [13, с.76]. С другой стороны, реальная практика современного (с середины 1970-х годов) дискурсивного анализа сопряжена с исследованием закономерностей движения информации в рамках коммуникативной ситуации, осуществляемого, прежде всего, через обмен репликами; тем самым реально описывается некоторая структура диалогового взаимодействия. При этом, однако, подчеркивается динамический характер дискурса, что делается для различения понятия дискурса и традиционного представления о тексте как статической структуре. [9, с.47].

Наибольший интерес в этой связи представляют работы французского философа М. Фуко, которые так и не получили однозначной интерпретации. По его мнению, дискурс представляет собой ряд высказываний, которые включает в себя социокультурные аспекты, не осознаваемые индивидами. Совокупность высказываний, составляет дискурсивную формацию, которую возможно изучить и проанализировать с точки зрения субъектов коммуникации, тематической обусловленности, процесса ее трансформации и закономерностей ее функционирования [10, с.23]. Дискурс реализуется через практики (дискурсивные события), поэтому цель дискурс-анализа заключается в объяснении, почему имело место то или иное высказывание, почему участвовавшие в дискурсивной практике индивиды, не могли думать иначе [11, с.121]. Таким образом, концепция М. Фуко представляется наиболее прикладной для исторического дискурс-анализа.

Рецензент: д.ф.н., доцент Юсупова З.Р.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баранов А.Н. Путеводитель, по дискурсивным словам, русского языка / А.Н. Баранов и др. - Москва: Помовский и партнёры, 1993. С.19
2. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Дейк ван Т.А. - Москва: Прогресс, 1989. С.117
3. Иванова Е.А. Лексические пограничные маркеры минимальных диалогических единиц: дисс.к.филол.н. - Е.А. Иванова. - Москва, 1999. 17
4. Карасик В.И. Речевой жанр и речевое действия / В.И. Карасик, Л.С. Бейлинсон // Филология. Ученые записки. - Вып. №1. - 2010. С.56
5. Киселева К.Л. Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно семантического описания / К.Л. Киселева, Д. Пайар: под ред. К. Киселевой и Д. Пайара. - Москва: Метатекст, 1998. 231
6. Клаус Г. Сила слова. Текст / Г.Клаус. - М. Издательская группа «Прогресс», 1967. 213
7. Красина Е.А. Дискурс, высказывание и речевой акт / Е.А. Красина // Вестник РУДН. Серия: Лингвистика. - Вып. № 4. - 2016. С.22
8. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. - М. Издательская группа «Прогресс». - Вып. № 10. - 1981. С.83-86
9. ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь. – М. Советская энциклопедия, 1990. с.47
10. Понятина Т.П. Коммуникативные функции дискурсивных слов в художественных текстах / Т.П. Понятина // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. - Вып. № 4 (2). - 2013. С.23

11. Степанов Ю.С. В поисках прагматики (проблема субъекта) Текст. / Ю.С. Степанов // Известия АН СССР, Серия литературы и языка. - Вып. № 4. - 1981. С.121
12. Фуко М. Археология знания / пер. с фр.; общ. ред. Б. Левченко. К.: Ника-Центр, 1996. С.164-165
13. Юсупова З.Р. Семантико-структурное устройство предложения: аспекты описания. // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Отделение общественных наук. №2(300), Душанбе: «Дониш», 2021. С.76

ДИСКУРС - КАТЕГОРИЯИ НАВИ ЗАБОНШИНОСӢ

Фишурда. Баррасии масъалаи динамизми истилоҳи "дискурс" аз нигоҳи таъйири семантикии он комилан қонунӣ аст, зеро дар даҳсолаҳои охир он дар соҳаи забоншиносӣ бештар истифода мешавад. Ва мумкин аст, ки ба ин набудани таърифи аниқ ва ба таври умум эътирофшуда, ки ӯмаи ӯлоатҳои истифодаи онро фаро мегирад, мусоидат кард. Дар айни замон равиши функсионалӣ-коммуникативӣ мувоҳисаро ҳамчун муҳимтарин шакли амалияи ҳаррӯзаи инсон баррасӣ намуда, онро ҳамчун падидаи мураккаби коммуникативӣ муайян мекунад, ки ба ғайр аз матн омилҳои экстралингвистиро (дониш дар бораи ҷаҳон, андешаҳо, муносибатҳо) дар бар мегирад, мақсадҳои муҳотаб) барои фаҳмидани матн зарур аст.

Калидвожаҳо: Истилоҳи «дискурс», матн, изҳорот, объектҳои таҳқиқот, этнография, забоншиносӣ, акти коммуникативӣ, нави гуфтор, сохтор.

ДИСКУРС – НОВАЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Аннотатсия. Постановка вопроса о динамичности термина «дискурс» в аспекте его семантического изменения вполне правомерна, так как в последние десятилетия он стал наиболее часто используемым в лингвистической сфере. И не исключено, что этому способствовало отсутствие чёткого и общепризнанного определения дискурса, охватывающего все случаи его употребления. В настоящее время функционально-коммуникативный подход рассматривает дискурс как важнейшую форму повседневной жизненной практики человека и определяет его как сложное коммуникативное явление, включающее, кроме текста, экстралингвистические факторы (знание о мире, мнения, установки, цели адресата), необходимые для понимания текста.

Ключевые слова: термин «дискурс», текст, высказывание, объекты исследования, текстовый признак, этнография, лингвистика, коммуникативный акт, типа дискурса, структура.

DISCOURSE - A NEW LINGUISTIC CATEGORY

Annotation. Raising the question of the dynamism of the term "discourse" in terms of its semantic change is quite legitimate, since in recent decades it has become the most frequently used in the linguistic field. In addition, it is possible that this was facilitated by the lack of a clear and generally recognized definition of discourse, covering all cases of its use. At present, the functional-communicative approach considers discourse as the most important form of everyday life practice of a person and defines it as a complex communicative phenomenon that includes, in addition to the text, extra linguistic factors (knowledge of the world, opinions, attitudes, goals of the addressee) necessary for understanding the text.

Keywords: term "discourse", text, statement, objects of research, text attribute, ethnography, linguistics, communicative act, type of discourse, structure.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Абдуалиев Бахтиёр Сафарович - саромӯзгори кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва рушди нерӯи инсонии Донишқадаи энергетикӣ Тоҷикистон

Тел: (+992) 777076585; E-mail: abdualievb87@mail.ru ;

Информация об авторе:

Абдуалиев Бахтиёр Сафарович - старший преподаватель кафедры гуманитарных дисциплин и развития человеческих интеллектов Института энергетики Таджикистана. Тел: (+992) 777076585;

E-mail: abdualievb87@mail.ru

Information about the author:

Abdualiyev Bakhtiyor Safarovich - Senior Lecturer of the Department of Humanitarian Disciplines and the Development of Human Intelligence Sciences of the Institute of Energy of Tajikistan. Тел: (+992) 777076585;

E-mail: abdualiev87@mail.ru

ТДУ: 371.3+37.013 (575.3)

ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ КАСБИИ ОМУЗГОРОНИ ОЯНДАИ ЗАБОНИ РУСӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИРКУНОНИИ ТАҲСИЛОТ

Файзов М.Р.

Донишгоҳи давлатии Данғара

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии муосир, ки дар сатҳҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ҷараён доранд, масъалаи ташкили фазои ягонаи таҳсилоти мубрам мегардад. Ҳамчун намунаи барҷастаи ин падида Эълумияи Болония мебошад, ки онро соли 1999 вазир маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қатори 29 вазирҳои маорифи кишварҳои Аврупо ба имзо расониданд. Хусусиятҳои пешбинишавандаи низоми эҷодшаванди таҳсилоти баланд бардоштани зудҳаракатӣ ва мавриди бозхост гирифтани шаҳрвандон дар бозори меҳнати Аврупо; киёспазирӣ ва муқоисапазирӣ низомҳои таҳсилоти олии кишварҳои гуногун; баланд шудани эҳтиром ба гуногунии фарҳангҳо, забонҳо ва низомҳои миллии таҳсилот дар байни шаҳрвандони Аврупо маҳсуб меёбанд.

Дар ҳуҷҷатҳои меъёрии давлатӣ, аз қабили Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», «Консепсияи миллии таҳсилот», «Консепсияи миллии тарбия», зарурати омодагии мутахассисони қобили рушди бетанаффуси касбӣ, зудҳаракатӣ ва дорои донишу маҳоратҳои рақобатпазир пайваста таъкид карда мешавад.

Барои иштироки баробари Ҷумҳурии Тоҷикистон дар равандҳои аврупоӣ, донишҷӯён бояд забонҳои русӣ ва англисиро озодона азхуд карда, фарҳанг ва анъанаҳои кишварҳои Аврупо, аз ҷумла Россияро хуб донанд. Маҳз аз ин рӯ, зарурат ба ташаккули муоширати нутқӣ ва рушди шахсияти «дуввум»-и забонии донишҷӯён афзудааст, ки аз омили ёрирасон ва тасвиркунонда ба яке аз афзалиятҳои асосӣ мубаддал мешавад. Самти мазкур барои мутахассисони оянда, ки забони русиро хуб дониста, қобиланд дар шароити муоширати байнифарҳангӣ ва дар раванди мутобиқшавии фарҳангӣ созгор шаванд, мубрам мебошад.

Марҳилаи муосири рушди ҷомеа бо таваҷҷуҳи зиёд ба тақмили равандҳои таълим ва тарбия тавсиф меёбад. Дар ин равандҳо нақши ҳалқунандаро салоҳияти забонии мутахассисони оянда мебозад. Вусъат ва тағйирёбии сифатҳои хусусияти муносибатҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, байналмиллӣ гардонидани тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ забони русиро хусусан дар фаъолияти амалӣ ва зеҳнии инсон, дар ҳамкориҳои фарҳангӣ бо кишварҳои хориҷӣ, ҳамчун забони муоширати байналмиллии илмӣ, фарҳангӣ, техникаӣ ба таври воқеӣ мавриди бозхост қарор медиҳанд. Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки донишҷӯи забонҳои асосии муоширати байналмилалӣ (русӣ, англисӣ, олмонӣ ва ғайра) гарави карераи бомуваффақияти мутахассис, тасдиқи салоҳиятҳои касбии ӯ мебошад.

Зимни афзоиши нақши забони русӣ дар ҷаҳони муосир ҳамчун воситаи муоширати байналмилалӣ, ки сатҳи дониши он ба даст овардан, инъикос ва интиқоли иттилоотро барои соҳаи фаъолияти касбии иттилоот муайян мекунад, омӯзиши он бояд ҳамчун шарт зарурии ҳам рушди шахсияти алоҳида, ҳам давлати сермиллат баррасӣ карда шавад. Забони русӣ дар тамоми қитъаҳои сайёра омӯхта шуда, он яке аз забонҳои расмӣ қорӣ СММ ва як қатор ташкилотҳои байналмилалӣ мебошад. Дар кишварҳои ИДМ забони русӣ ба мисли пештара вазифаи забони муоширати байни миллатҳоро иҷро мекунад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии кишвар аҳамияти ҷиддӣ медиҳад, ки

аз ин қабули Барномаҳои давлатии тақмили таълим ва омӯзиши забони русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2004 – 2014, 2014 – 2020 ва як қатор ҳуҷҷату санадҳои дигар шаҳодат медиҳанд, ки сиёсати забони давлатро барои дурнамоҳои наздиктарин ва дарозмуҳлат муайян мекунад.

Баландшавии суръати зиндагӣ, болоравии сатҳи дониш, фарқи афзояндаи байни маънавияти глобалӣ ва миллӣ, байни ҷузъҳои моддӣ ва маънавияти зиндагӣ пайдоиши афзалиятҳои навро дар рушди маориф дар асри XXI муайян карданд, ки ба омода кардани наслҳои оянда барои ҳаёт дар шароити ҷаҳони постиндустриалӣ мусоидат мекунанд. Бо назардошти гуфтаҳои боло, стратегияи муосири рушди маориф дар асоси баҳисобгирии равандҳои ҳамгирӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ, илмӣ ва фарҳангӣ бунёд ёфт, тайёр кардани мутахассисони рақобатпазирро, ки ба робитаҳои фарҳангӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ ва касбӣ қодиранд, талаб мекунад. Аз ин лиҳоз, вазифаи рушди касбӣ – шахсиятии таълимгирандагон, ташаккули сатҳи зарурии салоҳият дар онҳо дар соҳаи иртиботи байнифарҳангӣ ва забонӣ аҳамияти хосаро касб мекунад. Ва дар ин ҷо таълими забони русӣ мубрамияти махсусро пайдо мекунад.

Дар ҷанбаи мавзӯи мавриди таҳқиқ муносибати салоҳиятнок ба таълим аз таълимгирандагон азҳуд кардани маҷмӯи муайяни усулҳои фаъолиятро дар он соҳаи касбии онҳо талаб мекунад, ки донишҷӯи забони русӣ (ё англисӣ, олмонӣ ва ғ.) ба таври оддӣ зарур аст. Донишҷӯе, ки таълимгирандагон дар раванди таълим мегиранд, бояд ба истифодаи мустақилонаи онҳо дар раванди таълим ҳатто дар шароити тағйирёбанда нигаронида карда шаванд. Ташаккули донишҷӯ бо таносуби оқилонаи раванди азҳудкунии донишҷӯи зарурӣ ва раванди омӯзиши усулҳои азҳудкунии онҳо алоқаманд аст, ки ягонагии омӯзиши назарияи грамматикӣ ва рушди қувваҳои маърифатии донишҷӯён, қобилиятҳои онҳоро ба истифодаи мустақилона, эҷодкорона донишҷӯ дар амалияи таҳлили забонӣ ва эҷодкории нутқӣ (ташаккули салоҳиятнокии забонӣ) таъмин менамояд.

Муносибати салоҳиятнок ба таълими забони русӣ имкон медиҳад, ки сатҳи дониши таълимгирандаи забон (сатҳи донишҷӯи махсус, азҳудкунии усулҳои амалӣ бо маводи забонӣ ва қобилияти истифодаи донишҷӯи бадастомада дар вазъиятҳои ғайристандартӣ) ошкор карда шавад.

Дар адабиёти илмӣ масъалаи салоҳият ва салоҳиятнокӣ мавқеи махсусро амал мекунад. Ба ақидаи С.В.Степанов, салоҳиятнокӣ ҳамчун умуман огоҳмандӣ, дониш амал мекунад. Дар соҳаи мушаххаси илмӣ, масалан, дар филология салоҳиятнокӣ ҳамчун «саводнокӣ» шарҳ дода мешавад.

Мафҳумҳои «салоҳият» ва «салоҳиятнокӣ» – ро фарқ кардан зарур аст. Салоҳиятнокӣ – доштан, соҳиб будани салоҳияти дахлдор аз ҷониби шахс мебошад, ки муносибати шахсиятии ӯро ба он ва мавзӯи фаъолият дар бар мегирад [15]. Дар луғати В.М. Полонский чунин таъриф оварда шудааст: «Салоҳият маҷмӯи донишҷӯ, маҳоратҳо ва малақаҳои муайянест, ки инсон аз онҳо бояд огоҳ буда, таҷрибаи амалии кор дошта бошад» [11].

Муносибати салоҳиятнок дар ҷои аввал на иттилоотнокии хонанда, балки маҳорати ҳалли масъаларо аз рӯи қиёс дар вазъиятҳои гуногун мегузорад.

Вобаста аз мазмуни таҳсилот (фанҳои таълимӣ ва соҳаҳои таҳсилотӣ) инҳоро фарқгuzорӣ мекунанд:

- салоҳиятҳои калидӣ ё байнифанӣ (мафҳумҳои умумитарин);
- умумифанӣ (ки ба якҷанд фан дахл доранд);
- фанӣ (ки ба як фан дахл дорад).

И.А.Зимняя салоҳиятнокиро ҳамчун таҷрибаи дар донишҷӯ асосёфтаи аз ҷиҳати зеҳнӣ ва шахсиятӣ муайяншудаи фаъолияти ҳаётии иҷтимоӣ – касбии шахс шарҳ медиҳад [8].

Ҳамин тариқ, *ҳадафи асосии муносибати салоҳиятнок* дар таълими забон ва адабиёти рус ташаккули шахсияти ҳамаҷониба рушдёфтаи хонанда, тафаккури назариявӣ, ҳисси забонӣ ва қобилиятҳои ӯ, азҳуд намудани фарҳанги муошират ва рафтори нутқӣ мебошад [5, с. 8–4].

Дар робита ба ин, ҷаҳони муосир намуди зоҳирии худро зуд тағйир дода истодааст. Дар ҳаракати он тамоюл ба сӯи ҷомеаи кушодаи иттилоотӣ ба назар мерасад. Имрӯз аён гаштааст, ки иттилооти таълимӣ, ки ба хонанда дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ дода мешавад, дар ҷараёни умумии иттилоотӣ нисбат ба бозиҳои компютерӣ ва телевизионӣ, моҳвораи ҷойгоҳи ҳарчи камтар

назаррасро ишғол карда истодааст. Хамин тариқ, «хонандаи муосир» дар назди анбӯҳи азими иттилоот қарор гирифтааст, ки намедонад чӣ тавр онро дуруст дарк ва истифода кунад. Дар замони мо таваҷҷуҳ ба масъалаи технологияҳои педагогӣ дар таълим афзоиш меёбад.

Технологияи педагогӣ стратегияи нимкурраи чапи мантиқӣ – забонии таълимро талаб мекунад, ки ғизои иттилоотии ҳарчи бештарро тақозо мекунад.

Хонандагони муосир барои маълумот ба китоб торафт камтар рӯ меоранд ва кӯшиш мекунанд, ки онро аз Интернет дастрас кунанд. Истифодаи технологияҳои нави иттилоотӣ дар курси забон ва адабиёти рус имкон медиҳад, ки сатҳи таълим ва ҳавасмандии донишҷӯён баланд бардошта шавад. Микдори иттилоот бузург аст, аммо мазмун на ҳамеша ба воқеият ва барномаҳои таълимӣ мувофиқат мекунад. Дар байни масъалаҳои зиёде, ки барои таълими забон ва адабиёти рус дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ маъмуланд, масъалаи махсусан муҳим он аст, ки чӣ гуна иттилооти илмӣ оид ба фан тавре пешниҳод карда шавад, ки он солҳои дароз дар хотираи хонанда боқӣ монда, донишҳо ба маҳоратҳо ва малакаҳои қавӣ, ки дар вазъиятҳои гуногун онҳоро истифода бурдан мумкин бошад, мубаддал шаванд [14, с.113–117]. Таҳсилот дар асли худ аллакай як инноватсия мебошад. Инноватсия (аз англисӣ *innovation – навоварӣ*) маънои таҳсилот, ҷорӣ намудани шаклҳо, усулҳо ва маҳоратҳои навро дар соҳаи таълим, ва илм дорад. Усулан, ҳама гуна навовариҳои иҷтимоӣ иқтисодиёро, ки ҳанӯз паҳншавии оммавӣ, яъне силсилавино касб накардааст, инноватсияҳо номидан мумкин аст [3, с.78].

Ҳадафи асосии технологияҳои инноватсионии таълим омода кардани инсон барои зиндагӣ дар ҷаҳони доимо тағйирёбанда мебошад. Моҳияти чунин таълим аз самтдихии раванди таълим ба имкониятҳои билкувваи шахс ва татбиқи онҳо иборат мебошад. Таҳсилот бояд механизмҳои фаъолияти инноватсиониро рушд дода, усулҳои эҷодии ҳалли масъалаҳои ҳаётан муҳимро пайдо карда, ба табдили эҷодиёт ба меъёр ва шакли ҳастии инсон мусоидат намояд.

Муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии муосир аз ҷиҳати технологияҳои иттилоотӣ бояд ба майдони пешрафтае мубаддал шавад, ки дар он шахс на танҳо донишҳои зарурӣ мегирад, балки бо рӯҳияи ҷомеаи муосири иттилоотӣ фаро гирифта мешавад. Бидуни истифодаи технологияҳои иттилоотӣ–иртиботӣ (ТИИ) муассисаи таҳсилот наметавонад ба мақоми инноватсионӣ дар таҳсилот даъво кунад. Омӯзгор технологияҳои иттилоотиро дар таълими инноватсионӣ истифода карда, равандро мукамалтар, ҷолибтар ва бойтар мегардонад.

Ҳар гуна дарс бидуни муошират тасаввурнопазир буда, он танҳо бо интиқоли иттилооти муайян маҳдуд намешавад. Аз ин рӯ, истифодаи ТИИ дар соҳаи таҳсилот аз аҳамияти аввалиндараҷа бархӯрдор аст.

Аз рӯйи паҳншавии васоити таълимӣ, ТИИ ба тариқи зайл тасниф мешавад: воситаҳои таълими электронӣ; шифохӣ; аломатӣ; аёний (аудиовизуалӣ). Технологияҳои иттилоотии таълим – ин ҳама технологияҳои мебошанд, ки воситаҳои махсуси техникии иттилоотӣ: компютери шахсӣ, таҷҳизоти аудио ва видео, Интернетро истифода мебаранд. Ва агар пештар ягона манбаи иттилоот китоби дарсии хонанда буд, имрӯз Интернет майдони иттилоотиро барои дарёфти манбаъҳои фароҳам меорад, ки аз ҳаҷми маҳдуди китоби дарсии муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ хеле зиёдтаранд.

Амалияи гузаронидани дарсҳо бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва компютерӣ бартарии худро дар такмил ва фаъолсозии раванди таълим, эҷоди ҳавасмандии мусбати хонандагон ба иҷрои амалҳои ақлӣ ва амалӣ, рушди моторикаи хурди даст, дарки сенсории ҳамаи анализаторҳо, инкишофи диққат ва хотира, ҳавасмандгардонии фаъолияти маърифатӣ дар назди усули анъанавии таълим нишон додааст. Маълум аст, ки аксари одамон 5% –и шунидаҳо ва 20% –и чизҳои дидаашонро дар хотир нигоҳ медоранд. Истифодаи ҳамзамони иттилооти аудиоӣ ва видеоӣ ҳифзшавиро то 40–50% . баланд мебардорад. Сарфаи вақт барои омӯختани маводи мушаххас ба ҳисоби миёна 30%–ро ташкил дода, донишҳои бадастомада дар хотира хеле дарозтар нигоҳ дошта мешаванд.

Кори омӯзгор ва хонандагонро истифодаи мултимедия хеле осон мекунад. Ин бастаи барномаҳо ва воситаҳои техникӣ мебошад, ки имкон медиҳад иттилооти матнӣ, графикӣ бо порчаҳои садоӣ, видеоӣ, филмӣ ва мултипликатсия омезиш дода шавад [9].

Зимнан бояд қайд кард, ки технологияҳои иттилоотӣ – иртиботӣ (ТИИ) босуръат рушд карда истодаанд. Он чизе, ки даҳ - понздаҳ сол қабл тақрибан номумкин менамуд, ба як падидаи ҳамаарӯза табдил меёбад. Ин пеш аз ҳама бо паҳншавии Интернет ва технологияҳои коммуникатсионии ба он марбут алоқаманд (блогҳо, почтаи электронӣ, форумҳо, хизматрасониҳои иҷтимоӣ ва ғайра), усулҳои ташкили иттилоот ва ғайра алоқаманд аст. Ҳамаи ин намунаҳои нави технологияҳои компютери методологҳо аз ҷанбаи лингводидактикӣ баррасӣ мекунанд. Ҳамин тавр, дар қорҳои вақтҳои охир имкониятҳои истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ, блогҳо (рузномаҳои интернетӣ), фазои сеандоза дар таълими забонҳои хориҷӣ таҳқиқ шуда истодаанд [4, с.12; 16, с.277-286]. Бо истифода аз Интернет таълими самарабахши намунаҳои гуногуни фаъолияти нутқи бегоназабони хориҷӣ – навиштан, хондан, сухан гуфтан, шуниданро амалӣ кардан мумкин аст. Таваҷҷӯҳи донишҷӯён ба забони хориҷӣ тавассути дастрасӣ ба манбаъҳои доимо тағйирёбанда ва пуррашавандаи маълумоти таълимӣ ба осонӣ дастгирӣ карда мешавад. Мазмуни иттилооти таълимӣ дар Интернет бо истифода аз усули гиперматнӣ амалӣ карда мешавад, ки имкон медиҳад мавод бо ҳар гуна тартиб, дар сатҳҳои гуногуни азхудкунии забони хориҷӣ омӯхта шавад ва речаи интерактивӣ, ки хусусияти ҷудонашавандаи Интернет мебошад, раванди таълимро ба фаъолияти муштаракӣ донишҷӯ ва омӯзгор табдил медиҳад.

Аз нуқтаи назари таълими забон Интернетро ҳамзамон ҳамчун муҳити таълим (супоришҳои интерактивӣ дар сомонаҳои таълимӣ, китоби дарсии электронӣ, таълими фосилавӣ), ҳамчун манбаи маводи таълимии аз рӯйи сифат, намуна ва шаклҳо гуногун (матнҳо барои хондан, сабтҳои видеоӣ, сабтҳои овозӣ), ҳамчун воситаи сохтани маводҳои нави таълимӣ бо истифода аз нармфзорҳо ва сахтафзорҳо, ҳамчун воситаи ташкили иртиботи фарҳангӣ бо ҳомилони забон истифода бурдан мумкин аст.

Иттилоотонии таҳсилот, ки яке аз самтҳои афзалиятноки раванди иттилоотонии ҷомеа мебошад, ба сифатҳои касбӣ ва сатҳи тайёрии омӯзгорони оянда, ҷанбаҳои методӣ ва ташкилии истифодаи технологияҳои иттилоотӣ – иртиботӣ дар таълими онҳо талаботҳои навро ба миён мегузорад. Иттилоотонии фазои таълимӣ метавонад ба самарабахшии раванди педагогӣ зимни риояи талаботҳои педагогӣ, технологияҳое, ки ба рушди шахсият, тафаккури эҷодӣ нигаронида шудаанд, таъсири назаррас расонад.

Истилоҳи «технологияи иттилоотӣ» дар робита бо татбиқи равандҳои нигоҳдорӣ, интиқол ва қоркарди иттилоот истифода мешавад. Дар таълим технологияҳои иттилоотӣ аз маҷмӯи методҳо ва воситаҳои таълимӣ иборат мебошанд, ки ба ташаккули донишҳо, маҳоратҳо, малака ва салоҳиятҳои муайян дар хонандагон нигаронида шудаанд. Дар шароити компютерикунонии таълим дар раванди таълим боз як иштирокчии дигар – компютер пайдо мешавад, ки бо нармфзори зарурӣ, инчунин бо воситаҳои телекоммуникатсионӣ дар якҷоягӣ бо маълумоти дар онҳо ҷойгиршуд мучахҳаз мебошад. Сатҳи фарҳанги иттилоотии хатмкунандаи муассисаи таҳсилоти олӣ – ин маҳорати қор кардан бо иттилоот дар компютер бо истифода аз усулҳо ва воситаҳои муосир мебошад.

Зарурати ташаккул додани мутахассисони сатҳи зарурии омодагӣ боиси тағйирёбии тавачҷуҳ нисбат ба мазмун ва технологияҳои тайёр кардани мутахассисон ба ташаккули салоҳиятҳои умумифарҳангӣ ва касбӣ гардид. Дар айни замон, муносибати салоҳиятнок ба сифати яке аз муқаррароти муҳими концептуалии навсозии мазмуни таҳсилот эълон шудааст. Муносибати салоҳиятнок – ин самти афзалиятнок ба сӯи ҳадафҳо – векторҳои таҳсилот: таълимшавандагӣ, худмуайянкунӣ, худмубрамсозӣ ва рушди фардият мебошад. Салоҳиятнокиҳо, бар ҳилофи донишҳо, дорой хусусияти муассир, амалия – меҳвар мебошанд, яъне салоҳиятнокиҳо – ин маҷмӯи донишҳо дар амал мебошад [7, с.23–30].

Қадами муҳим дар самти такмил додани раванди иттилоотикунонии таҳсилоти муосири забонӣ дар парадигмаи муносибати салоҳиятнокӣ қорӣ намунадани портфолиои электронии забонӣ ва портфолиои электронии шабакавии касбии омӯзгори ояндаи забони русӣ ҳамчун низомии мониторинг ва арзёбии сатҳи рушди салоҳияти лингводидактикии ӯ мебошанд.

Дар адабиёти илмӣ – методӣ ба истифодаи технологияҳои компютерӣ дар таълими забонҳо тавачҷуҳи ҷиддӣ зоҳир карда, намунаҳои гуногуни манбаъҳо ва воситаҳои таълимии электронӣ баррасӣ карда мешаванд. Ҳамаи ин аллакай имкон медиҳад, ки масъалаҳои ташкили

фазои махсуси электронӣ (виртуалӣ) барои омӯзандагони забони русӣ ҳамчун забони хориҷӣ ба таври амалӣ ҳал карда шаванд. Ин вазифа аллакай дар як қатор корҳо [2; 4; 6; 12; 16] гузошта шудааст ва ба ҳалли он бояд фаъолияти ҳамоҳангшудаи омӯзгорони бисёр кишварҳо мусоидат намояд.

Ин фазои виртуалӣ порталҳо ва маъхазҳои махсусгардонидашудаи забони русӣ, ки шумораи онҳо доимо меафзояд; курсҳои фосилавӣ барои донишҷӯёне, ки забони русиро меомӯзанд ва барои омӯзгороне, ки ихтисоси худро баланд мебардоранд; веб–саҳифаҳои муассисаҳои таҳсилот бо маводҳои таълимию методӣ, пойгоҳи маълумоти матнҳо ва манбаъҳои таълимӣ, китобхонаҳо ва энциклопедияҳои электронӣ, луғатҳои электронӣ; – намудҳои гуногуни ҷамъиятҳои виртуалӣ, ки дар онҳо масъалаи омӯзиш ва таълими забони русӣ муҳокима карда мешаванд; маҷмӯаҳои файлҳои садой, аксӣ ва видеоӣ дар мавзӯи муайян, ки аз Интернет фарокашӣ карда шудаанд; воқеаҳои гуногуни алоқаро дар бар мегирад.

Бояд қайд кард, ки ҳар як ҷузъи дар боло зикршудаи муҳит дорои хусусиятҳои технологӣ ва мазмунӣ худро доро мебошад. Дар робита бо имкониятҳои нави дар боло зикршудаи технологияҳои компютерӣ ҳуди мафҳуми салоҳияти касбии омӯзгори забони русӣ ҳамчун забони хориҷӣ ё ғайримодарӣ тағйир меёбад. Мутаассифона, қисми назарраси омӯзгорон, аз ҷумла омӯзгорони забони русӣ, малакаи истифодаи тамоми доираи технологияҳои муосири компютери надоранд. Байни донишҳо ва маҳоратҳои донишҷӯён ва омӯзгорон тафовути муайян мавҷуд аст, гарчанде ки дониш ва истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ яке аз унсурҳои муҳими салоҳияти касбии омӯзгори забон маҳсуб меёбад.

Салоҳиятнокии муосири компютери омӯзгори забони русӣ ҳамчун забони хориҷӣ, аз нигоҳи мо, масалан, инҳоро дар бар мегирад:

- истифодаи фаъолони почтаи электронӣ ва дигар воқеаҳои алоқа;
- маҳорати пайдо кардани маълумоти зарурӣ дар Интернет бо истифодаи намудҳои гуногуни низомҳои ҷустуҷӯ – иттилоотӣ;
- ташкили презентатсияҳои таълимӣ бо истифодаи барномаи Павер поинт;
- иштирок дар намудҳои гуногуни ҷамъиятҳои виртуалӣ, дар хизматрасониҳои оммавии шабакавӣ;
- иштирок дар муоширати касбӣ бо истифодаи блогҳо, форумҳо, аз ҷумла истифодаи блоги худ;
- фаҳмидани хусусиятҳои луғатҳои электронӣ, энциклопедияҳои электронӣ, аз ҷумла Википедия, истифодаи маводи Википедия бо мақсадҳои таълимӣ;
- истифодаи [хизматрасониҳои Интернет барои ҷустуҷӯ ва ҷойгир кардани файлҳои таълимии видеоӣ, аксӣ ва садой;
- муоширати касбӣ дар шабакаҳои иҷтимоӣ.

Ҳамин тариқ, на танҳо раванди ба даст овардан ва истифода бурдани иттилоот дар раванди таълим, балки ташаккули муоширати таълимӣ ва касбӣ низ муҳим аст.

Татбиқи низоми ташаккули салоҳияти забонии мутахассисони оянда дар муассисаҳои таҳсилоти олии Тоҷикистон ба рушди маҳоратҳои донишҷӯён оид ба сафарбар намудани дониш, идоракунии фаъолияти худ, азхуд кардани усулҳои нави амал бо маводи таълимӣ нигаронида шудааст. Меъёрҳои ташаккулёфтагии салоҳияти забонии мутахассисони оянда маҳоратҳои шинохтани воҳиди забоншиносӣ, муқоисаи он бо воҳидҳои берунии шабҳ, азхудкунии усулҳои амал ва дар ин замина азхуд кардани донишҳои нав мебошанд.

Ҳама чизҳои дар боло гуфташуда мубрамияти таҳқиқоти пешниҳодшударо на танҳо аз нуқтаи назари назариявӣ, балки амалӣ низ муайян мекунанд. Муҳимияти омӯзиши забони русӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва муассисаҳои таҳсилоти олӣ, методикаи таълим беш аз пеш таваҷҷуҳи бисёр олимони ҷалб мекунанд. Ҳангоми омӯзиши забони русӣ низоми нави мафҳумҳо азхуд карда мешавад, ки вазифаи фарҳанг аст, ва ин охири категорияи таърихӣ буда, бо вазъи ҷомеа ва фаъолияти он алоқаманд мебошад.

Дар айни замон талабот ба касби омӯзгори забони хориҷӣ (аз ҷумла забони русӣ ҳамчун забони хориҷӣ) бо сабаби зиёд шудани шавқ ба омӯхтани забонҳои хориҷӣ, навоариҳо дар назария ва амалияи таълим ва ғайра ба таври назаррас тағйир ёфтааст. Ҳуди тасаввурот дар бораи вазифаҳои омӯзгор дар бозори меҳнат дар маҷмӯъ тағйир ёфта истодаанд. Коршиносон

дуруст таъкид мекунанд, ки барои таълими муосири забон ҳамгироии байнифаннӣ, бисёр-сатҳӣ, тағйирёбанда, тавачҷӯ ба ҷанбаи фарҳангии азҳудкунии забон, аҳамияти истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ – иртиботӣ хос мебошанд [1, с. 56–52]. Муносибатҳои муосири методологӣ ба ҳамкорӣ дар раванди таълим бо тағйирёбии нақши омӯзгор, ҷойивазкунии марказ дар низоми таълим аз омӯзгор ба таълимгиранда (муносибати таълимгиранда – меҳвар) тавсиф карда мешаванд, ки дар таҳияи амсилаҳои дахлдори таълим инъикос меёбад [12, с. 282].

Дар вазъияти бамаломата беш аз ҳарвақта зарурати муттаҳид сохтани кӯшишҳо, фароҳам овардани шароит барои табодули таҷриба ва васеъ намудани доираи назари касбии омӯзгорон – амалияпардозон ба миён омадааст. Нақши муҳимро дар ин раванд шаклҳои гуногуни тақмили ихтисос ва бозомӯзии касбии омӯзгорони забони русӣ ҳамчун забони хориҷӣ / ғайримодарӣ / модарӣ бозӣ карда метавонанд. Бо назардошти рушди фазои ҷаҳонии таҳсилотӣ, зудҳаракатии бозори байналмилалӣ меҳнат, равандҳои ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии байналмилалӣ, зарур аст, ки меъёрҳои умумии тайёр кардани мутахассис, арзёбии сатҳи тахассуси ӯ тавассути нишондиҳандаҳои гуногуни муқоисашаванда (дескрипторҳо) – таҷрибаи корӣ, донишгари забон, иштирок дар курсҳо ва семинарҳои тақмили ихтисос, иштирок дар лоиҳаҳои таълимӣ ва илмӣ, нашриятҳо, истифодаи ТИИ ва ғайра таҳия карда шаванд.

Тавре маълум аст, фаъолона ҷорӣ намудани низоми умумиаврупоии сатҳи азҳудкунии забони хориҷӣ, истифодаи портфолиои аврупоии забонӣ оид ба хориҷӣ, бешубҳа, ба назария ва амалияи таълими забонҳои хориҷӣ, аз ҷумла забони русӣ таъсири бузурги мусбат расонид [10]. Ба ҳуди ҳамин ҳадаф инчунин меъёрҳои стандартикунонидашуда ва муқоисашавандаи сатҳи тайёрии омӯзгор ва самаранокии фаъолияти касбии ӯ, аз ҷумла дар соҳаи истифодаи технологияҳои иттилоотӣ–иртиботӣ, хизмат карда метавонанд.

Дар таҷрибаи омӯзгор се ҷанбаи истифодаи технологияҳои мултимедиявиро дар раванди таълим: омодакунӣ ва истифодаи маводи электронӣ – дидактикӣ; истифодаи дастурҳои электронии русӣ; истифодаи захираҳои Интернетро фарқ кардан мумкин аст. Мутаносибан, омӯзгорони оянда бояд методикаи истифодаи технологияҳои дар боло номбаршуда хуб донанд.

Баъзе унсурҳои таркибии ин салоҳияти касбии омӯзгори забони русиро дар мисоли баъзе ҷузъҳои фазои виртуалии таҳсилотӣ оид ба забони русӣ ҳамчун забони хориҷӣ муфассалтар дида мебароем.

1. *Таҳсилоти фосилавӣ.* Хусусиятҳои дидактикии технологияи таълими фосилавӣ, тавре маълум аст, бо мавҷудияти пойгоҳи иттилоотӣ иттилоотӣ дар шакли электронӣ, ки барои азҳудкунӣ аз ҷониби донишомӯзон дар доираи курси додашуда ба ҳисоб гирифта шудааст, инчунин бо маҳорати мубодилаи фаврии иттилооти таълимӣ (визуалӣ ва графикӣ, статикӣ ва динамикӣ) бо омӯзгор муайян карда мешаванд. Таълими фосилавӣ ҳамкориҳои ҳатмиро бо омӯзгор дар маркази таълимӣ пешбинӣ мекунанд.

2. *Китобҳои дарсии электронӣ.* Тавачҷӯи калони омӯзгорон ва методистонро китобҳои дарсӣ дар асоси технологияҳои мултимедиявӣ боис гардидаанд. «Китоби электронӣ, ки ба мақоми китоби дарсии забони русӣ даъво мекунанд, бояд ҷузъҳои зерини ҳатмиро дар бар гирад: маводи назариявӣ, маҷмӯаҳои машқҳои махсуси таҳиягардидаи компютери мӯҳаққаз бо низоми кумаки заминавӣ ва умумӣ, луғати истилоҳоти забоншиносӣ, маҷмӯаҳои диктантҳо, тестҳо, ҷадвалҳои интерактивӣ, дарсҳои фаҳмондадиҳӣ, луғатҳои мисолу тасвирҳо. Ҳар як ҷузъи китоби дарсии электронӣ бояд дорои дараҷаи баланди интерактивӣ будан ва аёнӣ бошад» [13, с.179].

Педагогӣ оянда бояд барои истифодаи васеъи технологияҳои муосири иттилоотӣ дар раванди таълиму тарбияи хонандагон омода бошад. Ҳангоми таҳсил дар муассисаи таҳсилоти олии ӯ бояд салоҳиятҳои дахлдорро азҳуд кунад:

а) умумифарҳангӣ:

– маҳорати истифодаи дониш дар бораи тасвири муосири табиатшиносии олам дар фаъолияти таълимӣ ва касбӣ, истифодаи усулҳои коркарди математикии иттилоот, таҳқиқоти назариявӣ ва озмоишӣ;

– омодагӣ ба истифодаи методҳо, усулҳо ва воситаҳои асосии ба даст овардан, нигоҳдорӣ, коркарди иттилоот, кор бо компютер ҳамчун воситаи идоракунии иттилоот;

– омодагӣ ба истифодаи усулҳои асосии муҳофизат аз оқибатҳои эҳтимолии садамаҳо, фалокатҳо, офатҳои табиӣ;

– қобилияти дарк намудани моҳият ва аҳамияти иттилоот дар рушди ҷомеаи муосири иттилоотӣ, огоҳ будан аз хатар ва таҳдидҳои дар ин раванд баамалоянда, риояи талаботи асосии амнияти иттилоотӣ, аз ҷумла ҳифзи сирри давлатӣ;

б) касбӣ:

– қобилияти истифодаи методикаҳо ва технологияҳои муосир, аз ҷумла иттилоотӣ, барои таъмини сифати раванди таълимӣ – тарбиявӣ дар зинаи таҳсилоти муассисаи мушаххаси таҳсилот;

– омодагӣ ба истифодаи имкониятҳои муҳити таҳсилотӣ, аз ҷумла иттилоотӣ, барои таъмини сифати раванди таълимӣ – тарбиявӣ;

– қобилияти таҳия ва татбиқи барномаҳои фарҳангӣ – маърифатноксозӣ барои категорияҳои гуногуни аҳоли, аз ҷумла бо истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ–иртиботӣ.

Тибқи барномаҳои навсозии таҳсилоти олии педагогӣ, самти афзалиятнок ҷорӣ намудани методологияи нави таҳсилоти педагогӣ мебошад, ки ба истифодаи васеи технологияҳои мултимедиявӣ дар оmodасозии омӯзгорони оянда нигаронида шудааст. Ояндадории истифодаи мултимедия бо он муайян карда мешавад, ки технологияи мазкури иттилоотии компютерӣ имкон медиҳад дар раванди таълим тамоми каналҳои интиқоли иттилоот мавриди истифода қарор дода шаванд, зеро он дар низомии компютерӣ матн, садо, видео, тасвири графикӣ ва аниматсияро муттаҳид мекунад.

Гузариши муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ба таълими равиявӣ тайёр кардани омӯзгори босалоҳият ва салоҳиятдорро талаб мекунад. Агар дар раванди тайёр кардани омӯзгори оянда технологияҳои нави иттилоотӣ истифода нашаванд, интизор шудани кори ғайр аз ҷониби мутахассиси ҷавон бо онҳо беҳуда аст.

Ҳамин тариқ, истифодаи воситаҳои нави ТИИ самаранокии раванди таълимро баланд мебардорад. Технологияҳои иттилоотиро ҳамчун маҷмӯи воситаҳои таълим ва тарбия, ки аз ҷиҳати технологӣ дар компютер ҷойгир карда шудааст, баррасӣ кардан мумкин аст, аммо имкониятҳои ин технология аз имконоти ҳама воситаҳои маълуми таълим ва тарбия хеле баландтаранд. Ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ дар раванди тайёр кардани омӯзгорони ояндаи забон ва адабиёти рус на ҳамчун ҳадаф, балки ҳамчун яке аз роҳҳои дарки олам аз ҷониби таълимгирандагон; ҳамчун манбаи маълумоти иловагӣ оид ба ғайрӣ; ҳамчун усули худтаҳсилкунии донишҷӯён баррасӣ мешавад. Натиҷаи муҳими истифодаи технологияҳои иттилоотӣ афзоиши ҳавасмандии таълимгирандагон ба ғайрияти мустақилонаи таълимию маърифатӣ, омодагӣ ба ғайрияти мақсаднок дар ташкили кори тарбиявӣ дар амалияи педагогӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии мебошад.

Муқарриз: н.и.ф., дотсент Самардинов Қ.

АДАБИЁТ

1. Азимов Э.Г. Европейская система повышения квалификации преподавателей иностранных языков // Русский язык за рубежом. 2009. № 5. С. 56 – 62.
2. Азимов Э.Г. Методика организации дистанционного обучения русскому языку как иностранному. М.: Русский язык, 2006. – 189 с.
3. Алексеева, Л. Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента/ Л. Н. Алексеева// Учитель. – 2004. – № 3.
4. Бовтенко М.А. Компьютерная лингводидактика. Учебное пособие. М., 2005. – 244 с.
5. Болотов, В. А., Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе [Текст] / В. А. Болотов, В. В. Сериков // Педагогика. – 2003. – № 10. С. 8–14.
6. Гарцов А.Д. Электронная лингводидактика в системе инновационного языкового образования: дис. д-ра пед.наук. М., 2009. – 398 с.
7. Зеер Э., Сыманюк Э. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования // Высшее образование в России. 2005. № 4. С. 23–30.

8. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования // Интернет–журнал «Эйдос». 2006.
9. Крючкова, О. В. Комплексная информатизация образования [Текст]/ О. В. Крючкова. – Минск: Красико–Принт, 2006. – 176с.
10. Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, обучение, оценка (русская версия). М.: Московский государственный лингвистический университет, 2005. – 267 с.
11. Полонский, В.М. Научно–педагогическая информация Текст: словарь–справочник / В.М. Полонский. М.: Новая школа, 1995. – 352 с.
12. Розина И.Н. Компьютерно–опосредованная коммуникация: конструирование и адаптация в образовании // Educational Technology & Society.9(2), 2006. С.277 – 286.
13. Руденко–Моргун О.И. Принципы моделирования и реализация электронного учебно–методического комплекса по русскому языку на базе технологий гипермедиа. М.: изд–во РУДН, 2009. – 306 с.
14. Селевко Г.К., Педагогические технологии на основе информационно–коммуникационных средств // НИИ школьных технологий. М., 2005, С.103–105;113–117.
15. Степанов С.В. Ключевые компетенции в современной школе: новые требования к содержанию образования и педагогу.– М., 2009. – 120 с.
16. Титова С.В. Информационно–коммуникационные технологии в гуманитарном образовании: теория и практика. М.: издательский дом «Квинто–Консалтинг», 2009. – 240 с.

ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ КАСБИИ ОМУЌЗГОРОНИ ОЯНДАИ ЗАБОНИ РУСӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИРКУНОНИИ ТАҲСИЛОТ

Фишурда. Муаллиф дар мақолаи худ мавзӯи ташаккули салоҳияти касбии омузгорони ояндаи забони русиро дар шароити муосиркунонии таҳсилот ба риштаи таҳқиқ овардааст. Қайд карда мешавад, ки марҳилаи муосири рушди ҷомеа бо таваҷҷуҳи зиёд ба такмили равандҳои таълим ва тарбия тавсиф ёфта, дар ин равандҳо салоҳияти мутахассисони оянда, аз ҷумла омузгори ояндаи забони русӣ нақши калонро мебозад. Таъкид карда мешавад, ки муносибати салоҳиятнок ба таълими забони русӣ имкон медиҳад, ки сатҳи дониши таълимгирандаи забон (сатҳи донишҳои махсус, азхудкунии усулҳои амалӣ бо маводи забонӣ ва қобилияти истифодаи донишҳои бадастомада дар вазиятҳои ғайристандартӣ) ошкор карда шавад. Муаллиф қайд мекунад, ки ҳадафи асосии технологияҳои инноватсионии таълим омода кардани инсон барои зиндагӣ дар ҷаҳони доимо тағйирёбанда буда, моҳияти ҷунин таълим аз самтдиҳии раванди таълим ба имкониятҳои билкувваи шахс ва татбиқи онҳо иборат мебошад. Аз ин рӯ, таҳсилот бояд механизмҳои фаъолияти инноватсиониро рушд дода, усулҳои эҷодии ҳалли масъалаҳои ҳаётан муҳимро пайдо карда, ба таъдили эҷодиёт ба меъёр ва шакли ҳастии инсон мусоидат намояд. Хулоса карда мешавад, ки ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ – иртиботӣ дар раванди тайёр кардани омузгорони ояндаи забон ва адабиёти рус на ҳамчун ҳадаф, балки ҳамчун яке аз роҳҳои дарки олам аз ҷониби таълимгирандагон; ҳамчун манбаи маълумоти иловагӣ оид ба фанҳо; ҳамчун усули худтаҳсилкунии донишҷӯён баррасӣ мешавад. Натиҷаи муҳими истифодаи технологияҳои иттилоотӣ афзоиши ҳавасмандии таълимгирандагон ба фаъолияти мустақилонаи таълимию маърифатӣ, омодагӣ ба фаъолияти мақсаднок дар ташкили кори таълимӣ ва тарбиявӣ дар амалияи педагогӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олӣ мебошад.

Калидвожаҳо: салоҳияти касбӣ, омузгори оянда, забони русӣ, таҳсилот, донишҷӯ, хонанда, инноватсия, технологияҳои иттилоотӣ – иртиботӣ, муоширати таълимӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Автор в своей статье рассматривает тему формирования профессиональной компетенции будущих учителей русского языка в условиях модернизации образования. Отмечается, что современный этап развития общества характеризуется повышенным вниманием к

совершенствованию учебно – воспитательных процессов, в которых компетенция будущего специалиста, в том числе будущего учителя русского языка играет большую роль. Подчеркивается, что компетентностный подход к обучению русского языка позволяет выявить уровень знаний обучаемого языка (уровень специальных знаний, овладение способами действий с языковыми материалами и способность использования полученных знаний в нестандартных ситуациях). Автор отмечает, что основной целью инновационных технологий обучения является подготовка человека к жизни в постоянно меняющемся мире и суть такого обучения состоит в направлении учебного процесса на потенциальные возможности человека и их реализацию. Поэтому, образование должно находить творческие способы решения жизненно важных проблем и способствовать превращению творчества в норму и форму бытия человека. Делается вывод о том, что внедрение ИКТ в процесс подготовки будущих учителей русского языка и литературы не как цель, а как один из путей познания мира обучающимися; как источник дополнительной информации о предметах; как способ самообразования студентов. Важным результатом применения ИКТ является повышение мотивации обучающихся к самостоятельной учебно – познавательной деятельности, готовности к целенаправленной деятельности в организации учебной и воспитательной работы в педагогической практике в общеобразовательных школах и вузах.

Ключевые слова: профессиональная компетенция, будущий учитель, русский язык, образование, студент, учащийся, инновация, информационно – коммуникативные технологии, учебное общение.

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS OF THE RUSSIAN LANGUAGE IN THE CONDITIONS OF EDUCATION MODERNIZATION

Annotation. The author in his article examines the formation of the professional competence of future teachers of the Russian language in the context of modernization of education. It is noted that the modern stage of the development of society is characterized by increased attention to the improvement of educational processes, in which the competence of the future specialist, including the future teacher of the Russian language, plays an important role. It is emphasized that the competence-based approach to the teaching of the Russian language makes it possible to identify the level of knowledge of the language being taught (the level of special knowledge, mastery of methods of action with language materials and the ability to use the acquired knowledge in non-standard situations). The author notes that the main goal of innovative teaching technologies is to prepare a person for life in a constantly changing world and the essence of such training is to direct the educational process to the potential of a person and their implementation. Therefore, education should find creative ways to solve vital problems and contribute to the transformation of creativity into a norm and a form of human existence. It is concluded that the introduction of ICT in the process of training future teachers of the Russian language and literature not as a goal, but as one of the ways of learning the world by students; as a source of additional information about subjects; as a way of self-education for students. An important result of the use of ICT is to increase the motivation of students for independent educational and cognitive activities, readiness for purposeful activity in the organization of educational and educational work in pedagogical practice in secondary schools and universities.

Keywords: professional competence, future teacher, Russian language, education, student, learner, innovation, information and communication technologies, educational communication.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Файзов Махмадсаид Рахмонович - ассистент кафедры забон ва адабиети рус, Донишгоҳи давлатии Данғара. Суроға: ш-ки. Данғара. кучаи Маркази 25. **Почтаи электронӣ:** faizov_mahmadsaid@mail.ru **Тел.:** +(992)907517060.

Информация об авторе:

Файзов Махмадсаид Рахмонович - ассистент кафедры русского языка и литературы Дангаринского государственного университета. **Адрес:** р. Данғара. улица маркази /25. **Электронная почта:** faizov_mahmadsaid@mail.ru **Тел.:** +(992) 907517060.

Information about the author:

Faizov Mahamadsaid Rahmonovich - Assistant of the Department of Russian Language and Literature, Dangara State University. **Address:** Dangara. Central street, 25. **E-mail:** faizov_mahmadsaid@mail.ru
Phone: +(992) 907-51-70-60.

ТДУ: 355.233.231.1+37 (575.3)

ТАРБИЯИ ҲАРБӢ-ВАТАНДӢСТӢ ВА НИШОНДИҲАНДАҲОИ АСОСИИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САМАРАНОКИИ ОН

Зарифов Н.М.
Донишгоҳи давлатии Данғара

Дар шароити имрӯза ба тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ диққати махсус равона карда мешавад. Роҳҳо ва воситаҳои мухталифи таъмини самаранокии раванди тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ таҳия гардида, дар амалия санҷида мешаванд. Тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ яке аз омилҳои асосии ҳимояи манфиатҳои давлатӣ баррасӣ карда мешавад.

Муайян кардани самтҳои асосии баланд бардоштани самаранокии низоми тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ ба ҷанбаҳои зерин диққат додан зарур аст:

-аз мавҷудияти заминаҳои зарурӣ дар ҷомеа ва ташкили низомии он, иқтидори бузурги беҳамтои таълиму тарбия, ватандӯстӣ сазовори хизмат ба Ватан ҳамчун асоси воқеии фароҳам овардани шароит барои беҳтар намудани ин фаъолият;

-дар раванди таълим робитаи сохторҳои гуногун, қариб ба ҳам алоқаманд набуда ва мақомоти идоракунии қори тарбияро таъмин намояд [1, с.194].

Ин самтҳо бояд бо зарурати бартараф намудани ҷанбаҳои ҳалалдоршуда ва манфии таълим, ки ба он як қатор омилҳои номатлуб ва ҷафто муҳолиф таъсир мерасонанд, муайян карда шаванд. Ниҳоят, роҳбарон ва ташкилотчиёни қори тарбиявӣ бояд тамоми шароитро дошта бошанд, барои самаранок истифода бурдани шакли усулҳои сифатан нави ин фаъолият барои ба даст овардани натиҷаи ниҳонии он тамоми воситаҳои заруриро дошта бошанд. Мувофиқи ҷанбаҳои зикршуда, самтҳо ва шартҳои асосии баланд бардоштани сатҳи тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ ҷудо карда мешаванд.

Таъмини иттилоотӣ-фаҳмондадихӣ – ташаккули ватандӯстӣ, қарзи конститусионӣ, омода будан ба хизмати шоиста ба Ватан ҳамчун муҳимтарин арзишҳо дар тафаккур ва ҳиссиёти ҷавонон, махсусан, дар робита бо манфиатҳои давлат ва ҷомеа; истифодаи фаъл, ба ин мақсадҳо истифода бурдани воситаҳои ахбороти оммавӣ, хусусан матбуоти даврии ҳарбӣ дар баробари бартараф намудани қолабҳо ва комплексҳои мавҷудаи манфӣ зарур аст. Яъне, ба хоҳири бедор намудани ҳисси ҳарбӣ-ватандӯстӣ зарур аст, ки нисбат ба фаъолияти ҳимояи давлат ва манфиатҳои миллӣ иттилооти зарурӣ дар байни ҷавонон паҳн карда шавад.

Дар шароити Тоҷикистон, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки миқдори муайяни ҷавонон хоҳиши хизмат ба Ватанро надоранд. Аз ин хотир таъминоти иттилоотӣ бояд дар байни ҷавонон васеъ гардонида шавад. Маҳз тариқи фаҳмондадихӣ, аз худ намудани донишҳои муайяни илмӣ метавонад, ки ҷавононро ба хизмати Ватан ҷалб намояд.

Таъмини илмӣ-назариявӣ — хеле пурзур намудани тадқиқот дар соҳаи тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстии ҷавонон, дар фаъолияти амалӣ истифода бурдани натиҷаҳои кашфиёт бо мақсади ба кулӣ беҳтар намудани он дар шароити дигаргуниҳои дар ҷамъият ба амаломеда. Асоснок кардан ва ғайи гардондани мазмуни қори тарбиявӣ бо роҳи ба он дохил намудани ҷузъҳои фарҳангӣ-таърихӣ, маънавӣ-ахлоқӣ ва ғайра, муҳимтарин қомеъҳои соҳаи илмҳои ҷамъиятию гуманитарӣ, инчунин афкори ҳозираи ҳарбӣ зарур ва ҳатмӣ арзёбӣ карда мешавад [2, с.134].

Таъминоти педагогӣ ва методӣ – таҳияи бунёдии маҷмуи барномаҳо ва усулҳои таълимию махсуси таълимӣ ва махсуси ташкил ва гузаронидани корҳои ҳарбӣ-ватандӯстӣ дар шаклҳои гуногуни он, истифодаи тамоми шаклу воситаҳои педагогӣ бо назардошти хусусиятҳои категорияи алоҳидаи ҷавонон: инкишоф додан ва такмил додани шаклу усулҳои тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ; нашри мунтазами адабиёти дахлдор, ки ин самти фаъолиятро дар бар мегирад, бо дарназардошти навовариҳо, таҷрибаи пешқадами таълимӣ; комиссияҳои байниидоравӣ ва байниминтақавӣ оид ба амалӣ намудани ҳадафу вазифаҳо оид ба ташаккули шаҳрвандӣ ва ватандӯстӣ дар байни ҷавонон ба хизмати шоиста ба Ватан; таҳияи модели татбиқи чорабиниҳои асосии таълими ҷавонон дар минтақаҳо;

Тадбирҳои ташкилӣ - ташкили сохторҳои махсуси ҳам идоравӣ ва ҳам махсусан байниидоравӣ барои амалӣ намудани тадбирҳо оид ба баланд бардоштани ин соҳаи маориф дар ҳама сатҳҳои ин фаъолият бо назардошти таъмини ҳамоҳангӣ ва ҳамкориҳои субъектҳои он дар принсипҳои ҳамкориҳои мутақобилан манфиатдор; баланд бардоштани дараҷаи муташакилӣ, такмил додани қори унсурҳои алоҳидаи низом; алоқа ва ҳамкориҳои онро бо низоми маориф, маданият, воситаҳои ахбори оммавӣ, ташкилоти ҳарбии ҷамъият, дигар унсурҳои сохти давлатӣ ва институтҳои ҷамъиятии он таъмин менамояд; ташкили системаи идоракунии раванди таълим бо мақсади ташаккул ва татбиқи стратегияи ягона дар ин самти фаъолият, муттаъид намудани саъю кӯшиши ташкилотҳо, вазорату идораҳои гуногун, инчунин расонидани кӯмак ва дастгирии онҳо; бо кадрҳо — ташкили низоми тайёр кардани мутахассисоне, ки қодиранд, масъалаҳои тарбияи ватандӯстии баланди ҷавонон, ба хизмати шоиста ба Ватан ба таври самарабахш, дар сатҳи талаботи замон ҳал карда шаванд [3, с.304].

Татбиқи ин самтҳо ва фароҳам овардани шароити зарурӣ ҳамчун яке аз қадамҳои аввалин ҷустуҷӯ ва таҳияи равишҳои принципан навро дар бар мегирад, ки қорӣ намудани онҳо ба фароҳам овардани заминаҳои сифатан гуногун барои тарбияи ватандӯстӣ, омодагӣ барои хизмати шоиста дар назди Ватан. Ба маънои ҳақиқӣ, сухан дар бораи зарурияти қабул кардани концепсияи нави тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ ва программаи дарозмуддати комплексии мақсаднок меравад, ки ба татбиқи амалии нуқтаҳои асосии ин концепсия нигаронида шудааст.

Ин нуқтаҳо даъвои ҳалли пурра ва ҳаматарафаи масъалаҳои тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстии ҷавонон дар шароити ҳозираро надоранд. Онҳо ба бознигарӣ ва аз нав дида баромадани як қатор ақидаҳои анъанавӣ, таърифҳо дар яке аз соҳаҳои муҳимтарини таълим ва аз ин рӯ, ба муҳайё намудани шароит барои тағйирот дар ташкил, шаклу усулҳои фаъолияти амалии ҷамъиятҳои дахлдор нигаронида шудаанд ва муассисаҳои давлатӣ. Муқаррароти зикршуда барои ҳалли муҳимтарин вазифаҳои тарбияи ҷавонони имрӯза, такмил додани ҳислатҳои сифатии он, баланд бардоштани тайёрии он ба иҷрои вазифаҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳамияти иҷтимоӣ дар соҳаҳои гуногуни ҷамъият ба манфиати бомуваффақият ислоҳот ва мустаҳкам намудани он тақлифҳои мушаххас мебошанд [4, с.279].

Дар шароити имрӯза системаи тарбияи ватандӯстии шаҳрвандон дар ҷумҳурии мо ба як қатор мушкилот дучор шудааст, аз ҷумла:

- мавҷуд набудани заминаи меъёрҳои баъодии сифати тарбияи ватандӯстӣ ва ғисси ватандӯстӣ дар ҷомеа;

- бо набудани ташкили назорати давлатӣ ба инкишофи ҳаракатҳои ҷавонон ва ташкилотҳои бардуруғи ватандӯстӣ;

- бо ташкили назорати давлатӣ аз болои маводи тавассути ВАО, шабакаҳои иҷтимоӣ, ҷомеаҳои интернетӣ байни ҷавонон паҳншаванда;

- бо набудани ҳамкориҳои муътадил байни субъектҳои тарбияи ватандӯстӣ ва мақомоти давлатӣ;

- бо тайёрии заифи методии мутахассисони соҳаи тарбияи ватандӯстӣ; — бо нигилизми граждани (бепарвоӣ) нисбат ба проблемаҳои тарбияи ватандӯстӣ;

- бо нокифоя будани (аксар вақт) маблағгузориҳои соҳаи тарбияи ватандӯстӣ.

Мушкилоти ошкоршуда, бо таҳдиди ифротгароӣ ва терроризм дар байни ҷавонон бештар мешавад. Ба шарофати технологияҳои интернетӣ ҷаҳонбинии як ҷавони муосир ба таври қобили мулоҳиза тавсеа ёфт, вале дар баробари ин остонаи дарки интиқодӣ коҳиш ёфт, ки дар натиҷа

теъдоди фирқаҳои гуногуни харобиовар ва таълимот ва мазҳабҳои динии ғайрианъанавӣ ба таври назаррас афзоиш ёфт. Асоси идеологии аксари онҳо аз беинсофона ва ошкоро таҳқири динҳои суннатӣ, робитаи зич бо сохторҳои ҷиноӣ, душманӣ нисбат ба ниҳодҳои давлатӣ хос аст. Ҳамаи онҳое, ки дар зиндагӣ душвориҳои муайяно аз сар мегузаронанд, худро дар завфу хатар ҳис мекунанд.

Ғайр аз ин, дар натиҷаи аз даст додани собик дастурҳои идеологӣ, дараҷаи ҳашмгинӣ дар ҷамъият баланд шуд, характери алоқаи байни одамон тағйир ёфт, ки ин бо аз байн рафтани анъанаҳои коллективизм, ёрии ҳамдигарӣ алоқаманд буд. Бегона шудани ҷавонон аз арзишҳои ҷамъиятӣ, мактабу оилаҳои расман таълиғшуда ҳарчи бештар зоҳир мешуд. Оилаи якфарзанд, низоъ, аксаран нопурра вазифаҳои тарбиявино пурра иҷро накардааст. Ҷавонон кам будани талаботро ба дониш ва истеъдод дар ҷомеа бештар эҳсос мекарданд. Фурӯпошии низоми кӯхнаи маориф ба он оварда расонд, ки насли наврас дар арзишҳои шадиди шахспарастӣ ва худхӯй ташаккул ёфт [5, с.184].

Вазъияти имрӯза заминаи мусоид барои таълиғи ифротгароӣ ва терроризм шуда истодааст, ки бо роҳи терроризми бераҳмона ва аз байн бурдани низоми мавҷудаи ҷамъиятию сиёсии кишвар имконоти содда ва зудӣ раҳой аз вазъи кунуниро пешниҳод мекунад. Аз ин рӯ, ҷавонони зудбовар ва соддалавҳ ба роҳи ғайриқонунӣ даромада, ба осонӣ ба рафтори худ далели маънавӣ пайдо мекунанд. Ба ин ҳама мушкilotи фанновариҳои иттилоотӣ зам шудааст, ки бо истифода аз он тақрибан ҳамаи созмонҳои террористӣ фаъолиятҳои худро анҷом дода, кӯшиш мекунанд, ки зехни ҷавононро ба худ ҷалб кунанд. Шабакҳои иҷтимоӣ имрӯз ба як абзори пурқудрати тафаккур ва рафтори ҷавонон табдил ёфта, қодир ба таъсири муассир ба афкори ҷомеа шудаанд. Вобаста ба ин, муҳимтарин вазифаҳое, ки дар назди системаи маорифи муосир истодаанд, чунинанд:

- ташаккули асосҳои фалсафӣ ва идеологии мавҷудият ва рушди инсоният;
- ташаккули шуури ҳуқуқии ҷавонон;
- тарбияи ҷавонон дар бораи моҳияти он равандҳои бениҳоят мураккаб, ки бо гузариши қисми таъсирбахши башарият аз як тафаккури тамаддун ба дигараш ва дар натиҷа аз байн рафтани анъана ва расму оинҳои муқарраршуда дар байни қисми муҳими этникӣ алоқаманданд;
- тарбияи ҷавонон дар заминаи мавҷудияти сиёсии давлату созмонҳои муосир дар доираи майдони ҳуқуқии фаъолияти сиёсии онҳо.

Дар баробари ин, агар дар сатҳи муассисаҳои таълимии таъсилоти умумӣ, иловагӣ ва касбӣ бо мақсади минбаъд пешгирии онҳо низоми самаранокӣ мониторинги шаклҳои рафтори манфии девиантии кӯдакон ва ҷавонон ташкил карда нашавад, он гоҳ дар самти пешгирӣ ва пешгирӣ намудани онҳо дар сатҳи муассисаҳои таълимии таъсилоти умумӣ, иловагӣ ва касбӣ системаи муассир ташкил карда нашавад, дар он сурат дар самти пешгирӣ ва пешгирӣ намудани онҳо дар сатҳи муассисаҳои таълимии таъсилоти умумӣ, иловагӣ ва касбӣ низоми муассир ташкил карда нашавад, дар он гоҳ дар самти пешгирии ин гуна рафтори шаървандӣ кор бурда мешавад. -тарбияи ватандӯстии насли наврас стихиявӣ ва номуташаккилона сурат мегирад [6, с.513].

Омӯзгорони низоми таъсилоти олий бо назардошти проблемаҳои муайянгардидаи тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстии ҷавонон бояд дар назди худ вазифаҳои зеринро дар бобати тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ гузоранд:

- таъбия ва татбиқ намудани усулу шаклҳои самарабахши кор, ки ба тарбияи шаървандӣ, ташаккули ватандӯстӣ тавассути фаъолияти бисёрҷониба, амалӣ ва фаъол мусоидат мекунанд;
- раванди таълимо дар асоси манфиатҳои шахсан муҳими донишҷӯ бо дарназардошти ҳаққи аксар қобилият, талабот ва манфиатҳои ӯ ташкил намоёнд;
- фароҳам овардани имконият ба донишҷӯён барои омӯختани интиҳоби шахсӣ, интиҳоби каллиди кашфи худ, андӯштани таҷриба дар фаъолияти рӯҳонӣ, ахлоқӣ, иҷтимоӣ, дарки ҳадафҳои дурнамои зиндагии худ;
- ташаккул додани мавқеи шахсии зиддитеррористӣ, зиддиэкстремистии ҷавонон;
- ташкили низоми мониторинги шаклҳои рафтори номатлуби ҷавонон бо мақсади минбаъд пешгирии онҳо.

Бо мақсади баланд бардоштани самаранокии идоракунии равандҳои тарбияи шаҳрвандӣ ва ватандӯстӣ дар низоми таъсилоти олий таъсис додани марказҳои захиравӣ ба мақсад мувофиқ аст, ки вақтҳои охир намунаи инноватсионии дастгирии ташаббусҳои ӣлтимоеи ӣавонон гардидаанд. Рисолати маркази захиравӣ аз таъсиси фазои ягонаи таълимӣ, ташаккули муҳити ғании иттилоотӣ барои тарҳрезии иҷтимоӣ нигаронидашуда, аз ҷумла тавассути такмили фаъолияти марказҳои китобхонавӣ ва иттилоотии ташкилотҳои таълимии касбӣ мебошад. Мақсад аз таъсиси маркази захиравӣ муайян, ҷамъоварӣ, таҳлил ва паҳн кардани таҷрибаи пешқадам дар соҳаи дастгирии ташаббусҳои иҷтимоии ҷавонон, дастгирии иттилоотию методии фаъолияти шӯъбаи лоиҳаҳо ва ташаббусҳои иҷтимоии ҷавонон, кори мунтазам оид ба иттилоот ва таъминоти методии ташкилотҳои таълимӣ мебошад [7, с.75].

Тарбияи шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ бо шиддатнокии баланди муошират, мубодилаи дониш, афкор, усулҳои фаъолият, саҳми махсуси инфиродии ҳар яки онҳо, гуногунии фаъолият, инъикоси мақсаднок аз тарафи иштирокчиёни фаъолияти онҳо, робитаи мутақобила хос аст. Ин хусусиятҳои истифодаи технологияҳои интерактивии таълимро тақозо мекунанд, ки маълумӣ усулҳои ӯнамкории мутақобилаи мақсадноки мукаммали байнисубъективии омӯзгор ва донишљӯён мебошанд, ки татбиқи пайгирионаи онҳо барои рушди онҳо шароити оптималӣ фароҳам меорад.

Технологияҳои интерактивӣ, ки шуури шаҳрвандони ҷавонро самараноктар ташаккул медиҳанд, инҳоро дар бар мегиранд:

- "бозиҳои нақшӣ" - онҳо тактикаи амалҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳамиятнок, иҷрои вазифаҳои шахси мушаххасро кор мекунанд. Барои татбиқи онҳо модели бозии вазъият таҳия карда мешавад, дар байни иштирокчиён нақшҳо бо «мӯҳтавои ҳатмӣ» тақсим карда мешаванд. Дар рафти бозии нақшбозӣ ҷавонон таҷрибаи фарҳангиро дарк мекунанд; иштирокчиён рафтор, муносибат, эътиқоди худро бо намунаҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим муқоиса мекунанд;

- «омӯзиши ӣлтимоеӣ-психологӣ» - шакли муоширати махсус ташкилшуда, ки таъсири равонии он ба усулҳои фаъоли кори гурӯҳӣ асос ёфтааст;

- бозии нақшбозие, ки тарбиятгирандаро дар ҳолати интихоби шахси қарор медиҳад, ки ба рушди худшиносӣ мусоидат мекунанд, дар фаҳмидани мушкilot ва ҳодисаҳои мушаххас мусоидат мекунанд.

- «форуми шаҳрвандӣ» - технологияи интерактивӣ, ки ба омӯзгорон барои пешбурди хонандагон тавассути маръилаҳои иштироки шаҳрвандӣ, ӣалби онҳо ба раванди сиёсӣ кӯмак мерасонад; дар шуури ҷавонон бепарвоиро нисбат ба он равандҳои ҷамъиятӣ, ки ба ҳаёти ҳар як одам таъсир мерасонанд, бартараф намояд; қобилияти гузарондани гуфтушуниди мутаносиб, аз нуқтаи назари манфиати тамоми ҷамъият фикр кардан, таҳлил кардан, бартарӣ ва қамбудиҳои ин ё он муносибатро муайян карданро инкишоф диҳанд [8, с.672].

Дар тарбияи шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ осорхона нақши бузург дорад. Маҳз дар ҳамин ҷо муносибати эҳсосотӣ ва шахсии хонандагон ба арзишҳои фарҳанги халқи худ ташаккул ёфта, ҳисси мансубият ва эҳтиром ба гузаштагон ташаккул меёбад. Ҳадаф аз таъсиси осорхона нишон додани он аст, ки қабати фарҳангии гузаштаи наздик назар ба он, ки имрӯз тасаввур карда мешавад, хеле бойтар ва ҷолибтар буд. Ҷунон ки Н.Н. Иванушкин қайд менамояд, осорхона дунёест, ки дар он вақт инкишоф ёфта буд, пешкаш менамояд. Нигораҳои гуногун ба тамошобин имкон медиҳанд, ки ба як давраи том тамошо карда, китобҳои дарсиро варақ зананд, филмҳои солҳои гузаштаро тамошо кунанд, бо кори муассисаҳои бачагона — қасрҳои фарҳангӣ, урдугоҳҳои кӯдакон, театрҳои бачагона ва кинотеатрҳо шинос шаванд. Мавзӯҳои марбут ба омӯзиши ашӯи осорхонавӣ ва муҳити онҳо, инчунин мавзӯҳои мебошанд, ки ба мунтазам пурра намудани фондҳо, нигоҳдории дарозмуддат ва истифодаи самараноки маводи ҷамъоварда мусоидат мекунанд. Фонди осорхонаҳо аз сарчашмаҳои моддӣ (ашӯ), сарчашмаҳои тасвирӣ, манобеи ҳатӣ, сарчашмаҳои физикӣ, манбаҳои аксҳо, сарчашмаҳои кино ташаккул меёбанд [9, с.703].

Муайянии мақсадноки тарбияи ватандӯстӣ ва нишондиҳандаҳои мундариҷавӣ бо дарки он ҳамчун соҳаи субъектии ҳастии инсон муайян карда мешавад, ки дар он масъалаҳои фундаменталии бадастории ғояҳо, арзишҳо ва ғайраҳо ҳал карда мешаванд. Дар алоқамандӣ бо ин, ба сифати танзими методологӣ ба объективияти раванди тарбияи ватандӯстӣ истифодаи ҳамон муносибатҳои илмӣ, ки соҳаи онтологӣ ватандӯстиро дар доираи муайянии ҳастии он: феноменологӣ, герменевтикӣ, теологиро таҷассум менамоянд, мақсаднок аст.

Ҳамгирии ин муносибатҳо имконият медиҳад, ки ҷанбаҳои муайяни мундариҷавии тарбияи ватандӯстӣ ҷудо карда шаванд:

- самтгирӣ ба ташаккули мавқеи ҳаётии инсон дар ҷаҳон, ошкор намудан ва амалинамоии сифатҳои назарраси хизмат ба Ватан;

- тарбияи ватандӯстӣ, на танҳо ҳамчун падидаи онтологӣ, балки ҳамчун падидаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ, ки дар ҳамбастагии манфиатҳои шахсият, коллектив, ҷомеа ва давлат асос ёфтааст;

- беҳамтоӣ, ки дар доираҳои мухталиф ва воситаҳои ташаккули инсонӣ фарҳанг, шахрванд ва ватандӯст таҷассум мегардад;

- гузариш, ки нигоҳдорӣ ва гузариши меҳру муҳаббат ба Ватан ва садоқат ба онро таъмин менамояд, ки бо худ низоми нобаробарро ташаккул медиҳад; падидаи духура ва антиномикӣ ба ҳисоб меравад, аз ин хотир раванди тарбияи маънавӣ имконияти доираҳои гуногунсамтаи муносибат ба Ватанро дарбар мегирад [10, с.902].

Воҳиди раванди тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ вазъияти педагогӣ ба ҳисоб меравад, ки имконият медиҳад ин раванд ҳамчун ивазшавии пайдарпайи шаклҳои мухталиф, ки падидаҳои воқеиятро дар фазои ҷорабиниҳои таҳсилоти таҷассум менамоянд, ба ҳисоб меравад. Вазъияти тарбияи ватандӯстӣ нақши “доираи проблемавӣ”-ро иҷро менамояд, яъне ҳамон ҳолатҳоеро фаро мегирад, ки оғози проблема, муҳолифат, зиддият, номутобиқатӣ ба ҳисоб мераванд. Маҳз дар ин ҳолатҳо тағйиротҳои сифатӣ дар ташаккули мавқеи ватандӯстии хонандагон пайдо мешавад. Дар раванди тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ истифодаи на танҳо вазъият, ки боиси пайдоиши ҳиссиёти мусбӣ, ба монанди ифтихор, хурсандӣ бошад, балки чунин ҳолатҳо, ки боиси пайдоиши ҳиссиёти манфӣ мегарданд, мақсаднок ҳисобида мешавад.

Муқарриз: н.и.п., Ғафурова Д.Ҷ.

АДАБИЁТ

1. Агеев А. Размышления патриота / А. Агеев // Знамя. 1991. № 8. –С. 194-206.
2. Беляева Е. В., Мишаткина Т.В. Этика гражданственности / Е.В. Беляев, Т.В.Мишаткина. - Минск: РИВШ, 2006. 134 с.
3. Викторов А. Ш. Духовная безопасность российской цивилизации / А.Ш. Викторов. -М.: МАКС Пресс, 2005. 304 с.
4. Военный энциклопедический словарь / В 2 томах. Том 1. - Редкол.: А.П. Горкин, В. А. Золотарев, В.М. Карев. - М.: Большая Российская энциклопедия, «РИ-ПОЛ КЛАССИК», 2001. 279.
5. Бим-Бад Б.М. Педагогический энциклопедический словарь. -М., 2002. 184 с.
6. Бочарников И. В. Феномен патриотизма в мировой политической истории / И.В. Бочарников // Международные отношения. 2013. № 4. -С. 513-518.
7. Буркин А. И. Общество и национальная безопасность России / А.И.Буркин // Военная мысль. 2003. № 10. С. 75-80.
8. Зайцев М. В. Патриотизм / М.В. Зайцев // Советская военная энциклопедия: в 8-ми т. Т. 6. -М.: Воениздат, 1978. 672 с.
9. Кассирер Э. Философия символических форм: введение и постановка проблемы / Э. Кассирер // Культурология. XX век: антология. М.: Юрист, 1995. 703 с
10. Ильин И. А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. -М.: Эксмо-Пресс, 1998. 912 с.

ТАРБИЯИ ҲАРБӢ-ВАТАНДӢСТӢ ВА НИШОНДИҲАНДАӢОИ АСОСИИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САМАРАНОКИИ ОН.

Фишурда. Дар мақолаи мазкур доир ба роҳҳо ва воситаҳои мухталифи таъмини самаранокӣи раванди тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣи шахрвандон ва ҷанде аз мушкилиҳои имрӯз мавҷудбуда оварда шудааст, азҷумла: набудани ташкили назорати давлатӣ ба инкишофи ҳаракатҳои ҷавонон ва ташкилотҳои бардурӯғи ватандӯстӣ, набудани назорати давлатӣ аз болои маводи тавассути ВАО, шабакаҳои иҷтимоӣ, ҷомеаҳои интернетӣ байни ҷавонон паҳншаванда, набудани ҳамкориҳои муътадил байни субъектҳои тарбияи ватандӯстӣ ва мақомоти давлатӣ, заифии мутахассисони соҳа ва камбуди маблағгузорӣ. Дар баробари ин муаллиф баъзе аз роҳи ҳалҳои таъсиргузоро ба мисли:

таъминии иттилоотӣ-фаҳмондадиҳӣ, таъминии илмӣ-назариявӣ, таъминоти педагогӣ ва методӣ, таъмили сохторҳои махсуси ҳам идоравӣ ва ҳам байниидоравиро пешниҳод кардааст.

Калидвожаҳо: тарбия, тарбияи ҳарбӣ, тарбияи ватандӯстӣ, ҷавонон, педагогика, Ватан.

ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ПОВЫШЕНИЯ ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные способы и средства обеспечения эффективности процесса военно-патриотического воспитания граждан и некоторые из существующих сегодня проблем, в том числе: отсутствие организации государственного контроля над развитием молодежных движений и ложных патриотических организаций, отсутствие государственного контроля над материалами, распространяемыми через СМИ, социальные сети, интернет-сообщества среди молодежи, отсутствие стабильного взаимодействия между субъектами патриотического воспитания и государственными органами, слабость специалистов отрасли и нехватка финансирования. Наряду с этим, автор предложил некоторые пути влияния, такие как: информационно-разъяснительное обеспечение, научно-теоретическое обеспечение, педагогическое и методическое обеспечение, создание специализированных структур, как ведомственных, так и межведомственных.

Ключевые слова: подготовка, военная подготовка, воспитание патриотизма, молодежь, педагогика, Родина.

MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION AND THE MAIN INDICATORS OF INCREASING ITS EFFECTIVENESS.

Annotation. This article discusses various ways and means of ensuring the effectiveness of the process of military-patriotic education of citizens and some of the problems that exist today, including: lack of organization of state control over the development of youth movements and false patriotic organizations, lack of state control over materials distributed through the media, social networks, Internet communities among young people, lack of stable interaction between subjects of patriotic education and state bodies, weakness of industry specialists and lack of funding. Along with this, author proposed some ways of influence, such as: information and explanatory support, scientific and theoretical support, pedagogical and methodological support, the creation of specialized structures, both departmental and inter-departmental.

Keywords: education, military education, patriotism education, youth, pedagogy, homeland.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Зарифов Насрулло Махмадуллоевич – сармуъзгори кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва мудофияи граждании Донишгоҳи давлатии Данғара. **Суроға:** н. Данғара, кӯчаи Исмаи Шариф 3. **Тел.:** (+992) 985709571; **Почтаи электронӣ:** nasrullozarifov@mail.ru

Сведение об авторе:

Зарифов Насрулло Махмадуллоевич - старший преподаватель кафедры физического воспитания и гражданской обороны Дангаринского государственного университета. **Адрес:** р. Дангара, улица Исмата Шарифа, 3. **Тел.:** (+992) 985709571; **Электронная почта:** nasrullozarifov@mail.ru

Information about the author:

Zarifov Nasrullo Makhmadulloevich - Senior Lecturer of the Department of Physical Education and Civil Defense of Dangara State University. **Address:** d. Dangara, Ismat Sharif Street, 3. Phone: (+992) 985709571.

Email: nasrullozarifov@mail.ru

УДК: 340 (575.3)

ПЕРСПЕКТИВАҲОИ СИЁСАТИ ЗИДДИ КОРРУПСИЯ ДАР ТОҶИКИСТОНИ ҲОЗИРА

Қозиён Шариф Қозӣ

Донишгоҳи давлатии Данғара

Мушкилоти коррупсия як монеаи чиддӣ дар роҳи татбиқи дастгирии ҳокимияти давлатӣ аз ҷониби ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад. Равандҳои мубориза бо коррупсия ва ислоҳоти низоми идораи давлатӣ ва хизмати давлатӣ аз ҳам ҷудонашаванда буда, нуктаҳои зиёди тамос доранд (тақмили қонунгузорӣ, рушди назорати давлатию ҷамъиятӣ, ошкорбаёнӣ, рушди институтҳои ахлоқи маъмурӣ ва касбӣ ва ғайра), аз ҷумла, дар соҳаи тайёр кардани кадрҳои зиддикоррупсионӣ ва устувори хизмати давлатӣ ва мунитсипалӣ.

Дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии минтақавӣ маърифати зиддикоррупсионӣ ҳамчун раванди мақсадноки таълиму тарбия ба манфиати шахс, ҷомеа ва давлат фаҳмида мешавад, ки дар асоси барномаҳои таълимии иловагӣ таҳсилоти умумӣ ва касбӣ, дар муассисаҳои таълимии таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии барои ҳалли масъалаҳои ташаққули ҷаҳонбинии зиддикоррупсионӣ, баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ, инчунин тайёр кардан ва бозомӯзии мутахассисони дорои таҳассуси дахлдор амалӣ карда мешаванд.

Низоми омӯзиши самараноки зиддикоррупсионии кормандони давлатӣ ва мунитсипалиро ташаққул дода, таҷрибаи мамлакатҳои хориҷиро дар ин бобат ба назар гирифтани лозим аст. Пеш аз ҳама, таҷрибаи мусбати дигаргунсозӣ дар соҳаи идоракунии давлатӣ дар кишварҳои, ки дар соҳаи тадқиқот муваффақият ба даст овардаанд, ба омилҳои иҷтимоӣ асос ёфтааст.

Омӯзиши зиддикоррупсионии кормандон дар хориҷи кишвар ҳамчун фаъолият оид ба пешгирии зухуроти ҷиноятии коррупсия баррасӣ мешавад, ки ба кам кардан, рафъ намудан, пешгирӣ ё безаргардонии омилҳои, ки боиси он мегарданд, нигаронида шудааст [1].

Ҳусусиятҳои интихоби усулҳои омодасозии зиддикоррупсионии хизматчиёни давлатӣ дар кишварҳои хориҷӣ беназир буда, на танҳо аз шароити иқтисодӣ ва иҷтимоӣ сиёсӣ, балки аз урфу одат, анъанаҳои давлатҳои алоҳида, ҳусусиятҳои территориявӣ миллий, роли дин дар танзими протсессҳои ҷамъиятӣ вобаста мебошад. Давлатҳои калон, ҷун қоида, ба маълумоти умумии аҳоли, баланд бардоштани дараҷаи маърифати зиддикоррупсионии кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва мақомоти муниципалии он диққати махсус медиҳанд. Кишварҳои дорои шумораи камии аҳоли саъю кӯшиши худро ба беҳтар намудани омӯзиши зиддикоррупсионӣ равона мекунанд [2].

Низоми омӯзиши самараноки зиддикоррупсионии кормандони давлатӣ ва муниципалиро ташаққул дода, таҷрибаи мамлакатҳои хориҷиро дар ин бобат ба назар гирифтани лозим аст. Пеш аз ҳама, таҷрибаи мусбати дигаргунсозӣ дар соҳаи идоракунии давлатӣ дар кишварҳои, ки дар соҳаи тадқиқот муваффақият ба даст овардаанд, ба омилҳои иҷтимоӣ асос ёфтааст.

Таҳлили тамоми усулҳо, методҳо ва намудҳои омодасозии зиддикоррупсионии кормандони давлатӣ ва муниципалӣ ва дигар категорияҳои шаҳрвандон дар кишварҳои хориҷӣ ба мо имкон медиҳад, ки усулҳои гуногуни онро муайян кунем: лексияҳои классикӣ, курсҳо, тренингҳо, баргузориҳои презентатсияҳо ва конфронсҳо, озмунҳо, ҷорабиниҳои васеи таълимӣ (истеҳсоли маводи ҷопӣ, аудио ва филмҳои видеои самти мавзӯӣ); шаклҳои самарабахши омӯзиши амалӣ: пур кардани саволномаҳо, иҷрои супоришҳои интерактивӣ ва нақшавӣ, муҳокимаи мисолҳо, иҷрои вазифаҳои воқеии амалӣ дар доираи амалӣ ва таҷрибаомӯзӣ дар мақомоти махсуси мубориза бо коррупсия; усулҳои қори илмӣ: тадқиқоти назариявӣ, муҳокимаи гурӯҳӣ ва пленарӣ. Дар кишварҳои мутараққӣ дар сиёсати давлатии зиддикоррупсионӣ ба омодагии пеш аз донишгоҳ зидди коррупсия ҳам дар зинаи таҳсилоти ҳамагонӣ ва ҷи дар мактабҳои ибтидоӣ ва ҳам таълимоти оммавӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда мешавад, ки ба ақидаи муаллиф дар Тоҷикистон ба таври муназзам татбиқ кардан бамаврид аст [3].

Самтҳои афзалиятноки маблағгузориҳои низоми омодасозии кормандони давлатӣ ва муниципалӣ бояд таъмини ҷорӣ намудани барномаҳои таълимии ҳатмӣ оид ба пешгирӣ ва мубориза бар зидди коррупсия барои донишҷӯён дар соҳаҳои тайёрии алоқаманд ба хизмати давлатӣ ва мунитсипалӣ бошанд.

Мушкилоти мавҷуд набудани муттаҳидсозии меъёрии консепсияи омӯзиши зиддикоррупсионии кормандони давлатӣ ва мунитсипалӣ дар қонунгузориҳои Тоҷикистон, дар соҳаи омӯзиш асосӣ мебошад, зеро он имкони ташаққули ҳамаҷонибаи маърифати ҳуқуқии зиддикоррупсионӣ дар ҳама сатҳҳои ҳокимияти давлатиро маҳдуд мекунад [4, 6].

Бо дарназардошти мушкилоти мавҷудаи омодагии зиддикоррупсионии кормандони давлатӣ ва мунитсипалӣ, ҳамчунин бояд дар бораи он таваққуф кард, ки самаранокии он танҳо дар сурати мавҷуд будани маблағгузорию кофӣ имконпазир аст. Бучетҳои солонаи сатҳҳои ҷумҳуриявӣ ва минтақавӣ бояд ҳароҷоти фаннии фаъолияти таълимии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, татбиқи барномаҳои дахлдори давлатӣ ва минтақавӣ ва таъмини иттилоотиро дар бар гиранд.

Самтҳои афзалиятноки маблағгузорию низоми оmodасозии кормандони давлатӣ ва мунитсипалӣ бояд таъмини ҷорӣ намудани барномаҳои таълимии ҳатмӣ оид ба пешгирӣ ва мубориза бар зидди коррупсия барои донишҷӯён дар соҳаҳои тайёрии алоқаманд ба хизмати давлатӣ ва мунитсипалӣ бошанд (дар ҳамаи зинаҳои таълимӣ), инчунин дар заминаи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ҷорӣ намудани воҳидҳое, ки на танҳо ба фаъолияти таълимӣ (амалӣ намудани барномаҳои дахлдори таълимӣ), балки ба масъалаҳои илмию амалии мубориза бо коррупсия низ машғуланд. Дар ин самти рушди системаи оmodасозии зиддикоррупсионии кормандон як ҷанбаи муҳими татбиқи сиёсати давлатии зиддикоррупсионӣ – дастгирии федералӣ ва минтақавӣ ба муассисаҳои таълимӣ зоҳир мегардад.

Дар баробари вуҷуд додани таъминоти молиявии омодагии зиддикоррупсионии кормандони давлатӣ ва мунитсипалӣ зарур аст, ки проблемаҳои ҳамкорию муассисаҳои таълимӣ ва мақомоти дар ин самт фаъолияти амалӣ иҷрокунанда ҳал карда шаванд (ташкили дарсҳои амалӣ, таҷрибаомӯзӣ, гузаштани таҷрибаҳои таълимӣ ва истеҳсоли донишҷӯёни муассисаҳои таълимии махсус, ҷалби мутахассисони ташкилоту муассисаҳо ва мақомоти ба фаъолияти зиддикоррупсионӣ машғул ба тарбияи зиддикоррупсионӣ ва ғайра).

Дар нақшаи таълимии фанҳое, ки аз рӯи ихтисоси «Идоракунии давлатӣ ва мунитсипалӣ», таълим дода мешаванд бо ин ё он шакле, ки ба фаъолияти зидди коррупсия дахл доранд, бояд фаслҳои дахлдор дохил карда шаванд. Дар нақшаҳои тайёр кардани ин ихтисос, шаклҳои гуногуни таълим (аз ҷумла таълими иловагӣ) бояд курсҳои махсусе ҷорӣ карда шаванд, ки хусусиятҳои фаъолияти зиддикоррупсиониро дар мақомот ва ташкилотҳои алоҳидаи хизмати давлатӣ ва мунитсипалӣ инъикос менамоянд.

Татбиқи пурраи омодагии зиддикоррупсионии кормандони давлатӣ ва мунитсипалӣ, аз ҷумла, ташкил ва татбиқи таълим дар шаклҳои гуногун, таълим, фаъолияти илмию амалӣ ва ғайра, метавонад дар доираи воҳидҳои махсус таъсисдодашуда дар сохтори донишқадаҳои олии амалӣ карда шавад. Ин воҳидҳо метавонанд дар шаклҳои гуногун, вобаста ба он ки онҳо кадом вазифаҳоро иҷро мекунанд ва дар кадом соҳаҳо фаъолият мекунанд, таъсис дода мешаванд. Самтҳои асосии фаъолияти воҳиди сохтори махсус оид ба оmodасозии зиддикоррупсионии кормандони давлатӣ ва мунитсипалӣ таълимӣ-амалӣ ва таълимию илмӣ мебошанд. Дар доираи он, пеш аз ҳама, тайёр кардани кадрҳои оянда дар университет, (таълим, тарбия, маърифат, ҳавасмандгардонӣ ба корҳои амалӣ ва тадқиқотӣ) таълими иловагии касбии коркунони мавҷуда, тақмили ихтисос бояд ба роҳ монда шавад. Илова бар ин, ин воҳид метавонад хидматҳои машваратӣ пешниҳод кунад, корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва ғайраро пеш мебаранд.

Ҳалли мушкилот, муҳтавои барномаҳои таълимии зиддикоррупсионӣ барои кормандони давлатӣ ва мунитсипалӣ тавассути ворид намудани мавод дар онҳо дар самтҳои дар поён зикргардида имконпазир аст:

- оmodасозии умумии зидди коррупсия - ба даст овардани донишҳои назариявӣ дар соҳаи тадқиқ ва самтҳои дурусти ахлоқӣ ва арзишмандии донишҷӯён, инчунин ташаккули маҳдудиятҳои устувори дохилӣ, ки аз содир намудани кирдорҳои коррупсионӣ пешгирӣ мекунанд;

- оmodасозии ҳуқуқӣ - равшан намудани ҳуқуқ ва уҳдадорихи субъектҳои гуногун, ки фаъолияти онҳо бевосита ба мубориза бо коррупсия алоқаманданд ва ба он бештар осебпазиранд, мустақкам намудани дониши қонунгузорӣ ҳамчун асоси ҷавобгарӣ барои ҳуқуқвайронкуниҳои коррупсионӣ ва пешгирии пайдоиши хавфҳои дахлдор;

- оmodасозии амалӣ - ташаккул ва рушди малакаҳои амалии фаъолияти зиддикоррупсионии донишҷӯён;

- оmodасозии менечерӣ - азхудкунии дониш ва малака дар ташкили фаъолияти зиддикоррупсионӣ бо назардошти хусусиятҳои мақомоти алоҳидаи давлатӣ ва мунитсипалӣ;

Инчунин, ба қисми муҳтавои оморасозии кормандони давлатӣ ва мунитсипалӣ дар самти тартиб додан ва таҳияи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин санадҳои зерқонунӣ, ки ба талаботи экспертизаи зиддикоррупсионӣ ҷавобгӯ мебошанд, диққат додан лозим аст. Дар ин маврид суҳан дар бораи тайёр кардани мутахассисон дар соҳаи меъёрҳои ҳуқуқӣ бо дарназардошти хусусиятҳои гузаронидани экспертизаи зиддикоррупсионӣ меравад, ки дар оянда кадрҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллиро ташкил медиҳанд [7].

Дар рафти омӯзиши зарурати оморасозии пурраи зиддикоррупсионии кормандони давлатӣ ва мунитсипалӣ ҳамчун самти муҳимтарини сиёсати давлатии зиддикоррупсионӣ натиҷаҳои зерин ба даст оварда шуданд:

- мушкилоти асосии оморасозии зиддикоррупсионии кормандони давлатӣ ва мунитсипалӣ муайян карда шуд;
- марҳилаҳои ҳамгироии таҳсилоти махсуси зиддикоррупсионӣ дар низомии таҳсилоти олии касбии кормандони давлатӣ ва коммунали баррасӣ карда шуд;
- Пешниҳод карда мешавад, ки проблемаи муҳтавои барномаҳои таълимии зиддикоррупсионӣ барои кормандони давлатӣ ва мунитсипалӣ бо роҳи ворид намудани маводҳо дар ҷаҳор самти асосӣ ҳал карда шавад: омӯзиши умумии зиддикоррупсионӣ, омӯзиши ҳуқуқӣ, омӯзиши амалӣ ва роҳбарикунанда;
- аҳамияти таъсиси воҳидҳои махсус оид ба оморасозии зиддикоррупсионии кормандон дар мактабҳои олии махсус ҳамчун самти зарурии сиёсати давлатии мубориза бо коррупсия асоснок карда шуд.

Тавре ки баъзе муҳаққиқон таъкид мекунанд, дар солҳои охир [8, с. 179], ки ба андешаи мо низ, инчунин ба маблағгузори пурраи рушди сиёсати давлатии мубориза бо коррупсия дар самтҳои баррасишуда ва таъсиси низомии санҷидашудаи миллии омӯзиши зиддикоррупсионии кормандони давлатӣ ва мунитсипалӣ мусоидат хоҳад кард.

Адабиёт

1. Бюллетени Институти бизнеси Волгоград. Бизнес. Маориф. Ҳуқуқ. 2013;3(13):178–188.
2. Глухова А.А., Красикова О.Г., Шпилев Д.А. Дар бораи таҷрибаи пешгирии коррупсия дар хориҷа дар марҳилаи ҳозира. Проблемаҳои актуалии иқтисодиёт ва ҳуқуқ. 2015; (3): 195–201.
3. Бутков А.В. Таҷрибаи хориҷии баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии зиддикоррупсионии шаҳрвандон. Проблемаҳои актуалии иқтисодиёт ва ҳуқуқ. 2015;1(33): 225–232.
4. Шорохов В.Е., Савинов Л.В. Дарки таҷрибаи зиддикоррупсионии кишварҳои хориҷӣ ҳамчун кафили ҳуқуқи инсон дар Русия. Байналмилалӣ Сибирь. 2017;(19):170–173.
5. Шорохов В.Е. Огоҳии ҳуқуқӣ ҳамчун категорияи зиддикоррупсионӣ. Ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ. 2018;(8):50–54.
6. Шорохов В.Е. Огоҳии ҳуқуқии зиддикоррупсионӣ дар системаи ҳокимияти маҳаллӣ. Хизматрасонии мунисипалӣ: масъалаҳои ҳуқуқӣ. 2018;(4):22–26.
7. Шорохов В.Е. Омӯзиши зиддикоррупсионии кормандони давлатӣ ва мунисипалӣ. Илмҳои филологӣ. Масъалаҳои назария ва амалия. Қисми 2. 2016;12(66):207–209.
8. Мартынова А.А., Дегтярева О.С. Сиёсати андоз 2015–2017. Деофшоризатсияи иқтисоди Русия: баррасии мафҳумҳои асосӣ. Мушкилоти идоракунии зиддибӯҳронӣ ва рушди иқтисодӣ (POWER-2016): Мақолаҳои III Интерн. илмӣ-амалӣ. конф. (27-31 октябри 2016).Новосибирск: Нашриёти СГУПС; 2017.

ПЕРСПЕКТИВАҲОИ СИЁСАТИ ЗИДДИ КОРРУПСИЯ ДАР ТОҶИКИСТОНИ ҲОЗИРА

Фишурда. Сарфи назар аз таваҷҷуҳ ва аҳамияти афзояндаи мушкилоти оморасозии зиддикоррупсионӣ ва бозомӯзии кормандони давлатӣ ва мунисипалӣ ҳамчун ҷораи пешгирикунанда барои муқовимат ба ин зухуроти мақомоти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ, дар илми ватанӣ баъзе самтҳои бунёдӣ ҳанӯз ба қадри кофӣ омӯхта нашудаанд. Барои намуна, зарурат ва мушаххасоти таъсиси воҳидҳои ҷудошуда дар донишгоҳҳо, ки ин навъи омӯзишро барои категорияи мазкур

ба таври доимӣ таъмин мекунад. Дар мақолаи илмӣ самтҳои ояндадори сиёсати муосири давлатии зиддикоррупсионӣ дар Тоҷикистон таҳлил карда мешавад. Мушкилоти мавҷуда баррасӣ гардида, зарурати қорӣ намудани таълими зиддикоррупсионӣ барои оморасозии пурраи кормандони давлатӣ ва муниципалӣ асоснок карда шудааст. Аҳамияти таҳияи асосҳои методӣ ва методологии тайёр кардани ин категория таъкид карда мешавад ва барои такмил додани системаи мавҷуда як қатор тавсияҳо оварда мешавад. Бешак, номгӯи самтҳои баррасишудаи сиёсати давлатии мубориза бо коррупсия, ки мукаммар нест, чунки ҳар як самти овардашуда қоркарди пайваста ва муфассали илмиро талаб мекунад, ки ин дурнамои тадқиқоти минбаъдаро пешниҳод мекунад.

Калидвожаҳо: коррупсия; мубориза бо коррупсия; сиёсати давлатии мубориза бо коррупсия; маърифати зиддикоррупсионӣ; омӯзиши зиддикоррупсионии кормандони давлатӣ ва муниципалӣ.

ПЕРСПЕКТИВЫ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКИСТАНЕ

Аннотация. Несмотря на растущее внимание и важность проблем антикоррупционной подготовки и переподготовки государственных и муниципальных служащих в качестве превентивной меры противодействия этим проявлениям государственных органов и местного самоуправления, в отечественной науке некоторые фундаментальные направления еще недостаточно изучены. Например, необходимость и специфика создания выделенных подразделений в университетах, которые обеспечивают этот тип обучения для данной категории на постоянной основе. В научной статье анализируются перспективные направления современной государственной антикоррупционной политики в Таджикистане. Рассмотрены существующие проблемы и обоснована необходимость внедрения антикоррупционного образования для полной подготовки государственных и муниципальных работников. Подчеркивается важность разработки методических и методологических основ подготовки данной категории и дается ряд рекомендаций по совершенствованию существующей системы. Безусловно, перечень рассмотренных направлений государственной политики по борьбе с коррупцией не является исчерпывающим, поскольку каждое из перечисленных направлений требует последовательной и детальной научной обработки, что дает перспективу дальнейших исследований.

Ключевые слова: коррупция; борьба с коррупцией; государственная политика борьбы с коррупцией; антикоррупционное образование; антикоррупционное обучение государственных и муниципальных служащих

PROSPECTS OF ANTI-CORRUPTION POLICY IN MODERN TAJIKISTAN

Annotation. Despite the growing attention and importance of the problems of anti-corruption training and retraining of state and municipal employees as a preventive measure to counteract these manifestations of state bodies and local self-government, some fundamental areas have not yet been sufficiently studied in Russian science. For example, the need and specifics of creating dedicated departments at universities that provide this type of training for this category on an ongoing basis. The scientific article analyzes the promising directions of the modern state anti-corruption policy in Tajikistan. The existing problems are considered and the necessity of introducing anti-corruption education for the full training of state and municipal employees is substantiated. The importance of developing methodological and methodological foundations for the preparation of this category is emphasized and a number of recommendations for improving the existing system are given. Of course, the list of the considered directions of the state policy on combating corruption is not exhaustive, since each of the listed directions requires consistent and detailed scientific processing, which gives the prospect of further research.

Keywords: corruption; fight against corruption; state anti-corruption policy; anti-corruption education; anti-corruption training of state and municipal employees

Маълумот дар бораи муаллиф:

Қозиён Шариф Қозӣ - н.и.ҳ., д.и.с. И.в. профессори кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ, муқовимат бо коррупсия ва терроризми Донишгоҳи давлатии Данғара. Тел: (+992) 907442999; **Почтаи электронӣ:** sharifhasanov@mail.ru

Сведение об авторе:

Қозиён Шариф Қози – к.ю.н., д.п.н. И.о. профессор кафедры уголовного право, противодействия коррупции и терроризма Дангаринского государственного университета. **Тел.:** (+992) 907442999; **Электронная почта:** sharifhasanov@mail.ru

Information about the author:

Qoziyon Sharif Qozi – Candidate of Juridical Sciences, Doctor of Political Sciences, A.A. Professor of Department criminal law, anti-corruption and terrorism of Dangara State University. **Phone:** (+992) 907442999; **E-mail:** sharifhasanov@mail.ru

ПАЁМИ
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ДАНҒАРА
(мачаллаи илмӣ)
2022/ №3 (21)

ВЕСТНИК
ДАНГАРИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
(научный журнал)
2022/ №3 (21)

BULLETIN
OF DANGARA STATE UNIVERSITY
(scientific journal)
2022/ №3 (21)

Ба чоп __.03.2023 илзот дода шуд. Андозаи 60x84^{1/8}.
Коғази офсет. Чопи офсет. Гарнитураи Times New Roman Tj.
Љузыи чопии шартӣ 37,0.
Теъдоди нашр __ нусха. Супориши № ____.

ЉДММ “ЭР-граф”.
734036, ш. Душанбе, кўчаи Р. Набиев, 218.
Тел: (+992 37) 227-39-92. E-mail: rgraph.tj@gmail.com